

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DANMARKS KIRKER

VII

BORNHOLM

DANMARKS KIRKER

UDGIVET AF NATIONALMUSEET

BORNHOLM

VED

O. NORN C. G. SCHULTZ ERIK SKOV

G. E. C. GADS FORLAG · KØBENHAVN

1954

UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF
KIRKEMINISTERIET,
CARLSBERGFONDET OG NY CARLSBERGFONDET

S
71.8

LANGKJÆRS BOGTRYKKERI
KLICHEER: F. HENDRIKSENS REPRODUKTIONS ATELIER

INDLEDNING OG FAGORDBOG

INDLEDNING

Systemet og fremgangsmåden i nærværende bind om de bornholmske kirker er i hovedsagen de samme som i de tidligere udkomne kirkebeskrivelser omfattende Præstø, Sorø, Tisted, Københavns og Maribo amter, og nedestående vejledning giver derfor kun et kort uddrag af den udførlige redegørelse for redaktionsprincipperne i det først udsendte bind, Præstø amt, hvortil læserne i øvrigt henvises. Som i tidligere bind bringes også i dette en alfabetisk fortegnelse over fagord, her suppleret med enkelte gammeldags tekniske udtryk, der hyppigt findes i kirkeregnskaberne. Disse forældede ord er betegnet med et foransat †. Arkivgennemgangen (rgsk., synsprotokoller m.m.) er for Bornholms amt foretaget af Erik Skov, Olaf Olsen og Frank Jørgensen.

Bindet vil blive afsluttet med en kunsthistorisk oversigt samt kirke-, person- og sagregister.

DE HISTORISKE INDLEDNINGER

De historiske indledninger anfører så vidt muligt, hvad der fra skrevne og trykte kilder vides om kirkebygningernes grundlæggelse og ældre historie samt om ejerforhold til patronatsretten og kirketienden, der jævnlig kan være oplysende for kirkens historie (restaureringer, nyanskaffelser, gaver). Derimod medtages kirkernes godshistorie ikke, ligesom der heller ikke gøres rede for den gejstlige personalhistorie.

I samme afsnit anføres eventuelle oplysninger om navnet på den *værnehelgen*, til hvem kirken i den katolske tid var indviet, samt *helgennavne* knyttede til sidealtre. *Hellige kilder* i kirkens umiddelbare nærhed omtales, ligesom forsvundne *kapeller* i sognet nævnes her, medens kirke- og kapelruiner, hvorom der foreligger nøjere oplysninger, behandles i særlige afsnit. Kirker opført efter 1850 nævnes. *Sagn* knyttede til kirken refereres kort, som regel på grundlag af oplysninger fra Dansk Folkemindesamling.

Af kaldshistorien nævnes blot, om sognet er eller har været *anneks* til andre sogne.

BYGNINGER

Først omtales kirkernes beliggenhed, og her nævnes kirkelader og -stalde, gårde, voldsteder og oldtidshøje, om sådanne findes umiddelbart ved kirken.

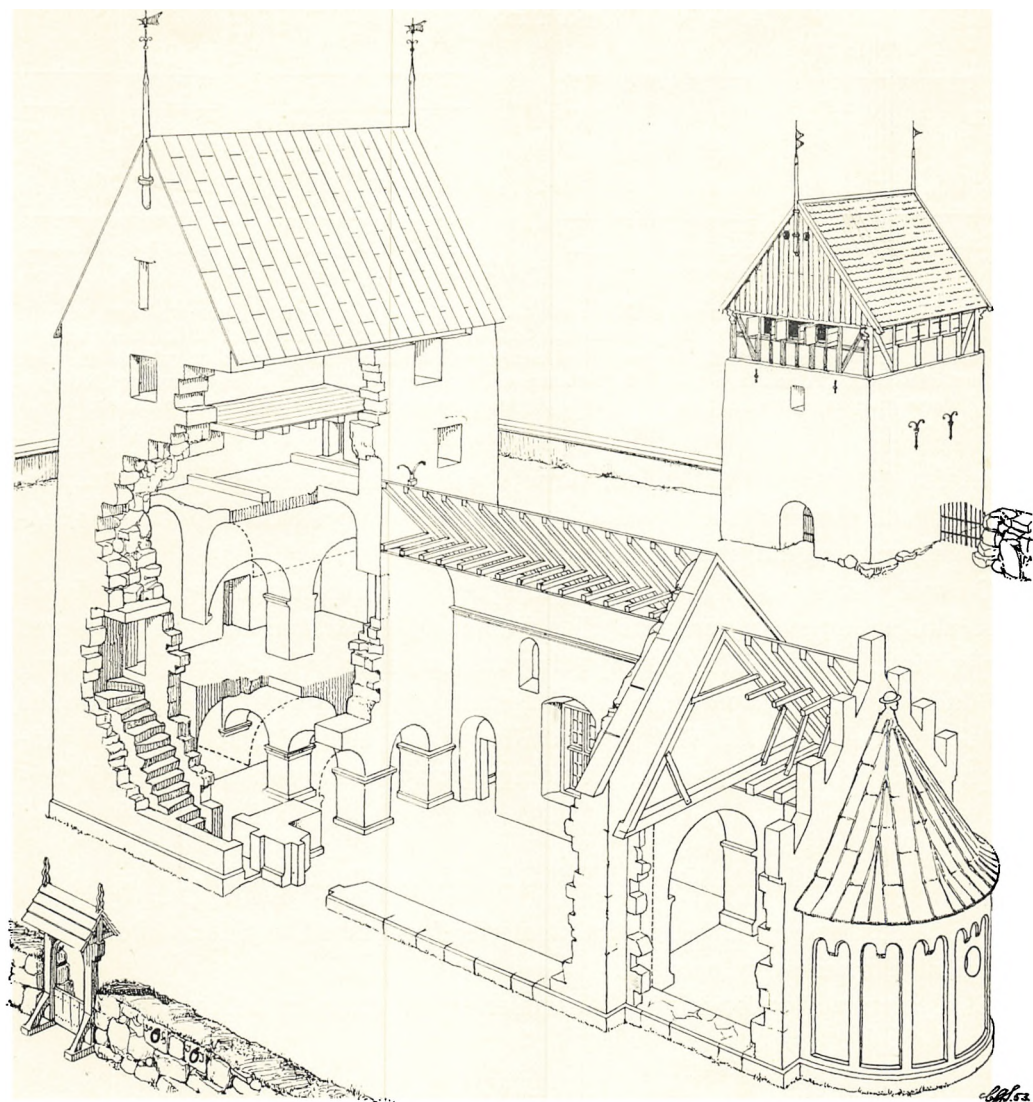
Kirkegårdenes grænser, som de var o. 1815, ses af de matrikelkort-kopier i 1:10.000 (udf. af A. Bang, Matrikelarkivet), der er anbragt som slutvignetter. Kirkegårdsudvidelserne, der så godt som udelukkende er fra de sidste menneskealdre, nævnes, men der er som regel ikke gjort forsøg på ad arkivalisk vej at bestemme deres nøjagtige år.

Til hver bygningsbeskrivelse hører en *grundplan* i målestok 1:300, hvor de forskellige bygningsafsnit og byggeperioder er skraveret efter et kronologisk system, der fremgår af signatur-oversigten s. 10. Hvis intet andet er opgivet, vender nord opad. Planerne er rene bygningsplaner, og inventar (også murede altre) er i regelen udeladt. Bjælkelofter og tagværker er heller ikke medtaget, hvorimod hvælvningernes ribber og buer er vist med punkterede linjer. I vinduerne er jernrammer vist ved een, trækarme ved to streger, dørene er derimod behandlet som åbninger, hvis enkelte led er ført igennem som punkterede linjer. Ommuringer er angivet ved ændret skravering, senere tilmurede åbninger ved optrækning af konturerne, for så vidt disse kendes, ellers kun ved veksel af signaturerne; sidder to åbninger — f.eks. dør og vindue — over hinanden, således at de skærer hinanden i planen, er den øverste vist ved punkterede linjer uden skravering. I bygningsdele med flere stokværk er kun det nederste givet i hovedplanen.

Bygningsbeskrivelsernes orden er aldersfølgen, de ældste dele først, de yngste sidst, og også omdannelser — for så vidt de er af større omfang — er indføjede i deres historiske rækkefølge; dog behandles bygningsafsnit, der er genopført af oprindeligt materiale og på oprindelig plads (f.eks. apsis, kor) i sammenhæng med de oprindelige. Er aldersfølgen usikker, eller er bygningsdelene jævn gamle, går beskrivelsen i regelen fra øst mod vest, fra nedentil op-

Fig. 1. Skematisk fremstilling af en typisk bornholmsk landkirke (set fra sydøst) og dens nærmeste omgivelser. Kirkegården hegnes endnu for en del af det gamle kampestensdige, således mod syd (for nedentil til venstre), hvor man i digets yderside ser et par bindinge med indhugget gårdnummer og ejerinitialer, og her er der desuden bevaret en af de karakteristiske ældre trælåger med planketag. Mod nordvest er diget erstattet med moderne mur. Mod nord (foroven til højre) et af de for oen særegne fritstående klokketårne, hvis to stokværk høje underbygning er af rå og kløvet kamp, mens den øverste etage, hvor klokkerne hænger, er af bindingsværk (nu uden fodtømmer) og har saddeltag med bræddegavle, som krones af lange brandstænger («husbrande»). Klokketårnets underste rum, som nu bruges som materialhus, har oprindelig tjent som gennemgang til kirkegården («klokkeport»), men dette oprindelige arrangement er nu afløst af en moderne korelæge af jern ved tårnets østside. — Kirken består af apsis, kor, skib og bredt vesttårn af skånsk type, alle afsnit samtidige og på skråningsant-sokkel (i nogle tilfælde kan tårnet være tilføjet lidt senere i romansk tid). Mens de bornholmske kor-rundinger for det meste er udekorerede, opdeles apsidens ydermure her undtagelsesvis af lisener i syv, med små rundbuer afsluttede felter. I korets indre ses den velbevarede, romanske triumfbue, hvis sokler og kragbånd er skråningsantede. Skibets romanske portaler er anbragt tæt ved tårnhjørnerne; de er faldede udvendig, har tympanon over den rektangulære dørlysning, men er ellers afdækkede med rundbue, også indvendig, hvor karmsiderne er smigede. Smigede er også de oprindelige vinduer, af

hvilke et enkelt ses tilmuret og stående som niche indvendig i nordvæggen skråt over norddøren. Af tårnets («stivvelens») fire etager er de to nederste hvævede på bornholmsk vis, hver med to parallelle tøndehvælv, som i rummets midtlinie bæres af en tvær-arkade, hvis to runde buer hviler på en midtpille med de sædvanlige profilled. De to øverste tårnstokværk adskilles af et bjælkeloft. Fra tårnets underrum, som har to runde bueåbninger ind til skibet, fører en lille dør ind til tårntrappen i den tykke sydmur (der er desuden en oprindelig trappedør udvendig, i tårnets stærkt fremspringende sydøsthjørne). Trappen har lige løb med enkelte vendetrin. Andet tårnstokværk har mod vest en rektangulær dør ud til det fri, af værdi, hvis man har villet benytte denne etage som magasin. Trappen videre op ligger i nordmuren. Dens underdør kan ikke ses, men dens overdør er vist i tredje etages nordvesthjørne. Det blytækkede apsistagværk er sandsynligvis gammelt; herpå tyder i hvert fald den omstændighed, at det synes opbygget om en konge, hvis top stikker ovenud og er udformet som et mandshovede med blyhat. Korets tagværk er oprindeligt, af romansk type med skrå spærstivere forneden og korte hanebånd. Det har ret kraftigt udhæng, under hvilket man må tænke sig en sugfjæl. Skibets tagkonstruktion er af uvis alder; tidligt i 1800-tallet har man udtaget loftsbjælkerne og under spær og hanebånd naglet en tøndehvælving af brædder. Samtidig hermed har man indsat et stort 4-rammet trævindue i skibets nordmur. De middelalderlige ændringer er gerne lidet følelige; her blot syv gotiske tinder, som er opmuret på korgavlens skrå taglinjer.

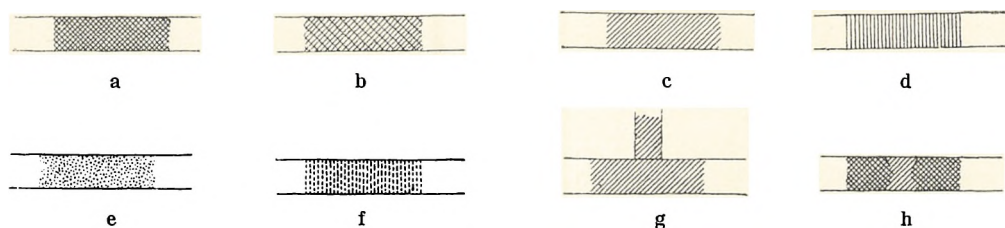

Fig. 2. Kirkeplanernes signaturer. a. Romansk tid, o. 1100—1250. b. Tilføjelser fra romansk tid. c. Gotisk tid, o. 1250—1550. d. Renæssancetid, o. 1550—1650. e. Efter 1650. f. Tidsbestemmelse tvivlsom. g. Er to sammenstødende mure med ensartede signaturer ikke samtidige, vises dette ved, at murflugtslinjen af den ældre mur er fortsat gennem sammenstødet. h. Kendes tilmurede åbningsers form ikke nøjagtigt, angives dette ved, at alderssignaturerne mødes uden skillestreger.

efter, fra det ydre til det indre; tårnets underrum beskrives dog før trappehuset og de øvre stokværks ydre; *tagværkerne* nævnes sidst. Solure og vindfløje anføres i bygningsbeskrivelsen.

De *mål*, der gives på *romanske murhøjder*, er kun omtrentlige, især da de øvre skifter kan være ændrede eller fjernede. *Munkestensmål* gives kun ved særlig vigtige, middelalderlige bygningsværker, eller hvis de er af betydning for dateringen; i mål på 5 eller 10 skifters højde er indbefattet et tilsvarende antal fuger. Angående de vigtigste skiftegangstyper og enkeltheder som vinduer, døre, hvælvinger, gavle, blændinger, trappehuse etc., henvises til fagordlisten.

KALKMALERIER OG GLASMALERIER

I tilfælde, hvor en kirke har kalkmalerier fra forskellige tider, skildres de i aldersfølge, de forsvundne sidst.

Eksisterende eller forsvundne glasmalerier omtales efter kalkmalerier.

INVENTAR

Rækkefølgen i beskrivelserne er:

- alterborde (med helgengrave og relikviagemmer), sidealterborde (med do.), alterbordsforsider og -paneler, alterklæder.
- altertavler, sidealtertavler, løse helgenfigurer.
- altersølv, herunder berettelsestøj (sygekalke m.m.).
- alterstager og andet mindre alterudstyr, såsom alterbøger, krucifikser, monstranser, røgelsekar, akvamaniler, vandkedler, processionsstager og -kors, messehageler, skriftetavler, messeklodder, brudekroner etc.
- alterskranker (knæfaldsskranker).
- helgenfaner.
- døbefonte, dåbsfade, dåbskander, fontelåg, fontehimle, fontegitre.
- korbuekrucifikser.
- korgitre.
- prædikestole.

stolestader, herunder korstole, skriftestole, præstestole, degnestole, herskabsstole.
 kister og skabe, herunder monstransskabe.
 dørfløje.
 pulpiturer.
 orgeler.
 pengeblokke, pengebøsser, pengetavler, klingpunge.
 salmenummer-tavler, præsterække-tavler.
 malerier, der ikke hører til andet kirkeinventar eller epitafier.
 lysekroner, lysearme.
 kirkeskibe og andet ophængt.
 ligbårer, jordpåkastelsesspader o. lign.
 tårnure.
 klokker.

Inventar yngre end 1850 omtales kun ganske kort og i reglen blot i de tilfælde, hvor det erstatter ældre genstande af lignende art.

Inventargenstande, der er kommet til museer eller vides at være bevaret på anden måde uden for kirken selv, omtales efter ovennævnte rækkefølge og betegnes med * foran stikordet. Forsvundne inventargenstande, hvorom oplysninger haves, betegnes med † foran stikordet.

Når intet andet nævnes, er ældre træinventar altid af *eg*, nyere, malet træinventar fra 17—1800'rne som regel af *fyrretræ*; alterstager, lysekroner, klokker af »malm« (for klokkernes vedkommende en bronzelegering, kobber og tin, ellers sædvanlig en messinglegering, indeholdende zink).

GRAVMINDER

Gravminderne deles i følgende hovedgrupper:

epitafier, mindetavler.
 gravsten.
 gravrammer.
 kister, herunder kisteplader.
 sarkofager.
 gravfaner, begravelsesskjolde.
 kirkegårdsmonumenter.
 grave.
 runestene i eller ved kirken (for så vidt de ikke er middelalderlige gravsten).

Inden for de enkelte grupper er ordningsprincippet aldersfølge. Kendes forfærdigelsesåret, nævnes dette først; ellers må dødsåret eller typen blive bestemmende for rækkefølgen.

Ved mål på gravsten angives højden (længden) først, dernæst bredden og til sidst, hvis den medtages, tykkelsen; ved trapezformede gravsten nævnes største og mindste bredde, f. eks. 97 × 63—45 cm.

INDSKRIFTER

Se skrift s. 22. — Uforkortet gengives som regel kun indskrifter af historisk indhold på kirkeinventar og bygninger samt gravskrifter ældre end 1550. Gengivelsen er her ord- og bogstavret, dog med vor retskrivnings adskillelse mellem *u* og *v* samt anvendelse af store begyndelsesbogstaver ved navne.

Af yngre gravskrifter gives kun et udtog med alle positive oplysninger om personerne og deres livsforhold samt om selve mindesmærkets tilblivelse. Også i udtogene citeres person- og stedsnavne bogstavret, men latinske navne sættes i nominativ, og den danske form vedføjes, for så vidt den kan bestemmes.

Andre indskrifter, poetiske, religiøse m.v. gengives kun, når de skønnes at have særlig interesse. Til latinske indskrifter vedføjes en dansk oversættelse.

Ved gengivelse af indskrifter anvendes følgende tegn:

- [!] Udråbstegn efter urigtigt stavede ord.
- ( ) rund parentes ved opløsning af forkortelser.
- [ ] skarp parentes ved rekonstruktion af manglende ord eller bogstaver.
- < > kantet parentes ved senere tilføjelser til den oprindelige indskrift.
- tomme, ikke udfyldte pladser, især dødsår og datoer.

Beskrivelse af kirkerne og deres inventar, istandsættelser m.m., udførligere end det har kunnet gøres i redaktionerne, derunder som regel også fuldstændige afskrifter af indskrifter, er tilgængelige i Nationalmuseets arkiv.

ORDFORKLARINGER

Forældede gloser, særlig fra kirkeregnskaberne, er betegnede med †.

ådring, malet efterligning af årer i træ.
ås, *åsbjælke*, bjælke, der ligger på langs i en bygning og bærer spærene; den øverste ås kaldes rygås, de øvrige sideåse.
abakus, dækplade over kapitæl.
aftrapning, *aftrappet*, trinvis ordnede murskifter eller større murpartier (sml. fig. 3).
afvalmet, se valmtag.
akantus (akantusbladrække, akantusranke etc., sml. akantusmontant, båndakantus), bladværk anvendt til udsmykning som på det korintiske kapitæl (fig. 20). Et fra klassisk-antik kunst stammende motiv, som efterligner en sydeuropæisk plantes (*Acanthus spinosus*) takkede og fligede blade.
akantusmontant, akantusblade på lodret opstigende stængel.
akvamanile, vandkande, som regel malmstøbt i dyre- eller rytterskikkelse, der i katolsk messetjeneste bruges ved præstens håndtvæt.
antemensale, alterbordsforside.
antependium, alterbordsforhæng.
apsis, *apside*, halvrundt udbygget alterhus, hyppigst ved korets østmur (sml. fig. 1).
arkade, buestilling. En række buer, som bæres af søjler eller piller; også om en enkelt bue (tårnarkade). Motivet anvendes dekorativt i træskærerarbejder, på gravsten etc.: sml. blændarkade.
arkitrav, det nederste profilerede i en søjlebåren gesims (sml. fig. 17).
attisk profil, består af en hulning mellem to rundstave, af hvilke den nedre i regelen er kraftigere end den øvre (se fig. 11).

attisk slyngbånd, ornament af to bånd i fortløbende, åbne halvcirkelslyng (sml. ringbæltet under kapitælet fig. 17).
bånd, 1) smalle, som regel vandrette, båndlignende murfremspring (sml. kragbånd); 2) visse tømmerstykker i tagværk (fig. 9: hanebånd) og bindingsværk (skråbånd).
båndakantus, vinkelbrudte og bøjede, smalle, ofte sammenslyngede bånd, hvortil slutter sig nedhængende klokkeblomster og skedeblade af akantusløv.
baldakin, pragthimmel, 1) egentlig et telt eller skærmagtigt dække af kostbart stof over en trone, et alter el. lign. (sml. ciborie); 2) fremspringende overdækning af træ eller sten over alter eller figur; 3) ornamenterede bueslag øverst i gotiske altertavlers felter; 4) prædikestolshimlens (lydhimlens, s. d.) overbygning (den tilsvarende, omvendte underbaldakin sidder under prædikestolen).
baluster, 1) dværgsøjle med buget skaft; 2) rækværkstremme med profilerede, ofte pæreformede led.
barok, se stilarter.
base, *basis*, den profilerede del af en søjles fodstykke, der hviler på plinten (sml. fig. 17).
basilika, treskibet kirkebygning, hvis med vinduer forsynede midtskib er bredere og højere end sideskibene og står i forbindelse med disse ved arkader.
basrelief, se relief.
†*benhus*, tilbygning, hvor i tidligere tidde på kirkegården opgravede ben henlagdes, som regel blot et muret gemme.
berapning, overstrygning af en ufuget murflade med et tyndt lag mørtel, der lader stenene skinne igennem.

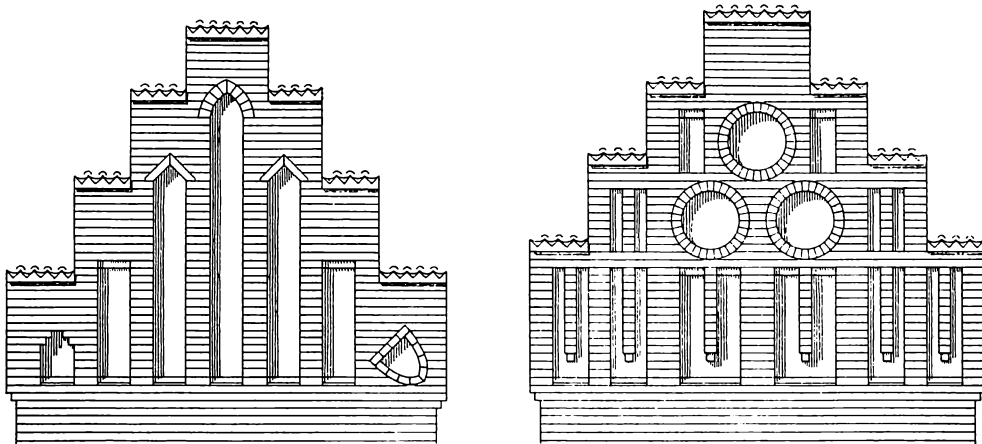

Fig. 3. Kamtakkede gavle med senmiddelalderlige blændingsformer. Til venstre højblændinger; yderst: trappestik, derefter: vandret falsede, næstinderst: spærstik, i midten: spidsbuet. Til højre stokværksdelte blændinger; i midten tre cirkelblændinger, ved siden heraf små pibeblændinger; i nederste række: blændinger med hængestave.

berettelsestøj, lille nadversæt (sygekalk og disk m.v.) til betjening i hjemmet af syge og døende.

beslagværk, stærkt gennembrudte eller åbentkomponerede ornamenter, mindende om pålagte metalbeslag.

binder eller *kop*, mursten, der ligger på tværs i muren med kortsiden i murflugten (se skiftegang og fig. 10).

binding, jernring på ydersiden af kirkediget, til hvilken kirkegængerne kan binde deres heste.

bindested, holdeplads ved kirkediget, forsynet med bindinge, gerne to, hvert enkelt sted oprindelig reserveret en bestemt af sognets gårde.

bindesten, sten i kirkediget, gerne med gårdnummer (eller ejerinitialer) og binding.

binderstik, se stik.

bindig, liggende i samme lodrette plan som den øvrige murflade.

bladning, *bladet forbindelse*, se fig. 12.

blank, upudset, uhvidtet; om træ: umalet.

blokskifte, se skiftegang og fig. 10.

bloktandgesims, se fig. 10 I.

blændarkade, murfordybning(er) udformet som arkade.

blænding, fig. 3, flad murniche, anvendt enten til pryd for at bryde glatte murflader eller for at spare byggemateriale (spareblænding). Efter prydblændin-

gernes form taler man om højblændinger (rundbuede, spidsbuede, aftrappede etc.), rundblændinger, korsblændinger, blændingsbånd etc. (sml. spejl).

†*blændingsværk*, bindingsværk forblændet bag halvstensmur (c: tavlene er helstens og rykket så langt frem, at tømmeret kan dækkes bag den yderste halve sten).

bolus, brunt farvestof, hyppigt brugt i forgylderteknik, hvor det påstryges den hvide kridering, inden guldbladerne pålægges.

bomhul, lille hul i en murflade, hvori de vandrette stikbomme for murstilladset anbringes. I gotiske facader står de ofte åbne.

Bornholms gårde: Indtil den nyeste tids gårdsdelinger, udstykninger og opdyrking af udmarkerne, hvorved der er oprettet mange nye landbrug, fandtes der på Bornholm godt 900 landejendomme, et tal, der i århundreder ikke havde været underkastet større svingninger. Denne »oprindelige« bestand har endnu foruden gårdnavnet, som ofte kan være ældgammelt, bevaret en ejendommelig nummerbetegnelse, der stadig kan anvendes i offentlige og retslige anliggender. I hvert af øens 15 landsogne er næsten alle de gamle gårde fortløbende nummererede og benævnt »Selvejer-

gård« eller »Vornedgård« (forkortet Sg. eller blot S. og Vg. eller V.). For selvejergårdenes vedkommende går denne nummerering med solen (uret), idet den 1. regelmæssigt findes nordligst i sognet, og numrene dernæst fortsætter østen, sønden og vesten langs sognets grænser rundt om kirken, mens vornedgårdene ligger spredt i sognet uden hensyn til nummer. Talrækken for selvejergårde synes første gang anvendt i jordebogen af 1616; ejerne benævnes her skattebønder (1572: Kongens og kronens fribønder; 1594: K.s og k.s jordegne bønder; 1691: Selvejere). Selvejergårdenes forbliven i slægten var sikret gennem den såkaldte »Bornholms vedtægt«, der blev lovformeligt anerkendt 1773. Talrækken for vornedgårdene ses først anvendt i jordebogen af 1671. Vornedgårdene var i gamle dage Lunde domkapitels, ærkebispens, sognekirkernes og -gildernes, noget senere hovedsagelig kronens og frimændenes (sml. nedf.) ejendom, og dreves af gårdfæstere, bønder, hvis »vorned«-hed aldrig har haft den karakter af ufrihed og bundenhed, som vornedskabet i sin tid havde på den sjællandske og lålandfalsterske øgruppe. De kronen tilhørende vornedgårde, i alt 151, blev bortsolgt ved offentlig auktion i 1744; siden da har alle bornholmske vornedgårde, uanset navnet, været virkelige selvejergårde, på lige fod med de nummererede selvejergårde, og 1850 fik alle bornholmske gårde almindelige matrikelnumre. — Uden for nummereringen står et mindre antal gårde (stadig bortset fra de nye brug), der foruden Hammersholm, den tidligere ladegård til Hammershus slot, omfatter præste- og degnegårdene samt 17 fra meget gammel tid bestående, delvis store gårde, heriblandt Bornholms største, Vallensgård i Åker sogn. Disse benævnes nu gerne proprietærgårde (undertiden frigårde), og nogle af dem har i sin tid været ejede af de såkaldte »frimænd«, en forlængst forsvunden betegnelse for efterkommerne af øens middelalderlige væbnerstand, der vel besad sine sæde-

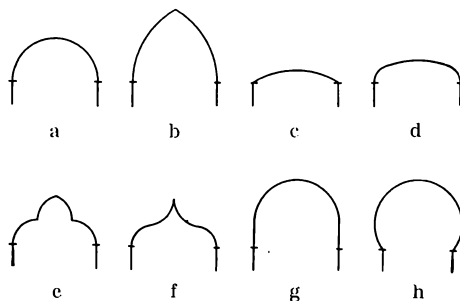

Fig. 4. Buer. a. Rundbue. b. Spidsbue. c. Fladbue. d. Fladrundbue (ell. kurvehanksbue). e. Trekløverbue. f. Køl- eller æselrygbue. g. Styltebue. h. Hesteskobue.

gårde — derimod ikke sine bortfæstede (vornede) gårde — skattefrit, men som man efter reformationen og lybækkertiden ikke ville anerkende som virkelige adelsmænd. Bornholms sidste »frimand«, Berild Hansen, døde 1668. En stor del af standens gods havnede hos kongen, der skilte sig af med det ved ovennævnte auktion. Egentlige herregårde, og da slet ikke i senere tids forstand (grevskaber, baronier, stamhuse), har øen aldrig ejet. (Sml. Bh. Saml. IV, 41 ff.; XV, 12; om frimænd se: XVI, 120 ff.).

bornholmsk marmor, se silurkalk.

bosse, lille, firkantet eller rundet frem-spring på sten-, træ- og metalarbejde (sml. diamantbosse).

brandstang, (»husbrand«) prydstang af træ (ofte med smedjernes vindfløj), opsat i toppen af en taggavl.

†*bræddør*, korgitterdør.

bruskbarok, bruskstil, se stilarter.

bruskværk, de for bruskbarokken særegne ornamenter, der minder om øreflipper, i reglen med bruskagtige knuder på kanter og afslutninger og hyppigt indeholdende masker.

bue (fig. 4), afdækning over en åbning eller en blænding, båret af murvanger, piller eller søjler.

buestik, se stik.

bæltesims, profileret led, der deler en murflade vandret (kordongesims).

bæverhale, se tagsten.

bølgeranke, planteornament med op- og nedadbugtende stængel og et sideskud i hver bugtning.

cementsten, se silurkalk.

ciborium, metalgemme til opbevaring af nadverbrødet. Var i ældre tid hyppigt ophængt over alteret i en tårnagtig, søjlebåret alteroverbygning, hvorom benævnelsen også anvendes.

ciselering, behandling med punsel af en metalplades *overside* til fremstilling af (fordybet) dekoration (modsat *drivning*; sml. *punsling*).

†*delle*, *savdelle*, (savet) brædt, planke.

diamantbosse, -*kvader* (sml. fig. 17), pyramide- eller prismeagtigt fremspring på sten-, træ- og metalarbejde (sml. *bosse*).

dodenkop, jernholdigt farvestof, rødt, brunt, brunviolet eller helt sortagtigt.

dorisk orden, søjleorden (sml. fig. 18).

drager, bjælke, liggende på langs i bjælkelag, f.eks. som støtte for lofts- eller hanebjælker.

dragerstol, del af tømret konstruktion, hvori der indgår en drager.

drivning, behandling med hammer eller punsel af en metalplades *underside*, enten til udformning af pladen eller til fremstilling af (ophøjede) dekorationer.

†*dvelik*, dvælg, sort, groft, glinsende lærred.

†*dønnike*, pudse.

dør, d.v.s. døråbning; det lukkende element kaldes dørfløj.

empire, se *stilarter*.

epitafium, mindetavle over afdøde, i reglen smykket med billedskærerarbejde og maleri. I ældre tid anvendtes betegnelsen også om gravsten såvel som om gravskriften alene.

fals, retvinklet indsnit 1) i kanten af et brædt, f.eks. til anslag for et andet stykke træ; 2) i en murvange eller murkarm, som anslag for dørfløj eller vinduesglas eller rent dekorativt (se fig. 1).

falsk fuge, efterligning af fuge, indhugget ell. -skåret som dekoration.

fas, skråt afskåret hjørne eller kant.

feston, en i en bue nedhængende kæde af blade, blomster og frugter (sml. *guirlande*).

fiale, topspir, ofte over et lille, tårnagtigt fodstykke, almindeligt i den gotiske stils prydværk.

†*fibskaft*, *fiskskaft*, en slags femskaffet tøj.

filigran, guldsmedearbejde udført af tråde

og runde korn, sammenloddet, hyppigst på en underlagsplade.

finering, ganske tynd beklædning af ædler eller smukkere træsorter limet på snedkerarbejde, udført af billigere eller mere robust træ.

firpas, firkløveragtigt felt eller gennem-brydning.

fiskeblære, kommaformet, fiskeblærelignende gennem-brydning i gotisk stavværk.

fjeder, smalt fremspring langs midten af et brædts længdekant, passende ind i en tilsvarende rille, not, på nabobrættet. Brædder, som har fjeder (fjer) på den ene kant og not i den anden, kaldes pløjede.

fladsnit, se relief.

flensborgsten, se mursten.

†*flos*, en slags tøj med lang luv.

foldeværk, fyldingsdekoration, dannet af skiftende stave og hulinger, mindende om folder i et klædebon; almindelig på sengotiske dør- og panelfyldinger.

forbandt, se skiftegang.

forblænder(e), særlig net tilvirkede mursten af finere ler, anvendt som ydre skal i teglstensmurværk.

†*forfærdige*, *færdige*, istandsætte, færdiggøre, undertiden dog udføre af nyt.

forkrøbet, er en gesims, et profil eller en liste, når den af ornamentale grunde er ført i knæk eller af konstruktive hensyn er ført uden om et fremspring.

formsten, teglsten, hvis profil er formet i det våde ler før brændingen.

frådsten, se kildekalk.

fraktur, se skrift.

fresko, maleri, udført på frisk endnu fugtig puds (italiensk: al fresco).

frigård, se Bornholms gårde.

frimand, se Bornholms gårde.

frise, det ofte glatte led i en gesims, der forneden begrænses af arkitraven og foroven af kronlisten (se fig. 17).

fuge (fig. 6), det mørtelfyldte mellemrum mellem de enkelte sten i en mur. De lodrette kaldes stødfuger, de vandrette leje- eller langfuger. Nutidens konsekvente udkradsning og fugning med særlig mørtel kendtes næppe i middelalderen, men den udkvællende mørtel,

som ikke afskrabedes, udtværedes eller formedes med fugeskeen; herefter taler man om udglattede fuger eller rygfuger. Fugernes synlige ydersider betegnes efter deres forskellige behandling, der ofte røber murværkets alder.

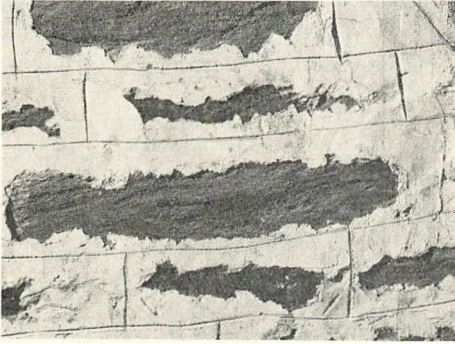

Fig. 5. Kvaderridser.

- 1) Fuger i kampestens- og kvadermure.
  - a) Udglattede, fyldte (i plan med stenedens forsider), hyppigst med kvaderridser — i romansk kampestensmur (fig. 5).
  - b) Ukarakteristiske, udglattede — i ældre kridtstenskvadermur (i yngre kridtstenskirker som e).
  - c) »Knasfuger«, ganske smalle, mørtelen afskrabet i plan med murfladen — i romansk granitkvadermur.
  - d) Som a, men uden ridser og ofte med indtrykkede teglbrokker — i gotisk kampestensmur.
- 2) Fuger i mursten (fig. 6).
  - e) Fremspringende, flade, med skråt beskårne kanter — romanske.
  - f) Uregelmæssigt skarprykkede — senromanske og gotiske.
  - g) Udglattede, skråtskårne (med skråt holdt murske) — gotiske.
  - h) Fyldte, midtridsede — gotiske.
  - i) »Brændte«, med lille midtfure udført med huljern — renaissance.
  - j) »Hamborgfuger«, stærkt fremspringende, trapezformede eller rundede — nyklassicisme.

†færdige, se forfærdige.

gangjern, hængsel og stabel på dørløj.

gavlkam, se kam.

gesims, 1) udkrægning på en mur under tagskægget, sml. også bæltegesims; 2) den profilerede overgang mellem væg og loft; 3) de bårne dele af en søjlestilling (fig. 17).

gjordbue, bærende bue mellem hvælv, spændt tværs over rummet, sml. skjoldbue.

glamhul, lyd hul i kirketårnes klokkestokværk.

gotik, se stilarter.

grat, kappesøm, den (nedadvendte) ryg, der fremkommer, hvor kapperne støder sammen i ribbeløse hvælv.

graving, indridsning af linjer, ornamenter eller bogstaver i metal med en gravstik.

gravflise, gulvflise med gravskrift.

gravramme, firkantet ramme af træ, med skåret indskrift, beregnet til nedlægning i kirkegulvet i stedet for gravsten.

gravtræ, halv cylinderformet træbul med skåret indskrift og ornamenter, beregnet til anbringelse på kirkegårdsgrave.

grøn sandsten, se sandsten.

guirlande, kæde af festons (se d.).

gæk, det på låget af en kande over hanken siddende greb, hvorpå man trykker for at åbne låget.

halspilaster, se pilaster.

halvstens, dimension svarende til den anvendte murstens bredde, f.eks. halvstens ribber, halvstens (tyk) mur, halvstens fals.

hanebånd, hanebjælke, vandret tømmerstykke, som i tagværket forbinder spærene (se fig. 9).

hautrelief, se relief.

helgengrav (sepulchrum), firkantet fordybning foroven i romanske og gotiske alterbordplader, som regel delt i to af

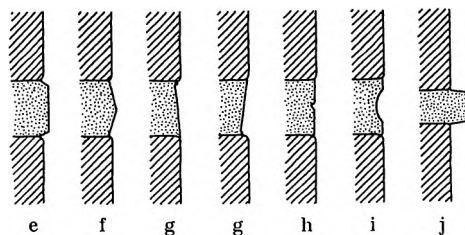

Fig. 6. Fugetyper i mursten.

- satser, den større, øvre til et stendlåg, den mindre, nedre til en blykapsel med en lille helgenrelikvie.
- helstens*, dimension svarende til den anvendte murstens længde (sml. halvstens).
- herme*, pilaster eller pille, der foroven har form som et menneskeligt hoved eller hyppigere en menneskelig overkrop.
- hostie*, nadverbrød.
- hulkel*, hullad, forsænket indadhulet profilled.
- hvælv*, *hvælving*, hvælvet overdækning af rum. De hyppigst forekommende former er halvkuppelhvælv, tøndehvælv (fig. 1), krydshvælv ottedelte hvælv og stjernehvælv, de tre sidste i regelen ribbehvælv fra gotisk tid. Sml. grat, kappe, lomme, ribbe.
- hængestav*, se stav og fig. 3.
- højgotik*, *højrenaissance*, se stilarter.
- højkirke*, 1) i en basilika (s. d.) den del af midtskibet, som rager op over sideskibene. 2) *†højkirke* eller *†storkirke*, ofte anvendte betegnelser i rgsk. for skibet i modsætning til koret (sml. lavkirke).
- ikonografi*, beskrivelse og forklaring af billeder.
- indvielses kors*, kalkmalede hjulkors, som maledes på væggene på de steder, hvor bispen ved kirkens indvielse havde afsat korsets tegn med den indviede olie.
- initialer*, forbogstaver.
- intarsia*, dekorativ finering eller indlægning med forskelligt farvet træ.
- Jesumonogram*, bogstaverne J H S, sammenskrevne eller under forkortelsesstreg (∩: forkortelse af Jhesus).
- jonisk*, se fig. 19.
- †kaffa*, en slags mønstret uldplys eller fløjl.
- †kalemank*, halvuldent, atlaskvævet, oftest stribet stof.
- kalktuf*, se kildekalk.
- kam* (gavlkam), gavlmurens øverste del, der rager op over tagfladen. Gavlkammen kan være glat, takket (aftrappet med kamtakker, sml. fig. 3) eller svunget.
- kannelurer*, smalle, lodrette, rundt indhulede furer dækkende søjle- eller pilasterskafter (fig. 18, 19, 22); *kanneleret*, lodret riflet.
- kapitel* (fig. 18—27), søjle- eller pilasterhoved. Foruden de tre græske hovedtyper (dorisk, jonisk, korintisk) og toskansk kapitel nævnes: a) kompositkapitel, sammensat af jonisk og korintisk, b) æggestavkapitel (sml. fig. 17), toskansk kapitel med æggestav, c) profilkapitel, variation af toskansk kapitel. Endvidere: d) terningkapitel, og e) trapezkapitel, begge brugt i romansk tid.
- kappe*, een af de 4 (eller flere) krumme murflader, der tilsammen udgør det egentlige hvælv. Kapperne kan være muret på ribber (s. d.), eller de kan mødes i skarpe grater (s. d.).
- kappesøm*, se grat.
- kardinaldyder*, tro, håb, kærlighed, ofte suppleret med de fire verdslige hoveddyder: klogskab, retfærdighed, mådehold og styrke, afbildede som kvinder med symboler.
- †karmesiden*, (karmoisin), rød farvenuance.
- karnis*, profil sammensat af et konkavt og et konvext led, sml. klokkeprofil (se fig. 11).
- kartouche*, ornamentalt ramme indfattende et felt eller skjold.
- karvesnit*, snitværk, skåret (karvet) i træ, som vekslende systemer af fordybede kilesnit, ofte ordnede i cirkler eller stjerner.
- karyatide*, bærende kvindefigur, brugt som støtte for en gesims.
- kassemur*, har i modsætning til »fuld mur« en kerne af rå marksten, lagt i kalkmørtel, mellem to murskaller, hvis bindere stikker ind i kalkstøbningen.
- kassette*, forsænket, som oftest firkantet felt, til tider med en roset i midten. Kassetværk (sml. fig. 17), sammensætning af kassetter og andre ornamentaler i fladsnit (= beslagværk).
- kerubhoved*, vinget englehoved.
- kildekalk*, vort lands yngste kalkdannelse, aflejres især i bakkeskråninger, hvor den udskilles af kalkholdigt kildevand. Den er ofte stærkt blæret og derfor let, fordi kalken gerne har dannet sig omkring blade, mos, rødder og andre plantedele, som derpå er rådnet bort, efterladende sig tydelige aftryk. På

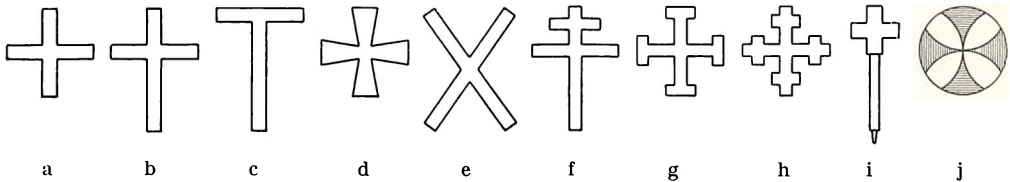

Fig. 7. Kors. a. Græsk k. b. Latinsk k. c. Antonius-k. d. Georgs-k. e. Andreas-k. f. Patriarkal-k. g. Hammer- eller krykke-k. h. Korset k. i. Processions-k. j. Cirkel- eller hjul-k.

grund af sin porositet går kildekalken også under navnene kalktuf og, nok så hyppigt, frådsten. — På Bornholm forekommer stenen en del steder, navnlig på den vestligste del af øen; en nogenlunde stor aflejring findes ved Helvedshuller, vest for Torpbakker, ikke langt fra Rutskirke; stenen anvendtes i den ældre middelalder som bygningssten og til kalkbrænding.

kilesten, kileformet sten, brugt i buestik (kilestensstik).

klingspung (Klingbeutel), en på langt skaft siddende pung eller pose, på hvis underside en lille fastsyet bjælde eller klokke; anvendt til kollekt.

klinke, se mursten.

klokkeprofil, stejl, »forkert faldende« karnisprofil (se fig. 11).

klokkestol, tømret konstruktion i kirke- eller klokketårnet, bærende klokkerne.

knægt, konsol af træ (sml. krumknægt, volutknægt).

komposilkapitel, se kapitel og fig. 21.

konge, midtstolpe i spir eller tagværk.

konsol, profileret fremspring på mur eller væg, bestemt til at bære en anden bygningsdel eller en figur.

kop, binder.

kordongesims, se bæltegesims.

korintisk orden, se fig. 20.

kors, se fig. 7.

korsbloms, et i fire korsstillede flige delt bladmotiv, hyppigt i gotisk prydværk.

krabbe (krabbeblade), ornamentalt bladmotiv, oftest i form af et forvredet korsblad, til udsmykning på gotiske spir, gavle o. lign.

kragbånd, fremspringende (udkragende) profilled, især brugt i bueåbninger som vederlag.

kragsten, kragbånd af sten.

kridering, tyndt kridtlag (kridt udrørt i

limvand), især brugt som underlag for temperafarver og forgyldning.

kronliste, det øverste, i regelen karnisprofilerede led af en gesims (sml. fig. 17).

krumknægt, lille, med ornament, englehoveder eller lign. smykket prydbøjle, som dem, der ofte deler frise- og postamentfelter på renaissancealtertavler og -prædikestole.

krydsbånd, krydsende træk-bånd i spærfag.

krydsskifte, se skiftegang fig. 10.

kursiv, se skrift.

kvader, natursten, firkantet tilhugget til bygningsbrug.

kvartstens, dimension svarende til den anvendte murstens tykkelse, sml. helstens, halvtstens.

kuglestav, spinkel, dekorativ stav, bestående af små kugler på række (sml. perlestav).

lasur, gennemsigtig farve, ofte malet over forgyldning eller forsølvning.

†*lavkirke* eller †*lillekirke*, ofte anvendte betegnelser i rgsk. for koret i modsætning til skibet.

†*legatur* (»legentyr«), billigt, fransk stof, bomuld eller groft silke, også kaldet Brocatelle.

lektorie-stol, prædikestol, der er anbragt som et pulpitur i skibets østende foran triumfvæggen.

ligtræ, se gravtræ.

lisén, flad, rektantet væg- eller murpille uden kapitel og base (fig. 1). Sml. pilaster.

lomme, rummet mellem en hvælvingsoverside og loftsvæggen (overvæggen).

Louis XIV, XV-, XVI-stil, se stilarter.

lydhimmel, loft ophængt over prædikestol.

lydpotte. Buede krukker af ler findes af og til indmuret i grupper eller rækker i romanske korvægge og -hvælv, hvor de

- vel er indsat for at hjælpe på rummets lydvirksomhed. Hvad de næppe gør.
- lysning*, den snævrere del af åbningen i et vindue eller en dør.
- løbende hund*, ornamentbort af fortløbende, S-lignende figurer.
- løber*, mursten liggende på langs i muren i murflugten. Se skiftegang og fig. 10.
- majuskler*, se skrift.
- mandorla*, mandelformet, spidsoval indramning, navnlig brugt omkring fremstillinger af Kristus.
- mangut*, el. manggods, billig tinlegering med stort blyindhold.
- mauresk*, ornament, der efterligner arabisk (maurisk) prydværk.
- messehegel*, messeklædning, bestående af skjoldformet ryg- og bryststykke.
- minuskler*, se skrift.
- misericordie* (af latin: misericordia, barmhjertighed), sidde-konsol under korstolens klapsæder.
- mitra*, bispehue.
- monolit*, bestående af een (natur-) sten.
- monstrans*, beholder til opbevaring og fremvisning af relikvier eller nadveroblater.
- monstransskab*, skab til opbevaring af monstransen og af kirkens hellige kar.
- munk*, se tagsten.
- munkesten*, se mursten.
- munkeskifte*, se skiftegang fig. 10 A.
- murliv*, murkærne, det indre af en mur.
- mursten*, brændt teglsten. — Middelalderlige mursten (munkesten) måler 25—31 × 12—15 × 7—10 cm. Fra o. 1600 blev murstenene mindre, den tyndeste variant er 1700- og 1800-tallets flensborgsten, der kun er ca. 3 cm tyk og i reglen gul. Nutidens danske normalmaal er 23 × 11 × 5,5 cm. Klinker er små, meget hårdt brændte sten. Mursten, hvoraf en del er afhugget, kaldes efter størrelsen: trekvarter, halve sten, kvarter (ell. petringer; mesterpetring: sten halveret på langs).
- mæander*, ornamentalt bånd ført i regelmæssige vinkelbugtninger (à la grecque-bort). Benævnt efter den lilleasiatiske flod Mæander, der har et meget slynget løb.
- »*nådestol*«, Gud Fader på sin trone, holdende den lidende Kristus foran sig og ofte med helligåndsdue svævende overst.
- Neksøsandsten*, se sandsten.
- nonne*, se tagsten.
- not*, se fjeder.
- nygotik*, *nyklassicisme*, se stilarter.
- oldermandsranke*, den siksaklinje, der opstod i sølvet, hvor oldermanden tog lødighedsprøven. Erstattedes senere af gardeinmærket.
- omsætning*, genopsætning af den ydre (eller indre) skal af en mur af natursten (sml. skalmuring).
- opskalket*, udsvajet (om tagfod).
- opus spicatum* (»sildebens-murværk«), murværk, hvis sten er stillet skråt, skifte for skifte hældende vekselvis til højre og venstre. Hvor det er udført af tynde naturstensflager, optræder det hyppigst kun i pletter (sml. fig. 10 F).
- ortoceratitkalk*, se silurkalk.
- overribbe*, se ribbe.
- overvæg*, den over loftet eller hvælvet værende del af en væg.
- palmet*, vifteagtigt plantemotiv, hvis enkelte, glatte bladflige ofte udgår fra en blomsterkalk.
- pengetable*, skuffelignende æske med skaft, anvendt til kollekt.
- perlestav*, dekorativ, spinkel stav, bestående af sammenstillede småkugler, veksellende med cylindriske led.
- petring*, se mursten.
- pietà*, Jomfru Maria med Kristi afsjælede legeme på skødet.
- pilaster*, flad, rektanglet væg- eller murpille med kapitæl og base (i modsætning til lisén, s. d.). Alm. som dekoration på træarbejde. Pilastre med indsnøring under kapitælet kaldes halspilastre.
- piscina*, niche eller kumme med hul til vandafløb, anbragt i korets eller sakristiets væg.
- planrelief*, se relief.
- plint*, lavt, retvinklet fodstykke under en søjle, en pilaster eller en statue (se fig. 17). Sml. postament.
- polsk skifte*, se skiftegang fig. 11.
- postament*, højt, foroven og forneden profileret fodstykke under en søjle, en pilaster eller en statue (sml. fig. 17). Postamentfelter (f. eks. på altertavler og

prædikestole) er de felter, der sidder mellem de fremspringende postamenter.
 †*pralsagt*, en slags blomstret tøj, halvt uld, halvt silke.

predella, fodstykke til en albertavle af fløj- eller skabstype.

profil, se sokkel og stav.

profilkapitæl, se kapitæl.

pulpitur, galleri med plads til stolestader.

punsel, lille stålmejsel til brug ved stempeling, opdrivning eller ciselering af metalarbejder (punsling).

pyxis, lille oblatæske.

pærestav, 1) stav med symmetrisk profil, hvis tværsnit minder om en pære, 2) kvartrundstav smykket med række af pærelignende figurer.

†*trask*, en slags uldent tøj.

relief, billede eller ornament i ophøjet arbejde på fast baggrund. 1) Hautrelief, højt r. med underskårne figurer, 2) basrelief, lavt r., 3) planrelief, med svagt fremspring, hvis overflade ligger i eet og samme plan; kaldes i træ fladsnit.

rem (murlægte), stræktømmer, f. eks. langs murens overkant som underlag for bjælker eller spærfødder (fig. 9).

ribbe, muret bue, som bærer kappesammenstødet i en opdelt (ikke ud i eet muret) hvælving (se kappe). Ribbehvælv benævnes efter kappetallet (se hvælv). Ribberne kan være uprofilerede (i halvstens- eller kvartstens-bredde) eller profilerede (af formsten). Hjælperibber på hvælvens overside kaldes overribber; disse kan have trinsten.

rocaille, muslingskallignende ornament, rokokotidens yndlingsmotiv.

rokoko, se stilarter.

romansk stil, se stilarter.

rulskifte, se skiftegang fig. 10.

rundbuefrise, fortløbende række af små runde buer, i romansk arkitektur hyppigst anvendt som prydelementer under taggesimsen eller langs gavlkamme.

S., se *Sg.*

saalbænk, den udvendige, nederste flade i en vinduesåbning.

sandsten, den lyse eller hyppigere gult, brunt, rødt eller violet tonede Nekso-sandsten, der på Bornholms sydland strækker sig i et bredt bælte fra Nekso

indtil 3 km øst for Rønne, har kun været meget lidt anvendt i middelalderen. Senere, især efter 1751, da Frederiks stenbrud ved Nekso blev åbnet, har dens betydning været voksende (sml. Bh. Saml. XIV, s. 89 ff.). En geologisk set yngre, ligeledes fra den kambriske periode stammende sandsten med grønlig tone, som hører til den blandede lagserie »grønne skifre«, har tilsyneladende været lettere tilgængelig i middelalderen. Den har i hvert tilfælde i ret store partier fundet anvendelse ved 2—3 romanske kirker, deriblandt Å kirke, hvor denne grønne sandsten optræder sammen med en mørk skifer fra samme lagserie.

†*sardug*, halvt linned, halvt uldent tøj.
 †*savdelle*, se delle.

savskifte, se skiftegang fig. 10 H.

senrenaissance, *senromansk*, se stilarter.

selvejergård, se Bornholms gårde.

Sg., fork. f. selvejergård, s. d.

sepulchrum, se helgengrav.

series pastorum, præsterække-tavle.

†*setteni* (satin), en slags silketøj.

sildebensmurværk, se opus spicatum.

silurkalk, er den her valgte betegnelse for en på Bornholm i middelalderen og senere til kalkbrænding og som bygningssten i meget stor udstrækning anvendt grå eller lyst blågrå ortoceratitkalksten fra den siluriske periode. Det

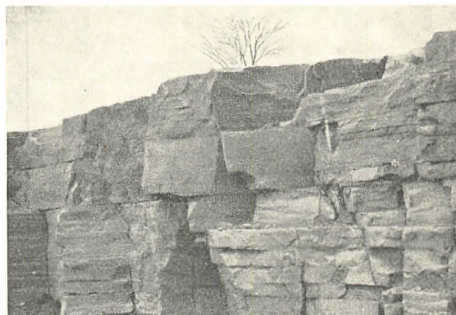

Fig. 8. Silurkalkbrud i Limensgade.

største og ældste brud findes ved Læså i Åker sogn, hvilken forekomst har givet lokaliteten navn (Limensgade, af »lim«, gammeldansk for kalksten, kalk); et andet brud findes i Pedersker sogn.

På grund af stenens lerindhold, 10—15 pct., havde den kalk, der endnu for ikke længe siden brændtes deraf, hydrauliske egenskaber, og stenen er derfor ofte blevet kaldt »cementsten«. En endnu mere misvisende ældre betegnelse var »bornholmsk marmor«. — I mangel af bedre har man hyppigt i den ældre middelalder anvendt silurkalken til kirkeportaler og andre hugne bygningsdetaljer, hvilket har haft sine vanskeligheder, eftersom stenen kun kan brydes i relativt tynde bænke (fig. 8) og desuden let springer efter lagretningen.

skablon, 1) profileret plade til afretning af en trukken (puds-) gesims, 2) tynd, gennembrudt plade til mangfoldiggørelse af et malet ornament.

skalmuring, fornyelse af en murs ydre skal; sml. forblænder, omsætning.

skelle, †*skelne* (sml. sømme), fuger, især på ydersiden af tegltage.

skiftegang (murforbandt), ordning af stenene i en murflade. Se fig. 10. De middelalderlige skiftegeange er munke-

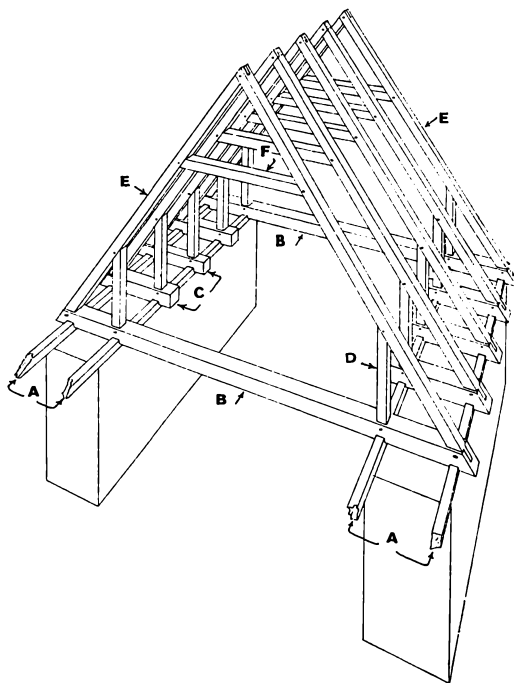

Fig. 9. Tagværk, skematisk fremstillet. A, murlægte (murrem). B, bjælke. C, spærsko. D, spærstiver. E, spær. F, hanebånd.

skifte og polsk skifte, de nyere er kryds- og blokskifte. Savskifte (fig. 10 H) anvendes kun som pryde.

skjoldbue, bærende bue for hvælving, muret langs rummets vægge (sml. jordbue).

skrift. Middelalderlige skriftarter er: runer (endnu stundom i brug til o. 1300), majuskler (o. 1100—1400), minuskler (o. 1350—1550). Nyere skriftarter er: fraktur (Fraktur), versaler (VERSALER), kursiv (*kursiv*) og skriveskrift.

†*skærstok*, murrem.

slutsten, særligt tilhugget sten øverst i en bue eller en hvælving.

slyngbånd, se attisk slyngbånd.

smalte, kornet, blå farvestof (pulveriseret glas).

smig, skrånside, f. eks. i muråbninger, hyppigt i vinduer fra romansk tid (fig 1).

sokkel, den nederste synlige del af en mur, når dette parti er 1) udført af et andet (hyppigst varigere) materiale end muren i øvrigt, eller 2) hvis det er udformet med fremspringende profil (fig. 11).

solgisel, den af stråler fyldte spidsoval (mandorla), der ofte omgiver fremstillinger af Maria med Jesusbarnet stående på måneseglen.

spejl, 1) blændingsfelt over en muråbning omsluttet af dennes yderste false, 2) de radiale løbende marvstråler i træ.

spindel, den runde eller kantede akse, hvormed en vindeltrappe snor sig.

spær, i en tagkonstruktion de skråstillede tømmerstykker, der bærer tagfladernes lægter og tagdækninger. Spærene er forneden fastgjort i de gennemgående loftsbjælker eller i korte, på murkronen hvilende »spærsko« (se fig. 9). Et spærpar med forbindende hanebånd, spærstiver og evt. krydsbånd kaldes et spærfag (fig. 14—16).

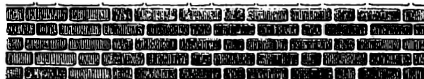
spærsko, se spær.

spærstik, øvre afslutning på nicher og blændinger m. v., dannet af spærstillede sten (sml. fig. 3).

spærstiver, se spær (fig. 9).

stav, fremspringende, oftest halvrundt eller kvartrundt profileret. Den almindelige rundstav er glat. Rigere profilerede stave: pærestav, trekløverstav. Deko-

A. Munkeskifte: 2 løbere vekslende med 1 binder i samme skifte (lag).

B. »Vendisk« skifte: 1 løber vekslende med 1 binder i samme skifte.

C. Standerskifte: Skifte af løbere stillet på enden.

D. Rulskifte: Skifte af kantstillede bindere.

E. Munkeskifte af kantrejste sten.

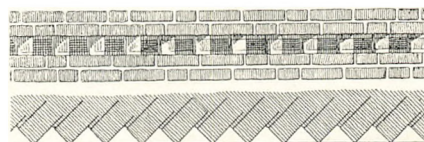
F. Sildebensmurværk («opus spicatum»), optrædende som pletter i romansk kampestensmurværk. Anvendt konstruktivt, for bedre at kunne udnytte småt materiale.

G. »Opus spicatum« anvendt som dekoration i munkestensmurværk. I en variant optræder mønsteret vendt 90°.

H. Savskifte, vist i plan og façade.

I. Gesims af bloktænder. Façade og snit.

J. Krydsskifte (moderne, af små sten).

K. Blokskifte (moderne, af små sten).

Fig. 10 A—K. Forskellige skiftegeange (forbandt) og prydsrifter. Mål 1:50.

rerede stave: bladstav, perlestav, tovstav, æggestav.

stavværk, 1) muret sprosseværk, der deler lysningen i et gotisk vindue (vinduesstavværk), 2) ornament, der efterligner vinduesstavværk.

stik, murværket over en muråbning eller blænding, når dette er muret af særligt formede sten eller i særlig skiftegang. Hyppigst er stikket udført som en bue, sjældnere forekommer vandrette stik. Er stikket af tegl, taler man, alt efter murstenenes ordning, om binderstik, halvstensstik, helstensstik, rulskiftestik etc.

stilarter, stilperioder. Nøje tidsgrænser kan ikke fastsættes, idet de forskellige stilarter griber over hinanden, og selv inden for Danmarks grænser er der forskel på stilformernes opdukken og varighed i de enkelte landsdele. De nedenfor angivne årstal kan derfor ikke tages som absolutte tidsgrænser. *Romansk stil* 1000-tallet—1250 (senromansk o. 1200—50). *Gotisk stil* o. 1250—1550 (ungg. o. 1250—1300, højg. o. 1300—1450, seng. 1450—1550). *Renaissance* o. 1550—o. 1630 (ungr. o. 1550—o. 1590, højr. o. 1590—1620, senr. o. 1620—30). *Barok* o. 1630—1750 (bruskb. o. 1630—1660, enevoldsbarok eller Louis XIV stil o. 1660—1750). *Rokoko* (eller Louis XV) o. 1740—1775. *Nyklassicisme*, nyklassisk stil (Louis XVI stil) o. 1775—1800. *Empire* o. 1800—1850. — Stilkopiering efter 1850: f. eks. nygotisk, nyromansk.

†*stivvel* (†støvel, støbel), bornholmsk almuebetegnelse for 1) kirketårn slet og ret, 2) rundkirkernes rundskib. Derimod ses ordet stivvel vistnok ikke anvendt om øens fritstående klokketårne.

†*storkirke*, se højkirke.

suggjæl, brædt, fastgjort under tagskægget (på undersiderne af bjælkeenderne) til hindring af træk.

syld, syldsten, grundsten, fundament af rå kampesten.

søjle, søjleorden, se fig. 17.

søjlekapitel, se kapitel og fig. 18—27.

†*sømme*, fuge.

†*tagpander*, se tagsten.

tagsten, tagtegl. Middelalderens ældste tag-

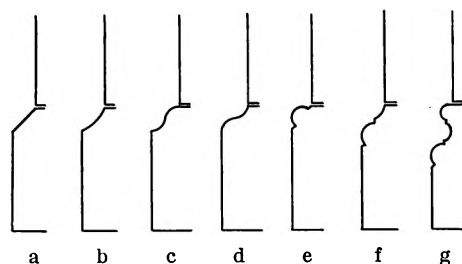

Fig. 11. Sokkelprofiler. a. Skråkant. b. Hulkant. c. Faldende karnis. d. Omvendt (eller forkert faldende) karnis (klokkeprofil). e. Rundstav. f. Hulkant over rundstav. g. Attisk.

sten, bæverhaler (tagpander), der er en efterligning af tagspån, er flade, nedad spidse, runde eller lige afskårne. Den senere middelalders almindeligste tagsten er »munke og nonner«, af halvcirkelformet tværsnit. De brede nonner lagdes med den hule side opad, de smallere munke, der vendte hulsiden nedad, dækkede over sammenstødene

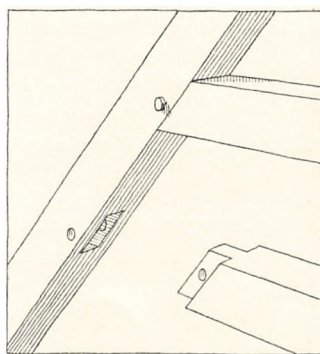
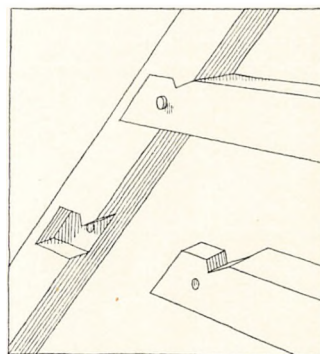

Fig. 12—13. Spær og hanebånd, øverst samlet (bladet) med fornaglet blad i udsnit, nederst samlet (tappet) med fornaglet tap i taphul.

Romansk tagværk. Spærene, hvis hældning er moderat (ca. 45°), er bladet til enden af den svære loftsbjælke og forstøttet ned på denne ved hjælp af to spinkle bladede og sømmede skråstivere. Det højsiddende hanebånd er ligeledes spinkelt. I større tagværker af denne type kan der være to par skråstivere.

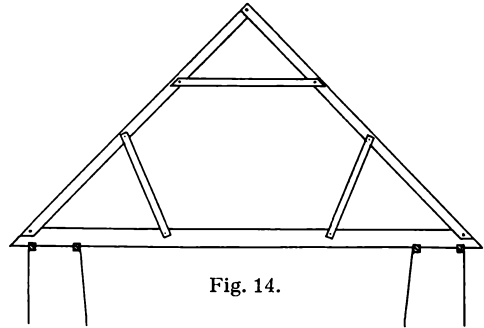

Fig. 14.

Gotisk tagværk af krydsbåndstype. Tagværker af denne art behøver ingen, eller dog kun få gennemgående loftsbjælker, egner sig derfor ypperligt til bygninger med højsiddende hvælvinger. Udskridning er hindret, både ved at den lodrette spærstiver (fig. 9 D) hænger ned under spærskoen (fig. 9 C) med anlæg mod murens inderside, og ved at der er anbragt to hinanden krydsende trækbånd. Taghældningen kan være meget stejl, her er den henved 60° .

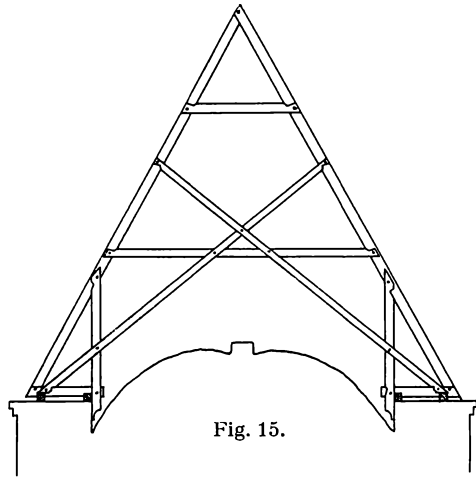

Fig. 15.

Sengotisk tagværk med dragerstol. Med visse mellemrum, f.eks. i hvert 5. spærfag, ligger der en gennemgående bjælke (f.eks. over hvælvingernes gjordbuer), hvorpå der er rejst en stolpe (»konge») op til tagryggen (»kippen»). Mellem stolperne er der to vandrette længdetømmere (dragere), som bærer de to lag hanebånd. De mellemfaldende spærfag (»binde») kan være udformet som fig. 15. Også denne type har almindeligvis stejlere taghældning end fig. 14.

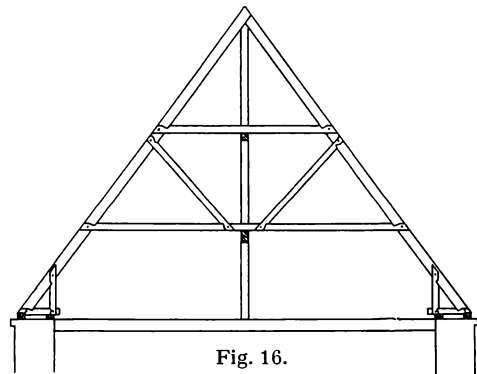

Fig. 16.

Fig. 14—16. Middelalderlige tagværkstyper.

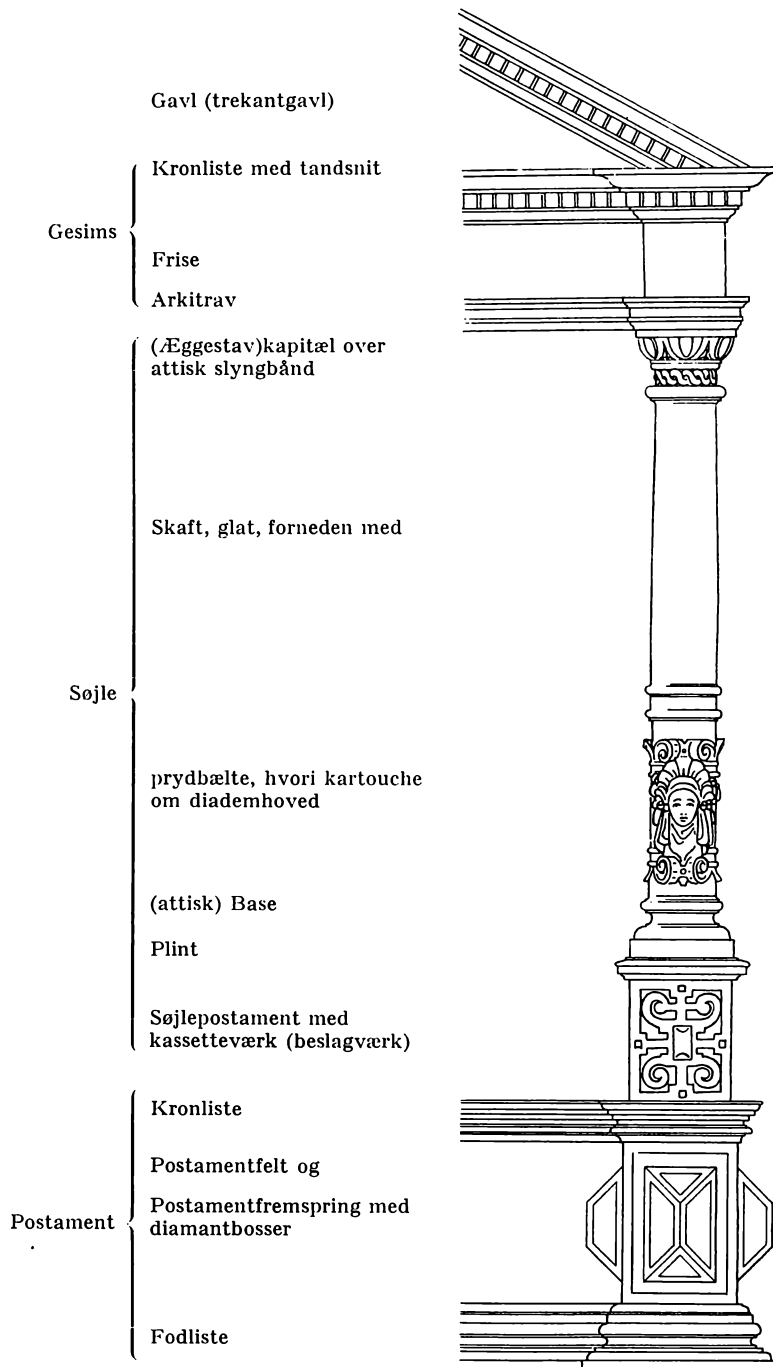

Fig. 17. Søjleskema.

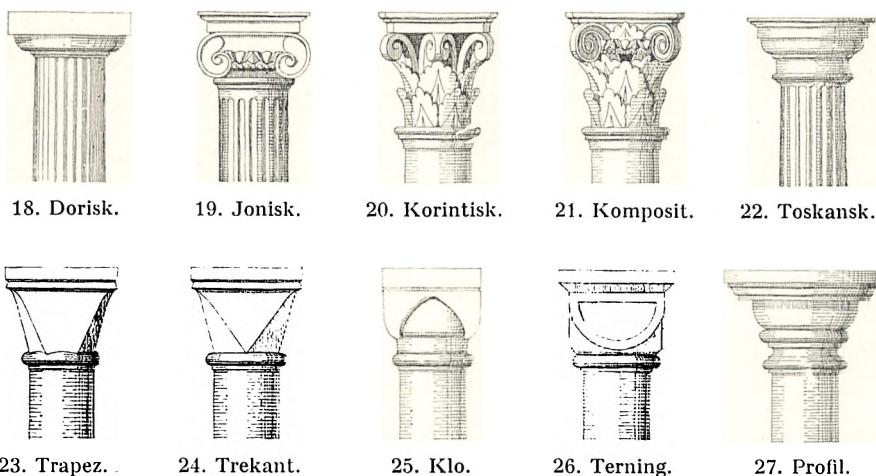

Fig. 18—27. Søjlekapitæler. 18—22 klassiske i renaissanceudformning, 23—27 danske.

mellem nonnerne. O. 1550—1600 begyndte man at bruge $\sim$ -formede vingetegl, der efterhånden blev tyndere og mindre svungne.

tagværk, se fig. 9 og 12—16.

tandsnit (sml. fig. 17), dekorativ række af fremspringende, firkantede eller profilerede klodser af sten eller træ, anbragte med korte mellemrum.

tandsnitliste, liste med tandsnitagtige indsnit.

tempera, vandfarver med limvand, æggebomme oprørt i eddike el. lign. som bindemiddel. Tempera tørrer mat op.

terningkapitæl, se kapitæl og fig. 26.

tinde, simpelt udført fiale (s. d.).

ttinning, gavlkam, kamtak.

tralleværk, gitter, særlig af lodrette, profilerede tremmer.

trapezkapitæl, se kapitæl og fig. 23.

ttrip, fløjsagtigt stof.

triumfbue, korbue.

triumfmur, muren mellem kor og skib.

Navnet kommer af det her anbragte krucifiks, lægmands- eller triumfkorset.

tympanon, halvcirkelformet sten, liggende over en dør.

udkrøgning, fremspringende murparti. En gesims er således kraget ud i forhold til murfladen. (Sml. kragbånd).

unggotik, *ungrenaissance*, se stilarter.

valmtag, tag med fald til alle sider (uden taggavle). Dækker valmen kun taggav-

lens øvre del, kaldes dette parti halvvalm. *vandnæse*, profileret fremspring med skrånende overside og indskåret eller hulet underside, der tvinger regnvand til at dryppe af.

V., se Vg.

vange, karmside i en muråbning, regnet fra dennes fod til vederlagshøjde.

vederlag, det sted, hvorpå en bues fodender hviler. Vederlagsbånd = kragbånd, kragsten. Vederlagshøjde, -linje, buefodshøjde.

vendetrin, trin med trekantede trædeflader som i en vindeltrappe, men vekselvis højre- og venstrevendte og anvendt i et *lige* trappeløb. Når vendetrin benyttes, kan trappen gøres kortere og stejlere, men det er da nødvendigt at sætte den rette fod forrest.

Vg., forkortelse for vornedgård, s. d.

versaler, se skrift.

vindjern, tværstænger af jern, anbragte i vinduer til støtte for rudeglassets blysprosser.

vingetegl, se tagsten.

volut, spirallullet ornament, især karakteristisk led i joniske, korintiske og kompositkapitæler (sml. fig. 19—21).

volutbøjle, *volutknægt*, konsol med volut på undersiden.

Vornedgård, se Bornholms gårde.

vulst, rundstav.

æggestav, se stav og fig. 17.

FORKORTELSER

- Aarb.* Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. Kbh. 1866 ff.
Arbejdsmark. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark. Kbh. 1928 ff.
Bh. Avis. Bornholms Avis.
Bh. Saml. Bornholmske Samlinger. Rønne 1906 ff.
Bh. Tid. Bornholms Tidende.
BM. Bornholms Museum, Rønne.
Brunius. C. G. Brunius: Konstanteckningar under en resa till Bornholm År 1857. Lund 1860.
B.æ.K. Bornholms ældgamle Kirkebygninger, opmålte og undersøgte under ledelse af Hans I. Holm. Kbh. 1878.
Bøje. Chr. A. Bøje: Danske Guld- og Sølvmedemærker før 1870. Kbh. 1946. (Med tillæg 1949).
Danske Atlas. Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas III. Kbh. 1767.
Dipl. Dan. Diplomatarium Danicum (grundtekst), dansk oversættelse: Danmarks Riges Breve. Kbh. 1938 ff.
DK. Kbh. By. Danmarks Kirker I. København. Kbh. 1946 ff.
DK. Kbh. Amt. Danmarks Kirker III. Københavns Amt. Ved Erik Moltke, Elna Møller, C. G. Schultz og under medvirken af Kirsten Weber-Andersen. Kbh. 1944—51.
DK. Sorø. Danmarks Kirker V. Ved Victor Hermansen og Poul Nørlund, 2. bd. under medvirken af Erik Moltke. Kbh. 1936—40.
DK. Præstø. Danmarks Kirker VI. Ved Chr. Axel Jensen og Victor Hermansen. Kbh. 1933—35.
DK. Maribo. Danmarks Kirker VIII. Ved Otto Norn og Aage Roussell. Kbh. 1948 ff.
DK. Tisted. Danmarks Kirker XII. Ved Chr. Axel Jensen, Erik Moltke og C. G. Schultz. Kbh. 1940—43.
Frölén. Hugo F. Frölén: Nordens befästa Rundkyrkor I—II. Stockholm 1911 og 1910.
Henningsen. Henning Henningsen: Kirkeskibe og Kirkeskibsfester. Søhistoriske Skrifter III. Kbh. 1950.
Hofman: Fondationer. Samlinger af publique og private Stiftelser, Fondationer og Gavebreve . . . , udg. af Hans de Hofman. Kbh. 1755 ff.
Hübertz. J. R. Hübertz: Aktstykker til Bornholms Historie. Kbh. 1852.
Jacobsen-Moltke. Danmarks Runeindskrifter. Ved Lis Jacobsen og Erik Moltke. Kbh. 1941—42.
Jensen: Gravsten. Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten I—II. Kbh. 1951—53.
Jensen: Snedkere. Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere i Tiden 1536—1660. Kbh. 1911.
Kanc. Brevb. Kancelliets Brevbøger. Udg. af C. F. Bricka m. fl. Kbh. 1885 ff.
Kh. Saml. Kirkehistoriske Samlinger, udg. af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie. Kbh. 1849 ff.
LA. Landsarkivet for Sjælland m. m., Kbh.
Laske. F. Laske: Die vier Rundkirchen auf Bornholm. Berlin 1902.
Løffler: Gravsten. J. B. Løffler: Danske Gravstene fra Middelalderen. Kbh. 1889.
Løffler: Udsigt. J. B. Løffler: Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder. Kbh. 1883.
Mackeprang: Døbefonte. M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige Døbefonte. Kbh. 1942.
Mackeprang: Portaler. M. Mackeprang: Jydske Granitportaler. Kbh. 1948.
Marryat. Horace Marryat: A Residence in Jutland, the Danish Isles and Copenhagen. London 1860.
NM. Nationalmuseet.

- Nørlund: Kalkmalerier.* Poul Nørlund og Egmont Lind: Danmarks romanske Kalkmalerier. Kbh. 1944.
- Olrik.* Danske Guldsmedes Mærker, 2. udg. ved Jørgen Olrik. Kbh. 1919.
- Organist- og Kantorembederne.* Organist- og Kantorembederne i København, de danske Købstæder og købstadlignende Byer samt disses Indehavere. 5. udg., redigeret af Axel Buchardt. Kbh. 1953.
- Petersen: Kalkmalerier.* J. Magnus-Petersen: Beskrivelse og Afbildninger af Kalkmalerier i danske Kirker. Kbh. 1895.
- Præsteindb.* Præsteindberetning 1624 (RA). Trykt i Bh. Saml. XVII, s. 51—69. RA. Rigsarkivet.
- Ravn.* Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krønike 1671, ved Johannes Knudsen. Rønne 1926.
- Rgsk.* Regnskaber (dvs. den enkelte kirkes regnskabsbøger).
- Rep. I.* Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis, I—IV, udg. v. Kr. Erslev. Kbh. 1894—1912.
- Rep. II.,* fortsættelse (series secunda), udg. v. William Christensen. Kbh. 1928—39.
- Resen.* Peder Hansen Resens Atlas Danicus III, Bornholm (1676). I dansk oversættelse ved Johannes Knudsen.
- Script. min.* Scriptorum minores historiae danicæ mediæ ævi, I—II. Udg. af M. Cl. Gertz. Kbh. 1917—20.
- Skougaard.* Beskrivelse over Bornholm ved Peder Nikolai Skougaard. Kbh. 1804.
- S. R. D.* Scriptorum rerum danicarum. I—IX. Udg. af Jacob Langebek m.fl. Kbh. 1772—1878.
- Thurah.* L. Thurah: Beskrivelse over Bornholm og Christiansø. Kbh. 1756.
- Trap.* I. P. Trap: Danmark. 4. Udg. Kbh. 1920—32.
- Uldall.* F. Uldall: Danmarks middelalderlige Kirkeklokker. Kbh. 1906.
- Urne. Add.* Bornholmske Samlinger af J. C. Urne. Det kgl. Bibl. Additamenta 342, 4°.
- Urne. Tilf.* J. C. Urnes marginaltilføjelser og tillæg til Thurah. Det kgl. Bibl. Ny kgl. Samling 726 b, 4°.
- Wiberg.* S. V. Wiberg: Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie. Odense 1870—73.
- Visitatsbog.* Visitatsbog for Lunde Stift 1611—37. Udg. af Bjørn Kornerup i Lunds Stifts Herdaminne, Ser. 1, 1943, s. 1—175.

Navneforkortelser

Aa. Rl.	=	Aage Roussell.
C. A. J.	=	Chr. Axel Jensen.
C. G. S.	=	C. G. Schultz.
C. M. S.	=	C. M. Smidt.
E. L.	=	Egmont Lind.
El. M.	=	Elna Møller.
E. M.	=	Erik Moltke.
E. S.	=	Erik Skov.
H. M.	=	Hugo Matthiessen.
K. W.	=	Kirsten Weber-Andersen.
L. L.	=	Lennart Larsen.
M. M.	=	M. Mackeprang.
N. E.	=	Niels Elswing.
O. N.	=	Otto Norn.
P. N.	=	Poul Nørlund.
V. H.	=	Victor Hermansen.

KØBSTADKIRKER

Fig. 1. Rønne kirke, set fra syd, over yderhavnen.

E. S. 1952

RØNNE KIRKE

Saxo omtaler, at Svend Grathe efter en tvist med ærkebisp Eskil skænkede Lunde-kirken »en stor del af øen Bornholm«¹, og af sammenhængen kan sluttes, at denne begivenhed må henlægges til året 1149. Hvor stor en del af øen, gaven omfattede, siges ikke, men af senere kilder fremgår, at det sandsynligvis allerede da kan have drejet sig om hele tre af Bornholms fire herreder, som nu (siden 1500'rne) betegnes efter verdens-hjørnerne, men i middelalderen havde andre navne. Valdemars jordebog oplyser blot, at kronen 1236 havde »unum hæræth in Burghændholm«², hvilket nævnes ikke, men det må være identisk med det område, Svend Grathe forbeholdt sig. Første gang, dette kronens herred nævnes ved navn, kunne være 1277 i et (ikke bevaret) dokument³, hvori Erik Glipping anerkender det køb, ridderen Niels Uffesen afsluttede med fyrst Vizlaf af Rygen angående *Rønne* herred (som fyrst Jarimar 2. havde erobret 1259), men brevet kendes kun fra et referat hos Huitfeldt, som kan have indskudt navnet. Pålideligt i så henseende er vel først et in extenso kendt dokument af 4. april 1303, ved hvilket Erik Menved, som bod ved bilæggelsen af striden med Jens Grand, lover at overlade ærke-sædet »vort gods, som vi har på Bornholm, kaldet Rønne herred«, så snart det er ind-løst fra Uffe (Nielsens) arvinger; indtil dette sker, får ærkebispem pant i Vemmenhög herred i Skåne⁴. Da herredet i 1303 havde samme navn som den ganske vist ikke direkte omtalte by Rønne, må denne senest være grundlagt i slutningen af 1200-tallet og alle-

rede da have været så betydelig, at den besad egen kirke, og medens alle de øvrige købstadkirker på Bornholm ned gennem middelalderen og endnu i året 1569 kun havde rang af kapeller⁵, fik Rønne kirke tidligt sin egen sognepræst. Af de nedenfor fremhævede dokumenter ses, at mens kirken i 1378 omtales som Rønne kapel, så sikrer man sig 1380, at *sognepræstens* (rectoris plebani) rettigheder ikke krænktes, og 1434 kaldes den lige ud »ecclesia Sancti Nicolai«, hvilket må indebære, at den nævnte år var en fuldt selvstændig sognekirke og ikke, som de andre bornholmske bysamfunds kirker, annekteret til det nærmeste, langt ældre landsogns præstekald.

Kirken, hvis værnehelgen af anførte ses at have været skipperhelgenen *S. Nicolaus* (sml. også klokkeindskriften s. 61), har tidligt nydt godt af den trivsel og omsætning, der især i sildetiden hidførtes af fremmede næringsdrivende, blandt hvilke de førende, for Rønnes vedkommende, synes at have været købmænd fra den pommerske by Greifswald. 1378 sikrede disse sig hos ærkebisp Niels Jonsøn visse rettigheder⁶. De fik lov til at købe grund i »vor by Rønne på Bornholm«, på denne, mod en lille årlig afgift, opføre et kompagnihus, begrave fra »Rønne kapel« og i samme celebrere messer for døde og langfarende gildebredre. Disse adkomster bekræftedes 1380⁷ — med forbehold af (den danske) sognepræsts rettigheder — 1412 og 1499⁸. På det store fredsmøde med hansestædernes udsendinge, som afholdtes 1434 i Vordingborg, udstedte ærkebisp Peder Lykke og 16 andre bisper et indulgensbrev⁹, hvori der står, at de, som besøger den strålende møs (Vor Frues) kapel ved den hellige bisp Nicolai kirke i Rønne, hvori de tyske gildesbrødre fra Greifswald holder »orationes seu anniversaria animabus«, og dør overværer messen, beder eller til kapellet giver guld, sølv, afgrøder, redsler, lys, prydelser, bøger eller andet, dem tilsikrer man 40 dages aflad. Det nævnte tyske gilde er, sikkert med rette, blevet identificeret med det, som 6 skippere fra Greifswald i året 1330 stiftede i en unævnt dansk by¹⁰. Mindre sandsynlig er derimod den i forbindelse hermed fremsatte anskuelse, at det tyske gildes Mariakapel i Rønne kan have været en helt selvstændig bygning på kirkepladsen tæt ved sognekirken¹¹. Afladsbrevet af 1434 omtaler vel, at Vor Frue kapel lå »juxta ecclesiam Nicolai«, men »juxta« kan sikkert lige så vel betyde »ved« som »tæt ved« i betydningen »i nærheden af«, og det falder rimeligst at tænke sig kapellet indrettet på vanlig vis, enten i sognekirken eller i en tilbygning til denne. Når man har henvist til indskriften på den største af sognekirkens to middelalderlige klokker og af denne har udledt¹², at den ved sin påkaldelse af Maria røber, at den er støbt, ikke til sognekirken, men til et selvstændigt Mariakapel, og at dette ifølge klokkenes årstal sandsynligvis er blevet opført 1433, så må man heroverfor gøre gældende, at der på klokken dog kun står et meget dagligdags Ave Maria og lægge mere vægt på, at indskriften også nævner *S. Nicolaus*, hvilket ikke er slet så almindeligt og tyder på, at klokken er anskaffet nævnte år til den allerede dengang gamle bykirke, som netop var indviet til denne helgens ære. — Om kapellets senere skæbne ved man blot, at en af de bornholmske brødre i Greifswald omkring 1565 bevidnede, at Greifswalderne årligt havde medført egne præster til deres kapel i Rønne, men at samme kapel nylig var frataget dem af biskoppen i Skåne, Niels Palladius, som havde beordret det indrettet til skole¹³. Omkring ved denne tid er de tyske købmænds besøg sikkert begyndt at aftage stærkt i takt med sildestimerne, som blev sparsomme i farvandet nær Bornholm under den nordiske syvårskrig, hvis skibskanoners torden af samtiden fik skyld herfor¹⁴. Kapellet, der næppe kan have været særlig egnet som skole, er enten blevet nedbrudt i slutningen af 1500-tallet eller snarere inddraget i sognekirken.

De slutninger om Rønne kirkes alder, som tør drages af de skrevne kilder, suppleres smukt af et mærkeligt *møntfund*, som blev gjort under kirkens næsten fuldstændige nedbrydning, der indledte ombygningen 1915—18. Mønterne, som indsendtes til Nationalmuseet 21. januar 1916, lå skjult inde i kirkens unggotiske vestforlængelse på oversiden af kampestensfundamentet under dettes nordmur, vest for norddøren, ca. 3,14 m fra vestgavlen¹⁵. Mønterne skal have ligget »under en flisesten«, i hvert tilfælde under de

Fot. i B. M.

Fig. 2. Rønne kirke før ombygningen, set fra vest.

gamle gulvlag, i et poselignende omslag (vel en pung). »Fundet omfattede ialt 61 mønter. De 53 var slået i Lund i Erik Menveds, Christoffer 2.s og Magnus Eriksen Smeks kongetid (henholdsvis 5, 8 og 40 penninge). De 8 mønter var svenske hulpenninge, som *muligvis* først blev udmøntede efter 22. februar 1354. Pengesummen må antages nedlagt i årene omkring 1360«¹⁶.

Af møntskatten, der ikke nødvendigvis behøver at opfattes som et byggeoffer, nedlagt ved vestforlængelsens grundlæggelse, og meget vel kan tænkes gemt hen af helt private grunde, kan i alt fald med sikkerhed udledes, at forlængelsen må være tilføjet inden ca. 1360, hvilket ikke modsiges af dens stilformer, som næppe kan være ældre end fra omkring 1300, men meget vel yngre. Kirken selv er ældre (sml. s. 39).

At dømme efter indskriften på den lille senmiddelalderlige faltetavle (s. 53), må der antagelig have været et *S. Anne* alter i kirken.

Liget af den svenske landshøvding Johan Printzensköld, hvis drab på Storegade i Rønne 8. december 1658 indledte Bornholmernes heldigt gennemførte opstand mod de svage svenske besættelsesstyrker, blev sømmeligt nedsat i Rønne kirke, men efter fredsslutningen 1660 ført til Sverige. Sagnagtigt er vel derimod rygtet om, at Printzensköld fra den danske forvaltning havde arvet påtalen for en gammel drabssag mod en af dem, der senere var førende i opstanden, Jens Kofoed, og lod denne stå åbent skrifte i Rønne kirke i november 1658, hvorved Kofoed fik privat årsag til afregning med landshøvdingen¹⁷.

Allerede i 1600'erne var byen blevet så vidtstrakt, at kirkens klokker ikke kunne høres langt nok ud fra dens plads ved havnen. Denne gene blev afhjulpet ved den snurrige

primklokke, hvormed en latinskoledreng mod en lille årlig betaling løb rundt i gaderne fra første ringning »til højmesse og fredagsprædiken«, indtil gudstjenesten begyndte (sml. s. 61). Skikken ophørte først 1878, da kirken fik en større klokke.

Da den rente, som lå til sognepræsten i Rønne, var så ringe, »at han deraf nødtorfteligen ikke kan underholdes«, blev Knudsker sogn ved kongebrev af 29. oktober 1606 annekteret til Rønne¹⁸. Chr. 5. forordnede 9. juli 1698, »at provstiet på Bornholm må og skal herefter til præstekaldet i vor købstad Rønne, hvor kapitelsretten holdes, være perpetueret og henlagt . . ., når den nuværende provst afgår . . .«, hvilken bestemmelse blev effektiv 1702 og overholdtes indtil 1871¹⁹.

Ved reformationen overgik Bornholms kirker fra ærkebisppestolen i Lund til kronen²⁰, hvorunder de endnu hørte i 1809²¹. De var dog nærmest at betragte som selvejende, idet der ikke ydedes tiende til kronen, medens menigheden til gengæld var pligtig at sørge for kirkernes vedligeholdelse²². Kongen fastholdt blot sin patronatsret²³, en naturlig følge af enevældens indførelse. Om Oluf Jensen Ålborg, der blev præst i Klemensker 1665 (Wiberg), siges det, at han var den sidste på øen, som blev valgt af menigheden, om Oluf Svendsen Lemvig, præst i Bodilsker fra 15. september 1666 (Wiberg), at han var den første, som tog kongebrev på kaldet. — Alle kirkerne er nu overgået til fuld selveje.

Kirken ligger højt, ved kanten af strandbrinken, midt for den nu stærkt udbyggede havn, som oprindeligt kun beskyttedes af to undersøiske rev og kaldtes Rønne rhed. Også før ombygningen synede kirkebygningen stærkt over vandet og tjente som sømærke (fig. 1 og 2). I det ældste Rønne, der klyngede sig til havnen, har kirke og kirkeplads utvivlsomt dannet midtpunkt. Fra dem udgår endnu to af byens hovedfærdselsårer, Østergade, som fortsætter i landevejen til Åkirkeby, og Storegade (Algade), der krummer sig mod nord gennem byen. Senere, og særlig nu, da Rønne har skudt sin for det meste lave bebyggelse vidt ind i landet, er kirken placeret i en afkrog¹.

Kirkegården, nærmest et lille anlæg med enkelte gamle gravminder og uden videre hegn, er ikke blevet benyttet siden 1828². Den er gentagne gange blevet afgravet, beklippet og reguleret, sidste gang i forbindelse med kirkebygningens udvidelse. 1671 omtales den som en »skøn, tør kirkegård med rød sand udi opfyldt« (Ravn), og af kirkeregnskaberne ser man, at den ved denne tid foruden en port havde tre låger, mod øst, vest og nord, vistnok alle tømrede, med stolper, skråbånd og planketag og forsynede med riste. Af hvad art hegnene var, nævnes ikke, men det har vel været det samme stendige, som 1868 blev istandsat og stod til kirkens ombygning. I 1813 indviedes en søndre annexkirkegård, som stadig er i brug, en østre annexkirkegård indviedes 1839, men opgaves 1889 (Embedsbog).

Som kirken nu står, er den gennemgribende ombygget 1915—18 (arkitekt H. Chr. M. Steen)³, men indeholder dog endnu væsentlige rester af den gamle bygning, hvis ydre tilsnit den tro kopierer, mens det rummelige indre er helt frit udformet. Bygningen består af tresidet afsluttet kor, bredere skib, flankeret af store korsarme, samt et vesttårn. Fra den gamle kirke har den overtaget korets nordre skrå- og langmur, hele det forlængede skibs nordmur, samt

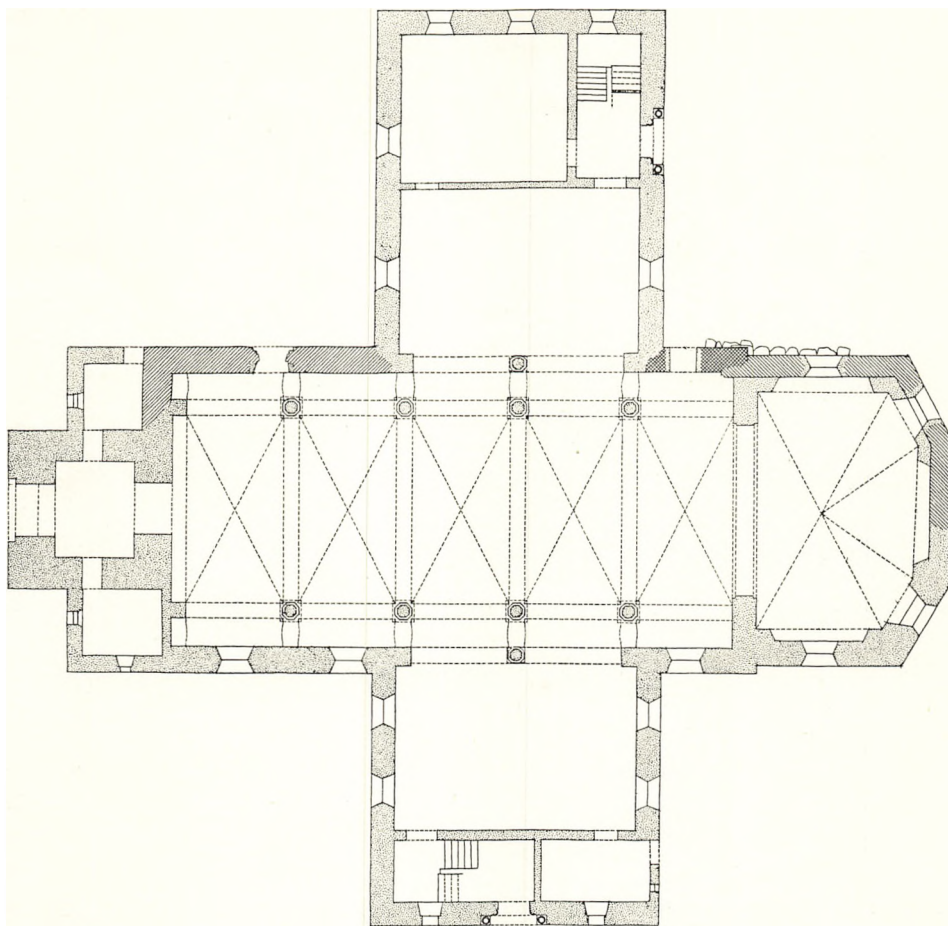

Fig. 3. Rønne kirke, nuværende plan, 1:300. Målt af C. G. S. 1952.

en til skibets nordside i 1797 føjet stor udbygning. Disse levn af den gamle kirke vil blive omtalt nedenfor.

Ved kirkens udvidelse har man søgt at bevare så meget som muligt af den ældre bygnings murværk og ejendommelige præg, og man er gået frem på den måde, at man så at sige har flækket den gamle kirke på langs, udflyttet korets og skibets sydmure, så begge disse afsnit blev 2,7 m bredere, og omdannet kirken til en slags korskirke ved mod syd at tilføje en pendant til udbygningen på nordsiden⁴. Vesttårnet er en forstørret kopi af det gamle, som man oprindeligt havde tænkt sig at bevare, men står noget sydligere, fordi kirkens midtlinie er blevet forskudt mod syd. Korets tagrytter efterligner den gamle,

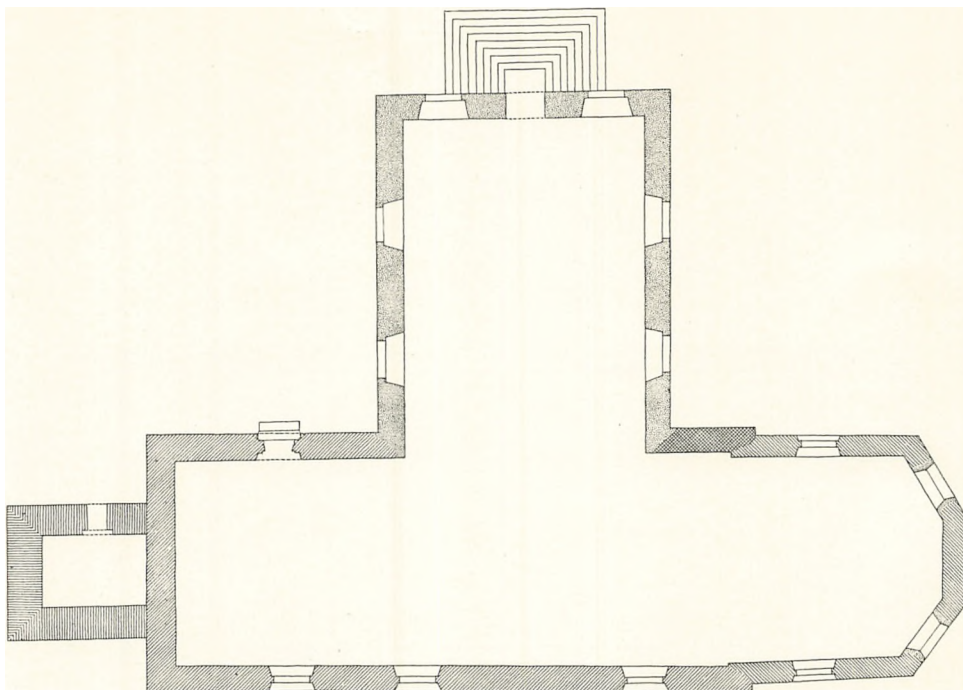
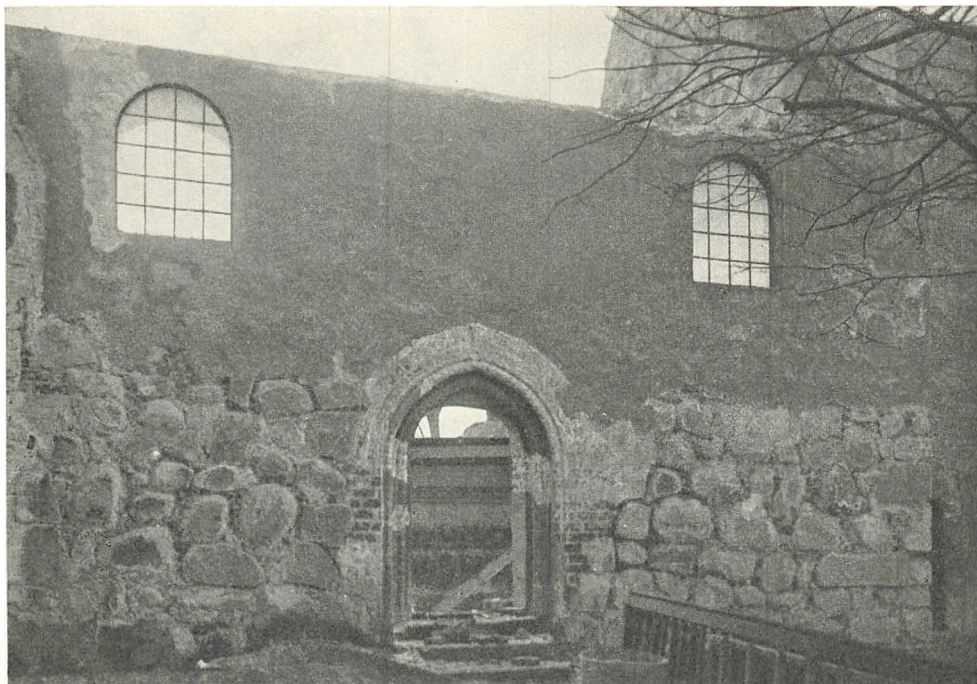

Fig. 4. Rønne kirke før ombygningen. Plan, 1:300. Efter opmåling af arkitekt H. Chr. M. Steen (Tove Bojesen 1953).

og alt nyt er hovedsagelig af rå og kløvet granit og hvidtet i lighed med det ældre murværk.

Bortset fra korsfløjene er hele det indre nu hvælvet. Koret har et grathvælv, hvilende på tilbyggede hulmurs piller og vægbuer, som danner dybe, smigede nicher. Skibets hvælvningssystem minder om en hallekirkes. I kort afstand fra langmurene er der til hver side rejst fire meget slanke, ottekantede søjler af Hammergranit med monolitte skafter. Gjordbuerne er ægformede, i det brede »midtskib« er der 4 grathvælv, hvortil der i hver af de smalle sidegange bag søjlerne svarer et lignende antal sfæriske småhvælv. I udbygningerne, som begge deles af en indskudt tribune med stigende bænkerader, er der i gavlenderne anlagt trapper og udskilt mindre rum til forskelligt brug.

Forud for ombygningen, som planlagdes med omhu og fulgtes med levende interesse af offentligheden, gik adskillige års diskussioner. Mens arbejdet med tårnet stod på, overvejede man grundigt, om dets bindingsværk rettelig burde have fodtømmer, som i det gamle tårn indtil 1850'erne, eller om det var mere bornholmsk at stryge det⁵. Man bestemte sig for det sidste.

Mathias Bidstrup 1915

Fig. 5. Rønne kirke under ombygning. Den gotiske vestforlængelse med portalen. I billedets venstre rand anes vestkarmen af det gotiske vindue fig. 9.

Kirken er hængt med vingeteg. Spiret, der er klædt med kobber, blev hovedrepareret 1952.

Den gamle kirke. Indtil efteråret 1915 bestod kirken (fig. 4) af et senromansk, i tiden henimod 1360 mod vest forlænget skib, sengotisk kor, et vesttårn fra 1500'rne, hvis bindingsværks klokkerum og spir stammede fra år 1600, og endelig en stor, i året 1797 opført nordre tværarm.

Af det *senromanske skib* var der indtil 1915 bevaret partier af langmurene med begge østhjørner. En nu forhøjet, omkring 4 m lang strækning af nordmuren, tillige med nordøsthjørnet, er indgået i den nuværende kirke, den oprindelige murhøjde synes her at være ca. 5,1 m. Mens murværket ellers er af rå og kløvet kamp, er hjørnet vistnok udelukkende af silurkalk, behandlet og formuret som i øens romanske kirker, men nogen sokkel spores heller ikke nu, efter terrænets sidste afgravning. Den oprindelige kirke kan vel da ikke være ældre end 1200-tallet. Dens mål har været beskedne, bredden, ca. 10,5 m målt udvendig, var nogenlunde anselig, men kirkens længde kan ikke have været stor. Fundamentet fra dens vestgavl skal være iagttaget ved nedrivningen⁶. Efter de sparsomme oplysninger at dømme har det ligget 2–3 m øst for tværkirkens vestmur⁷. Hermed stemmer, at den dør, som førte ud til kirkens i

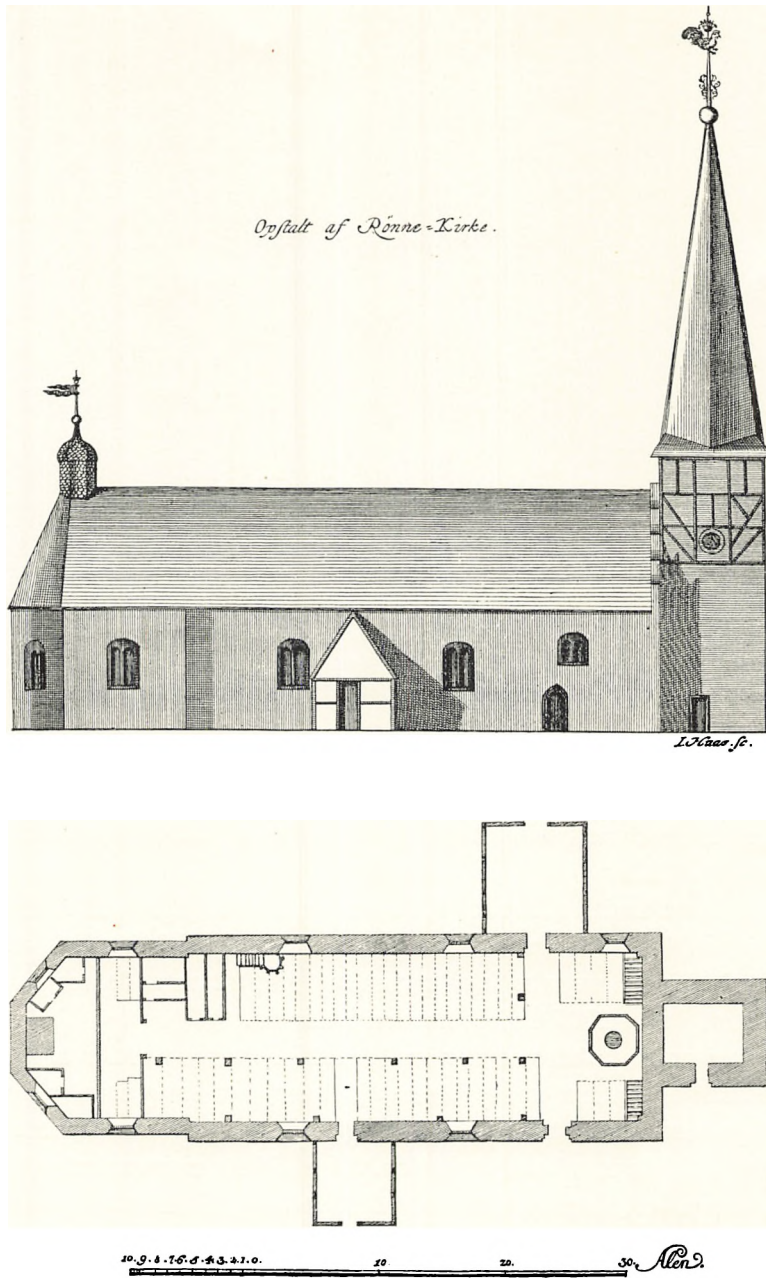

Fig. 6. Rønne kirke, plan og opstalt af nordsiden (vest til højre) efter Thurah. Opmålingen, som muligvis er udført kort efter 1757 (sml. våbenhus, s. 46) og i hvert tilfælde før 1759 (Thurahs dødsår), giver et i hovedtrækkene pålideligt billede af kirken indtil ombygningen 1797.

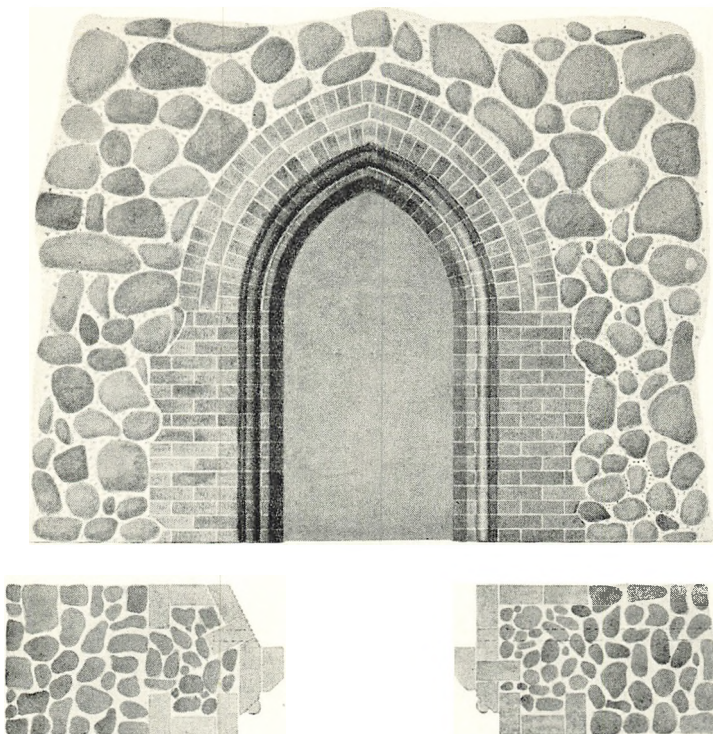

Fig. 7. Rønne kirke, tysyddør (ca. 1:50), målt 1916 af Carl H. Nimb.

1797 nedrevne nordre våbenhus (sml. nedf.), antagelig enten har været den senromanske kirkes oprindelige norddør, eller i hvert fald har markeret det oprindelige dørsted. Døren, og hele murpartiet omkring den, forsvandt, da den nordre udbygning blev føjet til, men dørens plads er angivet på grundplanen hos Thurah (fig. 6). Afstanden fra dørstedet til fundamentets vestflugt har antagelig været 3 à 4 m, hvilket synes passende.

Til den senromanske kirke må der have hørt et kor, men af dette, som utvivlsomt har været smallere end det senere gotiske, synes der ikke at være fundet noget spor ved gulvafgravningen i 1915—16.

Skibets *unggotiske vestforlængelse*, som på grund af det omtalte møntfund senest kan være fra tiden kort før 1360 og næppe har været stort ældre, var hovedsagelig bygget af kamp. Af vesthjørnerne er det nordre, tillige med et godt stykke af nordre langmur, bevaret i den nuværende kirkebygning. Hjørnet er sat af store, råttildannede kampesten. Af munkesten var derimod hele taggavlens yderflade (fig. 8) og alle de oprindelige muråbninger, hvoraf de fleste kendes fra tegninger⁸, udført under nedrivningen, og en enkelt, norddøren, er velbevaret og i brug. Nævnte tegninger viser for øvrigt, at der i kampestensmurværkets brede fuger overalt sad indpresset munkestensstum-

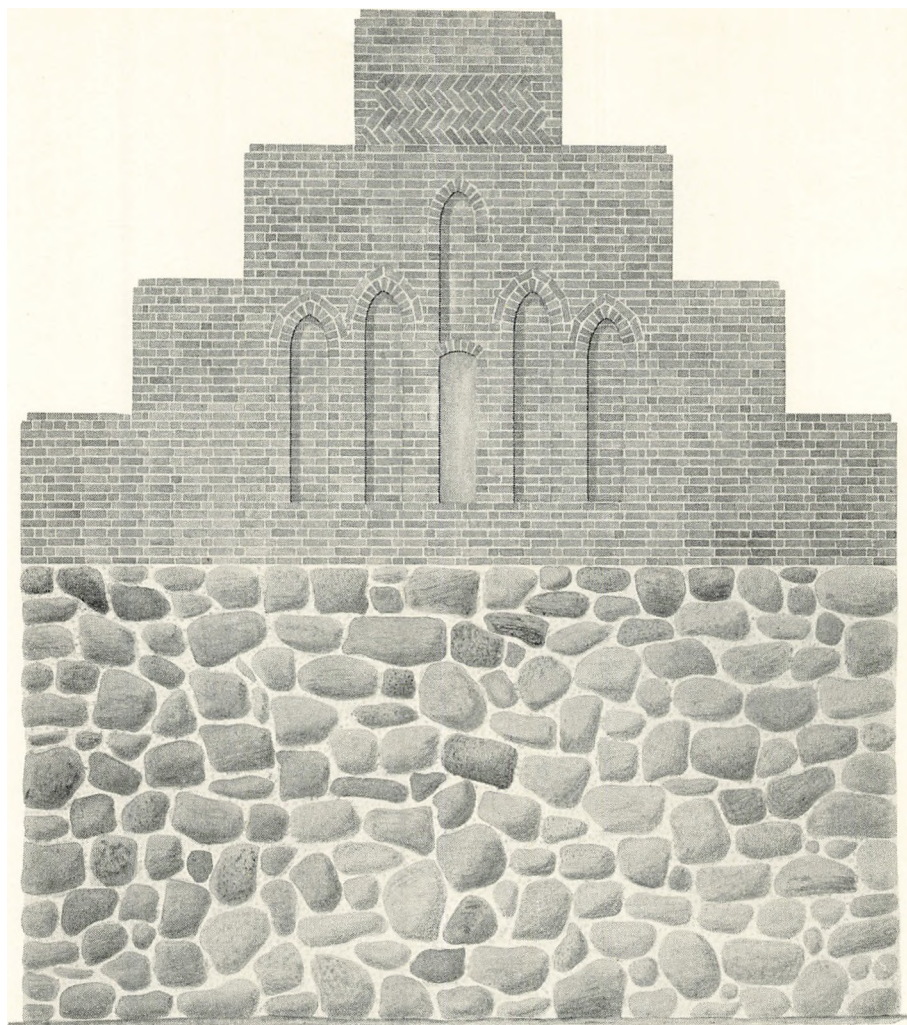

Fig. 8. Rønne kirke, †vestgavl (1:100), målt 1916 af Carl H. Nimb.

per, hvilket sikkert allerede er gjort under opførelsen for at sikre sig, at fugemørtelen hurtigt tørrede ind. Det bevarede murværk er nu udkradset og omfuget.

Norrdøren (fig. 5) har udvendig to false, muret af rundstavprofilerede sten. Karmprofilet er ført rundt i det spidse bueslag, som desuden kantes, først af et skifte løbere, dernæst af et rulskifte. Den tilsvarende, nu forsvundne syddør var omtrent ligedan, kun lidt bredere, og for den yderste fals vedkommende muret af almindelige, retkantede sten (sml. rekonstruktionstegningen fig. 7). Af vestforlængelsens oprindelige vinduer fandtes der kun spor af et enkelt mod nord, øst for døren, og delvis dækket og stærkt ødelagt af tvær-

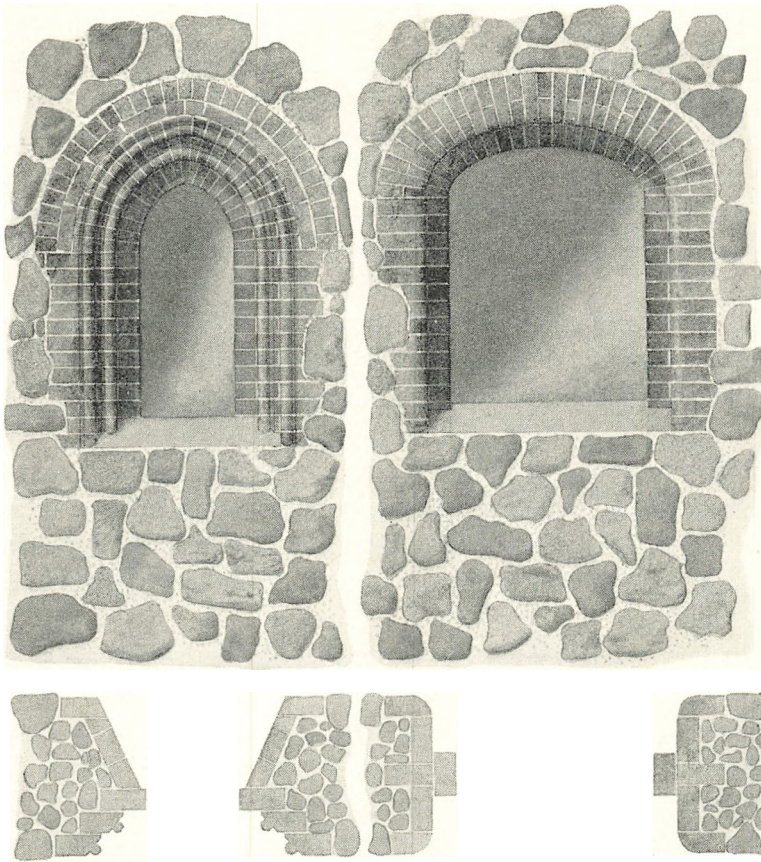

Fig. 9. Rønne. Til venstre unggotisk $\uparrow$ vindue i vestforlængelsen (rekonstruktionstegning af Willy Hansen, 1916), til højre korets $\uparrow$ sydvindue (tegnet af Willy Hansen 1916).

armens vestmur, som her sluttede sig til kirken. Rekonstruktionen (fig. 9) viser, at vinduets ydre karmprofiler og stik ganske svarede til norddørens; indvendig havde det enkle smige. Forlængelsens vestre taggavl, som blev undersøgt og målt op, inden den forsvandt, var af munkesten bagmuret med kamp, og viste sig at have haft en dekoration, bestående af en gruppe på 5 stigende højblændinger med løberkransede spidsbuestik. Midtblændingen var forneden gennembrudt af en oprindelig, fladbuget dør ind til tagrummet. Af kamtakkerne, oprindelig i alt 7, var den øverste, som prydedes af mønstermurværk i opus spicatum, samt de to nederste til hver side bevaret (fig. 8). Vestforlængelsens indre havde samme flade træloft som skibet, et forhold, som kan følges tilbage, så langt kirkeregnskaberne rækker. På Thurahs grundplan ser man et lille rektantet fremspring indvendig i hvert af vesthjørnerne. De minder mest om hvælvingspiller, men er nok bare fejlagtigt skraverede pulpiturstøtter.

Man må nævne den mulighed, at den just beskrevne, kort før 1360 opførte vestforlængelse, kan have været det i indledningen omtalte greifswaldske gildes Mariakapel, hvis eksistens i 1434 er så sikkert dokumenteret. Den omstændighed, at man langt ned i tiden har bibeholdt tre dørsteder i kirken, to i vestforlængelsen og eet mod nord, i den senromanske del af skibet, kunne godt forklares ved, at denne sidste langt ned i tiden har gjort tjeneste som den egentlige sognekirke, mens vestforlængelsen har været benyttet til et særligt formål.

På baggrund af forholdene på Bornholm må vestforlængelsen betegnes som et kultiveret og elegant arbejde og i hvert fald sættes i en klasse for sig inden for øens sparsomt repræsenterede og ellers gennemgående summarisk udførte gotik.

Det af rå kampesten opførte *sengotiske kor*, hvoraf omtrent halvdelen står bevaret i den nuværende kirkebygning, var en ubetydelighed smallere end skibet og tresidet afsluttet. Af oprindelige detaljer kendes ingen. Intet tyder på at det nogen sinde har været hvælvet; indtil ombygningen havde det fladt loft.

Forskellige forhold, som taget hver for sig ikke er særlig afgørende, tyder dog måske tilsammen på, at kirken er blevet planmæssigt ændret ved een og samme hovedstandsættelse, som kan have fundet sted i årene mellem 1550 og 1575. Den kalkmalede dekoration (s. 49), der 1915—16 blev fremdraget omkring de østre korvinduer, viser, at i hvert fald disse og sandsynligvis også de andre, hvor forhuggede de end var, i hovedsagen måtte være ældre end omkring 1600. En i 1916 udarbejdet rekonstruktion af korets sydvindue viser, at dette har været bredt proportioneret og har haft kurvehanksbuet stik og rundede karm- og bueslagsforkanter (fig. 9). Hvis man tør stole på opstalten hos Thurah (fig. 6), har der været lignende vinduer i skibet, og i alle kirkens vinduer er der desuden vist ganske ens, svært og derfor vel muret stavværk af karakteristisk 1500-tals façon. Endelig afsluttes den store kalkmaleri-rest fra 1550—75 (s. 48), der findes indvendig på skibets nordmur, mod øst med en knækket kontur, som tyder på, at dekorationen er malet op til baldakinen over et korgitter af træ, som rimeligvis ved denne tid har erstattet triumfmuren. Gitteret synes i hvert fald at have været så nyt ved denne tid, at det ikke har efterladt aftryk eller andre spor i den mange gange hvidtede flade, hvorpå der er malet.

Vesttårnet (fig. 2 og 10) hvilede på en kvadratisk, henved 10 m høj underbygning af rå og kløvet kamp. I denne var der forneden mod nord en smal indgang, udvendig overdækket med en sandstensbjælke, som nu er anbragt på omtrent tilsvarende sted i det ny tårn. I stenen er indhugget årstallene 1699 og 1741, begge ledsaget af et sammenskrevet VLS (rækkefølgen usikker).

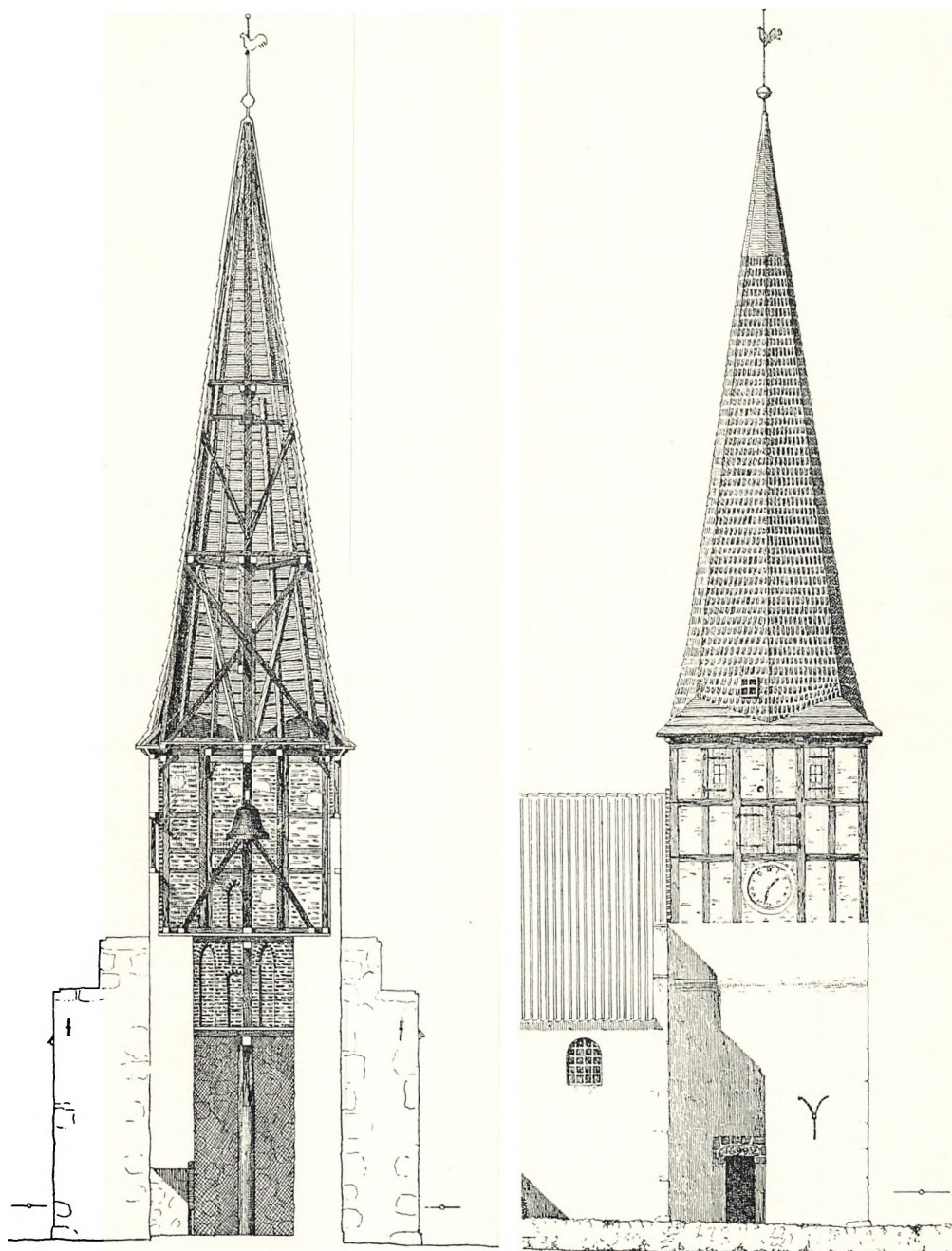

Fig. 10. Rønne. Det i 1915 nedrevne $\dagger$ kirketårn og -spir. Snit, set mod øst, og nordside (1:200).
Efter opmåling af H. Chr. M. Steen 1913.

Initialerne og det sidste årstal er uforklarlige, det ældre årstal hentyder til en hovedreparation af tårnspiret 1698—99 (rgsk.)⁹ og ikke til den kampestens underbygning, hvis alder er usikker. Middelalderlig kan den i hvert fald ikke have været, snarest stammede den vel fra 1500-tallet.

Klokkestokværket derover var omkring 5.70 m højt, af bindingsværk, på tre store dobbeltfag til hver side, og med to lag løsholter. På hver af de tre frie sider var der nederst i midtfaget en urskive, over underste løsholt i samme fag mod nord og syd en dobbeltluge, og derover, oppe under spiret, en halvfags luge til hver side. Mod vest var der blot en enkelt dobbeltluge i midterfaget over øverste løsholt, en noget mindre fandtes i samme højde mod øst, hvor skibets tagryg nåede lidt op over øverste løsholt. Klokkestokværkets bindingsværk var ofte blevet repareret i 17- og 1800-tallet og i tidens løb noget simplificeret. Thurahs opstalt fra ca. 1757 af nordsiden viser således fire højstolper, altså tre fag (3 nævnes også i kirkebeskrivelsen af 1802), men desuden et mærkeligt arrangement af skråbånd nederst i yderfagene, som ikke virker overbevisende rigtigt gengivet, og af hvilket der ikke fandtes mindste spor ved tårnets nedbrydning 1915—16. Som andet godt bindingsværk på Bornholm havde klokkestokværket fodtømmer. Dette er vist hos Thurah og nævnes flere gange senere (rgsk.), men forsvandt ved en hovedreparation i 1853, der for øvrigt også omfattede en istandsættelse af underbygningen, til hvilken der indkøbtes en hel del kløvet granit (rgsk.).

Over klokkestokværket rejste der sig et højt, ottekantet spir, der ifølge Ravn var opsat i året 1600, en oplysning, der ikke er grund at tvivle på. Det var tækket med egespån (de øverste 4 m dog med bly), og afsluttedes med en stang, hvis kugle var lavet af to sammenlagte messingkedler (omtalt i rgsk.), og øverst havde en vindfløj. Denne var i 1802 formet som en hane, »hvis stært eller gump viiser vinden« (kirkebeskrivelsen af 1802), men forenkledes 1853. — I Bornholms museum opbevares en bjælke fra tårnet, hvorpå Chr. 5.s kronede monogram med årstallet 1699 flankeret af initialerne S P : Hr : H H (til venstre) og K W : H S (til højre). Sognepræsten hed dengang Henrik Hjorth¹⁰, kirkeværgen Hans Sivertsen. Indskriften minder om ovenomtalte reparation af spiret.

Som Thurahs plan viser (fig. 6), havde kirken i 1700-tallet to *våbenhuse*, eet på nordsiden, ud for det sted, hvor den senromanske kirkes norddør må have haft sin plads (sml. ovenfor s. 41), et andet foran den ungotiske vestforlængelses syddør. Ifølge planen hos Thurah var de henholdsvis 6×6 og 9×9 alen i firkant og begge af bindingsværk. De kan have haft ældre forgængere og omtales hyppigt i kirkeregnskaberne, første gang 1691, da de begge bliver repareret, og der lægges et nyt 11 alens fodtræ under det søndre. Samme våbenhus blev 1757 fuldstændig fornyet og gjort 2 alen mindre på hver led, eftersom

de indkøbte tre egefodtræer kun var 9 alen lange (rgsk.), hvilket stemmer smukt med Thurahs plan.

Man har ment¹¹, at nordre våbenhus oprindelig havde været gravkapel, opført af gouvernør Hans Løvenhielm for sin 1672 afdøde hustru, men dette kan ikke være rigtigt. Som anført omtales et nordre våbenhus 1691, og tre år efter, i 1694, ser man af kirkeregnskabet, at der lægges brædder over generalmajor Løvenhelms murede begravelse *i kirken*.

Begge våbenhusene blev nedrevet 1797, da kirken blev udvidet med en stor tilbygning på nordsiden. Denne *tværarm* gav vel megen plads, men virkede mispydende på kirkens ydre og medførte, at det indre fuldstændig måtte omlægges og have nyt udstyr. Bygningen, der minder om den tilsvarende noget ældre i Neksø, og som denne er opført af sandsten (»bornholmske kampesten«, som kirkebeskrivelsen af 1802 udtrykker det), vistnok fra Frederiks stenbrud i Neksø, var meget enkelt udformet. De store vinduer, to i hver langmur, to flankerende og eet over den rundbuede gavldør, havde kurvehanksbuer og var smigede i det indre, hvor udbygningens træløft havde form som en tøndehvælving, som buede sig op i tagværket og fortsatte tværs over det gamle kirkeskib, hvor trætøndehvælvet endte over det kombinerede møbel (s. 51), der fra nu af kom til at tjene som alter og prædikestol.

Alt kirkens murværk, også tavlene i tårnets bindingsværk, stod hvidtet. Bortset fra spiret var tagfladerne så godt som overalt hængt med vingeteg. Kortaget havde dog tre meget stejle valmflader over østafslutningen, som var tækket med egespån, og spånklædt var også den lille morsomme *tagrytter* med blytækt løgspir, som red yderst mod øst på kortagets ryg, og som er kopieret i den nuværende kirke. — Omtrent midt på skibets søndre taghæld var der en lavtsiddende kvist med pulntag, som gav lys til prædikestolen.

1761 var kirkens træløft så medtaget, at det blev fuldstændig fornyet, hvortil der medgik ca. 850 kvadratalen brædder, som var indkøbt året forud (rgsk.). Det nye loft, som kostede 100 dlr. i snedkerløn, blev dekoreret 1763 (sml. loftsmalerier, s. 51). Egetræs-indfatningen fra en ved samme lejlighed kasseret alterbaldakin (sml. s. 53) blev genanvendt som ramme om et opstandelsesbillede på det nye korloft, hvor den sporedes ved undersøgelsen 1915 som en 15 cm bred udekoreret stribe¹².

KALKMALERIER

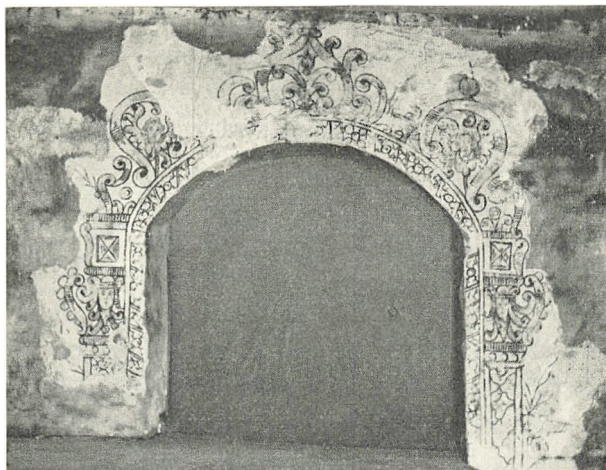
Før og under nedbrydningen af den gamle kirke blev dens vægge undersøgt for *kalkmalerier*. Det viste sig da, at der de fleste steder fandtes nyere puds oven på afrenset mur. I koret, på skibets nordvæg samt på en mindre plet, som 1797 var blevet dækket af alteret, lykkedes det dog at fremdrage ret betydelige rester af kalkmalede dekorationer fra forskellig tid.

Fig. 11. Rønne kirke. Kalkmaleri fra 1550—75 på skibets nordvæg.

E. S. 1952

I skibet fandt man (malermester P. Kofoed, Rønne)¹³ bag prædikestolen under mange hvidtelag en hel del røde og grønne farvespor, som dog var for spredte til at kunne give nogen mening. Muligvis stammede de fra middelalderen. Derover var der på et af de yngre kalklag rester af to rækker parallelle linier med akantusornamenter, som ved undersøgelsen af nordvæggen, hvor den var langt bedre bevaret, kunne fastslås at høre til en omfattende *dekoration fra tiden 1550—75*. Et meget stort fragment af denne udsmykning, som må have strakt sig i hvert fald over hele skibets nordvæg, blev restaureret (fig. 11). Veltegnet akantusbladværk omgiver her et rundbuet felt, hvori en fuldskægget helgen med vedføjet skriftbånd: Judas (Thaddæus), hvilket tydeliggøres af attributtet, en mægtig kølle. Østranden af et lignende nichefelt ses tæt vest herfor, og kalkmaleriet må da have hørt til en apostelrække; nogle ganske ubetydelige rester af samme er for øvrigt fundet længere mod vest. Til højre for figuren ses et nu tomt skjold. Kalkmaleriets østre grænse er brudt i

Fot. i B.M.

Fig. 12. Rønne. Kalkmalet $\dagger$ dekoration fra o. 1600 om et af korets østvinduer.

to stumpe vinkler (sml. s. 44), nedadtil afsluttes det med to vandrette dobbeltlinier. Figurens hår og skæg er brune, kappen grøn, foret med rødviolet, hoserne grågrønne, glorien hvid, køllen gulbrun. Ornamentikken er malet i sort og gråt på rødviolet baggrund. — Til denne dekoration hører antagelig nogle forefundne i sort, rødt og, for et af de forsvundnes vedkommende, lidt hvidt holdte *indvielseskors*, som i så fald må være efterreformatoriske. Eet, omtrent midt på nordvæggen vest for tværarmen, har kunnet bevares, tre andre fandtes overfor på den nedrevne sydmur. Korsene var indcirklede på middelalderlig vis, men havde arme, som overalt var lige brede og endte med et tværprofil.

I koret har de to østvinduer i gavlens skråmure været omrammede af en *renaissancedekoration fra o. 1600*, som var holdt mere lineært og på simpel vis udført med to toner sort, dog havde nogle masker og småengle lidt rødt på kinderne, og i enkelte af kassetterne var der gul bundfarve.

Yngst var tre *†kartoucher*, med antydninger af bruskværk i ornamentikken, og sikkert malet samtidig i *året 1650*. Af disse, som havde omtrent ens, trepasformede rammer med naturalistisk holdte blomster og blade, fandtes de to i koret, tæt under loftet lige over sidemurenes vinduer, den tredje, meget ødelagte, østligt på skibets nordvæg.

I kartouchen over korets nordvindue sås øverst Chr. 4.s kronede navne-ciffer og derunder to adelsvåbener: Anders Sinklar (lensmand på Bornholm 1621—25) og fru Kirsten Kaas (initialerne F K K). I ornamentrammen forneden, med lange mellemrum: Alibi sperata supersunt, »(vore) forhåbninger er andetsteds» (nemlig i himlen). Mellem »sperata« og »supersunt« læses tallet 23 (fot. i NM), vel en rest af henvisningen, ifald devisen er et skriftsted.

Kartouchen på skibets nordvæg havde ligeledes Chr. 4.s navneciffer, men tre våbener: Holger Rosenkrantz (lensmand 1625—45) og hans to hustruer. Midt i ornamentrammen forneden læses (fot. i NM) et sikkert altid enligt POSC[I]MVS, enten: »vi anråber« (Gud), eller »vi kræver« (hvad af hvem? sml. nedenf.).

Den tredje, bedst bevarede kartouche over korets sydvindue havde Fr. 3.s kronede navneciffer, var altså yngre end 1648. Derunder initialerne F (?) H W og H E W over Hedvig og Ebbe Ulfelds (lensmand 1646—51) våbener. Fruen var fornemst (hun var en datter af Chr. 4. og Kirsten Munk), hendes våben stod derfor på førstepladsen, til heraldisk højre. Under våbenskjoldene ses tydeligt et ANNO og anes årstallet 1650 (fot. i BM)¹⁴; af en længere indskrift i rammen forneden læses desuden med sikkerhed ordet GÖRIS. Kartoucherne, og måske mere med dem, er da blevet beordret malet af Ebbe Ulfeld i 1650.

Når Ulfeld har foretrukket den for længst afdøde Sinklars våben som pendant til sit eget og anbragt sin umiddelbare forgængers våben på en ringere plads, hænger dette måske sammen med Holger Rosenkrantz' alt andet end berømmelige forhold under Wrangels angreb på og besættelse af Bornholm i 1645, for hvilket Chr. 4. omtalte ham som »Munsior Skramhans, som Slaap Borringholm« og lod ham tiltale for en herredag¹⁵.

GLASMALERIER

Ved afgravningen af den gamle kirkes gulv blev der 1915 »i og ved de gamle gulvlag indenfor den gotiske del af skibets sydmur« fundet en del brudstykker af *rudeglas, deriblandt flere middelalderlige. Ældst af disse fragmenter er måske to stykker meget lyst gulligrødt, gennemfarvet glas bemalet med rød smalte, hvori der er ridset et stregmønster, samt et lignende, mindre og lysere, hvorpå der er malet bladværk. Yngre er antagelig et par skår af grønt overfangsglas, vistnok lavet af to lag gult og tre lag blå, bemalet med brunlig smaltefarve. Af de ufarvede fragmenter har et par stykker spor af malet klædebon. — Fundet opbevares i Bornholms museum.

LOFTSMALERIER

Ved den gamle kirkes nedbrydning i 1915 lykkedes det (P. Kofoed, Rønne) at fremdrage ret betydelige rester af en malet *loftsdekoration fra 1763*. Efter bortrensningen af en perlegrå overmaling fra 1797 viste der sig overalt en blåmaling med hvide skyer (ultramarin, sort og hvidt) samt (i koret) nogen figurmaling, om hvis udstrækning man intet ved, eftersom meget var ødelagt og undersøgelsen ikke kunne føres helt til bunds i den knappe tid, der var til

rådighed. I koret fandtes en stor basunengel, og over det sted, hvor alteret havde stået indtil 1797, et billede af opstandelsen, hvis farver er vel afstemte. Dele af loftet, deriblandt engelen og opstandelsesbilledet (fig. 13), opbevares nu i Bornholms museum. Samme sted findes et tilhørende sort brædt med frakturindskrift: »Anno 1761 er dette loft bleven nyt igien forfærdiget. Anno 1763 blev det malet af Henrich Johann Møln. Ved Kirkevergen Hans Nelsen«. — H. J. Møln fik 126 dlr. for sit arbejde (rgsk.).

INVENTAR

Før de store ombygninger indlededes, har kirken været vel forsynet med inventar. Om dettes anbringelse giver Thurahs plan (se fig. 6) gode oplysninger. Alteret stod på sin rette plads i koret, prædikestolen i skibets sydside over for et stort pulpitur og døbefonten vestligt i kirken. Ved nordfløjens tilbygning 1797 ændredes også interiøret. Meget af det gamle inventar forsvandt, og nordfløjen betragtedes nu som hovedskib, hvorfor det nye alter og den dermed sammenbyggede prædikestol opstilledes midt på det gamle skibs sydside over for den nye fløj. De stadigvæk trange pladsforhold nødvendiggjorde, at rummet udnyttedes til det yderste ved hjælp af pulpiturer, som ganske dominerede det indre (sml. fig. 14). I den nuværende kirke er interiøret atter orienteret øst—vest, og af det gamle inventar er kun lidt i behold.

Alterbord, nyt. †*Alterborde*. 1) Det oprindelige alterbord ved østgavlen har rimeligvis været af Limensgade-kalk, hvoraf der fandtes brokker ved kirkens nedbrydning¹. 2) 1797 flyttedes alteret til skibets sydside over for nordre korsarm.

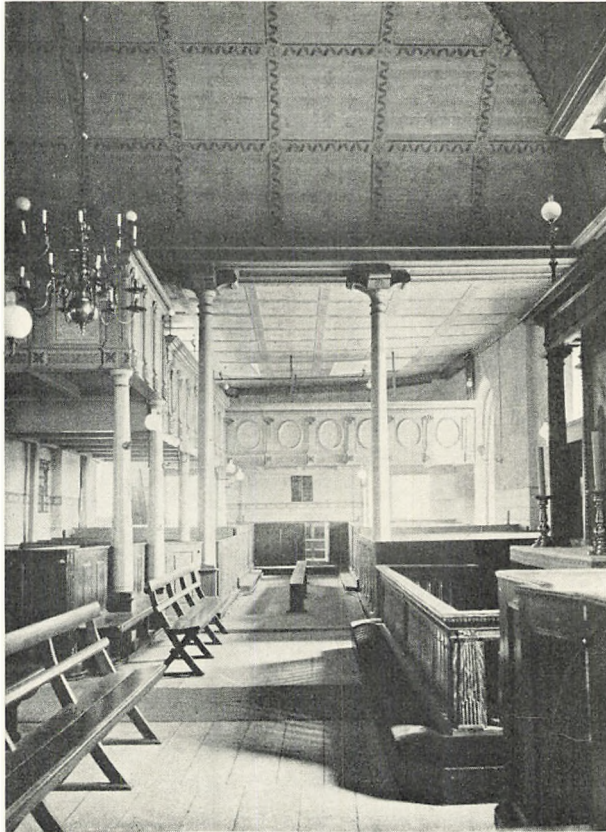
†*Alterklæder*. 1) Et rødt klæde med to våben skænket 1723 af Herman Bohn Mortensen og hustru tillige med et grønt fløjlsdække med sølvfrynser (rgsk. 1733). 2) Af rødt fløjls med brede sølvkniplinger om, nævnt 1733 (rgsk.). 3) 1843. Af rødt fløjls med guldtresser (rgsk.).

Allertavlen er et maleri: »Kommer hid til mig«, kopieret efter Carl Bloch af H. C. Koefoed 1885 og indsat i en ny egetræsramme.

†*Allertavler*. 1) En sengotisk skabstavle med fire bevægelige fløje, antagelig af nordtysk herkomst. I midtskabet fandtes et udskåret billede af kirkens

Fig. 13. Ronne. *Opstandelsesbillede fra det 1915 fjernede korloft. Nu i B. M.

M. M. 1911

Fig. 14. Rønne. Indre, set mod øst, før ombygningen.

værnehelgen, S. Nicolaus, flankeret af fire helgener, øverst Maria og S. Martin, nederst Johannes Døberen og S. Christoforus. På inderfløjene var der figurer af de 12 apostle, formodentlig i to rækker over hinanden, og når disse fløje lukkedes i, sås malerier af fire helgeninder, der efter Thurahs beskrivelse at dømme må være Katharina, Barbara, Margaretha og Dorothea, de såkaldte *virgines capitales*. Endelig var der på yderfløjenes bagside malet to bisper, som ikke beskrives nøjere. Over de udskårne figurer har der været baldakiner af gennembrudt rankeværk, hvoraf enkelte brudstykker fandtes under korgulvet ved kirkens nedbrydning². Altertavlen, der ifølge Thurah var stærkt forgyldt, fjernedes ved ombygningen 1797.

2) 1797. Omkring et malerifelt var fra gulvet opbygget en stor, fremspringende arkitekturramme, hvis forkrøbbede gesims blev båret af to par runde søjler og et par pilastre med profilkapitæler. Det inderste søjlepar hvilede på alterbordet, de andre på høje, firkantede postamenter. I midtfeltet sad op-

rindelig et endnu bevaret *maleri* af himmelfarten (olie på lærred, 167 × 153 cm). Kristus svæver i skyerne over en stærkt bevæget skare mennesker, i midten Maria med udbredte arme. Samtidig forgyldt ramme med riflinger, perlebort og rosetter i de øvre hjørner. Maleriet, der nu hænger i nordre korsarm, udskiftedes 1885 med det nuværende alterbillede. Over og bag altertavlen var prædikestolen indrettet. Begge dele kasseredes ved ombygningen.

† *Sidealtertavle*, gotisk, rimeligvis en træfløjet skabstavle. Ifølge Thurah (s. 136) havde den stærkt forgyldte billeder af Kristi fødselshistorie og adskillige helgener; på dørenes yderside fandtes malerier af tre »biskopper«, Antonius, Andreas og Nicolaus. Tavlen er muligvis identisk med en af Ravn omtalt, stærkt forgyldt tavle med tysk indskrift: »Hilff Gott und St. Anna mit Ihrem allerheiligsten Schlechte« (»hjælp Gud og S. Anna med hendes allerhelligste slægt«).

† *Alterbaldakin*. Over alteret fandtes 1755 en malet »himling«, bekostet af 10 navngivne mænd, deriblandt hr. Haagen Zønnesen, som var kapellan o. 1640—45. Efter at have citeret indskriften beretter Thurah, at »neden under« findes et maleri af nadveren omgivet af lidelseshistorien i 14 felter. Om disse billeder har været malet på »himlingen«, eller om det er en beskrivelse af det andetsteds nævnte maleri over alteret (s. 59) er ikke helt klart (Thurah s. 131 f.). »Anno 1762 befandtes hele kirkeloftet så forældet og formørnet, at samme måtte ganske nye forfærdiges, da var denne himling og formørnet, samt videre uduelig, men rammen, som af god stærk eeg, endnu tienlig igen at opslås«³ (sml. loftsmaleri, s. 50).

Altersølv. *Kalk*, sengotisk o. 1500—25, med bæger fra 1880, forgyldt. Fodens højde 13 cm. Den sekskantede fod har vandret riflet standkant; på en af siderne er graveret et usymmetrisk skjold med bomærke og initialerne P K, og på den modsatte side er fastloddet et lille, støbt krucifiks over en graveret kalvariehøj. Sekskantet skaft med simpelt graverede stavværksmotiver; stor, flad knop med rudebosses, hvori »IHESUS« er graveret, og mellemfaldende tunger. Under bunden to stempler, en flakt ørn (Lybæks bystempel) og et anker. En kalk med tilsvarende stempler er i tidsrummet 1508—15 skænket til det sorte klostres kirke i Wismar⁴. *Disk*, glat; i bunden mestermærket F.L.

O.N. 1944

Fig. 15. Rønne. Oblatetæske (s. 54).

stemplet to gange. *Oblatæske* (fig. 15) o. 1600. Cylinderformet med profileret kant foroven og forneden; hvælvet, profileret låg med tungekant og graverede borter, øverst et påloddet kors. På æskens side er graveret et Jesumonogram og modsat dette et hjælmprydet Gyldenstjerne-våben og navnet Magnus Gyllenstiern. Højde 6,5 cm. Ingen stempler. *Vinkande*, o. 1650, 25,5 cm høj. Glat, pæreformet korpus på rund, profileret fod, halvkugleformet låg med knopformet som en granatfrugt og tvedelt gæk; stor, svungen hank med skjold og rørformet, stejl hældetud. På korpus Lybæks bystempel og mestermærke for Jürgen Mansfeld⁵. Det ligger nær at antage, at det er denne kande, der, såfremt Ravens ord står til troende, i 1600'erne er omstøbt af kirkens gamle brudekrone (sml. ndf.). †*Oblatæske* af sort saffian med forgyldning, anskaffet 1848 (rgsk.). †*Vinkander*. 1844 købtes to vinkander fra den kongelige porcelænsfabrik (rgsk.). †*Vinflaske* af glas med tinskrue, indeholdt 1½ pot, anskaffedes 1690 (rgsk.).

Berettelsestøj. 1) *Sygekalk*, rimeligvis fra 1700'erne. Rund fod med profileret standkant, cylindrisk skaft og flad, rund knop. Bægeret er omgjort 1829 af guldsmed C. F. Boesen, Rønne (rgsk.). Nuværende højde 12 cm. Ingen stempler. Nyere *disk* med blomsterguirlander i bunden og på randen. Ingen stempler. Ny *oblatæske*. 2) Anskaffet 1879, fra guldsmed G. Kolling, Rønne (rgsk.).

Alterstager, o. 1625. Kraftig, profileret fod, skaft med konisk led over en kugle, forholdsvis lille, flad lyseskål. Nyere lysetorn af jern. 48 cm høj.

†*Messehageler*. I et inventarium 1686 nævnes tre messehageler: 1) En brun messehagel, gammel og ubrugelig. 2) En blommet, grønlig messehagel, gammel. 3) Af rødt fløjel med guldgalloner (rgsk.). 4) 1843 fik kirken en ny messehagel af rødt fløjel med guldtresser (rgsk.).

†*Brudekrone* blev iflg. Ravn i 1600'erne omstøbt til en alterkande (sml. ovf.).

†*Helgenfaner*. Ravn omtaler (s. 107) nogle »kors og faner, udmalede og vel stafferede, høje og lange stager, hvorpå Mariæ navn med forgyldte bogstaver er skrevet, af hvilke stager endnu som en papistisk levning (dog uden al brug) nogle udi Rønne kirke befindes.«

Døbefont (fig. 16), gotisk, af kalksten; et gotlandsk eksportarbejde af den såkaldte bægerbladstype. Den halvkugleformede kumme smykkes af arkadeblændinger med spidse, tredelte buer, hvorimellem der er små trepasformede felter. Langs kummens rand er en vulst over en hulstav. Det oprindelige skaftled er fjernet, og kummen hviler nu direkte på den runde, hulkehlprofilerede fod. Tvm. 84 cm. (Mackeprang: *Døbefonte*, s. 2). Fonten, der nu står i skibets østende, fandtes tidligere i vestenden.

Dåbsfad af messing, nyt. Et glat messingfad fra 1600'erne i Bornholms museum kan stamme fra kirken, men proveniensen er usikker.

†*Fontehimmel*, nævnt 1774 (rgsk.).

O. N. 1948

Fig. 16. Rønne. Døbefont (s. 54).

†*Fontegitter*, skænket 1636 af Jep Hansen Bødker, borger i Rønne, og malet 1640 på giverens bekostning. I en lang indskrift opregnedes navnene på de daværende gejstlige og verdslige øvrighedspersoner (Thurah s. 137).

†*Korbuekrucifiks* var iflg. Ravn »saa zirligen og egentligen efter Christi egen storlighed stafferet, at det aldrig skønnere nogen sted kan findes«. Thurah beskriver figuren som meget vel forfærdiget i fuld legemsstørrelse; hovedet var besat »med en temmelig Deel lange og slette Haar, som synes at være naturlige Menneske-Haar« (Thurah s. 133). Krucifikset hang på skibets sydvæg, nærmest koret, det fandtes endnu i 1860'erne, da det efter sigende nedgravedes på kirkegården!⁶

†*Korgitter*, bekostet i 1654 af borgmester Peder Larsen Møller og hustru Kirstine Mads Datter (Thurah s. 134). Over kordøren stod iflg. Thurah (s. 133) navnet på den daværende sognepræst, Jens Larsen Malmøe [1653—69].

Prædikestol, ny. †*Prædikestole*. 1) På himmelen læstes: »Anno 1593, den 10. maj døde Salige Margareta Kams etc.«. I opgangspanelets tre felter stod årtallet 1623 og navnene på byens verdslige og gejstlige øvrighedspersoner (Thurah s. 134 f.). I skibets sydside, nær koret.

2) 1797. Ved ombygningen dette år anbragtes en ny simpel prædikestol bag ved og over alteret (sml. albertavle s. 52). Fjernet ved kirkens sidste ombygning.

†*Timeglas* med fire glas, skænket af skipper Valerius Hansen 1740 (rgsk.).

Stolestader, nye. Af de tidligere stolestader er der i Bornholms museum bevaret enkelte *gavle og *døre, rimeligvis fra 1740'rne. Gavlene afsluttes foroven med en rounding, hvori der er malet et englehoved og derunder en cartouche med stolens nummer. I øvrigt findes rester af rød marmorering, og i en dørfylding er malet en rød tulipan på grøn baggrund. I en anden dørfylding er fremkaldt et gammelt maleri af en præst, stående med et tørklæde i venstre og en bog i højre hånd; dette billede har man ret hurtigt dækket med et grønt farvelag og i stedet med gule bogstaver på sort bund malet et religiøst vers samt årstallet 1748⁷.

Det øverste stolestade i hver side kaldtes i ældre tid kongens og dronningens stole (rgsk. 1690). Alle †stolestader blev 1690 nummereret af maleren Albertus Sax (rgsk.).

†*Lukkede stole*. En indlukt stol med tralværk om i korets sydside nævnes 1721, og 1725 omtales den indlukte stol ved nederste, nordre kirkedør (rgsk.).

†*Skriftestole*. 1) Fra en skriftestol hidrører rimeligvis tre bevarede *panelfag*, 114×80 cm, med malerier fra 1625—50. To af felterne har efter hængselspor at dømme været døre. På de glatte rammestykker er malet grønne, bruskværksagtige slyngornamenter med sorte konturer. Fyldingerne har på begge sider meget naive, men humørfyldte malerier med gode farver; på forsiden: syndefaldet, Isaks ofring og Jakobs drøm; på bagsiden: Lazarus for den rige mands dør, den rige mands dødsleje og den rige mand i helvede. På panelet findes talrige indskårne initialer, navne og årstal, fortrinsvis fra årene 1725—27. I nordre korsarms øvre stokværk.

2) 1755 fik Tue Snedker syv dlr., een mk. for en ny skriftestol (rgsk.).

3) 1774 fornyedes den søndre skriftestol af snedker Peder Caspersen og maledes af Johan Peter Alsdorf (rgsk.).

†*Skab* i koret repareredes 1691 (rgsk.). Et egeskab, hvori ornamenterne forvaredes, nævnes 1766 (rgsk.).

Pulpitur. 1721, skænket af Michel Nielsen Pax, der var født i Rønne, men tidligt udvandrede til Pommern. Af brystningspanelets 13 fag er de 9 oprindelige. Hvert fag består af en rektangulær fylding med et ovalt felt indfattet i en profileret ramme. Fagene adskilles af pilastre, hvis korinthiske kapitæler er nye, men tegnet efter de gamles omrids af arkitekt Ove Petersen og skåret af billedskærer Kofoed⁸. Postamentet er forkrøbbet under pilastrene og har udskårne rosetter på fremspringene. I postamentfelterne findes smalle fyldinger med profilerede og forkrøbbede rammelister. Den profilerede gesims har glat, buet frise og springer lidt frem over midtfeltet. Otte af de oprindelige fag har i de ovale felter malerier (olie på træ) af lidelseshistorien: Jesus i Gethsemane, Jesus for Pilatus, hudflettelsen, tornekrøningen (fig. 18), korsbæringen, Jesus på korset, korsnedtagelsen og opstandelsen. I midtfeltet har der været et

M. Bidstrup 1915

Fig. 17. Rønne. Sengotisk *panel (s. 60).

E. S. 1952

Fig. 18. Rønne. Detail af Pax' pulpitur (s. 56).

*portrætmaleri (brystbillede) af giveren, malet en face, iført rød, guldgalloneret frakke, hvidt halsbind og hvid allongeparyk. Maleriet, hvoraf mere end halvdelen nu mangler, omgives af en ramme, udskåret som en laurbærkrans, og er o. 1800 opsat på en hvidmalet trætavle med sort kursivindskrift: »Michel Nielsen Pax, fød i Rønne, boesadt i Pommern, skienkede 1721 Rønne Kierke sit østre Pulpitur«. (Nu i Bornholms Museum). Den nuværende staffing er en genfremstilling af den oprindelige⁹, dog er de gyldne frakturindskrifter helt fornyet og oversat fra tysk til dansk. På frisen findes en giverindskrift og i postamentfelterne religiøse vers svarende til malerierne. Antagelig samtidig med ombygningen 1797 blev hele pulpituret, malerierne indbefattet, overmalet med lysgrå perlefarve, og 1846 maledes det som pulpituret i nordfløjen (sml. s. 58). På brystningspanelets bagside er der malede og udskårne navne og initialer, enkelte med årstallet 1722. Pulpituret er næppe lokalt arbejde, men sandsynligvis udført i Nordtyskland og leveret færdigt til opstilling. Det må oprindeligt have haft sin plads i kirkens nordside over for prædikestolen, således nævnes 1734 en indlukt stol »på Paxis lægter op til koret« (rgsk.). Senere tilføjedes fire fag, og pulpituret anbragtes i vinkel på nord- og østvæggen. Efter kirkens sidste ombygning er det opsat i skibets vestende.

†*Pulpitur*. Efter ombygningen 1797 opsattes i den nordre fløj et pulpitur, hvoraf et panelfag er bevaret. En rektangulær, profilindrammet fyldning flankeres af to pilastre med kannelerede skafter og palmetkapitæler, svarende til de kapitæler, som rimeligvis samtidig anbragtes på Pax'es pulpitur. Forkrøb-

bet postament med rosetter på fremspringene. Rundet gesims med tandsnit under den karnisprofilerede kronliste. Staffering, antagelig udført af maler O. F. Boss 1846 (rgsk.), med lyse gråbrune og grønne farver samt uægte guld, i stor- og postamentfelter er malet stofmønstre i mørkere toner. På loftet.

Orgel fra 1899 (A. H. Busch & Sønner), ombygget 1930 af Frobenius. 28 stemmer¹⁰.

†*Orgler*. 1) En indskrift fortalte, at det var bekostet 1643 af brødrene Jeppe Hansen (sml. †fontegitter s. 55) og Lars Hansen (Thurah s. 137), dog blev der ifølge Ravn spillet på det første gang 9. sept. 1638. Øverst på orglet stod Christian 4.s valgsprog og nedenunder et bibelcitát, Salm. 150,3 på latin (Thurah). 1687 omtales orglet som lille og brøstfældigt, 1691 måtte pulpituret midt for prædikestolen ændres på grund af orglets flytning, og 1693 anbragtes et tralværk med 12 drejede piller ved orglet (rgsk.). Orglet var i brug til 1806, da det søgtes for 40 rdlr. 1 mk. (rgsk.).

2) 1812 nævnes et orgel eller positiv, som 1829 solgtes til Allinge kirke for 101 rbd. (rgsk.).

3) 1829 byggede H. F. Oppenhagen et nyt orgel for 1390 rbd. (rgsk.).

*Pengeblokke. 1) Vistnok fra 1671, af een jernbunden egebjælke med profileret skaft, hvis hjørner er affasede. I forsiden en låge med en stor, firkantet hængelås; øverst et stort, udsavet gavlbræt. Rød-hvid marmorering; på gavlens bagside er malet barokblomster, på forsiden årstallet, hvis sidste ciffer er usikker.

2) Malet 1748, sandsynligvis ældre, af een egebjælke med profilering på midten. I forsiden en låge, hvis lås ligesom to oprindelige jernbånd er forsvundet. Udsavet gavlbræt med to udskårne hvirvelrosetter. Rødbrun marmorering med grønne detaljer; på gavlen en frakturindskrift: »Kirkens Block Anno 1748«.

3) Svarende til nr. 2, men lidt mindre. På gavlbrættet er malet med fraktur: »Skolens Block«. Nævnt 1687 sammen med nr. 1 (rgsk.). Alle i Bornholms Museum.

†*Pengetavler*. 1—4) Fire pengetavler af træ, nævnt 1687 (rgsk.). 5) En tavle med en sølvbjælde og en sølvfugl omtales 1733 (rgsk.). 6) 1760 blev en sølvbjælde, som sad på de fattiges pung, renoveret og anbragt på skolens tavle (rgsk.). 1812 fandtes to tavler med sølvbjælder og en uden bjælde (rgsk.).

†*Klingpung* med en sølvbjælde, nævnt 1687 (rgsk.); sml. pengetavle nr. 6.

*Sølvbjælde fra pengetavle eller klingpung med graveret versalindskrift: »H(r.) Rasmus Jensen Melf(ar) 1643 KSD« [sognepræst i Å kirke 1638—51 R. J. M. og hustru Christine Stephansdatter]. På bjælden er desuden graveret lidelsesredskaberne, blandt andet Veronicas svededug. Fundet på kirkeloftet 1880; nu i Nationalmuseet¹¹.

Præsterækketavler. 1) O. 1780. Trætavle, 128 × 67 cm, i profileret ramme,

Fig. 19—20. Ronne. Lysekroner (s. 59).

O. N. 1948

foroven med halvcirkulær afslutning. Indskriften, sorte versaler på hvid grund, slutter med Hans Pontoppidan, sognepræst i Rønne 1777—1785, som har bekostet tavlen. Foroven og forneden er malet røde og gule rocailler og nederst et skriftsted, Hebr. 13, 7.

2) En tilsvarende er i nyere tid opsat som fortsættelse af nr. 1. I nordre korsarms trappegang.

†*Maleri* på træ med bibelske billeder og indskriften: »Anno 1591 haver Esper Kofod givet denne malede Tavle til denne Kirke«. Maleriet fandtes 1755 over altertavlen (Thurah s. 130).

Lysekroner. 1) (Fig. 19) renaissance, o. 1600. Profileret stang med kugle- og balusterled, nederst et dobbelt løvehoved med en hesteskoformet ring i flaben; som topfigur en flakt, kronet ørn. Seks ~-svungne lysearme endende i en roset forneden og derover tre flade S-svungne prydbøjler. Nu i konfirmandstuen i nordre korsarm; 1687 fandtes lysekronen nederst i kirken (rgsk.).

2) (Fig. 20), senrenaissance, 1620. Kraftigt profileret stang med stor hængekugle forneden og en flakt ørn som topfigur. 2×8 S-svungne lysearme, som ender i kronede mandshoveder, og her imellem en krans af prydbøjler formet som S-slyng med hesteoverkrop. På kuglen er graveret et våbenskjold med et hjortehoved og initialerne KH samt givernavnene Christina Niemans og Clawes Hartwich [på †prædikestolsopgangen nævnt som rådmænd i Rønne 1623, sml. s. 55]. Årstallet 1620 skal stå på kronens øverste led (Urne tilf., s. 138). I koret.

*Lysearme. 1) Af en lysearm, rimeligvis fra 1500'ernes slutning, er bevaret en hvælvet vægplade af bronze med plattysk versalindskrift langs randen: »Bartram Bunsow vam Gripswolt heft disen Arm cu Roten in de Kerke gefen« (»B. B. fra Greifswald har givet denne arm til Rønne kirke«). Tvm. 20 cm. Muligvis identisk med en lysearm med to piber, som 1687 fandtes ved prædikestolen (rgsk.).

2) Barok, S-svunget med graverede bladornamenter. Jerntap til fastgørelse og hul med skruegang til †lyseskål. 35 cm lang. Armen stammer antagelig fra 1733, da der blev opsat tre nye lysearme, den ene ved vestre lægter, de andre, som var skænket af generalmajor West, ved generalens stol (rgsk.). Begge i Bornholms museum.

Kirkeskib, stort fuldskib, »Dannebrog«, skænket 1893.

†*Kirkeskibe*. 1) Skænket af borger i Rønne Hans Marchmann 1685. På agterspejlet fandtes en udskåret ræv og navnet »Tredske Michel« (Thurah s. 139).

2) 1735, udført og skænket af løjtnant Christian Friderich West. På agterspejlet stod: »Eben Etzer. C. F. W. 1735« (Thurah s. 138 f., jfr. rgsk.).

3) Skænket af en »Skibs-Mand«, Ole Jørgensen, af Rønne (Thurah s. 139).

4) Skænket af en »Skibs-Mand« ved navn Amon Amonsens (Thurah s. 139). 1733 fandtes to små skibe midt i kirken (rgsk.).

†*Hjortegevir*. Lige uden for orglet hang 1756 et stort hjortegevir, på hvis takker der hængtes krans ved børns eller ugifte jomfruers begravelse (Thurah s. 139).

Et sengotisk *panelfag (fig. 17) indeholdende fire foldeværksfyldinger opbevares nu i Bornholms museum. Om dets oprindelige anvendelse kan intet bestemt siges.

†*Mindetavler*. 1) Opsat til minde om Christian 5.s besøg på Bornholm i maj 1687. Tavlen, der hang i koret, blev 1755 opmalet for tre dlr. (rgsk.). Indskriften gengivet hos Thurah, s. 132. (Sml. Allinge, Svaneke og Neksø kirker).

2) 1826 blev Frederik 6.s navn og krone forfærdiget med maling og opslagning for i alt tre rbdlr. (rgsk.).

3) »Kongens og Dronningens Navnetræk«, antagelig Christian 8. og Caroline Amalies, blev 1841 forgyldt (rgsk.).

†*Jordpåkastelsesspade* af kobber skænkedes 1740 af skipper Valerius Hansen (rgsk.). Sml. †timeglas, s. 55.

†*Ligvogn*, anskaffedes 1818 (rgsk.).

Tårnuret. 1878 udbetaltes restbeløbet for tårnuret til urmager J. Chr. Jensen (rgsk.). 1918 blev uret istandsat af Bertram Larsen¹².

†*Tårnure*. 1) Et sejerværk i tårnet omtales af Ravn. Dette ur fandtes muligvis til 1755, da det gamle kirkeur solgtes for 17 mk. (rgsk.).

Fot. o. 1915 i B. M.

Fig. 21. Rønne. Senmiddelalderlige klokker; den ene, t. v., fra 1433, den anden udateret (s. 61).

2) Nævnt 1756 (rgsk.). Uret havde 1766 skiver mod syd, nord og vest (rgsk.).

3) Et gang- og slagur med to skiver, nævnt 1812 (rgsk.). 1826 blev en urskive malet lyseblå med gule tal (rgsk.).

†*Solur*, købt i København 1874 (rgsk.).

Klokker. 1) (Fig. 21) senmiddelalderlig. Om halsen minuskelindskrift på latin og plattysk: »O rex glorie xpe veni cum pace help got« (»O ærens konge, Kristus, kom med fred, hjælp Gud«). I det dårligt støbte skriftbånd to utydelige figurer. Tvm. 82 cm. Uldall s. 101.

2) (Fig. 21) 1433. Om halsen latinsk og plattysk minuskelindskrift: »Ave Maria gracia plena d(omi)n(u)s tecu(m) sunte Claves in medxxxiii« (»Hil dig Maria, fuld af nåde, Herren er med dig. Sankt Nicolaus. 1433«). Som skilletegn er anvendt kors; nederst på legemet et bomærkelignende støbermærke. Sildebensmønstrede hanke. Tvm. 81 cm. Uldall s. 101. Den tanke, at klokken skulle være støbt til Greifswaldernes Mariakapel, har, som nævnt i indledningen (s. 34), liden sandsynlighed for sig.

3) Omstøbt 1903 af B. Løw og Søn, København.

†*Klokke*. Nævnt 1687 (rgsk.). Thurah gengiver ufuldstændigt en indskrift med »Munke Bogstaver« (minuskler?): »Anno domini (»i Herrens år«) dateret(?) . . . vlxxxiii. Verbum domini manet <in> æternum« (»Herrens ord forbliver i evighed«). I årstallet er »v« en fejllæsning, klokken må være støbt 1483, muligvis 1583. (Thurah s. 141). 1878 blev klokken omstøbt af Anker Heegaard (rgsk.) og atter 1903 af B. Løw (sml. ovenfor).

*Primklokke, (fig. 22) 1750. Midt på legemet en toliniet versalindskrift: »Denne

klaake til hörrer Rønne kierke anno 1750«. I klokkehanken er fastgjort en 32 cm lang jernstang, hvortil en bærerem er fæstnet. Tvm. 21 cm. Klokken blev indtil 1878 båret rundt i byens gader umiddelbart før gudstjenesten, idet kirkeklokkerne ikke kunne høres over hele byen. Nu i Nationalmuseet. Den har afløst en ældre †klokke, som nævnes 1687 (rgsk.).

E. S. 1952

Fig. 22. Rønne. Primklokken.

GRAVMINDER

*Epitafium over borgmester Peder Laursen Møller, død 1674 (sml. *gravsten nr. 2, s. 65). Bevaret er et stærkt ruineret panelstykke, 107 × 127 cm, indeholdende to arkadefelter med kannelerede pilastre og glatte bueslag. Arkaderne har naive malerier af Kristus og den onde røver på korset, et tredje felt med maleri af den bodfærdige røver er forsvundet. På bueslagene er malet englehoveder med røde vinger og på de lodrette rammestykker menneskehoveder. Forneden ses en rest af en gylden frakturindskrift på sort bund: »... hafuer Borgmester Peder Laursen M(øller)«. Epitafiet nævnes af Ravn 1671. I Bornholms museum.

†*Epitafier*. 1) 1641. Bekostet af sognepræst Lars Olsen og hustru Apolone Niels Datter. Midt på epitafiet fandtes et udskåret og malet billede af Isaks ofring, og en indskrift forneden fortalte, at Lars Olsen blev hidkaldet 1612 og døde 5. juli 1653, Apolone Nielsdatter døde 20. aug. 1652, sønnen Niels Larsen døde 15. juli 1637, 23 år gl., og datteren Giertrud døde 24. okt. samme år, 20 år gl. Ved prædikestolen (Thurah s. 134).

2) 1683. Borgmester i Rønne Peder [Hansen] Kofod, død 24. dec. 1648, 50 år, 6 måneder og 9 dage gl., og hustru Elisabeth Mads Ravnsdatter, med hvem han blev gift 17. jan. 1619 (ni sønner, seks døtre). Epitafiet, der var bekostet af enken 1683, var ifølge Thurah meget smukt og stort »med adskilligt næt Billedhugger-Arbejde, Pilarer, Englehoveder, Maling og Forgyldning, og i Mitten derpaa Kofods og Hustrues Vaabener«. På kirkens sydvæg.

3) »Renoveret og forbedret« 1734, 11. okt. »af Willum Poulsen Kofod, som tillige herpaa har afskildret sine Forældre og samtlige Sødskende; Hvoraf han og tvende andre, nemlig en Broder og en Søster udi Fødselen, ere betagne baade Hørelse og Mæle«. På epitafiet fandtes et maleri af opstandelsen samt et billede af borger og skipper i Rønne Poul Hansen Kofod med hustru og børn¹³.

Mindetavle, o. 1823. Oval træplade indrammet af en udskåren laurbærkrans med rosetter, 73×64 cm. Indskrift med kursiv til minde om mad. Elisabet Rasch, »hvis fromme Sind og kierlige Erindring om hendes salig afdøde Mand, Christian Leegaard Rasch, bestemte til Aar 1823 ganske paa sin Bekostning at lade Rønne Kirke male og med forgyldning udføre«. Ophængt på trappen i søndre korsarm.

†*Mindetavler*. 1) O. 1680. Opsat »til amindelse og kirkens zirat« af Hans Ulrik Gyldenløves enke, fru Regitze Grubbe, som 1678 var blevet forvist til Bornholm efter et giftmordforsøg. Rektangulær trætavle, ca. 240×190 cm, i profileret ramme. Øverst på tavlen var malet to svævende engle, som bar Christian 4.s kronede navnetræk og skriftbånd med hans valgsprog. Derunder holdt to løver Gyldenløvekronen over Gyldenløves og Grubbes hjælmede våbenskjolde. Forneden stod en lang, rimet indskrift, hvori Regitze Grubbe udtalte forbandelse over sine dommere, hvilket forårsagede, at Christian 5. under sit besøg på øen 1687 krævede fire linier udslettet¹⁴; dette synes dog ikke at være sket, idet Thurah gengiver indskriften i dens helhed. Thurahs gengivelse har nederst årstallet 1608, hvilket må være en fejlskrivning for 1680. Tavlen hang på kirkens nordvæg. (Thurah s. 132 og kobberstik tab. IV).

2) 1685. Amtmand over Bornholm Johan Diderich von Wettberg til Østrupgaard og fru Sissel Grubbe. Trætavle, ca. 225×185 cm, svarende til Regitze Grubbes (nr. 1). På tavlen var øverst malet Frederik 3.s og Christian 5.s kronede spejlmonogrammer flankeret af vildmænd; derunder Wettberg og Grubbes hjælmede våbenskjolde og nederst indskriften. Endvidere var der langs kanten malet to store korslagte palmegrene. På kirkens sydvæg. (Thurah s. 133 og kobberstik tab. XV).

3) 1750. Conrad Ditlev greve af Reventlow, ridder, gehejme-conferentz-råd, stiftsbefalingsmand over Sjælland og Bornholm, amtmand over Københavns amt og deputeret i general-landets økonomi- og kommercekollegium. Greven

Pas Du paa mig
ieg sigter til Dig

A: 1618		A: 1654	
Var her Pesten i det Land Bornholm og døde udsigter som følger		Hjelpmidte Gud al Dømt mig der sigter mig paa det samme dag som at lig med sin ligende	
id Rønne	201	Rønne	304
Hals	138	Hals	131
Alinge og Savvig	125	Alinge og Savvig	102
Gudric og indelid	62	Gudric og indelid	105
Branic og fiskefog	342	Branic og fiskefog	386
Næoe	264	Næoe	41
Bolsker fog	231	Bolsker fog	186
Bulske fog	138	Pederker fog	243
Pederker fog	201	Foulsker fog	243
Steker fog og Bjen	928	Steker fog og Bjen	357
Ostermarie fog	441	Ostermarie fog	328
Ostermarsker fog	312	Ostermarsker fog	203
Rofog	130	Rofog	101
Olsker fog	141	Olsker fog	148
Rodsker fog	130	Rodsker fog	230
Gjensker fog	420	Glænensker fog	278
Mjeker fog	150	Mjeker fog	152
Amidsker fog	103	Amidsker fog	108
Nylarsker fog	244	Nylarsker fog	221
Nylarsker fog	371	Nylarsker fog	333
	5185	Nylarsker fog	4369

Fig. 23. Rønne. *Pesttavle (s. 64).

O. N. 1944

blev syg og døde på Bornholm 1750, hvorom en rimet indskrift beretter. Hans lig blev derefter overført til Brahe-Trolleborg. Tavlen opsattes på foranstaltning af hans svigersøn, greven af Isenborg. (Thurah s. 135 f.).

*Pesttavle (fig. 23), opsat mellem 1654 og 1756. Tavlen er af fyrretræ og indrammes af en profileret liste. På sort bund er øverst malet et billede af Døden med le, bue og pil under ordene: »Pas Du paa mig, ieg sigter til Dig«. Derunder nævnes antallet af døde i hvert sogn på øen under de to pestepidemier 1618 og 1654, i alt henholdsvis 5185 og 4569 mennesker. I Bornholms museum.

Gravsten. 1) O. 1729. Stadskaptajn i Rønne Philip Rask, død 26. febr. 1726, og hustru Kirstine Hermansdatter Bohne, død 5. aug. 1729. Grå, gotlandsk kalksten, 207 × 137 cm. Stenens midtparti optages af tre rundbuede arkader, den midterste med relief af Kristus med sejrspanen, de andre med udslidte, rimeligvis religiøse, indskrifter. I hjørnerne findes relieffer af evangelisterne og deres tegn, omgivet af akantusblade, draperier og navneplader. Mellem de

øverste evangelister findes to hjelmprydede våbenskjolde, det ene med en omvendt sparre som skjoldmærke og forkroppen af en hjort som hjelmtegn, i det andet er skjoldmærket beskadiget, hjelmtegnet er en fugl. Mellem de nederste evangelistrelieffer findes en hvilende dødsengel med et timeglas. Gravskriften (reliefversaler) står som randskrift. Opstillet på trappen i søndre korsarm.

2) O. 1809. Jochum Ancker Bohn, født 20. dec. 1756, død 1. maj 1809, og hustru Maren Bohn, født Schor, født 8. juli 1736, død 6. dec. 1808. Randprofileret Neksø-sandsten, 190 × 126 cm, med fordybet skriveskrift. Gravskriften står over og under et ophøjet, ovalt felt med religiøs indskrift midt på den ellers glatte sten. På trappen i søndre korsarm.

**Gravsten.* 1) O. 1617. [Borgmester Esbern K]ofod og hustru, Lisbet Kams, død 23. juli [1617]¹⁵. Brudstykker af gotlandsk kalksten, 116 cm bred, med stærkt slidte versaler. I Bornholms museum.

2) 1643. Borgmester Peder Laursen Møler, død 16□ (sml. *epitafium, s. 62), og hustru Kirstine Madsdatter, død <1656>, samt børnene Mads Pedersøn, død 15. aug. 1629, og A[nne Peder]sdatter, død <28. aug. 1671>. Gotlandsk kalksten, 219 × 134 cm, med reliefversaler. Midt på stenen et stærkt bevæget, men naivt dommedagsrelief. Over og under dette felt står gravskriften, og i stensens hjørner findes rundbuede arkadefelter med evangelisterne og deres symboler. Nederst på stenen står: »Udhugen den 11. septemb. 1643«¹⁶. I Bornholms museum.

3) O. 1687. Ip Hansen Aaby, død 16□, og hustru M[arg]rete Pedersdatter, død 18. dec. 1687. Lys, let rosa kalksten, 176 × 126 cm, med fordybede versaler. Midt på stenen er et ovalt felt med et opstandelsesrelief, i hjørnerne store barokblomster. Midtfeltet flankeres af to S-svungne skriftbånd med indskriften: »Denne sten og grafsted hø[rer] Ieb Hansens første hostrues sam-teli aarfvinger til«. Gravskriften står som randskrift. I Bornholms museum.

4) O. 1700. Andreas Hansen Kofo[d], død 16[?], og hustru [Ger]trud Madtdatter. Gotlandsk kalksten, 215 × 139 cm, med fordybede versaler. Midt på stenen et korsfæstelsesrelief, og forneden dødssymbolerne, timeglas og dødningshoved. Øverst bibelcitater, bl.a. Salm. 104,29, og langs randen står gravskriften. Stenen er fragmentarisk bevaret. Samme værksted som nr. 5. I Bornholms museums have.

5) 1702. Borger og handelsmand . . . an, død 29. jan. 1711, og hustru Elseby I[e]nsedate[r], død 17□. Gotlandsk kalksten, 200 × 141 cm, med reliefversaler, ellers nøje svarende til nr. 4. Under korsfæstelsesscenen står: »Denne sten oc grafsted tilhører Peder Raasmand, hans hustru, deres børn oc arvinger«, og nederst: »Aar 1702 er denne sten ferdigort«. I Bornholms museum.

6) O. 1700. Rimeligvis over et ægtepar, hvis initialer, D W og S H D, ses

nederst på stenen. Gotlandsk kalksten, 183 × 109 cm, med fordybede versaler. Midt på stenen står et bibelcitát, Job 19, 25—27, omgivet af en oval laurbærkrans, som støttes af Adam og Eva, mens kundskabens træ er anbragt over skriffeltet. Under dette læner to putti sig til et dødningehoved, og nederst findes andre dødssymboler, spade og skovl, samt de to monogrammer i ovale kartoucher. Stærkt beskadiget. I Bornholms museum.

† *Gravsten*. 1) O. 1578. Henning Gagge, død 29. juni 1562, og hustru Elsebet Kams, død 23. okt. 1578. Senere var tilføjet forneden: »Denne steen oc sted hører Henning Bon oc Claves Bon oc begges deres arvinger til. A(nn)o 1622«¹⁷.

2) O. 1608? En hvid, overbrudt sten med tysk indskrift, hvoraf Urne kunne læse: »Anno 1608 den 31 May, der Erbarer und wohlfurnehmer Matthias R«. (Urne tilf., tillæg s. 9).

3) O. 1620. Claus Kofoet, død 16. . . , og hans to hustruer, Boel Madsdatter, død 16. aug. 1620, og Giertrud Jensdatter, død 16. . . Forneden dødssymboler og et skjold med initialerne C K. Religiøs randskrift. På Urnes tid tilhørte stenen arvingerne efter klokker Rasmus Madsen, som efter 30 års klokkertjeneste døde 26. marts 1758 i sit 87. år og blev begravet her, hvor også hans fader ligger. I søndre våbenhus. (Urne tilf., tillæg s. 9 f.).

4) O. 1622. »Denne Steen hører Michel Hartvig oc Claves Hartvig oc begge deres Arvinger til Anno MDCXXII«. Forneden stod: »Anno 1624 haver jeg Claves Hartwig kiøbt denne Steen af min Broder«. (Urne tilf., tillæg s. 8).

5) Jens Koefoed til Kyndegaard, død 9. febr. 1625, og fru Anne Spendt, død på Kyndegaard 23. nov. 1618. På stenen sås ægteparrets hjælmede våben¹⁷.

6) O. 1644. Urne kunne kun læse: ». . . Borgemester i Rønne, som døde den . . . Anno 1644 . . . Elsebeth . . . datter . . . Erlig og Gudfrygtige qvinde Margaretha, som døde den . . . Sept. 1638, hvis Siele Gud Glæder til F. . . Opstandelse«. (Urne tilf., tillæg s. 8).

7) O. 1646? Amtsskriver Hans Henrich Schor. Stenen tilhørte på Urnes tid sønnen, vicekommandant på Bornholm, oberstløjtnant Schor. På stenen læstes desuden, sagtens som rest af en primær indskrift: »Dieser Stein hat Michel Rawen . . .« og til sidst årstallet 1646. I søndre våbenhus. (Urne tilf., tillæg s. 9).

8) O. 1646. Rådmand i Rønne Nicolaus Wichmand, død 1. nov. 1646, og hustru Catharina Schuddepelt, død . . . , samt pigen Anna Wichmans, død 24. maj 1643. I hjørnerne sås de fire evangelister og langs randen en religiøs indskrift, Apoc. 14, på tysk. (Urne tilf., tillæg s. 9).

9) O. 1646. Samme indskrift som på nr. 8(!) (Urne tilf., tillæg s. 9).

10) O. 1646. »Nicolaus Wichman, Catharine Schudepelten und ihre Erben«. På midten et skjold med bomærke og initialerne N W M over årstallet 1646. (Urne tilf., tillæg, s. 9).

11) 1600'rne. Borger i Rønne Morten Boen, død 19. marts . . . . (Urne tilf., tillæg s. 8).

†*Kisteplade*. 1752. Generalmajor af kavalleriet Niels West, født i januar 1666 på Skjoldmosegaard i Fyn, ankommet til Bornholm 1722, død 25. marts 1752. »Irland, Braband, Wismar, ja det slette udfald ved Gadebusk kand vidne om uforsagt Mod og behjertet Mandighed«. Teksten forfattet af sted-sønnen Mads Bohn i Rønne. (Urne tilf., tillæg s. 7).

†*Gravfane* over fændrik Mads Pedersen Kofod, død «paa sin Ære-Seng» 11. okt. 1677, 51 år gammel. Fanen hang 1756 over kongens stol. (Thurah s. 134).

†*Murede begravelser* nævnes flere gange i regnskaberne, således blev der 1694 lagt brædder over generalmajor Løwenhjelm's murede begravelse. Adskillige begravelser sløjfedes ved ombygningen 1915, deriblandt en meget stor muret begravelse midt under skibet, som på svenskekrigens tid tilhørte borgmester Claus Kames¹⁸.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1809. Hans Hendrich Simsen, født i Lybæk 1. jan. 1721, død i Rønne 15. febr. 1787, og hustru, Anne Elisabeth, født Ericson, af Ibsker sogn, født 23. juni 1727, død 18. okt. 1805, samt en sønnedatter Anne Elisabeth Simsen, født 3. marts 1804, død 25. okt. 1805. Søjle af Neksø-sandsten (fordybet skriveskrift) på firkantet postament med relief af en lampe på forsiden og en kande på bagsiden. Rejst af sønnen H. H. Simsen. Samlet højde 175 cm. Ved kirkens sydside.

2) Generalkrigskommissær, ridder af Dannebrog Johan Henrich August Valentin v. Kohl, født 2. sept. 1762, død 13. juli 1820. Stele af Neksø-sandsten på aftrappet, refendsfuget fodstykke med en tom niche i forsiden. Øverst på stelen en indfældet, cirkelrund marmorplade med en slange, som bider sig selv i halen, og derunder en rektangulær marmorplade med gravskriften (skriveskrift). Samlet højde 310 cm. På søndre kirkegård.

3) O. 1821. Anna Dorothea Kohl, født 13. april 1820, død 9. jan. 1821. »Her en Maanedrose, hisset en Evighedsblomst«. Randprofileret tavle af Neksø-sandsten, 95 × 60 cm. I hjørnerne rosetter og på midten et ophøjet skriftfelt med fordybet skriveskrift. På søndre kirkegård.

4) O. 1825. Amtsprovst Johan Jensen, født i Odense 18. dec. 1756, død i Rønne 20. dec. 1824. Randprofileret, oval tavle af Neksø-sandsten, 120 × 95 cm, med fordybet skriveskrift. På søndre kirkegård.

5) O. 1835. Jacob Claudius Pingel, politimester i Rønne i 15 år, født 3. marts 1784, død 28. juni 1835. Oval marmorplade, 80 cm høj, med fordybede versaler. På søndre kirkegård.

6) O. 1835. Peder Jespersen, kancelliråd, sandfl(ugts)c(ommissair), død 1835, og hustru, Barbara Kirstine Bohn. Obelisk af granit, 158 cm høj, med fordy-

bede versaler. Ved foden en lille marmorplade med hustruens gravskrift. Ved kirkegårdens nordøstre hjørne.

7) O. 1837. Agnete Cathrine Curdts, født Stender, født 1796, død 1837. Sandstensstele, 160 cm høj, med skriveskrift. Foroven en støbt jernvase. Ved kirkegårdens nordøstre hjørne.

8) O. 1845. Købmand P. H. Rønne, død 19. nov. 1845, 65 år gl., og hustru Kirstine, født Klinge, død 6. aug. 1840, 70 år gl. Støbejernsplade med reliefversaler på gravsted indhegnet af støbejernsgitter ved kirkegårdens nordøstre hjørne.

*Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1808. [Provst Christian Transe, sognepræst] for Rønne og S. Knuds menigheder, [født] 4. jan. 1746. Tavle af Neksø-sandsten, 90 cm bred. Kun et par brudstykker er bevaret. I Bornholms museum.

2) O. 1850. Smedemester Nicolai Holm, født 22. febr. 1799, død 4. nov. 1834. Oval smedejernsplade med pånattet skriveskrift, 81 cm høj. Gravmindet er udført af sønnen, smedemester Hovald Holm. Oprindelig på søndre kirkegård¹⁹, nu i Bornholms museum.

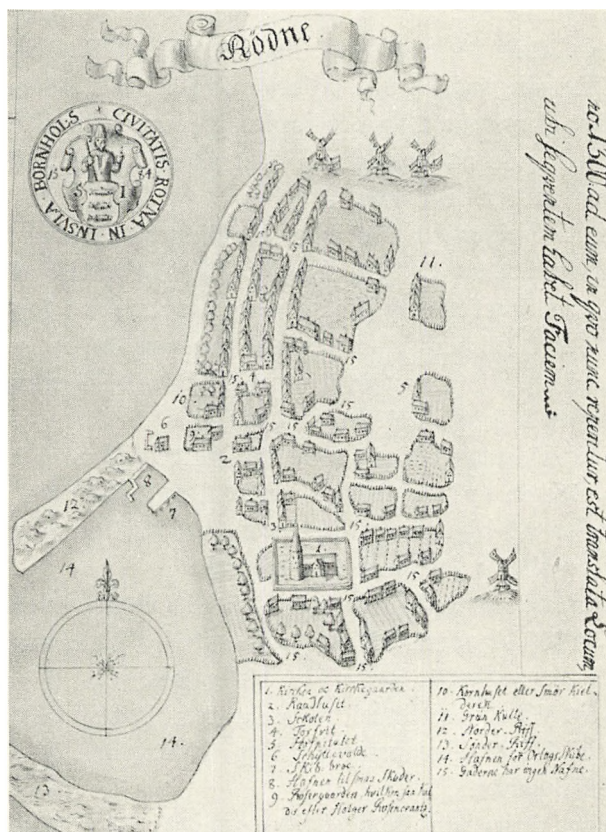

Fig. 24. Rønne. Grundplan af byen o. 1670. Efter Resen.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1747, regnskaber 1755—78 og 1804—89 (LA). — Dokumenter og Breve 1792—1849 (LA). — Inscriptioner, som findes i Rønne Kirke paa Bornholm, Ms. fra 18. årh. (Ny kgl. Saml. 399 fol., Kgl. Bibl.). — Sjællands Bispearkiv, Indkomne Sager 1769—99, 1800—05 (LA). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882, M. Bidstrup 1915, C. A. Jensen 1916 (glasmalerier), O. Norn 1944 og 1948, C. G. Schultz 1948 og 1952. — Korrespondancesager i NM.

Historisk indledning. ¹ Saxo, ed. Olrik og Ræder, I, 376. ² Svend Aakjær: Kong Valdemars Jordebog. Kbh. 1926—45. II, 207. ³ Dipl. Dan. 2. Rk. II, nr. 309. ⁴ Dipl. Dan. 2. Rk. V, nr. 248. ⁵ Kirkernes og præsternes jordebog af 1569. Trykt hos Hübertz, s. 325 ff. Om Bornholms kapeller se: M. K. Zahrtmann i Bh. Saml. VIII, 129 ff. ⁶ C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen, I—II. Kbh. 1899—1904. I, 533 ff. ⁷ Smst. s. 535. ⁸ Smst. s. 558, 782. ⁹ Smst. s. 610 f. ¹⁰ Zahrtmann, Bh. Saml. VIII, 147. Brevet trykt i Hansisches Urkundenbuch I, 212—15. ¹¹ Zahrtmann, Bh. Saml. VIII, 150 f. og 163 f. ¹² Zahrtmann i Bh. Avis, 28. okt. 1915. — Ligeså: Rabiery, s. 62. ¹³ Zahrtmann, Bh. Saml. VIII, 150 med henv. til Gesterding: Geschichte der Stadt Greifswald, Erste Fortsetzung, s. 19. ¹⁴ Hübertz nr. 230 (2. maj 1569). ¹⁵ Indsendt med oplysninger om fundforholdene af professor Mathias Bidstrup, Rønne, 21. jan. 1916 (brev i NM II.s arkiv). ¹⁶ Velvillig meddelelse fra overinspektør Georg Galster, Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, 30. nov. 1953 (NM II). ¹⁷ M. K. Zahrtmann i Bh. Saml. XVII, 18. ¹⁸ Hübertz nr. 392, jfr. Kanc. Brevb. 1603—08. ¹⁹ Rabiery s. 110 og 128. ²⁰ Chr. 3.s københavnske reces af 30. okt. 1536, trykt i Kolderup-Rosenvinge: Saml. af gl. danske Love IV, 164 f. ²¹ Fortegnelse over Kirker og disses Ejere, da Forord. af 3. Juni 1809 udkom. Da. Kanc. RA. ²² Urne tilf., tillæg s. 93. ²³ Da Regitze Grubbe 1665 fik udlagt kronens gods i Østerlarsker, Bodilsker, Povlsker, Pedersker og Åker sogne, forbeholdt Frederik 3. sig sin kgl. højhed og regaler, deriblandt jus patronatus. Afskrift efter Christian 5.s konfirmation af 1671 i Urnes tillæg til Thurah, s. 77.

Bygning. ¹ M. K. Zahrtmann i Bh. Saml. XIII, 3 og 7 ff. ² Rabiery, s. 11. ³ Redegørelse for nybygningens forhistorie og hele byggesagens forløb er givet af provst Bostrup i Bh. Saml. XII, 137 ff. Arkitekt Steen har kort gjort rede for sit arbejde i Architekten XX (1917—18), s. 393—98. ⁴ I et specificeret overslag, dat. 3. maj 1779, over udgifterne ved opførelsen af den tværmur, som først blev virkelighed 1797, antydes, at det allerede dengang var på tale at bygge også en søndre tværmur: »Måske vil man kunne nøjes med den ene tilbygning på den nordre side, hvorved bekostning nedsættes til det halve« (Sjællands bispearkiv, indk. sager 1770—79, LA). ⁵ R. Thorsen i Architekten XVIII (1915—16), s. 231—34 (»Det gamle bornholmske Bindingsværk og Rønne Kirkes Spir«). Avisartikler i Bh. Avis, bl.a. af Mathias Bidstrup (16. okt. 1915), bygningskonduktør Ove Petersen (30. marts 1916) m.fl. ⁶ Rabiery, s. 14. ⁷ Professor Mathias Bidstrup, som på Bornholms Museums vegne fulgte nedrivningen og må have gjort adskillige iagttagelser, stillede NM II en fyldig beretning i udsigt. En sådan foreligger vist ingen steder. Bidstrups breve til NM indeholder dog en del oplysninger, bl.a. er der i hans meddelelse om møntfundet af 21. jan. 1915 indføjet en mikroskopisk skitse (uden mål), visende kirkens byggeperioder. ⁸ Tegningerne, på hvilke der er anvendt en hel del omhu, må være udført af ganske unge elever fra Rønne tekniske skole. De er rekonstruktionstegninger, af hvilke man desværre ikke kan se, hvor meget der i hvert givet tilfælde var bevaret. En betydelig samling fotografier i NM II og BM, taget under nedbrydningen, giver her en ikke ringe støtte. ⁹ M. K. Zahrtmann har gjort udmærket rede for spirreparationen i en artikel i Bh. Avis 28. okt. 1915. ¹⁰ Wiberg. ¹¹ Rabiery s. 17 f. ¹² P. Kofoed: Undersøgelse af Enkeltsteder ved Rønne gamle Kirkes Udstyr, i Bh. Saml. XII, 115 f. ¹³ Smst., s. 131—3

¹⁴ 1650 står der også på en pennetegning (af Lejt), gengivet hos P. Kofoed, *anf. st.*, s. 133. ¹⁵ Om begivenhederne 1645 se: M. K. Zahrtmann, i *Bh. Saml.* IV, 146 f. og 159 ff. — *Bricka og Fredericia: Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve.* Kbh. 1885—86. VI, 34.

Inventar og gravminder. ¹ Rabiery s. 32. ² *Bh. Avis* 29. okt. 1915. Desuden ses dele af rankeværket på et fotografi i NM. ³ P. Kofoed i *Bh. Saml.* XII, 116. ⁴ Marc Rosenberg: *Der Goldschmiede Merkzeichen.* Frankfurt a.M. 1911. S. 439, jfr. *Bau- und Kunstdenkmäler Mecklenburg-Schwerin II.* 1898. S. 165. ⁵ Rosenberg s. 442. ⁶ Rabiery s. 44. ⁷ Undersøgt af malermester P. Kofoed. ⁸ P. Kofoed i *Bh. Saml.* XII, 120. ⁹ Ved P. Kofoed. ¹⁰ Organist- og Kantorembederne, s. 105. ¹¹ *Inv.* nr. D. 1513. ¹² Bostrup i *Bh. Saml.* XII, 164. ¹³ *Thurah* s. 136. Urne tilføjer, at Willum Poulsen »havde lært Skildre Konsten i Kiøbenhavn og forfattede adskillige Skildrier her i Rønne«. ¹⁴ *Inscriptioner, som findes i Rønne Kirke paa Bornholm*, s. 2. ¹⁵ *Suppleret på grundlag af M. K. Zahrtmann: Rønne By og Borgere*, s. 39. ¹⁶ Iflg. Zahrtmann, *Rønne By og Borgere* s. 97, skal stenen være hugget af en billedskærer Esber Larsen Onsbjerg, uagtet denne efter forfatterens egne opgivelser først lærte håndværket 1658—60. ¹⁷ *Resen* s. 18, jfr. *Urne tilf., tillæg* s. 8. ¹⁸ *Bh. Avis* 8. dec. 1915. ¹⁹ Rabiery s. 82.

RØNNE HOSPITALS †KIRKE

Hvis Rønne hospital¹ altid har ligget på samme sted, på østsiden af byens store plads (nuværende Store Torv), som i 1600'rne og længe efter var en grønning uden for den egentlige bebyggelse², er det nok muligt, at dets oprindelse kan gå tilbage til middelalderen, som gerne lagde sine milde stiftelser i byernes udkanter. Herpå tyder måske også, at hospitalet havde part i de offerpenge, som S. Hans nat kastedes i kilden ved den hellige Trefoldigheds †kapel i Rø³, og det har i hvert fald været til før 22. april 1580, da det nævnes for første gang i et gavebrev, omhandlende gods, som Henrik Brahe (lensmand 1579—87) skødede til det⁴. 1616 og 1621 rummede hospitalet ti fattige, men dets indtægter var utilstrækkelige⁵, hvorpå der rådedes bod 1729 og 1742, da hospitalets forstander Herman Mortensen Bohn og hustru forøgede dets midler, begge gange med 500 dlr.⁶. — Rønne hospital ophævedes 1881, for så vidt som det ikke efter dette år har ydet husly, men uddeler sine indkomster til trængende uden for fattigvæsenet⁷.

Ved gavebrevet af (5. april) 1729, der vel egentlig var en nyfundering, skænkede Bohn og hans hustru desuden en flunkende ny bygning, som han kort forinden havde ladet rejse for egne midler (500 dlr.). Den var på 8 fag egebindingsværk og teglhængt. I de to sydlige fag fandtes †*hospitalskirken*, som må have været grumme lille, og som Bohn havde udstyret med komplet inventar. På alteret var der en malet altertavle, et udskåret krucifiks og to messingstager, for koret et tralværk (gitter), og så fandtes der, foruden en skriftestol, to mands- og to kvindestole, hver på fire sæder⁸.

Bygningen blev efter 1881 i længere tid anvendt til gymnastiklokale for Rønne gamle skole, men er nu nedrevet.

KILDER OG HENVISNINGER

¹ M. K. Zahrtmann: Billeder fra Bornholms Historie i Tilknnytning til Middelalderens Kapeller, i Bh. Saml. VIII, s. 199 ff.   ² Sammenlign byplanen hos Resen, s. 17.
³ Zahrtmann, anf. st. s. 204.   ⁴ Zahrtmann, s. 201 f.   ⁵ Hübertz, nr. 419 (s. 600).
⁶ Hofman, VIII, s. 540 ff.   ⁷ Personalhistorisk Tidsskrift, 3. Rk. VI, s. 277 ff.   ⁸ I 1737 husede hospitalet 8—10 fattiglemmer (Zahrtmann, s. 208).

Fig. 1. Hasle. Ydre, set fra nordøst.

C. G. S. 1951'

HASLE KIRKE

Kirken, som 1569 benævnes »Hasle Capell«¹, tilhørte i middelalderen ærkebispstolen i Lund, men overgik ved reformationen til kronen. Den er nu, som øens andre kirker, selvejende (sml. Rønne s. 36).

Om altertavlen fortæller *sagnet*, at den er skænket af en skipper, som i havsnød lovede at give en tavle til kirken, der hvor han kom i land².

Kirken ligger ved randen af landbrinken, dominerende den ældre bebyggelse længere nede ad skrænten og på strandfoden. Kirkegården hegnes på syd- og nordsiden af lave stablede, indvendigt jorddækkede kampestensdiger, mod øst og vest af moderne mur af kløvet kamp og cement. På digerne vokser tjørnehæk, hvilket allerede var tilfældet 1763, i det mindste for østgårdens vedkommende (rgsk.). I øst og vest er dobbelte kørelåger, den vestre flankeret af små ganglåger. 1715 blev taget over kirkelågen repareret med brædder, og 1757 gennembrød man det østre gærde for at kunne anbringe en låge. 1763 indkøbtes fire stolper til fodtræ i *†gringen* (kirkeristen) (rgsk.).

Bygningen består af et simpelt sengotisk langhus med tresidet afslutning mod øst, et 1758 ombygget tagspir over vestenden og et våbenhus i syd fra 1882.

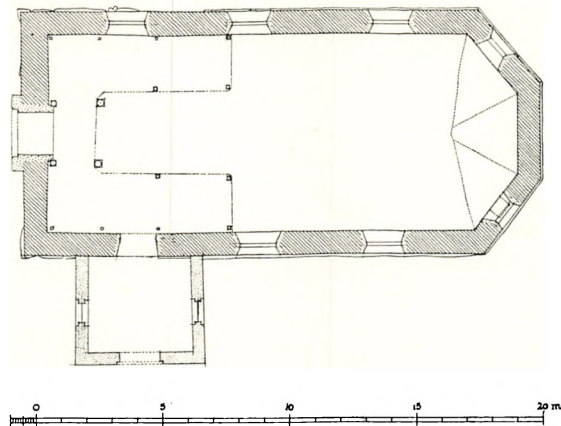

Fig. 2. Hasle. Plan. 1:300. Målt af El. M. 1952.

Det *sengotiske langhus* er opført af rå og kløvet granit, delvis meget store sten, særlig i den ca. 10 cm fremspringende, vandret afsluttede syld. Murhøjden over sokkelen er ca. 3 m. Murbehandlingen iagttages på indersiden af den tresidede østre taggavl; i fugerne mellem de rå granitsten, hvorefter mange er flager, ses flere steder teglskærver, som bl.a. stammer fra knuste tagsten. Ved nordøstre og sydvestre hjørne ses korte stumper kampestensgesims, bestående af en enkelt, retkantet udkrøgning. Den er ellers erstattet af en nyere, skrånå sugfjæl. 1736 nævnes den sydvestre tinding, og 1838 ønskedes tindingerne på østgavlen fjernet og taget ført ud over gavlen (rgsk.). På Thurahs opstalt af kirken vises nitten kamtakker på vestgavlen og på østgavlen en gavlkam med fod- og toptinder.

Vinduernes oprindelige form og placering kendes ikke, men det er muligt, at de nuværende åbninger stort set er de oprindelige, blot at en murstensfals er borthugget. Der synes aldrig at have været vindue i korpolygonens østside. Thurahs plan (fig. 3) viser fem vinduer, to i sydsiden, to i nordsiden og et i søndre polygonside. På opstalten er sydsidens vestre og polygonens vindue vist fladbuet, mens det østre i sydsiden er vandret afsluttet. Planen er dog ikke pålidelig, idet der mangler et vindue i vestgavlen, som omtales 1722 (rgsk.). Når Brunius antager, at vinduerne har bestået af en tvillingrundbue i fladbuet spejl, skyldes det kun en sammenligning med den efter hans opfattelse jævnaldrende kirke i Rønne³. Den fladbuede syddør er ikke bevaret i sin oprindelige form, og en fladbuet, falset norddør af røde munkesten er ødelagt af et moderne vindue. Iflg. Bidstrups indb. 1882 var portalen kun synlig ved hugning på ydersiden, mens der indvendig ikke fandtes spor efter den.

I *det indre* ses en større vægniche i polygonens søndre side. Det hvidmalede, tøndehvælvede loft (se ndf.) gør interiøret lyst og tiltalende. Fire slanke træsøjler i vestenden bærer tagspiret.

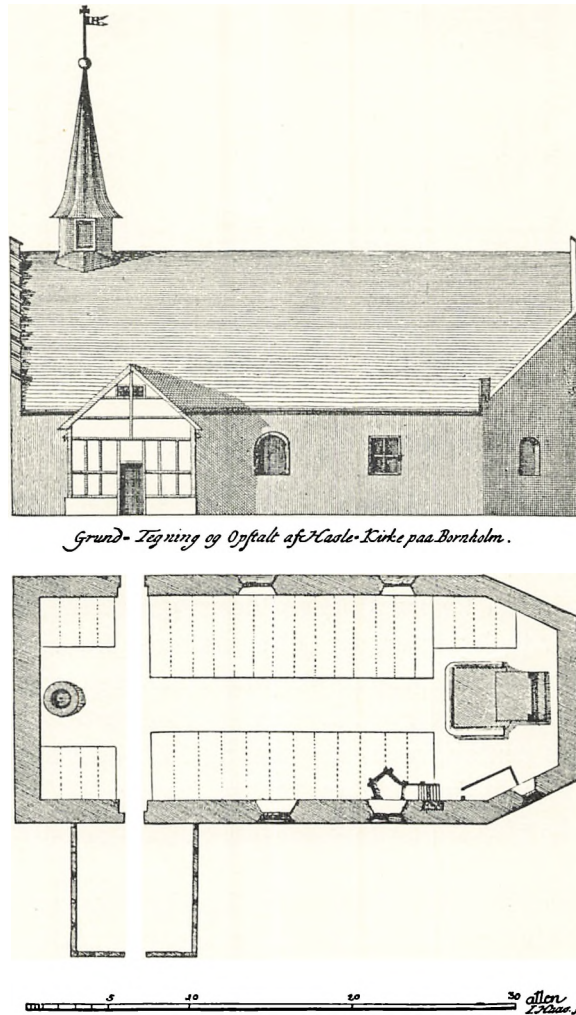

Fig. 3. Hasle. Syd-facade og plan o. 1755. Efter Thurah.

Ændringer og tilføjelser. *Tagspiret*, som bæres af vestgavlen og fire træ søjler i skibets vestende, indeholder middelalderlige bygningsdele, men er ombygget 1758 (rgsk.). Klokketokværket er af egebindingsværk, delvis udmuret med munkesten. Det ottesidede, spåntækte spir er opbygget om en firkantet kongestolpe af pommersk fyr med indskårne initialer og årstal 1758. Kongen tjener samtidig som midtstolpe i klokkestolen. I vindfløjen står årstallet 1761.

Våbenhuset er opført 1882 af røde munkesten til afløsning af et *†våbenhus* af bindingsværk, som blev fornyet 1748 (rgsk.). 1715 repareredes våbenhusgavlen med brædder, og 1880 nyopførtes gavlen af grundmur, men da også

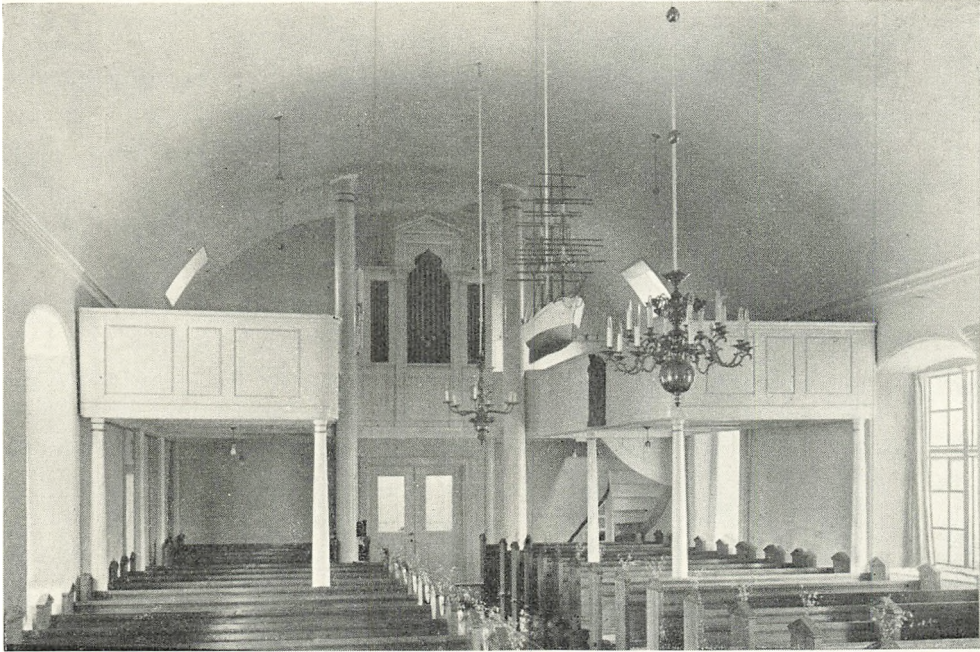

Fig. 4. Hasle. Indre, set mod vest.

E. S. 1952

det øvrige var brøstfældigt, fornyedes hele våbenhuset 1882 (rgsk.). I gavlen sidder en hvidmalet solskive af træ med årstallet 1847.

Tagværket er af eg, uden synlig nummerering, og rimeligvis middelalderligt. 1847 er et ekstra hanebånd indlagt, det nederste af krydsbåndene fjernet, loftsbjælkerne overskårne og spærfodsstiverne taget bort for at give plads til et nyt loft, der er hvælvet som en fladbuet tønne.

Langhuset er nu dækket af tykke lag hvidtekalk, tagspiret er rødkalket med tjæret tømmer, og våbenhuset står i blank mur. Hovedindgangen er 1887 flyttet til vestgavlen, og i stedet for det derværende vindue indsattes et nyt på nordportalens plads. I alle langhusets fladbuede vinduesåbninger sidder fire-rammede trævinduer, antagelig fra første halvdel af 1800'rne; således blev et vindue gjort større 1823, og 1832 og 1833 indsattes to nye fag vinduer (rgsk.). Langhuset er teglhængt, spiret spåntækt og våbenhuset dækket med skifer.

† KALKMALERIER

1689 blev oberst Johan Diderich von Wettbergs våben malet i kirken af Albertus Sax (rgsk.).

O. N. 1948

Fig. 5. Hasle. Maria, detail af altertavlen (s. 76).

INVENTAR

Alterbordet er et nyere, simpelt fyrretræspanel.

Alterklæde, nyt. † *Alterklæder*. 1) Et rødblommet alterklæde, som nævnes 1733, var vistnok anskaffet 1699 (rgsk.). 2) 1844, af bomuldsfløjl.

Altartavlen (fig. 6) er en sengotisk skabstavle af lybsk herkomst fra o. 1510. Den har oprindeligt haft fire bevægelige fløje, men kun inderfløjene er bevaret. Midtskabet og fløjenes billedfelter flankeres af slanke, snoede søjler, som bærer elegant skårne, gennembrudte ranke-slyng med tidselblade og granatæbleliggende frugter. Storstykket (170 × 158 cm) indeholder en udskåret krucifiksgruppe; Kristus hænger i skråt strakte arme, hovedet hælder mod højre skulder og bærer en snoet tornekrone med lange gloriestråler; benene er bøjeede og fødderne samlet med een nagle. Det smalle, flagrende lændeklæde er ikke

knyttet på sædvanlig vis, den løse ende er blot stukket ind mellem benene. Korstræet står på et lille kalvariebjerg med knogler og kryb. Ud for de vandrette korsarme ses sol og måne, og nedenunder svæver to engle, som begge holder en kalk under Kristi hænder. Før tavlens restaurering 1847 fandtes to tilsvarende engle ved Kristi fødder (Thurah s. 152). Nedenfor kalvariehøjen står Maria (fig. 5) og Johannes, og yderst langs skabets sider er anbragt to små helgenfigurer stående på snoede søjler under baldakiner, i syd S. Barbara med tårnet og i nord en hellig biskop med stav og kalk. I hver af sidefløjene findes to passionsscener; i den nordre hudflettelsen og Kristus for Pilatus, i den søndre bespottelsen og korsbæringen. Figurerne, der er ret store i forhold til felterne, virker grove og realistiske i modsætning til midtskabets elegante og forfinede skikkelser, men er dog sikkert skåret af samme hånd. Tavlen står på sin oprindelige predella og krones af en frise af gennembrudte korsblomster.

Om den oprindelige staffing vides kun, at der på predellaen var malet en svededug, båret af to engle. 1847 blev tavlen restaureret af dekorationsmaler Hilker, ved hvilken lejlighed der som baggrund anbragtes et forgyldt lærred

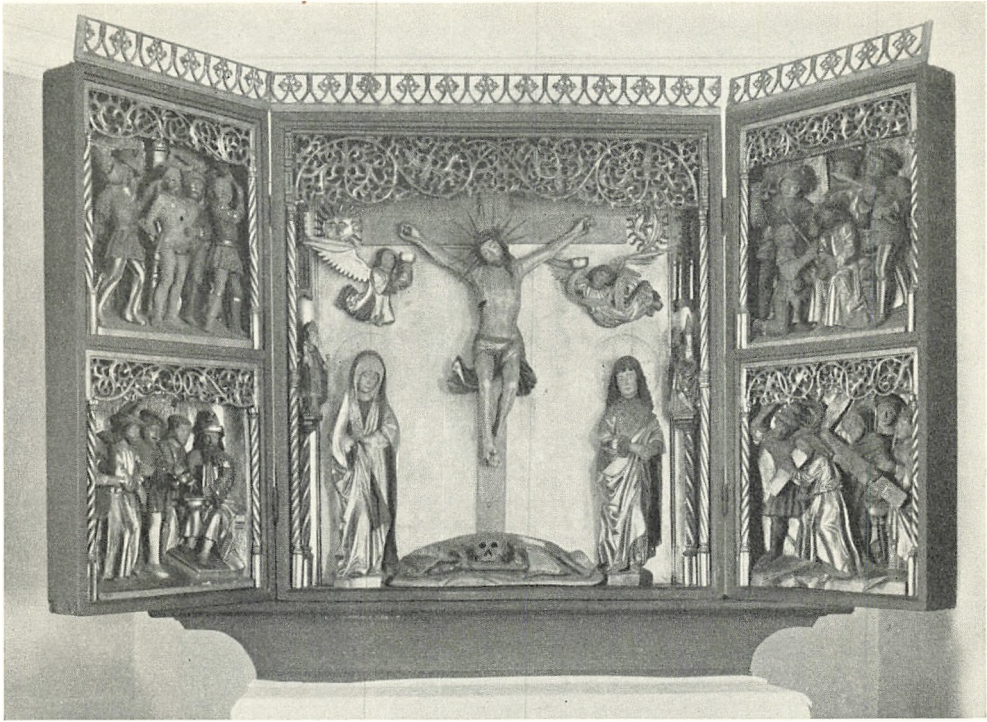

Fig. 6. Hasle. Altertavle (s. 76).

O. N. 1948

med et malet gotiserende tæppemønster. Den nuværende staffing med guld og farver er udført 1902—04 af kunstmaler Alfred Larsen; lærredbaggrunden er fjernet og kridtgrunden for største delen fornyet, men Hilkers farver er i det væsentligste bibeholdt. Fløjene har nyere bagklædninger med mørkeblå bemaling, hvorunder ses et simpelt rudemønster, rimeligvis fra 1847. På inderfløjenes bagside og de ydre fløjers forside fandtes oprindelig otte malerier. Efter Thurahs beskrivelse kan de fem identificeres som S. Olaf, S. Jørgen, S. Apollonia, S. Gertrud og S. Katherina; en mand med sværd og globus er antagelig en kongehelgen, mens en helgen med en bog og en helgeninde med et spyd ikke kan bestemmes. Når Thurah oplyser, at der på yderfløjenes bagside var malerier af »tvende fruentimmer«, må det bero på en misforståelse, da det utvivlsomt drejer sig om en bebudelsesscene. Indskrifterne over figurerens hoveder, »som neppe ere at læse«, er rigtigt gengivet for Marias vedkommende: »Ego ancilla Domini fiat mihi secundum dictum tuum« (»jeg er Herrens tjenerinde, mig ske efter din vilje«, Luk. 1,38), men engelens ord: »Ave gratia plena Dominus tecum« (»hil dig, du benådede, Herren er med dig«, Luk. 1,28) er misforstået (Thurah s. 152). 1847 fjernedes yderfløjene, hvis malerier var stærkt medtagne.

Fig. 7. Hasle. *Altartavle (s. 78).

N. M. fot.

*Sidealtartavle (fig. 7) fra o. 1520. Det lille trefløjede alterskab, som er udført i Lybæk, har nu mistet den højre fløj. I midtskabet (101 × 56 cm) står en S. Olaf-figur, skåret i højt relief. Helgenkongen, som skræver over hedenskabens drage, hvis kronede menneskehoved er forsvundet, bøjer kroppen på en unaturlig måde og er iført pladerustning og en kappe med stive, skarpe foldeskæb. Hår og hageskæg er arrangeret i krans af små, tætte proptrækkerkrøller; på hovedet bærer han krone, og venstre arm er krummet omkring et ciborium; højre hånd har antagelig holdt en hellebard, som nu er forsvundet. I sidefløjen står på et løst, profileret fodstykke en helgenfigur, skåret i en strengere stil; klædebonnet er mere behersket og skægbehandlingen anderledes end på Olavsfiguren, det brede, fremstående hageskæg er ordnet i fine, bløde lokker. Figuren holder en bog i højre hånd, mens venstre hånd og en del af underarmen er afbrudt.

Enkelte rester af den oprindelige staffering på kridtgrund er bevaret, bl.a. midtskabets gyldne baggrund med indstemplet stofmønster og glorie, hvori læses majusklerne: »Sanc[tus Olaus]«. Endvidere er begge figurernes kapper gyldne med blå vrang. På fløjens bagside er ethvert spor af bemaling forsvundet. Indsendt til Nationalmuseet 1859⁴.

Altersølv. Kalk fra 1868 med mestermærke for P. Hertz, København (Bøje 1033). Ældre, forgyldt *disk* med grave-ret cirkelkors på randen. Ingen stemp-ler. *Oblatæske* af elektroplet fra 1881 (rgsk.).

En forgyldt †*kalk*, vægtig 19 lod, fandtes 1684 (rgsk.). †*Oblatæske* af sølv, firkantet, forgyldt, skænkedes 1732 af Niels Nielsen, borger i Rønne (rgsk.). 1834 blev oblatæsken stjålet (rgsk.). †*Vinflaske* af tin på fem pægle, nævnt 1684 (rgsk.).

Sygekalk fra o. 1850, 11 cm høj, med glat fod på standkant, rundt skaft med flad, tvedelt knop, højt, stejlt bæger. Ingen stemp-ler. *Disk* fra 1700'ernes sidste halvdel med grave-ret sildebensmønster i bunden. To ens mestermærker for Peter Harding Sonne, Rønne (Bøje 2563) samt indprikket: »vog 10 Lod«. Nyere *oblatæske* og læderetui.

Alterstager (fig. 8), sengotiske, fra o. 1525. Kraftig, profileret fod, snoet skaft med skarpkantet vulst på midten og hulstavprofileret lysekål. Ny lyse-torn af jern. Højde 46 cm. På hver stage har været anbragt to nyere lysepiber til små lys, som nu atter er fjernet.

To små, gamle †*lysestager* af messing og tin nævnes 1733 (rgsk.). 1822 købtes en †messinglysestage med to arme (rgsk.).

†*Messehageler*. 1) En gammel blå, blommet fløjls messehagel, nævnt 1684 (rgsk.). 2) En rød-blommet silkemessehagel, som nævnes 1733, var vistnok anskaffet 1699 (rgsk.). 3) En messehagel af carmoisinrødt fløjls med guldgaller skænkedes 1756 af den ældre byfoged Povel Eschelsen og hustru Karen Mortensdatter (rgsk.).

Alterskranke med drejede balustre, rimeligvis fra restaureringen 1847.

Døbefont, unggotisk, et gotlandsk eksportarbejde af kalksten af den såkaldte keglestubtype. Den brede, flade kumme har svagt konisk formet bund, og på de skrå sider er hugget en arkaderække med tredelte, spidse buer. Den hulkehlprofilerede fod og det koniske skaft, som har en vulst under kummen, synes hugget i eet stykke, men er nu overpudset med kunstsandsten. Fra kummen, der nu er udmuret med cement, er der afløb gennem et indboret

O. N. 1948

Fig. 8. Hasle. Alterstage (s. 79).

O. N. 1948

Fig. 9. Hasle. Relief, Jesu fødsel, fra prædikestolen (s. 80).

O. N. 1948

Fig. 10. Hasle. Senmiddelalderlig klokke (s. 81).

kobberrør. Hele fonten er nu overmalet, grå med sorte pletter. Tvm. 91 cm. (Mackeprang: Døbefonte, s. 2, 382, 412).

Dåbsfad af messing, glat, med smal rand. Fadet stammer rimeligvis fra 1600'rne og kan være identisk med et messingdåbsfad, som nævnes 1684 (rgsk.). Tvm. 44 cm.

Prædikestol i højrenaissance fra o. 1600, et ret tørt arbejde uden tilknytning til andre bornholmske snedkerarbejder. Stolen består nu af tre fag, hvis rektangulære storfelter indeholder plumpt skårne relieffer forestillende bebuddelsen, Jesu fødsel (fig. 9) og korsfæstelsen. Felterne flankeres af søjler med profilerede baser og kapitæler samt prydbælter med simpelt beslagværk. Søjlerne bæres to og to af et fælles vinkelbøjet postamentfremspring med vrængemasker på forsiderne. I postamentfelterne findes rulleværkskartoucher med relieffer af evangelisterne Matthæus, Markus og Lukas, som sidder og skriver ved store borde over for deres symboler. Ved hjørnerne, over søjlerne, sidder bøjlekonsoller med englehoveder, tandsnit og beslagværk; disse, som vel oprindeligt har støttet kronlisten, øver nu ingen bærende funktion. Under den fornyede kronliste findes en tandsnitliste. I den glatte frise er med fordybde versaler skåret bibelsteder på plattysk, Es. 7,14, 9,6 og 53,5, svarende til reliefferne. Nyere bærestolpe og opgang. Stolen står nu i renset og ferniseret eg, men ved en undersøgelse 1905 konstateredes flere farvelag.

† *Timeglas* på prædikestolen nævnes 1684; 1826 var det ubrugeligt (rgsk.).

En liden, gammel † *kobberlysestage* på prædikestolen nævnes 1684 (rgsk.).

Stolestaderne er nye. Et par *døre* og et stykke *panel* med glatte fyldinger, som nu findes på loftet, stammer antagelig fra et sæt stolestader fra 1847.

1693 omtales † »*Knapstolen*« og de † *lukte stole* (rgsk.).

† *Skriptestol*, nævnt 1690 (rgsk.).

† *Kirkeskab* fik 1685 repareret lås og hængsler, efter at det var sønderbrudt af tyve (rgsk.). † *Skab* til messehagelen anskaffet 1757 (rgsk.).

Pulpitur (fig. 4) fra 1700'erne langs vestgavlen og sidevæggenes vestlige del, båret af glatte, opefter tilspidsende søjler med profilerede kapitæler. Brystningspanel med glatte fyldinger fra 1847. Tidligere fandtes et åbent rækværk (rgsk.). Hvidmalet.

Orgel fra 1870, bygget af K. Olsen, København. 5 stemmer⁵. † *Orgel* købtes 1829 af Neksø kirke for 85 rbdlr. og istandsattes af H. F. Oppenhagen for 98 rbdlr. (rgsk.).

† *Pengeblokke*. 1) En blok uden lås, som længe havde stået bag alteret, blev 1701 nedgravet i den nordre kirkedør; 1843 blev den solgt for 1 rbdlr. (rgsk.). 2) Nævnt 1776, da den fik to hængelåse (rgsk.).

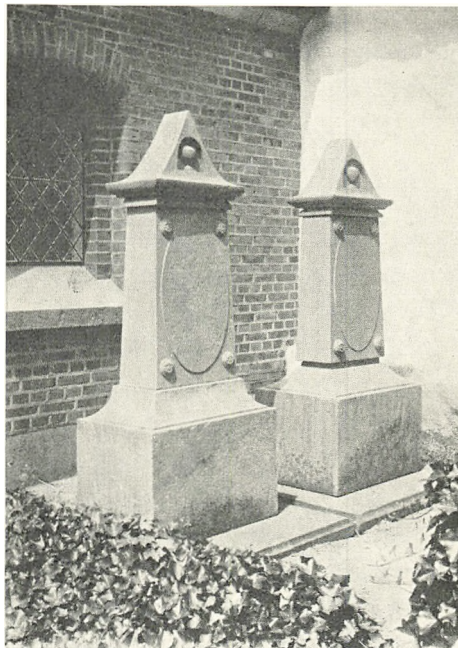
† *Pengetavler*. To omgangstavler nævnes 1733 (rgsk.), og 1829 omtales en kirketavle med sølvklokke (rgsk.).

Lysekroner. 1) Fra o. 1600, skænket til kirken 1772. Profileret stang med ægformede led, hængekugle med vulst omkring midten og stor ny knop med pærestavroset af messingblik. Seks vandrette lysearme og derover fire s-svungne, flade prydbøjler. På hængekuglen er graveret: »M K D A A 1772 I S M«. Kronen er stærkt oppudset i nyere tid. Vestligt i skibet. 2) Nyere.

† *Lysekrone* af træ, forgyldt. Skænket af Hans Siwersøn i Rønne 1696 (tilføjelse til inventarium i rgsk. 1684).

Kirkeskib, firemastet bark fra 1933⁶.

Klokker. 1) (Fig. 10) senmiddelalderlig, fra 1463 (?). Om halsen latinsk minuskelindskrift: »O rex glo(r)ie dei veni cum pace anno dom(ini) mccccxliiii . . .«

O. N. 1948

Fig. 11. Hasle. Gravminder over kancelliråd Arboe, død 1824, og hustru, Anne Dorthea, død 1830 (s. 82 og 83).

»O Guds æres konge kom med fred, det Herrens år 1463«. Årstallet er usikkert, og nogle efterfølgende bogstaver ulæselige; indskriften slutter med et bomærke. Hankene har tovstave. Tvm. 57 cm. (Uldall s. 282).

2) 1703, støbt af Daniel Hinrich Gradener og Arend Torkuhl. Om halsen er en akantusbort og på siden en lang rimet indskrift med mange støberfejl: »Mons. Høg. Fecit Danil Hinrich Gradener Arendtohr Kuhl. Af et stensaar to gang ni aar var jeg siug og uden liud, det fortrød mig da tilbød sig borger-skabet sammen tyd« o. s. v. Til slut: »Hasle 1703«. Tvm. 55 cm; vægten opgives 1703 til 219 pund (rgsk.).

†*Klokke*, som vejede 204 pund (rgsk.), omstøbt 1703 (sml. ovenfor).

GRAVMINDER

†*Gravsten*. 1691 blev Madtz Hansøn begravet under salig Zidzle Zanders gravsten (rgsk.).

†*Begravelse*. 1748 blev Hans Clausen Sode begravet i en arvebegravelse i våbenhuset (rgsk.).

†*Gravfaner*. 1) O. 1664 med indskrift: »Herunder hviler Niels Nielsen Gommeløs, Capitain ved Nørre-Herreds udskrevne Compagnie, som døde i Aaret 1664, den 31. october«. På muren ved siden af fanen var hans †*kårde* og †*sporer* ophængt (Thurah s. 153).

2) O. 1685, med indskrift: »Hans Kongl. Mayett. til Danmark og Norge, bestalter Capitain-Lieutenant ved Hammershus, og Christians-Øes Garnison, Adam Krampe, døde den 1te Sept. 1685«. (Thurah s. 153).

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1809. Maria, gift med sognepræst Joh. Chr. Melbye, født i Odense 1730, død i Hasle 1809. Randprofileret, rød sandsten, 176 × 86 cm, med rosetter i hjørnerne og ovalt skriftfelt med store kursivbogstaver. Øst for kirken.

2) (Fig. 11) o. 1827. Kancelliråd, by- og herredsfoged samt birkedommer Mads Arboe, født 6. juni 1759, død 15. febr. 1827. Rød sandstensstele, 190 cm høj, med fordybet skriveskrift i ovalt skriftfelt på forsiden. Stelen står på et kraftigt, hulkehlprofileret postament og krones af en trekantgavl med en rundbuet niche, hvori står en olielampe. Sml. nr. 4. Ved våbenhusets østside.

3) O. 1830. Sognepræst Constantin Barbye Mahler, født 10. juni 1773, død 27. jan. 1830, var i seks år kapellan i S. Clements, eet år i Østermarie, i ti år sognepræst i Hundborg og Jannerup i Thy og ti år i Hasle og Ruths. Rød sandstensstele, 203 cm høj. På forsiden oval skriftplade med fordybet kursiv og på bagsiden skriveskrift. Øst for koret.

4) (Fig. 11) o. 1830. Anne Dorthea Bidstrup, enke efter byfoged Prahll og kancelliråd, byfoged Arboe, født 9. maj 1748, død 28. april 1830. Sandstensstele svarende til nr. 2 og opstillet ved siden af denne (s. 82).

5) O. 1843. Byfoged J. Jacobsen, død 1841, og hans to hustruer, søstrene M. K. Rye, død 1830, og W. J. Rye, død 1843. Rektangulær granitsten med reliefversaler. Ved våbenhusets vestside.

6) O. 1847. Borger Hans Jørgen Bidstrup, død 1830, og hustru Ane Catrine, født Kofod, død 1847. Støbejernskors og -plade med reliefversaler. Ved våbenhusets østmur.

På kirkegården er 1853 opstillet en *runesten*, fundet i Klemensker sogn. Indskriften lyder på nutidspå dansk: »Ølak lod rejse denne sten efter sin fader Sasser, en velbyrdig bonde. Gud og Sankt Mikkel hjælpe hans sjæl«⁷.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1750, regnskaber 1755—78, 1804—13, 1815—89 (LA). — Kommunesager 1790—1802 (stiftsøvrighedsarkivet, registrant s. 11, LA). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882, M. Bidstrup 1882, Charles Christensen 1939, O. Norn 1948 og C. G. Schultz 1952. Korrespondancesager i NM.

¹ Lunde stifts landebog, Hübertz s. 356. ² Optegnelse i Dansk Folkemindesamling. ³ Brunius s. 159. ⁴ Inv. nr. 18498. ⁵ Organist- og Kantorembederne, s. 107. ⁶ Henningsen: Kirkeskibe, s. 159. ⁷ Jacobsen og Moltke: Danmarks Runeindskrifter, nr. 402.

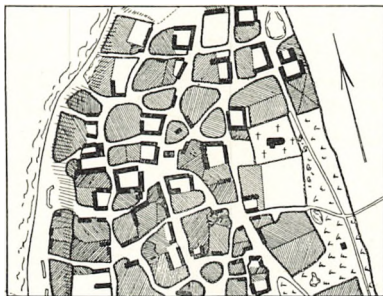

Fig. 12. Hasle 1818.

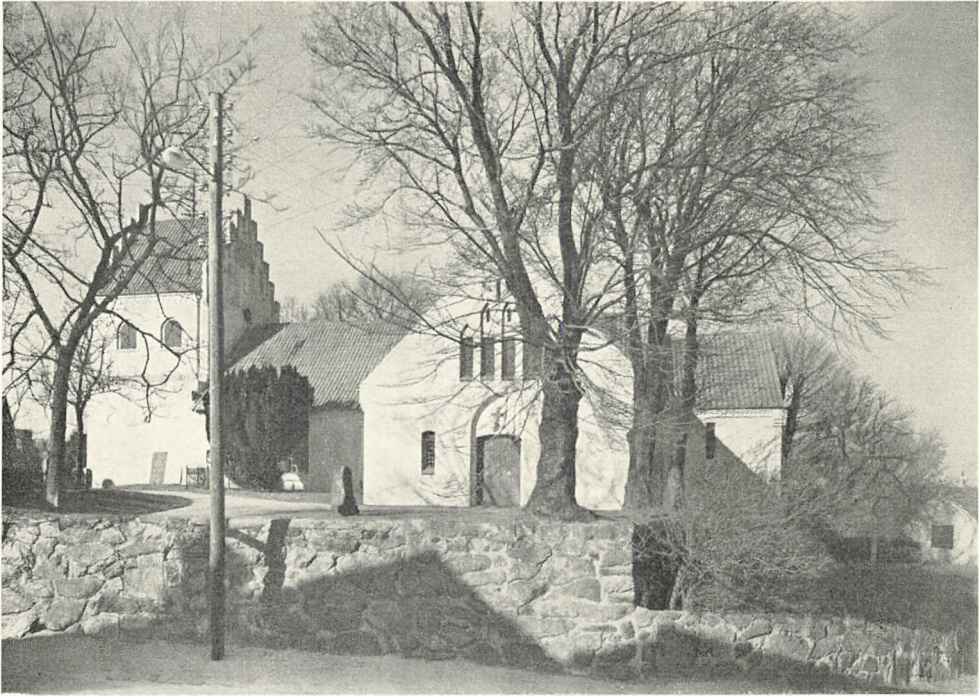

Fig. 1. Allinge. Ydre, set fra syd.

E. S. 1952

ALLINGE KIRKE

Kirken, der 1569 kaldes »Alende Capell«¹, overgik ved reformationen fra ærkebispens til kronen, men er nu selvejende (sml. Rønne s. 36). Kirken var indtil 1941 anneks til Olskirke². I et bomhul i vestportalen er 1942 fundet et pergamentsbrev, desværre så stærkt medtaget, at indholdet ikke kan tydes. Efter skriften at dømme stammer dokumentet fra slutningen af 1500-tallet.

Kirken ligger midt i den lille by, kun godt 100 m fra kysten, men i en højde af 11 m over havet. Kirkegården, der nu kun undtagelsesvis benyttes, er meget lille, sikkert indsnævret af bebyggelse og vejanlæg. Mod nord hegnes den af jernstakit mellem granitpiller, overgroet af hække, til de andre sider af dige, stablet af kløvet granit. I syd er en moderne trælåge og i vest, ved tårnets sydvesthjørne, en jernlåge mellem granitpiller. 1692 brugtes seks fyrrebrædder til »skjul« med gavle og husbrænde over kirkelågen, og 1766 blev lågen og porten tjæret (rgsk.). Da kirkegården 1854 var blevet for lille, og en udvidelse vanskeligt kunne foretages, klarede man sig for en tid med at forhøje gærdet i det nordvestre hjørne ca. to alen og opfyldte lavningen indenfor, således at man kunne foretage begravelser oven på de tidligere nedsatte kister (rgsk.). Først 1864 blev en ny kirkegård anlagt vest for byen.

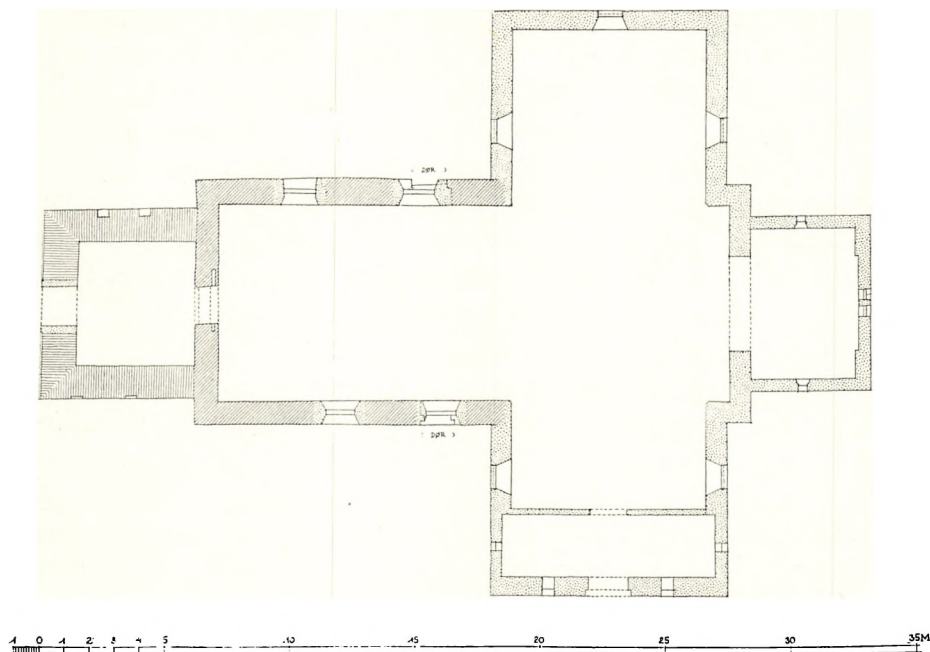

Fig. 2. Allinge. Plan. 1:300. Målt af C. G. S. 1948.

1775 lavede smeden to *†jernringer* (kirkegårdsriste), som 1850 blev borttaget ved begge indgange (rgsk.).

Bygningen består af et sengotisk langhus med vestforlængelse, tårn fra renaissancetiden samt tværskib og kor fra 1892. Et våbenhus er nedrevet 1892.

Det sengotiske langhus, der oprindeligt har haft lige afsluttet, kamtakprydet østgavl (fig. 5)³, er rejst af uregelmæssig, kløvet granit med muråbninger af munkesten. Murhøjden er ca. 4,25 m. De gamle døre i nord og syd er begge markeret udvendigt, hvor deres øvre, nærmest rundbuede afslutning omtrent helt er ødelagt af nyere vinduer. I hvert fald syddøren, hvis karme er af munkesten i munkeskifte, har været falset udvendigt. Norddøren er tilmuret o. 1850⁴, syddøren antagelig 1892. Af de oprindelige vinduer ses ingen spor, men et lille maleri på kirkens pulpitur (fig. 5) giver et ret troværdigt billede af kirkens udseende o. 1750. Midt på nordsiden ses en rundbuet dør mellem to ligeledes rundbuede, højtstående vinduer, et mindre mod øst og et større mod vest.

Ændringer og tilføjelser. De middelalderlige døre sidder så langt øst for den nuværende vestgavl, at der er grund til at antage, at en *vestforlængelse*, måske allerede i middelalderen, er føjet til langhuset, hvis gamle vestgavl kan skønnes at have stået ved østkarmen af det nuværende vestligste vindue på nordsiden. I vestforlængelsens gavl sidder en oprindelig portal, som 1852 er udvidet i lysningen (rgsk.). Det ses dog foroven, at den har været falset til begge

sider, yderfalsen er muret af skråkantede munkesten, stikket er bredt spidsbuet. I det fladbuede inderparti findes i hver side et hul til en stængebom, det nordre 65, det søndre 30 cm dybt, anbragt således, at der er blevet plads til en ca. 5 cm tyk dørflojl. I det ene bomhul fandtes 1942 et ulæseligt pergamentsbrev (nu i Rigsarkivet). Gavlen har nu kamtakker nord og syd for tårnet, men det er ikke usandsynligt, at der, som vist på det ovenfor omtalte maleri, har været kamtakker hele vejen op. Langhusets samlede længde angives af Brunius til 65,5 fod, mens bredden i øst var en fod mindre end i vest³. I det indre ses ingen oprindelige detaljer. Det nuværende fladt tøndehvælvede bræddeloft er fra 1843, tidligere var der fladt loft (rgsk.).

Omkring sydportalen ses spor af et ca. 4 m bredt *†våbenhus*. Murhøjden har været ca. 215 cm, murtykkelsen 30 cm og tagets hældning ca. 45°. Tagryggen har ligget over langhusets tagskæg. Efter Brunius var våbenhuset yngre end langhuset³, og et maleri fra o. 1860 viser det som en simpel, teglhængt bygning uden andre detaljer end en fladbuet dør og en lille glug i gavlen⁵. Nedrevet 1892.

Tårnet, som er noget smallere end langhuset, er sikkert tilføjet i 1500'rne. Det nedre stokværk er af kløvet kamp uden andre detaljer end et par højt-siddende rundblændinger i nord og syd, hvoraf en enkelt ses på det førnævnte maleri. Vestportalen er i sin nuværende form fra 1865, da tårnets overdel ombyggedes (rgsk.). Klokkestokværket var tidligere en tømmerkonstruktion beklædt med brædder og afsluttet med et saddeltag, der, som det fremgår af regnskaberne og det ovenfor nævnte maleri fra o. 1860, også var bræddeklædt. 1684 forfærdigedes klokketårnet af tømmermanden Magnus Andersen, efter at det i en hel vinter havde været bundet med et reb. 1822 blev bræddebeklædningen på tårnets søndre side fornyet (rgsk.). 1865 nedtoges tårnets overdel indtil granitmuren og nyopførtes af teglsten med kamtakkeblændingsgavle og zinktæg, der ansås for »smukkere og hensigtsmæssigere end tagsten« (rgsk.); det er dog senere erstattet med tegl.

1892 ombyggedes kirken under ledelse af Mathias Bidstrup. Langhusets østparti blev nedrevet, og i stedet opførtes af teglsten to *korsarme* af samme højde og bredde som langhuset samt en lavere og smallere *korbygning*. De nye bygningsdele har malet, »brudt« bræddeloft.

Tagværket over det gamle langhus er af gammel eg, oprindelig af skråbåndstype, men omsat 1843 (rgsk.).

Hele kirken er nu gulkalket og hængt med vingetegl. Ifølge et ældre fotografi i Nationalmuseet har tilbygningerne fra 1892 og klokkestokværket tidligere stået i blank mur. I skibets gamle del sidder store firerammers trævinduer med lod- og tværpost, i nybygningen jernvinduer af forskellig størrelse.

På tårntaget fandtes tidligere to *fløje* (sml. fig. 5), som fornyedes 1820 og 1827 (rgsk.). 1865 erstattedes de med en enkelt fløj midt på tagryggen.

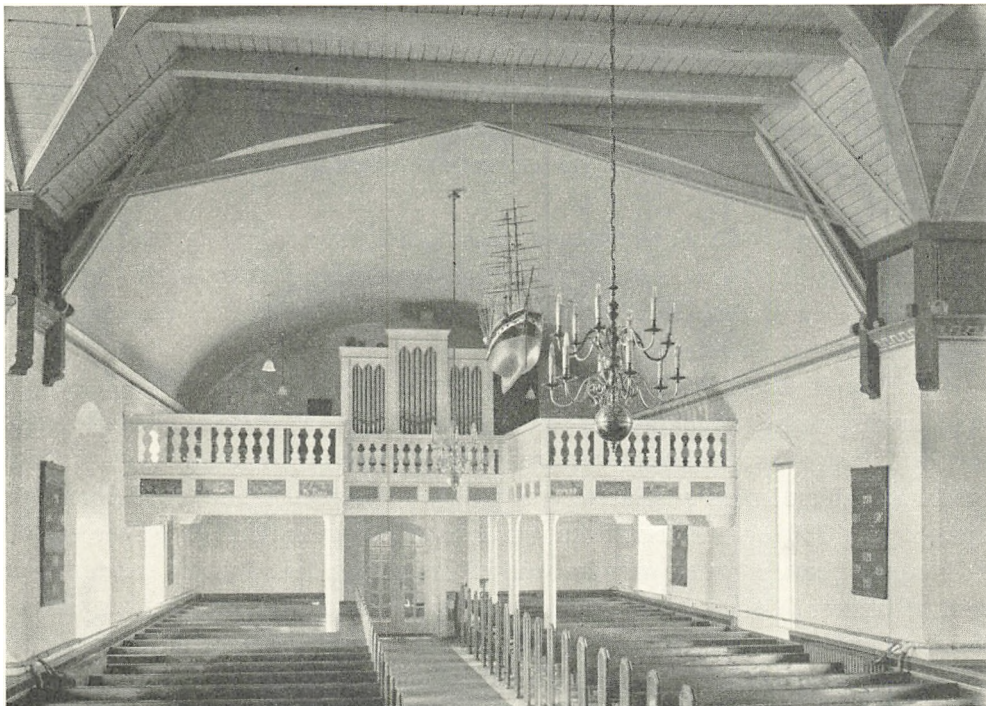

Fig. 3. Allinge. Indre, set mod vest.

E. S. 1952

INVENTAR

Alterbordet er nyt.

Som *alterprydelse* tjener et moderne krucifiks på et højt, udskåret postament.

Altartavle i renaissance fra o. 1625. Storstykket indeholder to arkadefyldinger, hvis tre kannelerede pilastre spidser til nedefter og på forsiden er smykket med frugtbundter og en rund sten i indfatning. De profilerede kapitæler har volutter og bueslagene akantusslyngværk. I de ydre buevinkler findes englehoveder og i midten et større diademhoved. Arkadefyldingerne flankeres af smalle fyldinger indrammet af profillister. Foran disse står storsøjlerne, som har kannelerede skafter med beslagværkssmykkede prydbælter forneden, attisk profileret base og volutkapitæl. Postamentet mangler. Storgesimsen har beslagværk på frisen, som deles af tre karnissvungne beslagværkskonsoller, der bærer et profileret, stærkt udladende led. Storvingerne, der nu er anbragt som topgavl over storstykket, har volutsvungen kontur, hvis nederste oprulning bærer et spir, og krones af et kerubhoved. Inderst findes to halvcirkelmedailloner med frugtbundter. Det oprindelige topstykke består af et panel, som indeholder to slanke arkadefyldinger med beslagværk på pilastre og bueslag; i buevinklerne er treblade og over midterpilastren en karniskonsol med udskåret akantusblad på forsiden. På panelets lodrette rammestykker er

anbragt to kannelerede halvsøjler med profilbaser og korinthiske kapitæler; disse bærer topgesimsen, hvis frise deles af triglyfer i fire glatte, listeindrammede felter. Senere tilføjelser er to topgavle bestående af bruskværkslignende kartoucher med diadem- og englehoved samt et bruskværks hængestykke. Disse dele stammer antagelig fra en anden inventargetstand, muligvis prædikestolen.

Staffering fra 1800'erne, hvidt med uægte guld. Arkadefyldingerne har gyldne indskrifter på blå bund, i storstykket nadverordene (fraktur) og i topstykket Mark. 10, 14 og Matth. 28, 19 (kursiv). Stor- og topstykke er ophængt hver for sig på tårnummets østvæg.

Altersølv. Kalk fra 1736, delvis forgyldt, 21 cm høj. Rund, profileret fod med kraftig vulst, rundt skaft, som med en krave af graverede blade griber ned omkring foden, fladrund, vandret tvedelt knop med rifling. Bægerets bund omsluttet af en krans af glatte, gennembrudte blade. I bunden Københavns bystempel 1736 og mestermærke for Asmus Fridrich Holling (Bøje, s. 66). Tilhørende glat *disk* med graveret cirkelkors på randen. Samme mestermærke som på kalken. *Oblatæske* fra 1763, oval, hvilende på fire små ben og udført i knækket arbejde. Indvendig forgyldt. I låget er graveret med kursiv: »Lahs Hansen Mahler 1763« [sognepræst 1760—86]. I bunden Københavns bystempel 1763 og mestermærke for Andreas Brøndlund (Bøje 424). Ifølge rgsk. blev oblatæskan skænket af menigheden. †*Kalk* og †*disk*, forgyldt, vejede tilsammen 25 lod, nævnt 1684 (rgsk.). †*Oblatæske* af træ, nævnt 1766°. †*Vinflasker*. To tinflasker, som vejede henholdsvis fire en halv og halvanden mark, nævnt 1684 (rgsk.). To glasflasker skænkede 1766 af kirkeværgen Jørgen Samuelson, hvis navn stod indslebet og illumineret med guld på flaskerne. Den ene sprang 1769 i stykker »af sig selv« (rgsk.). †*Vinkande* af københavnsk porcelæn anskaffedes 1844 (rgsk.).

Sygekalk fra o. 1750, 11,6 cm høj. Klokkeformet fod med fodplade, indknebnede skaftled og rund, midtdelt knop. Let udsvejfet, indvendig forgyldt bæger. På fodpladen Københavns bystempel og mestermærke for Nicolai Langermann (Bøje 449). Samtidig, forgyldt *disk* med bølget rand. Ingen stempler. Sættet opbevares i et gammelt læderetui. †*Oblatæske*, anskaffet 1884 fra guldsmed G. Kolling, Rønne (rgsk.).

Alterstager af messingblik fra o. 1650, 48 cm høje. Bred, profileret fod, balusterformet skaft med meget kraftige led, lyseskål som foden. Lysetorn af messing.

†*Messehageler*. 1) En rød silkemessehagel nævnes 1684 (rgsk.). 2) Af rødt plyds med sølvgaloner, nævnt 1766°.

†*Brudetæppe*, skænket 1849 af madam Andersen af København (rgsk.).

Døbefont, af granit, fra 1890 (rgsk.). 1882 fandtes en muret †døbefont, hvorover der var anbragt en endnu bevaret *fontehimmel* i renaissance. Denne

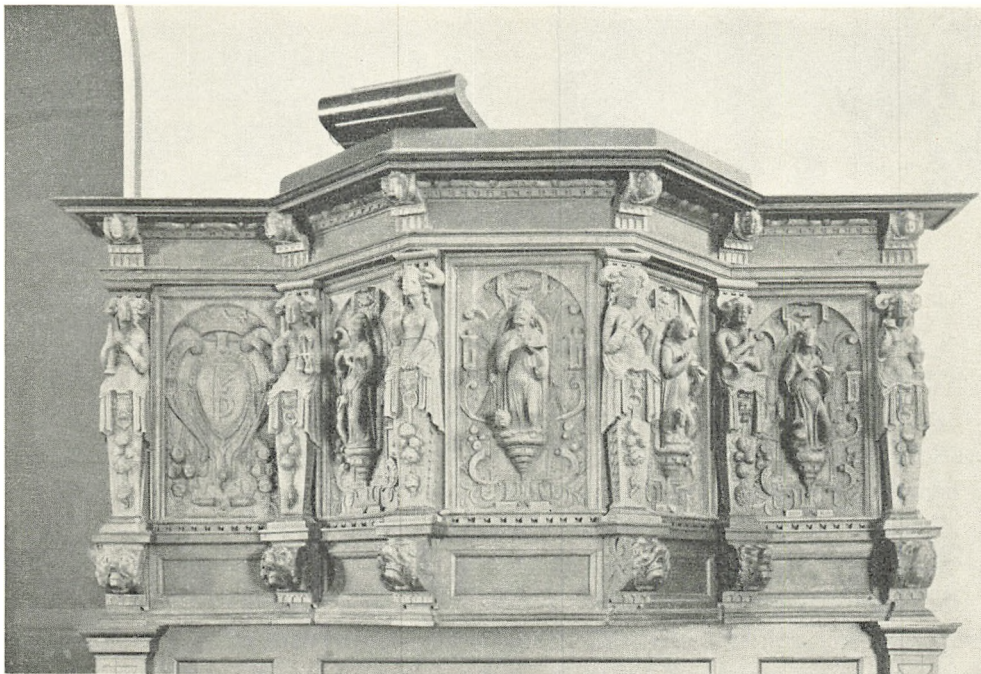

Fig. 4. Allinge. Prædikestol (s. 89).

O. N. 1947

består af en sekskantet ramme, der øverst har en gesims med æggestav og triglyffrise og forneden udsavede og udskårne hængestykker med rosetter i midten. Den nuværende grålige marmorering, som dækker over flere farvelag, er fra 1875 (rgsk.). I tårnrummet.

Dåbsfad af messing, nyt. †*Dåbsfade*. 1) Af messing, med årstallet 1635, nævnt 1882. 2) Af plet, købt 1889 (rgsk.).

Korbuekrucifiks, sengotisk, fra o. 1520. Den kraftige figur har omtrent vandret strakte arme, og fingrene er krummede. Hovedet drejer mod højre og bærer tornekrone og langt, lokket hår. Brystkassen er stærkt hvælvet og benene kraftige, højre fod er lagt over venstre. Lændeklædet falder i tynde folder og har snip mellem benene. Figurens højde ca. 76 cm. Korstræet nyt. Ophængt på nordre korsarms nordvæg.

Prædikestol (fig. 4) i senrenaissance fra o. 1650. Stolen består af fem fag, hvoraf de tre midterste danner karnap, rimeligvis efter en ombygning. I storfelterne, der indrammes af profillister, er skåret flade niches, hvoraf de fire rummer evangeliststatuetter stående på profilerede konsoller og omgivet af en rulleværkskartouche med enkelte frugtbundter og blade. I det femte fag er skåret en mandelformet, kronet kartouche med Frederik 3.s monogram. Da dette synes oprindeligt, må det datere stolen, hvis stil ellers virker en snes år

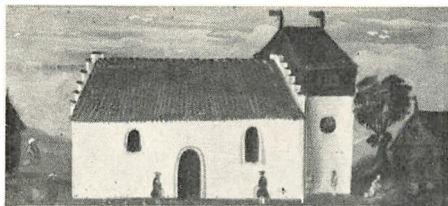

Fig. 5—6. Allinge. Malerier på vestpulpituret (s. 90).

O. N. 1948

ældre. På hjørnerne mellem fagene står seks hermer forestillende dyderne med deres symboler. De har alle en karakteristisk profil med stærkt vigende pande, overkroppen er dækket af et tyndt lin, og omkring hofterne bærer de nedhængende draperier. Hermerne har volutkapitæler og på skafterne en løvemasker, som i flaben holder en ring med frugtbundter. Postamentet har glatte felter og på hjørnerne konsoller med løvemasker og beslagværk. Gesimsen har glat frise og æggestav og tandsnit under kronlisten, som på hjørnerne støttes af englehovedkonsoller. Alle farver er nu afætsset og stolen opstillet på et nyere panel på triumfmurens søndre del. Samtidig himmel af uregelmæssig sekskantet form. Gesimsen har profileret arkitrav, glat frise, opdelt af triglyffer, anbragt parvis på hjørnerne, og profileret kronliste, hvorunder en æggestav. Himlen har kassetloft, hvis rammeværk består af profilerede lister med skællagte skiver. Kassetternes bund er smykket med beslagværk og vingede englehoveder, og under midten er anbragt et solhoved. Ophængt på tårnrums syd væg. 1882 var prædikestol og himmel anbragt bag alteret.

To †*timeglas* bortsolgte 1827 (rgsk.).

Stolestaderne er nye. 1882 var stolestaderne delvis fra samme tid som prædikestolen. Den øverste stol på mandssiden tilhørte i ældre tid Hammershus (rgsk. 1750). †*Skriftestol*, nævnt 1688 (rgsk.). 1756 fik snedkeren otte dlr. for at arbejde to skriftestole og reparere †*degnestolen* (rgsk.).

Pulpituret i vest er nyt, men under brystværnet er indsat otte malede fyldingsfelter fra o. 1750. Fire af billederne (21 × 42—50 cm) forestiller blomsterguirlander, mens de øvrige har nogen topografisk interesse, idet de to forestiller henholdsvis S. Ols og Allinge kirker (fig. 5), og de andre et grundmuret og et bindingsværks hus (fig. 6), muligvis de til kirkerne hørende præste- og degneboliger. Malerierne stammer formodentlig fra et ældre pulpitur, som nævnes 1793 (rgsk.). Fra et †pulpitur stammer antagelig også et renaissancepanel bestående af otte fag indeholdende arkadefelter med slyngbånd på pilastrene, profilkapitæler og frugtbundter, fladskårne eller rosetter i sviklerne. Felterne adskilles af rammestykker med halspilastre, hvis tilspidsende skafter smykkes af skællagte skiver. Fem frisefelter har fladskårne, ovale felter, de øvrige er glatte. Intet postament. Nyere bondeagtig bemaling med opmalede indskrif-

ter: »H O 1722 A B N 1722 ANO 1745 ASE JO ESM 1664«. Desuden findes de indskårne bogstaver I N. Nu på korets østvæg, bag alteret.

Orgel på 6 stemmer, bygget 1894 af A. H. Busch & Sønner. Hovedrepareret 1952⁷. †*Orgler*. 1) Menigheden skænkede 1829 et orgel, som købtes af Rønne kirke (sml. s. 58). 2) Et nyt orgel købtes 1864 af W. Lichtwerk i Rønne for 260 rbdlr. (rgsk.).

Pengeblok fra 1700'ernes begyndelse. På lågen, som er af jern, er smedet Frederik 4.s navnetræk.

†*Pengetavler*. 1766 nævnes to små tavler⁶. 1882 nævnes en tavle, hvis sølvklokke bar indskriften: »Foræred af Hinderick Hillebrandt A. 1780«.

Præsterækketavler. Der findes i kirken seks tavler, hvoraf den første, som blev malet 1755 (rgsk.), slutter med Las Hansen Mahler, død 1760.

Lysekrone fra o. 1650. Profileret stang med stor hængeskive, som forneden ender med en profileret knop; øverst en flakt ørn som topfigur. 2×6 s-formede, nedhængende lysearme med brede lyseskåle. I koret.

To gamle †*lysekroner* af blik solgtes 1755 (rgsk.).

Mindetavler. 1) 1687. Opsat til erindring om Christian 5.s besøg på Bornholm 1687. Sortmalet trætavle, 132×102 cm, med gul fraktur. I en lang indskrift gives en detaljeret skildring af kongebesøgets forløb. Nederst på tavlen en malersignatur: »E M S (spejlmonogram) fecit«. Tavlen betaltes 1687 med fire sletdalere (rgsk.). På skibets vestvæg, over pulpituret. Sml. Rønne, s. 60.

2) O. 1750. Trætavle, 39×39 cm, i nyere ramme med Frederik 5.s kronede spejlmonogram, forgyldt på sort bund. På vestvæggen, over pulpituret.

†*Mindetavle*. 1689 fik Albertus maler een sletdaler, to mark for at opsætte oberst von Wettbergs våben i kirken (rgsk.). Muligvis er der tale om en kalkmalet dekoration.

Tårnur, »foræret af patrioter« 1866 (rgsk.). Et otte dages †*slagur* skænkedes 1773 af Allinge og Sandvig (rgsk.). 1866 blev det gamle stueur solgt (rgsk.).

O. N. 1947

Fig. 7. Allinge. Gravsten over Blasius van Wicked, død 1547 (s. 93).

†*Solur* skænkedes 1691 til kirken af overkonstabel Iver Sørensen (rgsk.).

Klokker. 1) Senmiddelalderlig, skriftløs; på halsen to dobbeltstreger. Tvm. 59 cm. (Uldall s. 134).

2) 1725, støbt af Johan Heinrich Armowitz, Lybæk. Om halsen en dobbelt akantusbort med indskriften: »Soli Deo gloria« (»Gud alene æren«). På siden en rimet indskrift med versaler:

»Da fjerde Friderich bar begge rigers byrde
Da biskop Christen Worm var geistlighedens hyrde
Da landets kommedant (!) var oberst her Niel (!) West
Hans Ancher Landets provst her Mahler sogne præst
Da blef jeg støbt paa nye som lenge hafte skrattet
Og Alling Sandwig bye til min oprisning (!) skattet
Til kiercke raaber jeg til jorde ferd og fryd
Paa domme dag wi faar ne (!) støre klokke lyd
Anno 1725 den 3. julius«

Desuden findes aftryk af et par medailler og et kerubhoved, og på slagringen står støberindskriften: »Johann Hienrich Armowitz a Lubeck anno 1725 goss mich«. Tvm. 89 cm.

1684 omtales tre små klokker (rgsk.).

GRAVMINDER

*Epitafium, o. 1577. Philip von Schöneich (Philipp(us) a Schoneich), død på havet undervejs til Sverige 2. juli 1577 i sin alders 23. år og begravet på Bornholm. Epitafiet bestod af en $39\frac{1}{2}$ tomme høj og $24\frac{5}{8}$ tomme bred fyrretræstavle, hvorover der var udspændt et oliemaleri på lærred. Maleriet forestillede den afdøde, iført sort dragt med pibekrave, tredobbelt guldkæde og kårde, knælende foran Kristus på korset. Foran den unge adelsmand sås hans våbenskjold, som viste en grøn, ottebladet krans i guldfelt og hjelm med en grøn egekrans. Fra hans mund udgik et skriftbånd med et latinsk distichon. Foroven fandtes Gudfader og to engle med lidelsesredskaber. Over maleriet stod en latinsk versalindskrift og forneden en tysk frakturindskrift, som delvis gengav den latinske. Epitafiet afhændedes fra kirken o. 1850 og blev i august 1860 solgt til fyrsten af Carolath-Benthen, greve af Schöneich i Nieder-Schlesien.

†*Epitafium*, o. 1693. Archelimester Niels Jørgensen, død i Sandvig 16. marts 1693 i sin alders 57. år efter at have tjent kongen i 18 år. Ophængt i koret. (Thurah s. 117).

»*Pesttavle*«, visende antallet af ofre for pestepidemierne 1618 og 1654 i alle Bornholms sogne (sml. Rønne, s. 64). Tavlen blev opmalet 1755 (rgsk.). I tårnrummet.

Gravsten. 1) (Fig. 7) o. 1547. Blasius van Wickeden, høvedsmand på Hammershus, død 13. aug. 1547. Rimeligvis et lybsk arbejde af grå kalksten, 250 × 136 cm, med fordybet fraktur i skriftbånd langs randen. Midt på stenen er en rundbuet arkade, som indeholder et elegant hugget, hjelmet våben for van Wickeden, en halv ørn over en sparre. I skriftbåndets hjørner og midt på langsiderne findes seks firpas-medailleoner med våbenmærker. Den tyske indskrift lyder: »A(nno) 1547 am sonaue(n)de na laurenci do starf blasius va(n) wickeden zeliger houetma(nn) vo(n) hamershusen unde was he zu thomas va(n) wickede(n) ritter un(d) borgemeister in lubek sin sone« (»år 1547, lørdagen efter Laurentii dag, døde Blasius van Wickeden salig høvedsmand på Hammershus, søn af Thomas van Wickeden, ridder og borgmester i Lybæk«). Anbragt op ad tårnrummets sydvæg. (Jensen: Gravsten, I, 183, katalog nr. 247).

2) O. 1556. Arxat Albrecht Boitin, søn af høvedsmand på Hammershus Herman Boitin, død halvandet år gammel Kristi Himmelfarts dag (14. maj) 1556. Grå kalksten, 178 × 124—120 cm, med tysk indskrift (fordybte minuskler) i et forsænket skriftfelt. Efter gravskriften følger et rimet vers. Anbragt op ad tårnrummets østvæg. (Jensen: Gravsten, katalog nr. 267).

3) 1773. Lars Andersen Birch, kongelig by-, birke- og herredsskriver, født 1682, død 1754, hans hustru Maren Gomlös, født 1688, død 1768, børnene Anders Birch, kongelig mineralinspektør, dommer og byskriver i København, født 1716, død 1763, Lars Birch, kongelig by-, birke- og herredsskriver, født 1713, død 1772, Niels Birch, kongelig økonomiinspektør på Bornholm, født 1724, Anna Elisabeth, født 1714, død 1791, Annike Margretha, født og død 1722, Margaretha, født 1727, død 1767, og Anna Dortha, født 1732. Stenen er bekostet 1773 af Niels Birch. Randprofileret, rød Neksø-sandsten, 174 × 88 cm, med fordybte versaler og kursiv. Nu opstillet ved tårnets sydmur.

4) O. 1797. Prokurator Michel Pederson Gronbech, søn af Peder Michelsen og Magreta Kierstina Hansdatter, født i Sandvig 14. marts 1724, død sammesteds 7. marts 1797. Gift i København 1747 med Bodel Jensedatter (seks sønner, hvoraf tre døde før faderen). Grå kalksten, 180 × 84 cm, med fordybet kursiv. I hjørnerne er vingede englehoveder, og langs kanten er indhugget en streg. Nu opstillet ved tårnets sydmur.

† *Gravsten.* 1) 1572 skal den lybske høvedsmand Sweder Ketting have lagt en sten over sin ene hustru, rimeligvis Thalia Steen Kettings, død 7. okt. 1572, som imidlertid ligger begravet i Å kirke (Ravn s. 152).

2) 1882 fandtes i tårnet et brudstykke af en gravsten med årstallet 1591, initialerne H.L. og et bomærke.

3) 1756 betalte Michel Knudsen kendelse af en ligsten (rgsk.).

† *Gravfaner.* 1) Hans Meyer fra Glückstadt, Hans kongelige danske Maje-

stæts vagtmester og løjtnant, død på Hammershus 16. dec. 1661. På fanen sås et våben med en arm, som holdt en le. Tysk indskrift. (Thurah s. 118).

2) Niels Christensen, »fordum bestalter Styk-Hauptmand« over Bornholm, født i Helsingør 1612, død på Hammershus 1. aug. 1679 (Thurah s. 119).

3) Oberstløjtnant Woldemar Blinck, født Kristi Himmelfarts dag 1622 i Helsingør, død Kristi Himmelfarts dag 1692 (Thurah s. 119). Oberstløjtnanten og hans hustru blev begge begravet i kirken 1692 (rgsk.).

En *runesten*, den såkladte kongevej-sten, er 1876 opstillet på kirkegården. Indskriften lyder på nutidsdansk: »Brune og hans brødre lod [denne sten rejse] efter deres fader Thorlak og deres broder Esge«⁸.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1815, div. år, regnskaber 1755—78, 1804—05, 1807—89 (LA). Specifikation over inventar m.m. 1766, Sjællands stiftsøvrighed V, div. sager (LA). Liber daticus for Olsker og Allinge sognekald 1787—1849 (sognekaldsarkivet, LA). Sognepræstens korrespondancesager m.m. 1847—63 (sognekaldsarkivet, LA). — Museumsindberetninger af førstelærer L. Petersen 1880, J. B. Løffler 1882, borgmester Marckmann 1882 (gravsten), C. F. Herbst o. 1890 (Schöneichs epitafium), O. Norn 1947 og C. G. Schultz 1952. — Korrespondancesager i NM.

¹ Lunde stifts landebog, Hübertz s. 358.   ² Kirkelig Haandbog, 8. udg. 1951.
³ Brunius s. 174.   ⁴ Sognepræstens korrespondancesager m.m. 1847—63.   ⁵ Maleri af A. de Lorange, forestillende kirken set fra sydvest o. 1860. Privateje. Gengivet i »Jul paa Bornholm«, 1935, s. 36.   ⁶ Specifikation over inventar m.m. 1766.   ⁷ Organist- og Kantorembederne, s. 107.   ⁸ Jacobsen og Moltke: Danmarks Runeindskrifter, nr. 400.

Fig. 8. Allinge 1818.

SVANEKE KIRKE

Kirken, som 1569 benævnes »Suannicke Cappell«¹, overgik ved reformationen fra ærkebispens i Lund til kronen, men er nu selvejende (sml. Rønne s. 36). Kirken er fra gammel tid *anneks* til S. Ibs kirke.

Kirken ligger ret højt ud mod åben mark i den gamle bydels sydvestlige udkant. Den oprindeligt ganske lille kirkegård er udvidet mod vest o. 1856 (rgsk.) og 1920. Den ældre del hegnes af en rødkalket terrassemur af kløvet kamp, udvidelserne hovedsageligt af moderne cementpudset, teglstensafdækket mur; en strækning mod nord lukkes dog af en gammel bygning. 1709 blev 29 favne af stengærdet omsat, idet borgerne klagede over, at svin og får løb over gærdet ind i deres sæd (rgsk.). Hovedindgangen nord for kirken består af en dobbelt kørelåge mellem kuglekronede granitstolper fra 1845 (rgsk.). I sydøst er en lille låge, som allerede nævnes 1685 (rgsk.). 1747 fornyedes port og låge med skjul, gavle og vindskeder, og 1766 blev en låge ved porten af Peder Hansen Schor i Neksø malet grøn udvendigt og rød indvendigt med blå og hvid marmorering, brættet over portskjulet maledes grønt på begge sider med røde kanter »og fire svaner flydende i vand« (rgsk.).

Den nørre *†kirkegringe* istandsattes 1685, den søndre 1691 (rgsk.).

Kirken er ombygget og udvidet 1881, således at kun største delen af det sengotiske langhus' sydside og vestgavl og de nedre stokværk af det noget yngre tårn er bevaret. To våbenhuse er nedrevet 1837.

De gamle bygningsdele er opført af kløvet granit uden forbandt. *Langhuset*, som oprindeligt målte ca. 16,6 m, har haft lige afsluttet østgavl med to vinduer, hvori der 1766 indsattes bræddeluger (rgsk.). Sydsiden står endnu i en længde af ca. 15 m. De gamle vinduer — på Thurahs plan er vist to — synes opslugt af moderne. Omkring andet vindue fra vest findes spor af et våbenhus, mens selve døren, som antagelig er tilmuret ved våbenhusets nedrivning 1837, ikke er at se, hvorimod en nu tilmuret gennembrydning over vinduet rimeligvis har ført ind til våbenhusloftet, der sikkert, som loftet over nordre våbenhus, har været benyttet som ammunitionsdepot. Denne del af kirken har nu trægesims, bestående af tre udkragninger. Før ombygningen havde kirken ikke gesims, »men et temmelig langt udstående tagskæg«². Den nedrevne nordside har efter Thurahs plan haft en dør siddende en del vestligere end syddøren og to vinduer, et nærmest spidsbuet og et rektangulært samt et lille højtsiddende firkantet vindue eller en luge nær våbenhuset, antagelig et pulpiturvindue.

1724 blev kirkemurene forhøjet, hvortil medgik 172 læs gråsten og 1300 mursten. Samtidig blev taget teglhængt, hvilket dog må være påbegyndt tidligere, idet der allerede 1689 indkøbtes et mindre parti tagsten til kirketaget,

Fig. 1. Svaneke. Ydre, set fra sydvest.

E. S. 1952

ligesom det 1710 hedder, at de gamle brædder, som blev taget af kirkens tag, da kirken blev teglhængt, overlodes til byfogeden »til at lade gøre ligkister af til kongens søfolk, som er døde her i byen« (rgsk.)³.

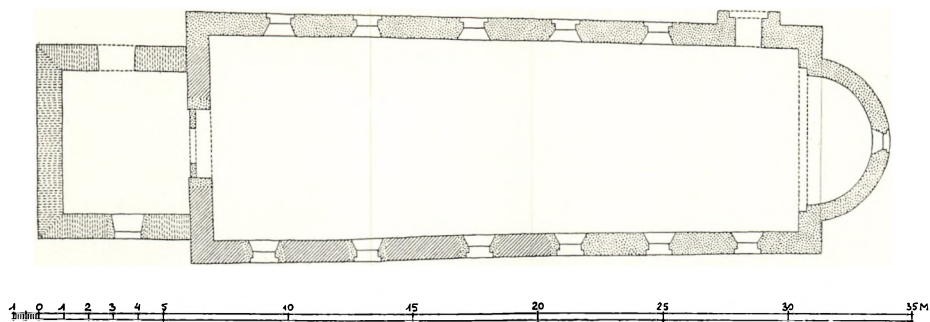

Fig. 2. Svaneke. Plan. 1:300. Målt af Charles Christensen 1939.

Tårnet er rimeligvis opført engang i 1500'rne. De to nederste stokværk er som langhuset bygget af kløvet granit. I sydsiden er et tilmuret, udvendigt fladbuet og indvendigt ellipsebuet vindue, som 1732 istandsattes med glas og bly (rgsk.). I andet stokværk har nord- og sydmuren små granitsatte lysåbninger. Klokkestokværket er af egebindingsværk, udmuret med røde mursten. Det er i sin nuværende skikkelse antagelig fra 1789; før den tid havde tårnet brædegavle i nord og syd og saddeltag, der 1689 var bræddetækket (rgsk.).

1766 måtte fodtræerne under tårnets tømmer fornyes, da det var forrådnede, så at tårnet havde skudt sig i øst, hvorved muren på den vestre side havde givet sig ud på midten. 1789 indkøbtes tømmer til et spir, som lovedes opsat i sommerens løb (rgsk.). Det er i det væsentlige bevaret i det nuværende ottekantede spåntækte spir, men istandsat efter en lynbrand 1905.

I *det indre* ses en lav, fladbuet åbning, nu tilmuret, som har sat langhuset i forbindelse med tårnrummet, hvor døbefonten vides at have stået 1732 (rgsk.). Buen er stærkt overpudset, og dens alder derfor ubestemmelig. På lofterne har der været *†malerier* af lidelseshistorien tillige med indskriften: »Dette Herrens Tempel og Guds Huus haver Erlige og Velforstandige mænd, Pouel Kofod Borgemester, Peder Kofod, David Wolfsen, Anders Thiessen Raadmænd, med deris dyderige Hustruer Magdalena Poul Kofods, Elsebe Peder Kofods, Karina David Wolfs, ladet paa deres egen Bekostning staffere og male, Gud i Himlen til Ære, og Kirken til Zirat, som skeede Anno 1674« (Thurah s. 158).

De to *†våbenhuse* har været simple bindingsværksbygninger. 1685 blev begge våbenhuse tjæret, og 1733 anvendtes otte pund brunrødt og otte potter øl til deres staffing. 1729 anskaffedes en lås til loftet over det nordre våbenhus, »som krudtet ligger på« (rgsk.). 1837 blev begge våbenhuse nedbrudt og indgangen til kirken flyttet til tårnets nordside (rgsk.).

1881 blev kirken udvidet og istandsat under ledelse af Mathias Bidstrup. Langhusets nordside og østgavl blev nedrevet og kirken forlænget mod øst, hvor den afsluttedes med en halvrund apsis, alt af mursten. En lille tagrytter,

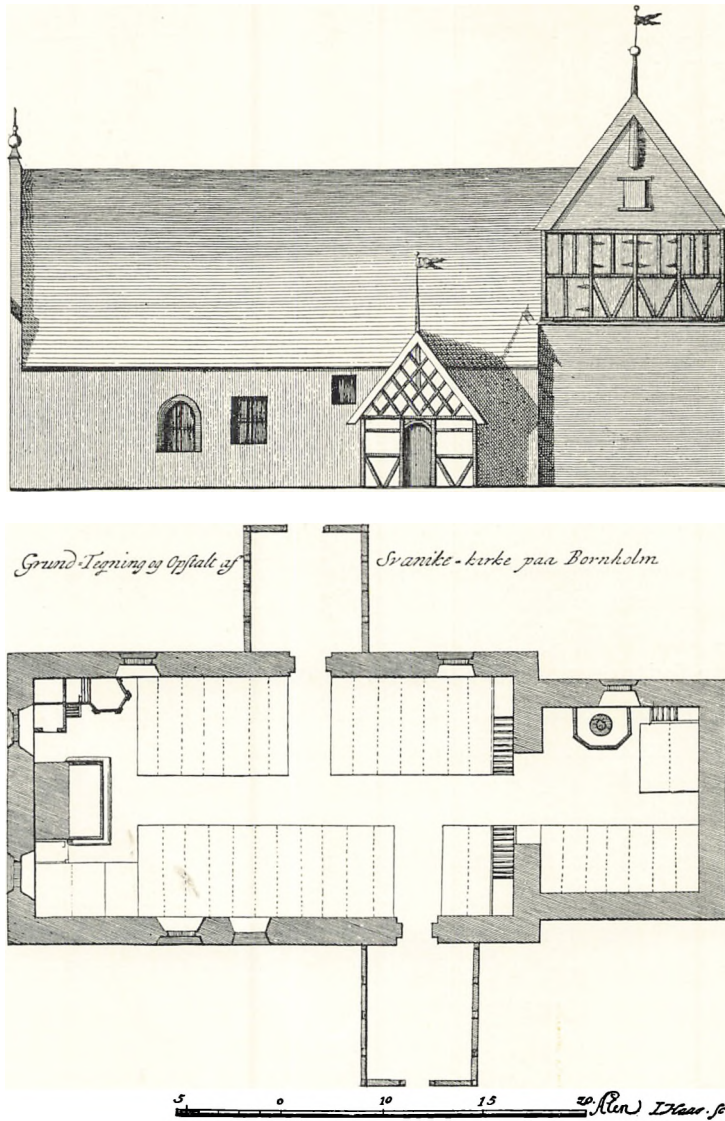

Fig. 3. Svaneke. Nordfaçade og plan o. 1755. Efter Thurah.

som samtidig blev opsat over østgavlen, er nu omdannet til skorsten. Overalt indsattes store rundbuede jernvinduer, og i det indre blev tøndehvælvingen erstattet med et bræddeloft, som følger spær og hanebånd. Kirken står nu med rødkalkede mure, og taget er hængt med vingetegl.

Spiret bærer en *vindfløj* med byens våben, en svane. To nye *†fløje* blev opsat 1685, antagelig på tårnet (rgsk.). På fig. 3 er desuden vist en på nordre våbenhus.

Fig. 4. Svaneke. Indre, set mod vest.

E. S. 1952

INVENTAR

Alterbord af træ fra restaureringen 1881.

†*Alterklæder*. 1) 1688. Af brunt fløj, skænket af landsdommer Ancher Müller (rgsk.). Med guld og sølv var broderet landsdommerens og hans hustrus våben og initialer samt årstallet (Thurah s. 155). Alterklædet solgtes 1827 (rgsk.). 2) 1827. Af rødt fløj (rgsk.).

Altertavlen er et maleri, Kristus og synderinden, signeret A. Dorph 1882.

†*Altertavle* af billedskærerarbejde med indskrift: »Anno 1600 er denne Tavle giort og indsat i Svanike Kirke, til hvis Bekostning er godvilligen givet og foræret af ærlig Mand Mads Knap, Bye-Foged og Kirke-Væрге her sammesteds, Thi guode Daler til Guds Ære, Kirkens Beprydelse, og deres Ihukommelse« (Thurah s. 155). 1724 købtes to brede brædder til at forhøje altertavlen med, og David Grabbe malede den ovenpå og forgyldte det nyopsatte (rgsk.).

Altersølv. *Kalk* fra 1600'ernes sidste halvdel, 24,5 cm høj, rimeligvis lybsk arbejde. Den har sekstunget fod med platte over vulst og aftrappet fodplade, sekskantet skaft og lille midtdelt knop med opdrevne tunger på over- og undersiden; højt, slankt bæger med let udsvejfet rand, indvendig forgyldt.

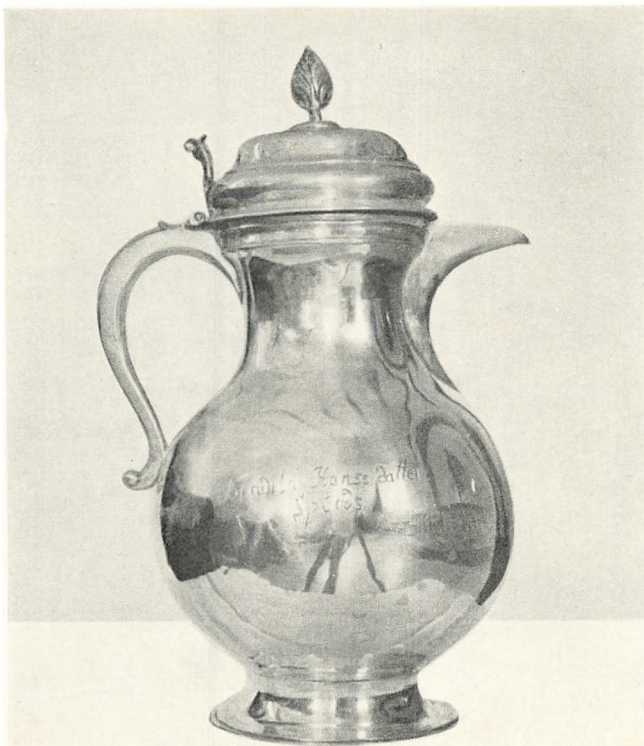

Fig. 5. Svaneke. Vinkande (s. 100).

O.N. 1948

Stemplet med en flakt ørn, sikkert Lybæks bystempel, og mestermærket AHS. Under foden indridset: $37\frac{1}{2}$ lot. *Disk* fra 1859, købt af P. Hertz, København (rgsk.). Ingen stempler. *Oblatæske* fra 1756, cylindrisk. På siden er graveret »Hans Thiisen Elsebet Ancher 1757« og på låget i en krans af egeblade H T S og E I D A. Københavns bystempel 1756 og mestermærke for Sivert Thorsteinsson (Bøje s. 73). *Vinkande* (fig. 5) fra 1756, 29 cm høj. Pæreformet korpus hvilende på en hulkehlprofileret fod, s-svungen hank og næbformet hældetud; profileret låg med knop formet som en granatfrugt og gæk dannet af et akantusblad og to volutter. På siden er graveret: »Jochum Thiisen Anno 1757 Bendita Hanse datter Splids« og under tuden i en krans af egeblade: »ITS BHD«. Samme stempler som på oblatæsken. † *Vinkander*. 1) Et lerkrus med tinlåg til vin nævnes i inventarierne 1684 og 1729 (rgsk.). 2) En tinkande på halvanden pot nævnes 1729 (rgsk.). † *Vinflaske* af tin på syv en halv pægl nævnes 1684; solgtes 1826 (rgsk.).

Sygekalk fra slutningen af 1800'erne, stemplet V. Christesen (Bøje 1140).

*Oblatæske af træ, fra 1700'ernes begyndelse, 19 cm lang, 9 cm bred og 6 cm høj. Skydelåget er dekoreret med karvsnit, og på siderne er skåret en hjort,

duen med oliegrenen og et kors. Brunmalet. Rimeligvis en af de to brødæsker, som nævnes i inventarium 1729 (rgsk.). I Bornholms museum.

Alterstager fra 1881, af elektroplet. †*Alterstager* af tin, nævnt i inventarium 1684, solgt 1882 (rgsk.).

*Ciborium (fig. 7), sengotisk, af forgyldt kobber, 25,5 cm højt. Foden har form som på en alterkalk, sekskantet med indadbuede sider, fodplade og profileret standkant. Kort, sekssidet skaft og stor facetteret knop med vredne, konkave tunger på over- og undersiden, parvis adskilt af uregelmæssigt firkanterede felter med graveret, stærkt forsimplet stavværksdekoration. Sekssidet, 8,5 cm bred beholder med graveret bladværk på siderne og brynede »stræbepiller« på hjørnerne. Pyramideformet lågspir med graveret netmønster på tagfladerne og takkede kamme over graterne. På hver anden side er anbragt en gavl med stavværksvinduer og fialer. I toppen en seksdelt knop, som kan have båret et lille kors.

L. L. 1951

Fig. 6. Svaneke. *Ciborium (s. 101).

Indsendt til Nationalmuseet 1833⁴. Ciboriet må være identisk med en forgyldt kobbermonstrans med låg og spir, som nævnes af Thurah og findes opført i inventarierne. Ciboriet har antagelig været opbevaret i det s. 102 nævnte, nu forsvundne monstransskab. I inventariet 1750 nævnes et lille kobberkar til »monstransen«, vægtigt fire lod, sikkert en tilhørende *pyxis*.

Et *røgelsekar er 1833 indsendt til Nationalmuseet sammen med ciboriet og et røgelsekar fra Ibskirke. Desværre er det ikke muligt at fastslå, hvilket af de pågældende røgelsekar, der er fra Svaneke⁵.

†*Messehageler*. 1) En gammel rød fløjls messehagel nævnes i inventariet 1684. 2) 1674. Af brunt fløj (inventarium 1684) med broderet kors samt navnene P K F Poul Koefod M M H D (Magdalene Margrethe Hesslers Datter, sml. †lysekrone s. 104) og årstallet (Thurah s. 156).

Dåbsfad af plet, fra 1881 (rgsk.). †*Dåbsfad* af messing nævnes bl.a. 1684 (rgsk.).

Døbefont, ny, af træ. †*Døbefont* af træ, ifølge rimet indskrift fra 1682 (Thurah s. 157). Thurahs plan af kirken viser fonten anbragt i tårnrummet. På planen ses desuden et †*fontegitter*, hvortil må antages at høre fire af Thurah

(s. 158) omtalte træfigurer, af hvilke en forestillede Maria med barnet; i Marias bryst fandtes et lille hulrum lukket med en »dør«, sagtens et relikviagemme.

Prædikestol (fig. 7) i barok fra 1683. Stolen består af fire fag foruden et nyt halvfag ved væggen. Storfelterne har fyldinger i bølgelisterammer, foroven afsluttet med en knækket rundbue. I buehjørnerne sidder udskårne kerubhoveder. På stolens hjørner står snoede søjler med profilerede baser og naive volutkapitæler. Postamentet består af en hulkehl, som danner overgang til underbaldakinen; på postamentfremspringene findes løvehoveder. Gesimsen har glat frise, pærestav under kronlisten og på hjørnerne volutbøjler med bosser og kerubhoveder. Stor løgformet underbaldakin, som på graterne har lister med skællagte skiver endende i en stor hængekugle af form som en drueklase. Ny opgang. Ny staffering med guld og farver, i fyldingerne står skriftsteder, hvorunder ses ældre frakturindskrifter. På prædikestolsopgangen læstes tidligere: »Anno 1683 er denne Prædike-Stoel opbygt og beprydet Hr. Hans Dominici Pastore Loci (da H. D. var sognepræst), Hr. Poul Kofod Borgemester, Peder Kofod Raadmand, Anders Thiesen Raadmand, og Zander Dich Bye-Foget« (Thurah s. 156). Til prædikestolen hører en samtidig firkantet himmel med profileret gesims, smykket med en æggestav og bølgeliste; i hjørnerne sidder englehoveder, og under loftet er ophængt en helligåndsdue. Himlen, som er grønmalet, står nu i tårnets mellemstokværk. Prædikestolen blev iflg. Urne opbygt 1683 af Willem Nielsen for 74 sldr.; maleren fik 34 sldr. for stafferingen⁶. 1857 var stolen anbragt over altertavlen⁷.

Et dobbelt *†timeglas* købtes 1698 og solgtes 1837 (rgsk.).

Stolestaderne er nyere, rimeligvis fra restaureringen 1881. *†Stolestader*. 1825 blev de ny mandsstole oven for »korsstien« malet, og 1837 blev de gamle stole udrømmet (rgsk.). De øverste stole på hver side kaldtes tidligere kongens og dronningens stol (rgsk. 1684). 1711 stafferede David Grabbe *†tralleværket* bag ryggen på kvindfolkestolen inden for nørre kirkedør (rgsk.).

†Skriftstole. 1) Nævnt 1685, da snedkeren Christen Laursen lagde gulv i skrifttestolen (rgsk.). 2) 1701, med indskrift: »Pastore Loci D(omino) Johanne Dominici A(nn)o 1701« (»år 1701, medens hr. J. D. var sognepræst«, sml. prædikestol, s. 102. Thurah s. 156). 1828 blev skrifttestol og *†bogstol* malet af Anders Pedersen (rgsk.). 1733 indrettedes i *†degnestolen* et skab til messeklæderne (rgsk.).

†Kiste af fyrretræ, forfærdiget 1687 (tilføjelse til inventariet 1684), rimeligvis identisk med en låsfast og jernbeslagen kiste, som nævnes 1797 (inventarium).

†Monstransskab, lukket med et jerngitter og en trædør, hvorpå stod bogstaverne B J B (Thurah s. 156). Vistnok solgt 1828 (rgsk.).

Pulpitur, nyere, i kirkens vestende. *†Pulpiturer* fra 1725 nævnes af Thurah (s. 159 f.). På mandspulpituret fandtes en rimet indskrift med Frederik 4.s,

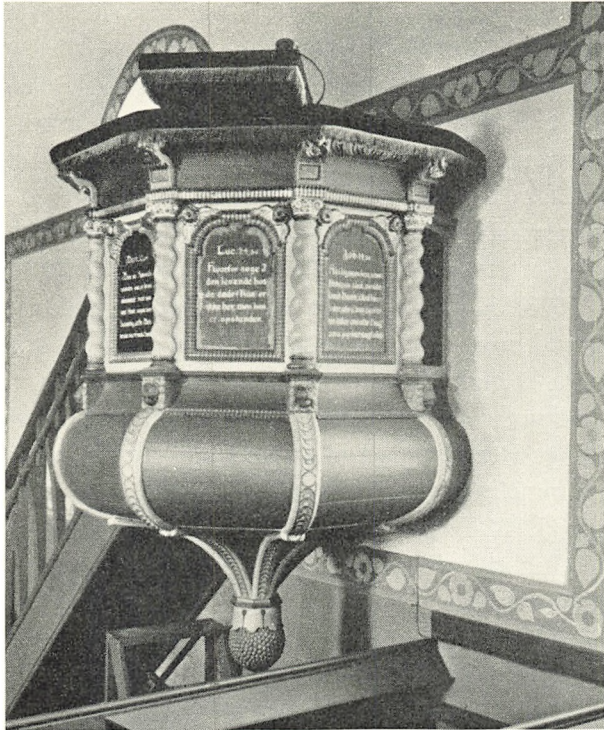

Fig. 7. Svaneke. Prædikestol 1683 (s. 102). O.N. 1948

biskop Christen Worms, oberst Niels Wests og provst Hans Anchers navne. På kvindepulpituret stod dronning Anna Sophies navn og indskriften:

»Da Hr. Niels Friderich Hiort Meenighedens Hyrde
 For begge Sogner bar sit hellig Embeds Byrde
 Blev repareret smuckt vor Hellige Guds Huus
 Giort høiere med Kalk, med Steen, med Tegl og Gruus
 Ved Jacob Kofods Hielp og Tilsium, som er ærlig
 Vor Kirkes Væрге var, thi gjorde han dend herlig
 Med dobbelt Pulpitur, for Mand og Qvinde Kiøn
 Foræret, ære Gud ham med stor Naade Løn
 Anno MDCCXXV.«

Orgel, bygget 1856 af J. Gregersen (rgsk.). Ombygget og udvidet 1914 af I. Starup. 9 stemmer⁸.

Pengeblok fra o. 1850. †*Pengeblokke*. 1) Jernbunden, med en hængelås og en slaglås for (inventarium 1684), muligvis identisk med en kasseret blok, som solgtes 1837 (rgsk.). 2) 1850 nævnes en fattigblok og en skoleblok, hvoraf den ene formodentlig er den endnu bevarede (inventarium).

†*Pengetavler* nævnes ofte, bl.a. forærede Jens Munch 1750 en ny tavle, »som han foregav at have givet 11 rdlr. for i København« (rgsk.); den er vel

identisk med en indlagt tavle med bjælde, nævnt i inventarium 1797. 1837 anskaffedes en ny tavle til ombæring (rgsk.).

†*Klingpung*, »bardyret«, nævnes 1684 (inventarium). Senere omtales en brun, sølvbestukken fløjlsprung med to bjælder (inventarium 1797 og 1824). 1837 solgtes en »tavlepose« (rgsk.).

Præsterækketavle i tre afdelinger; de to er glatte, med profilerede rammer. Den ældste opsat i sognepræsten Christian Valeurs tid [1752—1779], den anden 1834 (rgsk.). Begge opmalet 1883 (rgsk.). Den tredje er helt ny. I tårnrummet.

Lysekroner. 1) 1673. Kort profileret stang med halvbuster, stor hængekugle med profileret knop, flakt ørn som topfigur. Seks ~-svungne arme, som ender i en roset. På kuglen graveret versalindskrift på tysk: »Anno 1673 den 4. December des Abens zwischen 8 und 9 Uhren verunglückte alhie an Schwonick Johan Hennings Bürger aus Lubek und hat diese Krone zu Ehre Gottes und der Kirchen zum Ziraht verehrt« (»1673 den 4. dec. om aftenen mellem kl. 8 og 9 forulykkede J.H., borger i Lybæk, her ved Svaneke, og har (han) foræret denne krone Gud til ære og kirken til prydelse«). Vestligt i skibet.

2) Nyere, i skibets østende.

†*Lysekroner*. 1) 1684 fandtes tre lysekroner, den ene gammel og ubrugelig (inventarium). 2) 1673, med Kofoeds våben og indskriften: »Denne Krone forærer Poul Kofoed med hans kiære Hustrue Magdalena Margretha Heslersdaatter Gud til Ære og Kirken til en Ziirat. Anno 1673«. (Thurah s. 158). Kronen fandtes endnu 1876 (rgsk.), men er vel kasseret ved restaureringen 1881.

Kirkeskib, fuldskib »Svanen« 1918⁹. †*Kirkeskib* med indskriften »Schiffer Henrich Krus« på den ene side og »H B M Pagel Kofocht« på den anden side (Thurah s. 160).

Et nyere, støbt *krucifiks* er opsat på sydvæggen og et nadverrelief på nordvæggen.

Mindetavle, opsat 1690 (rgsk.) til erindring om Chr. 5.s besøg på Bornholm og modtagelse i Svaneke 1687 (indskriften gengivet af Thurah s. 156 f.). Tavlen, 143 × 107 cm, er indfattet i en profileret ramme med bølgeste; frakturindskriften er fornyet 1883 (rgsk.). Tavlen hang tidligere på væggen ved prædikestolen (Thurah), men findes nu i tårnrummet.

†*Tavle* (?) med oberst Johan Diderich von Wettberg og hustrus våben, malet af Albertus Sax 1689 (rgsk.). Muligvis drejer det sig om en kalkmalet dekoration.

†*Ur*. 1764 skænkede kaptajn Jens Michelsen (sml. *gravsten s. 110) et otte dages stueværk med time-, minut- og sekundviser samt en »klode«, som viste månens af- og tiltagen. Urkassen blev 1828 malet af Jens Pedersen (rgsk.).

†*Solur*. En solskive blev opsat 1685 (rgsk.).

Klokker. 1) Omstøbt 1701 af Daniel Hinrich Grædener og Arendt Torkuhl.

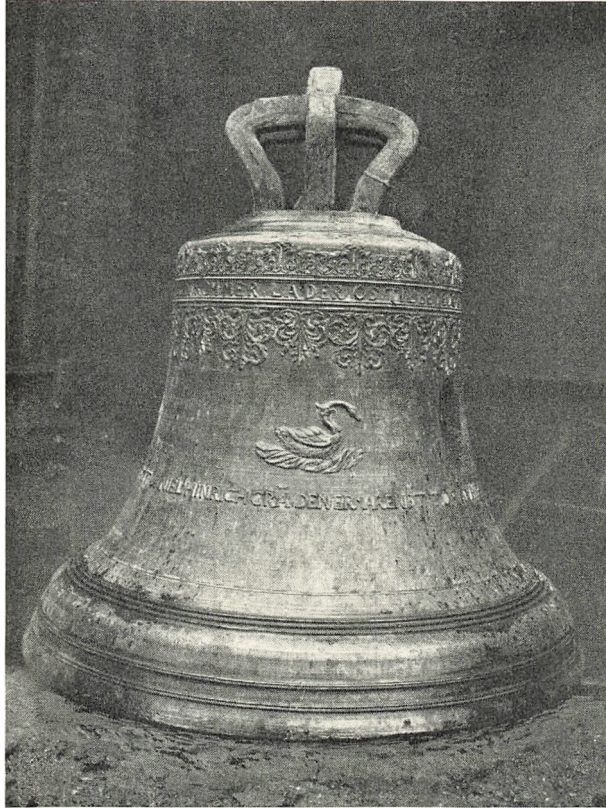

Fig. 8. Svaneke. †Klokke fra 1701 (s. 105). H.M. 1912

Om halsen rankeborter og toliniet versalindskrift, Salm. 98,5—6. På legemets ene side rimet indskrift:

»Der jeg og søster min snart hafde stumme munde
og derfor ey med lyst til kirkken lokke kunde
Guds børn efter vor plict gav af formue frie
til at omstøbe os det heele borgerie.

Biscop var Bornemand, der provsten Morsing vilde
at vi skuld støbis om for ey at lyde ilde.

Vaerge for kirkken var da samme tid Hans Dick,
som og sin omsorg bar før dette kom i skick.

Anno MDCCI den 16 junii«.

På modsat side findes en svane med krone om halsen og derunder: »Fecit Daniel Hinrich Grædener Arendt Torkuhl«. Tvm. 68 cm.

2) Omstøbt 1913 af B. Løw og Søn, København. Begge klokker er ophængt i moderne stålbotte med kuglelejer.

†Klokke (fig. 8), omstøbt 1701 af Grædener og Torkuhl. Om halsen fandtes rankeornamenter og indskrift, Salm. 95,16. På legemets ene side stod:

»Der konning Friderich dend Fierde cronen bar
og Waldemarus Reetz paa landet amtmænd war
blef jeg af kunstners haand omgiort paa nye med flid
wed Ancher Mullers hielp, landsdommer samme tid,
præst Hans Dominici, byfoget Anders Fyen,
de gaf ogsaa hertil med alle dem i byen. Anno MDCCI
den 16. junii.«

På modsat side fandtes en reliefstøbt svane over klokkestøbernes navne, og over slagringen stod: Anders Pedersøn R K. Omstøbt 1913. Omstøbningen af de to klokker 1701 foretoges på stedet, og de samlede udgifter beløb sig til 279 sletdaler (rgsk.).

†»*Primklokke*« blev iflg. Urne omstøbt i Lybæk 1674, hvilket kostede 5 ½ mk.⁶. Om klokken anvendelse oplyses 1760: »Når det har ringet anden gang, går graveren omkring igennem byens gader og ringer med en liden klokke i hånden, der kaldes priim klokken, som for slig umage bliver belønnet af degnen«¹⁰. (Sml. Rønne s. 61). Klokken blev 1861 solgt til en smed (rgsk.).

GRAVMINDER

*Epitafium (fig. 9), opsat 1676 af borger og rådmand Andreas Theiss(en) over hans hustru Elsebe Kauffutz-Tochter (Kofodsatter), død 3. febr. 1672 i sin alders 35. år. Bevaret er kun største delen af et maleri (olie på træ, 135 cm højt), idet rammen og et stykke af højre side mangler. Maleriet forestiller ægteparret og 17 børn knælende under en fremstilling af Kristus på korset, en forvrænget afglans af Rubens' berømte billede. Hustruen og seks børn er ved et rødt kors over hovedet betegnet som afdøde. I baggrunden ses Jerusalem i et bjergrigt landskab. Den tyske frakturindskrift forneden, hvoraf enkelte ord mangler, er gengivet af Thurah (s. 157). I Bornholms museum.

Gravsten og kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1612. Borger i Svanicke Sander Dick, født i Deytert(?) i Sckotland, død 12. maj 1612, 41 år gammel. Rød sandsten, 197 × 120 cm, med fordybde versaler. I hjørnerne evangelistmedailloner og nederst to næsten udslidte våben. Religiøs randskrift. Nr. 14 fra øst i rækken ved nordre kirkegårdsmur. 1756 lå stenen i søndre våbenhus (Thurah s. 161).

2) 1622. Borger i Svanicke Hans Dich, død , og hustru Johanne Jens Datter, <død 14. sept. 1627>. Stenen bekostet 1622. Gotlandsk kalksten, 200 × 130 cm, med fordybde versaler. Forneden to skjolde med dødssymboler. Kun enkelte ord af indskriften er læselige, dog tilstrækkeligt til at identificere den med Thurahs gengivelse (Thurah s. 160). Stenen, der nu anvendes som tærskelsten ved kirkedøren, lå ifølge Thurah oprindelig i kirkens gulv.

3) O. 1645. »Denne sten hør mig David Wolsen oc min k(ære) hustrue Karin Di-

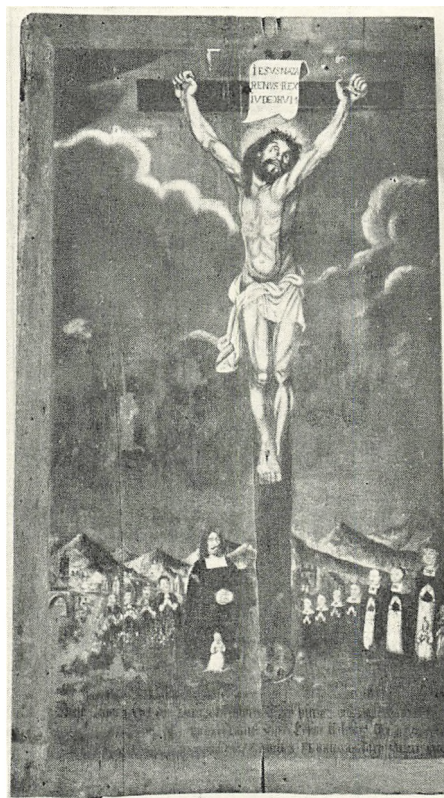

ricks Dater oc beggis woris arfvinger til«. Under stenen lå sønnen Albret Wolsen, som blev dræbt af de svenske for Nexø, »den tid landet blev dennem opgivet, som skede den 9. junii 1645«. Grå kalksten, 162×104 cm, med fordybde versaler. Religiøs randskrift. Forneden står en sekundær gravskrift (kursiv) fra 1791 over Herman Bohne Wolsen, som 1760 blev kaptajn på fæstningen Christiansøe og 1779 kommandant samme sted. Han var født »i byen« 27. febr. 1708, blev af kongen antaget i militærstand 1734 og nådigst afskediget med pension 1783; død 31. jan. 1791. Stenen, som 1756 lå i søndre våbenhus (Thurah s. 161), tjente senere som trappesten¹¹, men er nu opsat på tårnrummets sydvæg.

4) 1600'rne. »Denne steen oc stede (tilhører mig David) Wolsen (og min hustrue Kari)ne (Dirichs Datter og) deris (arvinger og so) ligger (herunder begrav)en (Elsebeth Davids) Datter, (hvis siæl Gud) haver« (sml. nr. 3). Grå kalksten, 120×60 cm, med fordybde versaler. Forneden korslagte knogler og »memento mori« (»husk, at du skal dø«). Den slidte indskrift er suppleret efter Thurahs gengivelse (s. 161). Stenen fandtes 1756 i søndre våbenhus, men ligger nu som trinsten inden for kirkedøren.

5) O. 1716. Fru Magdalene Margrete Hesler Müller, født i Haderslev den 1652, død 6. dec. 1706 og Ancker Anthonii Müller, født i Callundborg den 1654, død 18. marts 1716, landsdommer på Bornholm i år. Neksø-sandsten, 190×192 cm, med fordybde versaler. Stenen deles af en lodret fure i to ens halvdele med blomster i hjørnerne og forkrænkelighedssymboler forneden. På begge findes over gravskriften et hjelm våben, det ene, over mandens gravskrift, indeholdende et halvt møllehjul og en buk, det andet med tre spidser fra skjoldetsiden. Nr. 13 fra øst i rækken ved nordre kirkegårdsmur.

6) O. 1787. Løjtnant Mogens Birch, født i Nexø 28. febr. 1733, død i Svaneke 9. marts 1787. Neksø-sandsten, 190×92 cm, med fordybet kursiv. Foroven i relief to svævende engle med en krans, forneden et træ. Nr. 11 fra øst i rækken ved nordre kirkegårdsmur.

O.N. 1948

Fig. 9. Svaneke. †Epitafium 1676 over Elsebe Kofodsdatter (s. 106).

7) 1797. Ole Ipsen Holst, født 23. juni 1734, død i Svaneke 5. sept. 1797 i sin alders 64. år. Nekso-sandsten, 195 × 95 cm, med kursiv. I hjørnerne blomster i forsænket relief. På familien Holsts gravsted nord for kirken.

8) O. 1797. Byskriver Jørgen Madvigs hustru, den velædle madamme Margarethe Madvig, født Müller, født på Vallens Gaard i Aaker sogn 8. febr. 1729, død i Svannike 25. dec. 1797 i sin alders 69. år og efter 49 års ægteskab. Randprofileret Nekso-sandsten, 137 × 90 cm (den nederste del mangler), med kursiv. I hjørnerne blomster. Nr. 12 fra øst ved nordre kirkegårdsmur.

9) O. 1808. Ole Nicolai Holst, født 17. febr. 1804, død 26. sept. 1808. Randprofileret Nekso-sandsten, 103 × 50 cm, med kursiv i ophøjet skriftfelt. På familien Holsts gravsted nord for kirken.

10) O. 1810. Anders Munch Holst, født 1. juli 1810, død samme år. Randprofileret Nekso-sandsten, 98 × 60 cm, med kursivindskrift i ophøjet skriftfelt. I hjørnerne rosetter, de øverste med tulipaner. Smst. som den foregående.

11) O. 1813. Købmand Holsts lille søn, født 17. nov. 1813, dødsdatoen ulæselig (sml. nr. 17). Randprofileret Nekso-sandsten, 95 × 60 cm, med kursivindskrift i ovalt felt. I hjørnerne rosetter. Smst. som de to foregående.

12) O. 1820. Karen Kierstine Sonne, født på Egebygaarden i Aaker sogn 9. febr. 1777, død 25. juni 1820; i ti år gift med sognepræst Prahll til Østermarie sogn og i næsten ni år med »mig«, byfoged Kofoed (sml. nr. 14). I sidste ægteskab var ved hendes død fem børn i alderen fra eet til syv år. Nekso-sandsten, 190 × 95 cm, med kursiv. Nr. 9 fra øst ved nordre kirkegårdsmur.

13) O. 1820. Elisabeth Prahll, født 2. april 1735, død 27. juli 1820, enke efter Mogens Birch (se nr. 6). Randprofileret Nekso-sandsten, 192 × 97 cm, med kursiv. I hjørnerne blomster. Nr. 10 fra øst ved nordre kirkegårdsmur.

14) O. 1821. Caspar Henrich Koefod, byfoged i Svaneke og herredsfoged i Bornholms østre herred, født på Simblegaard i Clemensker sogn 18. febr. 1780, død i Svaneke 2. sept. 1821. »En elsket hustrue og to deres børn modtog ham i evigheden, men fire efterlevende fader og moderløse smaa begræde hans tidlige død« (sml. nr. 12). Randprofileret Nekso-sandsten, 195 × 95 cm, med kursivindskrift i ovalt felt. Nr. 8 fra øst ved nordre kirkegårdsmur.

15) O. 1821. Koffardikaptajn Herman P. Kofoed, født 28. nov. 1743, død 13. okt. 1821, hustruen Agnethe Kofoed og deres seks børn samt svigersønnen, contl. Schneider. Nekso-sandsten, 170 × 85 cm, med kursivindskrift og hjørnerosetter. Nr. 15 fra øst ved nordre kirkegårdsmur.

16) O. 1825. Signe Holst, født Munch, født 2. jan. 1747, død i august 1825. Randprofileret Nekso-sandsten, 190 × 90 cm, med kursivindskrift og hjørnerosetter. Ituslået. På familien Holsts gravsted nord for kirken.

17) O. 1827. Dannebrogsmænd og købmand i Svaneke Jeppe Holst, født 14. febr. 1775, død 7. marts 1827. Stele af enkel klassisk form, 150 cm høj, med

fordybde versaler. På vestsiden er en oval marmortavle med gravskriften, på østsiden en tilsvarende med mindeord. På familiegravstedet nord for kirken.

18) O. 1829. Catharina Sophie Madvig, født Sommer, født på St. Bodils degnegård 19. april 1746, død i Svaneke 10. juni 1829. Gift første gang med kordegn og skolelærer Kofoed i Nexøe (to døtre, hvoraf den ene overlevede moderen), anden gang med skipper Madvig samme steds. Randprofileret Neksø sandsten, 177×97 cm, med kursiv. Stenen har buet overside, ovalt skriftfelt og rosetter i hjørnerne. På familien Holsts gravsted nord for kirken.

19) O. 1835. Andreas Holst, født i Svaneke 16. april 1821, død i Nexøe 24. maj 1835. Empirestele af sandsten, 175 cm høj, med kursivindskrift i ovalt felt. Udkraget topstykke med hjørnepalmetter. På bagsiden skriftsted. På familiegravstedet nord for kirken.

20) O. 1836. Andreas August Hansen, født 22. juni 1834, død 28. jan. 1836. Randprofileret Neksø-sandsten, 75×60 cm, med kursivindskrift. Stenen har buet overside og ligger på en ramme af sandsten. På familien Holsts gravsted.

21) O. 1838. Kaptajn Mads Davidsen, født på Kobbegaard i Østerlarsker sogn 8. febr. 1762, død i Svaneke 29. juni 1838. Neksø-sandsten, 155×90 cm, med kursiv. I hjørnerne rosetter. Nr. 3 i rækken ved nordre kirkegårdsmur.

22) O. 1847. Jomfru Marie Elisabeth Kjøler, født i december 1784, død 7. april 1847 i Svaneke. Sandsten, nu fastmuret over kælderindgangen øst for absis.

23) O. 1848. Kirstine Davidsen, født Kofoed, kaptajn M. Davidsens hustru (sml. nr. 21), født i Rønne 1769, død 8. april 1848. Randprofileret Neksø-sandsten, 175×95 cm, med kursiv. Stenen har buet overside og ovalt skriftfelt. Nr. 2 fra øst ved nordre kirkegårdsmur.

24) O. 1848. Jakob Abrahamson, født 26. nov. 1792, død 8. juli 1848. Stele af sleben Neksø-sandsten, 165 cm høj. Ved nordre kirkegårdsmur.

25) O. 1848. Anne Marie Siemsen, født Kofoed, døbt 8. juli 1783, død 21.

O.N. 1948

Fig. 10. Svaneke. *Gravsten over kaptajn Jens Mickelsen, død 1771 (s. 110).

dec. 1848. Gift 1803 med købmand og dannebrogsmænd Jeppe Holst (se nr. 17), med hvem hun havde fem sønner og en datter; kun den sidste overlevede hende. Gift igen 1831 med preussisk konsul og købmand Johan Christian Pingel Siemsen (ingen børn; sml. nr. 28). Sandstensstele, 185 cm høj, af nyklassisk form med volutgavl. Indskrift med kursiv. På familien Holsts gravsted.

26) O. 1849. Lass Mahler Sonne, født 8. marts 1795, død 2. jan. 1849, og hustru Kirstine Margrethe Sonne, født Arboe, født i Nexøe 3. juni 1796, død 6. okt. 1871. Randprofileret Neksø-sandsten, 190×95 cm, med kursiv i op-højet skriftfelt. I hjørnerne rosetter. Nord for tårnet.

27) O. 1849. Margrethe Mogensen, født i Gudhjem 2. okt. 1795, død i Svaneke 19. aug. 1849, enke efter kvaseskipper Johan Jørgensen, med hvem hun levede i ægteskab i ti år (to sønner og en datter). Randprofileret Neksø-sandsten, 170×85 cm, med kursiv. Nr. 1 fra øst ved nordre kirkegårdsmur.

28) O. 1850. Johan Christen Siemsen (sml. nr. 25). Dødsdatoen ulæselig. Naturlig sandsten oversået med reliefhugne egeblade og kronet af marmor-kors. I forsiden indfældet skriftfelt og reliefmedaillon, Dødens genius, efter Thorvaldsen, begge af hvidt marmor. Højde ca. 185 cm. På Holsts gravsted.

**Gravsten.* 1) Rimeligvis 1600'rne. På midten et skjold med skriftsted fra Job 19, holdt af to engle. Foroven kundskabens træ flankeret af to ovale felter med indskriften: »Af Adams og Evas fald i Paradis og slangens list kom døden over os vist«. I hjørnerne de fire evangelister og forneden initialerne DW og ET, under de sidste et bomærke. Iflg. Thurah i søndre våbenhus, nu i BM.

2) (Fig. 10) o. 1771. Jens Mickelsen »fordum verende det høy konglige octroyerede handels compagnies capitaine udi hvilken tjeneste hand førde skib udi □ aar«. Han blev gift i Svaneke med jomfru Karen Kofoed 17□ (en søn og en datter), døde den □ 1771. Randprofileret sandsten med fordybede versaler vekslende med kursiv. Over indskriften er i lavt relief hugget et tremastet skib for fulde sejl; i hjørnerne er cirkelfelter med evangelisterne og deres tegn, mellem de nederste desuden et felt med dødssymboler, alt ganske naivt udført. Stenen, som er slået i tre stykker, lå tidligere som trappesten ved et hus i Svaneke, indtil den o. 1895 flyttedes til Bornholms museum.

3) O. 1827. Købmand Jochum Anker Steenbech, født 25. maj 1747, død 4. juli 1827, og hustru Ingeborg Dorothea, født 12. juni 1754, død □, samt datteren Catharina, i seks år gift med oberstløjtnant og kommandant Poul Magnus Hoffmann (fire børn), død 17. jan. 1818. Itubrudt sandsten i BM.

†*Gravsten.* 1) O. 1653. Catharina Jochumsdatter, født i Colberg »af ærlig ægte forældre«, Jochum Brandt og Catharina Jochum Brandts, død 1. marts 1653. På kirkegården (Thurah s. 162).

2) 1702 lagdes en ligsten over Anders Hansen, hvorfor kirken fik to mark (rgsk.).

3) O. 1705. Stadskaptajn i Svaneke Morten Kofoed, død □, og hans to

hustruer, Elisabeth Augusta Muller, død 2. juli 1691, og Anna Catharina Krusch, død 31. juli 1705. På kirkegården (Thurah s. 162).

4) 1729, 26. sept. blev Didrick Wolfs hustru begravet; for at åbne graven og aftage gravstenen fik kirken otte dlr. (rgsk.).

5) Thurah nævner en gravsten, »meget gammel og sønderslagen, hvorpaa findes en Deel Bildhugger Arbejde«, men hverken skrift eller årstal. Dog vil han vide, at løjtnant Jacob Kofoed, død 17. aug. 1732, var den sidste, som blev begravet under stenen. På kirkegården (Thurah s. 162).

6) »Endnu en Liig-Steen af lige Beskaffenhed som nysommelte, hvorunder er begravet Herman Kofoed« (Thurah s. 162).

7) Ifølge Thurah (s. 160 f.) lå i kirkegulvet en gravsten »med Svenske Bogstaver«: »Lifsens Krone har jeg naaet, Og Ære Krands af Jesu faaet«.

† *Gravfæner*. 1) O. 1654. Over et hjelmet våben læstes på tysk: »Hans kongelige majestæt til Danmark og Norges bestaltede kaptajn på Borringholm over øster og sønder herred, død 15. sept. 1654 i sin alders 50. år«. Våbenskjoldet var firdelt med en blomst i de tre felter og et hjerte i det fjerde; omkring våbenet var en laurbærkrans og derunder »et Vaaben (vel snarere et navn), som næsten er udslidt, men som synes at være Johan Liege«.

2) O. 1668. Løjtnant ved det hvervede infanteri under kaptajn Herman Boltz's kompagni Johan Adolph Saulfeldt, død 28. marts 1668 i sin alders 35. år. Under indskriften (tysk) fandtes et hjelmet våben med tre geværer, omgivet af en laurbærkrans.

3) O. 1672. Løjtnant under kaptajn Jens Kofod over øster og sønder herreds kompagni til fods, David Becke, død i Svaneke 2. juni 1672 i hans alders 67. år. Under indskriften et hjelmet våben med »et Dyr af brun Farve, som skønnes at være en Bavian«, omgivet af en laurbærkrans (Thurah s. 158 f.).

På kirkegården står en *runesten*, »Gyldenså-stenen«, med indskriften: »Bove lod (stenen) rejse efter sin gode fader Økil. Krist hjælpe sjælen«¹².

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbøger 1684—1726, 1726—1802, regnskaber 1755—78, 1805—89 (LA). — Specifikation over inventarier m.m. 1766 (stiftsøvrighedsarkivet V, diverse sager, LA). — Kommunesager 1750—79 (stiftsøvrighedsarkivet, registrant, s. 11. LA). — Sjællands bispearkiv, Indkomne Sager 1800—1805 (LA). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882, Hugo Matthiessen 1912 (klokke), Charles Christensen 1939 (revideret af C. G. S. 1952) og O. Norn 1948—49. — Korrespondancesager i NM.

¹ Lunde stifts landebog, Hübertz s. 336. ² Iflg. M. Bidstrup 18. april 1881 (NM. arkiv).

³ Under pestepidemien 1710 begravedes i Svaneke 67 søfolk fra flåden (rgsk.).

⁴ Inv. nr. 2814. ⁵ Røgelsekarrerne er i NM registreret under nr. 2815 og 2816. ⁶ Urnes tilføjelse i et eksemplar af Thurah i privateje. ⁷ Brunius s. 225. ⁸ Organist- og Kantorembederne, s. 108. ⁹ Henningsen: Kirkeskibe, s. 163. ¹⁰ Urne. Add., s. 289.

¹¹ Avisudklip, vist fra 1881, i NM. ¹² Jacobsen og Moltke, nr. 390.

Fig. 1. Neksø. Ydre, set fra sydøst.

E.S. 1952

NEKSØ KIRKE

Kirken kaldes 1569 »Nexø Cappell« og angives viet til *S. Nicolaus*¹. Indtil 1921 har den været anneks til Bodilskirke². Ved reformationen overgik kirken fra ærkebispens til kronen, men er nu selvejende (sml. Rønne s. 36). 1545 klages der til rådet i Lybæk over, at købmændene fra Colberg, som havde stiftet »eyn Lenn« i kirken, forholdt denne 24 skippund salt, som de var den skyldige³. Det er ikke helt klart, hvorledes ordet »lenn« skal forstås i denne forbindelse. Muligvis er det anvendt i betydningen embede, således at der er tale om et af Colbergerne oprettet præsteembede, hvortil ydelserne er blevet erlagt i naturalier⁴.

Kirken ligger i byens sydlige del, nær kysten. Den smukt bevoksede kirkegård er udvidet flere gange. Således indtoges 1820 et stykke jord på 7×27 alen ved sydøsthjørnet, 1847 købtes en 1400 kvadratalen stor naboejendom, og 1859 blev et hus ved nordøsthjørnet nedrevet og grunden inddraget til kirkegård (rgsk.). Kirkegården hegnes nu af tør mur, stablet af Neksø-sandsten. 1764 fornyede muremester Seidel og hans broder kirkegårdsgærdet fra grunden af (rgsk.). Sydmuren har i øst en ganglåde og i vest en kørelåde, begge flankeret af sandstensstolper med indhugget årstal 1823. I nordmuren sidder

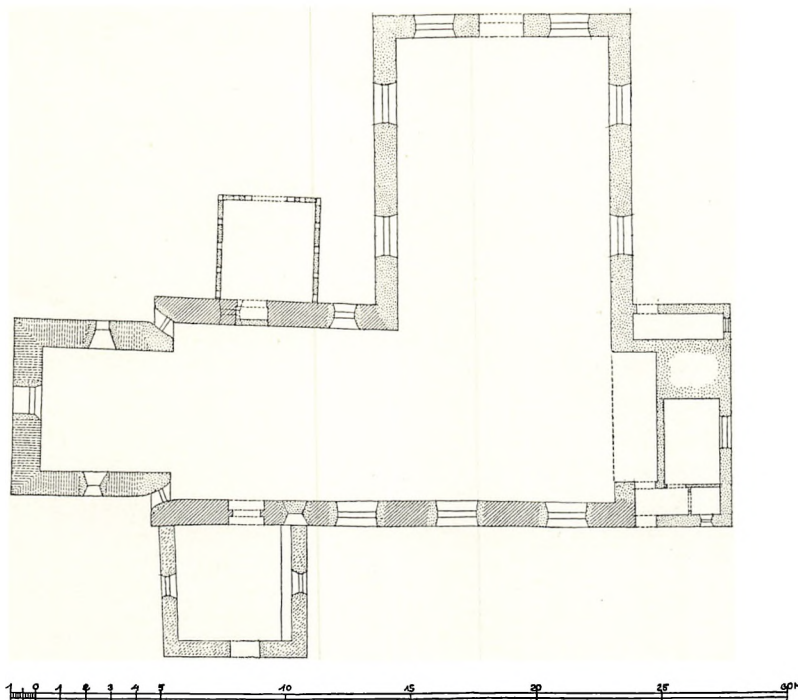

Fig. 2. Neksø. Plan. 1:300. Efter opmåling af Charles Christensen 1939.

ud for nordre korsarm en kørelåge og i nordøsthjørnet en kørelåge mellem to ganglåger, hvis sandstensstolper bærer årstallet 1821. Alle lågestolperne bærer stenkugler fra 1844 (rgsk.). 1849 rejstes en ligport med stenstøtter på den sidste udvidelse (rgsk.). 1758 blev taget over kirkeporten fornyet, og 1841 maledes porte og låger med bronzekulører, hvide knapper og sorte fodtræer (rgsk.). I kirkegårdens sydvestre hjørne er opført et hus til ligvognen.

†*Jernringerne* (kirkeristene) blev optaget 1849 (rgsk.). En ny kirkegård blev anlagt syd for byen 1887 (rgsk.), hvorefter den gamle kun undtagelsesvis er benyttet.

Kirken består af et sengotisk, rektangulært langhus og et tårn fra renaissance-tiden. Et våbenhus i nord er opført 1745, og 1760 er langhuset udvidet med en nordfløj. Søndre våbenhus er ombygget 1777, og o. 1800 er tilføjet et sakristi ved langhusets østgavl.

Af mangel på daterbare detaljer er det vanskeligt at fastslå *langhusets* alder, det må dog antages at være opført i middelalderens slutning. Det er bygget af kløvet kamp, murhøjden er nu ca. 5,10 m, men 1730—31 skal murene være forhøjet med fire alen (sml. indskrift på †pulpitur, s. 123). Østgavlen blev omsat 1760 (rgsk.). Syddørens karme og fladrundbuede stik er ommuret, muligvis samtidig med indsættelsen af den nuværende dørføj 1755.

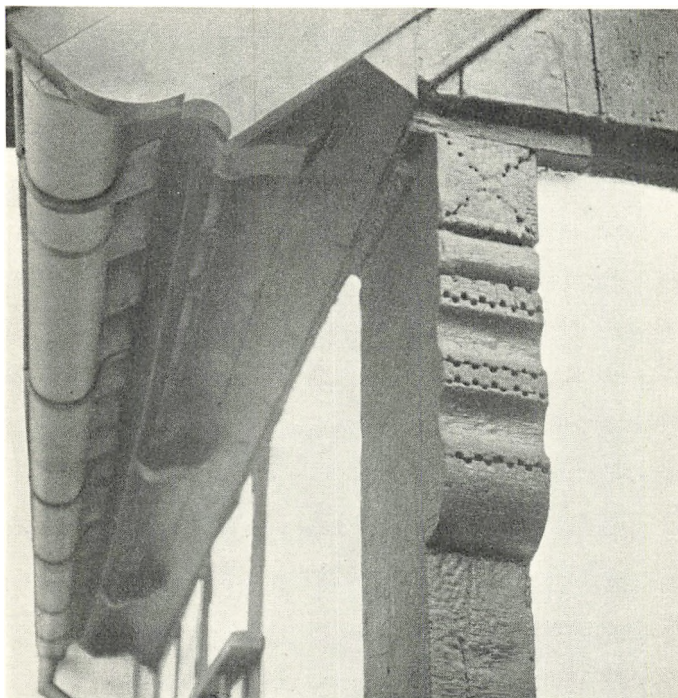

Fig. 3. Neksø. Sydfaçade o. 1755. Efter Thurah.

Norddøren ses som en blanding i nordre våbenhus. Den er vandret afdækket og sikkert udvidet. De oprindelige vinduer kendes ikke; to højtstående, rektantede vinduer over våbenhusene er antagelig nyere pulpiturvinduer; i de øvrige lysåbninger sidder store empirevinduer af træ, indsat o. 1850 (rgsk.).

Tårnets tre nedre stokværk er opført i 1500-tallet af samme materiale som langhuset. Tårnrummet, der er ganske lavt og helt åbent mod skibet, kan tænkes oprindeligt at have været eet med stokværket oven over. Rummet har et fladbuet vindue i syd og i vest et nyere rektant, som repareredes 1832 (rgsk.). Andet stokværk lukkes mod øst kun af orglets kasse. Omtrent i gulvhøjde sidder i nord og syd to små smige lysåbninger med lige overliggersten. Tredie stokværk har bindingsværk mod øst og tre små glugger, hvoraf den nordre er tilmuret. Klokkestokværket er af egebindingsværk på fodrem; mod syd og nord fire, mod øst og vest fem fag. Tårnets saddeltag, der 1833 var tækket med spån og brædder, men som 1855 blev teglhængt, bærer et kobbertækt spir fra 1910. Et tidligere spir, som omtales af Ravn og ses på Thurahs opstalt (fig. 3), skal være rejst o. 1620⁵, men var 1797 ganske forfaldent og havde forskudt sig under en storm⁶, hvorefter det er blevet nedtaget.

O.N. 1948

Fig. 4. Neksø. Nordøstre hjørne af nordre våbenhus (s. 116).

Nordfløjen er opført 1760 af muremester Christian Gotlob Seidel og hans broder Johann Gotfrid Seidel. Over døren i nord er indmuret en sandstens-tavle med Frederik 5.s kronede monogram, året 1760 og indskriften: »Kirkens langsom samlet Skat, haver denne Bygning sat. Kongen hertil Stene gav, Byens Folk hjalp også brav«. Bygningen er rejst af sandsten, der i det mindste for syldstenenes vedkommende er brudt ved Førske Sø syd for byen (rgsk.). Bygningen har samme højde som langhuset, men ved arbejdets begyndelse var murene projekteret halvanden alen lavere. De nuværende trævinduer er indsat 1832, da de oprindelige jernvinduer erklæredes for ubrugelige (rgsk.).

Det indre. Både langhus og nordfløj har loft af pudsede, fladbuede træ-tøndehvælvninger, som i vederlagshøjde har en stærkt profileret trægesims. Hvælvingen over nordfløjen er samtidig med bygningen og blev efter opførelsen malet »himmelblå med præsentation af opstigende skyer« af maleren Peder Hansen Schou (rgsk.). Derimod synes langhuset fremdeles at have stået med fladt loft, idet der rejstes en skillerumsgavl mellem det gamle loft og hvælvingen. Muligvis er hvælvingen her indbygget under en større istandsættelse 1835, som imidlertid ikke er specificeret i regnskabet, kun ses det, at snedkeren har fremstillet gesimser til hvælvingen. Hvælvingerne er nu hvidtede.

O.N. 1948

Fig. 5. Neksø. Udsnit af loftsmaleri i nordre våbenhus (s. 117).

Nordre våbenhus, opført 1745, består af fire fag egebindingsværk, som ved reparationer er stærkt opblandet med fyr. Fødtømmeret er 1834 erstattet med murværk (rgsk.). Hjørnestolperne har på gavlsiden profilerede knægte under tagfoden (fig. 4). Tagværket har udhæng og skrå sugfjæl. Gavlen er bræddeklædt. Døren er udvidet efter bombardementet 1945; på den forlængede hammer er skåret: »Kirsten s(alig) Ole Sonnes anno 1745«. Våbenhusets brædde-

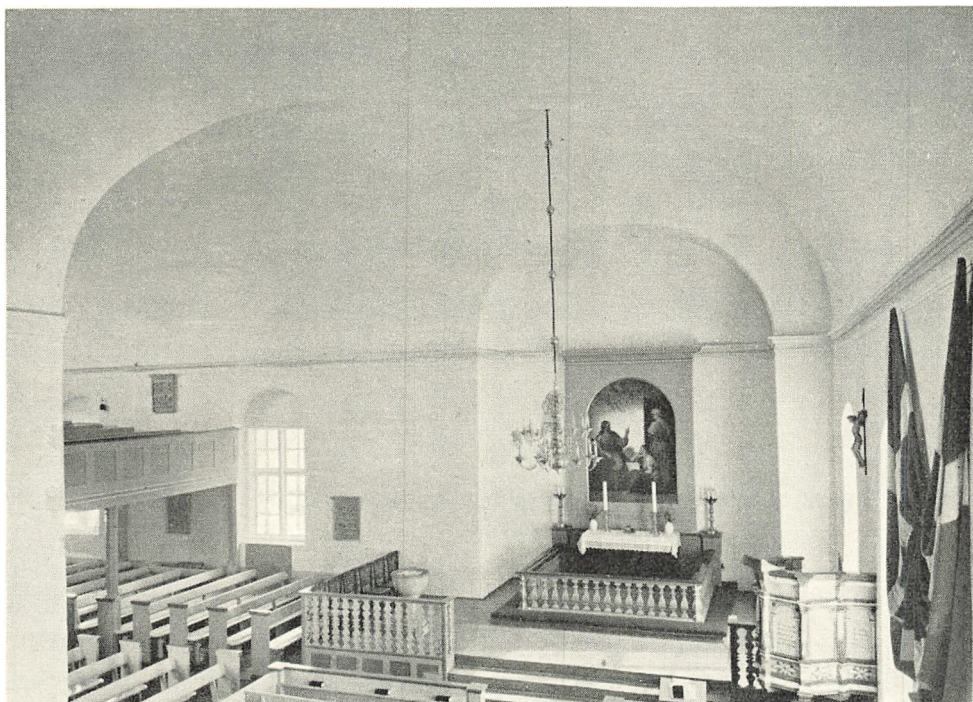

Fig. 6. Neksø. Indre, set mod øst.

E.S. 1952

loft er delt i tre fag, af hvilke de to er dekoreret med samtidige *malerier* (fig. 5), bestående af store medailloner omgivet af akantusløv. I den ene medaillon ses Kristus gå foran en kvinde med et anker; omskriften lyder: »Mit haab er at komme der, hvor nu du min Frælses er. Joh. 14 v. 3«. I den anden spadserer i forgrunden en fint klædt mand, mens en voluminøs engel peger på en kirke i baggrunden; udenom står: »Ald min vandel styr O Gud, I alding efter dit Bud. Psal. 119 v. 5«.

Søndre våbenhus er fornyet 1777 ved murermester Seidel og tømrer Sejer Nielsen (rgsk.). Bygningen, som er opført af sandsten, har et rektantet vindue i hver side, rundbuet dør og i gavlen en fladbuet luge til tagrummet. Indvendig findes en muret bæk langs østsiden. Det nedrevne *†våbenhus* havde ifølge Thurahs tegning kamtakket gavl, rundbuet dør med krag- og slutsten samt en lille glug i gavlen.

Sakristiet ved østgavlen nævnes tidligst 1818, da døren dertil repareredes (rgsk.); antagelig er det opført i tidsrummet 1778—1804, hvorfra kirkeregnskaberne mangler. Bygningen, der har samme højde som langhuset og fælles tag med dette, er 1945 udvidet mod nord med en lavere tilbygning under pulttag. Ved samme lejlighed blev langhusets østgavl gennembrudt og kirkerummet udvidet med en 175 cm dyb niche, hvori alteret er opstillet.

Kirken undergik i 1945 en hovedstandsættelse (arkitekt Th. Havning), efter at den var blevet beskadiget under det russiske luftangreb på byen i forbindelse med den tyske kapitulation. Dens mure er dækket af mange lag hvidtekalk og tagene overalt hængt med røde vingetegle.

I *vindfløjen* på spiret læses årstallet 1911.

INVENTAR

Alterbordet er nyere.

†*Alterklæder*. 1) Af rødt fløjl med sølvkniplinger, nævnt 1758 (inventarium). 2) 1845 betales 86 rbdlr. for et nyt alterklæde af rødt fløjl med ægte guld-tresser (rgsk.).

Altertavlen er et nyere maleri af Jesus og kvinderne i Bethania, kopieret efter A. Dorph, i simpelt rammeværk.

Den tidligere *altertavle* er et barokt snedkerarbejde fra 1735 af en ret ejendommelig opbygning. Tavlen, hvis højde er det dobbelte af bredden, er delt i tre etager, som hver indeholder tre arkadefyldinger over et lavt postament. Arkaderne har profilerede pilastre, kapitæler og bueslag; den midterste og bredeste er nærmest kurvehanksbuet. I buehjørnerne findes små cirkelfelter som på prædikestolen, hvis arkader overhovedet synes at have dannet for-billede for altertavlens. Tavlen afsluttes foroven af en diminutiv trekantgavl omgivet af groft, storbladet akantusværk. I gavlfeltet er Jehovanavnet skåret i relief. Alle tre etager har volutsvungne vinger, som forneden ender i en ørnklo, der griber om en kugle. I midtfeltet i 2. etage ses spor efter et krucifiks, som opsattes 1835 (rgsk.), muligvis det samme som nu hænger over prædikestolen (s. 121).

Den nuværende staffing i gråt og grønt med lidt guld er udført 1835 af maler O. F. Boss, Rønne (rgsk.). I øverste etage står Frederik 6.s kronede navnetræk flankeret af romertallene III og VII i rhombiske felter; i midtfeltet forneden står skriftstedet Matth. 11,28 og i postamentet årstallet 1835. 1756 bar tavlen Christian 6.s og dronning Sophie Magdalenes navne samt indskriften: »1735. Oluf Sonne og Kirsten Matthiis-Datter haver foræret denne Taule uden nogens Gaver«. I øvrigt var den prydet med »adskillige Bibelske Historier og Sprog« (Thurah s. 174). Tavlen står nu i et materialhus på kirkegården.

Altersølv. *Kalk* (fig. 8) fra 1780, 23 cm høj. Sekstunget fod med kraftig vulst over en lille hulkehl, sekskantet skaft og meget stor, buklet, vandret midtdelt knop. Bredt bæger med forstærkning langs randen, indvendig forgyldt. Under bunden er graveret: »V. 46 lod 1780«. Københavns bystempel 1780 og mestermærke for Andreas Røymand 1779 (Bøje s. 93). Glat *disk* fra o. 1800, udvendig forgyldt. På undersiden indridset: »9 lod«. Mestermærke for Peter

Fig. 7. Neksø. Oblatæske (s. 119).

O.N. 1949

Harding Sonne i Rønne (Bøje 2563). *Oblatæske* (fig. 7) fra 1749. Den aflange, ottekantede æske har svungne sider med opdrevne båndværksornamenter, som gentages på lågets kraftige vulst. Tilsvarende ornament, blot i negativ, findes på oversiden omkring årstallet og initialerne: C A W F Ge Vo E (Charlotte Amalie von Fischer, geb. (»født«) von Eckstein). Højde 6, længde 12, bredde 9 cm. Under bunden to udenlandske stempler, det ene med en delfin, det andet med tre tårne over et L. *Vinkande* (fig. 9) fra 1700, 29,5 cm høj. Rund fod med fodplade og platte over vulst, pæreformet korpus og spiralsnoet hank med glat skjold forneden; hældetuden følger halsens form. Profileret låg med drevet bladornament over hældetuden og gæk i form af en let udfoldet knop med akantusblade. På korpus under tuden er graveret to hjelmmede våben og initialerne: A B A M W G (Andreas Bugenhagen og Anna Margareta von Gutzow). Københavns bystempel 1700 og mestermærke for Hendrich Reinicke 1699 (Bøje s. 57).

†*Kalk*, vægtig 29 lod, indvendig forgyldt og uden stempler, nævnt 1758 (inventarium). På foden læstes: »164. blev denne Kalk gjort til Nexø Kirke paa Bornholm« (Thurah s. 175). †*Disk*, vægtig seks lod, »med fremmed stempel«, nævnt 1758 (inventarium). †*Oblatæske* af træ, nævnt 1758 (inventarium).

Sygekalk, nyere. †*Sygekalk* og *disk* med etui anskaffedes 1774 for 31 dlr., 2 mk. Vægtangivelsen, 19 lod og 1 kvint, blev »indstukket« på kalken af Matthias Buss (rgsk.).

Alterstager. 1) (Fig. 10) o. 1650, af drevet messingblik. Bred, rund fod med blanke bukler, riflet, let tilspidsende skaft med to store, profilerede knopper, lyseskål med pæreformede bukler og nyere lysetorn af blik. Skaftet fyldt med bly. Højde 47,5 cm.

2) (Fig. 11), skænket 1751, af drevet messingblik. Rund fod med ottekantet

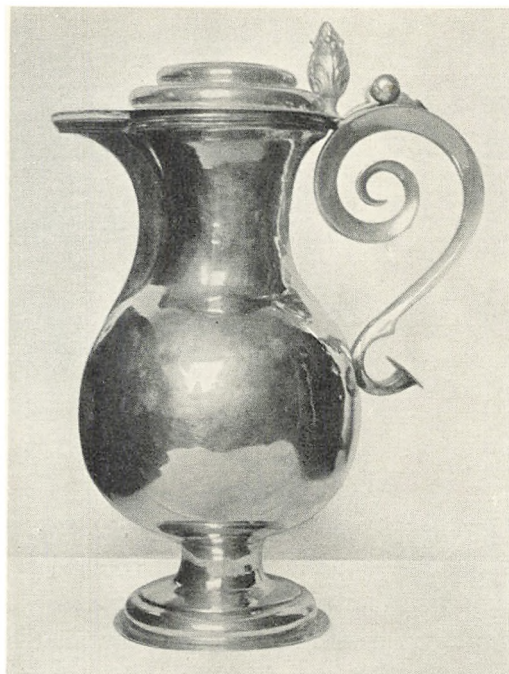

Fig. 8—9. Neksø. Alterkalk fra 1780 (s. 118) og vinkande fra 1700 (s. 119).

O. N. 1948

fodplade, smykket med drevne og ciselerede ranker, snoet skaft med to fladtrykte kugleled og bred lysekål med rankeværk som på foden. Små lysepiber til elektriske lys. Højde 62 cm. På foden står initialerne I P K og årstallet.

3) Skænket 1945 af kronprins Frederik og kronprinsesse Ingrid.

På loftet henligger tre drejede *træstager* og fire *begravelseslyseplader* af blik, hvoraf to med Frederik 7.s navnetræk.

† *Røgelsekar*, »et lidet gammelt ildkar af malm«, nævnt 1758 (inventarium).

† *Messehagel* af violet-rødt fløjlmuld med guldsnore, nævnt 1758 (inventarium).

* *Alterskranke*. Af en alterskranke fra 1639 er bevaret syv fag indeholdende gennembrudte arkadefelter, hvoraf to danner en dobbeltdør. Arkaderne har pilastre med fantasifuldt rankeværk og listekapitæler og adskilles af figurer, Kristus og apostle, på små konsoller. Gesimsen har æggestav og tandsnit under kronlisten. Læderbetrukket knæfald. I de tre frisefelter yderst til venstre findes versalindskriften: »Jochim Kock Elsebet Tesmers anno 1639«, og i to skjolde anbragt som slutsten på lågernes arkader står initialerne I D og T G. Under den nuværende grå maling findes rester af en broget staffering. Længde 362, højde 79 cm. I Bornholms museum.

Døbefont fra 1784 af Neksø-sandsten. Rund, slank fod på ottekantet plint, halvkugleformet kumme med rundstav langs randen. På siden er indhugget:

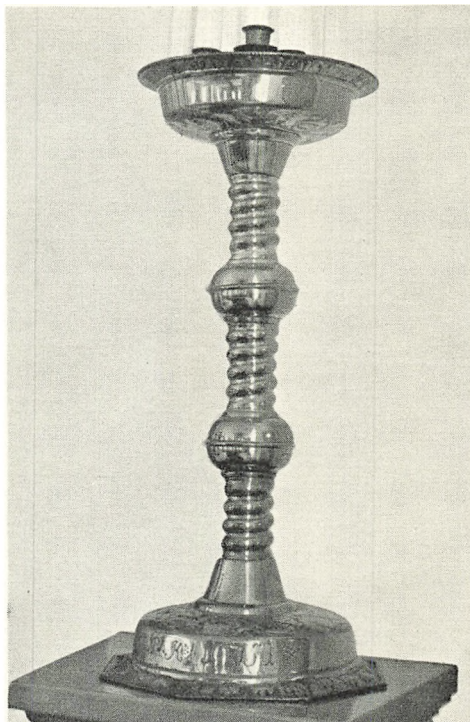
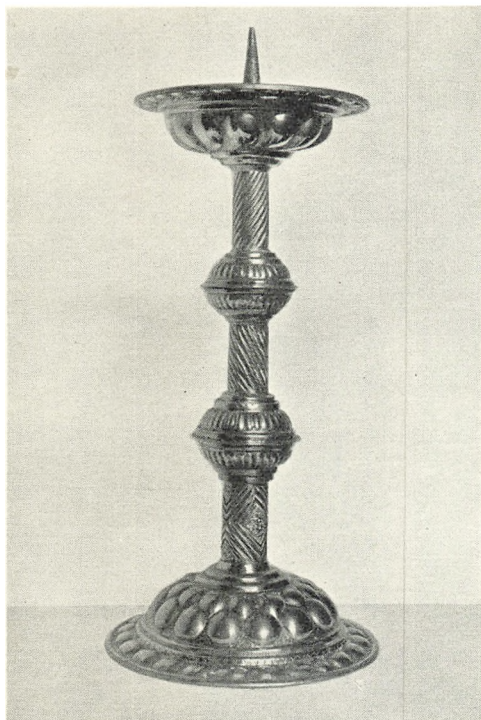

Fig. 10—11. Alterstager (s. 119).

O.N. 1948

»Anno 1784«. † *Døbefont*, rimeligvis af træ, var ifølge Thurah (s. 175) prydet med maling og skriftsteder.

Dåbsfade. 1) Af kobber, rimeligvis samtidigt med døbefonten, i det mindste fandtes fadet allerede 1810 (inventarium). Den brede rand er smykket med graverede blomsterranker og en række små, runde bukler. 2) Nyere, af plet. † *Dåbsfad* af messing måtte 1774 repareres, efter at sejerværkets ganglod var faldet ned på det (rgsk.).

Krucifiks, rimeligvis fra 1600'rne, men af sen-gotisk type. Figuren, som er ca. 60 cm høj, hænger i strakte arme, hoveder hælder mod højre skulder og bærer tornekrone, øjnene er lukkede. Brystkassen er stærkt fremskudt, benene bøjede og fødderne samlet med een nagle. Lille, smalt lændeklæde med snip i højre side. Nyere, fladt korstræ. Det var muligvis dette krucifiks, som 1835 anbragtes på altertavlen (sml. s. 118) efter at korstræet var fornyet og figuren repareret og forgyldt (rgsk.). Nu ophængt på sydvæggen over prædikestolen.

Prædikestol (fig. 12) i renaissance fra 1500'ernes slutning(?). Den består af fem fag, hvoraf fire danner karnap. I storfeltene er arkadefyldinger med profilerede pilastre, kapitæler og bueslag, i buehjørnerne findes glatte cirkelbosser. På stolens hjørner står halvsøjler med volutkapitæler og akantusbladskeder. For-

Fig. 12. Neksø. Prædikestol (s. 121).

O.N. 1948

krøbbet postament med simpelt udsavede, rimeligvis nyere, volutformede fremspring. I postamentfelterne sidder store akantusbladrosetter, som næppe er oprindelige; i 1835 blev der »nedtaget og opsat nogle rosetter på prædikestolen« (rgsk.). Gesimsen har glatte frisefelter og fremspring som postamentets. Nyere sekskantet bærestolpe og opgang med udsavede balustre. 1835 hævedes stolen 10—12 tommer, og foden samt trappen med rækværk og dør fornyedes (rgsk.). Ny staffering med guld og lyse farver; i arkadefyldingerne står skriftsteder med kursiv. Ved sydvæggen.

† *Timeglas*, bestående af fire glas i en messingramme, »hvoraf det ene er ganske i stykker og de andre ubrugelige, siden de ikke vil rinde« (inventarium 1758). 1777 repareredes timeglasset i København (rgsk.).

Stoleværket er nyere. 1755 forfærdigede snedker Daniel Hansen en ny † *skriftestol* og forandrede † *degnestolen* (rgsk.). 1758 nævnes en gammel, brøstfældig † *bogstol*, som brugtes, når der holdtes bøn (inventarium). En defekt, barok *stol*, fra o. 1750, med høj udsåret ryg står på loftet.

† *Indlukt stol*, tilhørende familien Sonne, under hvis forgyldte navne en

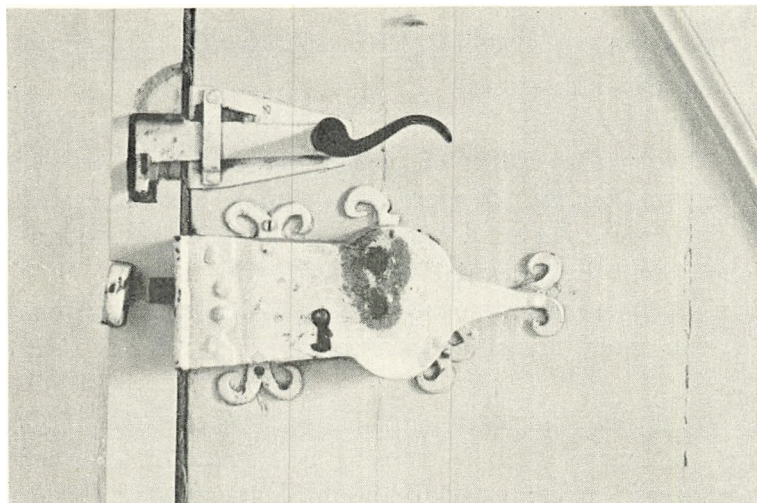

Fig. 13. Nekso. Lås på våbenhusdøren (s. 123).

E.S. 1952

rimet indskrift fortalte, at familien til gengæld for stolen havde ladet kirken male. På stolen fandtes malerier af Kristus og de tolv apostle, ifølge en latinsk indskrift fuldført af maleren Peter Sax (Petrus Saxeus) 21. dec. 1631. I øvrigt anføres i indskriften navnene på samtlige kirkens daværende øvrigheds personer fra kongen til kirkeværgerne (Thurah s. 176).

†*Skab* og †*skrin*, begge med lås, nævnes 1810 (inventarium).

Dørfløje. Såvel våbenhusets yderdør som døren mellem våbenhuset og kirken må antagelig stamme fra 1755, da snedker Daniel Hansen gjorde kirke- og våbenhusdøren dobbelte (rgsk.). De består begge af svære planker, som på ydersiden er beklædt med kantprofilerede brædder i zigzag. De samtidige kasselåse (fig. 13) skyldes klejnsmeden Lars Ødbersen (rgsk.).

Pulpiturerne i hovedskibets vestende og i nordfløjen er nyere. †*Pulpiturer*. 1) 1730. En lang rimet indskrift på pulpituret berettede om kirkens istandsættelse i årene 1730—31, hvorved murene forhøjedes fire alen, vinduerne, som før var for små, ændredes, lægtere, loft, alter og tag restaureredes, og kirken blev malet »op og ned«. Kirkeværgen, kaptajn Ole Sonne, fremhævedes som den, »der heele Verket giordte klar« (Thurah s. 173 f.).

2) Under restaureringen 1760—62 indrettede snedkerne Daniel Hansen og Sejer Nielsen en ny lægter, gjorde en beklædning mellem den gamle og den ny lægter og satte et sprinkelværk »for nedstyrtning« for hvert vindue (rgsk.).

Orgel, bygget 1828 af H. F. Oppenhagen i København for 694 rbdlr. slesvigholstenskurant. Bendt Hjorth malede orglet, og H. Boss i Rønne forgyldte en del billedhuggerarbejde og en glorie til orglet (rgsk.). Ombygget 1903 og 1941 af J. Starup. 13 stemmer⁷.

†*Orgel*, bekostet af byens borgere 1767, solgt til Hasle kirke 1828 (rgsk.).

†*Pengeblokke*. 1) Nævnt 1755 (rgsk.). 2) 1810 fandtes to jernbeslagne blokke med fire låse for (inventarium).

Pengetavle, nævnt som ny 1758 (inventarium). Tavlen har drejet skaft og udsavet gavnl, hvorpå der sidder en fjeder, som har båret en bjælde. Grønmalet med lidt forgyldning. †*Pengetavle* var gammel 1758 og havde 1810 ingen klokke eller bjælde (inventarium). *Gavlbrættet er endnu bevaret på kirkeloftet.

†*Klingpung* af rødt fløjl, nævnt 1758 (inventarium).

†*Lysekroner*. 1758 nævnes to lysekroner; på den ene var armene løse og brøstfældige, den anden manglede to arme og var for øvrigt i slet stand (inventarium).

Kirkeskib, tremastet fuldrigger »Tora Nexø«. †*Kirkeskibe*. 1758 nævnes et lidet gammel skib og et ditto i temmelig god stand (inventarium).

Mindetavle, opsat i anledning af Christian 5.s besøg 1687. Frakturindskrift. På tavlen er malet amtmand Johan Diderich von Wettberg og hustru, Sisse Grubbes navne og våben. Nyere ramme. På våbenhusets vestvæg.

Urværk, købt 1821 af urmager J. Larsen for 190 rbdlr. (rgsk.). 1842 havde det to skiver. Uret er nu kasseret og henstår i tårnet. I urmagerens betaling indgik et gammelt 24 timers †*urværk*, der som gammelt jern vurderedes til 10 rbdlr., vel det sejerværk, som nævnes af Ravn.

Klokker. 1) Omstøbt af Gamst og Lunds efterfølgere 1856. 2) Omstøbt af B. Løw og Søn 1912.

†*Klokker*. 1) Rimeligvis middelalderlig, med »munkebogstaver« (Thurah s.177).

2) 1701, støbt af Daniel Hinrich Gradener og Arendt Torkuhl. Om halsen tolinjet latinsk indskrift mellem rankeborter: »A(nno) MDCCI rege Frid(erico) IV gub(ernatore) Wald(emaro) Reedtz præp(osito) Ian(o) Morsing past(ore) Ioh(anne) Sonne præt(ore) Iac(obo) Lorentii cur(atore) Matth(æo) Laurent(io) imp(?) aud(?) hæc camp(ana) est rep(arata) Nexøe d(ie) 6. aug(usti)« (»år 1701 da Frederik IV var konge, Valdemar Reedtz kommandant, Jens Morsing provst, Hans Sonne præst, Jakob Lorentzen byfoged, Mads Lauritzen (eller Lorentzen) kirkeværge blev denne klokke støbt i Neksø den 6. aug.«). På klokkelegemets ene side stod:

»Jeg kalder andre frem, men self dog ikke kommer,
 Jeg lyder højer end mand piber eller trommer,
 ti jeg har faae igien mit maal og bedre klang,
 end der jeg sprukken var og skurret mangel gang.
 Hvo da som høre vil med tro og haab tillige,
 i Herrens huus og sted hvad hand der lader sige,
 maa komme flittig her og høre ordets lyd,
 at hand paa dommens dag opvekkis kand med fryd
 H. Sonne«

Endelig stod på modsat side: »Fecit Daniel Hinrich Gradener Arendt Tor-kuhl«. Tvm. 64 cm. Omstøbt 1912.

GRAVMINDER

Epitafer. 1) O. 1793. Niels Jespersen, fra 6. aug. 1762 til sin død 30. marts 1793 byfoged i Nexøe og Aakirkebye og herredsfoged i sønder herred. Neksø-sandsten, 140×112 cm, med fordybet kursiv. Indskriftfeltet flankeres af pilastre med profilerede baser og kapitæler, som bærer en svungen gesims, hvorpå står en urne. I hjørnerne foroven findes muslingeskaller. Indmuret i nordfløjens østvæg.

2) O. 1798. Ide Johanne Elisabeth Egede, født 15. okt. 1795, død 28. dec. 1798. Tavle af Neksø-sandsten med kursiv. Ovalt, konvekst skriftfelt i perlestavsramme, ophængt i bånd og omgivet af to laurbærgrene. Foroven en brudt volutgavl med konsolbåret urne. Indmuret i nordfløjens vestvæg.

3) O. 1801. Christen Heiberg, amtmand over Bornholm i 14 år, død 21. april 1801 i sin alders 65. og sit embedes 44. år, og datteren Sophia Gerharda, død to år tidligere i en alder af 24 år. Randprofileret sandstenstavle, 107×77 cm, med kursiv. Opsat af den efterladte hustru og moder (sml. gravsten nr. 9, s. 126). På sydvæggen.

Gravsten og kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1753. Major Ole Sonnes hustru Kierstine, død 30. april 1753 (sml. altertavle, s.118). Randprofileret grå sandsten, 187×103 cm, med randskrift (reliefversaler). Midt på stenen holder to svævende engle et cirkelfelt med et hjelmet våben i en laurbærkrans; skjoldet er tværdelt med en pelikan i øverste og en kølbue i nederste felt, på hjelmen en stjerne. I hjørnerne findes evangelistmedailloner, og mellem de øverste et trepasformet felt med relief af den opstandne Frelser, mellem de nederste et tilsvarende felt med dødningehoved og timeglas. Stenen ligger på en ramme af sandsten syd for tårnet.

2) 1760'rne. (Gertrud (?) Sonne, død 26. febr. 176 . Randprofileret grå kalksten, 195×105 cm, med stærkt slidte fordybede versaler. I hjørnerne kvartcirkulære felter med reliefhugne blomster. Umiddelbart øst for nr. 1.

3) 1700'ernes slutning. Dorothea HK, født 1742, død 13. nov. 1782, rimeligvis identisk med en kvinde, Jens Kofoeds hustru, som iflg. kirkebogen blev begravet 20. nov. 1782, 41 år gammel. Under samme sten ligger Hans Hansen, født 1779, død 1797, formentlig Hans Hansen Potters søn Hans, som 18 år gammel begravedes 15. dec. 1797 (kirkebogen). Ituslået Neksø-sandsten, 130×66 cm, med kursiv. Syd for våbenhuset.

4) 1700'ernes slutning. Velagte mand Hans Hansen (den under nr. 3 nævnte pottemager?). Fragment af randprofileret Neksø-sandsten, 72 cm bred, med

pyntelig kursivindskrift. I hjørnerne blomster. Ved våbenhusets sydvestre hjørne.

5) O. 1800. Karen Kirstine. Randprofileret Neksø-sandsten, 94 × 54 cm, med delvis udslidt kursiv. Blomster i hjørnerne. Foran døren til nordre våbenhus.

6) Ved siden af den foregående ligger en lignende, men mere slidt sten.

7) (Fig. 14) o. 1802. Eva Elisabeth Müller, født 9. okt. 1801, død 26. febr. 1802, »før i lived forældrenes eneste glæde«. Vaseformet sandstensstele med fordybde versaler. Det svagt hvælvede skriftfelt omfattes af en profileret ramme med rulleværksagtige ornamenten og bladværk. På siderne findes en reliefhugget olielampe mellem to egegrene. Profileret sokkel og æggstavsprydet gesims bærende en vase med akantusblade og draperier. Samlet højde 195 cm. Ved våbenhusets østside.

8) O. 1811. Borgerkaptajn i Nexøe Hans Sonne, født 26. nov. 1734, død 29. juli 1811. Randprofileret Neksø-sandsten, 190 × 105 cm, med fordybet kursiv. Ved tårnets sydside.

9) O. 1816. Anne Margarete Först, enke efter amtmand Heiberg (sml. epitafium nr. 3, s. 125), begravet 14. nov. 1816, 80 år gammel. Sandstensstele, 165 cm høj, med fordybde versaler. Den runde, let koniske stele er afrundet foroven og smykket af en krans af egeblade. Soklen er kasseformet og har i forsiden et halvcirkulært felt med to nedadvendte fakler og på oversiden små rosetter i hjørnerne. Ved kirkens sydside.

10) O. 1817. Ellen Kierstine Hansen, født Sonne, født 2. jan. 1778, død 5. maj 1817. Stele af Neksø-sandsten på kasseformet plint. I forsiden en indfældet oval marmortavle med kursivindskrift og i et halvcirkulært gavlfelt en reliefhugget marmorvase. 168 cm høj. Ved tårnets sydside.

11) O. 1820. . . . Jespersen, begravet i november 1820, henved 80 år gammel. Den næsten ulæselige gravskrift gælder sandsynligvis byfoged N. Jespersens enke, Berthe Marie Dam, som iflg. kirkebogen døde 27. okt. 1820, 82 år gammel, og begravedes 2. nov. (sml. epitafium nr. 1, s. 125). Stele, 180 cm høj, stærkt forvitret og helt overgroet af vedbend. Ved nordfløjens østmur.

12) O. 1821. Anne Margrethe Boss, født 21. juni 1774, død 24. jan. 1821, enke efter Herman Boss, præst til S. Peders kirke, og datter af Herman M. Sonne og Bertha Sonne, født Dam. Moder til seks børn, af hvilke Bertha Cicilie Boss døde 13 år gammel og begravedes sammen med moderen. Formodentlig en søn, Peder Dam Boss, født 18. aug. 1801, døde 24. dec. 1870. Randprofileret Neksø-sandsten, 175 × 98 cm, med kursiv. I hjørnet mellem tårn og våbenhus.

13) O. 1821. Peter U. W. Knauer, »Læge og Landphysicus her paa Landet«, født 15. marts 1765, død 7. okt. 1821 og begravet ved siden af sin tidligere afdøde hustru. Klassisk formet stele, 170 cm høj, på kasseformet plint. Indskrift med kursiv. Ved skibets sydside.

Fig. 14. Nekso. Gravsten over Eva Elisabeth Müller, død 1801 (s. 126).

P.N. 1918

Fig. 15. Nekso. Gravsten over Ulrica Eleonora Marckmann, død 1821 (s. 127).

14) (Fig. 15). o. 1821. Ulrica Eleon(ora) Am(alie) Marckmann, født Grundtvig, byskriver A. Marckmanns hustru, begravet 29. okt. 1821, 46 $\frac{1}{2}$ år gl. Sandstenstavle, 170×72 cm, med kursiv. I forsiden er et fremspringende, foroven afrundet felt med relief af tre egestammer over gravskriften. Rejst op ad nordfløjens østmur på en firkantet plint.

15) O. 1825. Bager J. J. Gjerow, født 14. sept. 1761, død 8. dec. 1825, og hustru Johanne C. Gjerow, født Hals, født 28. marts 1775, død 18. febr. 1859. Randprofileret sandstenstavle, 70×55 cm, på gravsted indhegnet af støbejernsgitter med indskriften: »L. J. Erthmanns familiebegravelse 1855«. Sydøst for koret.

16) O. 1828. Fru K. K. Berg, død 18. marts 1828, 40 år gammel, efterladende sig mand og fire børn. Randprofileret Nekso-sandsten, 168×84 cm, med ovalt skriffelt og hjørnerosetter. Sydøst for koret.

17) O. 1828. Skipper Hans Pedersen Schiøth, født 1770, død 28. april 1828, og hustru Karen Kirstine Schiøth, født Stibolt, født 2. april 1789, død 14. sept. 1847. Randprofileret sandsten med kursiv. Sydøst for koret.

18) O. 1830. Kirkevæрге Rasmus Jacobsen, født 23. sept. 1785 på 15. selvejergård i Ibsker, gift med Cicilia Cathrina Larsdatter 12. juli 1820, død i Nexø 7. juli 1830. Randprofileret Neksø-sandsten, 190 × 95 cm, med kursivindskrift i ovalt felt og hjørnerosetter. Sydøst for koret.

19) O. 1831. Skipper Rasmus C. Munch, født 25. marts 1798, død 1. febr. 1831. Stele af Neksø-sandsten, 200 cm høj, med kursiv. Firkantet sokkel med stor hulkehl foroven, profileret gesims og halvcirkulær gavlfod med Gudsøje i stråleglans. Ovalt skriftfelt på forsiden, på bagsiden religiøs indskrift. På kirkegårdens sydøstre del.

20) O. 1831. Mette Marie Sonne, født Tamdrup, kaptajn Hans Sonnes enke, født 30. maj 1756, død 15. sept. 1831. Randprofileret Neksø-sandsten, 175 × 85 cm, med kursiv. Stenen har buet overside, ophøjet skriftfelt og i hjørnerne rosetter. Anbragt på en ramme af sandsten ved tårnets sydside.

21) O. 1833. O. Chr. Saxtorph, sognepræst for Nexø og Bodils menigheder i henved 40 år, død 9. juni 1833 i sit 72. år, og hustru Johanne, født Borch, død 28. marts 1831. Stele af Neksø-sandsten, 192 cm høj, med kursiv. Stelen, som har skrå sider og ovalt skriftfelt, står på en firkantet sokkel og bærer et klassisk formet topstykke. Ved foden står en urne med navnet Carl Fred. Grove. På kirkegårdens sydøstre del.

22) O. 1834. Karen Kirstine Wilhelmsdatter, Peder Hansen Tømmermands enke, født 14. april 1759, død 17. jan. 1834, levede i ægteskab i 28 år og i enkestand i 28 år. På bagsiden er senere tilføjet: Karoline K. Møller, født 7. nov. 1817, død 6. juli 1858, K. J. Møller, født 15. juli 1833, død 5. juni 1863. Stele, 190 cm høj, med kursiv. Hulkehlprofileret fodstykke og pyramideformet topstykke med kugle på spidsen. Sydøst for koret.

23) O. 1836. Købmand og borger i Nexø Anders M. Munch, død 18. maj 1836 i sit 68. år, og hustru Ane Cathrine Munch, født Rasmusdatter, død 18. nov. 1835 i sit 72. år. Hun indgik først ægteskab 1786 med skipper Rasmus Casparsen, død 16. okt. 1796, og var siden gift med købmand Munch i 38 år. Sandstensstele, 250 cm høj, med kursiv. Stelen har ophøjet skriftfelt og rosetter i hjørnerne, højt fodstykke med bossage, som på forsiden omfatter en niche med en olielampe, æggestavgesims og klassisk formet topstykke med en slange, som bider sig selv i halen. På kirkegårdens sydøstlige del.

24) O. 1837. Magrethe Munch, født Birch, født 15. aug. 1759, død 29. sept. 1837 efterladende sig mand og fem børn. Sandstensstele, 178 cm høj, med kursivindskrift i ovalt skriftfelt. Stelen står på et firkantet fodstykke og kronet af et klassisk formet topstykke over en æggestavgesims. Ved søndre kirkegårdslåge.

25) O. 1838. Kaptajn M. A. Holm, født i Nexø 20. aug. 1784, død samme sted 3. febr. 1838. Derunder er tilføjet: »En 23 aarig datter Caroline E. Holm

nedlagdes her den 7. april 1840« og på bagsiden: »Christiane A. Holm nedlagdes her i sit 37. aar d. 28. jan. 1860«. Sandstensstele, 208 cm høj, med kursiv på forsiden og versaler på bagsiden. Stelen, som på forsiden har relieffer af en antik lampe og en laurbærkrans, står på en kasseformet, foroven aftrappet plint og bærer en halvrund, fremspringende gavlfelt med en urne i gavlfeltet. Ved nordfløjens østmur.

26) O. 1839. Knud Diderik Sonne, født 18. nov. 1768, død 14. april 1839. Randprofileret Neksø-sandsten, 187 × 90 cm, med buet overside, ovalt skriftfelt og hjørnerosetter. Indskrift med kursiv. På sandstensramme ved tårnets sydside.

27) O. 1842. Mariane Sophie Gether, født 28. juli 1804, død 6. maj 1842. Tavle af Neksø-sandsten, 57 × 90 cm, med kursiv. Op ad nordre kirkegårdsdige.

28) O. 1842. Tidligere skibsfører, senere konsul og strandingskommissionær Hans Caspar Hansen, født i Nexø 13. okt. 1804, død smst. 3. dec. 1842, og hustru Anne Marie, født Holm, født i Nexø 12. dec. 1804, død smst. 1. dec. 1842. Dobbeltstele af sandsten, 194 cm høj, med kursiv. Stelen, som står på et profileret fodstykke, har over indskriften to laurbærkranse i relief og afsluttes foroven med et støbejernsornament bestående af akantusslyng og kors. På gravsted hegnet med støbejernsgitter i kirkegårdens sydøstlige del.

29) O. 1843. Skibskaptajn og købmand Sophus Jacob Winsløv, født 6. jan. 1793, død 30. maj 1843 efterladende sig hustru og ni børn. Randprofileret Neksø-sandsten, 170 × 86 cm, med buet overside, ovalt skriftfelt og hjørnerosetter. Indskrift med kursiv. På sandstensramme ved tårnets sydside.

30) O. 1843. Købmand og borger i Nexø Hans Berg, født 27. juni 1790, død 5. juni 1843 fra hustru og seks børn. Randprofileret Neksø-sandsten, 172 × 85 cm, med ovalt skriftfelt og hjørnerosetter. Indskrift med kursiv. Sydøst for koret ved siden af nr. 16 og 33.

31) O. 1846. Kammerråd Henning Petersen, inspektør ved Frederiks stenbrud, født 12. nov. 1776, død 6. aug. 1846, og hustru Helene . . . Petersen, født 1796, død 1855. Stele af Neksø-sandsten, 170 cm høj, på kasseformet fodstykke; foroven afsluttet af en trekantgavl kronet af et marmorkors. Indskrift med kursiv, forneden stærkt forvitret. Øst for nordre kirkegårdslåge.

32) O. 1846. Knud Hansen, født 10. marts 1776, død 23. maj 1846. Randprofileret Neksø-sandsten, 190 × 95 cm, med ovalt skriftfelt (kursiv) og hjørnerosetter. På sandstensramme sydøst for koret.

33) O. 1851. Købmand i Nexø Andreas Berg, født 28. april 1815, død 25. juli 1851. Råt tilhugget sandstensstele med reliefhugne vedbendblade, kronet af marmorkors og due. Indfældet marmortavle med versaler. Sydøst for koret. Sml. nr. 16 og 30.

Ved våbenhusets sydside ligger yderligere syv gravsten med bagsiden opad, og på den smukke kirkegård findes i øvrigt et antal anselige gravminder fra tiden efter 1850.

† *Gravsten*. 1) 1592, med indskriften: »Her hviler Anders Hansen borgemester sine been, indtil Gud vil hannem oprejse igien. Anno 1592, den 18. april«. Neden for alteret (Thurah s. 175).

2) O. 1748. Byskriver Matthias Ipsens hustru Kirstine Hansdatter, død i Neksø 26. juni 1748 i sin alders 39. år (Urne tilf., tillæg s. 26).

3) O. 1753. Byskriver Matthias Ipsen, død »i høste-maaned da mand skrev halv atten hundrede og tree«, 51 år og fem måneder gammel. Den lange ri-medede indskrift dannede en urne med to hanke (Thurah s. 177).

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskaber 1755—78, 1804—29 (LA). — Specifikation over Inventarier m.m. 1766 (Sjællands stiftøvrighed V, diverse Sager, LA). — Kommunesager 1750—79 og 1790—1802 (stiftøvrighedsarkivet, registrant s. 11, LA). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1883, Hugo Matthiessen 1912 (klokke), Charles Christensen 1939 (revideret af C. G. S. 1952) og O. Norn 1948—49.

¹ Lunde stifts landebog, Hübertz s. 338.   ² Kirkelig Haandbog 8. udg. 1951.
³ Indberetning fra fogden Bernt Knop til rådet i Lybæk (Hübertz s. 144).   ⁴ Professor Peter Jørgensen har venligst fremsat denne tolkning som en mulighed.   ⁵ Bh. Saml. XIV, 88.   ⁶ Kommunesager 1790—1802.   ⁷ Organist- og Kantorembederne, s. 108.

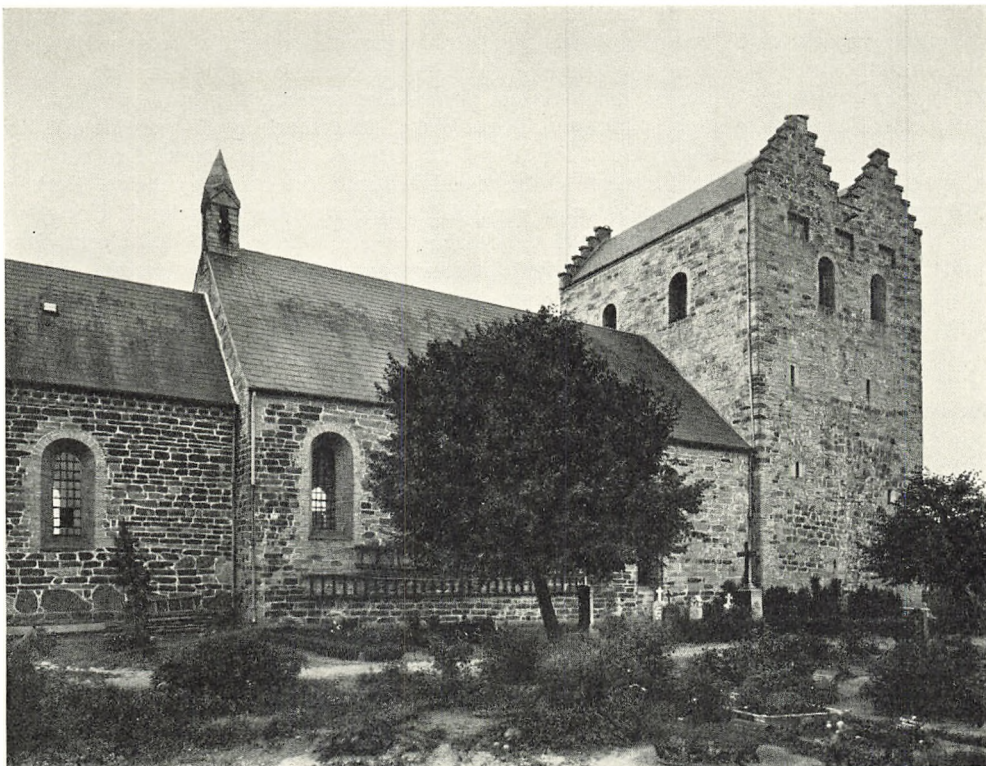

Fig. 1. Å Kirke set fra nordost.

Hude fot.

Å KIRKE

Byens område, som omfatter dens gamle markjorder med bebyggelsen Nyby, er vidtstrakt, men ligger som en lille enklave i det meget store Åker sogn, der når langt ind i Almindingen og har omtrent 6 km kystlinie. Grænserne mellem de to områder er krinkelde, og kirken, der glider så naturligt ind i bybilledet, ligger i virkeligheden ikke på byens grund, men i Åker sogn¹, hvis grænser går langs ydersiden af kirkegårdens syd- og østdige. Alt tyder på, at dette skel er ældgammelt og røber, at kirken oprindeligt har været en landkirke som alle de andre romanske kirker på øen. Den smule by, som fandtes i middelalderen, har sikkert kun fået rang som købstad, fordi Bornholms landsting fra Arilds tid indtil 1777 afholdtes her². Den lille flække, som 1671 kun var »ved 60 mand stærk tilsammen« (Ravn)³, og hvis gader endnu på Resens tid manglede navne⁴, har dog aldrig suget videre næring af landstinget, og hvor i byen dette i gammel tid holdtes kan være tvivlsomt. Måske snarest på eller nær ved sydsiden af torvet, hvor en lokalitet i 1863 omtales som »tingstedet«⁵, i hvert fald næppe ved den såkaldte »Stokkekilde«, som må have fået navn efter en pengeblok (»-stok«)⁶ og ikke efter tingstokkene⁷. Nær kilden fandtes 1624 »en grøn plan, *Hellig Ludse*, som er omlagt med kampesten, og hvori de begravnes, som ved sværdet er henrettede« (præsteindb.). De nævnte steder ligger forøvrigt begge på byens grund, temmelig langt fra kirken, og intet tyder på, at tinget nogen sinde har været holdt på kirkegården, endside i kirkens våbenhus, som man

i sin tid antog for det ældste kendte i Danmark, og derfor mente måtte være bygget »efter kongens ønske til brug for landstinget«⁸. Våbenhuset ved Å kirke er vel ualmindelig smukt og anseligt, men dog hverken påfaldende gammelt endsige enestående i sin art, ikke engang på Bornholm, hvor mindst tre af landkirkerne har haft våbenhuse af lige så stor eller måske større ælde (sml. Ruts kirke, Østermarie og Peders kirke). Kirkens størrelse ville man dog nok tro for en del beroede på, at den i hvert fald en gang om året kunne komme til at rumme andægtige besøgende fra hele Bornholm. Endnu i 1543 var det nemlig sædvane, »at der på øen holdes landsting lørdagen før S. Hans (kirkens værnehelgens) dag«⁹. Hermed må vel forstås en almindelig, årlig folkeforsamling. Landsting i retslig forstand, som appellinstans rangerende lige under højesteret, afholdt man i senere tid hver anden fredag¹⁰, og om tirsdagen (Sønder-)herredes ting¹¹, men ingen af disse institutioner kan normalt have trukket mange folk til byen.

Af skriftlige vidnesbyrd om en forbindelse mellem kirke og landsting har man kun Ravns omtale af den jernbundne kiste, »som udi forrige tider skal være deputeret til en landekiste, hvori kongebreve og andre skriftlige dokumenter, arkiver og deslige kunne være i god reserve« (s. 171), og som på hans tid endnu var til, men tom, og stod i koret (rgsk.).

Kirken var viet til *S. Johannes*, sandsynligvis døberen, eftersom denne ses afbildet i Å kirkes segl fra 1597, og en forgyldt træfigur (s. 161) af samme helgen indtil 1706 var opstillet i kirken¹². Denne tilhørte indtil 1658 domkapitlet i Lund, hvor der fandtes et præbende, som besad jus patronatus¹³. Dette kanonikat tildeltes 1659 hovedlederen af opstanden mod svenskerne, præsten Poul Ancher i Hasle, på livstid († 1697). Indtægterne af kanonikatet var dog meget små, fordi største parten af dem var skånske og gik endelig tabt ved fredsslutningen 1660. I daglig tale kaldte man endnu i 1800'rne Å kirke for »kapitelskirken«¹⁴. I 1809 hørte den under kronen¹⁵, men må være overgået til selveje engang i 1800'rne.

I de hvælvede, magasinagtige rum i det store kirketårn forvarede man 1678 en del af de 3000 reddede svenske soldater fra det store skibbrud ved Bornholms sydkyst¹⁶. Tårnet blev anvendt på samme måde 1706, da en af svenskernes fangetransporter (med »Polacker, Cosaker og Calmukker«) forliste¹⁷.

I 1700'rne og senere sad der to mandshoveder af sten indmuret i det store kirketårn, »det ene og største på den nørre side ved det vestre hjørne, det andet på den østre side ved det nørre hjørne; efter *tradition* eller vedvarende gammel fortælling skal samme hoveder forestille tvende jætter eller kæmper, som have bygget Åkirke, hvoraf den ene efter hovedets dannelse har været lang og smal, den anden kort og bred« (Urne).

Kirken ligger i vestranden af den højtliggende by. Dens svære tårn ses langt ud over sydlandet, som allerede i meget gammel tid må have været en af øens hovedbygder. Ganske tæt vest for kirken lå endnu i 1872 en større gård, som omkring 1508 lagdes til kanonikatet og siden kaldtes Kannikegården¹, og i omtrent samme afstand mod syd fandtes der indtil slutningen af forrige århundrede en lille bindingsværksbygning, »ammunitionshuset«², hvori Bornholms væbning opbevarede skyts o.l., i 1818 otte feltkanoner³. Som genbo mod syd har kirken endnu den dag i dag det lille, i 1856 af grundmur opførte *hospital*, en stiftelse, som nedstammer fra den middelalderlige S. Jørgensgård, »Spidlegård«, i Åker sogn (s. d.), og som reorganiseredes og flyttedes til Åkirkeby i 1694⁴.

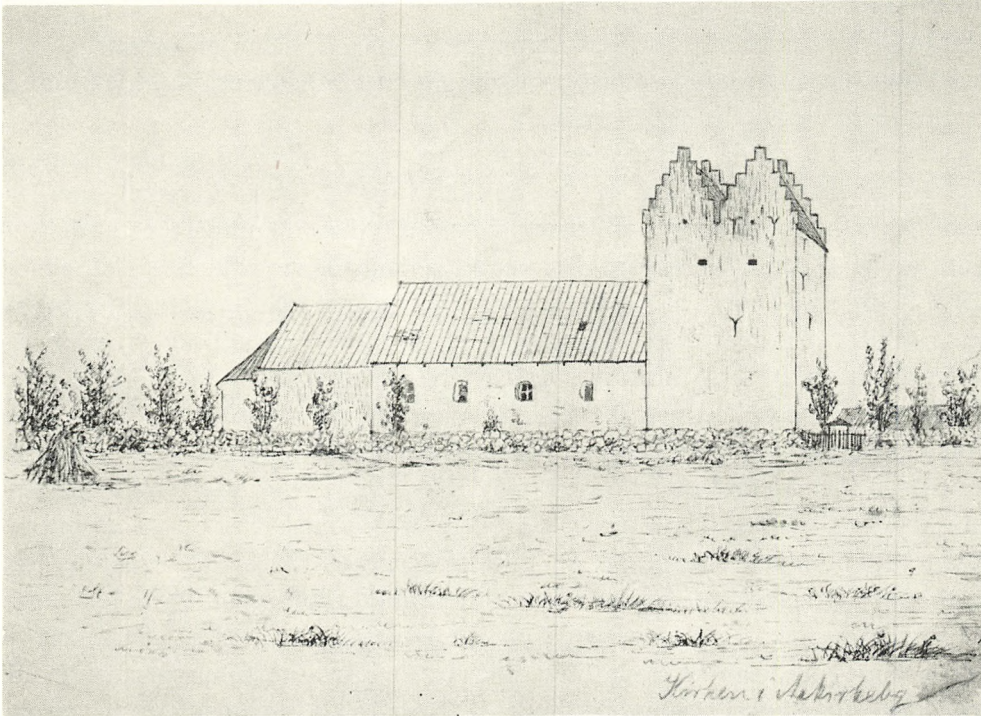

Fig. 2. Å kirke set fra nord. Efter tegning i NM, vistnok udført af D. Jacobsen kort før 1854.

Den rektangulære kirkegård hegnes af en som helhed vistnok nyere, i hvert fald stærkt omsat kløvstensmur, hvis yderside gennemgående er sat i kalk, mens indersiden nærmest har digekaraktter. Mod nord brydes dette hegn af et par moderne småbygninger af kløvet kamp (ligkapel, ligvognshus); her og mod øst er der simple, moderne trælåger. Begge disse lågers forgængere var indtil 1854 udformet på bornholmsk vis, med stolpebåret planketag («skur»). I ældre tid, således 1679 (rgsk.), omtales fire låger foruden »kirkeporten«, som må være gennemgangen i det fritstående klokketårn («klokkeporten»). En søndre og en vestre låge nævnes 1685; af regnskabet for 1725 fremgår, at den søndre fandtes vesten op til klokketårnet. I syddiget, ud for våbenhuset, lukkes gabet efter det i 1874 nedbrudte $\dagger$ klokketårn (sml. ndf.) nu af en stor jerngitterport, hvis hjørnefasede murstenspiller har skråkantsokkel af kamp og krones af draperi-omhængte profilvaser, opsatte 1878 (rgsk.).

Af de gamle *bindinge* er kun 44 bevaret, alle i syddiget og fordelt med 10 par øst for og 12 par vest for gitterporten.

Kirkegården, som endnu i forrige århundrede kantedes af store asketræer, som skal have været plantede i slutningen af 1500-tallet⁵, benyttes nu ikke mere, men omdannes i stedet gradvis til et anlæg, dog med bibeholdelse af

enkelte fortjente personers gravsteder, således skovrider Hans Rømers (†1836) i kirkegårdens nordvesthjørne. Samme sted fredes desuden en mærkelig gammel brønd med karme af sandstensplader og en vindeindretning, hvis hjul og balanceklods fornyedes 1869 (rgsk.).

Det i 1874 sløjfede *†klokketårn* kendes fra en ret udførlig opmåling, udført kort før nedbrydningen (fig. 4)⁶, og omtales hyppigt i kirkeregnskaberne. Den godt 7,6 m høje, på begge ledder omkring 6,6 m brede kampestens underbygning havde 1,3 m tykke mure, hvis håndværksmæssige udførelse vistnok har været bedre end i noget af øens bevarede klokketårne. Dette gjaldt i hvert fald de to rundbuede, godt 2 m brede gennemgange, som var anbragt overfor hinanden i tårnets syd- og nordmur, og som må være regnskaberne »kirke«- eller »klokkeport«. Begge gennemgangenes buer havde påfaldende veludførte kragbånd, hvis skråkantprofil, som er skitseret på et måleblad fra 1874, virker romansk og er den eneste blot nogenlunde kultiverede og vurderbare enkelthed, som kendes fra øens klokketårne, der ellers uden undtagelse er rå og plumpt opmurede. Man må da antage, at Å kirkes klokketårn var det ældste af hele bestanden, sandsynligvis opført i den ældre middelalder og muligvis forbilledet for alle de øvrige. — Af kirkeregnskaberne fremgår, at tårngennemgangen var forsynet med brolægning (repareret 1863) og at begge portåbningerne var lukkede med plankedøre (istandsættelser 1737 og 1832). Gennemgangen har antagelig kun været benyttet ved særlige lejligheder, vel snarest ved begravelser, på samme måde som de engelske »lich-gates«, hvorunder kisten gør holdt, inden den føres ind på kirkegården. Endvidere kan ligbåren til daglig have stået her.

Midt i portrummets østvæg, omkring 140 cm over brolægningen, var der en lille, retkantet niche (50 × 75 cm). Over gennemgangens bjælkeloft fandtes der en lav mellemetage, gennemkrydset af ankerbjælker indlagt til støtte for de brøstfældige mure og belyst fra en rektangulær, smiget glug i nord. Klokkestokværket derover var som vanligt af bindingsværk, men ringe, i bornholmsk almuemanér, uden fodtømmer, skråbånd og knægte og i det hele præget af brist på materiale. Selv om alle fire sider var lige lange, var stolpetallet mærkeligt nok ikke ens. Mod nord og syd var der fire store fag, hvert delt af en opløber lige så bred og høj som stolperne, mod øst og vest var der desuden indskudt et halvfag (uden opløber) mellem første og andet fag fra nord. Tavlene under de lavtsiddende løsholter var udmurede, men for åbningerne over løsholterne, som var betydelig højere end tavlene, var der overalt nedklappelige lemme i fagbredde. I lukket stand nåede disse lemme dog langt fra op til remmene (»leiderne«) over stolperne. Dette mærkelige arrangement genfindes ikke ved noget andet af de bornholmske klokketårne.

Kirkeregnskabet for 1742 oplyser, at klokkestokværket dette år blev fornyet, og at der hertil blev brugt følgende tømmermateriale: ». . . 4 fodtræer à

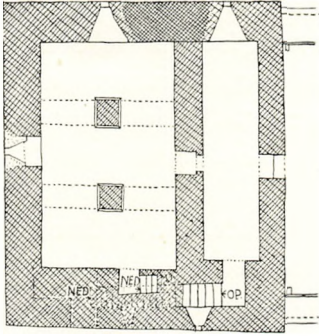
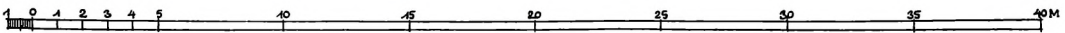
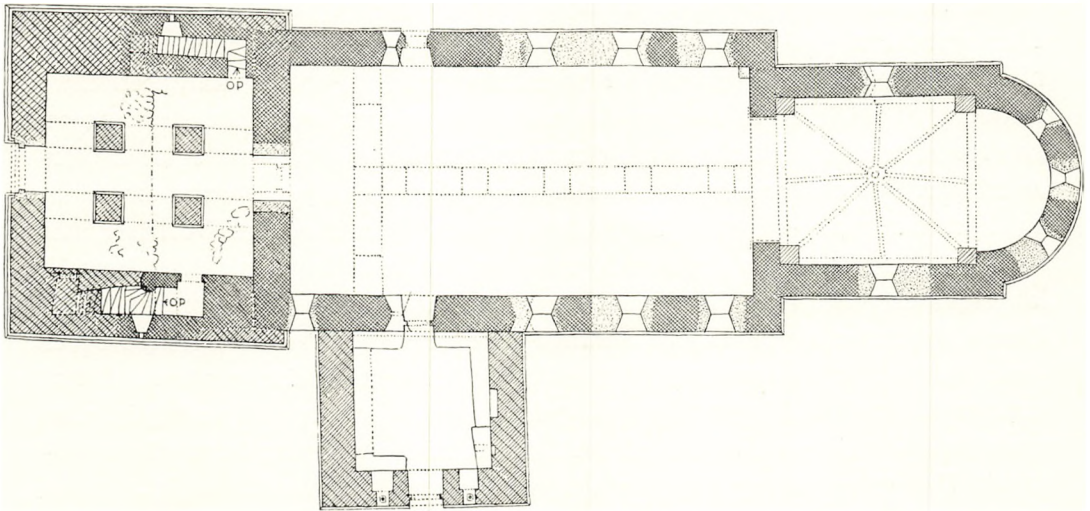
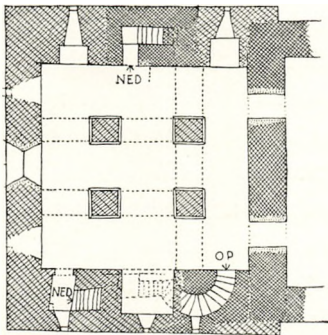

Fig. 3. Å kirke. Planer i 1:300, målt af Charles Christensen 1938. Nederst grundplan af hele kirken, derover planer af 2. og 3. tårntage. De i 1874 nedbrudte lang- og tværarkader i skibet er indpunkterede efter opmålingerne i B. æ. K. Delelinjerne i tværskillerummets midtpille og i langskillerummets østligste piller angiver grænserne for to senere udhugninger, som var foretaget på de nævnte pillers øst-sider for at skaffe bedre pladsforhold.

15 mk., 4 leider à 10 mk., 18 stolper, 18 løsholter, 32 opløbere, 12 spær, 5 hanebjælker, 2 husbrande« samt lægter, brædder osv. Bortset fra fodtræerne, som vel i mellemtiden har måttet fjernes på grund af råd, stemmer tømmermateriale stykke for stykke overens med opmålingstegningen fig. 47. Man må da antage, at tømmeret i det i 1870 til ombygning udsatte klokketårn (rgsk.) dengang ikke var mere end 128 år gammelt.

Hvor længe det i 1742 kasserede klokkestokværk havde holdt, kan derimod ikke ses af regnskaberne. Det var ret brøstfældigt i 1677, da det blev istandsat med 4 store fodbjælker af eg, 1 stolpe, 6 »styner«, 2 løsholter og nogle små knæer. Derudover medgik der dog hele 10 lispund jern til stolpebolte og til ankre i hjørnerne, så klokkehuset har sikkert allerede i 1677 været temmelig alderstegent. — Første gang, det omtales, er forøvrigt i 1663: »In Majo er først lagd Tagsteen paa Aakirkis Klocke Taarn, ti der laag før ickun Dæller (planker) derpaa: og blef samme Taarn da fordønnicket paa siderne . . .«⁸. Taget har allerede dengang været et saddeltag, eftersom klokketårnet i 1685 fik en ny dellegavl i den nørre side og den sydre gavl forbedret (rgsk.).

Kirken, som præges hårdt af en radikal hovedstandsættelse i 1874, består af apsis, kor, skib, tårn og våbenhus. Alle fem bygningsafsnit er vel helt igennem romanske, absolut samtidige er dog kun apsis og kor. Skibet må ganske vist være påbegyndt samtidigt med disse to afsnit, men kan dog først være blevet fuldført efter en pause, tårnet, som næppe er kirkens oprindelige, har fået sin nuværende drøjde efter en hurtigt påfølgende, større ombygning, og endelig må våbenhuset være mindst en menneskealder yngre end tårnet.

1. byggeperiode. Samhørigheden mellem apsiden, koret og de underste partier af skibets langmure fremgår både af materialet og af stilformerne. Nu, efter restaureringen i 1874, som har bortrenset ydermurenes hinder af kalkning, udspækninger og eventuelle romanske pudslag, er den karakteristiske fordeling af de forskellige anvendte materialer meget iøjnefaldende, og man kan forholdsvis let udskille, hvad der er ændret ved reparationer og andre forandringer. Apsiden er næsten udelukkende opført af en lys, grønlig sandsten, og dette materiale er i koret anvendt til sokler, hjørner og rundbuefriser, når desuden helt til tops i skibets østhjørner, og genfindes i dettes sokkel frem til langsidernes døre, af hvilke den nordre har indfatninger af samme stenart. Denne optræder derimod kun sporadisk vestligst og foroven i skibet og er praktisk talt slet ikke anvendt i tårnet. Hånd i hånd med den grønne sandsten, som er fuldendt tilhugget i bygningsdetaljerne, optræder en sortagtig eller meget mørkt rustbrun, skifret stenart, der teknisk set virker temmelig umedgørlig. Den er overalt anvendt i rått tugtet tilstand, i jævne skifter, intet steds finhugget (hvilket sikkert heller ikke lader sig gøre), dominerer aldeles i korets murflader og på en nogle få meter lang strækning helt op til gesimsen umiddel-

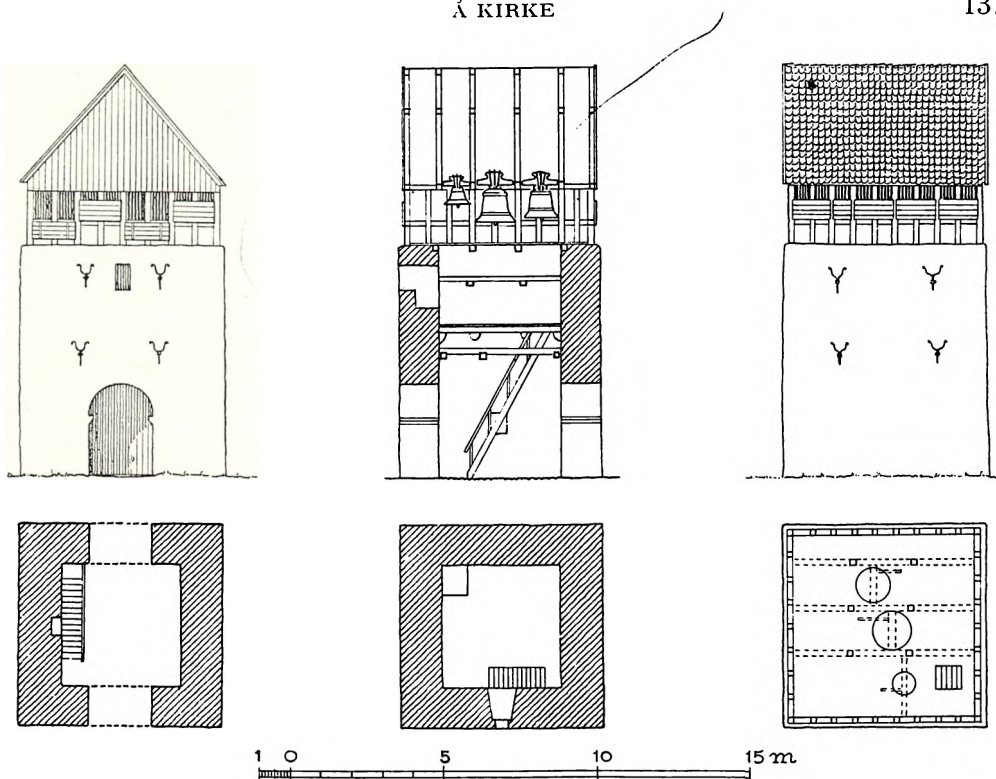

Fig. 4. Å kirke. Planer, snit og opstalter af det i 1874 nedbrudte klokketårn. Mål 1:250.
Efter forarbejde af E. Blichfeldt til tegningen i B. æ. K., pl. 34^e.

bart vest for skibets østhjørner, mens den forneden i skibets langmure almindeligvis kun når et par meter op over sokkelen og ebber helt ud vest for dørstederne. Resten af skibet samt tårnet er langt overvejende af silurkalk (enkelthederne er udelukkende af dette materiale); hist og her, især i tårnet, dog lejlighedsvis isprængt en smule rå og kløvet kamp. — I våbenhuset er forholdene atter lidt afvigende (sml. ndf.).

Ravn bemærker 1671, at kirken er »meget stærk og ypperlig huggen og forarbejdet af grå hugne sten, der ere opgravne udi åerne, neden om byen går«. Dette er sikkert rigtigt, ikke alene for silurkalkens vedkommende, som Ravn må sigte til, men gælder også de to andre materialer. Mineralogisk Museum oplyser, at såvel den grønne sandsten som den mørke skifer hører til den temmelig heterogene, ca. 60 m tykke, bornholmske lagserie, som kaldes »grønne skifre«. De to grønsCIFre må være taget i Grødby ås leje⁹, silurkalken derimod i Læså; fra begge forekomster er afstanden til kirken omtrent lige stor, ca. 4 km. De forskellige materialer har da været lige lette eller lige svære at fremskaffe.

De så skarpt adskilte materialer antyder, at mere end eet håndværkerhold har været beskæftiget ved kirkens opførelse, og af stilformerne får man det

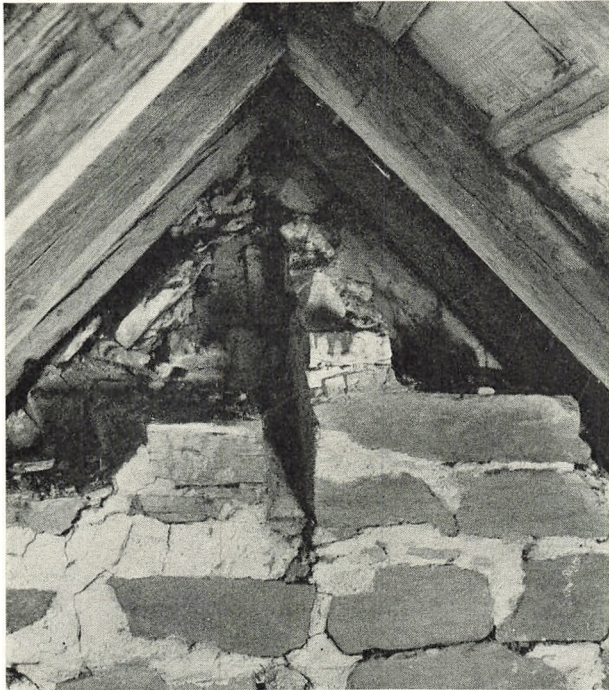
bestemte indtryk, at afløserne kom fra en anden egn og skole end de folk, som påbegyndte byggearbejdet. De detaljer (f.eks. buefriserne) og profiler, som er udført af den grønne sandsten, og som alle findes i kirkens østparti og således er ældst, er rigere og langt mere kultiverede end enkelthederne fra de yngre afsnit (skibets vestende og tårnet), der gennemgående er summarisk udført og alle af ortoceratitkalksten. Rimeligvis er forholdet det, at det første stenhuggerhold kom fra Centralskåne, eller dog havde tilknytning til Lunds domkirkes kres, hvor sandstenen er hovedmaterialet og det finere håndværks forudsætning, mens de afsluttende byggearbejder er udført af stenmestre fra det mere rustikke Sydøstskåne, muligvis Vallebergaegnen, hvor man var henvist til en mere umedgørlig kalksten, som forøvrigt stammer fra en geologisk formation, der ganske svarer til den bornholmske¹⁰.

De tre just behandlede ældste bygningsafsnit har skråkantsokkel. Vinduerne stammer næsten alle helt eller delvis fra restaureringen i 1874, har et ret korrekt, romansk anstrøg, men er dog gennemgående for store, og i skibet er der flere end oprindelig. *Apsiden* har tre vinduer på de gamles plads, de to søndre helt ny, det nordre relativt velbevaret, men ændret i lysningen og noget fornyet udvendig. *Koret* har et vindue i hver langmur, det søndre nyt, det nordre udvidet i 1874. Begge afsnit har derimod bevaret deres smukke, velhugne rundbuefriser, hvis ca. 22 cm brede buer er fordybet i hver sin sandstenskvader. Under buefødderne er der simpelt skråkantede konsoller, umiddelbart over frisen ligger gesimsen, hvis stejle skråkant foroven begrænses af en lille platte.

Skibet har formentlig haft tre vinduer jævnt fordelt i hver langmur, nu er der fire mod nord, men af disse er kun det vestligste oprindeligt. Mod syd er der nu fem, de to vestligste over hinanden, intet af dem på oprindelig plads. Det øvre, vestre parti af det romanske midtvindue spores dog over våbenhusets østmur, og det oprindelige vestre vindue står omtrent fuldstændigt bevaret bag våbenhustaget, kun er lysningen noget ødelagt og dækket af et døranslag af puds, antagelig et vidnesbyrd om, at vinduet en overgang har tjent som dør ud til våbenhusloftet og været tilgængeligt fra et pulpitur inde i kirkeskibet. Vinduet er noget bredere end det tilsvarende romanske lige overfor i nordmuren (ca. 107 mod 80 cm) og sidder højere, kun 80 cm under skibets gesims, som har skråkantprofil og er af silurkalksten.

Begge skibets langsidedøre er bevaret. — Norddøren, hvis mål udvendig er 315 × 91 cm, bryder sokkelen. Dens ydre sider og stik er af grøn sandsten, forhjørnerne er profilerede med en stor karnis mellem små platter. Rundbuestikkets yderkontur er ujævn, tilfældig; under det glatte kalkstens tympanon er der profilerede bærekonsoller, den østre af sandsten, den vestre af silurkalk. Det dybt smigede inderparti er overdækket med en rundbue. Mens denne dør nu er tilmuret, er syddøren endnu i brug. Denne er noget bredere proportioneret

E.S. 1952

Fig. 5. Å kirke. Skrå, muret kanal i toppen af kirkens romanske korgavls vestside, set fra tagrummet.

(udv. 303×115 cm) og enklere udført. Den har udvendig en dyb, smal fals og i vederlagshøjde et par spinkelt profilerede, omløbende kragbånd. Også her er tympanet glat, af kalksten, og båret af profilkonsoller. I det indre svarer den til norddøren.

Portalerne er således af hver sin type, men dog ikke så påfaldende forskellige som dørene i Østermarie, og de virker afgjort komplette. Det er derfor mærkeligt, at man i de nedenfor omtalte delemure i skibet har fundet tilhugne kvadre med profiler, som nøje svarer til led i begge portaler. Hvor mange er lige så uklart som de nærmere fundomstændigheder, men der findes skitsetegninger af to, hvoraf den ene kan skønnes at have været en kragsten af samme materiale (silurkalk) og form som dem i sydportalen, mens den anden, en bukvader af sandsten, til forveksling ligner stikstenene i norddøren. Begge profilstenene stammer muligvis fra en forsvunden døråbning, f.eks. fra en vestportal, men det er vanskeligt at se, hvorledes de to profiler har kunnet forenes. Det kan da være, at det oprindeligt har været tanken, at begge langsidernes portaler skulle være ens, men at kun den nordre var fuldført, mens den søndre var påbegyndt eller kun halvt færdig, da arbejdet i første omgang standsede. Den nuværende sydportal må i så fald høre til kirkens anden byggeperiode.

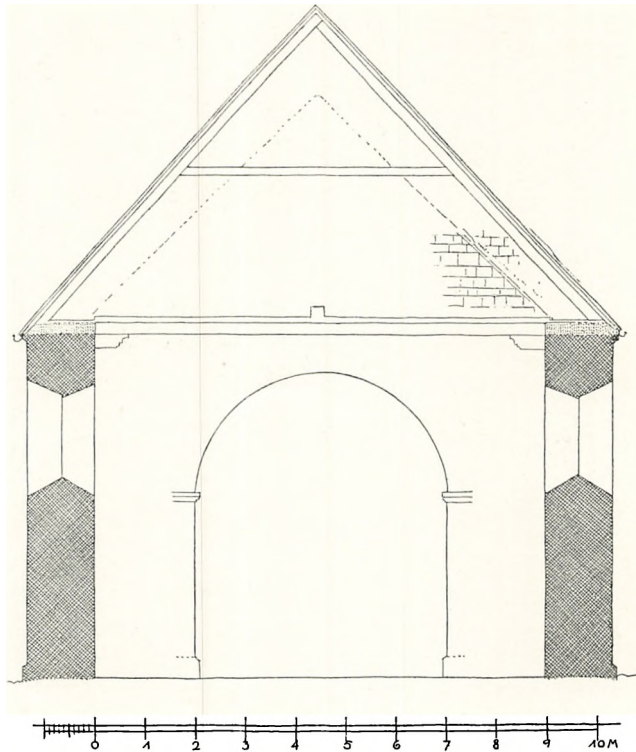

Fig. 6. Å kirke. Tværsnit af skibet, set mod øst. Mål 1:150.
Efter opmåling af Charles Christensen 1938.

Helt uforklarlig er en stor profileret sandsten, som i 1874 skal være fundet »i et gammelt vindue på kirkens nordside«. Dens profil, rundstav, karnis, kendes fra et måleblad, men heller ikke denne sten er bevaret, og man kan derfor ikke mere afgøre, hvad den oprindelig har været brugt til. Profil og materiale henfører den til første byggeperiode.

Efter restaureringen 1874 er kirkens *indre* atter udelt som oprindelig planlagt. Nordligt i apsisvæggen, i en spærstikdækket gemmeniche 125 cm over gulvet, sad indtil 1874 det s. 171 omtalte gamle skab. Apsishvælvet, som er halvkuppelformet, udmunder glat i korets østvæg. Koret har nu en svær, ungotisk munkestenshvælvning, over denne kan den romanske vægpuds i nord og syd spores op til murkronen og mod vest, på triumfgavlen, til en vandret linie i samme højde. Heroppe, lige under det romanske bræddeloft, omkring 5,5 m over gulvet, har der siddet en række *lydpotter*¹¹, tilsyneladende fordelt i to grupper med tre på hver side af korbuen. Toppen af korbhvælvets vestre skjoldbue når dog så højt op, at den kan dække over flere. Afstanden mellem de synlige lydpotter har kun været 20—30 cm, potternes form var dobbeltkonisk, en af dem var omkring 26 cm høj og godt 21 cm vid over bugen. An-

bringelsesmåden var den sædvanlige: vandret indmuret med munden i plan med vægfladen; noget trælukke er ikke iagttaget.

Den store, brede korbue har skråkantsokkel under vangerne, i vederlags-højde profilerede kragbånd, rundstav over hulkant, som er ført omkring vesthjørnerne.

Foruden den romanske syddør har skibet en vestindgang fra tårnet, som er brudt i 1874.

Kirkens oprindelige taggavle er bevarede, begge muret af tugtede sten, næsten udelukkende af den ovenfor omtalte rustbrune »grønne skifer«. I korets taggavl, som helt er af skifer, og hvis fuger er skødesløst glattede, uden kvaderridser, er der et ret højtsiddende, oprindeligt krybehul (55 × 45 cm) ud til apsidens tagrum. Gavltoppen er en del ødelagt, men dog ikke mere, end at man endnu kan se, at gavlen i romansk tid har været afsluttet med en skråt opad og udad stikkende prydelse af træ, som har været udskåret i en kantrejst, 8,5 à 9 cm tyk planke. Af træet er nu intet bevaret, men det har efterladt sig et tydeligt aftryk i form af et muret hak i gavltoppen (fig. 5). Hakkets glatte sål, som er bevaret i en længde af 73 cm, hælder omkring 51 grader mod vandret plan. Om gavlprydelsens udseende kan naturligvis intet siges med sikkerhed, men den kan have været udformet som et kors, eller måske snarere som et dyrehovede, i slægt med de langstrakte dragehoveder, man kender fra nordiske husrelikvarier og fra norske stavkirker.

Triumfgavlen (fig. 6 og 7) brydes af en moderne gennemgang til kortaget. På gavlens vestside ses udmærket tydelige spor af ældre taglinier eller rettere konturer af en ældre gavl, hvis fuger er fremhævede med kvaderridser, og som har haft en lidt lavere hældning end skibets nuværende tagflader. Fodpunkterne for denne oprindelige taggavl falder omkring 20 cm uden for inderflugterne af skibets langmure. Gavlen er kort sagt alt for lille til skibet, og ved nøjere eftersyn finder man da også, at dens bredde, hældning (omkring 45 grader) og udhæng passer fortræffeligt til et kortagværk, naturligvis ikke det nuværende moderne, men det forsvundne romanske. Murværket, hvormed den

E.S. 1952

Fig. 7. Å kirke. Detalje af murværket på vestsiden af skibets østre taggavl.

oprindelige, lille taggavl er øget til den nuværende størrelse, rundt regnet en meterbred stribe til hver side, er ganske vist også romansk, men afgjort tilføjet senere. Det er uden forbandt med det oprindelige og udført med mindre omhu (fig. 7), materialet er blandet og fugerne uden ridsning. Set i forbindelse med det materialskifte, som er noteret vestligt og foroven i skibet, røber gavlf forholdene tydeligt, at man afsluttede første byggeperiode ved at lægge tag på det anselige kor, der altså en tid har gjort tjeneste som kirke, og afbrød arbejdet på skibet, som i en kortere eller længere periode må have stået med ufærdige langmure og tagløst. Hvorfor så arbejdet er blevet stillet i bero er uklart. Årsagen kan lige så vel have været dagligdags pengemangel som krig og urolighed (venderne); særlig påfaldende er standsningen i hvert fald ikke, eftersom man f.eks. på Låland-Falster ret ofte har iagttaget helt tilsvarende byggestop efter korets opførelse, selv ved ganske små landkirker uden præstedør, der kunne have tjent som midlertidig indgang for menigheden¹². — I Å kirke har man antagelig anbragt en midlertidig lukkemur, med dør, i korbuen.

I 2. byggeperiode har man så fuldført kirken efter en mere kompliceret plan end oprindelig forudset, men i simple stilformer.

Skibet blev gjort færdigt, de påbegyndte langmure ført op til fuld højde, udstyret med de ovenfor omtalte vinduer, tre mod nord, tre mod syd, af silurkalk, og afsluttet foroven med simple skråkantgesimser af samme materiale. Endvidere må man ved samme lejlighed have rejst et tårn foran vestgavlen. Indtil 1874 kunne man i denne se en knap 2,8 m bred, godt 3,8 m høj rundbue med hulkantede, mod øst omkringløbende kragbånd (fig. 3). Denne nu af moderne vægpuds dækkede arkade er ret snart blevet tilmuret, i lukkemuren sad der en blandet vestdør (udvidet 1874) med rundbuet spejl mod øst og rektantet lysning. Lukkemur og dør må stamme fra den store ombygning, hvorved kirkens vesttårn blev udbygget til den nuværende anselige størrelse og hvælvet. Arkaden dækkes af tårnets underste hvælvinger og er sikkert en ældre tårnbue, som enten hører til det endnu bevarede, men udvidede vesttårn, eller måske stammer fra et endnu ældre tårnanlæg. Ved restaureringen i 1874 blev store partier af det nuværende tårn fornyet, og man skal dengang i det middelalderlige murværk have fundet »en del sten, der var huggede som vandrette skifter til en apsis med betydelig mindre radius end den, som findes mod øst, og som måske skriver sig fra en vestre apsis, der støttede sig til den oftnævnte bue, og som er blevet nedbrudt, da tårnet kom til« (B.æ.K., s. 14). Dette fund er nu vanskeligt at vurdere. Stenene, der efter beretningens ordlyd lige så vel kan være dannede til en indre som til en ydre krumning¹³, blev ikke opbevaret, og det er hidtil ikke lykkedes at påvise nogen af dem i tårnmurværket. Er de i 1874 gjorde iagttagelser til at lide på, ville man vel næppe mere henføre de

Fig. 8. Å kirke, set fra sydvest.

E.S. 1952

krumhugne sten til en vestapsis, men måske snarere til et rundtårn af den art, som i fire tilfælde er bevaret ved skånske kirker. Som støtte herfor kunne man, med alt forbehold, henviser til nogle mærkeligt placerede fundamentrester, som i 1938 blev fundet i sydøsthjørnet af tårnets underrum (planen fig. 3). Det må være fremtidige undersøgelser forbeholdt at løse dette problem og afgøre, hvor gammel arkaden egentlig er, men at den har indgået i det ældre, brede tårnanlæg, som blev påvist i 1938, kan betragtes som givet.

Som samtidige med kirkens første tårnanlæg må man anse de mærkelige *arkademure i skibet*, som opdelte dette indtil 1874. Af disse to mure delte den ene¹⁴, som var på fire rundbuede arkadefag (fig. 3 og 10), kirkerummet på langs i to godt 4 m brede skibe. Af murens fem retkantede arkadepiller, som havde skråkantede ledføjninger (mens soklerne var omløbende, fandtes der kun kragbånd under buevederlagene), var den østligste opført lige foran, ikke under den brede korbue. Den vestligste arkadepille var samtidig midtpille i en af to store rundbuer gennembrudt tværmur, som stod omkring 2,6 m fra skibets vestgavl. Tværmuren har næppe været nogen nødløsning, alene fremtvunget af tårnbuens snæverhed, selv om denne forbød at føre længdemuren helt frem til vestvæggen og her afslutte den med en pille af samme bredde som den, der var rejst foran den ulige anseligere korbue. Muren havde nemlig på vestsiden, over bueåbningernes top, omkring 5,1 m over gulvet, en kraftig inddragning, som måske vidner om, at der i denne højde engang har ligget et bjælkelag fra en etageadskillelse. I så fald har der måske her, over tværfaget i vest, været indrettet et mindst mandshøjt rum, antagelig en tribune. En sådan må nødvendigvis have haft åbninger af en eller anden form ud til skibet, men da arkademurene er blevet nedbrudt uden forudgående undersøgelse og uden sagkyndig kontrol, mangler alle iagttagelser. Muligt er dog, at den ovenfor omtalte overkomplette kragsten af silurkalk kan stamme fra en bueåbning i tribunen. Overrum, indrettede som herskabstribuner, er ret almindelige i de skånske brede vesttårne, og det er i hvert fald givet, at man i Å kirke har været tvunget til at forlægge et eventuelt rum af denne karakter til skibets vestende. Den bevarede tårnarkades højde er så stor, at den uvægerligt må have presset hvælvingen i det ældre tårnanlægs underrum, der jo sikkert, som vanligt på Bornholm, har været hvælvet, så stærkt til vejrs, at det omtrent måtte komme til at ligge i højde med skibets loft. Det har derfor næppe været muligt at indrette en brugbar tribune i selve tårnet. — Ifølge Brunius var murfladen på tværmurens vestside rå, som en blottet murkærne. Afsættet antog han var vederlag for en påtænkt tøndehvælving¹⁵. Ifølge Uldall (1871) så man dog romansk kvaderridsning nordligt på vestsiden af skillerummet. Hvis begge har set rigtigt, har murfladen været uensartet, hvilket kan skyldes senere forandringer.

Mens tværmuren aldrig har givet anledning til diskussion, højst har man debatteret, om rummet mellem den og tårnet skulle opfattes som et baptisterium, fordi døbefonten vitterligt har stået her¹⁶, så er der givet flere fra hinanden stærkt afvigende forklaringer på langarkaderne. De forskellige teorier er behandlede med fynd af Hans I. Holm (i B. æ. K., s. 13), hvis opfattelse er værd at citere. Han mener, at ingen endnu (i 1878) har givet en antagelig forklaring på disse mure, og slutter: »Man har sagt, at det (langskillerummet) er opført for at give kirken anseelse, hvad der slet intet har for sig; at man ikke har kunnet skaffe bjælker, som var lange nok, det er næppe rimeligt; at man ikke forstod at hænge dem op over så bredt et rum, hvilket heller ikke er rimeligt; at man har villet skaffe en fast understøttelse for blider og andre kastevåben, også det er tvivlsomt; at kirken ligesom tårnet har haft dobbelt tag, men hvorledes har da koret set ud?«

I hele dets disposition svarede langskillerummet nøje til arkaderne i tårnets hvælvede etager; pillernes og buernes bredde er begge steder næsten aldeles ens. Det skulle da synes mest nærliggende at tænke sig længdearkaden indbygget som forberedelse til en overhvælvning af skibet med to parallelle tøndehvælv, svarende til det arrangement, som virkelig er blevet gennemført i Østermarie. De to skibe i Å kirke var ikke så lidt smallere end de maksimale spænd, man på Bornholm har vovet at overdække med tøndehvælv på midtstøtte (Nylars 4,7 m). Heller ikke murhøjden synes for stor, den svarer til skibets højde i Østermarie. Noget andet er, at man næppe har kunnet slå hvælvene, før mørtelen i de 7 m høje mure var bundet godt af, og muligvis har man opgivet hvælvingerne, allerede inden dette var sket. Tøndehvælvene er i hvert fald aldrig blevet udført, ikke mindst måske fordi man i mellemtiden atter havde givet sig i lag med tårnet.

Dette har til at begynde med kun været halvt så drabeligt, som det er nu. Målene på kirkens ældre, brede vesttårn, af hvilket ikke så lidt, først og fremmest betydelige rester af trappeanlæggene, stadig er bevaret, er fastslået ved en undersøgelse i 1938 af arkitekt Charles Christensen. I kampestensfundamentet under det nuværende tårns nordmur blev der påvist en omkring 80 cm høj ogefuge, som faldt omtrent 3,3 m øst for tårnets nordvestre hjørne og korre-

E.S. 1952

Fig. 9. Å kirke. Kapitæl fra en af søjlerne i de to vinduer på våbenhusets sydside.

sponderede smukt med de fundamenter, der ved samme lejlighed blev afdækket inde i tårnrummet (planen fig. 3), og da de nederste partier af det ældre tårns syd- og nordmur som anført i stor udstrækning er bevaret, kan dets grundplan rekonstrueres med næsten absolut sikkerhed.

Som tårnet nu står, er det indvendig omtrent nøjagtigt kvadratisk, mens dets ydre bredde er noget større end længden, hvilket beror på, at tårnets vestmur kun er halvt så tyk som murene mod nord og syd. Ved udgravningerne 1938 viste det sig, at kampestensfundamenterne var ført ned til grundfjældet, en udløber fra nordlandets granitmassiv¹⁷, som her ligger i kun 1—1,5 meters dybde. Tårnet har dobbeltsokkel, nederst skråkantet, derover en stor, nærmest opadvendende rundstav, en profilfølge, der meget hyppigt ses i Sydøstskåne. Restaureringen i 1874 har udslettet ethvert spor, som kunne have fortalt os, om sokkelen i hele sin udstrækning stammer fra den romanske ombygning, eller om den allerede var til stede under det ældre brede vesttårn og blot er kopieret og ført videre under det tilføjede tårnparti. Det sidste synes rimeligst, eftersom der er bevaret façademurværk fra det ældre tårn. Klarest fremgår dette af nordsiden, hvor man ser en lille lyssprække. Denne må være samtidig med det oprindelige trappeløb indenfor og er foroven afsluttet med en rundbue, udhugget i overliggeren, et træk, som mangler ved alle de i det senere murværk siddende lyssprækker. Forholdene omkring den tilsvarende, ligeledes oprindelige sydtrappes nederste glug synes ganske at svare hertil, og en vurdering af murværket lader formode, at tårnets østhjørner helt eller delvis stammer fra det ældre tårn. Højt i nordøsthjørnet sidder der en del hjørnekvadre af rustbrun skifer, nedenfor disse er hjørnet af silurkalk, der bortset fra større og mindre pletter af kamp helt dominerer i tårnfaçaderne.

Heldigt nok har restaureringen i 1874 nærmest haft karakter af en hovedreparation, kun i det nuværende klokkestokværk og ved taggavlene har man tilladt mere væsentlige ændringer. Tårnets enkle, barsk afstængte præg er bevidst respekteret (fig. 8).

En stor moderne vestportal i romaniserende stilformer har 1874 afløst en meget uanselig dør, som skal have været sen, og i hvert fald ikke kan have været middelalderlig¹⁸. Over portalen er indsat et skægget mandshovede udhugget i sten, sikkert et af de to, som omtales af Urne (sml. indledningen s. 132). Tårnets glatpudsede *underrum* benyttes nu som forhal. Her, som i de følgende stokværk med undtagelse af øverste etage, er de romanske hvælvinger bevarede. Fire kvadratiske piller med skråkantede sokler og kragbånd bærer to og to hver sin øst-vest gående arkademur, som deler rummet i tre lige brede, tøndehvælvede skibe. En moderne dør af samme bredde som midthvælvingen fører i øst ind til kirkeskibet, helt mod vest i nordre og søndre tøndehvælv er der i 1874 brudt to firkantede skakter, gennem hvilke der er ført spindeltrapper

af træ. De oprindelige opgange til næste etage er dog stadig bevaret. Til den ene, en ligeløbstrappe med enkelte vendetrin og loft af stenplader liggende kant mod kant, er der adgang ad en retkantet dør i underrummets nordøsthjørne. Trappen hører til det ældre tårn, mens dens overdør i 2. etage, som er lige så enkel som underdøren, stammer fra den romanske ombygning. Den oprindelige søndre murtrappe er bedre stenhuggerarbejde, veludført er især underdøren, som sidder lidt vestligere end nordtrappens. Døren har karmanslag og fint hugget rundbue, bestående af tre stiksten med en lille fals på indersiden. Trappen begynder som et lille forrum, dækket med velbyggede tøndehvælv i et par afsæt, men har derefter oprindeligt fortsat som en vindeltrappe, højresnoet omkring en ca. 55 cm tyk spindel af silurkalk, som endnu er bevaret. De til vindeltrappen hørende radiære trin er kun i behold på en strækning svarende til en kvart omdrejning. Ved den middelalderlige ombygning har man bortbrudt selve skakten og ført trappen videre mod vest som ligeløbstrappe med vendetrin og stigende stenloft, udført på samme måde som i nordtrappen. Trappeforlængelsens overdør, en simpel retkantet gennemgang, findes nær vesthjørnet i tårnets næste etage.

2. *tårnetage*, hvis hvælv og vægge dækkes af moderne puds, gør nu tjeneste som gennemgangsrum til skibets store vestpulpitur, til hvilket der er adgang gennem to moderne rundbuedøre, anbragt nær østhjørnerne. De i denne etage komplet bevarede romanske hvælv har piller med ledføjninger, svarende til dem i underrummet. Tøndehvælvene er derimod anderledes fordelt, idet de to østre piller her bærer en nord-syd gående arkade, og der mellem denne arkade og østmuren er slået et tøndehvælv, som altså vender på tværs af hvælvingsretningen nedenunder. De to vestre piller bærer derimod tre hvælv, ordnet som i underste stokværk. Rummet har smigede lyssprækker mod nord og syd, anbragte i bunden af større eller mindre rundbuenicher. Mod vest er der i 1874 anbragt et stort cirkelvindue i midtfacet, det har afløst en ældre muråbning, måske en dør. I yderfacet til hver side blev der i 1938 fremdraget en smiget lysåbning.

Østligt i sydmuren fører en rundbuet dør ind til et i plan halvcirkekrummet trappeløb, som må være overtaget fra det ældre tårnanlæg. Omkring 3 m oppe er denne trappe afbrudt og ført videre med retning mod vest i det tilføjede murværk. Den ender med et knæk foran en retkantet overdør i 3. *tårnetage*, som ved en skillemur er delt i to rum. Skillerummet bæres af den omtalte nord-syd gående arkade i 2. stokværk, og tøndehvælvenes fordeling og retning er den samme som nedenunder. Af de to rum er det vestre størst, det har i midterste hvælvingsfag haft en dør ud til det fri, som senere er blevet formindsket til en smiget lysåbning. Lige overfor mod øst, midt i skillerummet, sidder der en dør, som har kunnet stænges fra vest. Skillevæggen er ikke i for-

bandt med tårnets nordmur, som antagelig her indeholder rester af det ældre tårn, uvist i hvor stor udstrækning. Fra det smalle rum bag skillerummet er der i alt fald nu adgang til skibets loft, men om denne gennemgang er gammel, eller har afløst en ældre, er usikkert. Hvert af rummene har i nordvæggen en stærkt smiget, oprindelig lyssprække; hvor murværket står blottet, ser man flere steder kvaderridsning i fugerne.

Et langt, lige trappeløb, som begynder i østrummets sydvæg, fører op til *tårnets 4. etage*. Denne er i 1874 blevet indrettet til klokkerum og i den anledning istandsat efter længere tids forfald. Ombygningen har fremdraget og markeret flere indtil da lidet kendte, oprindelige træk, men hidtil velbevarede mærkelige detaljer blev til gengæld fjernet og kendes nu kun fra de ældre beskrivelser og summariske opmålinger.

Det nu udelte rum har til hver side to ret anselige muråbninger, der efter restaureringen står som slanke, rundbuede glamhuller, men oprindelig har været lavere og afdækket vandret, med stenplader på udkragende konsolskifter. Oversiden af dækpladerne lå i plan med en omkring 75 cm bred murinddragning, som endnu er markeret til alle fire sider. Mellem dette tilbagespring og tagfoden var der en mandshøj, men kun alentyk murkrone, i hvilken der ifølge iagttagelser gjorde i 1874 har været tre gab til hver side. Disse åbninger, som udvendig står markeret som blændinger (mod øst kun ved lodfuger), har tilsyneladende stået som hak i murkronen, *skår*, og tårnets massive bygge måde og hele lukkede og trodsige karakter kunne nok lede tanken hen på, at det oprindelig har været indrettet til forsvar. Tårnkronens åbninger måtte i så fald opfattes som skydeskår, murstrækningerne imellem dem som tinder, og i højde med tilbagespringet kan der have ligget et fladt tag. Men af spygatter, som kunne lede regnvandet fra et sådant tag ud gennem murkronen, er der aldrig fundet spor, og selv om man ikke tør bestride, at tårnet oprindelig kan have været kreneleret til forsvar, så er der intet, som tyder på, at kirken som helhed har været befæstet.

Spørgsmålet vil næppe mere kunne klares tilfredsstillende, og alle de beskrevne enkeltheder har forøvrigt meget tidligt måttet vige for helt fredelige bygningsformer. Indtil 1874 var der nemlig i tårnets øverste etage bevaret en romansk arkademur på tre fag, med piller meget lig dem i skibet, men med lidt bredere buespænd. Arkademurens overkant har ligget i plan med toppen af kreneleringen, i hvert fald kun så meget højere som påkrævet, hvis man samtidig bibeholdt skårene med en tynd, vandret overdækning af stenplader. Det er dog måske mere sandsynligt, at de straks er blevet lukkede; i 1874 stod de alle tilmurede med undtagelse af det østligste på sydsiden, som var blændet ned til en lille luge. To af dem er i hvert fald blevet blændede ved ændringen: det midterste skår mod nord og syd, som dækkedes af arkademurens ender.

På murkronen og tværarkaden hvilede det mærkelige, dobbelte saddeltag, som kendes fra ældre billeder (fig. 2), og hvis tilsnit ret nøje kopieres af det nuværende, som dog indvendig er støttet på anden måde. De nuværende kam-takkede gavle, der vender mod nord og syd, er af granit. Deres forgængere, hvis former de efterligner, skal have været af blandet materiale, for en del af mursten, især gjaldt dette kamtakkerne (rgsk.).

Dobbelttaget var uden tvivl gammelt og har i hvert fald været til allerede 1671, på Ravns tid («kirken . . . har et dobbelt tårn, dog foruden spidser . . .», med spidser må Ravn vel mene spir). Tagformen var — og er — dog den mest økonomiske, man kunne vælge. I romansk tid har tårnet sikkert været afsluttet på mere anselig vis, snarest med en pyramide som i Vestermarie.

Våbenhuset foran syddøren er adskilligt yngre end ombygningen af tårnet og næppe tilføjet før ca. 1200—25. En del af dets enkeltheder, deriblandt portalkonsollerne og vinduessøjlernes kapitæler, er påfaldende veludførte og må være huggede af en meget habil mand, der ellers ikke synes at have været virksom på Bornholm, og vel da har været indkaldt til dette ene lille arbejde. De omtalte detaljer kan i hvert fald ikke være importerede, eftersom de, så vidt man ser, er af den samme lyse sandsten, som er anvendt til våbenhushvælvet. Ifølge Mineralogisk Museum må en prøve fra hvælvet være en kaolinholdig variant af Neksøsandstenen, som forøvrigt ikke optræder i nærheden af Åkirkeby. Våbenhusets andre enkeltheder er for en del af silurkalk, murfladerne af rå og kløvet kamp med nogen skiftegang. Ret højt i dets østmur sidder der en sten med adskillige skålformede fordybninger.

Hele våbenhuset har skråkantsokkel. Langsiderne har altid været uden vinduer, alle muråbningerne findes i gavlen, hvis oprindelige dør er bevaret. Denne er formet som en anselig portal ($3,2 \times 1,35$ m), udvendig falset, med lave, karnisprofilerede kragbånd i vederlagene under det runde bueslag, hvis stiksten næsten alle er helt dækkede af en cementlapning fra 1874. Under det glatte kalkstens tympanon har karmanslagene velhugne konsoller, formede som løvehoveder. Man ser endnu, at motivet har været varieret og arbejdet godt, men vejr og vind har taget en skal af den hvidgule sandsten. — Dørens inderside er svagt smiget, i hvert fald nu dækket med en fladbue.

På hver side af døren er der et af hensyn til hvælvet ret lavt anbragt biforieagtigt vindue. Deres lysåbninger er omkring 50 cm brede, indtil 85 cm høje, regnet til de hulkantede, cementlappede kragbånd. Begge vinduerne deles af en lille søjle, som bærer tvillingbuer, vistnok hugne i en enkelt sten. Baserne, hvis af hulkant over rundstav bestående profil er hugget i eet med plinterne, samt de glatte skafter er fornyede 1874, men kapitælerne er gamle; også de er stærkt sprængte; sandstenen, hvori de er hugget, smitter af ved berøring (fig. 9). Vinduesåbningerne omgives indvendig af en noget anseligere, rundbuet

niche. — Højt i den glatte taggavl, hvis rande er fornyede, sidder der en urskive i en moderne cirkelåbning, som har slugt en ældre, enkel lyssprække.

Det stærkt overpudsede indre dækkes af en oprindelig kuppelhvælving, muret af Neksøsandsten i tynde flager. Hvælvet, som er umanerlig tykt, bæres ind mod kirken af en rund skjoldbue, men forsvinder ellers glat i de svære ydermure, hvis uforholdsmæssige dimensioner røber, at bygmesteren har været meget forsigtigt indstillet over for hvælvinger.

En muret bænk har løbet væggene rundt, men er nu fjernet mod vest. Mod øst brydes den af et 170 cm langt, 75 cm dybt og knap meterhøjt muret alterbord, som er anbragt i sydøsthjørnet. Midt i østvæggen er der en lille, firkantet niche (ca. 80 × 48, 18 cm dyb).

En tegning fra 1871 (F. Uldall) viser, at der endnu dengang op ad væggen tæt til venstre for skibets sydportal fandtes en halvcirkulær plint, som var lidt lavere end bænken.

Efter våbenhuset er intet føjet til kirken, og i århundrederne derefter er der ikke foretaget ændringer af større betydning, bortset fra indbygningen af *korhvælvet*. Dette er otte-delt, af munkesten og hviler på fire grove kvadratiske hjørnepiller. De spidse skjoldbuer er helstens, de retkantede ribber samles foroven i en topring. Hvælvet er kuppelagtigt, en sten tykt, og stammer antagelig fra tiden omkring 1300 eller kort efter.

Kirkeregnskaberne melder kun om reparationer, af ændringer er der kun den lejlighedsvis, ganske hensynsløse indsætning af ny, større vinduer at notere. Den bornholmske rekord havde et vindue østligst på skibets nordside. Ifølge opmålingerne i B. æ. K. var det af træ, otte-rammet, retkantet, knapt 1,2 m bredt, men over 4 m højt. Sammen med flere mindre af lignende karakter forsvandt det ved restaureringen 1874, som forøvrigt delvis må være blevet betalt ved bortsalg af kirkens blytag. At dømme efter regnskaberne lå der bly på alle tage, bortset fra tårnet, som allerede 1693 havde tegltag, og våbenhuset, hvis bly udskiftedes med tegl i 1806.

Kirken står nu med blanke mure. Tagværkerne er alle ny og tækkede med skifer, kun over apsidens er det gamle blytag bevaret tillige med et ældre tagværk af spinkelt egetømmer. Alle 19 spær har spærsko og bladet, omtrent lodret stiver, men af hanebånd er der kun to. Et helt gennemløbende hanebånd langs muren forbinder 1. og 19. spær, et andet, vinkelret herpå, er ført ud til spær nr. 10, midtspæret.

Restaureringen i 1874, som lededes af arkitekt E. Blichfeldt, præger endnu bygningen stærkt. Den var forud godkendt af kirkeministeriet efter indhentede erklæringer fra J. D. Herholdt. Man er således ikke gået overilet til værks, og restaureringen må vel endog for sin tid betegnes som hensynsfuld, men nu om stunder ville antagelig ingen have givet sit minde til at nedbryde skibets arkademure.

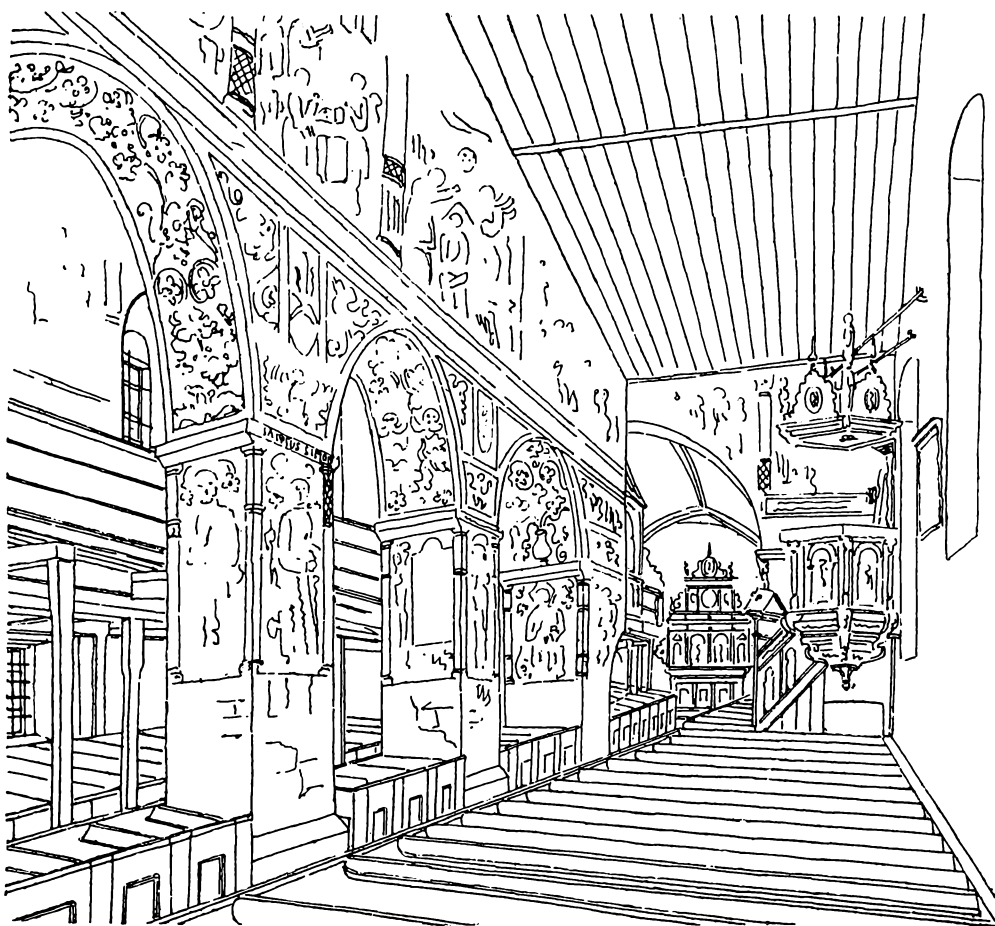

Fig. 10. Å kirke. Indre, set mod øst. Efter penneskitse af F. Uldall 1871.

† KALKMALERIER

I 1871, et par år før kirkens ombygning, fik F. Uldall i opdrag at foretage en undersøgelse af bygningen og, mere specielt, af arkademurene i skibet, om hvis (nedenfor omtalte) kalkmalerier fra 1571 han skulle udtale sig. Som måske de fleste af sine samtidige fandt han dog de sidste af så ringe kunstnerisk lødighed, at han indskrænkede denne part af sit hverv til et minimum, og da kalkmaleriernes skæbne endnu ikke var afgjort, kunne han ikke foretage pudsafbankninger i større skala. Man ved derfor ikke, i hvor stor udstrækning kirken har været dekoreret i romansk tid.

Trods undersøgelsens ringe omfang lykkedes det dog Uldall at finde et *†helgenbillede af romansk karakter* »på den østlige ende af længdeskillerummet i et par alens højde over den øverste (del?) af den herværende, senere udhuggede

fordybning eller niche (sml. planen fig. 3). Dette billede, som er malet dels på et lag hvidtekalk, umiddelbart på cementkvadrene, dels også på den gamle puds over samme, viser sig ved hele sin karakter at være af høj ælde, langt ældre end hele kirkens øvrige dekoration, og tør temmelig sikkert antages at være samtidig med muren, hvorpå det er anbragt. . . . At billedet på nogle steder er malet på hvidtekalken over selve muren skriver sig fra, at denne oprindelig kun er forsynet med puds på de dybere liggende og mere ujævne steder, så man trods pudsen mange steder vil have kunnet se stenenes størrelse og forbindelse«.

Det, Uldall i 1871 kaldte puds, må i virkeligheden være den nu velkendte romanske fugebehandling med kvaderridser, her beskrevet træffende og vistnok for første gang. Det romanske billede, som altså har været malet på hvidtekalk direkte på den rå mur, kendes fra en farvelagt kalke, Uldall har taget. Nogenlunde bevaret var kun figurens af en hvid cirkelglorie omgivne hovede, der var malet gråt i gråt, vistnok med nogen fremhævning med hvidt af de udviskede ansigtstræk. Oven over og til siderne for hovedet var der rester af høj rød baggrund, skuldrene og den oprakte højre arm var hvide. Til venstre for armen fandtes nogle ret store, men ikke meningsgivende, sorte farvespor.

Indtil restaureringen i 1874 var såvel længdeskillemuren som østsiden af tvær-arkaden og begge de to skibes eller »ganges« ydervægge prydet med en *†kalkmalet renaissance-udsmykning, dateret 1571* (fig. 10—12). Dekorationen, der omtales af Ravn som »en herlig gammel malning nu lige 100 år siden . . . malet . . .«, har vel på hans tid endnu været godt bevaret. Men i 1824 var det meste næsten ukendeligt af fugt og ælde, og de mange tegninger, som Nationalmuseet ved midten af århundredet lod D. Jacobsen udføre¹, omfatter næppe mere end godt halvdelen. Udmalingen må have virket stærkt som dekoration, men af ren ornamentik var der forholdsvis lidt. Hovedvægten var lagt på en stor billedcyclus illustrerende Kristi liv, der lig et billedtæppe løb væggene rundt, og hvis folkelige beretninger var ledsaget af naivt rimede, danske indskrifter, af hvilke nogle få, de nedenfor gengivne, er blevet optegnede.

På siderne af længdeskillemurens 4 østligste piller var der store billeder af Kristus og de 12 apostle, malede på den øverste halvdel af hver sin pilleflade, indrammede af søjler og omspundne af et stilsikkert og velmalet slyngværk af ranker og rosetter (fig. 11). De hellige mænd var kendetegnede ved deres attributter og, i kragbåndshøjde, store versalindskrifter (SANTVS ANDREAS, SANTVS PETRVS o.s.v.). Kristus, med verdenskuglen på sin venstre hånd og den højre løftet til velsignelse, var afbildet på den fornemste plads øverst i kirken, på vestsiden af den østligste pille. På samme piller sydside var der en fremstilling af S. Peder, og på de tilsvarende sider af de tre næstfølgende piller, regnet fra øst: S. Jakob, S. Simon og S. Johannes. Fordelingen af de øvrige

Fig. 11. Å kirke. Kalkmalerier fra 1571. På sydsiden af længdeskille-muren, 3. pille fra øst.

apostelbilleder kendes ikke med sikkerhed, fremstillingen af S. Paulus fandtes vistnok på vestsiden af anden pille fra øst, og den af S. Andreas på samme side af den følgende pille. Billederne af Judas Taddæus og Bartolomæus har Worsaae noteret ved et besøg i 1851², men fremstillinger af Jakob (Alfæus' søn), Matthæus, Filip og Thomas er ikke engang omtalt, derimod nævner Ravn et billede af Maria.

Bueslagens undersider var prydede med rankeværk (fig. 10), mens det nederste af skille-murens flader mod nord og syd, fra vederlagshøjde op til i højde med buetoppene, var dækket af grotesker (bladværk, dragelignende dyr og hermer), fordelt i felter omgivende våbenskjolde (fig. 11). Om disse bemærker Ravn, at der var »udi kirken nogle de lybske herrers våben antegnede, ved

10 eller 12, . . . men ingen navn findes ved våbnen anskreven«. Sognepræsten Balle opregner 1824 i sin beretning til prins Christian Frederik: 1) En sort ørn med en sparre nedenunder, det øverste af feltet hvidt, det nederste blå (fig. 11), 2) en sort, flakt ørn i gult over- og sort underfelt, 3) en oprejst springende råbuk i hvidt felt, 4) en sparre i lyseblåt felt. Helt nøjagtige er disse beskrivelser næppe. Ifølge Jacobsens tegninger var den flakte ørn på skjold 2 (på 2. pille fra øst, staden Lübecks våben) ikke sort, men gylden, og skjoldet vandret tredelt, fra neden og op gyldent, hvidt og gråt (sort?). I skjoldet 4 har der, hvis det er det samme, som Jacobsen afbilder, under sparren været en lille fugl, vendt mod heraldisk højre. — Våbenet 1) var Blasius van Wickedens, lybsk høvedsmand på Hammershus 1543—47 (sml. Allinge, s. 93).

Denne del af decorationen afsluttedes opadtil med en skriftfrise mellem to gule bånd, som tangerede arkadernes buetoppe og var ført om i samme højde på ydervægge og tværskillerum. De nytestamentlige billeder var malet i den godt 2 meter høje zone over skriftfrisen. De forskellige optrin af den hellige historie var skilt fra hinanden ved fantasifuldt varierede søjler, hvis af ringe sammensatte led havde skedebblade. Når man ser bort fra en eventuel Mariæ bebudelse³, som måske kan have været malet på tværskille-muren, begyndte den kronologisk fremskridende beretning vestligt på sydsiden af langskille-muren, der på denne side var opdelt i 6 felter. Ordningen var her:

1) Kristi fødsel. Af dette billede var dog kun såre lidt bevaret, ifølge Jacobsen alene Josef (yderst til højre), som bøjer sig over en lille engel. I baggrunden træer.

2) Maria med barnet, de tre vise fra Østerland frembærende offergaver. I frisen nedenunder (som de følgende efter Balle):

»De viise udi de östre lande — saae Guds stierne at skiñe paa stande komme oc tilbede ville de vist — den nyfødde Konge Herre Christ«.

3) Fremstillingen i templet:

»Christi forældre met sorg ledte — effter hannom højt de ham hedte udi templen hos de lærde mænd — som svared och spurgte dem igien«.

4) Kristus døbes af Johannes. Til venstre en engel med foldede hænder. Over Kristus helligåndsduen i gylden cirkelglorie, derover skriftbånd, hvori (efter Balle, Jacobsen har kun kunnet læse de to første ord): »Hic est filius meus . . .« (»denne er min søn . . .«). Til venstre, på stammen af et træ: »1571«. I frisen nedenunder:

»Christus Jesus sig döbe lode — aff Johannes sin thijenere gode den hellig aand aff himmelen fördt — Gud faders röst bleff der ogsaa hördt«.

5) Brylluppet i Kana. Bruden sidder med krone på hovedet; i forgrunden 6 hankekander:

»Jesus gjorde god Viin udaff Vandt — tijl maae der forundris hver Mandt det förste tegn Christus har giordt — siden han kom heneder paa jordt«.

6) Lazari opvækkelse. På gravens dæksten viser Jacobsen: ANNV (?), på en af tilskuernes kjortelbræmme: FAZI (rester af malersignatur?). Vedskrift:

»Lazarus sijn rette gode ven — opvækker hand af döde igien
Jöderne undte ham det icke vel — thi ville de hannom slaae ihiel«.

Billedrækken fortsatte derefter på den søndre »gangs« (»hovedgangens«) yder-vægge, men var her så stærkt ødelagt, at Worsaae kun har noteret en fremstilling af bjergprædikenen, som vistnok har været placeret på triumfvæggen (fig. 10). Resten af frelserens historie fandtes i nordre gang, hvor beretningen atter tog fat østligst på langskillemurens nordside, begyndende med:

7) Indtoget i Jerusalem. Dernæst fulgte: 8) nadveren, 9) fodvaskningen og 10) Jesus i Gethsemane. Den til dette billede hørende indskrift, som var med saftig og sikker fraktur (Balle: »halvtyske fortidens bogstaver«), blev i 1871 kopieret i fuld størrelse af Uldall og er derfor den eneste, hvis ortografi kendes med fuld sikkerhed:

»Jesus i haffuen suetede blodt — Och beder till sin fader saa goot
Beffaler sin sag udi guds hädt — Hwo det gier icke forderffue kan«.
mat 26.

Dernæst på samme væg: 11) Judas' forræderi (fig. 12), 12) Jesus fremstilles for Kaifas og 13) tornekroningen. De derpå følgende to billeder fandtes på tværskillemuren: 14) hudflettelsen og 15) Pilatus fremstiller Jesus for folket.

Lidelseshistoriens afsluttende scener var malet på nordvæggen, ifølge Worsaae »formodentlig gravlæggelsen, opstandelsen og himmelfarten, men er nu for største delen udslettede«. Foruden et brudstykke af gravlæggelsen har Jacobsen aftegnet et ret stort brudstykke af korsegangen, og måske har en rund medaillon med en i trekvartprofil set mandsbuste, som efter Jacobsens gengivelse at dømme kan have været et portræt, ligeledes været malet på skibets nordvæg.

Uldalls undersøgelse bragte kun få supplementer. Dog har han på østsiden af første pille fra vest, tværskillemurens pille, fremdraget et billede, »der mulig er blevet overkalket, fordi dets indhold har vakt anstød, idet det forestiller en nøgen mand og kvinde, der synes at kærtegne hinanden. Manden er afbildet med vinger; hans og til dels hendes hovede er forsvundet ved pudsens beskadigelse, da et pulpitur er anbragt på dette sted . . .«. Billedet, hvis størrelse

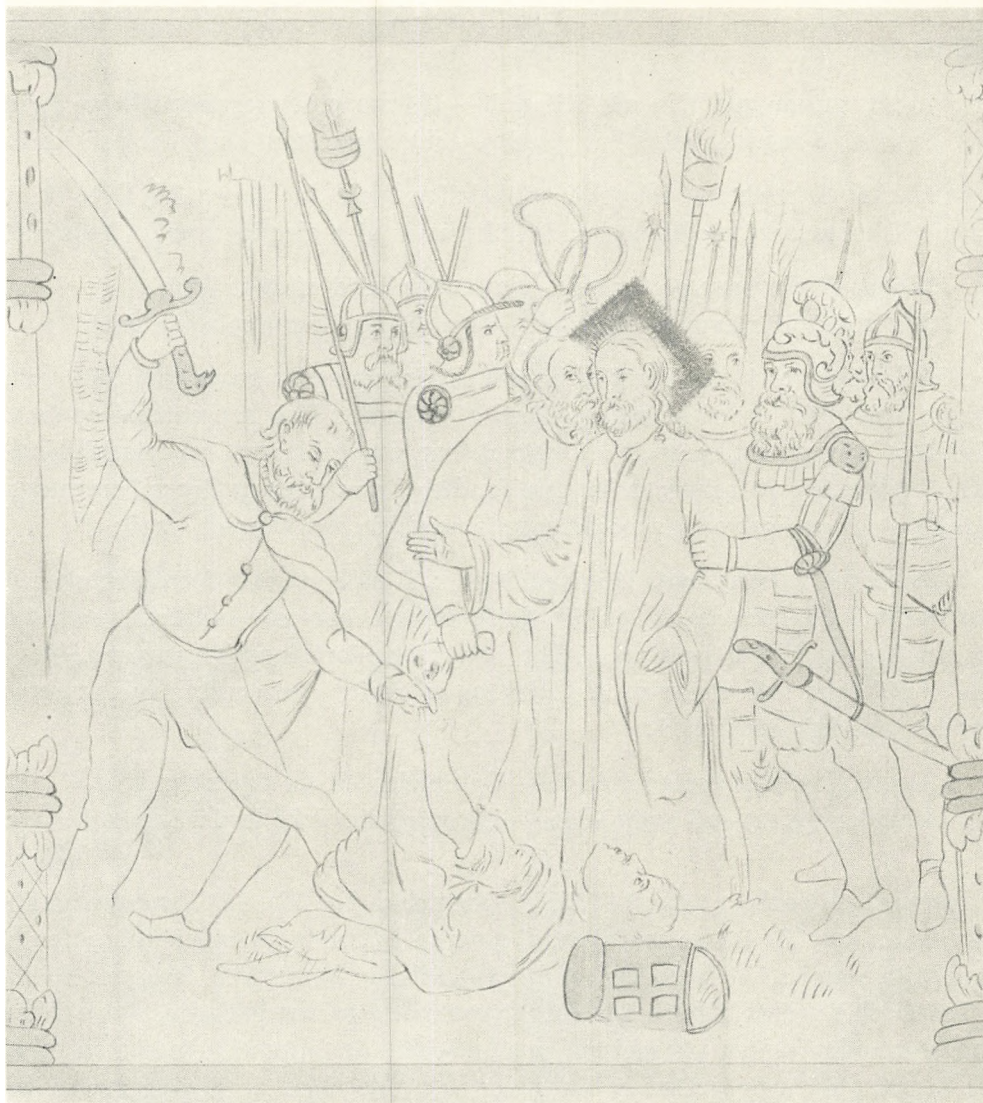

Fig. 12. Å kirke. Kalkmaleri fra 1571 på nordsiden af længdeskillemuren.

ikke kendes, kan efter beskrivelsen have været et brudstykke af en grotesk, hvis underordnede småfigurer her, som i så mange andre renaissanceudsmykninger, kan have opført sig lidt frit. — På undersiden af korbuen fandt Uldall spor af en dekoration i kalkfarve, som han uden nærmere beskrivelse dømte interesseløs; den har vel så næppe været romansk. Ved afbankninger af vægpuds under nordsidens vinduer fremkom der gamle stilladshuller, som var lukket med tilpassede sten og markeret med hver sin malede roset, der svarede til rosetterne i renaissance-dekorationen.

Efter udsagn af prins Christian Frederik var kalkmalerierne »malet al fresco, gråt i gråt«⁴, men billederne var dog ikke rene grisailer. Våbenskjoldene var som anført farvelagte, og rammestreger, søjleled, ikke få dragtdetailler samt forskellige mindre enkeltheder var fremhævede med gult. De hellige personers glorier var gyldne, og hist og her i ornamenterne var der strøet små guldkugler. Virkningen må have været vel beregnet, mindende om sparsomt illumerede træsnit, og hvis man tør dømme efter Jacobsens gengivelser, kan maleren ikke have været nogen ringe kunstner. Hans nationalitet er usikker, for selv om indskrifterne var kærnedanske, er det alligevel ikke utænkeligt, at maleren kan have været udlænding.

Staden Lübecks våben, som har været anbragt ud mod mandssiden, ud for det sted foran prædikestolen, hvor Sweder Kettingk (hovedsmand 1556—73, sml. s. 173) må formodes at have haft sin stol, samt de øvrige lybske våbenskjolde tyder på, at decorationen helt, eller i det mindste hovedsageligt, er blevet til på lybsk foranledning. Den er dateret 1571, og når man erindrer, at den opslidende nordiske syvårskrig, under hvilken Bornholm flere gange var i fare, afsluttedes 13. dec. 1570, forekommer det rimeligt, at denne rige og vel også kostbare udsmykning har været tænkt som en from votivgave i anledning af freden.

† *Senere kalkmalerier.* Endnu i 1824 fandtes Christian 4.s navneciffer med Willich von Westhofens og fru Anne Sparres adelige våbener malet på hvidtekalken over skriftestolen⁵. Af Thurahs beskrivelse ses, at våbenet var placeret nordligt i apsiden, over det derværende indmurede skab⁶ (om dette se s. 171).

† GLASMALERIER

Ifølge Thurah sås Sweder Kettingks navn indbrændt i en rude »ved alteret«, S. Johannes med årstallet 1597 i en rude i vinduet næst prædikestolen⁷.

† LOFTSMALERIER

1726 blev skibets lofter malet, og i den anledning indkøbte man lim, kønrøg, kridt, blyhvidt, brunrødt og 24 lod indigo quartimale (rgsk.). Farveindkøbet tyder på, at loftet, foruden slet og ret at være blevet »anstrøget«, som der står i kirkeregnskabet, også har fået nogen decoration. Måske har det dog blot været himmelmalet med skyer i lighed med loftet i Rønne.

INVENTAR

Alterbord (fig. 14), af egetræ med malet årstal 1608. Det meget smukke renaissance-arbejde stammer ligesom altertavle og prædikestol fra Jacob Krembergs værksted i Lund og svarer nøje til alterbordet i Burlöv kirke i Skåne¹.

Fig. 13. Å kirke. Indre, set mod øst.

E.S. 1952

Bordet har i forsiden tre, i kortsiderne en enkelt, firkantet fylding i rulleværksramme, og mellem felterne står i alt otte hermer med kardinaldyernes attributter, regnet fra syd: knækket søjle (styrke), slange og (forsvundet) spejl (klogskab), sværd og vægt (retfærdighed), bæger og kande (mådehold), hjerte og barn (kærlighed), due og anker (håb), kors og kalk (tro) samt endelig palme-gren og lam (fred). Hermerne har joniske kapitæler, og skafterne er smykket med beslagværk, masker, draperier og frugtklaser. Postamentet har under hermerne volutsvungne knægte med beslagværk og rosetter og i smalfelterne derimellem akantusslyngværk, symmetrisk ordnet omkring et englehoved. Gesimsen har profileret arkitrav, glat frise og karnisprofileret kronliste. Bordpladen består ligeledes af eg, mens bagsiden er muret og hvidtet.

Den brogede staffering gentager i hovedsagen de oprindelige farver. Herme-figurene har gyldent hår og er iført olivengrønne gevandter med gylden halsbræmme. Skafternes kassetteværk er forgyldt på gråhvid bund, deres draperier blå, lilla, grønne, blegrøde eller hvide; bagklædningen bag hermerne er sort. Postamentfelternes snitværk er forgyldt og olivengrønt på zinnoberrød bund, og knægtene har olivengrønt kassetteværk på blegrød bund. I forsidens fyldinger står gyldne frakturindskrifter: Johs. 6, 32—33, 3, 16 og 3, 14, mens kort-

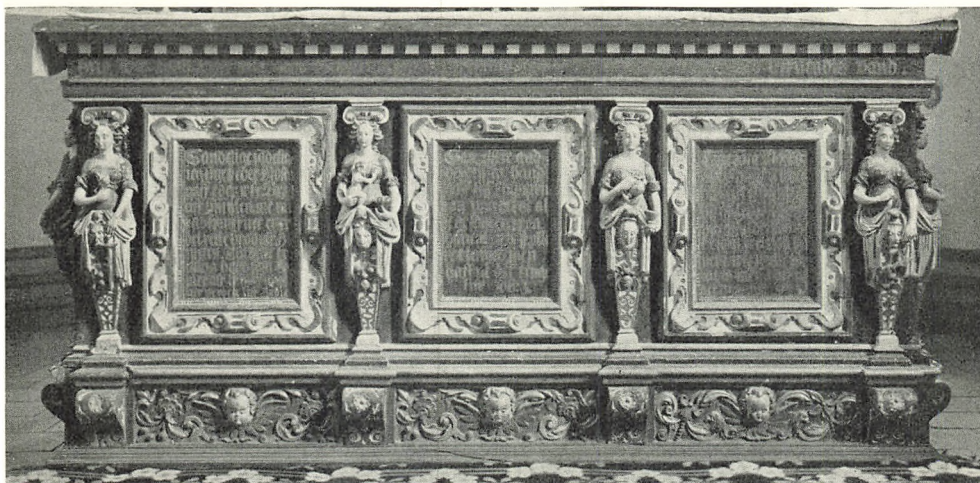

Fig. 14. Å kirke. Alterbord 1608, skåret af Jacob Kremberg (s. 157).

P.N. 1918

sidernes fyldinger er tomme. På frisen er malet skriftstedet Johs. 7,37—38 samt »Anno Domini MDCVIII«.

† *Alterklæder*. 1) Et rødt alterklæde skænkedes 1697 af oberstløjtnant Bugenhagen (rgsk.). På klædet fandtes to hjelmede våben og initialerne A B og M H².

2) 1844 købtes et klæde med kors, frynser og kniplinger af ægte forgyldt demifeng (rgsk.).

Altartavle (fig. 15) i højrenæssance, stafferet år 1600 og formodentlig foranlediget opsat af Lundekanniken Johan Ottho (Hans Ottosen?), rimeligvis kirkens daværende patron, hvis navn findes malet på storgesimsen³. Tavlen svarer, særlig i detaillerne, nøje til en altartavle fra 1598 i Burlöv kirke i Skåne, som henføres til billedskæreren Jacob Kremberg i Lund⁴. Skønt også kompositionen i hovedtrækkene stemmer overens, er de arkitektoniske bestanddele dog kraftigere understreget på Åkirketavlen. Det brede storstykke deles af fem korintiske søjler med beslagværksprydbælter i fire høje arkadefelter, hvoraf de yderste, som er lidt smallere end de andre, over buen har et trekantet gavlfelt. Under arkaderne sidder hængekartoucher med englehoved. Det lave postament, som kun strækker sig under storstykkets to midterste felter, har øverst et stærkt udladende led med beslagværk på den rundede underside og under søjlerne fremspring med englehoveder og bosser. Under det yderste søjlepar hænger kerubhoveder med store, joniske kapitæler. Storgesimsen har flade frisefremspring med beslagværk og diamantbosser samt karnisprofileret kronliste, der over storsøjlerne bærer volutknægte med englehoveder. En ejendommelighed ved opbygningen frembyder topstykket, som er tredelt over et postament, der følger storgesimsens firdeling. I dets brede midtfelt findes et

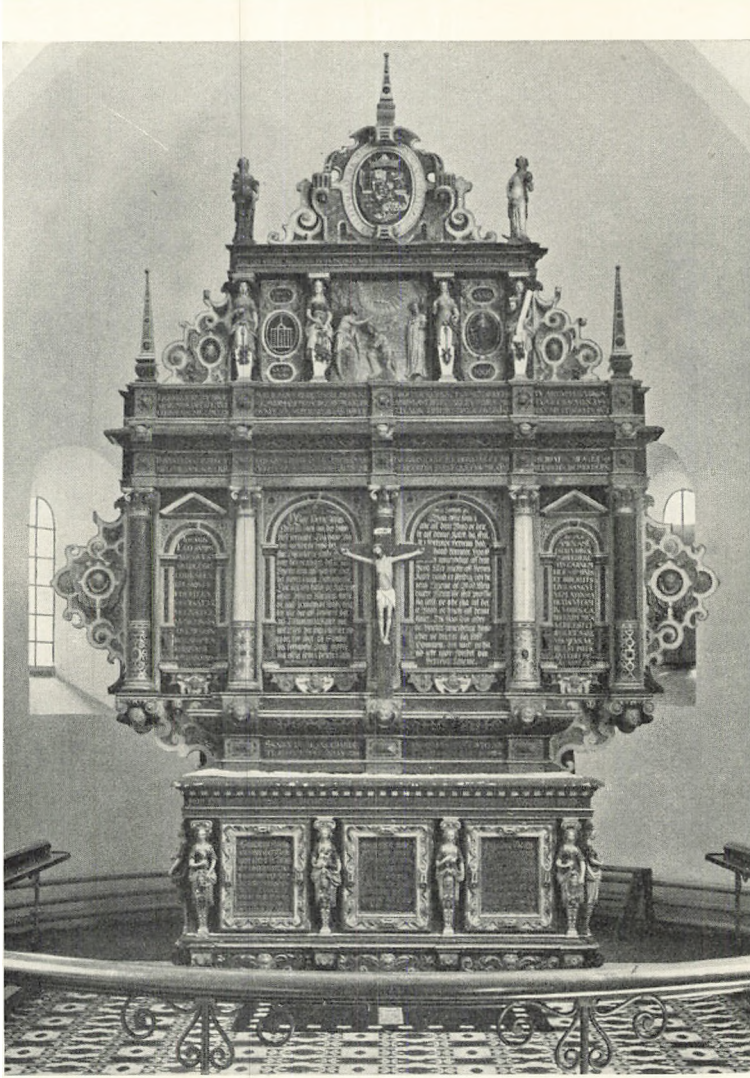

Fig. 15. Å kirke. Jacob Krembergs altertavle 1600 (s. 159). O.N. 1947

relief forestillende Kristi dåb, i de to smallere sidefelter ovale medailloner med Lunds domkapitels våben, i nord en rist, i syd S. Laurentius med risten (sml. vignet på titelbladet). De tre felter flankeres af fire hermer med frugtklaser på skafterne og attributter, symboliserende dyderne klogskab, styrke, retfærdighed og mådehold. Topstykket har gennemløbende gesims, som bærer en stor rulleværkskartouche med det danske rigsvåben, kronet af et slankt pyramidespir og flankeret af to slanke kvindefigurer med troens og håbets attributter. Storvingerne, der foroven ender i en ørneprofil, har i midten et kerubhoved i en kartouche, som halvt skjuler et kvindehoved. Tilsvarende topvinger med diademhoved og små rulleværks postamentvinger.

Om end stafferingen er opmalet, er den dog næppe ændret væsentligt. Storsøjlerne er skiftevis hvide og mørkt marmorerede, beslagværk og kartoucher er forgyldte eller hvide på smalteblå bund, englehoveder og hermefigurer har gyldent hår, og deres gevanter er blegrøde, blå, grønne og karmoisinrøde. I arkaderne samt i postament- og frisefelter findes gyldne indskrifter, de danske med fraktur, de latinske med versaler. I storstykkets midterste arkadefelter står nadverordene på dansk, i de ydre latinske citater af Johs. evang. 6. kap. I postamentfelterne står på latin 1. Johs. 1,7 slutningen, storgesimsens frise og topstykkets postamentfelter har i fællesskab den 23. salme på latin og topgesimsen Matth. 3,17. I fire små kartoucher over og under kapitlets våben

er malet »Capitulum Lundense anno 1600«. På storgesimsens nordre endeflade står navnet Johan Ottho Can(onicus) Lunde(n)sis. Endelig står i skriftbåndet omkring rigsvåbnet: »Vivat et valeat ser(enissimus) Danorum rex Christianus 4.« (»Christian 4., de danskes glørværdige konge, leve og styrkes«).

Altertavle og prædikestol blev 1729 renoveret af maleren for 14 dlr., 1 mk.; 1843 blev begge repareret for 130 rbdlr., hvoraf billedhuggeren fik 11 rbdlr., 4 mk., smeden 15 rbdlr., maler og forgylder 6 rbdlr. og købmand (?) J. L. Balle resten »for arbejde, risiko og ulejlighed«. Endelig blev altertavlen 1855 istandsat af maleren Christian Cornelius Mahler for 150 rbdlr. og igen efter en brand 1858 af samme for 64 rbdlr. (rgsk.).

†*Allertavle*, middelalderlig, forestillende kirkens værnehelgen Johannes Døberen, skåret i træ og stærkt forgyldt. Figuren stod i 1600'rne foran kvindestolene (Ravn), men skal i begyndelsen af 1700'rne på sognepræsten Claus Flyngs befaling være nedgravet i jorden for at hindre nogle skibbrudne katolikker i at tilbede den (sml. indledningen s. 132).

Altersølv. Kalk, sengotisk, fra o. 1500, dog med nyere bæger. Den sekstungede fod (fig. 16) har profileret fodplade og standkant med indstemplet firpasmønster. På fodens overside er langs kanten graveret et skriftbånd med minuskler: »d(omi)no ioachim milcovi (?) plebano procura(n)te« (»i sognepræsten Joachim Milcovs (?) embedstid«). Et hul mellem skriftbåndets to ender, midt

O.N. 1947

Fig. 16. Å kirke. Fod på senmiddelalderlig alterkalk (s. 161).

Fig. 17—18. Å kirke. Alterstager (s. 164).

O.N. 1947

på en af fodens tunger, tyder på, at der her har været anbragt et krucifiks. Skaftet er i nyere tid forhøjet, idet de to oprindelige sekskantede skaftled begge er anbragt over knoppen, mens der under denne er indføjet et nyt, glat stykke. De oprindelige led, hvoraf det øverste ved ændringen er vendt på hovedet, bærer minuskelindskrifterne »ihesus« og »maria«. Den store, flade knop har seks rudebosses med minusklerne »ihesus«, mellem hvilke der er fastgjort seks små støbte musicerende engle. På knoppens over- og underside findes store, kantede tunger, de øverste med graverede, stærkt varierede plantemotiver, de underste med geometriske ornamenter. De oprindelige dele af kalken er forgyldt. Under foden er senere indridset: »Vog Netto 30 ½ Lod«. Bægeret er rimeligvis fra 1786, da guldsmed Lind, antagelig Svend Peter Lind i Rønne (Bøje s. 372), fik 20 rdl. 1 mk. for kalkens reparation (rgsk.). Samtidig er ændringen af skaftet vel sket. *Diske* er iflg. rgsk. fra 1865. † *Diske*. En forgyldt disk, som vejede syv lod, nævnes i inventarium o. 1690. Iflg. Balle fandtes »nedenunder indgraveret to serafvinger forbundne i en ring med bogstaverne H O ovenover«. På randens overside var graveret et Jesumonogram. Den blev 1847 omgjort af Andreas Creutzberg (Bøje s. 175) med tillæg af et lod sølv

Fig. 19. Å kirke. Dobefont fra mester Sighrafs værksted på Gotland (s. 164).

Hude fot.

(rgsk.). *Oblatæske* og *vinkande* fra 1874, skænket af Åker sogns beboere i anledning af restaureringen. †*Oblatæsker*. 1) En trææske til messebrød købes 1685 for 8 sk. 2) 1846, af moseeg, forfærdiget af L. M. Sonne, Svaneke, og med et

forgylt kors, udført af guldsmed Creutzberg (rgsk.). 3) 1865, udført af guldsmed G. Kolling, Rønne (rgsk.). † *Vinflaske* af tin blev 1685 omstøbt af Matz Larssen i Neksø, hvorefter den rummede tre en kvart pot (rgsk.). † *Vinkande* fra den kgl. porcelænsfabrik, anskaffet 1845 (rgsk.).

Sygekalk fra 1823, 12 cm høj. Rund, glat fod, fladrund knop og rundt bæger med udsvejfet rand. Ingen stempler. Iflg. rgsk. fik guldsmed Møser, Rønne (Bøje s. 373), 30 rbd. for kalk og disk. *Dysken* synes fornyet, idet den nuværende har et utydeligt stempel, vist sammenskrevet NK. Lille rund *oblatæske* med graveret egeløvskrans på låget og mestermærke, AW, for Andreas Magnus Westrup eller Andreas Martin Westrup (Bøje s. 127 og 131). Alle tre dele opbevares i et læderbetrukket etui fra 1865 (rgsk.). † *Sygekalke*. 1) Nævnt 1685, da der købtes et etui til kalk og disk (rgsk.). 2) Kalk og disk blev 1691 omgjort hos Frans trompeter (ikke hos Bøje), som tillagde to lod sølv (rgsk.). Kalken var allerede 1710 ganske ubrugelig, og i nogle år anvendtes alterkalken i sognebud. 1719 blev sygekalk og disk repareret af Andreas Frantsen i Rønne (ikke hos Bøje), og 1726 blev den istandsat i København (rgsk.). 3) 1799 betaltes 17 rdl., 3 mk., 12 sk. for en ny kalk og disk, som allerede 1823 blev solgt for 7 rbd. 2 mk. (rgsk.).

Alterstager. 1) (Fig. 17) i præstegården opbevares en enkelt senmiddelalderlig stage, 27 cm høj, med kraftig, profileret fod og lyseskål samt trindt skaft med tre runde profilringe. Ingen lysetorn. Muligvis identisk med »en liden Kobber Lysestage«, som nævnes i inventariet o. 1690.

2) (Fig. 18) o. 1625, af messingblik, 40 cm høje. Stor, rund, profileret fod med drevne bukler og graverede bladranker. Over skaftets nederste, ottekantede del findes en fladrund, riflet knop; den øverste og længste del af skaftet er riffelsnoet. Stor, profileret lyseskål med smukke graverede bladornamenter. Nyere lysetorn af blik.

3) Nyere, med lav, klokkeformet fod og cylindrisk skaft over et ægformet led; lille profileret lyseskål. Anvendes for tiden ikke.

1777 betaltes 33 rdl. 2 mk. for et par lysestager (rgsk.). Såfremt dette er de som nr. 2 nævnte, må et par messingstager, som omtales i inventariet o. 1690, være forsvundet.

† *Røgelsekar*, nævnt i inventarium o. 1690 som »et Kobber Ildkar«.

† *Messehageler*. 1) Af rød-blommet fløj, nævnt o. 1690 (inventarium). 2) Af violet fløj, nævnt 1811 (inventarium). 3) Af rødt bomuldsfløj med guldtrækkerarbejde, anskaffet 1844 (rgsk.).

† *Brudekrone* opbevaredes i et skab i koret (sml. s. 171), indtil den 1723 blev solgt i København for 22 rdl., 3 mk., 4 sk. (rgsk.).

Den prægtige, romanske *døbefont* (fig. 19) er den gotlandske stenmester Sighrafs signerede hovedværk, hugget af gotlandsk sandsten i 1100'ernes sidste

Fig. 20. Å kirke. Detailbillede af døbefonten, visende Jesu fødsel. Josef sidder ved fodenden af jomfruens leje og holder hende i hånden. Derover krybben med barnet i svøb under to af staldens dyr. Til venstre en engel med røgelsekar, til højre julestjernen. På samme måde har stenmesteren fremstillet begivenheden på fonten i Grötlingbo på Gotland.

halvdel. Kummen (tvm. 81 cm) omgives af 11 reliefhugne arkader med trekløverformede bueslag og rigt varierede pilastre. Buehjørnerne er udfyldt med bånd- og rankeslyng. Arkadefelterne indeholder, i ret højt relief, scener fra Jesu barndoms- og lidelseshistorie: bebudelsen, Marias møde med Elisabeth, Jesu fødsel (fig. 20), kongernes tilbedelse af barnet (i to billeder), kongernes hjemrejse (i tre billeder), hudflettelsen, Jesu gang til korset og korsfæstelsen. Billederne er overordentlig klare og velkomponerede, figurerne er ret stive, og dragtbehandlingen viser den for mesteren karakteristiske anvendelse af tætte, skrå parallelfolder. På bueslagene står en lang runeindskrift i gutnisk sprog, hvori billedernes indhold forklares: »Dette er S. Gabriel, som sagde til S. Maria, at hun skulle føde et barn. Dette er Elisabeth og Maria, som hilser på hinanden. Her hviler Maria, da hun fødte barnet, himlens og jordens skaber, som forløste os. Dette er de tre konger, som først ofrede til Vor Herre. Her tog han, Vor Herre, mod kongernes offer. Her red de bort, de tre konger, efter at de har ofret til Vor Herre«. Læsningen af nogle ord i det følgende er usikker, men derpå fortsættes: »Jøderne tog Vor Herre og bandt ham ved træet og satte ham under bevogtning. Dernæst førte de ham bunden bort derfra. Og her naglede jøderne Jesus til korset. Se frem til dette!« Endelig afsluttes indskriften på et pilasterskaft med stenmesterens signatur: »Mester (?) Sigraf (gjorde dette)«⁵. På kummens skrå underside slynger sig en elegant akantusranke. Den keglestubformede fod har foroven under kummen en kraftig, flettet vulst. På fodens sider er hugget fire fremspringende hoveder, et mands-, et vædder- og to løvehoveder. Mellemmrummene mellem disse er udfyldt med ranke- og ormeslyng, som løvehovederne fastholder i flaben. (Mackeprang: Døbefonte s. 370 ff.).

Fonten stod tidligere efter middelalderlig skik i skibets vestende, hvor der muligvis har været indrettet et særligt dåbskapel (sml. s. 145), men flyttedes ved restaureringen til sin nuværende plads i koret.

Dåbsfæde. 1) Af sydtysk arbejde fra o. 1575. I bunden findes en fremstilling af bebudelsen omgivet af en stærkt slidt minuskelindskrift og på randen indstemplede ornament. Tvm. 49 cm. Iflg. kirkens regnskaber er fadet bekostet 1678, da det betaltes med fem dlr. til Karen sal. Clemmen Rasmussens i Rønne. Anvendes ikke. 2) Nyt, af tin.

* *Vievandskar* af gotlandsk kalksten, stærkt beskadiget, idet største delen af den indvendig ottekantede kumme er afstødt. Fundet under tomten af den nedbrændte Kannikegård. I Bornholms museum.

Krucifiks (se fig. 15), sengotisk, fra o. 1500. Det lille hoved, som bærer snoet tornekrone, hælder nedad mod højre skulder. Ansigtet er smalt og har lukkede øjne, kind- og hageskæg samt langt hår, hvoraf en lok falder ned over skulderen. Lang, slank krop med fremskudt brystkasse og stor sidevunde. Benene er kun let bøjede og fødderne samlet med een nagle. Armene synes fornyede. Lille,

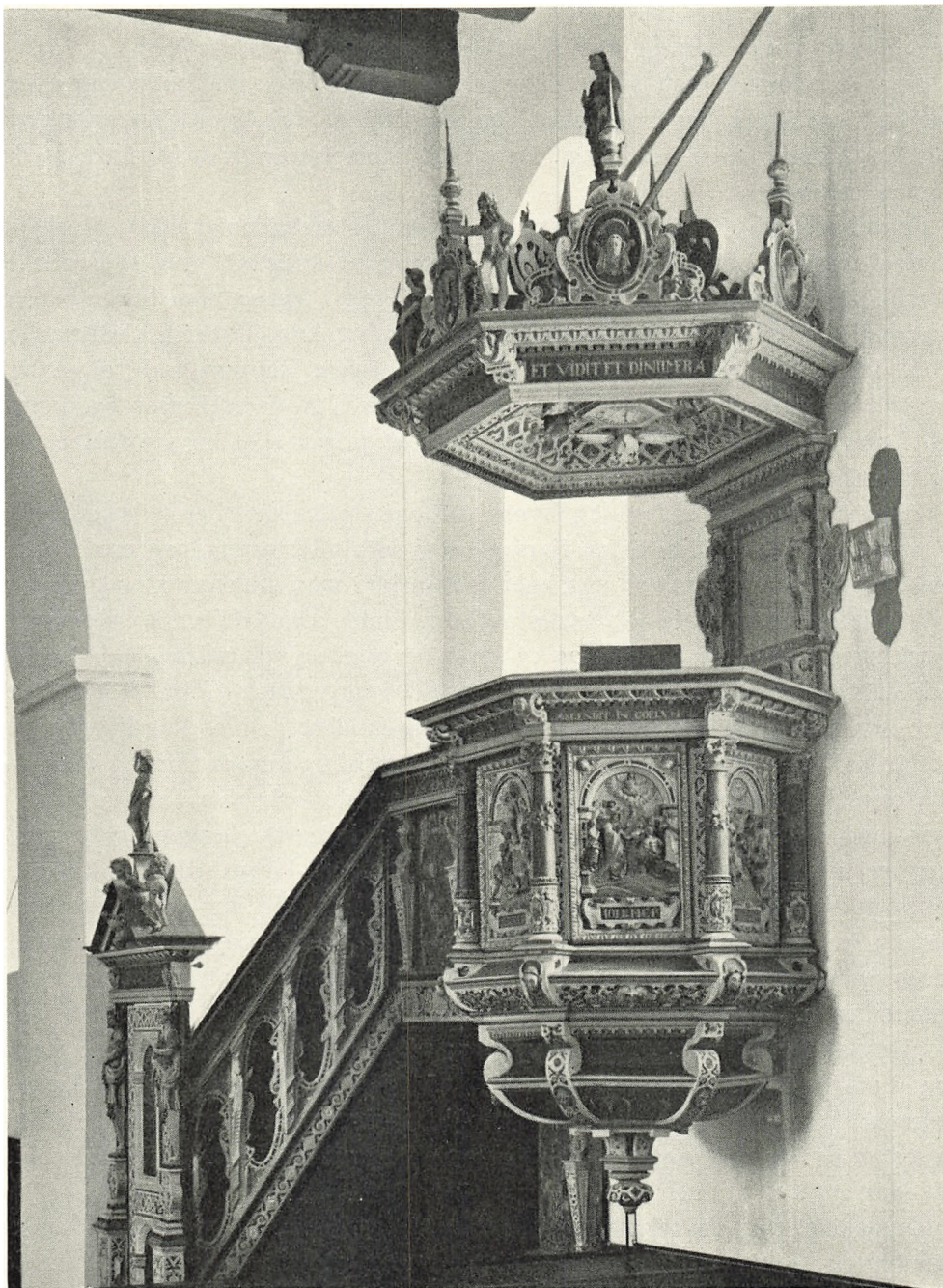

Fig. 21. Å kirke. Prædikestol fra Jacob Krembergs værksted i Lund (s. 168).

O.N. 1947

smalt lændeklæde med snip ved venstre hofte. Figuren er kun 54 cm høj. Simpelt, sikkert nyere korstræ med skriftbånd foroven. Nyere staffering.

Hvor krucifikset, som nu er fastgjort på altertavlens midtsøjle, oprindeligt har haft sin plads, kan vanskeligt afgøres; kirkens ejendommelige arkitektur taler mod anbringelse i korbuen. Dets ringe størrelse tyder snarest på, at det er et alterkrucifiks.

Prædikestol (fig. 21) i højrenæssance, ligesom altertavlen (s. 159) et arbejde af den skånske billedskærer Jacob Kremberg og stilistisk nøje svarende til Krembergs prædikestole i Vellinge og V. Sallerup i Skåne, som begge dateres omkring 1615⁶. Dog taler anbringelsen af dronning Anna Cathrines våben (død 1612) for en lidt tidligere datering af Åkirke-stolen. Ravn vil vide, at »Arbejdet slet og ret lod velagtet Mand udi København Anders Hansen og Cannik udi Lund af Kirkens [Midler] bekoste«, og at prisen skal have været o. 300 sletdaler.

Selve stolen består af fem fag, hvoraf det ene slutter sig til et galleri på yderligere to fag (et af disse er nu fjernet), som forbinder karnappen med opgangen, der ligesom himmel og rygpanel er samtidig med stolen. I storstykkerne, som indrammes af perle- og æggestavlist, findes arkadefelter, hvis perspektivisk skårne pilastre og bueslag er smykket med slyngbånd og flade bosser. Arkaderne indeholder bibelske optrin, skåret i højt relief: Kristi fødsel, korsfæstelsen, opstandelsen, himmelfarten og pinseunderet. Billederne bryder med stor frihed de arkitektoniske rammer, idet flere af figurerne står helt uden for pilastrene. I buehjørnerne er englehoveder og under arkaderne smalle kartoucher med malede bibelhenvisninger. Foran de lodrette, beslagværksprydede rammestykker på hjørnerne står kraftige søjler med korinthiske kapitæler og ophængte frugtbundter midt på skafterne, der forneden har prydbælter med kartoucher indeholdende små putti med lidelsesredskaberne. Under storstykkerne findes et stærkt udladende led, der har glat karnis på oversiden og på undersiden en hvælvet profil med et udskåret englehoved i kartoucher, som omgives af beslagværk og akantusslyng; på hjørnerne under søjlerne sidder krumknægte med diademhoveder. Stolen afsluttes forneden med en sekskantet, svungen underbaldakin og en udskåren hængeknop. Gesimsen har glat frise, æggestav og tandsnit under kronlisten og på hjørnerne volutbøjler med englehoveder.

Rygpanelet har en rektangulær fylding i tandsnitsramme flankeret af en mandlig og en kvindelig nøgen herme, som står på krumkonsoller med englehoveder og bærer en gesims med æggestav og tandsnit; ved siderne små vinger med løvemaske i kartoucheværk (se fig. 22).

Den sekskantede himmel har glat frise, æggestav, tandsnit og slyngbånd under kronlisten og på hjørnerne krumknægte med englehoveder. Over gesim-

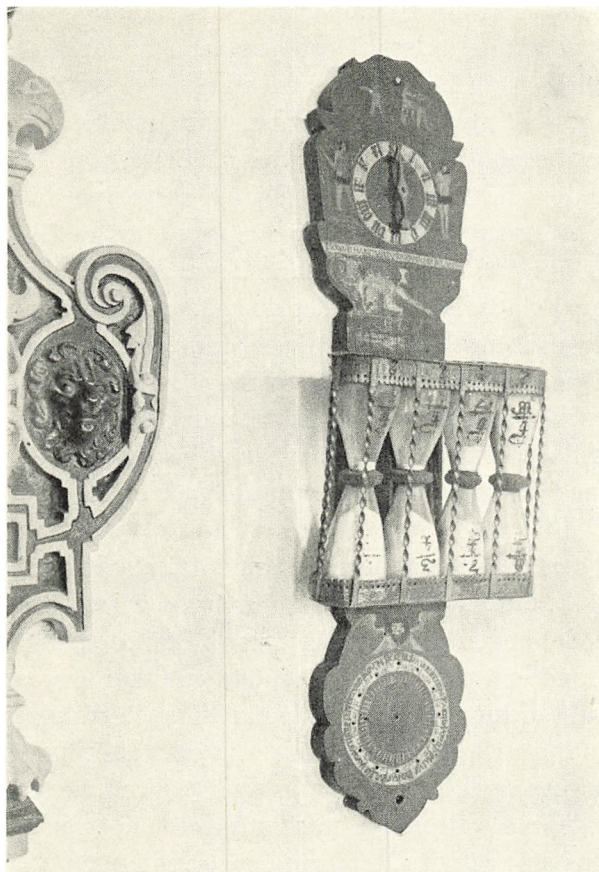

Fig. 22. Å kirke. Timeglas (s. 170). Til venstre en vinge på prædikestolens rygpanel (s. 168).

sen står fem kartoucheværks topstykker, de tre med diademhoved, de to med våben, det danske rigsvåben (med de tre løver anbragt i hjerteskjoldet!) og det brandenburgske våben, henvisende til Christian 4. og dronning Anna Cathrine. Rigsvåbnet flankeres af en kvindefigur og en vildmand med kors i den fremstrakte højre hånd. Øverst en baldakin, dannet af radiære, svungne bøjler, som på midten bærer en lille konsol med en kvindefigur. Det rigt profilerede loft er smykket med beslagværk og akantusslyng og har i midten en udskåren glorie, hvorunder der hænger en due omgivet af seks store englehoveder.

Døren til opgangen er indfattet i en portal, som på siderne har to hermer, en mandlig og en kvindelig, omtrent svarende til alterbordets (s. 157). De står på høje postamenter, som understøttes af krumkonsoller, alle med beslagværk. Gesimsen har på frisen haft to englehoveder, hvoraf det ene er forsvundet og erstattet med et malet. Den bærer en trekantgavl med et englehoved i gavl-

feltet og to amoriner med dødssymboler på de skrå sider. Øverst en profileret konsol med den opstandne frelser. Dørfløjen har i beslagværksprydet rammeværk to arkadefelter over hinanden med slyngbånd og skællagte skiver på pilastre og bueslag. Det stejle opgangspanel har fire skæve felter med volutsvungne pilastre og bueslag både opad og nedad. Felterne adskilles af tre smalle pilastre med fuglehoveder foroven og skællagte skiver på de svungne skafter. Gennemløbende postament med beslagværk og gesims med glat frise og profileret kronliste. Galleriet, som forbinder opgangen med stolen, består i sin helhed af to fag med glatte fyldinger, der dog sikkert er vendt, idet der på bagsiden findes rester af en udskåren arkade. Fyldingerne flankeres af tre hermepilastre med joniske kapitæler, nøgne kvindeoverkroppe med volutarme og de for værkstedet karakteristiske, stærkt tilspidsende skafter, som er smykket med beslagværk og skællagte skiver. Postament med beslagværk og gesims svarende til stolens. Den ene fylding og herme er nu udskudt og anbragt under prædikestolen.

Stafferingen er gentagne gange fornyet (sml. altertavlen s. 161), sidst i 1855 ved C. Mahler og I. P. Due (indskrift i dørens nederste arkadefelt) for 170 rbdlr. (rgsk.). En del af den oprindelige farvevirkning er antagelig bibeholdt. Beslagværket er hvidt på rød eller sort bund, søjleskafterne sorte og figurscenerne brogede. Guld er kun sparsomt anvendt, fortrinsvis i indskrifterne, som i deres nuværende form rimeligvis stammer fra en staffing 1729, ved hvilken lejlighed der i dørens øverste fylding er malet Frederik 4.s kronede spejlmonogram og valgsprog: »Dominus mihi adjutor« (»Herren er min hjælper«); på portalens gesims står »Cogita te mortalem« (»tænk på, at du er dødelig«), og på bagsiden: »Læticia mundi brevis« (»den jordiske glæde er kort«). Bag på døren læses: »In solo verbo Domini est pax atqve tranqvilitas« (»fred og hvile findes alene i Guds ord«), nedenunder oversat til dansk med fraktur. På opgangspanelets frise står på latin Johs. 20, 17; indskriften fortsættes over galleriet og afsluttes på det udtagne fag. I stolens frisefelter står latinske indskrifter som forklaring til reliefferne og på himmelen Syrach 1, 16—17. På rygpanelet er malet Christian 4.s kronede monogram og valgsproget samt indskriften: »Reges de lumbis tuis egredientur gens« (»konger skal udgå af dine lænder«. Gen. 17, 6). De to glatte felter ved opgangen har malede hvidgrå kartoucher med årstallet 1623 samt initialer og våben tilhørende hofpoeten Willich von Westhofven og hustru Anne Sparre. Westhofven, der 1619 var blevet aflagt med et kanonikat i Lund og nævnes som kirkens patron, har antagelig, som også anført af Ravn⁷, bekostet prædikestolens staffing.

Timeglas (fig. 22) fra 1600'erne med fire glas i blikindfatning anbragt på et 70 cm højt, udsavet bræt, hvorpå foroven er malet en urskive holdt af to vildmænd og forneden en kalenderskive holdt af en engel. Under urskiven er malet:

»Jacobus Hartman sanduhrmacher in Leipzig« (sml. Nysted kirke, DK. Maribo amt s.190). Under navnet ses en sovende engel med dødssymboler og allernederst et lille hus og en vandringsmand med stav. Timeglasset blev 1856 malet og forgyldt af Christian Cornelius Mahler (rgsk.). Ophængt ved prædikestolen.

Stoleværket er antagelig fornyet ved den store restaurering.

†*Stolestader*. Iflg. Ravn lod Willich von Westhofven de øverste stole male samtidig med prædikestolen. Nogle år derefter skal kvindestolene være fornyede af Søren Andersen i København, »da kirkens Forstandere«, og senere lod Poul Ancher (sml. s.132) alle stolene renovere og staffere⁷. En stol med bomærke, initialerne C. G. og årstallet 1597 nævnes af Thurah⁸. 1766—67 fornyedes de fleste stolestader af snedkerne Christian Key, Oluf Hansen og Anders Pedersen (rgsk.).

†*Herskabsstol* med Willich von Westhofvens våben og ordene »Patronens Stoel«⁹.

†*Skriftestol*, nævnt 1721, fornyet 1766 (rgsk.).

Kiste, rimeligvis fra 1500'rne, af jernbunden eg og med svagt buet låg, snoede smedejernshanke og tre hasper til hængelåse. I inventariet 1742 siges, at kisten engang har været landekiste (sml. indledningen s.132). 1690 stod den i koret, nu står den i tårnets andet stokværk.

†*Kiste* af fyr, nævnt i inventarium o. 1690.

Klædeskab af fyr i senbarok manér, antagelig identisk med et skab til alterklæderne, som snedkerne Christian Key og Ole Hansen forfærdigede 1767 (rgsk.). Døren er foroven buet som gesimsstykket; på alle tre sider findes smalle lisener med profilerede tværlisters. 220 cm højt. Bag alteret.

Fra en målskitse af Blichfeldt (fig. 23) kendes et *†skab*, rimeligvis middelalderligt, som har været indmuret i apsisvæggen. Skabets forside var ganske enkel, afsluttet foroven med et simpelt spærstik. I døren er antydnet en gruppe på fem små huller. Det er muligvis dette, der af Thurah omtales som et skab i korvæggen, indeholdende en krukke med ben og aske, men hvor forhen brudekronen havde stået¹⁰.

Pulpitur i skibets vestende, opsat under restaureringen.

†*Pulpiturer*. 1) Bygget 1594 og malet 1665¹¹. 2) 1701 fik snedker Jens Michelsen 16 rdlr. for sit arbejde med den nye kvindfolkelægter (rgsk.). 3) 1730

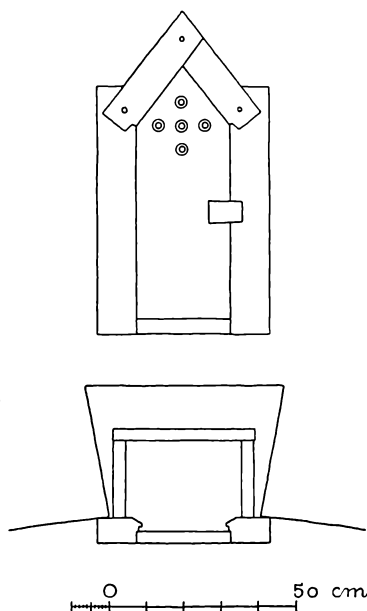

Fig. 23. Å kirke. Indmuret †skab i apsis. Efter målskitse af E. Blichfeldt (s. 171).

fik snedkeren 19 rdl. for at udflytte og forbedre den gamle lægter og opsætte den nye (rgsk.). Muligvis var det dette pulpitur, som iflg. Thurah fandtes i koret og bar en rimet indskrift, malet 1743, hvori det fortæltes, at i Christian 6.s tid, da Peder Hersleb var biskop, Jørgen Kruse oberst, Johan Urne amtmand og Jens Buchhave provst, og medens Lauritz Hjort var præst, kaptajn Dam kirkeværge og Fridrich Key degn,

»Da blev forbedret uden til Guds Huus og efter Tykke
Hver Stoel i Kirken Nummer fik, hver Pulpitur sit Smykke.
Gud selv afmale Jesum saa i Hjertets skjulte Vraae,
At Hjertets Haab ej mørknes skal, naar Dommens Dag skal staae.«

Malerarbejdet udførtes af Hendrich Möhlen (rgsk.). 4) 1733 byggedes efter tilladelse en ny lægter nederst i kirken oven over den gamle (rgsk.); den bar Christian 6.s og dronning Sophia Magdalenas navnetræk¹².

Orgel på 16 stemmer, bygget 1941 af I. Starup og Søn¹³.

†*Orgel* leveredes 1853 af J. Gregersen for 680 rbdrl. (rgsk.).

†*Pengeblok* ønskedes 1705 anskaffet »til de fattiges Nødtørft« (rgsk.). 1850 fandtes en blok og tre †pengetavler, hvoraf de to var fornyet i årets løb (inventarium).

To †*malerier* forestillende præsterne Rasmus Jensen Middelfart, død 1651, og Svend Larsen Bornholm, død 1654, begge med årstallet 1651, hang tidligere i koret¹⁰.

Mindetavler. 1) Opsat 1687 (rgsk.) i anledning af Christian 5.s besøg på Bornholm samme år (sml. Allinge, s. 91). Rektangulær tavle i profileret ramme, 105 × 91 cm, med frakturindskrift; nederst oberst von Wettberg og fru Sissele Grubbes malede våben. I tårnets andet stokværk.

2) Opsat 1851 i anledning af Frederik 7.s besøg. Kursivindskrift. Ophængt ved siden af den foregående.

Et stort *gipsrelief*, uddrivelsen af templet, udført af L. Hasselris, er 1875 opsat på skibets nordmur.

Tårnur, nyere; indsat i en cirkelglug i våbenhusgavlen. Et †*slagur* anskaffedes 1789 (rgsk.). Herfra stammer muligvis en bevaret *urskive* af træ, 63 × 69 cm, med støbte englehoveder i hjørnerne og gennembrudte visere, den ene med Christian 7.s kronede spejlmonogram, den anden med et F, rimeligvis kronprinsens forbogstav. Skiven er senere opmalet med gyldne tal på blå bund og navnet I. Hansen. I tårnets andet stokværk.

Solur af granit, som tidligere har været indmuret i våbenhuset, ligger nu på kirkegården ved våbenhusets østmur. 1685 fik »Stük-Hauptmanden« fem dlr. for en solskive (rgsk.).

Klokker. 1) 1584, støbt af Matthias Benninck. Om halsen en fint støbt akan-tusbort, hvorunder versalindskriften: »Anno 1584 ut Bevel des gantzen Kaspel

tho Akarke up Bornholm let mi Claves Kames geten bi Maties Benni(n)ck« (»1584 lod C. K. mig støbe hos M. B. på befaling af hele Åkirkes menighed på Bornholm«). Tvm. 65 cm.

2) 1830, støbt af I. C. og H. Gamst, København. Tvm. 106 cm.

3) Omstøbt 1866 af Gamst og Lunds eftf.

†*Klokker*. 1) Middelalderlig, med latinsk indskrift, omstøbt 1866. 2) »Den største«, fra 1651, med indskrift: »M. Kordt Kleimann hat mich gegossen, aus dem Feuer bin ich geflossen 1651« (»mester K. K. har mig støbt, af ild er jeg flydt«)¹⁴. Omstøbt 1830.

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 24) fra 1652. Fyrretræstavle, 82×63 cm, i enkel, profileret ramme med tunget kontur, foroven en gesims med æggestav og tandsnit. På tavlen findes en naivt malet, nu stærkt afskallet korsfæstelsesgruppe, som af en religiøs frakturindskrift adskilles fra to persongrupper fornedet; til højre et ægtepar med to børn, det ene i vugge, til venstre står samme par ved en vugge, men omgivet af en større børneflokk, to sønner og tre døtre. Hertil slutter sig den sidste del af indskriften, som fortsætter på det nedre rammestykke: »Anno 1652 den 25. februari Haffuer Jens Hansøn bekosted dene Taffle«. Skriften er rød på sort bund og rammen sort med røde rosetter. På våbenhusets østvæg.

†*Epitafier*. 1) O. 1650, med maleri af to småbørn, det ene med initialerne E R D (»skal nok være Elsebeth Rasmus Daatter«), død 1646, tre år gammel, det andet med I R S (»Jens Rasmus-Søn«), død eet år gammel, 1650. I koret⁹.

2) Over to børn, »efter Formeenende dødfødde«. Urne antager, at de alle er børn af sognepræsten Rasmus Jensen Middelfart (sml. †maleri s. 172).

Gravsten. 1) (Fig. 25), o. 1572. Den lybske høvedsmand 1556–73 Sweder Ketting og hans to hustruer, J(o)han(n)a, død 13. maj [15]68, og Th(a)lia, død 9. okt. [15]72. Figursten af rødlig kalksten, 240×156 cm, med relieffraktur. Største delen af stenen optages af tre figurer i højt relief, en ridder mellem to kvinder, stående i rundbuede arkadenicher, hvoraf den midterste er størst. Ridderen er i fuld pladerustning og bærer kårde ved siden; hjelmen står ved hans fødder. Kvinderne er ensartet klædt i lange, højhalsede kjoler med små pufærmer. Under figurerne tre rektangulære felter indrammet af en rundstav på de tre sider med ligeledes relieffugne, hjelmede våbenskjolde. Ridderens, i midten, er lodret delt og viser et halvt møllehjul og en halv rose, hvorover to drueklaser; den ene kvindes våben har et træ med rod, den andens tre krenelerede tårne, to over eet. I stenens hjørner findes runde felter med evangelistsymbolerne i relief. Gravskriften (plattysk) begynder som randskrift og slutter

O.N. 1947

Fig. 24. Å kirke. Epitafium 1652 (s. 173).

i en linie under figurerne. Stenen, der er ret primitivt udført, er rimeligvis et lybsk arbejde. (C. A. Jensen: Gravsten, katalog nr. 600). Gravstenen lå oprindeligt i koret over en muret begravelse, som åbnedes 1853, hvorved det konstateredes, at alle tre lå begravet her, skønt Sweder Kettings død ikke omtales i gravskriften¹⁵. Sml. Allinge s. 93. Nu i våbenhuset.

*Gravsten, rimeligvis middelalderlig. Grå kalksten, 84 × 53—47 cm. På stenen er hugget et kors og to bomærker samt foroven et skriftbånd med utydelige minuskler. Fundet 1912 i et hus nær kirken. Nu i Bornholms museum.

†*Gravsten*. 1) I tværgangen nederst i kirken lå tidligere en sten med et skjold, hvori fandtes årstallet 1653, initialerne I P samt et bomærke⁹.

2) Udslidt på nær ordene »gewelfte graff«. Øverst i gangen i nordre skib⁹.

†*Gravfaner*. 1) 1670. Fenrik på Bornholm Tobias Dechner, født 12. febr. 16. . i Ohrtorff i Thüringen, død 4. juli 1670. På fanens ene side sås en pallask, på den anden side en kårde med skede. Over for prædikestolen¹².

2) 1679. Iver Christophersen Galschiøt, i 22 år løjtnant over kavalleriet på Bornholm, død 3. juli 1679 i sin alders 66. år. På fanen sås et våben med en rytter med dragen pallask¹⁶.

†*Murede begravelser*. Foruden Sweder Kettings begravelse i koret nævnes i regnskaberne en begravelse kaldet »præstekældereren« samt en muret begravelse, som kommandørkaptajn Suhm købte 1723 og lod sit barn nedsætte i. En af disse er vel identisk med en åben begravelse i nordre skib, som nævnes 1834 (rgsk.).

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1785. Anne Rasmine Pedersen, født i Ipsker sogn på den 21. selvejergård 18. jan. 1717, boede og døde på den 27. selvejergård i Aaker 12. nov. 1785, 69 år gammel. Glat Neksø-sandsten, 180 × 78 cm, med kursiv. Henligger nu op ad søndre kirkegårdsdige, vest for lågen.

2) O. 1786. Rasmus Pedersen, født på Schousholm i Ipsker sogn 11. febr. 1715, boede og døde på den 27. selvejergård i Aaker 8. jan. 1786, 71 år gammel. Ituslået rektangulær Neksø-sandsten med kursiv. Ved siden af nr. 1.

3) O. 1836. Cathrine Sophie Henriksen, f. Dam, født 29. dec. 1789, død 14. jan. 1836. Efterlod mand og to børn. Stele af Neksø-sandsten, 130 cm høj, med

P.N. 1918

Fig. 25. Å kirke. Gravsten over Sweder Ketting og hans hustruer (s. 173).

profileret gesims og segmentgavl med strålesol. Indskrift med kursiv. Syd for apsis.

4) O. 1836. Justitsråd Hans Rømer, født 1770, død 66 år gammel 1836. »Han var Holzförster her paa Bornholm fra Aaret 1800 til 1836, i hvilken Tid den Kongelige Almindig ved ham blev indhegnet og beplantet med Skov«. Randprofileret Neksø-sandsten, 174 × 89 cm, med let buet overflade og op-højet, ovalt skriffelt (kursiv); i hjørnerne rosetter. Nu anbragt i kirkegårdens nordvesthjørne.

5) O. 1836. E. . . Kirstine Og. . . . .d Munch af 45. selvejergård, født 1756, død 1836. Rektangulær, randprofileret Neksø-sandsten med forvitret kursiv-indskrift. Op ad søndre kirkegårdsdige.

6) O. 1846. Johane (!) Jensine Heiberg Kofoed, født 5. jan. 1895 (!), datter af sognepræst C. B. Mahler og Christine Prahll, gift 30. nov. 1842 med cand. theol. Kofoed, senere kapellan her ved kirken, død 29. april 1846. Efterlod sig to døtre, den ældste 2½ år, den yngste 16 dage. Brudt sandstenssøjle med profileret firkantet base på kasseformet postament. Samlet højde 200 cm. Indskrift med kursiv. Monumentet står på en ældre, helt udslidt gravsten af Neksø-sandsten ved vestre kirkegårdsdige.

7) O. 1846. Marie Sophie Henrichsen på 2. selvejergård i Aaker, født 29. april 1826, død 1. maj 1846. »Med Moder og 2 Sødskende samledes hun udi Graven«. Stele af Neksø-sandsten, 135 cm høj, med profileret fodstykke og gesims, hvorover en trekantgavl med slangering på forsiden. Svagt fremspringende skriftfelt med kursiv. Syd for apsis.

8) O. 1846. Lars P. Hansen af 43. selvejergård her i sognet, født 24. april 1797, død 4. juni 1846. Falsat Neksø-sandsten, 169×78 cm, med kursivindskrift. Ved søndre kirkegårdsdige.

9) O. 1847. Majorinde Ane C. Kofoed, født Mahler, født 10. maj 1775, død 23. marts 1847. Gift første gang med løjtnant O. E. v. Sonne fra 36. selvejer-gård (otte børn), anden gang med A. v. Kofoed (een søn). Neksø-sandsten, 168×80 cm, med kursivindskrift. Ved søndre kirkegårdsdige.

To *runesten* er 1822 opstillet i våbenhuset (rgsk.): 1) »Grødbysten«, o. 1050—1150. Indskriften lyder på nutidsdansk: »Thorfast og Troels og Bove de satte disse kumler efter . . . v sammen med Broder. Gud og Guds moder hjælpe hans ånd. Sart (Sært) ristede ret (rigtigt)«¹⁷.

2) »Møllegård-stenen«, omtrent samtidig med nr. 1. Indskrift: »Gudmund og Frøbjørn rejste stenen efter deres fader Isbjørn (el. Esbern). Gud hjælpe hans sjæl«¹⁸.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1677—1745, regnskaber 1755—78, 1785—96, 1797—1829, 1830—89 (LA). — Indberetning fra George Stephens til professor Worsaae om en runologisk rejse til Bornholm 1865 (heri også omtale af klokker). — Indberetning fra F. Uldall til Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring. 1871. Heri også beretninger om andre bornholmske kirker. (C M 1. Dep. Y. 777, RA). De hertil hørende tegninger findes i NM. — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1883, M. Bidstrup 1912 (gravsten), P. Nørlund 1918, Charles Christensen 1939, O. Norn 1947 og C. G. Schultz 1952. — Korrespondancesager i NM.

Balle: Aa Kirke paa Bornholm. 1824. Manuskript i NM. — G. L. Dam og H. K. Larsen: Aakirkeby 1346—1946. Åkirkeby 1951.

Indledning: ¹ Bykortet i Trap. — Bh. Saml. XVII, noten s. 55. ² Dam og Larsen: Aakirkeby s. 123 f. — 1777 flyttedes landstinget til Rønne. ³ Ravn s. 132. ⁴ Nr. 4 på bykortet hos Resen (Knudsen s. 19): »Gaderne har ingen navne«. ⁵ Dam og Larsen: Aakirkeby s. 143: 1863 plantes der træer »fra Dr. Sehesteds Hus østefter forbi Tingstedet«. ⁶ Bh. Stednavne s. 107: »*Stokkekilde* af (subst.) stok i bet. pengeblok«. — Der

har ligeledes været en »Stokkekilde« i Klemensker (anf. v., s. 227).⁷ Som Zahrtmann mente, sml. hans i note 8 anførte afhandling s. 161. ⁸ En i og for sig naturlig slutning af Zahrtmann efter de oplysninger, Hauberg har givet i Trap, 4. udg. s. 576. Om landstingets funktioner og historie giver Zahrtmann en i alt væsentligt fortræffelig fremstilling i Bh. Saml. XVI, s. 160 ff. ⁹ Beretning fra lybske udsendinge til rådet i Lübeck (referat hos Hübertz, nr. 114, s. 130). Udtrykket »tho karken bav« (?) kan næppe betyde andet end »i (Å) kirke by«. ¹⁰ Zahrtmann, anf. afh. s. 165. — Et aktstykke af 28. sept. 1776, hvori der protesteres mod tingets flytning, bemærker dog, at landstinget kun »undertiden mange gange i rad holdes hver 14. dag«. ¹¹ Ravn s. 131. ¹² J. A. Jørgensen i Bh. Saml. II, s. 193—98. — Dam og Larsen: Aakirkeby s. 20. ¹³ Zahrtmann: Præsten Povl Ancher, i Bh. Saml. XIV, p. 16 f. ¹⁴ Prins Christian Frederiks rejsejournal ført på turen til Bornholm 1824, i Bh. Saml. XVI p. 88. ¹⁵ Fort. over kirker og disses ejere 1809 (RA). ¹⁶ Thurah, s. 263 ff. — En post i kirkeregnskabet for 1679 lyder: »For støbelen at rengøre efter de svenske ... 1 mk.«. ¹⁷ Thurah, s. 179 f.

Bygning: ¹ Dam og Larsen: Aakirkeby: Bykortet 1872 (s. 155). Kannikegårdens køb: s. 25, brugt som præstegård indtil 1622: s. 30. — I 1756 lå gården ifølge Thurah, tavle XXV, noget længere mod vest. ² Urnes byplan, gengivet s. 53 hos Dam og Larsen, har ammunitionshuset (nr. 3 på planen) lidt syd for kirken, mellem kirkegårdens sydvesthjørne og klokketårnet. Det må være det samme hus, som ses på prospektet fra slutningen af 1800'rne, gengivet hos Dam og Larsen s. 45, hvor det kaldes »benhuset«. Ifølge rgsk. 1823 blev ligvognshusets søndre bræddegavl udsat til tjæring og dets tag til understrykning (syn). Ifølge en vedliggende murerregning er benhustaget underskællet og udvendig spækket, den søndre og vestre side på samme tjæret. Et benhus er ikke for omtalt i kirkeregnskaberne, men synes efter det anførte at være det samme som ligvognshuset. Indtrykket, man får af rgsk., stemmer ikke videre godt med prospektet hos Dam og Larsen. Thurahs plan har ammunitionshuset liggende vestligere end Urne, nemlig omtrent på den plads, hvor kannikegården lå endnu i 1872. ³ Skrivelse til kongen fra borgerne i Åkirkeby 1818, aftrykt hos Dam og Larsen s. 126 f.: »Her er i Åkirkeby et ammunitionshus, hvor opbevares 8 feltkanoner, ...«. ⁴ Zahrtmann, i Bh. Saml. VIII s. 198 f. — Trap. ⁵ Ravn s. 129. ⁶ Den fig. 4 gengivne tegning af klokkehuset er et 1954 optrukket forarbejde i blyant af E. Blichfeldt til B.æ.K. planche 34, som ikke lod sig reproducere tydeligt. Ved optrækningen er ingen af tegningens fejl (som går igen i B.æ.K.) søgt rettet, som f. eks. den, at Blichfeldt har vendt klokkerne og opgangen fra trappen galt på planen af klokkerummet. Hans gengivelse af bindingsværkets detaljer er sikkert også skødesløs, bl. a. har han vist alt lodret tømmer i væggene som stolper, hvilket bestemt ikke kan være rigtigt. Flere vigtige detaljer, såsom portåbningernes kragbånd, må dog være pålideligt gengivet, og alt i alt giver tegningen et klart billede af tårnets karakter og opbygning. — Hans blyantsskitser med indskrevne mål er bevaret. ⁷ Hvis man regner med, at fig. 4 fejlagtigt har vist opløberne som stolper. ⁸ 1917 indsendtes (med følgeskrivelse af Mathias Bidstrup) en stenprøve samt nogle bygningsdetaljer til NM. Stenprøven var »grøn sandsten fra Grødby å, Grødby, Åker, funden af Husmand Peder Thorsen i Pedersker, overlærer Tryde og undertegnede«, en kvader fra den nedbrudte Vestermarie kirke (som ganske svarer til sandstenen i Å kirke) var »af denne art sandsten (fra Grødby), om hvilken Stockholms geologer forhen erklærede, at denne stenart ikke fandtes i Skandinavien«. ⁹ M. Mackeprang: Lydpotter i danske kirker, i Aarb. 1905 s. 52. — Åkirkebypotternes placering: B.æ.K. s. 13 og pl. 35 nr. 4. — Om lydpotter i almindelighed se Theodor Wählin: Studier i Bosjöklosters Kyrkas Historia. Stockholm 1948 (= Kungl. Vitterhets Hist. och Antikvitets Akademiens Handlingar, Del 65: Antikvariske Studier III, s. 185 ff.). ¹⁰ DK. Maribo, bl. a. s. 704 f. (Olstrup, Fuglse hrd.) og s. 500 (Købelev, Nørre hrd.). ¹¹ Arkitekt Charles Christensen (beretning i NM.) går ud fra, at stenene må stamme fra en krum *indermur* (hvilket ikke er givet, men muligt), og sandsynligvis fra det krumme trappeløb fra 2. til

3. tårnetage, som jo senere er ændret. Forklaringen kan være lige så rigtig — eller forkert — som den her i beskrivelsen forsøgte. ¹⁴ Uldall, som 1871 har undersøgt kirken har udført en lille tegning af en pudsafbankning på arkademurens nordside (i NM.). Denne angiver materialet som silurkalk, men viser desuden, at stenene var dækket af et romansk pudslag, i hvilket der var indridset »falske fuger«. Uanset de præcise udtryk foreligger der alligevel en forveksling med den sædvanlige, romanske fugeridsning i selve murmørtelen. Sml. kalkmalerier, s. 152. ¹⁵ Brunius s. 123. ¹⁶ Pl. XXVII hos Thurah. ¹⁷ Sml. geologiske kort over Bornholm, bl. a. i Trap. ¹⁸ Løffler: Udsigt, s. 132 f. — Løffler har undersøgt kirken i 1869.

Kalkmalerier, glasmalerier. ¹ At tegningerne er udført af maleren D. Jacobsen fremgår af Antiquarisk-topografisk Arkivs accessionsprotokol, i hvilken de er indført 1854. De er antagelig blevet til på foranledning af Worsaae, som berejste Bornholm 1851. ² Worsaae, notesbog III. 1851. S. 10—11. ³ Balle, s. 13: »... Jesu Historie forestillet fra *Mariæ Bebudelse* af ...«. ⁴ Bh. Saml. XVI, s. 87. ⁵ Balle, s. 18. ⁶ Thurah, s. 181 ⁷ Thurah, s. 180 og 183.

Inventar og gravminder. ¹ En gennemgang af Jacob Krembergs arbejder findes i Monica Rydbeck: *Renæssansskulptur i Skåne* (Ur Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska studier IV). Dog findes alterbord og prædikestol i Å kirke uomtalt. Alterbordet i Burlöv er gengivet fig. 41. ² Urne tilf. s. 181. ³ Kanniken Hans Ottosen, tidligere skriver i tyske kancelli, døde 1644, jfr. *Lunds Domkyrkas Historia 1145—1945* ved Ernst Newman, Lund 1946, II, 31. ⁴ Monica Rydbeck s. 98 ff. ⁵ Jacobsen og Moltke, nr. 373. ⁶ Monica Rydbeck s. 104 ff. ⁷ Ravn s. 126. ⁸ Thurah s. 182. ⁹ Urne tilf. s. 181. ¹⁰ Thurah s. 181. ¹¹ Ravn s. 128. ¹² Urne tilf. s. 183. ¹³ Organist- og Kantorembederne s. 107. ¹⁴ Urne tilf. s. 184. ¹⁵ Dam og Larsen, s. 28. Ketting blev afskediget 1573 og levede endnu nogle år derefter, men hans dødsår er ukendt. ¹⁶ Urne tilf. s. 182. ¹⁷ Jacobsen og Moltke, nr. 370. ¹⁸ Smst. nr. 371.

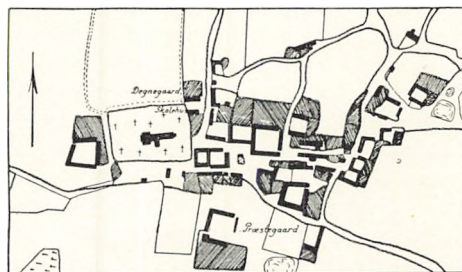

Fig. 26. Åkirkeby 1817.

LANDKIRKER

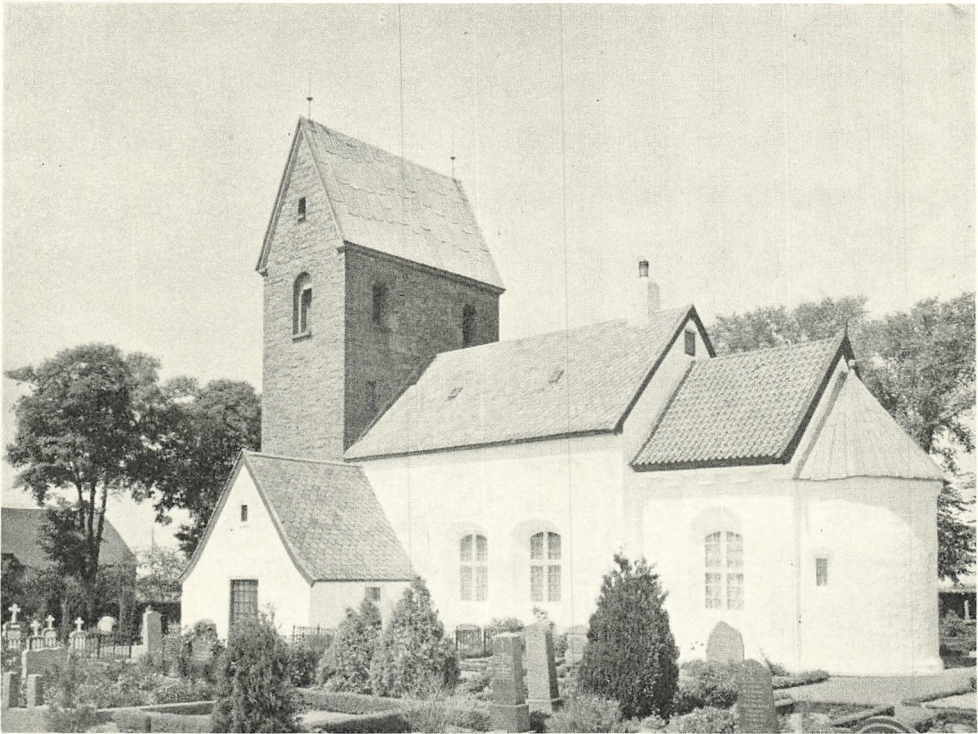

Fig. 1. S. Knuds kirke set fra sydøst.

C.G.S. 1947

S. KNUDS KIRKE

BORNHOLMS VESTRE HERRED

Kirken er, som det fremgår af navnet, viet til *S. Knud*, at dømme efter en nu forsvunden altertavle (s. 192) S. Knud konge. Kirken har som øens andre kirker tilhørt ærkebispem i middelalderen og er derefter overgået til kongen, omend den i realiteten har været selvejende (sml. Rønne s. 36). 1606 bevilgede Christian 4., at kirken annekteredes Rønne (sml. s. 36). Dette annektsforhold bestod til 1938, da sognet blev udskilt og tillagt den residerende kapellan i Rønne¹.

Et *sagn* fortæller, at der fra Skåne skal være kastet en sten efter kirken².

Kirken ligger nogenlunde midt i sognet, på jævnt, men højtliggende terræn, omkring 70 m over havet, over hvilket der er vidt udsyn.

Om kirkegården, nu et uregelmæssigt kvadrat med afskårne hjørner (fig. 8), siger Ravn, at den er stor og vid, »men en vædskefuld sted, Graverne er fuld af vand, når nogen derudi skal begraves, hvilket dog højlig er at forundre sig over, efterdi den er beliggende på en såre høj . . . bakke«. Den hegnes af nymodens, indvendig jorddækkede diger af kløvsten i cement, som muligvis

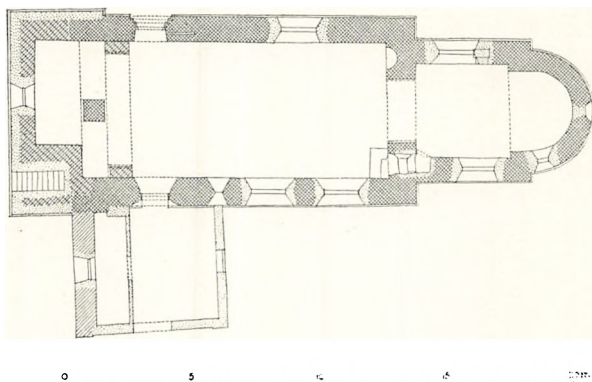

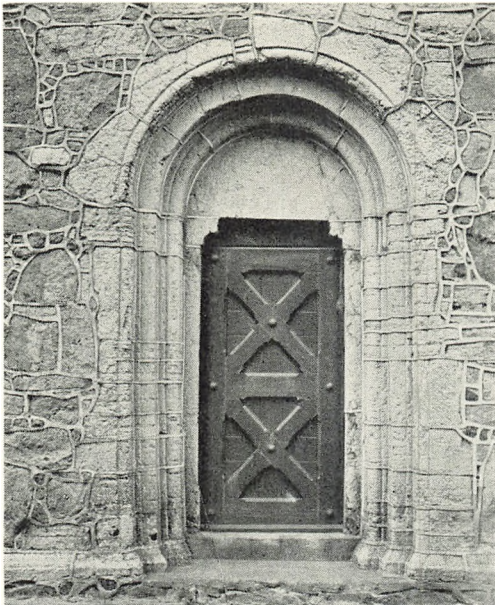
Fig. 2. S. Knuds kirke. Plan 1:300. Målt af El. M. 1952.

er fra 1855³. Vestsiden af diget er nu ubrudt, men havde 1731 en låge (rgsk.). Til de tre andre sider er der forholdsvis ny stakitlåger, og i diget vest for sydlågen ligger der to sammenbyggede huse, ligkapel og materialhus, som begge er opført 1913 (arkitekt Mathias Bidstrup) som erstatning for et bindingsværks materialhus fra 1829 (rgsk.).

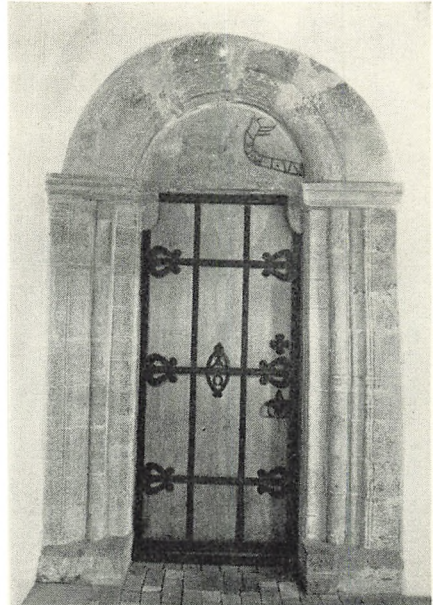
I ydersiden af diget, fra nordøsthjørnet og sønden rundt til sydvesthjørnet, er der indsat bindinger af jern, 25 mod øst, 2 i det skråt afskårne sydøsthjørne og 17 mod syd. Af ejerforbogsstaver ses ingen, men af sten med gårdnummer er der to, den ene øst for sydlågen, den anden ved sydvesthjørnet. På den første læses: »+13^{de} S. 1806.«, og på den anden: »d. 15 S.« — 1671 var der ifølge Ravn 30 selvejer- og 10 vornedgårde i sognet⁴, men i 1800'erne, da diget blev ombygget og kirkegården reguleret, var tallet steget til 34 selvejergårde, 8 vornedgårde foruden gildesgården og præstegården⁵, tilsammen 44, hvilket passer smukt med de bevarede bindinges tal, hvis man går ud fra, at der her kun har været beregnet een binding til hver gård i stedet for de sædvanlige to. 1854 skal der være opsat 47 øjebolte med ringe. Er dette rigtigt, har der antagelig været beregnet plads til udensogns folk, f. eks. til provsten.

Ravn omtaler »et smukt, smalt klokketårn tæt ved« kirken, som må være dennes vesttårn⁶. I kirkeregnskaberne, der er bevarede fra 1684 og i omtrent ubrudt følge indtil nutiden, nævnes intet fritstående klokketårn, og der er aldrig fundet spor af et sådant. Det romanske vesttårns mål er dog så trange, at det næppe oprindeligt kan have været beregnet til klokker. Disse kan, i hvert fald i middelalderen, have hængt i en tømret stabel (uden muret underbygning).

1930 fandt man en *egeplanke* liggende oven på kortagværkets hanebånd, hvor den formentlig er blevet henlagt i 1913, da tagværket blev repareret. Den afkortede, omkring 141 cm lange, 36 cm brede planke, som nu befinder sig i Nationalmuseet⁷, er stærkt forvitret på den ene bredside. Da den har spor af

M.M. 1909

E.S. 1952

Fig. 3. S. Knuds kirke, til venstre nordportal, til højre sydportal.

noter i begge kanter, er der mulighed for, at den kan stamme fra en middelalderlig stavkonstruktion.

Den lille bygning, øens mindste tidligmiddelalderlige kirke, består af apsis, kor og skib fra romansk tid, et ligeledes oprindeligt, men i romansk tid udvidet og i 1878 ombygget vesttårn, samt foran syddøren et våbenhus, som kan indeholde middelalderlige rester.

Materialet i den romanske bygning er blandet, hovedsagelig marksten; sokler, hjørner og detaljer samt et parti over norddøren er dog næsten udelukkende af silurkalk. Den oprindelige murteknik kan endnu følges på skibets nordside, som har været afrenset og nu kun er tyndt hvidtet. Her veksler tynde skifter med brede, af store, kantrejste sten, alt i temmelig jævne skifter og med pakninger af mindre sten og flækker i de uregelmæssige stødfuger (fig. 7).

Den romanske bygning har skråkantsokkel. På apsidens, hvis grundplan er styttet, er det samme profil desuden anvendt som gesims, derover er der et udkraget dækskifte, som muligvis har rundstavprofil, men måske blot er kantbrudt af forvitring og udvisket af spækning og hvidtekalk. Apsiden har vistnok i romansk tid kun haft eet vindue, nu usporligt indvendigt, men synligt i det ydre, hvor det står som niche (132 × 80 cm).

Korets oprindelige lysåbninger er slugt af store moderne vinduer. Dets langmure afsluttes foroven med en stærkt udladende, pladeagtig gesims, både mod syd og mod nord understøttet af fem grove, retkantede konsolklodser, af hvilke

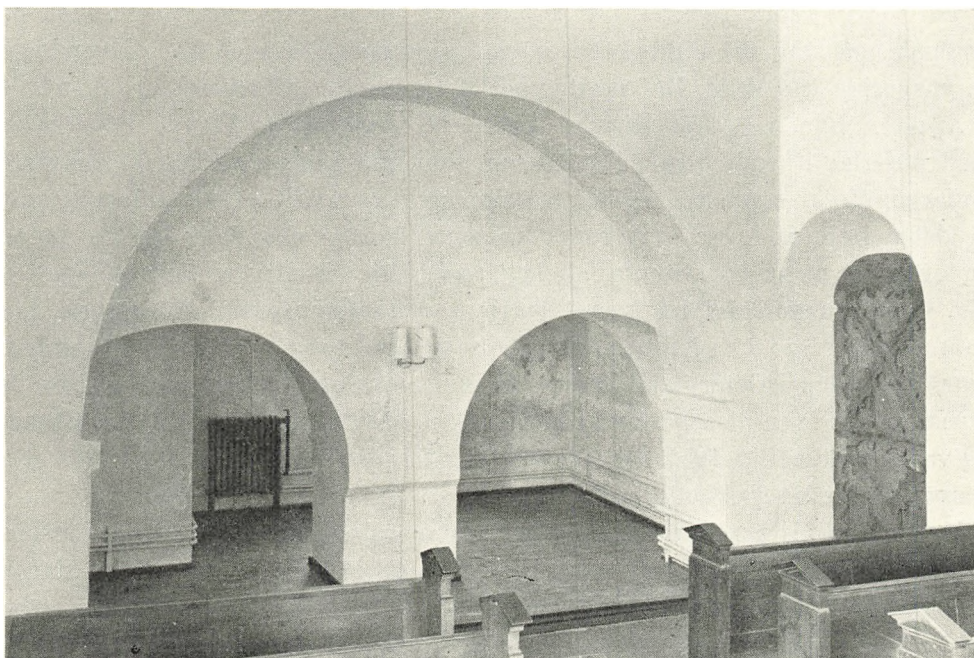

Mathias Bidstrup 1913

Fig. 4. S. Knuds kirke. Nordsiden af korets oprindelige tag af silurkalkflager som det så ud, da det blev opdaget ved tagværkets omsætning i 1913. Afstandene mellem de 3 hvide streger på gavlsparret er 1 m.

de søndre endnu er skarpkantede, mens nordsidens er påfaldende forvitrede og aflagede forneden. Den drabelige udformning af gesimserne må sættes i forbindelse med det massive stentag, hvormed koret oprindeligt har været dækket (sml. nedenfor).

Skibet er rankt, omkring 5,8 m højt fra skråkantsokkelen til den moderne sugfjæl, men langmurene er blevet forhøjet to gange, tilsammen så meget, at skibets oprindelige murhøjde næppe har oversteget 4,60 m, hvilket kun er godt 10 cm mere end korhøjden, regnet fra sokkelen til undersiden af gesimsernes konsoller. Begge de kultiverede portaler, af silurkalk, er bevarede. Den søndre, som blev restaureret 1938 (arkitekt Charles Christensen), har gnidret profilerede, uformidlet retkantede dækplader, som ikke følger den stærke bevægelse i de kraftige karmprofiler (fig. 3). Disses profil, en ret stor, halvrund stav mellem to store karniser, er af udpræget skånsk karakter⁸; bueslagets forkant er udformet som et bovnende rundled, uden hensyn til de finere led i karmsiderne. Tympanet, af gullig granit, kunne se ud til at være et brudstykke af en runesten, i hvert tilfælde optages dets østre halvdel af en ristning min-

E.S. 1952

Fig. 5. S. Knuds kirke. Indre set mod vest. Billedet viser den indbyggede (sekundære) tårnarkade og, bag denne, den oprindelige dobbeltarkade, som fører ind til tårnrummet. Til højre nordportalen med den middelalderlige dørløj (sml. s. 196).

dende om et runeband, som tilsyneladende fortsætter ind i murlivet til højre, men hvis tegn har mere lighed med karakterer end med runer. Tympanet bæres af moderne, afrundede konsoller; dørens smigede inderparti er rundbuet. Nordportalen, der mangler kragbånd, er mere afbalanceret i profilering og mål end den søndre (fig. 3). Karmprofilet, som er ført rundt i bueslaget, består af retkantet led mellem to rundstave, alt ledsaget af små platter; det glatte tympanon, af silurkalk, støttes af kraftige konsoller med rundstav over et hulet led, hvis begyndelse og afslutning er rundet. Skibets skråkantsokkel er forkrøbet meget omhyggeligt under alle karmprofilets led, og under selve døranslaget er der en tærskel, som synes ny, men måske alligevel kan indeholde gamle rester. Ved sydportalen er sokkelforholdene forstyrret, men den nu af døråbningen brudte sokkel har på hver side af åbningen en kort uprofileret strækning, som kunne tyde på, at sokkelen oprindeligt har været ført igennem under døren i form af en retkantet tærskel. Skibets vinduesforhold har været mærkelige, idet nordsidens bevarede romanske murværk kun levner mulighed for en enkelt, midt i muren anbragt, men nu af det moderne vindue opslugt, oprindelig lysåbning mod nord, mens det må være så godt som sikkert, at der har været to romanske vinduer mod syd (sml. Østermarie). Af disse to vinduer

er det vestre fuldt bevaret. Det sidder lavt, er udvendig rundbuet, men påfaldende nok vandret afdækket i det indre, hvis tykke, moderne glatpuds gør en vurdering vanskelig. Det ser dog ud til, at den lige afdækning er oprindelig.

Apsiden har halvkuppelhvælv, koret et meget højtsiddende tøndehvælv med vederlag i nord og syd, i et niveau, som kun ligger omkring 35 cm under underkanten af gesimsen. Ved en omlægning af kortaget i 1913 opdagede man, at dette højt op over murkronen ragende hvælv oprindelig havde dannet underlag for et massivt stentag, belagt med store, skællagte flager af silurkalk (fig. 4). Arrangementet har været omtrent det samme som i Østermarie, blot endnu tungere, idet tagkippen her i Knudsker må have været af helt kompakt mur, mens den i Østermarie er hul, formet omkring et lille, spidsbuet tøndehvælv anlagt oven på selve korhvælvingen. — Den svære korgesims har antagelig været nødvendig, fordi det ellers ikke ville have været muligt at give et så tungt tag det tilstrækkelige udhæng.

Korbuen, hvis skråkantede kragbånd er overpudsede, er lille, kun omkring 370 cm høj over nuværende gulv. Ind mod skibet flankeres den af to slanke, rundbuede, i plan halvcirkulære sidealternicher, af hvilke den nordre er intakt (242 × 86 cm), mens den søndre er gennembrudt af en opgang til prædikestolen. I skibets vestende står der en romansk, men senere indbygget tværvæg, som bærer det nuværende tårns østmur, og som er gennembrudt af en meget bred, men kun omkring 3,50 m høj, rundbuet arkade med skråkantede kragbånd. Umiddelbart bag denne sekundære mur står skibets oprindelige vestvæg fuldstændig bevaret i henved 4 meters højde. Den er gennembrudt af en oprindelig arkade, bestående af to ganske lave rundbuer, som hviler på en midtpille med skråkantede kragled mod øst og vest. Dobbeltarkaden hører til kirkenes *oprindelige tårnanlæg*, som må have været samtidigt med kirken, og som har været så smalt, at det må have været lidet anvendeligt, i alt fald som klokketårn. Afstanden fra dobbeltarkaden til det nuværende tårns vestvæg, som ikke er blevet forøget ved tårnets ombygning i 1878, er kun omkring 180 cm. Bredden må derimod have svaret til bredden (fra n. til s.) på det nuværende tårn, som fra det gamle har overtaget østhjørnerne. Af disse sløres det søndre dels af et moderne langskillerum i våbenhuset, dels af en påmuret pille af tegl, som er opført af »store brændte mursten« i 1729, som erstatning for den »gamle støtte, som stod i våbenhuset under kirkemuren« (rgsk.). Det udækkede nordøsthjørne er bevaret (fig. 7), omend stærkt istandsat 1878, og står som et 18 cm.s murfremspring, hvorom den for skib og tårn fælles sokkel er ført. Antagelig alene på grund af skødesløst arbejde er dette hjørnefremspring til at begynde med ført til vejrs med en svag vestlig afvigelse fra lodlinien, som så i omkring 2,40 m.s højde er korrigeret med en lille udkrægning mod øst, hvorefter hjørnet er lodret indtil 4,36 m over sokkelen, i hvilken højde det brydes

Fig. 6. S. Knuds kirke. Indre, set mod øst.

E.S. 1952

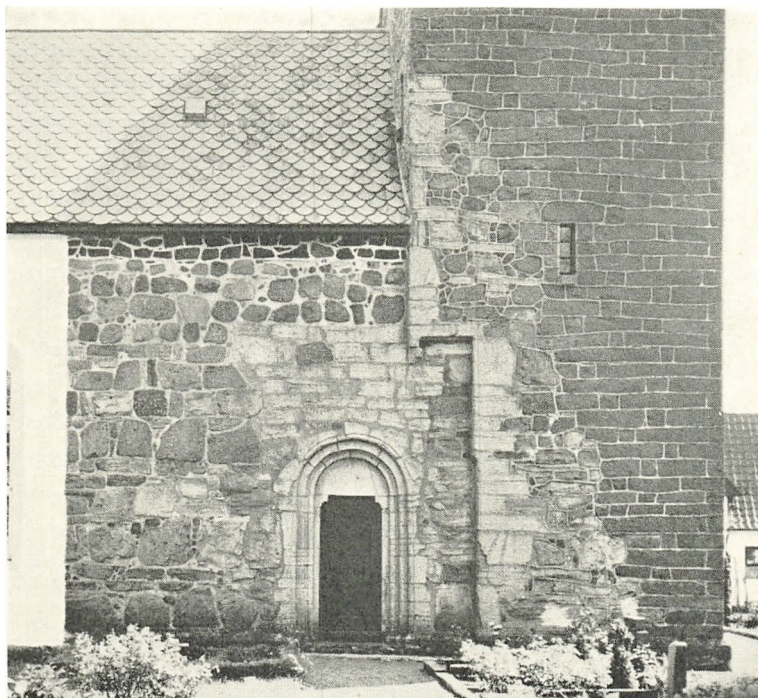
af en henved meterlang, vandret udkrøgning, hvis underside vistnok er svagt skrånket, og hvis frie østende bæres af en lille, rektantet konsol. Denne udkrøgning er så beslægtet med den mærkelige korgesims, at den kunne se ud til at være en stump af en ældre gesims, som kan have afsluttet skibets langmure og være blevet bortbrudt, da disse senere blev forhøjede. Men selv om denne gesimsagtige udkrøgning er blevet til i forbindelse med tårnets udrykning mod øst, vidner den dog lige fuldt om, at skibets mure oprindeligt har været lave, omtrent jævnhøje med korets.

Hvorvidt dette ældste, ganske smalle tårnanlæg er blevet fuldført efter den oprindelige plan er usikkert, og det er nok muligt, at indbygningen af den ny og enklere tårnarkade i forbindelse med den kun en murtykkelse andragende flytning af tårnets østmur kan være sket allerede, mens tårnet stod under opførelse. Det endelige resultat, d.v.s. tårnets udseende indtil dets næsten fuldstændige ombygning i 1878, kendes fra opmålingerne i B.æ.K., der kan betragtes som i alt væsentligt pålidelige. Ifølge opmålingerne var tårnet 4 stokværk højt. Underrummet havde i vest et lille, smiget vindue af uvis alder og var overdækket med en tøndehvælvning med vederlag i øst og vest⁹. I sydvesthjørnet fandtes der (som nu, men vistnok fuldstændig ombygget i 1878) et kraftigt, retvinklet murfremspring, hvori tårntrappen var anlagt. Til denne havde der

oprindelig været adgang gennem en i muremspringets nordvæg anbragt dør, som senere var blevet tilmuret og erstattet med en yderdør i syd. Trappens nederste løb, fra skibet op til den følgende etage, var udført som en vindeltrappe, højresnoet omkring en ca. 30 cm tyk spindel af silurkalk. Andet stovværk var delt i to rum, et ganske lille i murtykkelsen mod syd, hvis lille tøndehvælv havde vederlag i syd og nord, og hvori vindeltrappen udmundede, og et adskilligt større rum mod nord. Af dettes tøndehvælv, som havde samme retning som hvælvet i underrummet, var der bevaret stumper i begge langvægge. Hvælvingen blev »udtaget« 1785 (rgsk.) og må da være blevet erstattet med det træloft, som fandtes her indtil 1878. Rummet havde en smiget lysprække mod nord, men ellers ingen lysåbninger; en vistnok temmelig højt-siddende dør i øst ind til skibets tagrum var tilmuret og må være blevet lukket, da skibet blev forhøjet. Fra denne etage var tårntrappen ført videre, først på en ganske kort strækning som en fritrappeløb af sten, bygget oven på underrumets hvælv, dernæst som tre lige løb i den svære sydmur. Det øverste af disse løb, som lå parallelt med tårnets østside, havde en omkring 1,20 m høj, godt 50 cm bred lysåbning eller luge, til hvilken der fandtes en pendant nordligt i østmuren, ret tæt ved nordøsthjørnet, åbnende sig ind til rummet i 3. stovværk, som havde bjælkeloft. Om disse to åbninger siger Hans I. Holm, at de tidligere havde gået helt ned til gulvet, men at man havde indmuret brystninger i dem, da skibets tag blev hævet, så det kom til at skære sig tværs over åbningerne, og »her står i fugekalken 1631 H H S«. Dette forhold markeres forøvrigt endnu af en ældre taglinie, som spores på tårnets østside, under skibets nuværende tagværk. I 1878 har man bibeholdt åbningerne, dog med den forandring, at brystningerne er blevet fornyet og selve åbningerne forhøjet en 50—60 cm, så at de nu, set inde fra, virker langt anseligere, end de kan have været i gammel tid. Mod øst havde tredje etage desuden en gennemgang, som førte ud til rummet over skibets hanebånd og må være brudt 1832, da skibet fik træ-tøndehvælv. En vinkelbøjet murtrappe i syd førte op til tårnets 4. stovværk, hvor klokkerne hang. Her var der 6 ret store, med stenplader afdækkede glamhuller, een i hver gavlside, to i hver af tårnets brede sider. Tagværket havde to lag hanebånd, skråstivere og mindst een krydsafstivning. Taggavlne, som var af brædder (repareret 1687 og ofte senere ifølge rgsk.), kronedes af husbrænde.

Senere ændringer: Forhøjelsen af skibet kan næppe dateres med sikkerhed. Med undtagelse af de to øverste skifter, som må være en om- eller påmuring udført i forbindelse med fornyelsen af taget i 1906, kan murværket til nød være middelalderligt, men det synes skødesløst udført (fig. 7), og man kan ikke uden nærmere undersøgelse bestride, at forhøjelsen først har fundet sted i nyere tid, måske endog så sent som i 1631, hvad ovennævnte årstal måske

C.G.S. 1947

Fig. 7. S. Knuds kirke. Detailbillede af skibets og tårnets nordside.

kunne tyde på. Helt uafklaret er spørgsmålet om, hvorledes skibet oprindelig har været overdækket. Dets små dimensioner og dets oprindelig påfaldende ringe murhøjde i forbindelse med det eneste bevarede romanske vindues mærkelige vandrette afdækning indvendig, som (hvis den er oprindelig) kan være valgt af hensyn til et lavtsiddende, vandret hvælvingsvederlag, kunne tilsammen antyde, at man til at begynde med har planlagt, og måske også har gennemført at indhvælve skibet på samme enkle, men tunge måde som koret, nemlig med tøndehvælv. Hvorledes det forholder sig hermed kan ikke bedømmes, førend der er foretaget pudsafbankninger i skibets indre. Skibets østre taggavl giver i hvert fald ingen oplysninger. Den synes at være helt eller delvis ombygget på vestsiden, særlig gælder dette en åbning i gavltoppen, som oprindelig må have været anbragt for at skaffe lys til skibets tagrum, men nu er udvidet og bruges som krybehul ind over det nuværende kortagværks hanebånd.

Det enkle *våbenhus* virker nu, efter flere ombygninger og istandsættelser i dette og forrige århundrede, som en helt moderne tilbygning. I dets vestmur, som er påfaldende tyk, er der dog sandsynligvis bevaret middelalderligt murværk.

Bortset fra det omtalte mærkelige romanske vindue på skibets sydside er alle kirkens i brug værende vinduer stærkt ændrede og udvidede i 1800-tallet.

Deres rammer og indfatninger er af træ, karmsiderne smigede, buerne flade eller fladrunde. De er sikrede med jerngitre indvendig. Kirkeregnskaberne er vel upræcise i deres angivelser, med noget forbehold kan man dog af dem udlede, at apsidens lille sydøstvindue er indsat 1839, det nordre vindue i koret 1827. Det søndre korvindue, som allerede var blevet udvidet samme år, fik vistnok sin nuværende form og størrelse i 1839. Skibets vinduer kan næppe være meget yngre; i 1874 så de ud som nu.

Tårnet ombyggedes (på nær de ovenfor beskrevne dele) fra grunden i 1878—79 (arkitekt J.D. Herholdt). Så godt som alt det gamle materiale blev kasseret; det nye, ganske ensartede murværk, hvis lange kvadre er af tugtet stenbrudsgranit, virker derfor meget afstikkende ved dets kedsommelige behandling og farve. Det ny tårn er i hovedsagen disponeret som det gamle. Dog findes opgangen til tårntrappen, som nu også på sin nederste strækning har lige løb, sydligt på vestsiden, og muråbningerne er ændrede. Særlig gælder dette glamhullerne, hvis tal ganske vist er det samme som i det ældre tårn, men som nu har fået rigere, frit udformede detaljer. Taggavlene, der stadig vender mod nord og syd, er af granit.

Indtil 1878 stod der vest for det gamle tårns sydøsthjørne en meget stor fksampestenspille, mod hvilken tårnets brøstfældige vestfacade var forstøttet ved hjælp af en bred sprængbue. 1803 nævnes pillen første gang i kirkeregnskaberne, som omtaler oprettelsen af en kontrakt med murermestrene Lars og Hans Friberg »betræffende pillens opførelse og forsvarlighed«. 1832 nedtog man »korets brøstfældige loft«, sikkert et pynteloft af træ, efter hvilket der endnu ses spor væggene rundt lidt under tøndehvælvets vederlag, og samme år fik skibet det i B.æ.K. viste ftrætøndehvælv, som 1906 afløstes af det nuværende flade bjælkeloft. Skibets tagværk er fra samme år, korets fra 1913, apsidens utilgængeligt, men antagelig ret alderstegent. Det ser i alt fald ud til at være udført på gammel vis, med kongen ragende ovenud af kegletagets spids som et rundt hovede eller knap. — Apsiden er tækket med bly, koret teglhængt. På skib og våbenhus er der skifertag, på tårnet ligger der pandeplader af jernblik.

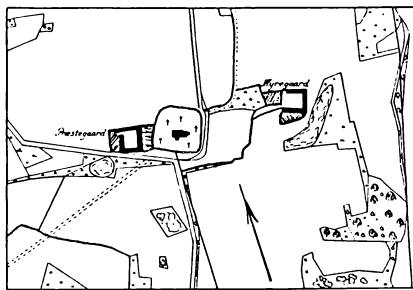

Fig. 8. S. Knuds kirke 1815.

† KALKMALERIER

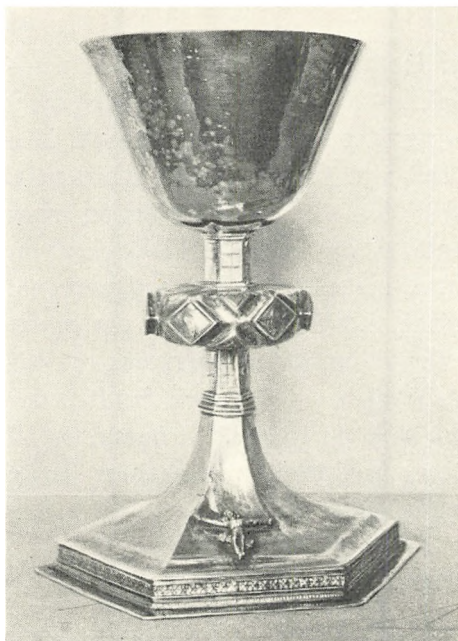
Ifølge Thurah¹⁰ fandtes der på væggene en del *kalkmalede våbenskjolde*, nemlig: 1) lensmanden (1627—45) Holger Rosenkrantz' og fru Lene Gyldenstjernes våbener under Christian 4.s kronede navne-ciffer og med valgsproget: *Nec temere nec timide* (sml. Rønne, s. 50). — Tæt ved (»næsten midt i kirken«): 2) under Frederik 3.s navne-ciffer amtmand (1662—73) Løvenhjem og frues våbener. — »På nordre kirkemur« 3) amtmand (1685—94) Johan Diderich von Wettberg og Sidsele Grubbes adelsvåbener med årstallet 1685 og valgsproget: *Arte & Marte, per utraqve virtus* (sml. Å kirke, s. 157). Det sidste var malet 1689 af Albert Sax, som fik 1 dlr. 2 mrk. »for velbårne hr. oberstens og velbårne oberstindens våben i kirken at sætte« (rgsk.). — Desuden fandtes der en *kalkmalet pesttavle* til minde om farsoterne 1618 og 1654¹¹. Til denne, og til våbnene 1) og 2), kan Ravn hentyde, når han meddeler, at kirken er »sirlig inden på muren formalet«; muligvis har der dog været mere.

INVENTAR

Alterbordet er middelalderligt, muret af kalksten ca. 55 cm fra apsisvæggen. Højden er 100 og bredden 112 cm. Bagsiden er pudset, de andre sider skjules af et *alterbordspanel* med rektangulære fyldinger i profileret rammeværk.

Alterklæde, nyere. † *Alterklæder*. 1) Af rødt taft med sølvkniplinger omkring, nævnt 1728 som en gave fra Almegaard (inv.). 2) 1830 anskaffedes et alterklæde med broderet årstal (rgsk.).

Altertavle i renaissance fra 1596. Storstykket har to fladbuede arkadefyldinger, hvis glatte pilastre har profilerede baser og kapitæler. De tre spinkle stor-søjler har udskårne baser og kapitæler; det yderste par har volutkapitæler og baser bestående af tre opadvendte, karnissvungne akantusblade, mens midtersøjlen har bladkapitel og base af tre spidsblade. Forkrøbbet postament med spinkle fremspring og glatte felter. Storsøjlerne bærer en gesims med forkrøbbet arkitrav og glat frise, som kun har fremspring over det yderste søjlepar. Topstykket har form som en trekantgavl med profileret kantliste og i midten et Jehova-navn omgivet af stråler. De udskårne storvinger har akantusbladværk langs kanten og er på midten rullet op i en stor spiral. Forneden ender de i en fugleklo, som griber om en kugle, og foroven sidder et udskåret firkløver. Nyere staffing, overvejende med mørkebrunt. Arkadefelterne er blå med gylden frakturindskrift (nadverordene). Tavlen har tidligere båret indskriften: »Anno 1596 da gaf Jørgen Gage oc hans hustru Merete Peder Hans datter denne altertafle til St. Knudskirke vort haab til Gud alene« samt givernes udskårne våben¹. Desuden fandtes i arkadefelterne to malerier, rimeligvis fra 1700'rne, forestillende Isaks ofring og Kristus på korset.

N.M. fot.

Fig. 9. S. Knuds kirke. *Alterkalk (s. 192).

†*Sidealtebillede*. I den ene sidealter-niche stod ifølge Thurah² en omtrent to alen høj træfigur, forestillende kirkens værnehelgen, S. Knud konge, som iført kongelig dragt og med krone på hovedet sad på en stol og holdt fire kugler i venstre hånd, den højre var beskadiget, »men synes at have været opløftet og have baaret et Scepter«. 1767 blev figuren sammen med et gammelt vindue solgt på en auktion for i alt een mark (rgsk.), hvorpå den opstilledes i en have i Rønne³.

Altersølv. Kalk, nyere. *Kalk (fig. 9), et lybsk arbejde fra o. 1550, 16,5 cm høj. Den sekskantede fod har lodret standkant med en støbt firpasornamenteret frise, og på fodens overside er fastgjort et lille støbt krucifiks, hvorover I N R I er graveret. Skaftet er sekskan-

tet med graverede tav. Flad knop med seks rudebosses, hvori versalerne I H E S U S er graveret. På knoppens over- og underside seks mellemfaldende, kantede tunger med graveret arkitekturmønster. Spidst bæger. På foden Lybæks bystempel, en flakt ørn, og et ukendt mestermærke bestående af en stjerne og et P. Under foden er indridset: »1629 Pastor D(ominus) Laurenti(us) Olai Borring. Diacon Janus Nicolai Scan(us)« samt vægtangivelsen »xxii lot«. Lars Olsen Bornholm, sognepræst 1612—53⁴, og degnen Jens Nielsen Skåning har antagelig ladet kalken anskaffe 1629. Kalken blev 1898 overgivet til Nationalmuseet.

Dysken er omgjort 1878. *Oblatæske* fra 1885 (rgsk.). Ny *vinkande* af plet. †*Oblatæsker*. 1) Af engelsk tin, anskaffet 1741 (inv.). 2) 1848 anskaffedes en oblatæske af saffian med guldrand om kanterne (rgsk.). †*Vinflasker*. 1) En tinflaske på en pægl nævnes 1684 (inv.). 2) En stor tinflaske på omtrent to potter anskaffedes 1742 og solgtes igen 1763 (rgsk.).

Alterstager, sengotiske, fra 1500'ernes første halvdel, 33 cm høje. Høj tragtformet fod med en kraftig, udladende profil om midten, spinkelt, opefter let tilspidsende skaft med tre profilringe, dyb karnisprofileret lyseskål. Lysetorn af jern.

To †*træløstager* foræredes 1767 af kirkeværgen Anders Hansen på 22. selvejergård (inv.).

Messehagel fra 1910⁵.

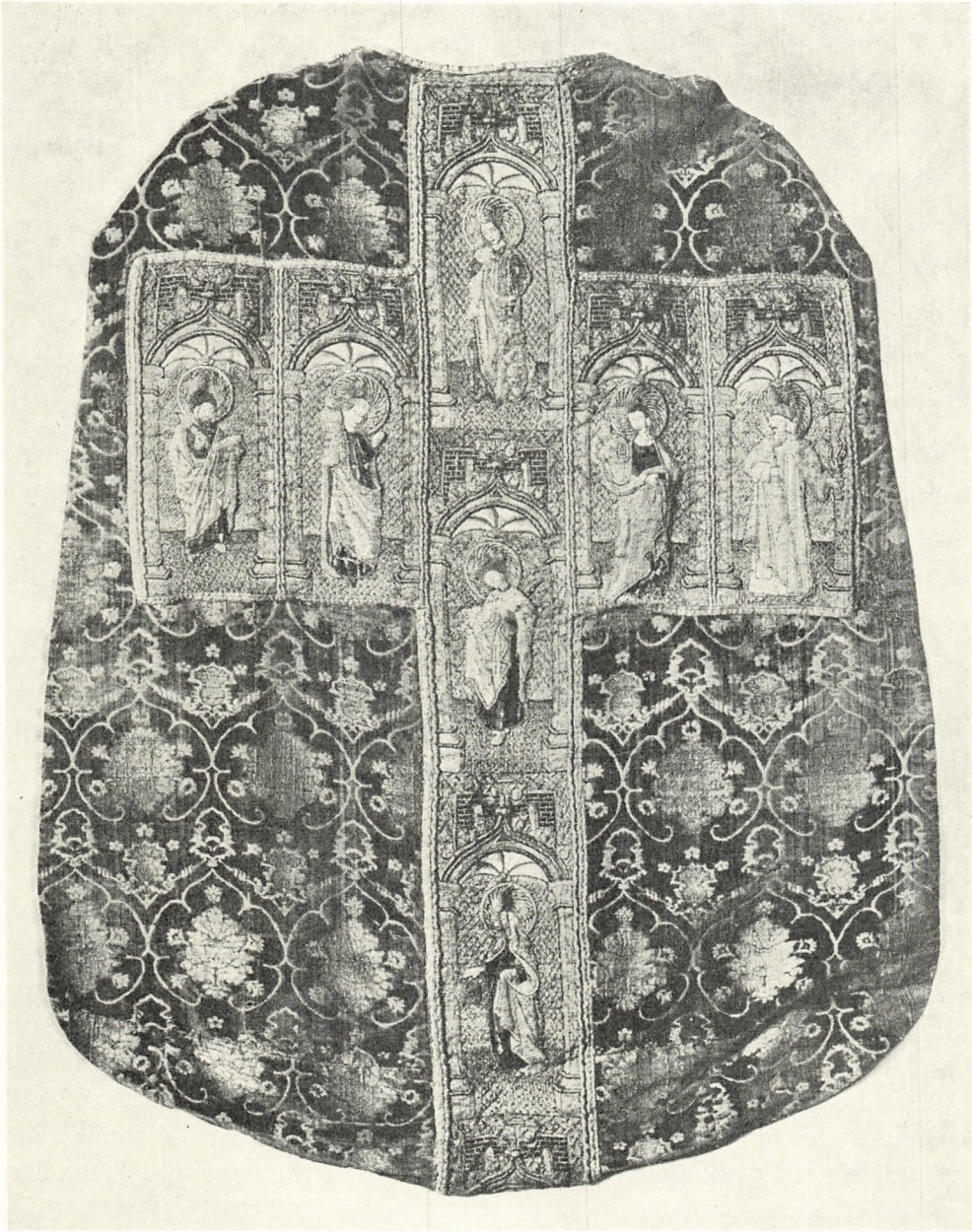

Fig. 10. S. Knuds kirke. *Messehagel i NM. (s. 193).

N.M. fot.

*Messehagel (fig. 10) af blå fløjlsbrokade med guldindvirket granatæblemønster, vævet i Norditalien i sidste halvdel af 1400'rne. På ryggen er påsyet et stort kors, broderet med guldtråd og silke, et arbejde fra Herman van der

Fig. 11. S. Knuds kirke. Monstertegning til det broderede S. Gertrudsbillede på messehagelen (fig. 12). Monstret er fotograferet fra bagsiden og følgelig spejlvendt i forhold til broderiet.

Lyndens værksted i Lybæk o. 1480—90. Korset er sammensat af syv rektangulære felter, tre over hinanden i stammen og fire i tværmene, indeholdende helgenfigurer, som står under søjlebårne kølbue-baldakiner med krabbeblade og firdelte hvælvinger, hvorover ses en rød teglstensmur med små vinduer. Figurerne forestiller, i midtstammen fra oven: S. Katharina med sværd og hjul, en apostel med bog, muligvis Johannes, samt S. Dorothea med blomsterkurv, i tværmene fra venstre: S. Bartholomæus med bog og kniv, S. Barbara med tårn, S. Gertrud med kirkemodel og endelig en helgen med krumstav og svøbe, vistnok S. Benedikt. Med undtagelse af sidstnævnte er de alle iført røde kjortler og blå eller grønne kapper med grøn, henholdsvis blå vrang; alene S. Benedikt bærer hvid underkjortel og en grålig kutteligende overklædning. Korsstammen synes oprindeligt at have haft fire figurer, idet der forneden ses det øverste af endnu en baldakin; messehagelen er sagtens forkortet ved en reparation, eventuelt 1763, da den repareredes for 3 mk. (rgsk.). Det er uvist, om broderierne oprindeligt har været bestemt for messehagelen;

som mere sandsynligt er det hævdet, at de kan være overført fra en korkåbe, hvilket støttes af den omstændighed, at der i kirken i Gross-Brütz i Nordtyskland findes en korkåbe med ganske tilsvarende broderier, som blot ikke er anbragt i kors, men, hvad der virker mere naturligt, to og to over hinanden⁶. Derimod hersker der ingen tvivl om broderiernes herkomst og omtrentlige datering, efter at der i Hillersjö kirke i Uppland i et alterbrun (en fra alterbordets overkant nedhængende bort) fra samme værksted som messehagelen er fundet fragmenter af to breve, stilet til perlestikkeren Herman van der Lynden i Lybæk, det ene dateret [14]85, det andet fra o. 1490, indeholdende bestilling på paramenter til en svensk kirke. Foruden brevene fandtes indlagt et afladsbrev, trykt i Lybæk mellem 1488 og 1490, samt flere af mester Hermans

mønstertegninger⁷, deriblandt mønstret til et S. Gertrudsbillede (fig. 11), som uomtvisteligt er benyttet netop til S. Gertrud på S. Knuds kirkes messehagel (fig. 12).

Alterskranke i sen-empire fra o. 1850. De fem støtter beklædes på forsiden af kannelerede pilastre med bladkapitæler; i mellemrummene står slanke, drejede balustre. Profileret håndliste med tandnitfrise. Hvidlakeret med forgyldning.

Døbefont, romansk, af granit, hugget af to sten. Lav, uregelmæssigt hvælvet fod, kumme med stejle skrå sider og rundstav under randen. Intet afløb. Spor af hvidtning både udvendig og indvendig. Tvm. 68 cm. (Ikke hos Mackeprang). Fonten stod tidligere i tårnrummet, men flyttedes 1906 til koret⁸.

Dåbsfade. 1) Sydtysk arbejde fra o. 1575, stemplet R S. I bunden ses bebuddelsen omgivet af en delvis udpudset minuskelbort og en frise af springende hjorte og hunde. Den sidste gentages på randen mellem to borter af indstemplede rosetter og graverede ruder. Tvm. 62 cm.

2) 1600'rne, af tyndt messing. Konkav glat bund og smal rand med stemplede rosetter og forstærket kant. Tvm. 29 cm. Begge fade nævnes i inventariet 1684.

Prædikestolen er et primitivt renaissance-snitværk fra 1500'ernes slutning. De fire fag har i storstykkerne arkadefyldinger med bosser og simpelt beslagværk på pilastre og bueslag; kapitælerne består af profillister, hvori et volutkapitæl er skåret i lavt relief. I buehjørnerne findes englehoveder. På stolens hjørner står fem naivt udskårne mandlige og kvindelige hermer med volutkapitæler (fig. 13); skafterne er på ejendommelig måde smykket med store drueklaser, akantusblade, frugter og volutter. Stærkt forkrøbbet postament med mange små profilindrammede felter. Udformningen af den profilliste, som nu afslutter stolen forned, tyder på, at denne oprindeligt har haft panel til gulvet. Gesimsen har profileret arkitrav med en tandsnitliste, i frisen findes

NM. fot.

Fig. 12. S. Knuds kirke. Detail af broderi, S. Gertrud, på messehagel (s. 195).

O.N. 1947

Fig. 13. S. Knuds kirke. Detail af prædikestolen (s. 195).

en gennemløbende latinsk indskrift, Esajas 55,6, med skrå reliefversaler. Kronliste med perle- og æggestav. Samtidig himmel. På de fire frie sider findes fladbuede dobbeltarkader med små udsavede pilastre. Fire topstykker med små arkader, støttet af volutter på siderne, profilerede gesimser og høje, spidse trekantgavle. Under det glatte loft er op hængt en udskåret due.

Nyere staffering med rødt, grønt og guld. Postamentet er mørkebrunt med sorte ternede felter. Stolen står i skibets sydvesthjørne oven på det gamle sidealterbord. Opgang gennem alternichen.

Stolestaderne er nye. †*Stolestader* blev 1776 malet af Jacob Hovald (rgsk.). To nye †*skriftestole* anskaffedes 1759, og 1761 anbragtes seks drejede »zirater« over skriftestolene (rgsk.). 1752 blev *natmandens* †*stol* repareret (rgsk.).

Dørfløj (fig. 14), senromansk, af egetræ, 240 × 110 cm. Døren har fladrundet afslutning foroven og smykkes indvendig af to udsavede plankekryds, det nederste fornyet ved en restaurering i Nationalmuseet. I skibets norddør.

†*Pulpiturer*. 1) Med indskrift fra 1639: »Anno 1639 den 8de Junii er denne Lægttere mod Kirken formalet, Konning Christian den Fierde regierede; Slots-Herre Holger Rosencrantz, Bispnen Doctor Peder Winstrup, Provsten Jens Pedersen, Sogne-Præsten Laurs Olsen, Skolemesteren (Rector Scholæ) Rasmus Raven, Kirkeværgere Mads Jensen og Rasmus Pedersen«⁹. 1776 blev pulpituret atter malet af Jacob Hovald (rgsk.).

2) Opsat 1833 (rgsk.). Herfra stammer rimeligvis et *panelfag, 118 × 96 cm, bestående af en fylding og to kannelerede pilastre med stive akantuskapitæler samt en hulkehlsprofileret gesims med tandsnit under håndlisten. Svarende til pulpitur i Rønne kirke (s. 57). I Bornholms museum. Et stykke af pulpituret blev nedtaget 1906, resten 1937¹⁰.

Harmonium, skænket af menigheden 1900¹⁰.

†*Pengetavle*, nævnt 1721 (inv.).

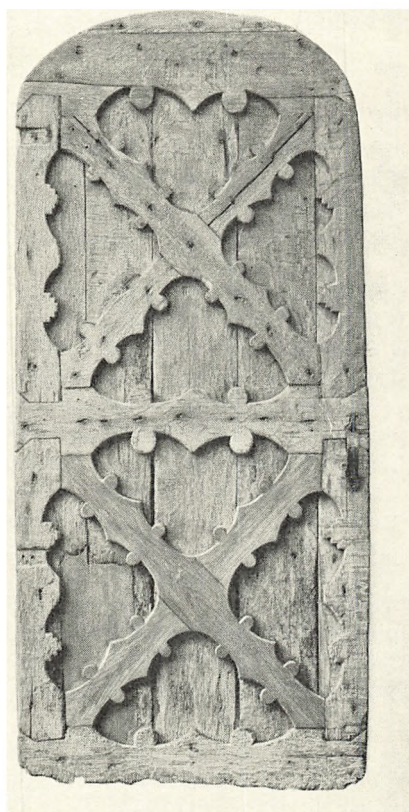
Lysekronerne er nye. †*Lysekroner*. 1) 1842 nævnes »ophænget« til lysekronen, antagelig den prismekrone, som omtales 1849¹⁰. 2) 1876 skænkede gdr. Jens Ankers enke en lysekrone til kirken (rgsk.).

† *Solure*. En solskive blev 1741 opmalet af mons. Hans Kofod. 1763 solgtes den, og en ny solskive blev malet af Henrich Johan Møln (rgsk.).

Klokker. 1) 1460. Klokken er slank af form, bøjlerne sildebensmønstrede. Om halsen står en minuskelindskrift på latin og plattysk: »?hlp got unde mrai anno domini meleximo qvadragesimo lx«. Indskriften rummer adskillige stave- og støbefejl og bør læses: »help got unde maria anno domini millesimo qvadringesimo lx« (»hjælp Gud og Maria. I Herrens år 1460«). Under indskriften findes et par ligearmede kors og et støbermærke (bomærke). Tvm. 70 cm. (Uldall s. 104).

2) 1702. Støbt af Daniel Hinrich Grædener og Arend tor Kuhl. Om halsen står mellem et par elegante akantusborter: »Kong Frideric dend Fierde, gowerneur Woldemar Reetz paa Bornholm, provst ma(gister) Henric Hiort«. På siden læses: »Jeg raaber høyt og gifver liud, hid til mig kommer alle, foragt dog ey dend salig tiid, idag dig Gud mon kalde. Vaag op mit folck oc tenk dig om, den stund jeg for dig liuder, the Herren snart vil holde dom, naar tordenklocken skrider. Fecit Daniel Hinrich Grædener Arend tor Kuhl anno 1702«. På legemets modsatte side: »Beide Kirche Werge Madtz Kofod Nels Kastensen«. Tvm. 91 cm.

† *Gabestok*. 1738 betales smeden for halsjern og lås til den nygjorte gabestok (rgsk.).

NM. fot.

Fig. 14. S. Knuds kirke. Dørfløj (s. 196).

GRAVMINDER

Kirkegårdsmonumenter. 1) 1836. Michel A. Ancher, født 25. dec. 1759 på den 22. selvejergård i Knudsker sogn, død 6. jan. 1836. Stele af Neksø-sandsten, 186 cm høj, med oval indskriftplade (kursiv), æggestavgesims og gavl med akroterier. Nu hensat i kirkegårdens nordvesthjørne.

2) O. 1861. Kaptajn L. Kuure, født 22. febr. 1781, død 15. juli 1840, og hustru A. K. Kuure, f. Rygter, født 4. marts 1783, død 12. sept. 1861. Stele

af Neksø-sandsten, 152 cm høj, med kursiv. Stelen står på en profileret sokkel og krones af et topstykke med gavle. Syd for kirken.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1903, regnskaber 1755—78, 1804—49, 1860—89 (LA). — Specification over inventarier m.m. 1766, Sjællands stiftsøvrighed V, div. sager (LA). — Museumsindberetninger af J. B. Löffler 1882, Charles Christensen 1939, O. Norn 1947 og C. G. Schultz 1952. — Korrespondancesager i NM.

Indledning, bygning, kalkmalerier. ¹ Kirkelig Håndbog 1951, s. 57. ² Opt. i Dansk Folkemindesamling, sml. desuden: Haakon Rabierg: Sognekirker og Præster i Rønne og Knudsker. Rønne 1944, s. 88. ³ Rabierg, s. 87. ⁴ Præsteindb. 1624: »28 skattegårde og 7 vorneder« (+Almegård). ⁵ Trap, III, s. 585. ⁶ Præsteindb. 1624 giver ingen oplysninger om klokkernes anbringelse. ⁷ Mus. nr. D. 11583. ⁸ Sml. Frölén II, s. 42 fig. 152. — Portalen i Gladsakse, som er importeret fra Skåne, har lignende profiler (DK. Kbh. Amt, s. 358). ⁹ Ingeniør Zahrtmann, som førte tilsyn med ombygningen af tårnet, fandt kvaderridser i fugerne i underrummets vægge. Murværket var dårligt, og det så ud til, at det romanske tårn var opført alene fra indvendigt stillads. (B.æ.K. s. 18). ¹⁰ Thurah, s. 71 f. ¹¹ Thurah, s. 72.

Inventar. ¹ Skougaard s. 315. ² Thurah s. 71. ³ Skougaard s. 317. ⁴ Wiberg. ⁵ Rabierg s. 100. ⁶ Gengivet i Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Grossherzogtums Mecklenburg-Schwerin. 1899. Planche ved s. 507. ⁷ Fundet er publiceret af Agnes Branting og Andreas Lindblom i Medeltida Vävnader och Broderier i Sverige II. Uppsala 1929. S. 65 ff. ⁸ Rabierg s. 106. ⁹ Thurah s. 72. ¹⁰ Rabierg s. 105.

Fig. 1. Nykirke, set fra syd.

E.S. 1952

NYKIRKE

BORNHOLMS VESTRE HERRED

Kirken var i katolsk tid viet til *Allehelgen*¹ (sml. alterkalk, s. 214). Navnet Nykirke findes tidligst i et ikke i original bevaret dokument fra Christian 1.s tid², hvorefter benævnelserne Allehelgens og Nyker sogn anvendes i flæng, indtil den første går af brug ved midten af 1500-tallet³. Kirken, der nu er selvejende, tilhørte i middelalderen ærkebispem, men overgik ved reformationen til kronen (sml. Rønne, s. 36).

Ifølge Ravn var »Nyker sogn så kaldet, fordi denne sogns kirke skal være bygt sidst efter alle de andre kirker her på landet ved den tid man skrev efter Christi fødsel 1287 . . . «⁴. Denne ofte citerede meddelelse⁵, som endnu i 1836 stod at læse på sydportalens dørfløj⁶, må bero på en misforståelse, og er allerede af Brunius med rette blevet forkastet med en henvisning til kirkens stilpræg⁷.

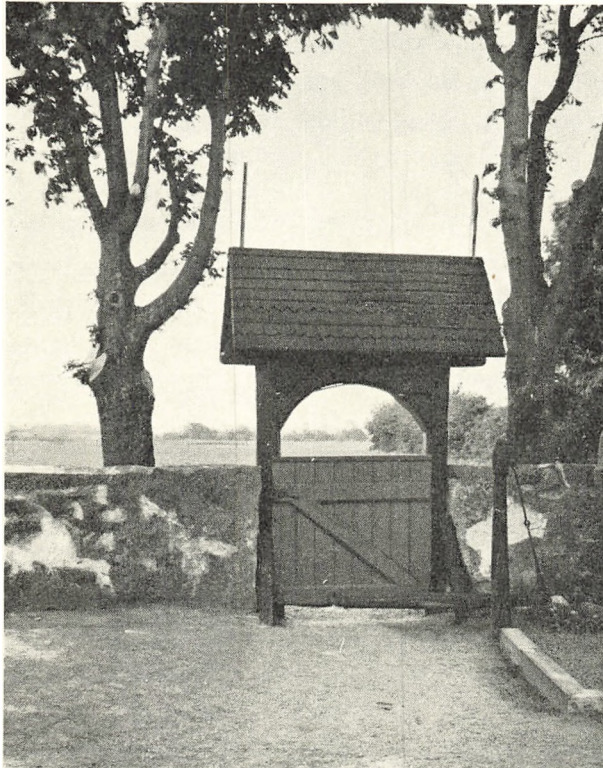
Kirken ligger ret centralt i det mådelig store sogn, oprindelig vistnok ensomt, nu med nogen bebyggelse i nærheden mod vest. Den lille kirkegård, som muligvis er udvidet mod nord og har form som et skævt kvadrat med afskårne sydhjørner, hegnes overalt af lav kampestenmur af kløvet granit i cement-

mørtel (rgsk. omtaler stensætningsarbejde ved kirkegårdsmuren i 1874 og 78). Fra vestlågen og sønden og østen rundt til nordøsthjørnet er der i digets yderside indsat bindinge af jern, ialt 44. Muligvis er de ikke længere fuldtallige, eftersom man nu om stunder må regne med, at der er 47 gårde i sognet⁸.

I øst, syd og vest er der smukke, *gamle trælåger* af bornholmsk type, med tag og husbrande. Den østre, hvis overliggerbjælke er lige, støttet af korte skråbånd til stolperne, er fra 1809, idet der på overliggerens østside læses indskåret: »Anno 1809 H I S«. Den søndre, som er den ældste bevarede låge af denne art (fig. 2), afsluttes under taget med en høj fladbue, hvis kontur er skåret i undersiden af overliggerbjælken og i de to knægte, som støtter den. Mod syd, midt på overliggeren, er indskåret et mange gange overtjæret: AN 1678 NO«. Til højre herfor er senere tilføjet: »M I S«. Det karakteristiske spåntækte tag har bølgekonturerede husbrande, udvejfede i temmelig tyndt træ og sikkert, ligesom taget, fornyet adskillige gange⁹. Den vestre låge er delt i en dobbelt køreport mod nord og en fodgængerlåge mod syd, alt under fælles tag. På vestsiden af den gennemløbende hammer læses: »W L S ANNO 1776« (S og 6 spejlvendte). På vestsiden af stolperne er der barokprofilerede knægte, som støtter tre korte tværbjælker under lågens tag; lignende knægte er fastnaglet til yderstolperne under overliggerbjælkens ender. Alle tre fodgængerlåger åbner indad og er her forsynet med et gammeldags, automatisk lukketøj. Dettets virkning beror på vægten af en bom, hvis ene ende er fastgjort forneden på lågeflojen, mens den anden er ophængt i en jernlænke fra toppen af en jordgravet, ottekantet egepæl. Når lågeflojen er i ro, hænger bommen vandret (fig. 2). En *†*kirkerist omtales 1718 (rgsk.).

I kirkegårdens nordvesthjørne står det ret anselige *klokketårn* (fig. 3), som er af vanlig type, tre etager højt, hvoraf de to nederste er af rå og kløvet kamp, mens den øverste, klokkestokværket, er af bindingsværk. Den stærkt flikkede og i 1871 (rgsk.) foroven hovedreparerede kampestensunderbygning har nederst et kun godt 2 m højt understokværk, til hvilket der er adgang gennem et rektantet dørhul (195 × 85 cm) i den omkring 140 cm tykke sydmur, som i hele sin bredde dækkes af den nedenfor omtalte, moderne tilbygning. En fritrappeløb af træ langs tårnets østfacade fører op til den egentlige tårningang, som ligeledes er rektantet (185 × 65 cm), og som giver direkte adgang til den høje mellemetage. Dennes indervægge står blanke og er af rå og kløvet kamp uden spor af tegl; murtykkelsen er her noget mindre, kun ca. 118 cm. På murkronen hviler et af bindingsværkskonstruktionen uafhængigt bjælkelag, som bærer klokkestolen (fra 1640, sml. s. 219).

Klokkestokværkets bindingsværk er af bornholmsk almuetype, men er sikkert blot forenklet ved en ret sen istandsættelse, ved hvilken man fjernede fodremmen og som erstatning for denne langs væggenes indersider lagde

C.G.S. 1947

Fig. 2. Nykirke. Søndre kirkegårdsåge (1678), set indefra

stræktømmere, som er fastgjort til stolpefødderne med skruebolte¹⁰. Den fri afstand mellem de egentlige (gennemgående) stolper er ringe, kun omkring 92 cm, men i hvert af disse fag er der desuden indskudt duk og opløber, henholdsvis under og over løsholtet, og i forlængelse af hinanden, så at bindingsværket virker ejendommelig tæt. I nord og syd er der simple, højtsiddende luger, i øst og vest døragtige åbninger med knægte af krumvokset træ under den lige overligger. På ydersiden af øståbningens overligger læses: »ANNO 1715«, på omtrent tilsvarende plads over den søndre: »ANNO 1774«. Vistnok bortset fra vestsiden har så godt som alle de gennemgående stolper aflange, nu træfyldte taphuller øverst på ydersiden. Disse huller stammer sandsynligvis fra knægte, som på langsiderne kan have båret tagskægget, på gavlsiderne et vandbrædt. Taggavlne er nye, af små sten, og krones af korsprydede smedejerns vindfløje. Disse er begge stærkt forrustede¹¹, men man kan dog endnu ane den nordres dragegab. — Tavle, lemme og gavle er hvidkalkede, træværket tjæret. Taget har været hængt med vingetegle så langt det kan følges tilbage i kirkeregnskaberne (1685).

Klokketårnet omtales ret hyppigt i 1600- og 1700-tallets kirkeregnskaber. Det fik en større reparation i 1685, hvortil der indkøbtes træ til 6 stolper; hver 7 alen lang, 8 løsholter og 10 skråbånd. Endvidere anskaffede man et 12 alens træ til en husbrand, og af disse indkøb og forskellige andre indførsler ses, at man ved denne lejlighed har fornyet hele søndre gavlside, fra og med bindingsværket, som altså dengang synes at have haft skråbånd på begge sider af alle stolperne, op til den bræddeklædte taggavls brandstang. 1715 fik »tømmermanden« dernæst 56 slettedaler for at forny 2 sider tømmerværk (sikkert nord- og østsiden) »fra det første til det sidste«. Den manglende side (vestsiden) blev vistnok fornyet 1727. Det er desværre umuligt uden nærmere undersøgelse at afgøre, om noget af dette tømmer indgår i det nuværende klokkestokværk.

Bygningen, som er føjet til klokketårnets sydside, er opført 1881 (H. P. Bidstrups byggeforretning, rgsk.), af grundmur og teglhængt, i de simpleste moderne brugsformer; den gør tjeneste som materialhus, ligkapel og ligvognsskur, og har afløst et gammelt bindingsværkhus, som er afbildet allerede hos Resen, og nævnes omtrent lige så tidligt i regnskaberne. Resen kalder den *kirkelade*, rgsk. 1685 og senere materialhus, og det ses, at bygningen allerede dengang var teglhængt (men lerklinet mellem stolperne). 1698 blev kirkeladen repareret, fordi den »stod til ingen nytte og interesse«. Indkøbet af et fyrsted og 12 grønne tegl til en kakkelovn viser, at den blev indrettet til beboelse. År 1700 beklager man, at »kirkeladen er dette år øde stået og ingen husleje deraf bekommen«; det følgende år gav den 2 slettedaler i lejeindtægt. Endnu i 1709 var den bolig. Nævnte år indkøbtes 23 nye tagsten til en kakkelovn i kirkeladen, dens vinduer repareredes med nyt glas, bly og tin, og en tømmermand »lagde et stykke fodtræ under et stolperum i huset og en stykke af eg med fyrstedet, og lagde loft over halvanden stolperum«. Hvor længe kirkeladen derefter gjorde tjeneste som bolig kan ikke ses; mod slutningen anvendtes den vistnok både som material- og som sprøjtehus.

Kirkebygningen består af apsis, rektangulært kor og rundskib fra romansk tid samt, mod syd, et sengotisk våbenhus.

Murværket i de tre romanske bygningsafsnit er af rå og kløvet kamp i jævn skifter, dog er vistnok alle detaljer, således døre og vinduer samt rundskibets midtpille, af velforarbejdet silurkalksten. Nogen ydre sokkel ses ikke og er heller ikke iagttaget ved gravning.

Ifølge en ukontrollabel meddelelse hos Frölén¹² skal *apsiden* være af »mørk kalksten« og være opført uden ringeste forbandt med kormurene. Danske undersøgelser til belysning af dette forhold foreligger ikke, men selv om Fröléns iagttagelse skulle vise sig rigtig, kan den i alt fald næppe bekræfte hans opfattelse af *koret*, om hvilket han ytrer: »Hertil kommer, at det nuværende

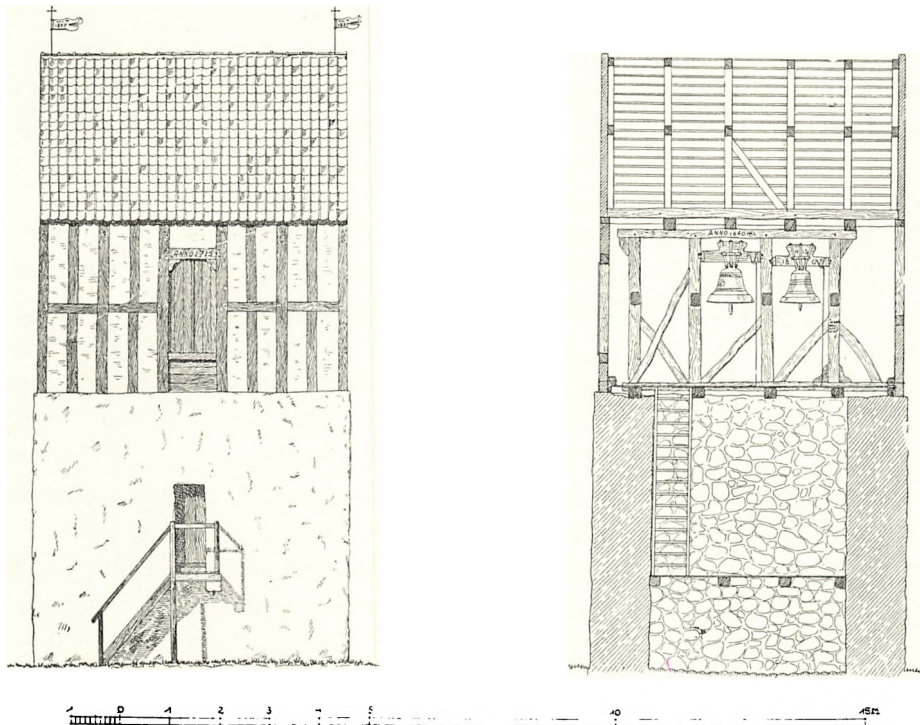

Fig. 3. Nykirke. Østside og tværsnit (set mod vest) af klokketårnet. 1:150.
Målt af K. Thorsen 1918.

kors tagrejsning skærer skråt henover den gamle rundbuede åbning ind til korloftet. Alt dette siger os, at koret og apsiden ikke er samtidige, og at det nuværende kor ikke er kirkens oprindelige. Det ser efter indgangen til korloftet at dømme ud til, at det nye (kor) er blevet trukket omkring 80 cm mod syd, så at det nu falder ret i øst«. Fröléns hypotetiske ældre kor tænkte han sig snarest rundt, af samme type, som ved de af ham undersøgte, med de bornholmske beslægtede, svenske rundkirker. Men da denne svenske kortype endnu ikke er påvist på Bornholm, og gravninger (ved Charles Christensen) op til det eksisterende kors nordside har været resultatløse, virker Fröléns antagelse usandsynlig. — Den af Frölén omtalte døråbning til korloftet sidder forøvrigt nogenlunde som den skal, ret nøje i korets midtakse (sml. fig. 4, planen af øverste stokværk, og s. 210).

Apsiden har tre vinduer (fig. 8), af hvilke det midterste og det nordre, som er genåbnede, vistnok ved en restaurering 1908, stort set er oprindelige. Nordvinduet måler udvendig, hvor det sidder omkring 140 cm over terræn, ca. 112 × 64 cm (59 × 18 i lysningen). Sydvinduet er en moderne kopi, som erstatter den i B.æ.K. viste, rå udbrudte lysåbning. Korets langmure, af hvilke den søndre er skalmuret med små sten, har hver et romaniserende, moderne vin-

due. I rundskibet er der ingen romanske vinduer eller ældre vinduesspor; sandsynligvis sidder de nuværende uformelige og ret store lysåbninger på de oprindeliges plads; de er i hvert fald jævnt fordelt i rundmuren i forhold til korbuen og de romanske portaler. Af disse er den søndre ret godt bevaret. Den er sat af store velhugne kvadre af silurkalk og har udvendig en dyb og bred fals, som er ført rundt i bueslaget, hvis to koncentriske rundbuer er muret hver for sig, af kun fire store kilesten. Vederlagshøjden er markeret med forkrøbede, let hulede skråkantled, der over falsbunden er forhuggede og lappede med farvet cement. Døranslaget er bortbrudt ved en udvidelse af den rektangulære lysning tilligemed de konsoller, som man ville formode engang har været til stede som bærere af tympanet. Dette, som er tildannet af een, vældig kalkstensflage, har på feltet en rudekvadrering med svagt indristede linjer, hvis tavler har regelmæssigt vekslende behugning: hver anden med vandret, hver anden med lodret skurrering. Portalens bredt smigede inderparti er ligeledes rundbuet; også her er materialet finhugne kvadre af silurkalk. Dens ydre mål er omkring 280×146 cm. Nordportalen har haft samme størrelse og form, men er nu stærkt mishandlet, idet man i 1800'erne har tilmuret den forneden og derover anbragt et vindue i dørlysningen, hvis karmanslag og tympanon er bortbrudt¹³.

I det *indre* har apsidens halvkuppelhvælv. Apsisvangernes forsider har et kraftigt tilbagespring fra gulvhøjde til lidt under vederlagene, som havde der her været udsparet plads til frisøjler (sml. langsnittet fig. 5). Koret har et tøndehvælv (fig. 8) muret af tynde kalkstensflager. Korbuen er udvidet. Den er nu bred og trykket og flankeres mod rundskibet af indbugtninger i vægfladen, som må være rester af oprindelige *sidealternicher*. Disses plan har været halvcirkulær, og deres oprindelige bredde kan skønnes til ca. 85 cm. Den nordre niches bund har antagelig ligget 80—85 cm over nuværende gulvniveau; omkring 260 cm over dette er nicheresterne afsluttet med vandrette udkragninger. At dømme efter disse spor kan den romanske korbue næppe have været mere end omkring 250 cm bred.

Den ualmindelig svære rundpille i skibets centrum står afrenset. Dens tykkelse er omkring 3 m, mens pillehøjden, medregnet sokkel og kragbånd, som begge har skråkantet profil, kun er ca. 265 cm. Selve pillen er muret af lange tugtede silurkalkflager i jævne skifter, mens de profilerede sten er finhugne. Over rundpillen har underetagens ringformede tøndehvælv et kraftigt tilbagespring i vederlaget i forhold til pillefladen. Dette afsæt, som accentueres af det fremspringende kragbånd, får hvælvet til at virke mindre trykkende end i de andre rundkirker. Ringhvælvets underside er meget ujævn, men sløres netop så meget af et tyndt, moderne pudslag, at man ikke kan afgøre, om uregelmæssighederne er aftryk af den bræddeforskalling, hvorover hvælvingen

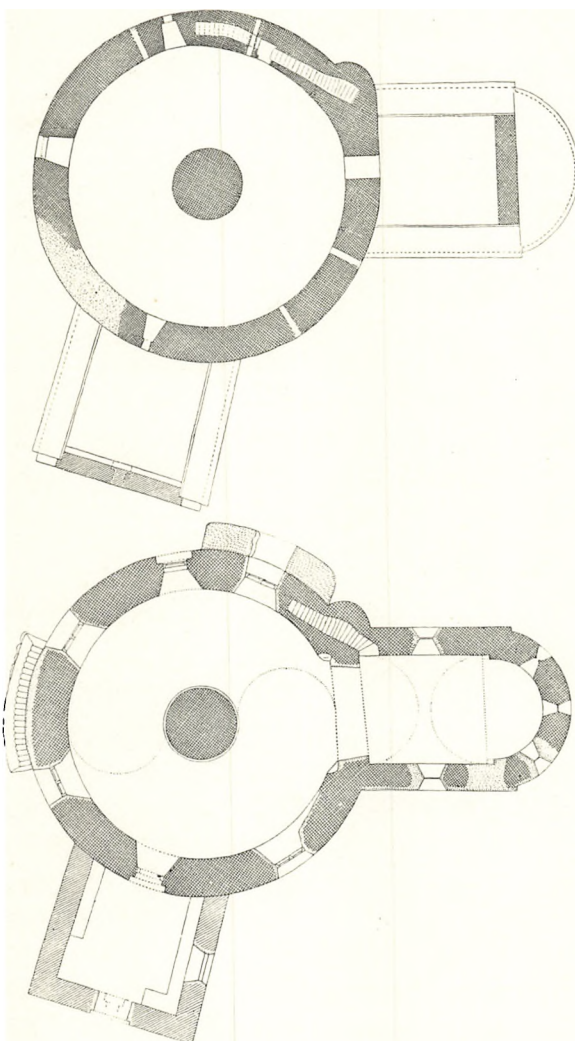

Fig. 4. Nykirke. Grundplaner. Mål 1:300. Over-stokværket overst. Målt af Charles Christensen 1939.

er støbt, eller om det er selve stenene, man skimter. Er det sidste tilfældet, må hvælvet antagelig være muret af udkløvede sten.

Gennem en dør helt mod vest i korets nordvæg kommer man ind i et lige trappeløb i rundskibets nordmur. Døren, som er lidt hævet over gulvet, er retkantet og har hverken karmanslag eller stængeanordninger. Af dørkarmene er den vestre nogenlunde regelmæssig, sat af pikhuggen kamp, mens den østre synes forhugget. Trappeløbets sider er af blandet materiale, dels kamp, dels

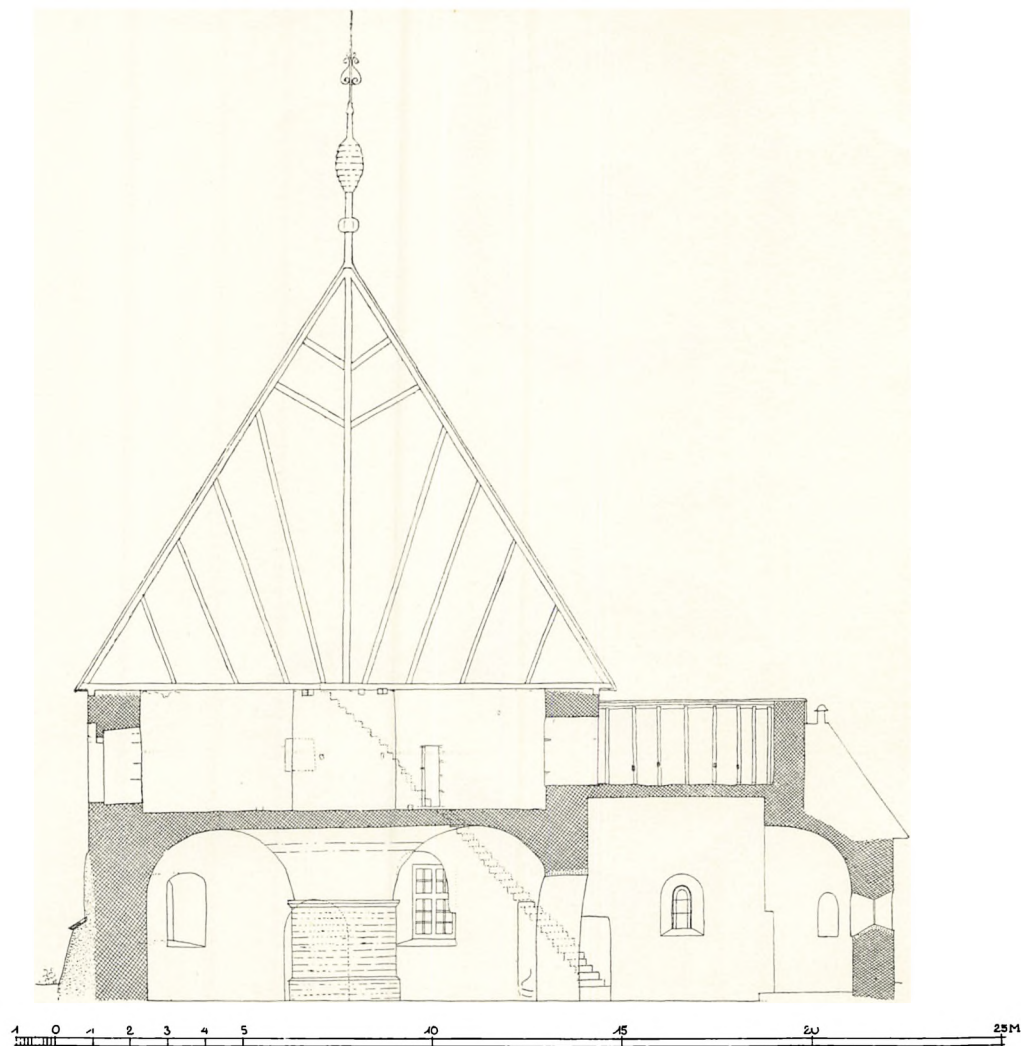

Fig. 5. Nykirke. Langsnit, set mod nord (1:200). Målt af Charles Christensen 1939.

huggen kalksten. Trappetrinene, som fornedet ligger tæt, mens de højere oppe trods deres ujævnhed er mere magelige, samt trappeloftet er af silurkalk. I loftets afdækning, hvis sten er ret smukt tilhugne, ligger kalkflagerne nede ved døren på en ca. 2 m lang strækning krydsvis, men ellers lige over fra væg til væg, udkragende over hinanden. I højde med næste etage har trappeløbet et stort trin, som tjener som repos foran en rektanglet, 162×55 cm stor dør af huggen silurkalk. Dørens vestkarm har en lille fals ud mod trappeløbet, og et lignende afsæt ses i dettes ydervæg, ret ud for dørens lige østkarm. De to fals korresponderer altså ikke med hinanden og kan derfor ikke være beregnet på at optage en dørføj. Forøvrigt ser man heller ingen spor af stabler eller lukketøj.

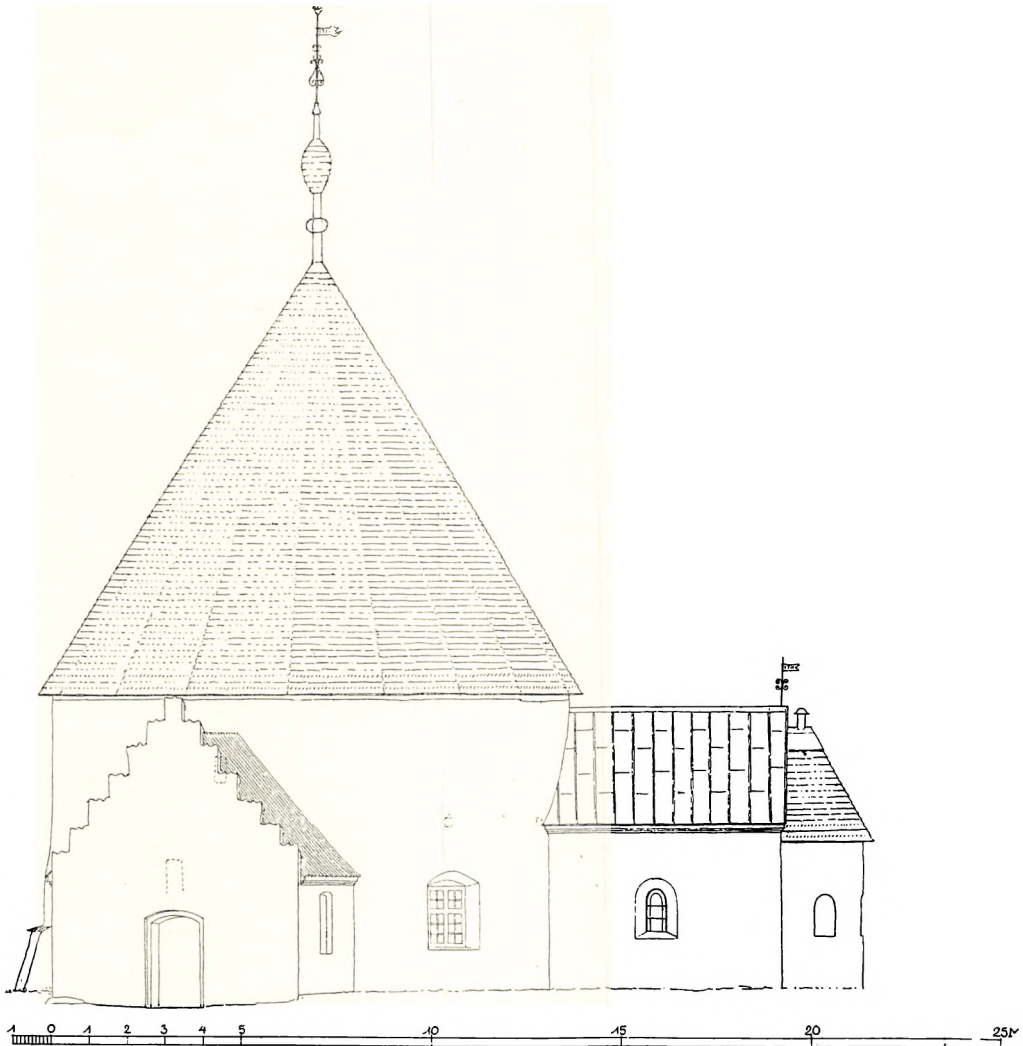

Fig. 6. Nykirke. Opstalt mod syd (1:200). Målt af Charles Christensen 1939.

Rundskibets 2. etage mangler hvælv og har sikkert aldrig haft noget. Gulvet er meget ujævnt, hist og her med opstikkende større sten, og selv om det har været afrettet med et pudslag, af hvilket man endnu sporer rester, særlig mod sydøst, har det dog aldrig kunnet blive helt plant. De spygatter, som fører ud gennem rundmuren og ligger lidt forsænkede i hvælvets overside, kan derfor næppe have fungeret tilfredsstillende, medmindre der har ligget endnu en afdekning oven på gulvstøbningen. Muligvis har dette dæklag været af ler, som kan være forsvundet uden at efterlade sig noget spor.

De nævnte spygatter er fordelt med to mod nord, begge vest for trappe-døren, og to mod sydøst. Af disse sidste er det sydligste kun svagt forsænket

i forhold til gulvet, 25 cm højt, 20 bredt, og stærkt nedadrettet, med mørtelglattede sider. Alle fire spygatter er lukkede med en tynd udmuring i ydre murflugt. Deres fordeling tyder på, at der oprindeligt har været flere, antagelig mindst to eller tre.

I etagens ydermur¹⁴ ses desuden to lyssprækker, een mod sydsydvest og een mod nordnordvest, begge smigede og retkantede, siddende omkring 90 cm over nuværende gulvniveau (indermål 82 × 82), og med karme og afdækninger af tildannet silurkalk. I den nordre sidder en trælem, den søndre er blændet. Endelig findes der mod vest en døråbning ud til det fri. Denne er udformet som en rundbuet portal (197 × 112 cm) af huggen kalksten. Over de fremspringende karmanslag er der et tympanon båret af konsoller, af hvilke den nordre er borthugget, den søndre uformeligt forvitret. Døren sidder omkring 30 cm over gulvet. Ved et besøg i 1851 noterede Worsaae¹⁵, at der i dens »karm« lå »halvdelen af en ældgammel kristelig ligsten, som øjensynlig er indlagt der på den tid kirken er bygget«. Det må dreje sig enten om den s. 219 omtalte romanske ligsten eller om den nederste halvdel af den s. 221 omtalte runesten, som nu er opstillet i våbenhuset. — En noget mindre rundbuet åbning med glatte karme fører gennem den omkring 140 cm tykke østmur ud til korets tagrum (sml. nedenfor).

2. etages rundpille har omtrent samme tykkelse som pillen nedenunder, men mangler ledføjninger og er muret udelukkende af kamp i jævne skifter, hvis fugemørtel er udtværet. I dens vestside, 150 cm over gulvet, er der indmuret en noget defekt ligger fra en lille drejektiværn, og lidt nordligere stikker der en stump (ca. 12 cm tykt) rundtømmer ud af muren, sikkert en stilladsudligger fra opførelsen, som har måttet overskæres, fordi den ikke har kunnet fjernes helt uden udhugning.

Pillen har samme anelige højde som ydermuren (300—20 cm), i hvilken man ser en hel del runde stilladshuller, som er anbragt med en afstand af 180 til 240 cm fra hinanden, og temmelig højt, 240—50 cm over gulvet. De sidder så tæt under den temmelig uregelmæssige murkrone, at man kunne fristes til heri at se et bevis på, at rundmuren oprindeligt har været højere. Muligvis mangler der dog kun et skifte eller to, som kan være fjernet, da skibet fik sit nuværende, forholdsvis sene tagværk, og som rundmuren nu står, er den stadig så høj, at det forekommer usandsynligt, at 2. etage nogen sinde kan have været hvælvet. Rimeligvis har dette stokværk oprindeligt haft et helt fladt eller kun ganske lavt planketag, som man har kunnet forudse ville vise sig så vanskeligt eller umuligt at holde tæt, at man har måttet sikre sig ved at anlægge de omtalte spygatter i gulvet nedenunder. Spygatterne er forøvrigt så talrige, at de først og fremmest må have været beregnet på at aflede regnvand. Til menneskers nødtørft synes de mindre egnede, og een eller to ville desuden være

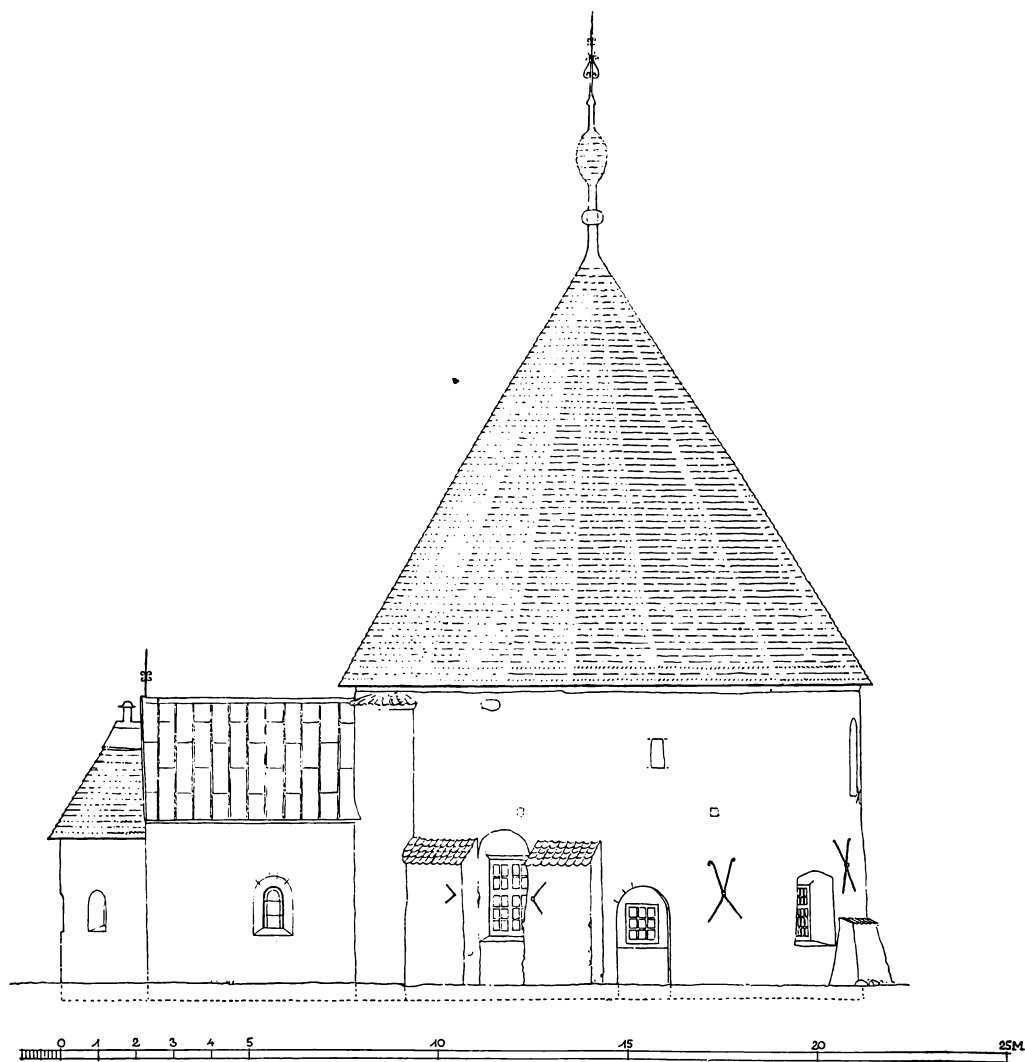

Fig. 7. Nykirke. Opstalt mod nord (1:200). Målt af Charles Christensen 1939.

nok¹⁶. Der kan ikke være tvivl om, at hele dette arrangement er fremtvunget af forsvarsmæssige grunde, og da trappeløbet ikke standser ved døren til 2. etage, men er ført helt op til rundmurens krone (se planen fig. 4 og snittet fig. 5), må også denne oprindelig have været indrettet til forsvar. Antagelig har der langs murkronens rand stået en brystningsmur, som enten har været afsluttet vandret, i lighed med den i Nylars bevarede, eller også har været opdelt i skår og tinder (sml. Å kirke, s. 148). Afslutningen på trappeløbet kan man i begge tilfælde tænke sig overdækket med en muret kappe, på samme måde som i Østerlars.

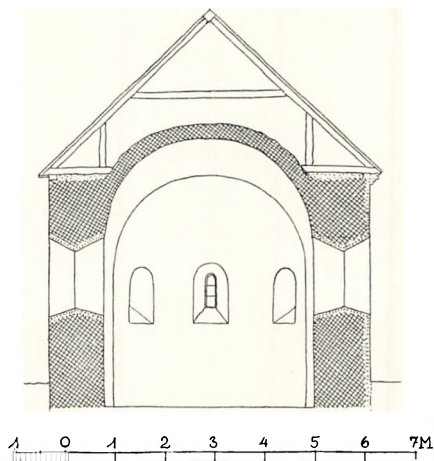

Fig. 8. Nykirke. Tværnit af koret set mod øst. Målt af Charles Christensen 1939.

Et i det ydre meget iøjnefaldende murfremspring på kirkens nordside, i sammenstødet mellem kor og skib, svarer nøje til en tilsvarende knast i Ols kirke, hvor den i sig optager det krumme trappeløb fra 2. til 3. (øverste) etage. Her i Nykirke er fremspringet kun motiveret forneden, hvor det afgiver murtykkelse til trappeløbets ydermur, mens dets muligheder slet ikke er udnyttet højere oppe, hvor trappen er ført bort fra det med retning mod vest. Sandsynligvis er dette blot en fejldisposition, men man må dog som en mulighed nævne, at rundskibet kan have været planlagt i fire etager, med en krum trappe fra 3. til 4. stokværk, anlagt i det

øverste af det halvrunde fremspring. Men kirken ville i så fald blive endnu højere end selv den overordentlig anselige Olskirke, og spygatterne i 2. etage vidner tilstrækkelig tydeligt om, at hvis dette har været hensigten, så har man skiftet sind allerede under arbejdet. Til korbøtten kommer man fra 2. etage ad den omtalte rundbuede dør, der sidder forskudt mod nord i forhold til korets tagværk, hvis rygning støder til rundskibet lodret over dørens sydkarm. Døren er dog kun omkring 80 cm bred, og den nævnte forskydning er således ikke større, end at den kan være tilfældig. Korets tøndehvælv, som rager 1 m op over langmurenes krone (fig. 8), er muret af tynde kalkstensflager, der stritter ud som uregelmæssige pigge. Taggavlen har ujævne konturer og kan derfor være nedskåret; den har ingen gennemgang til apsistaget.

Tilføjelser og ændringer. Det ret anselige våbenhus foran syddøren er nu blottet for daterende enkeltheder, kun de svære murtykkelser røber, at det stammer fra middelalderen. I de overpudsede murflader skimtes rå og kløvet kamp, men hist og her skal der være iagttaget munkesten. Et vindue mod øst samt døren i den i hele sin udstrækning med små moderne sten skalmurede gavle er begge nymodens, fladbuede. Den oprindelige våbenhusdør, som er vist spidsbuet og falset på Thurahs stik, var endnu bevaret 1857 (Brunius). Lavt i taggavlen, som har 13 stærkt ommurede kamtakker, er der en kun få skifter høj, blændet lyssprække, afdækket med en stenflage. Gavlens inderside er af kløvet kamp med stenfliser i fugerne (lyssprækken dog af munkesten). I det fladloftede indre er der nu kun stenbænk langs østvæggen.

To støttepiller flankerer skibets nordøstvindue og når omtrent midt op på rundmuren, og en betydelig lavere, men meget bred, pilleagtig murforstræk-

ning med skråt anlæg er føjet til vestsiden. Alle tre piller er teglhængte og i den grad overpudsede, at deres alder ikke lader sig skønne, men de må være forholdsvis gamle, eftersom de er nævnt allerede 1733¹⁷ i kirkens regnskaber. I disse omtales jævnlige udvidelser af vinduerne, som (bortset fra korets) antagelig har fået deres nuværende størrelse og slette form i løbet af 1800-tallet. Vinduet mellem nordsidens støttepiller er i alt fald gjort større 1834, og i 1874 så skibets øvrige vinduer i alt væsentligt ud som nu (sml. B.æ.K.).

Apsidens tagværk er utilgængeligt, men turde indeholde gammelt tømmer, eftersom det må være opbygget omkring en konge, hvis spids hæver sig over kegletaget, hvor dens afslutning er udformet som et knapagtigt hovede med en bredskygget hat af bly. Kortagværket er af gammel eg og har lodrette spærstivere og lavtsiddende hanebånd. I kippen en rygås (fig. 8).

Rundskibets tagkonstruktion (fig. 5) er for så vidt af nyere præg, som bjælkelagets tømmer ikke er lagt radiært. Tre af bjælkerne er gennemgående, lagt i retningen nord-syd fra ydermur til ydermur tværs hen over midtpillen. Hovedparten af de øvrige bjælker, som alle er betydelig kortere, af vekslende længde, afpasset efter rundmurens krumning, er fordelt i to halvbjælkelag vinkelret på de to yderste af de helt gennemgående dragere, og kun nogle få ganske korte stikbjælker, ialt 3×4 , ligger tilnærmelsesvis radiært. Disse sidste er tappet ind i de fire yderbjælker i de to halvbjælkelag. Hvert af spærene, som er bladet til bjælkehovederne, er forstøttet til bjælkelaget med 4 skråstivere og har desuden et par korte bånd til den høje konge, der rager op over kegletagets spids. Denne udefra synlige, over 4 m lange del af kongen, som i 1700-tallet kaldtes »spirren« (rgsk.), er udformet som en ualmindelig anelig brandstang. Omkring 80 cm over kegletaget er den brudt af en kugle, og i noget mindre afstand over denne er der et stort, kogleformet prydded, beklædt med egespån, og øverst en smedjerns fløjstang med volutter, vindfløj og hane. I vindfløjen, som har dragegab, læses årstallet 1711¹⁸. En simpleere vindfløj med samme årstal er rejst over korets østre gavltop.

Apsiden er tækket med spån, dog med en ret stor kappe af falset bly foroven. Koret har blytag, rundskibet spåntag, våbenhuset er hængt med vingetegl.

KALKMALERIER

I skibet er der fremdraget *kalkmalerier* fra fire perioder. Ældst, vel fra tiden omkring 1300 eller lidt senere, er en ret velbevaret, *unggotisk fremstilling* af Kristi lidelseshistorie, der strækker sig som et ca. 170 cm højt, kapitælagtigt bånd rundt om ringhvælvets vederlag, lige over midtpillen. Billedfrisen er opdelt i 13 felter, adskilt af søjler, hvis skafter er sparremalede, og som bærer spidse trekløverbuer, hvorover der er gavle, kantet af rånt antydende krabber,

E. L. 1937

Fig. 9. Nykirke. Kalkmalerier på underetagens ringhvælv, over rundpillen. Set fra øst.

og afsluttet med lige så summarisk udførte korsblomster. Over hver søjle er der desuden et lille, lanterneagtigt tårn (fig. 9).

Passionens første scene findes ud for skibets hovedindgang, syddøren, og beretningen fortsætter dernæst østen rundt om pillen, mod solen. Et par af billedfelterne er helt ødelagt, resten dog så vel bevaret, at de forskellige motiver kan skelnes. Ordningen er: 1) Judaskysset (kun hovederne er i behold), 2) Krigsknægte i Gethsemane have, rede til at gribe Kristus, 3) Kristus føres for Pilatus, 4) Pilatus på sin tronstol (en lille djævel hvisker ham i øret), 5) Tornekroningen (feltet næsten blankt), 6) Hudstrygningen, 7) Korsegangen, 8) Korsfæstelsen, 9) Gravlæggelsen, 10) Opstandelsen, 11) Den vantro Thomas, 12) Forklarelsen, og endelig feltet til venstre for Judaskysset: 13) Spor af to figurer.

Ringhvælvets ydre vederlag, over rundmuren, har været udsmykket på ganske tilsvarende måde, men her er der påvist og bevaret så lidt, at det er usikkert, om decorationen har nået hele vejen rundt. Lige over den til et vindue omdannede nordportal er der en medaillon: gudslammet med kalk og korsfane (fig. 10), og til højre herfor, i to felter, bebudelsen.

Billedernes farveholdning er meget enkel (hvidt, gul og rød okker, vissegrønt) og arbejdet stærkt provinsielt, især i de rørende naive figurer, som

mangler konturer. Den ringe kvalitet gør dog intet afbræk i den dekorative virkning. Billederne over pillens østside blev fremdraget allerede 1891, af Jakob Kornerup, som ikke turde tilråde deres bevaring. De fik dog lov at stå fremme tilligemed resten, som blev fundet ved en hovedreparation af skibets indre i 1908 (Mathias Bidstrup). Restaureret blev de først 1937 (Egmont Lind).

Til venstre for nordportalen fandt Kornerup 1891 en over to m høj fremstilling af den store Kristoffer, bærende Jesusbarnet, antagelig fra 1400'rne. Dette billede, som var stærkt medtaget, er nu overhvidtet. Det samme gælder en *renaissancedekoration* omkring nordvinduerne, hvor der med kønrøg og kalk var malet en del »snirkler, blomstervaser, masker o.s.v., som syntes at passe til Christian 4.s tid«. Kornerups beskrivelse kunne måske lede tanken hen på den nu forsvundne udsmykning omkring korvinduerne i Rønne (sammenlign s. 49, fig. 12), som var fra ca. 1600.

E. L. 1937

Fig. 10. Nykirke. Kalkmalerier på underetagens ringhvælv, over den til vindue omd. norddør.

Bevaret er derimod en sikkert et par menneskealdre *ynge ornamentbort*, som følger det øverste af korbuens vestrind. Bortens ret naturalistisk sete, tætte blomster- og bladværk har brogede farver og krones af en lille, flygtigt malet figur: Kristus på den vingede verdenskugle, med lændeklæde, kappe og en dunhammer i de bundne hænder. Om hans hovede en stråleglorie.

Kirkeregnskabet for 1688—89 oplyser, at »Albertus Sax maler har sat oberstens og hans frues (Johan Diderich von Wettberg og Sidsele Grubbes, sml. Knuds kirke s. 191) våben i kirken«.

INVENTAR

Alterbordet er nyt, af fyrretræ.

†*Alterklæde* af rødt fløjlsilke med silkefrynser og Albert Hartwig og frues navn (sml. timeglas, s. 217), nævnt 1703 (inv.).

Altertavlen er et maleri (olie på lærred), forestillende opstandelsen, kopieret efter Carl Bloch af Charlotte Sode 1888. Samtidig nygotisk ramme (rgsk.).

E. S. 1952

Fig. 11. Nykirke Alterkalk (s. 214).

*Allertavle i renaissance fra o. 1600. Storstykket indeholder to arkadefyldinger mellem hermer. Bueslagene er smykket med perle- og æggestav og har kraftig slutsten og englehoveder i hjørnerne. Storstykket flankeres af to korintiske søjler, hvis skafter forneden har prydbælter med beslagværk og bosser og foroven kannelering. Under kapitælerne hænger frugtklaser i bånd. Søjlerne står på postamenter med løvehoveder på forsiden. Glat postamentfelt i profileret rammeliste. Arkitraven deles af konsoller med pålagte blade, og under den profilerede gesims findes en æggestav. Udskårne storvinger med mands- og kvindehoved, bosser og frugtklaser. Det oprindelige topstykke er forsvundet, men på loftet opbevares et topstykke i empire fra 1846 (rgsk.).

Tavlen har rester af tre stafferinger. Underst den oprindelige, brogede renaissancestaffering med fraktur- og versalindskrifter, i arkadefelterne nadverordene og i postament og frisefelter skriftsteder. Betydelige rester af en staffering fra 1700'rne er bevaret i storstykket; i venstre side er nadveren malet, i højre side en altergangsscene. Denne staffering skyldes muligvis maleren Heinrich Johann Mølln 1766 (rgsk.). Fra 1800'rne stammer en sort frakturindskrift på blå bund i højre arkadefyldning. I Bornholms museum.

Altersølv. Kalk (fig. 11), sengotisk, med nyt bæger. Højde uden bæger 12,5 cm. Den runde fod har en lav, profileret standkant med små firpasformede åbninger. På fodens overside findes langs kanten et skriftbånd med ophøjede minuskler på riffelgraveret bund: »domina cecilia dedit hu(n)c calicem ecc(lesi)e om(n)i(um) s(an)c(t)o(rum) orate pro a(n)i(m)a ej(us)« (»fru Cecilia har givet denne kalk til Alle Helgens kirke, bed for hendes sjæl«). I skriftbåndet er desuden fastloddet et skråtstillet våbenskjold med en sparre (Koføed?) og derover en lille krucifiksfigur. Af skaftet er kun det øverste runde led med en opdrevet gotisk rankebort gammelt. Stor, flad knop med seks rudebosser med graverede minuskler, inri, og to rosetter; mellemfaldende, gennembrudte, gotiske blade på over- og undersiden. Nyt bæger. Delvis forgyldt. Glat *disk* med mestermærke G. Kolling (Bøje 2572), muligvis stammende fra en afpudsning 1883 (rgsk.). *Oblatæske* fra 1883 (rgsk.). Ny *vinkande*.

Sygekalk, 9 cm høj, med uforholdsmæssig stor halvkugleformet fod, kort skaft med tvedelt knop og rundt, næsten halvkugleformet bæger. Under fodpladen findes et stempel, F S, sikkert tilhørende en i bornholmske kirkeregnskaber hyppigt omtalt guldsmed, kaldet Frans Trompeter, som 1704 havde berettelsestøjet til reparation (ikke hos Bøje). Tilhørende glat *disk* med falset kant, som kan gribe ned omkring bægeret. På randen graveret »Jesus Christus 1704«. Nyere *vinflaske* og *oblatæske*.

Alterstager, antagelig fra 1500'ernes slutning, af almindelig middelalderlig form, men ret spinkle. Stagerne har profileret fod, trindt skaft med tre stærkt udladende profilringe samt profileret lyseskål. Lysetorn af træ. Højde 35 cm.

*Røgelsekar (fig. 12), middelalderligt, af enkel form. Underskålen, som sikkert er fornyet, er helt glat, låget er gennembrudt af runde huller omkring en nu afbrudt topfigur. Ophængt i leddelte metalstænger, som foroven er samlet i en ring. I Bornholms museum.

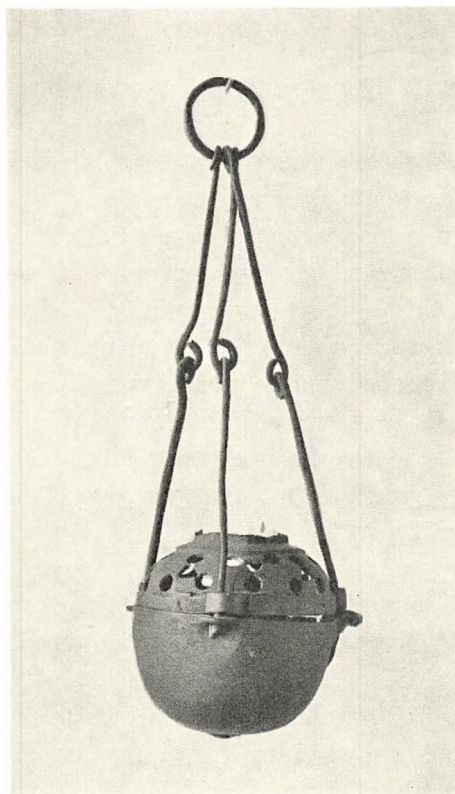
†*Messehagel* af gulbrunt, blommet fløj, nævnt 1684 (inv.).

Døbefont, senromansk, et gotlandsk eksportarbejde af grå kalksten. En bred hulkehl på den runde fods overside danner overgang til et keglestubformet skaft, som foroven har en omløbende rundstav under en flad, bred kumme med stejle sider og rundet bund. Kummens indre er i nyere tid fyldt med mørtel. Tvm. 65 cm. (Mackeprang: Døbefonte s. 412).

Dåbsfad af messing fra o. 1650, sikkert et hjemligt arbejde. Både bund og rand er konkave, randen desuden forstærket. Fadet er prydet med graveringer, på randen dekorative borter, i bunden en ret klodset fremstilling af syndefaldet. Fadet blev 1730 skænket kirken af Margareta sal. Hans Thorstens (inv.).

†*Dåbsfade*. 1) Af messing, nævnt 1684 (inv.). 2) Et dåbsfad af tin omtales 1703 og fandtes endnu 1730 i »rustet« tilstand (inv.).

Dåbskande af tin fra o. 1850.

O.N. 1944
Fig. 12. Nykirke. *Røgelsekar (s. 215).

Prædikestolen (fig. 13) er ifølge regnskaberne fra 1872. Dog gælder dette kun største delen af rammeværket, idet stolen indeholder renaissancesnitværker fra o. 1610, udgået fra den betydelige Flensborg-billedskærer Hinrich Ringerincks værksted¹. I fire af de fem fag findes arkadefelter med livfulde, reliefskårne bibelske scener: bebudelsen, Jesu fødsel, omskærelsen og kongernes tilbedelse. Arkadepilastrene har profilerede baser og kapitæler, og skafterne er smykket med rosetter på prikbugget baggrund. Bueslagene har skællagte skiver og yderst en perlestav. Buehjørnerne udfyldes af oprullede treblade med midterknop. Over og under hver arkadefylding er anbragt et vandret smalfelt, foroven med en smal rulleværkskartouche med englehoved og draperier, forneden med en kartouche indeholdende vekselvis en roset og et englehoved. På hjørnerne står fem hermer med joniserende kapitæler, de fire har nøgne eller delvis draperede kvindeoverkroppe, den femte løvehoved; skafterne er dekoreret med rulleværk og rosetter. Det kan være vanskeligt at afgøre, hvorledes de gamle snitværker er bragt til veje i 1872. Regnskabet melder kun om en ny prædikestol, »af Fyrretræ indvendig og af Egetræ udvendig«. Den tidligere prædikestol med tilhørende himmel var udført af ny 1826 af snedker Hans Hansen (rgsk.), ved hvilken lejlighed dele af den gamle prædikestol blev solgt til præsten. Det er således muligt, at disse dele er blevet opbevaret i præstegården og genanvendt 1872. Imidlertid forklarer dette ikke den ejendommelighed, at der på Bornholm overhovedet optræder et Flensborgarbejde, skønt der ellers ikke kan påvises forbindelser i denne retning. Derfor kan den mulighed ikke helt udelukkes, at snitværkerne oprindelig ikke har tilhørt en prædikestol, men et stykke verdsligt indbo, en kiste eller et skab, der kan være ført til Bornholm når som helst². Træværket, nyt som gammelt, står nu i blank, ferniseret eg.

*Prædikestol. I Bornholms museum opbevares tre fag af en cylinderformet empire-prædikestol, som utvivlsomt er den i 1826 anskaffede, uagtet en tradition i museet henfører den til Nylars kirke, som imidlertid ikke har fået ny prædikestol på dette tidspunkt. De tre, iøvrigt glatte, fag har pålagte arkader med perlestav foroven og adskilles af pilastre med udskårne, pålagte blomster. Nederst findes en profileret fodliste og foroven en profileret og udskåret gesims med perlesnor, bladfrise og tandsnitsliste. Tilhørende, konisk formet himmel med mindre diameter end stolens. På kanten sidder pålagte stjerner, på oversiden guirlander og på undersiden strålesol og stjerner. Den oprindelige afslutning foroven er borte. Grå- og hvidmalet med lidt forgyldning, en fri gengivelse af den oprindelige staffering.

Timeglas, skænket 1690, med fire glas i indfatning med drejede balustre, anbragt på en profilindrammet trætavle, 59 × 36 cm. På tavlen står en gylden kursivindskrift på sort bund: »O Mennische, Gjør Pænitenzie Idelig, Glasset løber flittelig, kom døden Ihu stadelig, saa wandrer du forsigtelig. Dette Glas

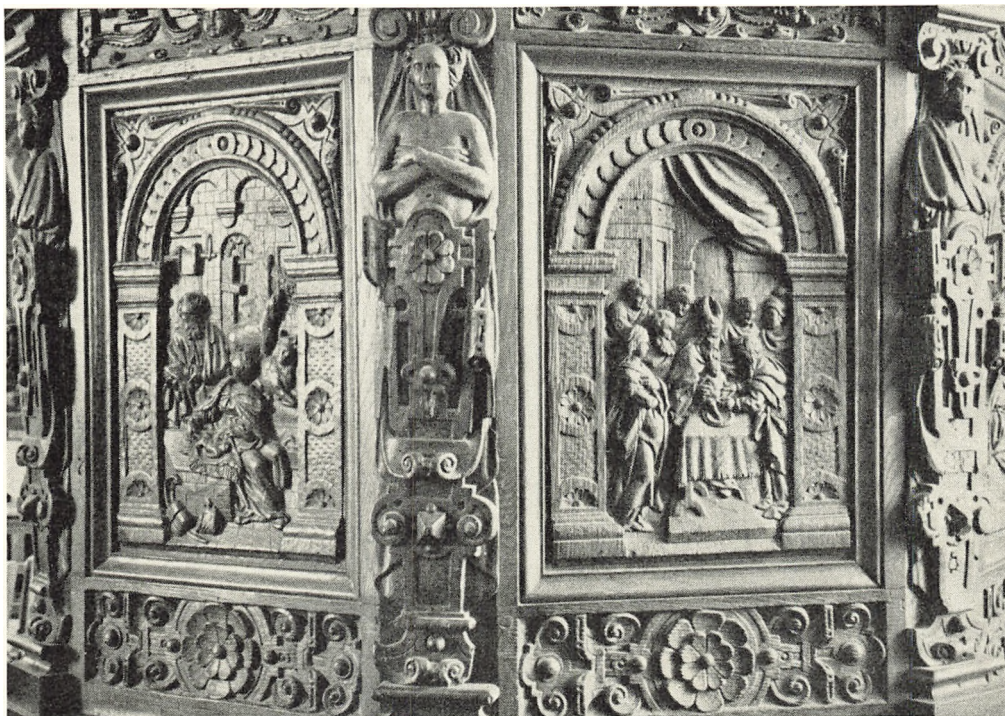

Fig. 13. Nykirke. Detail af prædikestolen (s. 216).

O. N. 1947

Hafuer Albert Hartwig med Hans Kieriste Kirstine Hans Kofoeds Daatter foræret Kirchen till Sirat og Dem til Hukommelse Anno 1690« (sml. †alterklæde s. 213). Bag glassene findes to malede våbenskjolde, det ene med sorte fjer på blå bund, det andet lodret delt med et sort møllehjul på rød bund til venstre og rød sparre på blå bund til højre. På muren over prædikestolen. Iflg. rgsk. skulle timeglasset være slået i stykker i hr. Christen Linds tid (1704—14), og Thurah omtaler et andet timeglas, skænket af sognepræst Peder Bernholdt³ (1742—81).

Nye, løse stole. †*Stolestader*. 1766 blev 45 nye stole malet af Heinrich Johann Mølln (rgsk.).

Pulpitur, nyere, udvidet 1872 (rgsk.).

†*Pulpiturer*. 1) Kvindepulpituret, opsat 1747. På forsiden var malet seks allegoriske billeder med tilhørende rimet forklaring. Billederne forestillede en pilgrims vandring til Guds rige: 1) Kristus løfter en byrde af et bøjet menneskes ryg. 2) En krigsmand beskydes af Satans pile, mens Kristus holder vagt ved et telt med en sovende mand. 3) En fint klædt kvinde og to pigebørn, hvorover Helligånden omgivet af helgener. I baggrunden en mand på et kors, hvorpå et øje, et øre og et hjerte er heftet. Ved siden af står Jesus i en have.

4) Et hjerte og en pose penge mellem en engel og en djævel. Desuden Kristus fremstillet som en vinstok, hvori menneskene skyder grene og bærer frugt. Djævelen træder på en nedfalden frugt. I baggrunden drager Frelseren klæderne af et halvnøgent menneske. 5) Kristus prædiker for en andægtig menighed, som omfavnes af engle. Under prædikestolen en hund og en so. I baggrunden djævelen i slangeham blandt pyntede mennesker. 6) En bodfærdig døende synder på en seng omgivet af engle; en præst sidder hos, og engle stiger til himmels ad en stige. I baggrunden en rig, ugudelig mand på en fin seng, hvorunder det åbne helvedesgab. På pulpiturets ene ende stod Frederik 5.s og dronning Louises kronede navnetræk og på bagsiden et vers, som manede kirkegængerne til andægtighed. Et lignende fandtes på trappen. Nederst stod en lang rimet datering med den sædvanlige opregning af kirkens øvrigheds-personer fra kongen til kirkeværgen⁴.

2) Mandspulpituret, opsat 1749. På forsiden var malet lidelseshistorien i seks billeder: Jesu bøn i Gethsemane, tilfangetagelsen, Jesus for ypperstepræsten, Jesus for Pilatus, hudflettelsen og korsfæstelsen. Til hvert billede hørte et forklarende vers. Iøvrigt indskrifter i lighed med kvindepulpiturets⁵.

Orgel fra 1870, bygget af K. Olsen, København (rgsk.).

† *Pengeblok* blev malet 1822 (rgsk.). To † *pengetavler* nævnes 1825 (inv.).

Præsterækketavler. 1) Fra 1700'erne⁶. 2) Nyere fortsættelse.

Lysekrone med graveret årstal 1594. Af de oprindelige dele synes kun bevareret den profilerede stang og topfiguren, en flakt ørn. De 2 × 6 s-svungne, stærkt nedhængende arme og den store hængekugle er antagelig tilføjet 1688, da den sønderslagne lysekrone blev sendt til reparation i Lybæk (rgsk.). På hængekuglen er graveret to våbenskjolde, det ene med Kofoed-våbnet, det andet ukendt, samt initialerne I K og A S D og årstallet 1594, rimeligvis gentaget fra den oprindelige hængekugle. I koret.

Mindetavle til erindring om kirkestolenes fornyelse 1766. Lang, rimet indskrift med navnene på de daværende øvrighedspersoner. Nederst læses: »Gort aff Anners A. Kuure, Mallet aff H. J. Möllen« (sml. stolestader s. 217). Glat trætavle, 76 × 61 cm, med profileret ramme og udsavet, gennembrudt topstykke. Sortmalet med gråhvide kartoucher i topstykket, Christian 7.s og Caroline Mathildes forgyldte spejlmonogrammer i de øverste hjørner samt hvid frakturindskrift. I våbenhuset.

Klokker. 1) 1639. Om halsen versalindskrift: »Mester Claves vam (!) Dam me fezit (!)« (»mester C. van D. gjorde mig«). På siden står under to dekorative borter med bruskværksslyng og masker: »Denne klokke er bekostet af Sallerup tiendes ofverlob oc sognens tilleg anno 1639. Patron Frederich Gunther, presten her Henrich Wreden, kirkewerger Oluf Trolsen Oluf Ibsen«. Klokkeren må oprindeligt være støbt til Sallerup kirke i Skåne. Tvm. 83 cm.

2) 1725, støbt af Johan Armowitz i Lybæk. Om halsen dobbelt palmetbort, på siden kerubhoveder og bladværk og på slagringen palmetbort. Indskrift foroven: »Rege Frider(ico) IV, gubernat(ore) Nicol(ao) West, præpos(ito) Johan Ancker, pastore Johan Marcker, curatore Johan Thorsen« (»da Frederik 4. var konge, N. W. kommandant, J. A. provst, J. M. sognepræst og J. T. kirkeværge«). På siden læses: »Paa konge thronen sad kong Friderich den Fjerde, Guds evangelium bisp Christen Worm os lærde, og landets øvrighed var ædel oberst West, Hans Ancker landets provst, Hans Marcker Nyckers præst, der jeg fick lægt min breck, som gav mig smerte lenge og min cuur betalt med kirckens oc sognetz penge, at jeg er und (!) oc heel, det höris af min klang, min Gud ey glemmis skal, til kirken er vor gang. Anno 1725«. Endelig står på slagringen: »Anno 1725 goss mich Johann Armowitz a Lybeck«. Tvm. 92 cm.

O. N. 1947

Fig. 14. Nykirke. Gravsten over sognepræst Jens Nilson, død 1648 (s. 220).

Ny ophængning i stor, gammel klokkestol, beregnet til tre klokker. I den øverste bjælke ses årstallet 1640 og initialerne H K L (sml. fig. 3).

GRAVMINDER

Pesttavle fra 1747. Rektangulær trætavle, 74 × 66 cm, med profileret ramme-liste og udsavet topgavl, hvori er malet en flyvende engel på sort bund. Derunder Døden med le og pile samt frakturindskriften: »Pas du paa mig, jeg sigter til dig. Thoer Hansen, Kiersten Mads-Datter Engels. Gifved Efter Deres Sønnis Død Anno 1747«. På selve tavlen opføres antallet af døde i hvert sogn på øen under de to pestepidemier 1618 og 1654 (sml. Rønne s. 64). I våbenhuset.

Gravsten. 1) Romansk, af granit, 127 × 68—72 cm. Formen er temmelig uregelmæssig, kanterne affasede, og midt på den let buede forside er hugget et stort kors i relief. Opstillet i våbenhuset.

2) Rimeligvis 1300'rne. Neksø-sandsten, 178 × 99—81 cm, med randskrift af næsten helt udslidte reliefminuskler. To af stenens hjørner er afbrudt, i de to

andre findes cirkelfelter, vistnok med evangelisttegn. Opstillet ved våbenhusets vestmur.

3) (Fig. 14), o. 1648. Sognepræst Jens Nilson, kaldet til sognet 8. okt. 1620, død den (ulæseligt) marts 1648, gift i august 1627 med Hyldeborre Hans Daater, død 16 □. Grå kalksten, 190 × 115 cm, med fordybde versaler. Stenens øvre halvdel optages af et meget naivt opstandelsesrelief, og i hjørnerne er ovale felter med relieffer af evangelisterne (høftestykker). Religiøs randskrift på latin. I våbenhuset.

4) Muligvis 1600'rne. Grå kalksten, 206 × 146 cm. Stenen ligger med bagsiden opad på kirkegården foran våbenhusdøren.

5) Fragment af grå kalksten. I døråbningen.

*Gravsten. 1541. Sandsten, nu ca. 140 × 80 cm, men et stykke er afbrudt i den ene side. På den øvre del af stenen er hugget et usymmetrisk våbenskjold med en hestesko og forneden et skjoldlignende felt med årstallet og et uforståeligt navn med fordybde minuskler. Stenen, der tidligere lå i en trappe på Vallegaard, agtedes 1917 flyttet til Bornholms museum⁷, hvor den dog ikke kan påvises nu.

†*Gravfæner*. 1) O. 1678. Kaptajnløjtnant over garnisonen på Hammershus Ernst Cantzler, død 8. marts 1678 i sin alders 42. år. Indskrift på tysk.

2) O. 1725. Kaptajn ved fjerde national-infanterikompagni til fods Morten Mogensen Nyker til Syndergaard, født 1651, »forestilt« kaptajn 1709, død 1725.

3) O. 1729. Løjtnant til hest Christen Mortensen Nyker til Kyndegaard, født 1675, »tjent ved Cavalleriet her paa Landet for gemeen, Under- og Over-Officer i 36 år«, død 1729. Alle nævnt hos Thurah³.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1806. »Præstens Hustrue«, Anna Margaretha Sommer, f. Bernholt, født 9. april 1760, gift 18. juli 1780, død 12. sept. 1806. Randprofileret Neksø-sandsten, 175 × 87 cm, med fordybet kursiv i ophøjet skriftfelt. I hjørnerne rosetknopper. Stenen hviler på sin oprindelige sandstensramme sydøst for kirken.

2) O. 1812. Sognepræst Peder Sommer (sml. nr. 1), født på Boels degnegård 1750, død 24. okt. 1812. Stenen svarer til den foregående og ligger ved dennes søndre side.

3) O. 1812. Hans Ipsen, født 24. april 1774, død på anden selvejergård 23. (ulæseligt) 1812. Randprofileret Neksø-sandsten, 180 × 84 cm, med kursivindskrift. Stenen er brudt i to stykker og står nu ved våbenhusets østmur.

4) O. 1819. Kaptajn og chef for Bornholms 4. infanterikompagni Ole Kofoed Rømer, født på Rømergaard i Rutsker sogn 1777, død på Aabyegaard i Nye-kjer sogn 1819. Randprofileret Neksø-sandsten, 163 × 79 cm, med ovalt skriftfelt (kursiv) og hjørnerosetter. Øst for kirken, ved siden af hustruens gravsten fra 1870.

5) O. 1826. Sandemand Hans Koefoed, født på 13. selvejergård i Nylarsker sogn 19. dec. 1767, boede på 18. selvejergård i Nyker sogn, hvor han døde 16. april 1826. Randprofileret Neksø-sandsten, 190×97 cm, med fremspringende hjørnerosetter og ovalt, ophøjet skriftfelt med fordybet kursiv. Nu rejst op ad våbenhusets østmur.

6) O. 1831. Thomas Bernhard From, født 16. juni 1795, død 23. juni 1831. Randprofileret Neksø-sandsten, 168×80 cm, med ovalt, ophøjet skriftfelt (kursiv) og hjørnerosetter. Oversiden svagt buet. Nu opstillet ved våbenhusets vestmur.

7) O. 1843. Anders Bendtsen Koefoed, født 10. dec. 1800 på 27. selvejergård i Nykjer sogn, død 10. dec. 1843 på 24. selvejergård i samme sogn. Sandstensstele, 145 cm høj, med fordybet kursiv. Øverst er et forsænket, halvcirkulært felt med en strålesol. Opstillet ved siden af den foregående.

I våbenhuset er opstillet en *runesten* med indskriften: »Lo ... lod denne sten rejse efter sin søn Sven, den meget velbyrdige dreng ... og efter hans broder. Den hellige Krist hjælpe de to brødræs sjæl.«⁸

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1744, regnskaber 1755—78, 1804—89 (LA). — Specifikation m.m. over inventarier 1766, Sjællands stiftsovrighed V, div. sager (LA). — Indskrifter og Ligsten i Nyker (Top. Saml. pap., Bornh. 122, 9. febr. 1625, RA). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882, J. Kornerup 1891 (kalkmalerier), M. Mackeprang 1915 (kalkmalerier), E. Lind 1937 (kalkmalerier), Charles Christensen 1939, O. Norn 1947 og C. G. Schultz 1947 og 1952. — Korrespondancesager i NM.

J. J. A. Worsaae: Notesbog III. 1851. S. 5 f. (NM). — J. Kornerup: Notesbog XVII. 1891. S. 77 ff. (NM).

Indledning, bygning, kalkmalerier. ¹ 29. marts 1416: »parochia omnium sanctorum« (Rep. I, nr. 5580). ² Rep. II, nr. 12845. ³ Allehelgens sogn nævnes senest 18. oktober 1553 (Hübertz, nr. 154). ⁴ Ravn, s. 144. ⁵ Sml. Trap, IV, udg., s. 587 (Haugberg, som mener at dette godt kan være rigtigt). ⁶ Meddelelse fra Mathias Bidstrup (16. marts 1892) i NM: »En gammel, meget troværdig mand (forhen sognerådsmedlem i Nyker) ved navn Nolius Lyngberg har meddelt mig, at 1836 var døren imellem våbenhuset og kirken af sammennaglede egetræsflader, i to tykkelser, og forsynet med svært, men simpelt, indadlukkende beslag samt dernæst således, at den ved en bom og bomhuller kunne stænges indefra kirken. Denne dør bar foroven følgende inskription: Ny kirke, der forud kaldtes Allehelgens kirke, er opført 1287«. Indskriften omtales ikke af Thurah, som har fået indberetninger fra sognepræsterne, og er vel da kommet til efter hans tid; Brunius har sikkert ret, når han opfatter den som »ett upprepande af Resenii utsaga«. Om døren meddeler han, at den for ganske kort tid siden var blevet erstattet med en simpel husdør. ⁷ Brunius, s. 154. ⁸ Nemlig 28 selvejergårde, 15 vornedgårde, 3 proprietærgårde og præstegården (sml. Bh. Saml. IV, s. 44—49). — Tallet stemmer derimod med Ravns statistik: 23 selvejergårde, 19 vornedgårde foruden Frigården og præstegården, ialt 44. ⁹ Sydlågen er måske flyttet. På den hos Resen (s. 15) afbildede plan er søndre indgang vist ganske tæt ved kirkegårdens sydvesthjørne. De nuværende indganges tal stemmer med Resens plan. ¹⁰ Ifølge meddelelse fra arkitekt

K. Thorsen (11. maj 1920, i NM): »Sandemand Kure i Nyker har meddelt mig, at i 1857 blev tårnets tømmerværk nedtaget og atter genopstillet efter at det oprindelige fodstykke var erstattet med den indvendig påboltede fodrem. Forinden genopstillingen blev underbygningens granitmur foroven afjævnet med tilhugne sten«. — Det er dog måske sandsynligt, at Sandemand Kure har opfrisket sin hukommelse ved at læse årstallet i klokketårnets vindfløje. 1857 kom der vel nyt tag på tårnet, men dette nævnes ellers ikke i årets rgsk. Derimod omtaler rgsk. for 1871, at klokketårnet blev hovedrepareret for den betydelige sum af 273 rigsbankdaler, hvoraf 67 rbd. 3 mk. medgik til 45 kubikalen hugne sten. ¹¹ På Thorsens opmåling (fig. 3) læses årstallet 1857 i begge vindfløje. ¹² Frölén II, s. 89 f. ¹³ Ifølge Brunius (s. 151 f) skal sydportalen være blevet udvidet og nordportalen omdannet til et vindue kort før han besøgte kirken (1857). Han omtaler nordportalens tympanon. ¹⁴ Ydermuren er fuldstændig fornyet på en temmelig lang strækning (sml. fig. 4) mellem vestdøren og lyssprækken i syd. Materialet i denne lapning er lange, kløvede granitsten af nymodens præg (fra midten af forrige århundrede?). ¹⁵ Worsaae, notebog III (NM), s. 5. ¹⁶ Omvendt Frölén II, s. 89. ¹⁷ »2de piller mod nord og vest på kirkens mur repareret . . .« (rgsk. 1733). 1702 blev »kirkemurenes piller underbrudte (?) såvel som grunden opkastet, og nye piller igen opsatte« (rgsk.). ¹⁸ Rgsk. for 1740: »Nyt spirtræ opsat, samt spirknapper, den store af spån og brædder, den mindre med bly overklædt . . . Fløylen på toppen at opslå«.

Inventar. ¹ Jfr. Weilbachs kunstnerleksikon, 3. udg., III, 53. ² Kister fra Ringesrincks værksted med tilsvarende snitværk findes bl.a. i NM og Frederiksborgmuseet. De i DK. Præstø amt s. 184 omtalte kistefyldinger fra Vordingborg er skåret i ganske samme manér som prædikestolens felter. ³ Thurah s. 81. ⁴ Thurah s. 74 ff. ⁵ Ifølge Skougaard, s. 322, skyldes de rimede indskrifter præsten Peder Bernholdt, men hverken malerier eller vers falder i forfatterens smag: »Her at anføre hele dette Malerklatteries Indhold eller Bernholts usle dumme Rim, finder Jeg mig på ingen Maade lysten til, da sligt Sluddersladder og erkedumt Vaaseri ey er værdt at fylde op med i Bogen, og det forekommer Mig endog meget underligt at de Thurah har anvendt hele Blade i sin Bog til denne maledede Galenskabs Beskrivelse og Forklaring, og til det rimede Pjats Indrykkelse«. Desuagtet anvender Skougaard selv halvanden side, før han har fået luft for sin forargelse. ⁵ Thurah s. 77 ff. ⁶ Omtales af Thurah s. 81. ⁷ Iflg. brevveksling med NM. ⁸ Jacobsen og Moltke: Danmarks Runeindskrifter, nr. 389.

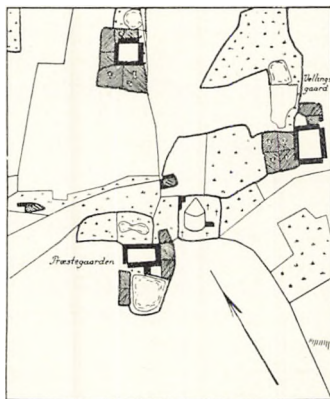

Fig. 15. Nykirke. 1816.

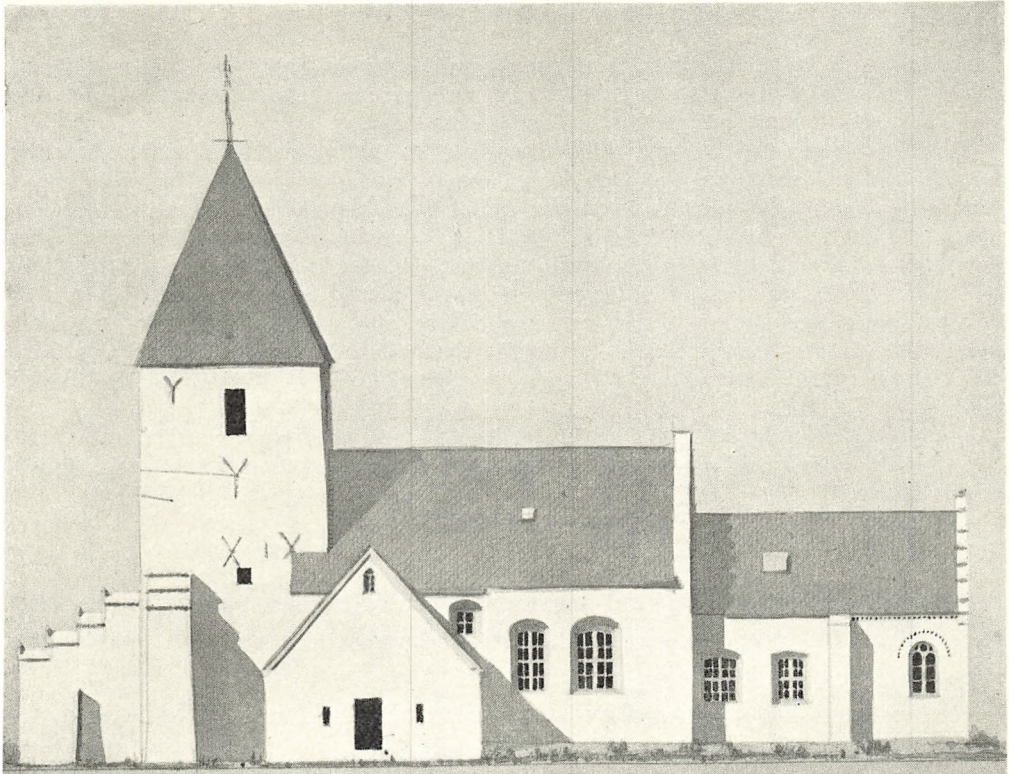

Fig. 1. †Vester-Marie kirke, opstalt mod syd i mål lidt over 1:300. Sepia-skygget blyantstegning af E. Blichfeldt, udført 1874 som forarbejde til B. æ. K., pl. 7.

VESTER-MARIE KIRKE

BORNHOLMS VESTRE HERRED

Kirkens navn kan følges tilbage til 1335¹ og røber, at den har været indviet til *Jomfru Maria*; den omtales en enkelt gang som Lille Marie kirke². Kirken er nu selvejende, men ejedes i middelalderen af ærkebispens, efter reformationen af kronen, hvorunder den lå endnu i 1809 (sml. i øvrigt Rønne, s. 36). — I årene fra 1808 til 1858 var Vester-Marie anneks til Nylars³.

1883—85, under arbejdet med nedbrydningen af den gamle kirke og rydningen af dens grund, fandt arbejdsfolkene i alt 34 mønter⁴, vistnok enkeltvis. De nærmere omstændigheder kendes ikke, måske stammer de alle fra den fyld, som blev kørt bort. Kun 12 var eftermiddelalderlige, den seneste mønt, en dansk firskilling, var præget 1764. Mønternes alder danner en ret jævn sekvens; 13 var nordtyske (de fleste middelalderlige), de øvrige var enten fra kongeriget eller fra hertugdømmerne. Blandt de ældste var en Christoffer 1. (præget i Lund), »2 danske mønter omtrent fra midten af det 13. århundrede«, som ikke kom til at indgå i nogen samling, og endelig den ældste danske mønt, en Knud 6. (Lund). Denne type er ellers kun repræsenteret ved eet eksemplar, Knud 6.-mønten fra Nylars (s. 244). Den ældste fundne mønt var tysk, sandsynligvis en efter-

ligning af en mønttype fra Henrik 4.s og ærkebiskop (1056—75) Hanno af Köllns tid og næppe yngre end ca. 1100⁵.

Kirken, hvis tårn skal have tjent som sømærke for fiskere og koffardimænd⁶, har været *herredskirke*. Ifølge Ravn afholdtes Vester herreds ting »om torsdagen udi ugen ved Vester Marie kirke udi et tinghus dertil beskikket«⁷.

Til sognet hører fra gammel tid næsten hele Almindingen. Herinde, præcis i øens midte, nær det sted, hvor hovedvejen fra øst til vest skærer vejen fra Gudhjem til Åkirkeby, ligger »Kolde kilde«, som var særlig helsebringende S. Hans aften⁸. Offerpengene fra kilden deltes af Åkirkeby hospital og Nylars kirke, og endnu i 19. århundrede afholdtes der her et stærkt besøgt marked. Hvor sejg den folkelige tro på kildens kraft har været, illustreres af de offermønter⁹, som fremkom ved en oprensning 1894 eller 95, og som næppe kan være nedkastede af landliggerne, eftersom turismen her først sætter ind omkring 1870. Mønterne spænder nemlig over tiden Frederik 6. til Kristian 9., og deres årstal tydede i øvrigt på, at kilden var blevet oprenset før, i Frederik 6.s dage (sml. Nylars, s. 244).

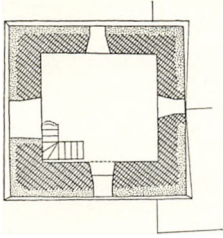
Den sten, som ifølge et *sagn* blev kastet fra Skåne mod S. Knuds kirke (sml. s. 181), var efter en anden tradition tiltænkt Vester-Marie kirke, og skal være kastet af Printzen-skölds hustru¹⁰.

Den nuværende kirke blev indviet 19. juli 1885.

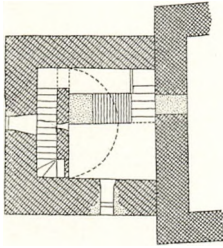
Kirken ligger højt, på jævnt terræn, ret centralt i den sydlige, mere frugtbare del af det vidtstrakte, uregelmæssigt afgrænsede sogn, som i areal, men ikke i folketal, er det største på Bornholm.

Kirkegården har mod syd en stor, moderne udvidelse, til hvilken der er brudt to brede gennemgange i diget omkring den ældre del, som er af kløvede sten i cement og afdækket med store, retkantede flager af stenbrudsgranit. Dette hegn er opsat i årene 1850—52, 1874—75 og 1886 (rgsk.) og blev vist nok ved samme lejlighed rykket noget ud på een eller flere sider. I det skråt afskårne nordvesthjørne samt mod nord og øst er der nu store jernlåger mellem monolitte piller af granit.

Til alle sider, også ud mod kirkegårdsudvidelsen, ser man udvendig i diget bindinger eller forrustede spor af øjebolte, i alt noget over 80. Selv om nogle kan være forsvundet ved digegennembrydningerne eller dækkede ved reparationer, er deres antal alligevel for lille i forhold til sognets gårdtal. Dette var i 1671 (Ravn) det samme som nu, 68 selvejergårde og 18 vornedgårde, i alt 86, og bindingene er anbragt to og to, så at der i virkeligheden kun er indrettet bindesteder for lidt over 40 spand heste, hvilket også fremgår af ringbetegnelserne. Af sten med gårdnummer og ejerforbogstaver er der kun få. På nord-siden er således kun det sjette ringpar øst for nordlågen betegnet: 6 S(?) KNS 1850, på østsiden slet ingen. Derimod er der adskillige nummersten mod syd, nemlig (fra øst) sten for 12., 11., 13., 14., 15., 17., 18., atter 15., og 21. selvejergård. Da diget blev omsat, har man altså ikke mere lagt større vægt på at anbringe stenene i den rette rækkefølge, hvilket understreges af, at flere nu vender forkert. Dette gælder således 11. selvejergårds bindested. Her har begge

Plan af tårnets øverste stokværk. Ydermurene er angivet som fuldstændig ombyggede, men dette bør opfattes som signatur, det er muligt, at disse reparationer kun har omfattet hjørner og lugeåbninger (sml. s. 233 ff.).

Plan af tårnets mellemstokværk. Ligesom på planen ndf. er tøndehvælvets profil og retning angivet med punktering. De senere skalmurings udstrækning har ikke kunnet vises.

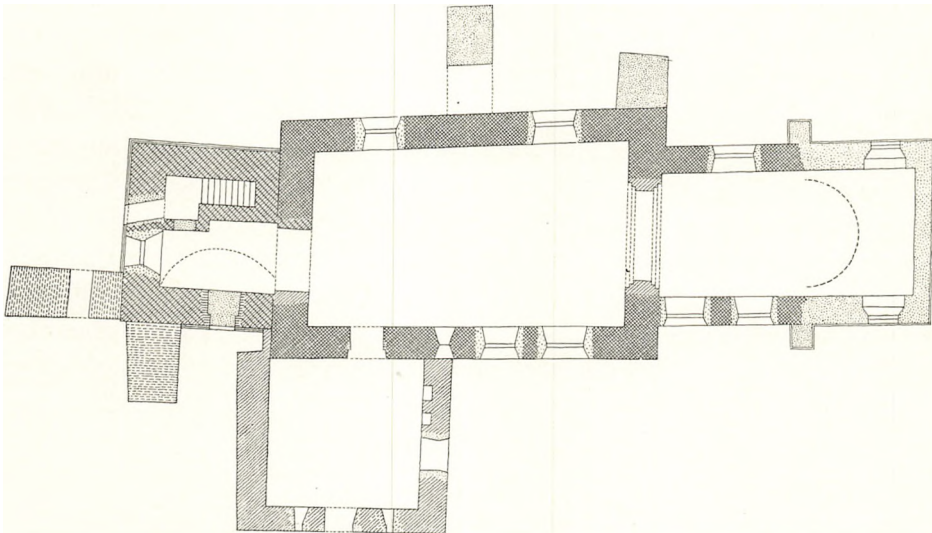

Fig. 2. †Vester-Marie omkring 1875, planer (1:300) optegnet på grundlag af E. Blichfeldts måleblade til tegningerne i B. æ. K.

ringe nummersten; den østre vender rigtigt, den vestre sidder på hovedet. Mod vest er der sten for 19. og 21. (J J S) selvejergård, i skråhjørnet mod nord-vest sten med: 41. Selv. C M C og med: H . . 1815.

Af tilfældige oplysninger i kirkeregnskaberne ser man, hvorledes gærdet, som dengang må have været af stablede kampesten, vedligeholdtes i gammel tid. En indførsel i 1768 fastslår, at »angående kirkegårdsgærdet, så er der halvsjette alen til hver beboer her i Vester Marie sogn«, og i en erklæring oplæst på sognestævne i maj 1786 erindres fremdeles »endnu een gang for alle, at enhver gårds beboere må have tilbørlig opsigt med sin gårds kirkegårdsgærde at de hverken ligger nedrevne eller er så lave, at får og svin kan springe derover«. Hver gærde-part har naturligt vendt i den retning, gården lå, og ejeren har her kunnet indsætte bindinger og nummersten efter skik og behag. Senere, da vedligeholdelsen overtoges af kirkens styrelse, der lod arbejdet udføre ved håndværkere, har man ikke følt sig forpligtet til at indrette særskilt holdeplads for hver enkelt af sognets gårde.

I ældre tid har kirkegårdsindgangen tal vist nok været det samme som nu (bortset fra gennembrydningerne til kirkegårdsudvidelsen). En østre kirkerist nævnes 1693, et »Deele-skiul« (planketag) over østre låge 1720 (rgsk). Den 1685 omtalte sydøstre låge (ny jernrist) er antagelig den samme som den 1693 nævnte sydlåge, men om hovedindgangen også oprindelig har været mod nord eller nordvest er helt usikkert. Det må være denne, regnskabet kalder kirke- eller ligporten (sml. Å kirke, s. 134). En ny »kirkeport« »flyedes« 1693, 1825 solgtes den gamle »ligport«, og der lagdes for 10 rigsbankdaler blytag på den ny, og endelig fastslår en licitation i 1847, at »indkørselshuset« skal tjæres. Ligporten tegner sig således som en ret anselig konstruktion. Hvad der senere blev af den, kan ikke spores i regnskaberne. Nordøstligt på den moderne kirkegårdsudvidelse står der nu et material- og lighus af bindingsværk, hvori der synes at indgå en del ældre tømmer. 1825 oplyser regnskabet, at der, for at våbenhuset kan holdes ryddeligt, skal opføres et materialhus af brændte sten, og et nyt materialhus ses i 1828 bogført med en udgift på 454 rbdlr. 4 mk. 2 sk., men om dette virkelig er blevet rejst af grundmur kan ikke ses.

Den nuværende kirkebygning, et håndværker-sirligt, særdeles tidstypisk arbejde i neo-romansk stil af Mathias Bidstrup, er opført 1883—85 og består af kor med korrunding, skib og tårn, alt af rødlig stenbrudsgranit med hjørner, led og indfatninger af grålig sten. Hovedindgangen er i vestfronten af tårnet, hvis underrum gør tjeneste som forhal. I det indre, som har kassetteret træloft, er der store pulpiturer over begge skibets langsider. Tagene og tårnets pyramidespir er tækket med skifer.

Den 1880—83 nedbrudte *middelalderlige kirke* bestod af romansk kor og skib, et i romansk tid tilføjet vesttårn samt et antagelig gotisk våbenhus foran

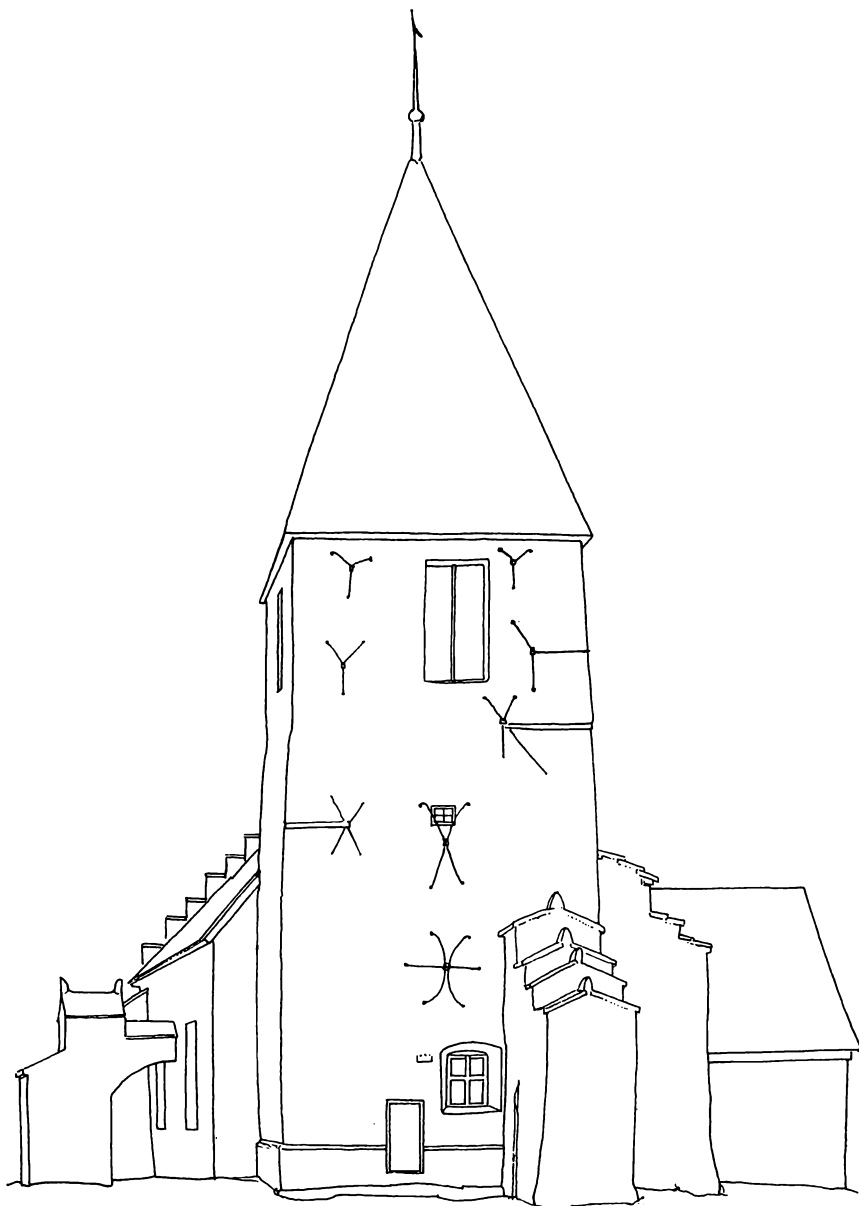

Fig. 3. †Vester-Marie kirke, set fra vest. Kalke efter et af E. Blichfeldts perspektivisk tegnede måleblade til B.æ. K. (1875).

syddøren. Koret havde oprindelig haft absis, men denne var allerede 1861 blevet erstattet med en lille, lige afsluttet korudvidelse.

Materialet i de romanske bygningsafsnit kendes fra en indberetning af havneingeniør H. Zahrtmann, som førte kontrol med nedbrydningen af den gamle kirke og opførelsen af den ny. Ifølge Zahrtmann »viste murværket sig at være

opført hovedsageligt af marksten og nogen cementsten, ligesom de øvrige bornholmske kirker, dog var her også anvendt en ikke ganske ringe mængde sandsten af regelmæssig murstensform (∩: kvaderform), men af noget forskellig størrelse, gennemsnitlig 6 tommer høje, 14 tommer lange og 6 til 12 tommer dybe (∩: 16 × 36 cm i façaden, 16—31 cm »dybe«); disse sandsten vare næppe bornholmske, men rimeligvis tilførte andetsteds fra, de så ud til at være hugne eller skårne idetmindste på den ene side, men havde dårligt modstået forvitringen, selv hvor de sad under tag«. Mathias Bidstrup, der 1892 meddelte Nationalmuseet, at han efter forhandling med professor Johnstrup var kommet til vished om, at den i Vester-Marie kirke anvendte sandsten, som også var benyttet i Å kirke, stammede fra Gotland, fandt senere med andre interesseredes hjælp ud af, at stenen var brudt på Bornholm, hvor den optræder i lagserien »grønne skifre« (sml. Å kirke, s. 136).

Zahrtmann har endvidere iagttaget, at mørtelen, i hvilken der fandtes mange trækulstumper, nogle steder var fast, andre steder smuldrende, men at murens sider desuagtet var bedre byggede end i Knuds kirke(tårn). Murværkets deling i to yderskaller med mellemliggende løsere kærne var meget udpræget.

Om den oprindelige kirke havde sokkel vides ikke, men selv om en sådan hverken er omtalt eller vist på opmålingerne fra 1874, kan den alligevel have været til stede, skjult under hævet jordsmon. Planen af den i 1861 nedrevne *apsis* er indtegnet på fig. 2 efter den tilsvarende plan i B. æ. K., hvis angivelser beror på en opmåling, som »velvilligen er tilstillet os«. Apsiden er dog sikkert her vist for langt mod vest og for bred. Ifølge Brunius var koret 1857 20 (svenske) fod langt og apsismundingens lysning (»tribunbågen«) 13 ½ fod bred¹. Han meddeler desuden, at apsiden oprindelig havde haft tre små, rundbuede vinduesåbninger. Ifølge Zahrtmann var der muligvis spor af et romansk vindue i hver af *kolets* langmure, og i det ret anselige *skib*, hvis frie murhøjde i 1874 var omkring 6 m, mente han med sikkerhed at have iagttaget rester af fire oprindelige vinduer, »og der så ikke ud til at have været flere«. De to på sydsiden og det ene på nordsiden skal have været 193 cm høje og 96 cm brede i lysningen, det andet på nordsiden derimod kun 96 × 66 cm. De tre førstnævnte har antagelig været udvidede senere i middelalderen. Zahrtmann nævner, at der fandtes rester af begge portaler. På nordsiden var dørens nederste del, på sydsiden den øverste del, vel bueslaget, bevaret. Bredden i lysningen var 147 cm, højden 218, men af planen fig. 2 fremgår, at i hvert fald sydportalen, som var i brug til det sidste, har været gjort bredere i lysningen. Dette er antagelig sket ved at udbryde den ydre portalindfatning med karmanslagene, hvorved den på planen fig. 2 viste udvendige fals kan være fremkommet. (Kaldsbog ved embedet: »De oprindelige sirater over Kirkedøren er forstyrrede«). En notits fra 1880 (Bidstrup) omtaler en undersøgelse af nordpor-

talens rester² («under etatsråd Herholdts nærværelse»), ved hvilken der in situ blev påvist karmsten med et smukt karnisprofil, og at en løs karmsten med samme profil og af samme grønne sandsten havde forvildet sig op i kirketårnet, hvor den fandtes indsat i et til dels tilmuret vindue i anden etage. Dørprofilet svarer meget nøje til den ydre karnis omkring Å kirkes nordportal, som helt er hugget af samme let kendelige stenart (sml. fig. 5). Da den grønne sandsten kun har været benyttet i større udstrækning ved netop disse to kirker, hvis portalprofiler er så beslægtede, er Vester-Marie sandsynligvis opført omtrent samtidig med at Å kirke blev påbegyndt (sml. Å kirke, første byggeperiode, s. 136 ff.).

I det *indre* havde apsiden ved Brunii besøg kvartkuglehælv. »løvrigt bar murværket i hvælvingen spor af en tidligere ombygning, da der i samme ved nedbrydningen fandtes mursten af dimension og beskaffenhed som de brændte sten i Hammershus« (kaldsbog v. embedet). Korbuen var stærkt udvidet, sikkert i gotisk tid. Den trykkede, foroven afrundede spidsbue havde til hver side en dobbelt fals, hvis mål røbede, at ændringen var foretaget med munkesten. Indtil indbygningen af de nedenfor omtalte bræddevælv havde kor og skib flade bjælkelofter.

Det slanke, romanske *vesttårn* var en senere tilføjelse. Således fremgik af de

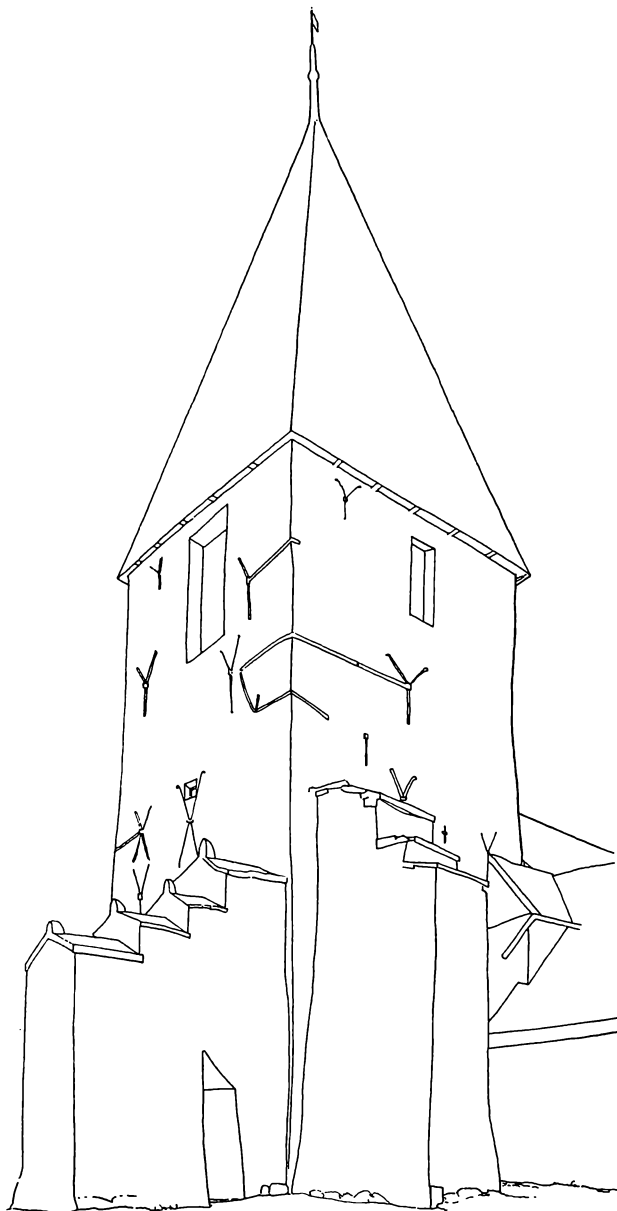

Fig. 4. †Vester-Marie, tårnet set fra sydvest. Kalke efter et af E. Blichfeldts perspektiviske måleblade til tegningerne i B. æ. K. (1875).

iagttagelser, som M. Bidstrup havde lejlighed til at gøre under tårnets nedbrydning: »Tårnet tydede på at være bygget senere end kirken, hvilket fremgår af dets forbandt med denne, der bestod af temmelig regelrette indhugninger i den ydre skal af kirkens vestre gavlmur, ca. 2 alen [125 cm] høje med ca. 4 alens mellemrum [250 cm], vekslende i hele gavlens højde, svarende i bredde til tårnmurens tykkelse; og yderligere af, at den del af tårnet, der var bygget højere end kirkens spidsgavl, var bygget umiddelbart på spidsgavlens skråt efter tagfladen tilhugne sten, samt at det gamle [romanske] yderste, ca. 4 tommer i firkant tilhugne egespær, var indmuret imellem kirkegavlens og tårnets mure« (sml. nedenfor: tagværker).

Tårnet var opført på flyvesand³, hvorfor dets fundamenter vistnok var dybe, i hvert fald lå runestenen Vester-Marie 4 (sml. s. 242), som blev fundet ved opbrydningen af grundstenene, en god meter under daværende jordsmon⁴. I murene var der anvendt de samme materialer som i kirken, dels den grønlig sandsten, dels silurkalk. Denne sidste var dog »meget sparsomt anvendt, når undtages trappemuren og trappeåbningens buesten i 1. etage [ɔ: tårnrummet] og ydermurene i 3. etage [ɔ: klokkestokværket], sidstnævnte sted i blokke, der var noget større end almindelig. Rullesten [ɔ: rå og kløvet kamp] var heller ikke anvendt i det omfang, som almindeligt ved de bornholmske kirker«. Mørtelen i de tykke kassemure var gråbrun, cementagtig, iblandet en del trækul, hvilket ifølge Bidstrup tydede på, at kalken var brændt på fri mark i åben ild ved den også senere kendte »dødilsbrænding«.

Over en temmelig højt anbragt dobbeltsokkel af sandsten, hvis led begge var kvartrunde (fig. 5), rejste de omtrent 14 m høje tårnmure sig med store »maver«, holdt inde af senere anbragte jernankre (fig. 3 og 4). Ser man bort fra disse åbenlyse brøstfældigheder, fremgår af forarbejderne til stentrykkene i B. æ. K. (E. Blichfeldts perspektiviske måleblade), at der i tårnets ydermure var en mærkbar forskel at spore mellem de to nederste etager og klokkestokværket. Dettets façader var plane, syntes i det hele taget at have holdt sig bedre og stod lodret. Neden for klokkestokværket var tårnets plandimensioner større. Murfladerne i det således fyldigere underparti fra sokkelen op til noget over tårnets midte var nogenlunde jævne, og hjørnerne var tåleligt i lod, i hvert fald på nordsiden, men oppe under klokkestokværket sås til alle sider en langt udtrukken, skrå inddragning, en ulden overgang, som antagelig var fremkommet ved senere flikninger. Det er sandsynligt, at denne overgang oprindeligt har været klarere og har stået som et regulært afsæt, en retvinklet (eller simpelt profileret) inddragning af muren (sml. nedenfor).

Til *tårnrummet* var der i 1880 ingen direkte adgang udefra, men Bidstrup fandt ved nedbrydningen en tilmuret, retkantet syddør, som havde brudt sokkelen, og hvis lysningsmål var omkring 188 × 99 cm (knap 92 foroven). Den ud-

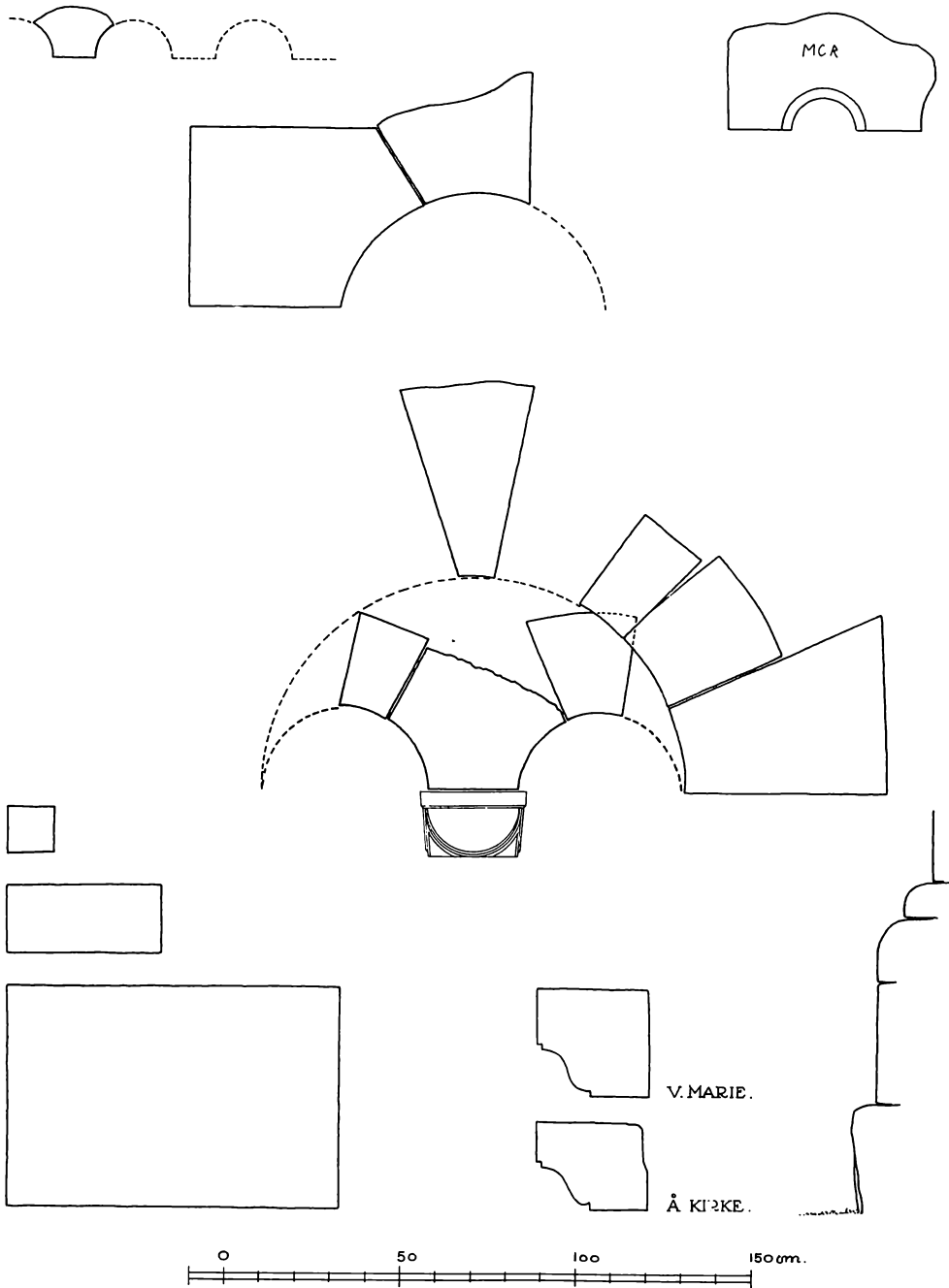

Fig. 5. †Vester-Marie. Bygningssten i mål ca. 1:20. Med undtagelse af søjlekapitælet og de to kvadre forneden til venstre (af hvilke den underste kun var 10,5 cm, den derover 21 cm tyk), som var af silurkalk, er materialet grønskifer-sandsten. Forneden til højre tårnsokkel. Sammenstillet efter målskitser af M. Bidstrup 1880. (C. G. S. 1955).

vendige overligger bestod af en vistnok temmelig rå, godt 20 cm tyk stenplade, og der var karmanslag i dørvangerne, men ikke foroven, hvorfor det kan være tvivlsomt, om døren har været oprindelig. Bidstrup oplyser intet herom. Det fladt tøndehvælvede tårnrum var meget trangt, dets vidde fra nord til syd svarede således næsten nøjagtigt til tykkelsen af den meget svære nordmur, i hvilken trappen var anlagt. Mod øst, ind til skibet, var der en kurvehanksbuet åbning, ifølge Zahrtmann »brudt igennem skibets gavlmur efter at denne var bygget, og, uagtet den var $3\frac{3}{4}$ alen [ca. 238 cm] bred, var den dog kun overhvælvet med munkesten på kant. Denne ca. 3 tommer [8 cm: stenene må have ligget på fladen som bindere] tykke murstensbue bar hele den overliggende gavl og tårnmur samt en del af hvælvingen over tårnets nederste etage; da gavlmuren tilmed havde en stor lodret revne over midten af buen, må det betragtes som en mærkelighed, at denne murstensbue har kunnet stå, og at man har undgået ulykkestilfælde«. Ifølge Bidstrups beretning og hans noter på en kalke i NM var tårnbuens nordre vange en rest af en oprindelig dør eller ganske smal bueåbning, 1 alen højere end den nedenfor omtalte dør fra anden tårnstokværk til skibets loft, efter hvilket man kan beregne den oprindelige tårnarkades højde til ca. $3\frac{1}{2}$ alen [omkring 216 cm], et mål, som passer godt med den af Zahrtmann opgivne højde på den udvidede arkade. En del af det romanske bueslag var urørt. Mod vest var der et til begge sider smiget, fladbuet vindue, antagelig sent, fra 1800'erne; af oprindelige lysåbninger iagttoges intet spor.

Vestligt på tårnrummets nordvæg var der et fremspring, og i dette sad den senere tilmurede indgang til tårntrappen. Denne døråbning, som var rundbuet og muret af silurkalk, var i sen tid blevet erstattet med en retkantet dør, brudt skråt igennem trappe-forrummets vestmur. Det stejle trappeløbs trin, som førte opad mod øst, var af silurkalk, og af samme materiale var løbets vægge og vandret liggende tøndehvælv.

Mellemstokværket havde ligeledes tøndehvælv, men dette var tværvendt, med vederlag i syd og nord. Trappemundingen var et simpelt hul i det nordøstre hjørne af rummet, hvis gulv var lagt med 5 cm tykke, uregelmæssige flager af sandsten og silurkalk. På dette gulv var der senere rejst en pille af kampesten, formuret i kalk og ler, og endnu senere forlænget helt hen til vestvæggen, som støtte for det stadig mere brøstfældige tøndehvælv. I rummets østmur, skibets oprindelige taggavl, sås en højtsiddende, nu tilmuret dør, som havde ført ind til skibets tagrum. Døren viste sig at være romansk, med sider og rundt buestik af sandsten, men vistnok uden karmanslag. Ret nøjagtigt midt i sydvæggen — og derfor skævt i façaden — fandtes der en lysåbning, oprindelig sikkert blot en ret smal lyssprække, men nu så stærkt udvidet i lysningen, at kun lidet af sidernes indre smige var bevaret. Midt i vestvæggen, tæt op ad

den indbyggede pille, sad der en fuldt bevaret, endnu mindre glug, som vendte ud til tårnets næste trappeløb, og mod dette var overdækket med en kantrejst sten, i hvilken lyssprækkens runde, faldede bue var udhugget, og hvori der stod ristet: M C R. (fig. 5). Helt mod nord i samme væg førte en retkantet åbning uden dørfals eller stængeanordninger ind til et lige trappeløb i vestmuren. Løbet, som var tøndehvælvet i lighed med det foregående, førte opad mod syd. Det havde en ret stor, måske noget omdannet lysåbning, som var anbragt lige ud for, og i samme højde som den omtalte lyssprække i skillemuren mod mellemstokværket.

Klokkerummet (tredie etage) havde aldrig været hvælvet. Midt i hver af de ret høje vægge fandtes der en åbning, som nu gjorde tjeneste som glamhul. De har alle haft lange smige indvendig, hvor tre af dem endnu besad deres oprindelige bredde (90—100 cm), mens det vestre var stærkt udvidet dels ved udbrydning af en stor del af sydkarmen, dels ved en forlængelse af lysningen både foroven og forneden, hvilket sikkert må være sket, da tårnet blev indrettet til at huse klokkerne, for at disse kunne hejses ind. Åbningernes oprindelige lysningsbredde har nemlig været for lille, den har ligget omkring 70 cm. Også det nordre og det søndre vindue var stærkt ændret. De var henholdsvis 230 og 170 cm høje og havde, ligesom det store mod vest, vandret afdækning. Nogenlunde urørt var kun østvinduet. Bidstrup meddeler, »at i det mindste den mod øst vendende tårnluge, firkantet i lysåbningen [d.v.s. lige gennemløbende], med rundbuet, uden karm og kragsten forstøttet overligger, vistnok er oprindelig«. På Blichfeldts måleblade er denne åbning vist rundbuet, udvendig 148 cm høj fra sålen til buens issepunkt, medens den indvendige højde er angivet til 175 cm (sml. sydvinduet), hvoraf må følge, at dette oprindelige vindue har haft lige overligger indvendig.

Som tårnet stod i 1870'erne, var det flikket og mishandlet, malerisk i sit forfald, men tilsyneladende lige så sparsomt udstyret med arkitektoniske finesser som de fleste bornholmske kirker. Nedbrydningen afslørede, at det oprindelig havde været lige så rigt detailleret som det noget senere nedbrudte kirketårn i Rutsker. I sin 1880 indsendte beretning, som er bilagt med kalker af detailopmålinger med vedføjede bemærkninger, fremhæver Bidstrup, at »sandstenene, hvoraf tårnet var bygget, tydede på at have været i en anden bygning før de blev benyttet hertil, eller også, at de er rester fra andre byggearbejder. Dette forekommer mig godtgøres yderligere ved, at de tilhugne sten i tårnet langt fra er ensartede. Der fandtes nemlig hele partier af murene, der var opførte af sandsten, hvis størrelse var 3 tommer tykke [8 cm] og 4—5 til 6 [ca. 10—13 til 16 cm] i firkant. En stor del, både af de større og mindre sandsten, var tilhugget i rundbueform«. Bidstrup har indsendt tegning af 10 buesten, om hvilke han tillægger, at de mindste efter hans iagttagelser måtte have været

indsat i murværket med deres halve tykkelse og vel derfor stammede fra en buefrise. Mange år senere tilføjede han, at de bueformede sten blev fundet i nederste stokværk⁵. — Et søjlekapitæl af veltilhugget silurkalk var indsat som bygningssten i anden etages ydermur.

Bidstrups iagttagelser må være rigtige, men der er næppe nogen grund til alvorligt at overveje, om dette genanvendte stenmateriale nu virkelig kan tænkes at have været tilført andetsteds fra. Buekvadrene og søjlekapitælet må altid have hørt til tårnet; de forhold, hvorunder de blev fundne, synes ikke særlig mærkelige, når man husker, hvor provisorisk og billigt tårnet var blevet udbedret, og hvor forfaldent det i det hele taget var. Der blev vistnok ikke taget vare på de fundne buesten, men de kan dog endnu bedømmes nogenlunde på grundlag af Bidstrups opmålinger. De var af meget forskellig størrelse og for så vidt uregelmæssige, som kun een af dem synes udført i regulært stensnit, til et stik, hvori buens yderlinie var koncentrisk med dens underkant. Endvidere er stenenes tykkelse påfaldende ringe, med en enkelt undtagelse mindre end 20 cm. Kvadrene må have dannet en ligesom finéragtig beklædning af façaden, en teknik, hvormed det ikke har været muligt at opnå et varigt resultat. Vejledt af buestenenes krumning og kilevinkel kan man skønne, at de må have været hugget til fire forskellige buestørrelser. Den mindste sten (fig. 5, foroven t.v.) er tydelig nok enten buefod fra en dobbeltbue eller, som Bidstrup mente, snarest fra en buefrise. To andre kvadre, hvoraf den største må have siddet i en bues (udefra sete) venstre vederlag, kan sammenstilles (fig. 5, næstøverst) og viser sig da at give en buebredde på godt 70 cm, hvilket svarer så nøje til yderlysningen i det bevarede østvindue i klokkestokværket, at det synes givet, at stenene må stamme fra en af dettes tre andre, senere udvidede lysåbninger. Af resten synes tre eller fire at høre sammen; deres krumning passer til et betydeligt større, omkring 115 cm bredt bueslag. Endelig var der endnu en fodsten fra en dobbeltbue, og denne sten synes at gå sammen med to stiksten og må have stammet fra en ligeledes omkring 115 cm bred tvillingbue. Den sidst nævnte buefods-sten har forneden en bredde, som var den afpasset til det i anden etages ydermur fundne tærningkapitæl, og der er intet i vejen for, at den store bue, tvillingbuen og kapitælet kan have hørt sammen og stamme fra en søjledelt niche eller et søjledelt vindue som i Ruts kirke, hvor begge motiver er repræsenterede (s.d.). Fundforholdene kunne tyde på, at det er sydvinduet i tårnets mellemste etage, som har været fremhævet på denne måde, og i så fald er det sandsynligt, at motivet har været udformet som en søjledelt niche med en lille, indvendig smiget lyssprække i nichebunden, mere eller mindre skjult af søjlen. Ganske vist en variant af dette sjællandsk-skånske motiv, som ellers kun er kendt fra kirken i Kalundborg.

Den af Bidstrup foreslåede buefrise må sikkert anerkendes, ikke mindst fordi han kan have opdaget flere sten af denne slags end den ene, han har aftegnet. Men hvis tårnet har haft buefriser, så har de formentlig været kombineret med lisener, som dog ikke nødvendigvis behøver at have været stillet så tæt som i Ruts og Østerlars. Den ovenfor omtalte inddragning af klokkestokværkets ydermure i forhold til de to nederste etager tyder på, at det har været tårnets øverste tredjedel eller så, der oprindeligt var udstyret med lisener — antagelig blot på hjørnerne — og buefriser under tagudhænget. Årsagerne til, at disse detaljer helt har måttet raseres, må søges dels i den anvendte teknik, hvorved stenene kom til at ligge som en hud uden på murkærnen uden egentligt forbandt, dels i det ubestandige materiale, den grønne sandsten, hvis ringe modstandsdygtighed Zahrtmann har lagt mærke til. Bidstrup omtaler, at klokkestokværkets ydermure var af silurkalk; hvis sandstensdetaljerne virkelig har siddet her, er ligheden med Å kirke næsten komplet, idet murfladerne i sidstnævnte kirkes ældste bygningsafsnit ligeledes var af vejrbestandigt, men mere genstridigt materiale, mens enkelthederne (buefriserne!) var af den letbehandelige, grønne sandsten.

Vester-Maries tårn har været interessantere end dets forfaldne tilstand lod ane. Det har næppe været rejst som klokketårn (klokkerne kan meget vel i middelalderen have hængt i en træstabel, sml. Knuds kirke, s. 182), og dets volumen var ringe, ikke mindst i tårnrummet, som i 1880 gjorde tjeneste som et meget beskedent dåbsrum. Det er muligt, at dets hovedformål var at pryde kirken, og i een henseende indtog det for øvrigt indtil det sidste en særstilling blandt øens kirketårne: ved sit lette, inklusive fløjstangen, 11 m høje pyramidetag. Dettets konstruktion kender vi kun fra Blichfeldts opmålinger, som desværre på dette punkt er lidet værdifulde og vanskelige at tyde. Så meget er dog klart, at tårnhættens spinkle egetømmer var rejst omkring en konge, hvis øvre del ragede op over spidsen som brand og kronedes af en vindfløj. Der var to lag hanebånd, men det er umuligt at afgøre, om de af Blichfeldt angivne skråtømmere har været vindkryds, sømmet til spærene, eller skråstivere, om end det sidste måske er mest sandsynligt. Afstanden mellem spærene var stor, henved en meter, og tagfladerne var stejle, så det er vanskeligt at fæste lid til Ravns udsagn om, at kirken havde »et passeligt højt tårn, ovenpå 4-kantet med bly belagt, hvorudi . . .«. Så langt tårnet kan følges tilbage i kirkeregnskaberne, er det tækket med spån. Første gang, tårnhætten nævnes, er i 1698, da der blev oplagt 3000 nye spån, langt fra nok til at tække hele pyramiden, men tilstrækkeligt til at vise, at spåntaget var ældre og i forfald. Enten må Ravn huske fejl, eller også er hele tagkonstruktionen blevet fornyet umiddelbart efter 1671. — 1768 blev tårnets spir på den østre side beklædt med nye brædder og spån pålagt; 1823 blev kirkens »spir« nedtaget og et nyt opsat. I det sidste til-

fælde viser den ringe udgift (44 rbdlr.), at der umuligt kan være tale om hele tagkonstruktionen; »spir« må her forstås som brandstang (sml. Nykirke, s. 211).

Det store *våbenhus* foran syddøren havde meget svære mure og var sandsynligvis middelalderligt, men blottet for daterbare enkeltheder. Den retkantede syddør flankeredes af to smalle, indvendig smigede lyssprækker, i østre langmur var der et stort, i 1837 indsat fladbuevindue, mens vestmuren, som greb lidt om på vestsiden af skibets gavl, var glat. I det fladloftede indre fandtes der mod øst et par små nicher. Langs væggene har der i ældre tid været murede bænke (1741: 200 »strøgsten« til våbenhusbænkene; 1829: en stenbæk i våbenhuset beslået med brædder, rgsk.).

Nyere ændringer: Tårnets sydvesthjørne, som tidligt må have truet med udskridning, var uvist hvornår, men senest mod slutningen af 1600'rne, blevet afstivet med to vældige piller, en simpel støttepille mod syd og en betydelig større med $4\frac{1}{2}$ m fremspring mod vest. Den sidste var brudt af en gennemgang (fig. 4). Pillerne var afsluttet med henholdsvis tre og fire afsæt, belagt med stenflager. De blev 1696 »opflyet« og lagt med »brede sten« (rgsk.). På skibets nordside fandtes der to knap så svære murstivere (plan, fig. 2), hvoraf den vestre, som var formet meget lig en gotisk sprængpille, måske var den, »som nordentil er opsat imod kirkens mur«, og hvortil der benyttedes kalk 1702. Begge disse piller blev lagt med 170 tagsten i 1703 (rgsk.).

Apsiden har tidligt været brøstfældig. 1767 bemærkes i kirkeregnskabet, »at der ved altertavlen er hul i muren, og at en reparation kun kan foretages ved at opmure en pille sammesteds«. Denne blev opsat næste år, havde spåntag (1824, rgsk.), og gjorde tjeneste indtil 1861, da apsiden blev nedrevet og erstattet med en korforlængelse, hvis rundbuede vinduer, gesimser og flade, kamtakkede gavl var af tegl. Ud for øgningsstederne blev korets langmure støttet med murede piller. Ændringen skete efter retningslinjer, angivet af bygningsinspektør, professor Klausen. Skib og kor havde i 1845 fået tøndehvælvede bræddelofter indbygget i tagværkerne; korets bræddehvælv blev 1861 forlænget ud over den ny korslutning.

De af kirkens vinduer, som ikke er omtalt ovenfor, var indsat tidligt i 1800'rne, nordre korvindue således 1816, skibets sydvinduer 1818, det nordvestre 1820 (rgsk.). De var alle store, med smig til begge sider, fladbuede og havde trækarmer⁶.

Korets, skibets og våbenhusets *tagværker* var formentlig nyere eller nye. Bidstrup har på en efterladt papirlap noteret, at der i overkanten af skibets langmure fandtes spor efter 25×20 cm (vel romanske) bjælker, som havde ligget med 60 cm indbyrdes afstand. Om bjælkehullerne var der malet en 2 cm bred, rødbrun linie. Det s. 230 omtalte oprindelige egespær på vestgavlen, som var blevet indkapslet ved påbygningen af tårnets østmur, synes at vise, at

skibets romanske tagværk enten har været forskallet med brædder (hvorpå tagspån eller bly), eller måske snarere har båret et planketag.

Kirken havde i ældre tid blytag (Ravn, rgsk.), men dette var i 1811 så forfaldent, at man anså det for rigtigst at erstatte det med spån (kommunesager 1803—19). Dette bytte⁷, som fandt sted 1815, kun et par år efter statsbankerotten, har sikkert været en i øjeblikket god forretning. Blytaget indbragte 566 rbdlr. 4 mk. 13 sk. på auktionen, mens det ny spåntag kostede 99 rbdlr., formentlig dog blot i arbejds løn.

1876 udarbejdede M. Bidstrup overslag og beskrivelse til en ombygning af kirkens tårn, men man fandt det nødvendigt at nedbryde dette helt til grunden, hvilket skete 1880. Samme år kom synet i overværelse af J. D. Herholdt, ministeriets rådgiver, til den overbevisning, at også kirken burde ombygges (og udvides) i forbindelse med tårnet. 1881 blev der opført en midlertidig gavl, så at kirken kunne benyttes. Synet 1882 udtalte, at byggesagen måtte fremmes af yderste kraft, da den gamle kirkes og kirkegårdens tilstand var en ligefrem skandale.

1883 forsvandt den middelalderlige Vester-Marie kirke.

KALKMALERIER

Ifølge indberetning af sognepræsten, G. Prejsz, blev der i 1883 ved afbankning af hvidtekalken på korbuens inderflade fundet hvide bladslyngninger med sorte konturer på rødlig bund, »således at dog bladene dækker den største flade«. Muligvis har det været rester af en dekoration fra tiden 1550—75, som kan have været temmelig vidtløftig, i hvert tilfælde melder Ravn, at »murene omkring i kirken« på hans tid var »stadseligt ommalede«⁸.

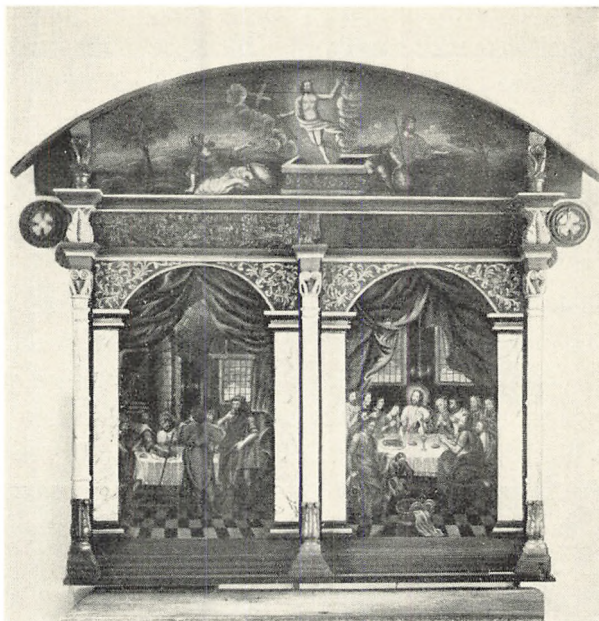
Albertus Sax havde været der i 1689 for at male de sædvanlige våbenskjolde for oberst Wettberg og frue (rgsk.; sml. Nylars, s. 266).

INVENTAR

Allerbordet er nyt. †*Allerbord* fornyedes 1687 (rgsk.). Fra et middelalderligt alter stammer måske en **relikviekapsel* af bly, som 1861 »ved nedbrydningen af alterrundingen fandtes indmuret i det nederste af ydermuren ...« (kaldsbog). Kapslen indeholdt et benstykke, indpakket i silke, samt to pergamentsstrimler. På den ene læses: »Reliqvie undeci(m) milia virginis« (!) (»relikvier af de 11.000 jomfruer«), på den anden kun ordet »Reliqvie« (i NM).

Som *allertavle* tjener et maleri, Jesus i Gethsemane, signeret A. Dorph 1885..

*Allertavle (fig. 6) i renaissance fra 1597. Storstykket indeholder to arkadefelter med flade segmentbuer og glatte pilastre med listekapitæler og

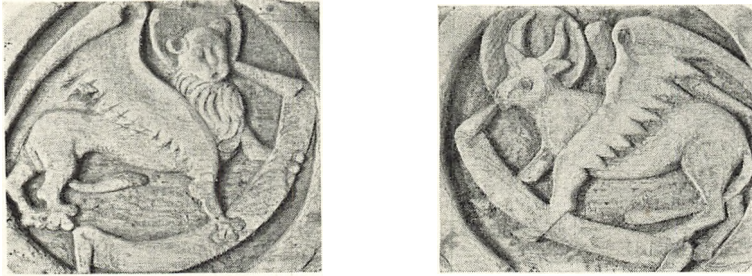

O. N. 1944

Fig. 6. Vester-Marie kirke. *Altartavle (s. 237).

-baser; tre spinkle storsøjler med bladskeder forneden, profilringe på skafterne og volutkapitæler. Forkrøbbet, profileret postamentliste. Gesimsen har profileret arkitrav og kronliste samt glat frise med bladsmykkede fremspring over de ydre søjler, over midtersøjlen er nu kun arkitraven forkrøbbet. Topstykket (fyrretræ) har form som et cirkelafsnit; det er afdækket med en flad liste, som yderst bæres af to søjlekapitæler med volutter og akantusblade, sikkert hidrørende fra et søjlepar, som oprindeligt har stået foran storstykket (sml. altartavle fra Klemens kirke s. 289). I højde med gesimsen sidder på hver side en cirkelmedaillon, der ligesom topstykket stammer fra en ombygning af tavlen i 1700-tallet, rimeligvis i 1760'erne, da der i regnskabet 1766 omtales en istandsættelse af inventaret, som havde gjort kirken til en af de bedste og smukkeste på landet.

Den nuværende staffering er samtidig med ombygningen. I arkadefelterne findes to malerier, til venstre jødernes påskemåltid i Ægypten, til højre den hellige nadvers indstiftelse, det sidste billede i omtrent samme version som på altartavlen fra Nykirke (s. 214). Pilastrene er rødmarmorerede, bueslagene zinnoberrøde med hvide ranker og storsøjlerne blåmarmorerede. I frisefeltets venstre halvdel er malet blomsterranker, hvorunder skimtes rester af en oprindeligt frakturindskrift på dansk (guld på sort). I topstykket er et maleri af opstandelsen. På altartavlen fandtes tidligere en latinsk indskrift, som i oversættelse lyder: »I Christian 4.s regeringstid, da Hans Lindenov til Øeslef var

O. N. 1944

Fig. 7. Vester-Marie kirke. *Evangelisttegn fra †korbuekrucifiks (s. 239).

hovedsmand og Mogens Madsen biskop, lod dette steds sognepræst og hele øens provst Ole Larsen Skåning (Olaus Laurentii Scanus) denne tavle fremstille på Vester-Marie kirkes bekostning år 1597«¹. I Bornholms museum.

Altersølv. *Kalk* fra 1800'ernes midte, 26,5 cm høj. Foden er rund med grove profiler, skaftet konisk forneden og indknebet foroven, knoppen rund og skarprygget og bægeret højt og slankt. Mestermærke for C. F. Boesen, Rønne (Bøje 2571). Glat *disk* med samme mestermærke som kalken. *Oblatæske* fra 1862. *Vinkande* af sølv fra 1866. En *†tinkande* blev 1684 gjort af to gamle tinflasker og en gammel tinkande hos Rasmus kandestøber (rgsk.).

Sygekalk fra o. 1800, 9,5 cm høj. Rund, glat fod med fodplade, kantet, balusterformet skaft med vulst foroven og rundt, glat bæger. Mestermærke for Peter Harding Sonne (Bøje 2563). Tilhørende *disk* med samme stempel. Nyere *oblatæske*. En lille *†vinflaske* af sølv nævnes 1866 (inv.). Til berettelsestøjet hører en gammel lædertaske med rum til kalk, vinflaske og bibel.

Alterstager, sengotiske, med stor, profileret fod, som bæres af tre løver siddende på profilerede fodstykker, opad tilspidsende skaft med to flade profilringe, tragtførmert lyseskål. Højde 33 cm. Nu indrettet til elektrisk lys.

En brun *†fløjlsmessehagel* nævnes 1684 (inv.).

Døbefont, senromansk, et gotlandsk eksportarbejde af kalksten, tilhørende den såkaldte keglestubstype og svarende til døbefonten i Nykirke (s. 215). Tvm. 80 cm. (Mackeprang: Døbefonte s. 412).

Dåbsfad af sydtysk herkomst fra o. 1575. I bunden en fremstilling af bebuddelsen omgivet af en minuskelbort og på randen indstemplede ornamenter. Tvm. 41 cm. Nyere *dåbskande*.

En udskåret *†due* over fonten repareredes 1764 (rgsk.).

Af et sengotisk *†korbuekrucifiks* er bevaret to *korstrænder med reliefskårne evangelistsymboler, Markusløven og Lukasoksen (fig. 7) i cirkelmedailloner, begge med vinger, glorie og skriftbånd. Ingen farvespor. I Bornholms museum.

Prædikestolen er ny.

*Prædikestol (fig. 8) i renaissance fra o. 1610, fra samme værksted som den

gamle albertavle i Rø kirke. Stolen består af fire fag, hvis storstykker har arkadefelter, hvoraf eet i senere tid er fornyet i stil med de gamle. Arkadernes pilastre har beslagværk på skafterne og volutkapitæler, bueslagene beslagværk og bosser samt draperimasker som slutsten; i hjørnerne findes englehoveder. De udskårne relieffer i arkadefelterne forestiller bebudelsen, Jesu fødsel, korsfæstelsen og opstandelsen (det sidste fornyet). På hjørnerne parvis stillede søjler (tre mangler) med kannelerede skafter over beslagværks prydbælter, korinthiske kapitæler og attisk profilerede baser. Postamentfelterne indeholder kartoucher med draperier og frugtklaser, og på hjørnerne under søjlerne sidder små volutkonsoller. I frisefelterne findes englehoveder med draperier og frugtklaser, ansigterne er bortskåret, men fornyet ved bemaling. Den stærkt udkragende kronliste støttes på hjørnerne af parvis anbragte krumknægte, hvoraf et par er fornyet. En $\dagger$ himmel nævnes 1700 (rgsk.).

Ved en restaurering 1939—40² er den oprindelige, brogede staffing gennemkaldt; før restaureringen var stolen hvidmalet. I Bornholms museum.

Stolestaderne er nye.

$\dagger$ *Skriptestol* fra 1641. På rygpanelet fandtes en firkantet tavle med årstallet og skriftstedet Rom. 10, 10 på latin, og på døren stod »En regni cælorum claves« (»her er himmeriges riges nøgler«)³.

Fra et $\dagger$ *pulpitur* stammer antagelig 11 malede *fyldinger fra 1700'erne indrammet af hulkelprofilerede lister. Malerierne forestiller: bebudelsen, Marias møde med Elisabeth, forkyndelsen for hyrderne, Jesu fødsel, indtoget i Jerusalem, Kristus på oliebjerg, tilfangetagelsen, Kristus for ypperstepræsten, Kristus for Pilatus samt hudflettelsen. Rammelisterne har været rød- og blåmalede. I Bornholms museum. »En smuk, malet lægter« omtales af Ravn⁴.

Orgel, nyere. $\dagger$ *Orgel* med seks registre anskaffedes 1838 (rgsk.).

$\dagger$ *Pengeblok* anskaffedes 1812 og solgtes igen 1846 (rgsk.). $\dagger$ *Pengetavle* anskaffedes 1708 (rgsk.).

Lysekroner. 1) O. 1675, skænket til kirken o. 1770. Profileret stang med stor hængekugle forneden og flakt ørn som topfigur. 2 $\times$ 6 s-svungne arme og seks havfrueagtige prydbøjler. På kuglen er graveret: »Her Hans Jørgen Lund, fød d. 24. April 1701, Kaldet her til Meenigheden d. 8. Juli 1753«, og senere er tilføjet: »døde den 29. septemp. 1772«. 1766 fandtes kun een lysekrone (sml. ndf.), men 1775 nævnes tre, hvilket dog sikkert skyldes en skrivfejl, da der i den følgende tid aldrig omtales mere end to (inv.). I kirkens vestende.

2) Nyere kopi efter nr. 1.

$\dagger$ *Lysekrone*, nævnt i inventariet 1684 og senere.

$\dagger$ *Solure*. 1) Sad 1688 på våbenhusmuren (rgsk.). 2) 1771 fik kaptajn Falenkam betaling for en solskive (rgsk.).

Klokker. 1) 1550, støbt af Karsten Middeldorp i Lybæk. Om halsen to akan-

Fig. 8. Vester-Marie kirke. *Prædikestol (s. 239). O. N. 1944

tusborter, den øverste med antikke profilhoveder i medailloner. Plattysk minuskelskrift i to linier: »Anno 1550 hebben de vorstender to westernerckerke diise klokke laten dorch karsten middeldorn gethen, jep hansen, pol clindt, swen persen, pol hackeberge, ulrick trese, borger to lubick dar nesten godt wille uns alle dat ewige leuent geven amen« (»år 1550 har forstanderne for Vester-Marie kirke, Jep Hansen, Pol Clindt, Swen Persen, Pol Hackeberge, Ulrick Trese, borger i Lybæk, ladet denne klokke støbe af K. M. Gud give os alle det ewige liv, amen«). Skæggede mandshoveder på bøjlerne. Tvm. 115 cm.

2) 1638, støbt af Claus van Dam. Om halsen versalindskrift: »Anno 1638. Durch Feuer bin ich geflossen, Claus van Dam hadt mich gegossen« (»gennem ild er jeg flydt, C. v. D. har mig gydt«). Tvm. 76 cm.

†*Klokke*. Ravn nævner tre klokker i tårnet⁴.

†*Gabestok*. 1738 anskaffedes et træ og en lænke til en gabestok (rgsk.).

GRAVMINDER

*Gravsten. 1) O. 1520. 1875 fandtes ved Ellebygårdene et fragment af en gravsten med navnet Abraham Hansøn i Sosse og årstallet 1520. Midt på stenen et symmetrisk skjold med initialerne A H. Randskrift med versaler⁵.

2) O. 1645. Michel Haagensen Qviding, sognepræst her i 25 år, død skærtorsdag 1645 i sin alders 55. år⁶.

†*Gravsten*. 1) O. 1600. Thurah gengiver en del af indskriften: »Denne Steen hører Hæderlig og Vellærde Mand Hr. Ole Larsen til, Sogne-Præst til Vester

Mariæ-sogn og Provst paa Bornholm [død 1620], og ligger herunder begravet etc. etc.«⁷.

2) Med indskriften: »Given af Lands-Dommer Peder Olsen, som boede paa Bierge-Gaarden i Vester Mariæ-Sogn«⁷.

† *Gravfane* fra 1741. Hans Jensen Koefoed, kaptajn ved fjerde nationalkompagni på Bornholm. Var i kongens tjeneste i 60 år, deraf 14 år som kaptajn. Født 1. nov. 1664 på Maglegaard i Øster Mariæ sogn, død på Koefoedsgaard i Vester Mariæ sogn 10. juli 1741. Ved siden af fanen var hans †*kårde* ophængt⁸.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1798. Lars Mikkelsen, født i Vester Marie 1736, død 14. okt. 1798 på den 42. selvejergård. Randprofileret Neksø-sandsten, 166 × 83 cm, med delvis ulæselig kursiv. Midt på stenen er en kronet oval medaillon og i hjørnerne blomster. Henlagt ved vestre kirkegårdsdige.

2) O. 1845. Elisebeth A. Bohn, død på et besøg i Westermariæ sogn 5. april 1845 i en alder af 74 år. Gift to gange, først med borger og snedker Hans Mogenssen i Aakirkebye, siden med gårdmand Lars Jørgensen i Pedersker sogn. To døtre i live. Randprofileret Neksø-sandsten, 153 × 80 cm, med kursivindskrift i ovalt skriftfelt. I hjørnerne rosetter. Stenen ligger på sin oprindelige sandstensramme syd for apsis.

På kirkegården er opstillet seks *runestene*: 1) Fundet 1819 på 31. selvejergård. Indskrift: »NN., Broder (og) X rejste dette kummel efter Y . . . og efter deres broder (Eskil). Gud hj[ælpe deres sjæle]«.

2) Fundet 1847 på 17. selvejergård. Indskrift: »Thorsten og Sven rejste (stenen) efter deres fader Alvin og efter deres broder Thorlak. Gud og Guds moder hjælpe deres ånd«.

3) Stenen lå 1875 som bro over en lille bæk i højlyngen. Indskrift: »Gilling rejste (denne sten efter NN.) sin (broder). Gud hjælpe hans sjæl«.

4) Fundet, i brudstykker, ved den gl. kirkes nedrivning. Indskrift: »Sven(?) . . . og Tole og Vifrid, de ligger under de[nne sten (el. lign.) . . . NN. gjorde el. lign.] stenen«.

5) Fundet 1884 i forbindelse med den gamle kirkes nedrivning. Stenen er rejst af Asvalde efter broderen Alver. I øvrigt er der gjort flere tolkningsforsøg, hvorom henvises til »Danmarks Runeindskrifter«.

6) Stenens overflade er stærkt forvitret og indskriften ulæselig⁹.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1744, regnskaber 1763—78, 1785—1824, 1804—1889 (RA). — Kopibog for Nylars sogn 1792—o. 1825, med synsforretninger over Vester-Marie kirke 1824—25 (LA). — Kaldsbog 1833—42 (LA), kaldsbøger 1858—1945 (ved kaldet). — Kommunesager 1803—29 (stiftsøvrighedsarkivet, LA). — Sjællands bispearkiv, Indkomne sager 1800—1805 (LA). — Sognepræstens korrespondancesager m.m. 1840—76 (LA).

— Specifikation over inventarier m.m. 1766, Sjællands stiftsøvrighed V, div. sager (LA). — Museumsindberetninger af L. Petersen 1876 (gravsten), M. Bidstrup 1880, J. B. Løffler 1882, pastor G. Preisz 1883 (kalkmalerier), H. Zahrtmann 1885, O. Norn 1948, og C. G. Schultz 1952. — Korrespondancesager i NM.

Indledning: ¹ 29. marts 1335: »ecclesie occidentalis beate Marie« (Bornholms Stednavne, udg. af Stednavneudvalget, Kbh. 1950 f, s. 138). ² Hübertz, nr. 78, s. 84. ³ Wiberg II, s. 386. ⁴ Sml. Den kgl. Mønt- og Medaillesaml., fundprotokol II, nr. 1110 (1884—85); V, nr. 505; VI, nr. 1643 (1926). Arkiv, ad j.nr. 65/24 og 115/26. Samt ad j.nr. 26/19 (den 34. mønt, en Gottorp: Chr. Albr. 1/16 Tlr. 1675, fundet under korgulvet (1884), forevist 1919 af en privatmand). ⁵ Godhedsfuld efterbestemmelse af overinspektør Georg Galster. ⁶ Udskrift af kirkebog 1781—1814, i Dansk Folkemindesamling. ⁷ Ravn, s. 139. ⁸ Bh. Saml. VIII, s. 138. ⁹ Den kgl. Mønt- og Medaillesaml. fundprotokol V, nr. 840. Arkiv, ad j.nr. 115/26. Hele fundet i Bh. Mus. ¹⁰ Optegnelse i Dansk Folkemindesamling.

Bygning, kalkmalerier: ¹ Brunius, s. 56. ² Ifølge rgsk. blev norddøren ødelagt 1820: »For at mure det, hvor den gamle dør har stået, og igen isætte et stort vindue«. ³ Koncept i Herholdts efterladte arkiv (NM) vedrørende Vester-Marie kirkes ombygning (til hvilken han har givet et udkast), hvori han svarer på en kritik af et af ham dimensioneret fundament. Han gør opmærksom på, at den svære vestre støttepille ved tårnet står godt nok i flyvesandet. ⁴ Jacobsen-Moltke, s. 442. ⁵ Bh. Saml. VII, s. 15. ⁶ Brunius (s. 55) siger om vinduerne, at de har »karmar, bågar och rutor såsom i boningshus och derinnanför jerngaller såsom i fångelser«. ⁷ Blytaget blev dog liggende på koret (Brunius, s. 55). ⁸ Preisz indberettede for det tilfælde, at en nærmere undersøgelse skulle anses for nødvendig, men mente ikke, der var mere at finde. Der synes da heller ikke at være sket yderligere.

Inventar, gravminder: ¹ Thurah, s. 83. Tilnavnet er tilføjet af Urne i stedet for det af Thurah anførte »Johannis«. ² Ved malermester P. Kofoed. ³ Thurah, s. 83. ⁴ Ravn, s. 140. ⁵ Det har ikke været muligt at få oplyst, hvor stenen nu befinder sig. ⁶ Thurah gengiver indskriften (s. 84), og stenen omtales 1883 i et brev i NM, men hvor den nu er, vides ikke. ⁷ Thurah, s. 84. ⁸ Thurah, s. 83 f. Urne tilføjer, at han var søn af den navnkundige Jens Kofoed »af den nobiliterte familie«. ⁹ Jacobsen-Moltke: Danmarks Runeindskrifter, nr. 383—88.

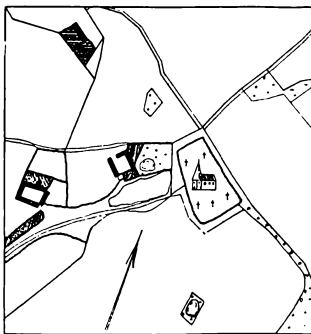

Fig. 9. †Vester-Marie kirke. Udsnit af matrikelkort fra o. 1815.

Fig. 1. Nylars kirke, set fra syd.

Walter Boysen 1926

NYLARS KIRKE

BORNHOLMS VESTRE HERRED

Kirken siges allerede 1335 viet til *S. Nicolaus*¹, gennem hvis danske navneform Nilaus der, efter at den virkelige betydning var glemt, er sket en omtydning til Nylars, under påvirkning af det (helt korrekte) kirkenavn Østerlars (s. d.)². I middelalderen tilhørte kirken ærkebispen, men overgik ved reformationen til kronen, hvorunder den hørte 1809. Den er senere overgået til selveje (sml. Rønne, s. 36).

Nylars havde part i indtægterne fra Koldekilde i Almindingen (sml. Vester-Marie, s. 224). Hvor lukrativ denne ret kan have været i helt gammel tid vides ikke; de i de ganske vist forholdsvis sene kirkeregnskaber opførte beløb er ubetydelige. 1755 indkom der kun 3 mk., 1765 meddeles, at »Kolde kildepenge faldt ingen i år«, og efter 1806 opføres de ikke.

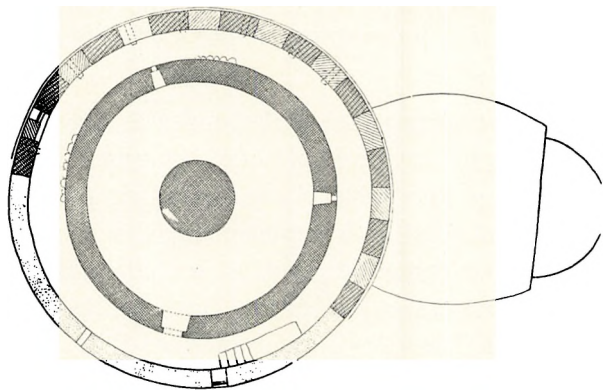
Under de af M. Bidstrup udførte restaureringsarbejder 1881—82 blev der fundet i alt 28 (eller 29) mønter, spændende over tiden fra og med Knud 6. til 1771, og alle fundne enkeltvis ved omlægningen af kirkegulvet³. Langt de fleste af mønterne var uden betydning, men af 2 (måske 3) mønter, præget i Lund under Valdemar 2., må een være den, som ifølge pålidelig meddelelse blev fundet i fylden under alteret (sml. s. 266), efter at det var blevet nedbrudt. Fundoplysningerne tør dog ikke presses så hårdt, at alteret, endsige kirken, dermed kan betragtes som dateret⁴. Den ældste mønt, som var præget for Knud 6., ligeledes i Lund, og blev optaget af Bidstrup selv, skal ifølge dennes udsagn være fundet inde i koret, i løse dele af det nordre hjørnefundament mellem

kor og apsis⁵. Møntfundenes beviskraft er naturligvis begrænset, men de bekræfter dog sikkert, at kirken næppe kan være yngre end fra omkring 1200 og udelukker ikke, at den kan være ældre.

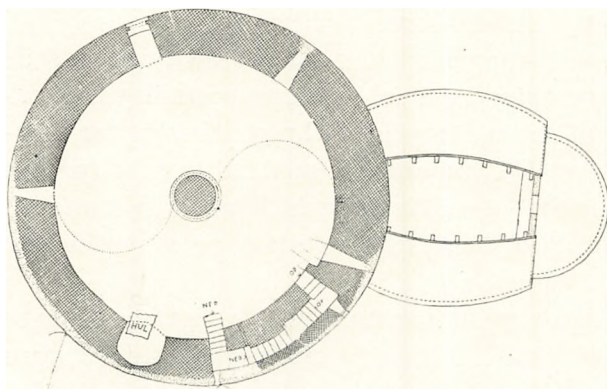
Kirken ligger østligt i sognet, på jævnt terræn; fra kirkegården er der mod syd udsigt til havet. Den firsidede kirkegård er stærkt udvidet; gammelt hegn — dige, stablet af marksten — er derfor kun bevaret mod nord og på den nordligste strækning af østsiden. På vestsiden er kampestenene, der for det meste er kløvede, lagt i kalk, og nordligt i denne del af diget ses udvendig to firkantede, glathugne, med jernringe forsynede bindesten. Den sydligste er mærket: 25 S(elvejergård), på den anden læses: N T og derunder: 1865, muligvis det år, kirkegården blev udvidet mod vest. En stor sydlig udvidelse hegnes af helt moderne kløvstensmur. De fem indgange, to i øst og vest, een mod nord, er nye, med stakitlåger af træ mellem murede piller.

Af regnskaberne ses, at kirkegårdslågerne i ældre tid var udstyret med de for øen karakteristiske planketage. Over østlågen har taget vistnok været påfaldende stort, idet man i 1689 til dettes fornyelse forbrugte fire tylvter planker. Måske var det samme låge, som 1719 repareredes med fodtræer og sparrer. 1818 var »ligporten« aldeles nedfalden og måtte fornyes. Kirkestyrelsen fandt det rådeligst, at portkarmen kom til at bestå af stenstøtter, og at porten selv forfærdigedes som et stakit.

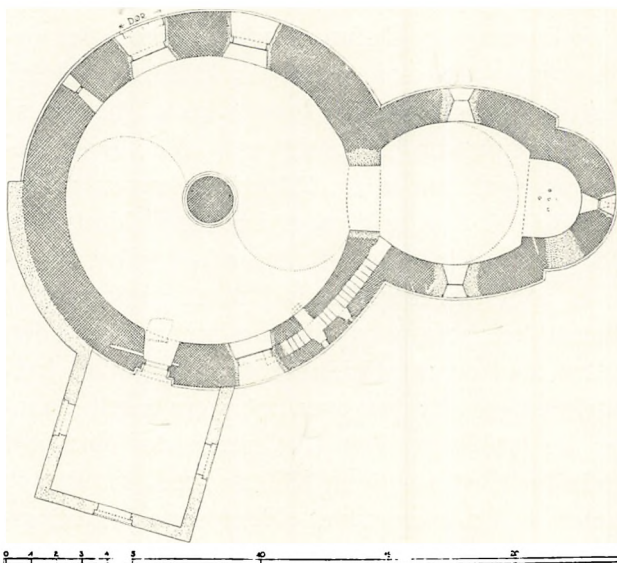
Det stærkt ombyggede *klokketårn*, som 1671 omtales som herligt, med tvende skønne klokker (Ravn), står lige vest for kirken, oprindelig i vestdiget, men nu, efter dettes udrykning, omtrent 8 m inde på kirkegården. Materialet i den omkring 6,40 m høje, murede underbygning, hvis grundplan er kvadratisk, synes hovedsagelig at være rå og kløvede marksten. Underrummet, der oprindelig har været indrettet til gennemgang som Å kirkes klokketårn (sml. s. 134 f), er brolagt med kampesten. Gulvniveauet er herved blevet hævet, så at en briks eller bæk i sydvesthjørnet nu kun hæver sig en 5—6 cm over brolægningen. Denne briks langs sydvæggen måler ca. 2,10 × 1 m og er måske indrettet til hensætning af ligbåren (sml. dog kalktruget i S. Ols klokketårn!). Rummets stadig benyttede østdør har oprindelig haft den anselige bredde af ca. 185 cm, men sydkarmen er ved påmuringer rykket ind, så at lysningsmålet nu er reduceret til 103 cm, og dørstikket, som vel oprindelig har været rundet, er næsten helt fjernet og erstattet med en rå tildannet overliggersten. Indvendig ses endnu to meget uregelmæssige stiksten over det mere regelret murede karmhjørne; af kragsten er der intet spor. Den tilsvarende dør mod vest er næsten helt ødelagt, dens sidste rester står som en 180 cm bred, 45 cm dyb blanding i vestvæggen. I en meters højde over gulvet sidder der i blændingsbunden en bjælkestump, og derover ses nogle rå udkragninger, der højere oppe går over i en meget uregelmæssigt og sjusket udført afdækning med kløvede

Plan af øverste etage (forsvarstokværket). De bevarede spygatter, som har ført regnvandet fra vægtergangen ud gennem brystværnet, er angivet med punktering.

Plan af mellemstokværket.

Plan af nederste stokværk. Tøndehvælvenes tværsnit vist ved punktering.

Fig. 2. Nylars kirke. Grundplaner, 1:300. Målt af Charles Christensen 1939.

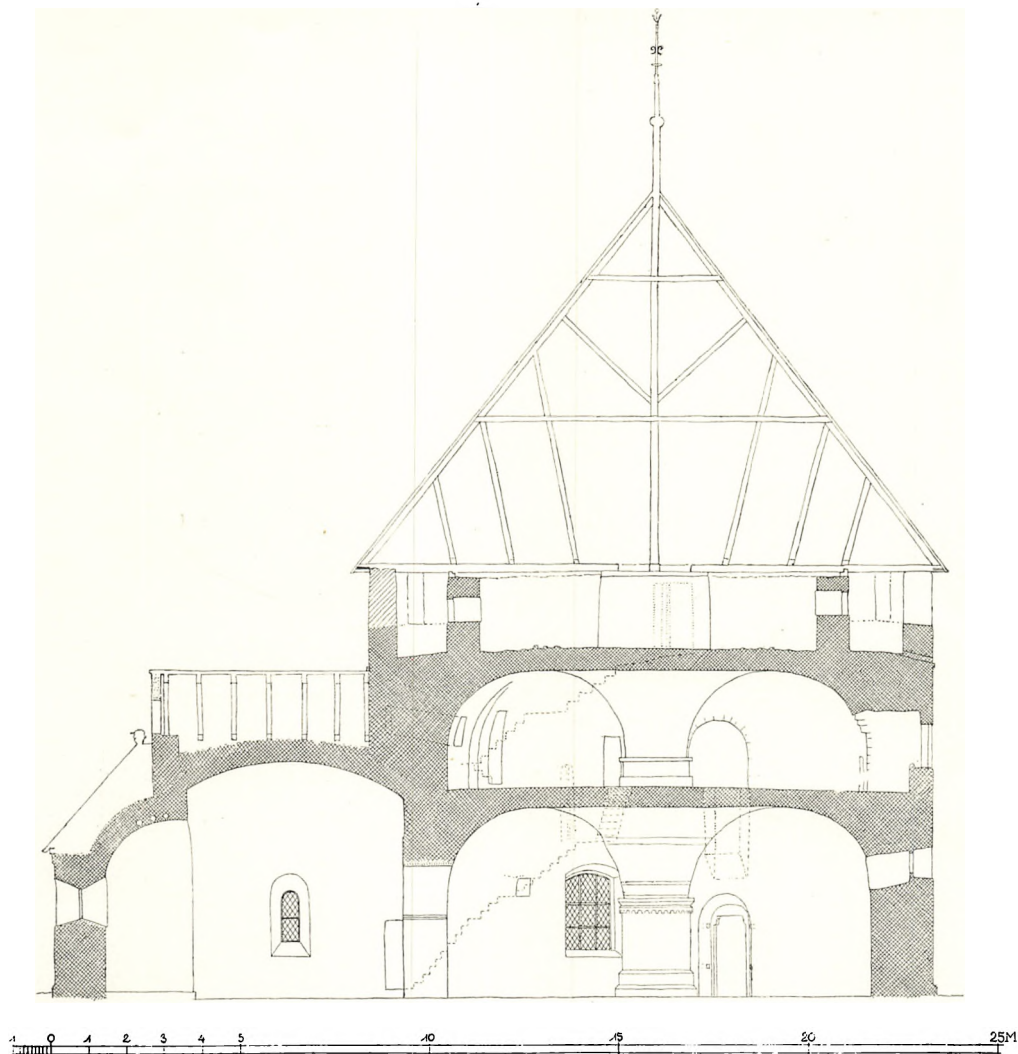

Fig. 3. Nylars kirke. Længdesnit, set mod syd. 1:200. Målt af Charles Christensen 1939.

kampesten. Det er også i andre henseender meget iøjnefaldende, at tårnet, især dets øst- og vestmur, i stor udstrækning er flikket og ommuret, sikkert til vidt forskellig tid. I hvert af rummets hjørner og midt på nordvæggen er der rejst en svær, firhuggen egestolpe, der bærer kraftige overliggere langs nord- og syd- væggen. Ovenpå disse ligger der et nord-sydgående bjælkelag, hvorpå et bræddegulv, hvis højde over gulvlægningen kun er ca. 2,30 m. Bjælkelaget går ikke ind i murværket og må stamme fra en gammel istandsættelse; dets vestligste bjælke bærer tydelige brandspor. En trætrappe, der dækker for den omtalte vestblænding, fører til det 4,15 m høje stokværk oven over, hvor der mod øst og syd er en slank, retkantet muråbning, den østre med en høj, oprindelig

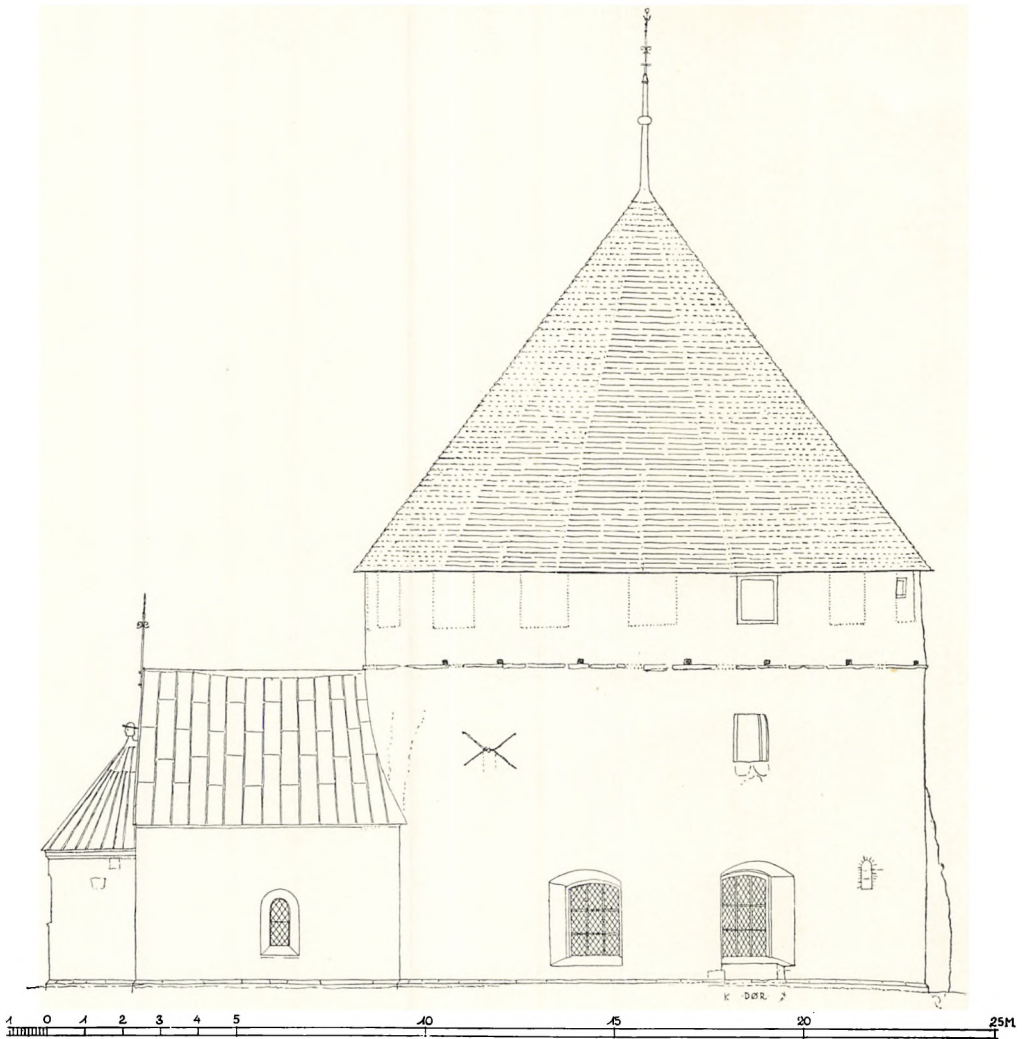

Fig. 4. Nylars kirke, set fra nord. 1:200. Målt af Charles Christensen 1939.

brystning under lugen, den søndre stående som vægniche¹. Halvtredje meter over gulvet er der en inddragning på 20 cm alle væggene rundt, vel et minde om en nu forsvundet etageadskillelse. Øverste bjælkelag, hvorpå klokkestolen er rejst, er moderne, af fyr; gulvet derpå ligger 20 cm under murkronen, som er ommuret med små, røde teglsten.

Klokkehuset er af nyere egebindingsværk, bornholmsk almuetype, 4×4 fag. I stedet for fodrem er der, antagelig ved nedenomtalte istandsættelse i 1858, anbragt stræktømmer indvendig langs stolpefoden og boltet til denne. Der er ingen skræstivere, løsholterne sidder lavt, og tavlene er vistnok udmuret med små, moderne sten. Væghøjden i øst og vest (inklusive stræktømmeret) er om-

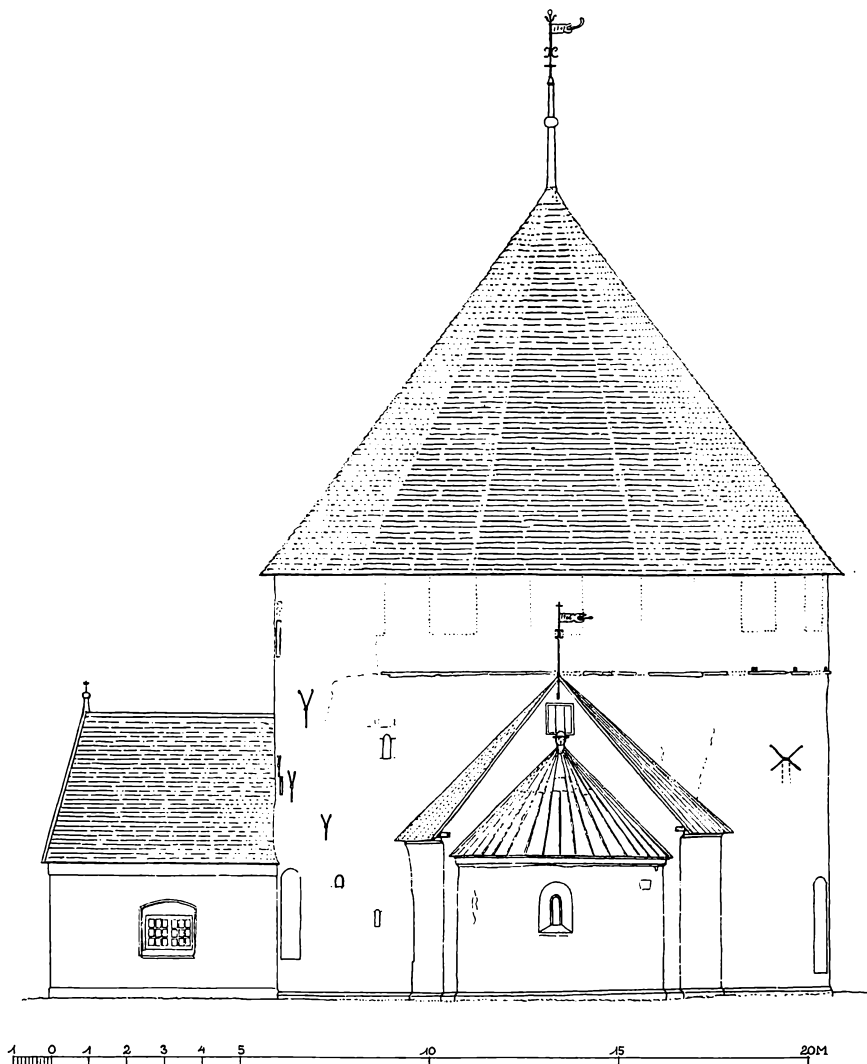

Fig. 5. Nylars kirke, set fra øst. 1:200. Målt af Charles Christensen 1939.

kring 2,80 m. Tagværket er ligeledes nyt, af fyr, og foran de bindingsværks gavle er der moderne halvstens blændmur. På indersiden af midtstolpen i vestvæggen er der med huljern skåret: . . S N 301 1401.

Klokketårnet står med hvidtet murværk og er nu teglhængt, men har oprindelig været tækket på anden måde. Kirkeregnskabet for 1689 meddeler, at »Søfren Christensen haver taget de gamle bredestomper, som kom af klochehusets tag, og lagt dem under Quindfolchene deris fødder, i deris stole . . .«. Heraf fremgår formentlig, at klokketårnet dengang havde bræddetag. I så fald blev dette fornyet 1698, samtidig med at træværket på den vestre side blev opbygget af nyt. Endnu 1733 var taget af træ, eftersom der dette år smurtes

to tønder tjære »på begge tårnene«. 1764 fik tårnet en ny vindskede, hvilket dog ikke behøver at bevise, at taget dengang havde gavle. Man kan i hvert fald ikke på dette grundlag afvise, at Brunius, som så tårnet et år før det blev ombygget, kan være til at lide på, når han opgiver, at klokkestabelen havde »spetsig betäckning«², vel et firsidet spir eller en hue, hvilket ganske vist synes exceptionelt. — Den store, sene reparation, som stadig præger tårnet, fandt sted 1858 og indledtes med, at der blev indkøbt 6300 mursten og 920 tagsten, derefter betaltes der 117 rdl. 4 mk. 4 sk. for »snedkerarbejde ved klokketårnets ombygning«, 122 rdl. 5 mk. 8 sk. for murerarbejdet.

Kirkebygningen består af apsis, kor og et, oprindeligt til forsvar indrettet, tre stokværk højt rundskib fra romansk tid; et våbenhus foran syddøren er moderne, fra 1879.

De tre romanske bygningsafsnit er samtidige, opført af kløvede marksten i jævne skifter og med hjørner, muråbninger og detaljer af fortræffeligt tilhugget silurkalk. Hele kirken har sokkel med en stor, stejl skrånkant.

Apsiden har et østvindue af vanlig romansk, dobbeltsmiget form, som blev helt genåbnet ved restaureringen 1898. Ifølge opmålingerne i B.æ.K. var det i 1874 mindre end nu og fremtrådte udvendig som en smal slids, mens det indvendig havde de nuværende smige. Det måler nu udvendig 138 × 95, i lysningen 70 × 18 cm. Under tagudhænget afsluttes muren med en skrånkantet, fuldt bevaret gesims.

Koret, hvis grundplan er som en oval med afskårne ender, virker som en akademisk gentagelse af østpartiet på Østerlars, men har ikke som dette været indrettet med aktivt forsvar for øje. I rundskibets glatte østmur ses ingen spor af nogen senere fjernet øvre kor-etage. Koret kan aldrig have været højere end nu, hvilket ikke mindst fremgår af dets romanske gesims. Denne svarer til apsidens, men ligger omkring 70 cm højere, er mere sløret af puds og hvidtning og mangler på det meste af sydsiden. Afgørende er desuden, at der er bevaret rester af den oprindelige, 55 cm tykke østre taggavl, som har været muret af silurkalk i tynde flager. Korets ny, romaniserende vinduer stammer fra restaureringen 1882 (sml. nedenfor). Ved indretningen af det nordre fandtes det meste af en af dets oprindelige lysåbninger knap 230 cm fra apsidens inder(?)hjørne, 190 cm over gulvet. Vinduet spores ikke mere, men skal have været 107 × 58 cm stort udvendig, med et lysningsmål på kun 71 × 21 cm.

Rundskibet udmærker sig fremfor de øvrige bornholmske rundkirker ved at være opført i een støbning og ved sit omhyggelige stenhuggerarbejde. Med sine fuldt udbyggede tre etager er det dog forholdsvis lavt, kun ca. 3 m højere end den i vore dage afkappede Ny kirke, og langt uanseligere end Ols kirke og Østerlars, men rotunden har alligevel været stormfri, den vigtigste betingelse for at den kunne anvendes som befæstet støttepunkt. Fra terrænet til den op-

rindelige overkant af murkronens brystværn er der rundt regnet 10 m, højde nok til at vægtergangen ikke har kunnet entres ved hjælp af stiger³.

Rundskibet har haft to oprindelige døre, af hvilke den søndre endnu er i brug og ret vel bevaret (fig. 7). Udvendig, hvor den er sat af store, fint hugne blokke af silurkalk, fremtræder den som en anselig, enkel portal. En kraftig hjørnefals, som er ført rundt i bueslaget, og hvorom såvel sokkelen som de skråkantede kragbånd er forkrøbbede, forskyder portalens dimensioner i bredden, selve dørlysningsen er i virkeligheden smal, kun en meter. Tympanet er oprindeligt, glat, det bæres af smalle karmfremspring og konsoller, som er genfremstillet med cement i 1879 (rgsk.). I det rundbuede inderparti ses i de kraftigt smigede dørsider to sæt korresponderende huller til stængebomme. Af disse to for længst forsvundne træslåer, som må have været indlagt ved kirkens opførelse, har den øverste siddet i et 163 cm dybt hul i østkarmen, omtrent i højde med tympanets konsoller, den underste i vestkarmen, ca. 70 cm over gulvet (sml. planen fig. 2 nederst). Glidehullet her er vistnok kun 135 cm dybt, men bommen må alligevel have været lang nok til at spænde over dørgabet og nå ind i det tilsvarende hul i østkarmen (sml. fig 2). At dømme efter hullernes dimensioner har bomtømmeret været henholdsvis (knap) 9×16 og 14×14 cm svært, og da bomhullerne sidder 14 cm fra karmanslaget, er det muligt, at den oprindelige dørføj har været af formidabel tykkelse.

Norddøren er næsten helt ødelagt af et i 1800'rne udvidet, nyere vindue, under hvis ydre sålbænk dørfalsene nu kun står bevaret i et par skifters højde. En udhugning har vist, at den ydre lysning har været omkring 170 cm bred, og at ledføjningerne må have svaret til dem i sydportalen, idet falsmål og karmanslag har været omtrent identiske. Nordportalens halvrunde tympanon blev 1878 fundet i en stenbunke, og eet af dens indvendige smighjørner kunne samme år iagttages og følges indtil en højde af 185 cm over kirkegulvet (Bidstrup).

Af de oprindelige vinduer i rotundens underetage (kirkerummet) er to fuldt bevaret, et tredje skal være iagttaget i 1878 og et fjerde må være slugt af skibets store, nymodens nordøstvindue. Der har næppe været flere, og døre og vinduer har vel så været fordelt på følgende måde, regnet fra korbuen og rundt: Vindue, norddør, vindue, vindue, syddør, vindue.

Af de to bevarede oprindelige vinduer er det ene, det mod sydøst, udformet på speciel måde, som en glug ud til den her anlagte trappe, og modsvaret af en lille lysåbning i trappeløbets ydervæg (sml. fig. 2 nederst; indergluggens omrids er vist på kalkmaleribilledet fig. 13). Det andet vindue blev hugget rent ved en undersøgelse i 1936 og er af særlig interesse, kunstarkæologisk vigtigt, fordi det synes at være det eneste helt oprindelige, romanske vindue, som er bevaret i en bornholmsk rundkirke. Det sidder i en højde af kun 2,53 m over

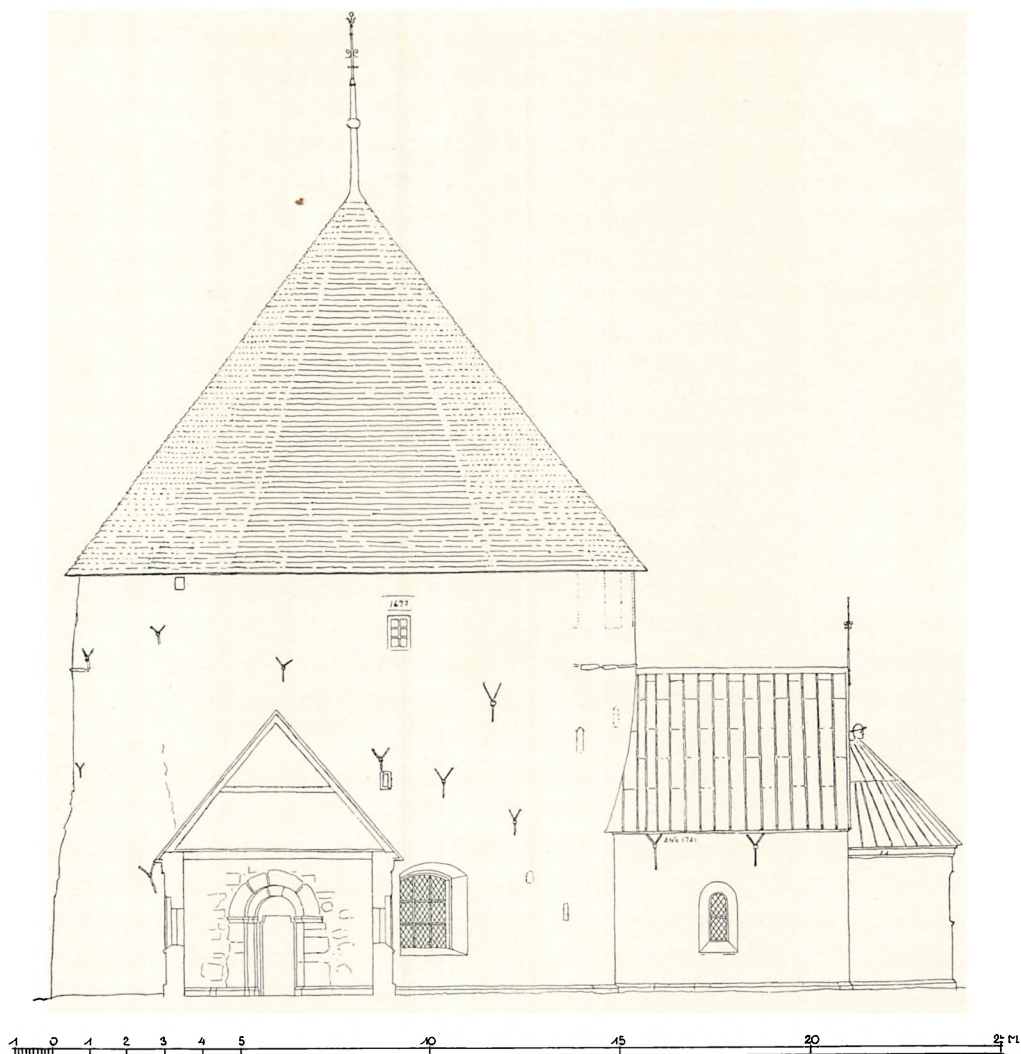
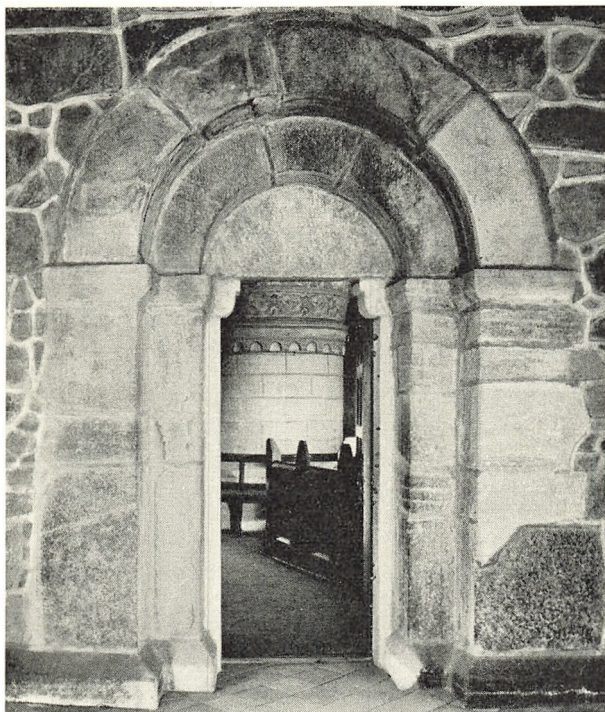

Fig. 6. Nylars kirke, set fra syd. 1:200. Målt af Charles Christensen 1939.

sokkelen og har ikke kunnet anbringes højere af hensyn til skibets ringhvælv. For ikke at bryde hvælvingens horisontale vederlagslinie har det været nødvendigt at afdække det vandret med stenplader indvendig (sml. Knuds kirke, s. 186 og 189), hvor det slet og ret står som et firkantet hul med ganske svagt smigede sider og stigende sålbænk og overdækning frem til den noget højere anbragte lysningsramme, som er 5 cm tyk og sat af silurkalk (sml. snittet fig. 3). Lysningens øvre afslutning er rundbuet og dens mål så små (52×27 cm), at det er umuligt for et voksent menneske at krybe ind gennem vinduet. Yderstik og -smige er muret af tilhuggen silurkalk i småt format og er af vanlig romansk form (højde 74, bredde 44 cm).

Hude fot.

Fig. 7. Nylars kirke. Sydportal. Dens plads og mål fremgår af fig. 6.

Et tredje vindue blev fundet 1878 af M. Bidstrup ved den af ham ledede istandsættelse. Det opdagedes mod sydvest under »en stump af en bjælke, der formodentlig før 1661 . . . , har været en del af et gennem kirken anbragt bjælkeanker«, og altså ældre end reparationen 1661, ved hvilken vinduet, som han antog, var blevet tilmuret. Dette vindue kan ikke spores, der må en udhugning til, hvis man vil have afgjort, om »ankerbjælken« kan have været noget andet, f.eks. en stump af en oprindelig stilladsbom eller stammede fra et senere pulpitur.

Hele det *indre* er hvælvet, apsiden med en halvkuppel, i hvis top der ved opførelsen er indmuret fem lavt bugede, temmelig langhalsede, ca. 20 cm høje *lydpotter*, ordnet som et ligearmet kors. Potterne, som vistnok alle er ens, svarer i form og størrelse ret nøje til fire af de fem, som i Øster Herrestad i Sydskåne ses indmuret på tilsvarende vis og ordnet i samme mønster i apsishvælvet⁴.

Korhvælvet er højt kuplet og tykt, muret af kalkstensflager. Dets top rager næsten 2 m op over murkronen, omtrent op til tagværkets hanebånd. Den runde korbue er glatpudset, med skråkantede kragbånd, trukne i puds, forholdsvis høj, men kun knap 2,60 m bred. Den stammer fra en restaurering i 1882 (kirkeregnskabet for dette år opfører under ekstraarbejde: »triumfbuens

udvidelse og indsnevring i bredde»), men er sikkert genfremstillet efter forefundne spor, sandsynligvis nogenlunde korrekt. Der har vistnok ikke været sidealternicher.

Skibet dækkes af det sædvanlige ringhvælv, men dettes svære, runde midtpille er helt igennem muret af veltilhugne kalksten i jævne skifter af forskellig højde, og dens ledføjninger er rigere end vanligt. Pillen har dobbeltsokkel (to skråkanter) og krones af en lille rundbuefrise, hvorover der er et udkraget, skråkåntet gesimsled. Hvælvingens underside er ujævn, med aftryk af den under opførelsen gang på gang fremadflyttede og genbenyttede buestillings brædder, især mærkbare på nedløbet over pillen, hvor hvælvets smalle nederste del har store facetter mod vest.

Indgangen til rundskibets nederste trappe findes i korets sydvæg, umiddelbart op til triumfbuens søndre vange. Den et par m høje, ganske smalle dør har hverken karmanslag eller stængeanordninger og har næppe været til at lukke med en dørføj. Dens karme fortsætter glat i trappens sidemure; bortset fra et nyere brud er østkarmen velbevaret, mens vestkarmen er forhugget på et bredt parti i overgangen til korbuevange. Døroverliggeren er lige. Det smalle, men på grund af de velmurede, brede trin alligevel ret magelige trappeløb, som fører vest på, op gennem rundmuren, er højt og dækket med stenplader, de fleste af silurkalk, lagt kant mod kant. Det tiende trin er bredt, som en lille repos, og ud for denne er der i ydermuren en lyssprække, indvendig smiget og med vandret dækplade. Tre trin højere oppe følger en langt aneligere repos med en lysåbning som den foregående, kun lidt bredere. Over for denne findes i indervæggen det i det foregående omtalte romanske, nu sikkert lidt udvidede vindue. Knap halvanden m under mellemstokværkets gulvniveau har det lige trappeløb været til at spærre med en dør, hvis indfatning er omhyggeligt forarbejdet, af silurkalk. Bag dørlysningen, som er 195 cm høj, 58 cm bred, er der karmanslag, af hvilke det nordre, ind mod kirken, er bevaret, mens det tilsvarende mod syd er fjernet ved en ommuring. Ved det bevarede karmanslag ses et 108 cm dybt hul til en stængebom, som går ind i udstøbningsen ovenpå underetagens hvælv. Bag mellemdøren er der en forplads, og fra denne kommer man gennem en retkantet dør i indervæggen til en kort trappe, hvis fire øverste trin er anlagt i hvælvingsudstøbningsen.

Anden etage, *mellemstokværket*, er lavt, og hvælvingspillen, som både har sokkelfremspring og gesims, begge retkantede, er som følge heraf kort og trykket, kun 75 cm høj. Trods eftersøgning er det ikke lykkedes at påvise en gennemgang til korloftet, atter et indicium, som bekræfter, at koret aldrig har haft et forsvarsstokværk (sml. Østerlars), som skulle kunne bemandes fra rotunden.

Forsvarsbetonet er derimod et mærkeligt, ofte omtalt arrangement i mellemetagens sydmur, lige over sydportalens udmunding i kirkerummet, hvor-

Fig. 8. Nylars kirke. Indre, set mod øst.

E. S. 1952

ved dette er sat i direkte forbindelse med mellemetagen (fig. 9). Man ser her en godt 180 cm høj, 165 cm bred, af silurkalk muret rundbueniche, hvis dybde nu er et par alen, men hvis bund er uregelmæssig, og vel derfor ommuret, måske ved den istandsættelse, som fandt sted efter nedstyrtningen af ydermuren i 1661 (sml. kalkmalerier, s. 266). Nichen giver plads til en med kløvet kamp foret, uregelmæssigt firsidet, svagt tragtformet skakt (omkr. 90×100 cm, sml. fig 2), som fører ned gennem kirkeetagens hvælvning. Skakten, som kun når halvt ind i nichen og er anbragt skævt for denne, virker oprindelig, ikke mindst fordi nichens velbevarede murhjørne hviler på stenene i skaktens vestre topskifte, og murværket her synes homogent. Hullet er nu lukket forneden med små mursten, en tilmuring, som stammer fra istandsættelsen 1882 og er foretaget af Bidstrup, hvis undersøgelsesberetning foreligger: »Det bekendte hul i hvælvingskappen over 1. stokværk blev gennembrudt, hvorved fandtes 2 jernkugler og en lille blyplade. Kuglerne var 2 tommer i diameter . . . Dette hul skønnes at være bygget samtidigt med kirken, dog ikke helt igennem hvælvningen, altså kun som en fordybning, og går ned til ca. 12 til 15 tommer (omkring 31 til 40 cm) fra hvælvningens underkant, koncentrisk med dennes buer. At dette hul senere har været gennembrudt, kunde ses, dels deraf, at

det var uregelmæssigt formet i underkanten, således som det i reglen fremkommer ved hulbrydning i den slags murværk, dels deraf, at det murværk, hvormed det igen var tilmuret, og som for (o: ved) undersøgelsen blev gennembrudt, var helt forskelligt fra omgivelserne, og hovedsagelig bestod af munketagstensbrokker og kalk, hvori fandtes enkelte stykker af egetræ. Nu er hullet igen tilmuret med 1 stens kappe.« (Hullets plads: sml. fig. 2).

Bidstrup har altså bedømt skaktens bevarede hovedparti som oprindeligt, og det ligger nær at mene, at dens nederste indfatning under alle omstændigheder måtte blive ødelagt ved udførelsen af den af Bidstrup omtalte, utvivlsomt sene tilmuring med tagstensbrokker. Skakten virker aldeles hensigtsløs, hvis man ikke tør antage, at den oprindelig har været ført helt igennem hvælvet. Det lyder rimeligt, når Frölén forklarer åbningen som et skoldehul eller machicouli, anlagt for ovenfra at kunne beskyde, tildænge med sten eller på anden vis maltraktere en fjende, som havde sprængt dørflojen og nu prøvede på at forcere indgangen⁵. I en sådan — meget speciel — situation har hullet vel nok kunnet gøre nytte, og det er kanhænde muligt, at der i nichens om-murede bund oprindelig har været udgang til en nu forsvunden, muret karnap med åben bund, hvorfra området lige foran sydportalen kunne bestryges. Måske er Fröléns forklaring rigtig, kun må man så undre sig over, at der aldrig er fundet nogen tilsvarende skakt over eller bag nordportalen, hvis forsvar dog måtte være lige så vigtigt. Her er der vistnok intet at se i hvælvets overside (hvælvets underside er aldrig undersøgt), og i stedet for en niche findes der en oprindelig dør eller luge ud til det fri. Denne muråbning, som sidder lige over nordportalen, er indvendig 205 cm høj, 79 cm bred, og afdækket med stensbjælker. Udadtil har den en 90 cm høj, tilsyneladende oprindelig brystning, lysningen derover har et lille, fremspringende karmanslag. Lægger man vægt på, at der kun synes at have været een skakt, vil man måske føle sig bedre tilfredsstillet af en anden forklaring, som går ud på, at åbningen først og fremmest har været indrettet for at man gennem den bekvemt kunne ophejse de varer og sager i mellemstokværket, som ikke kunne transporteres ad den smalle murtrappe.

Mellemstokværket har tre smalle og lave lyssprækker med vandret afdækning og svagt smigede sider (sml. fig. 2). Een sidder stik vest, lige over gulvet (91 × 64 cm), og er lukket i ydre murflugt af skalmuringen 1661, en lignende, lavtsiddende, står tilmuret mod nordøst, den tredje findes i sydøst. Den sidste er anbragt højere, 135 fra gulvet, og er ligeledes blændet i ydermuren. Mellemstokværkets gulv ser ud til at have været belagt med et lag stampet ler, af hvilket betydelige rester er bevaret. Ringhvælvets svarer til hvælvingen nedenunder. Den del af rundmuren mod sydøst, i hvilken trappeløbet til rotundens øverste etage er anlagt, er tykkere end ellers. Den ekstra murtykkelse viser

Claudi Hansen fot.

Fig. 9. Nylars kirke. Mellemstokværkets sydlige indermur. Til venstre udmunder trappen fra nederste etage (kirken), til højre ses den s. 225 omtalte niche og den af rå kampesten indfattede skakt ned gennem hvælvet.

sig indvendig i mellemstokværket som et bredt, fremspringende parti og er sikkert lagt til af hensyn til vægtergangen i tredje etage, hvis indre murring det på denne af trappeløbet svækkede strækning ikke var tilrådeligt at lade hvile alene på ringhvælvet (sml. snittet fig. 3).

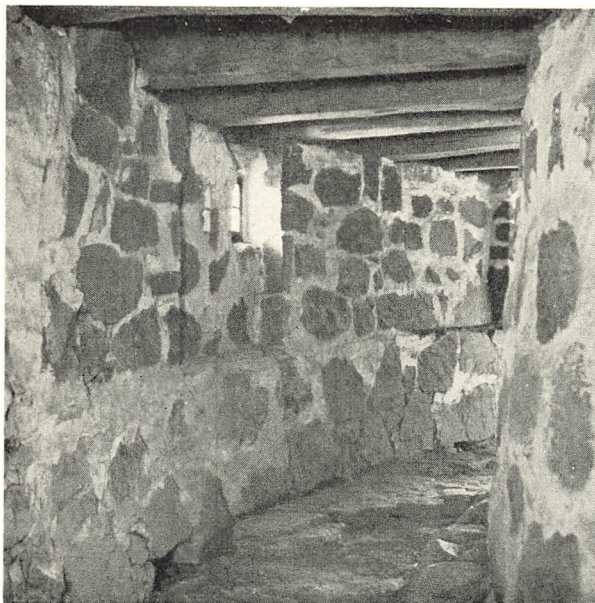
Døren til øverste trappeløb er anbragt helt mod øst i murefremspringet; trappetrin, afdækning og en enkelt lille lyssprække i løbets ydermur er udført på samme måde og af samme materialer som i det nederste trappeanlæg. Løbet ender som en lang, smal helt åben slids langs skyttegangens ydermur, men da denne her er fuldstændig ombygget i nyere tid, kan trappemundingen meget vel oprindeligt have været overdækket med en muret kappe af samme art, som den i Østerlars delvis bevarede.

Den ca. 130 cm brede skyttegang (fig. 10) er brolagt med uregelmæssige flager af silurkalk med fald ud mod façaden, i hvilken gulvniveauet markeres af et fremspringende, uprofileret bånd. Skyttegangen har til at begynde med stået åben, et forhold, som røbes af en del let kendelige spygatter nederst i brystværnet. Disse udad skrånende afløbsrender for regnvand er af silurkalk, begyn-

der lidt inden for brystningens fod, er ført helt igennem denne og udmunder lige over façadebåndet. Spygatterne mangler nu mod syd og mod sydvest, hvor murkronen er blevet omsat i 1692; i den bevarede del af brystværnet er der i alt 7, anbragt fra 2 til 3 m fra hinanden. Den omkring 75 cm tykke brystningsmur har oprindeligt kun været henved 90 cm høj, men er tidligt blevet udstyret med påbyggede tinder, hvoraf 10 er bevaret. De er rundt regnet 120 cm høje, fra 136 til 146 cm brede. Tindemellemrummene, som har gjort tjene-ste som skydeskår, er nu lukket med temmelig råt kampestenmurværk. I tilmuringerne, hvis tykkelse kun er ca. 55 cm, så at skårene står markeret som indvendige blændinger, er fugemørtelen frisk og uforvitret. Skydeskårene må derfor være blevet lukket meget sent, muligvis først samtidig med, eller endog efter at rundskibet fik det nuværende store kegletag, som er trukket ud over vægtergangen. I tinderne er fugerne kendeligt, men dog ikke særlig stærkt forvitrede, hvilket tyder på, at gangen har stået åben nogen tid efter at tinderne blev føjet til, og da forvitningsgraden i det nederste ældste, oprindeligt vandret afsluttede brystværn er omtrent den samme som i tindernes fuger, kan der vel næppe være nogen større tidsforskel her. Men dette skøn kan være usikkert, vanskeligt at komme uden om er blot, at mørtelen i den ældste brystnings øverste fuger er strøget ud over murens overkant på en sådan måde, at der ikke kan være tvivl om, at tinderne, så gamle de end er, alligevel må være sekundære. (Udhugninger i overgangen mellem tinder og brystning).

Muren inden for skyttegangen, hvorover rotundens oprindelige spidstag har rejst sig, er ca. 190 cm høj over gangens fliselægning, omkring 200 cm i rummet indenfor, hvor der mangler gulvbelægning. Den 90 cm tykke, meget tunge mur, som oven i købet er belastet af det svære tagværk, bæres af mellemstokværkets ringhvælv, som tilsyneladende stadig tåler byrden så godt, at det ikke kan være den frejdige konstruktion, som har været årsagen til de udskridninger af rotundens ydre murskal, som måtte repareres i 1662 og 1692.

Skyttegangens indermur, som jo må betragtes som tredje etages, forsvarstokværkets, oprindelige façademur, står blank, hvoraf man måske tør slutte, at kirken i hvert tilfælde ikke er blevet hvidkalket i den ældre middelalder. Muren har mod syd en retkantet dør med anslag for en dørføj, hvis stabler har siddet i den nordre af de svagt smigede vanger. Døren, som er ret omhyggeligt bygget, er af silurkalk og synes aldrig at have haft stængebom. Lysningen, som måler 163 × 68 cm over den velhuggede tærskel, er udvendig overdækket med en 18 cm tyk kalkstensflage, hvis kant danner murkrone; over inderpartiet ligger der tyndere sten. To smalle, rundbuede sprækker med vandret afdækket, smiget inderparti belyser nødtørftigt rummet indenfor, i dettes midte står den sædvanlige rundpille, som her er 2 m høj og bærer hovedparten af tagværket. Til trods for pillens ekstraordinære tykkelse (over 3 m) er den

Kai Uldall 1932

Fig. 10. Nylars kirke. Den vestligste del af vægtergangen i øverste etage, set mod nord. Forinden til venstre ses indløbsåbningen til et spygat.

fuldkommen massiv, hvilket rimer meget slet med en fra flere sider fremsat teori om, at rundpillen oprindelig har været mange gange højere og udformet som et centraltårn, som hævede sig over kegletaget, og hvorfra der kunne holdes udkig⁶. Det forekommer mærkeligt, at et sådant tårns nederste parti ikke skulle have været hult, med en fornuftigt anbragt indgang direkte fra forsvarsstokværket, og i Østerlars (s. d.), hvor der kan have været et centraltårn, er midtstøtten hul (og tilgængelig) i alle tre etager.

Rummets vægge står blanke, med velbevaret fugning, og har sikkert deres fulde oprindelige højde. Rundmurens overrand er ganske plan, med tynde flækker indmuret i øverste skiftes stødfuger, og udlignet med kalkstensflækker, hvor en af skiftets sten er for lav. Det samme gælder midtpillen; der ses intet, som kunne antyde, at denne før har været højere.

Rundskibets tagværk er gammelt, af eg, ved første øjekast en vildsom skov af tømmer, men i virkeligheden en meget simpel konstruktion, hvis princip er så gammeldags, at det let kunne accepteres som romansk. Tagværkets reelle alder er dog næppe så høj; selv om noget af dets tømmer kan være middelalderligt, stammer den langt overvejende del utvivlsomt fra langt senere tid, mest vel fra 16. og 17. århundrede.

Ældst er en meget frønnet, svær egetræs fodrem, som ligger udvendig over skyttegangens indermur, trukket et par tommer tilbage for dens façade (sml. skitsen fig. 11). Remmen, hvis tværsnit er vinkelformet, består af ni eller ti

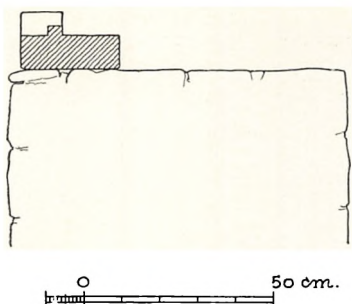

Fig. 11. Middelalderlig murrem over skyttegangens indermur (muren til højre på fig. 10).

krumme længder, som er samlet ved hjælp af bladninger, fornaglet med træpløkke. I remmens opadvendende flange er der udtagninger, i hvilke bjælkerne ligger nedkæmmet, fastholdt af en ca. tommestor forsats inderst i lejet. Udtagningerne er gennemsnitlig 18 cm brede og for det meste for store til de nuværende bjælker, hvilket tyder på, at remmen kan være oprindelig. Den er desuden bedre håndværk end resten af tagværket, som er ret summarisk og knapt udført. Karakteristisk er således, at der ikke findes nogen

rem over gangens ydermur, som det nuværende tag når ud over.

Det fraset fløjstangen 10 m høje kegletag er rejst over 48 bjælker af lidt tilfældige dimensioner og sikkert stammende fra vidt forskellig tid. Bjælkerne ligger radiært ud fra midtpillen, kæmmet ned over en vistnok gammel, rektantet murrem, der som en ring følger pillens overkant. Fra hvert af façadens bjælkehoveder, som er forbundet med sugfjæle, er der rejst et spær, hvert tredje gående helt til tops, og derfor sammenskarret af et par længder. Nogle af spærene er tappet ned i bjælkehovedet, andre bladet på dets side. Hvert spær støttes af tre eller fire skråstivere, hvis nederste ende er tappet i radialbjælken, mens forbindelsen med spæret er tilvejebragt ved rå bladning. Skråstivernes dimensioner tiltager indefter. På rundpillen er der lagt en svær egeklods, og på denne er der rejst en vældig egestolpe, som går oven ud af kegletaget. Denne »konge« har affasede kanter, men er ellers uden smykke. På dens østside, omtrent i øjenhøjde, står årstallet 1789 malet med sort⁷. Fra kongens midte udgår der endnu et sæt spærstøtter, ordnet som stiverne i en paraply, i alt 16, idet jo kun hvert tredje spær når op til kippen. Af egentlige, helt gennemgående hanebånd er der kun fire, anbragt to og to over kryds i to lag. Et par meter under kippen er der desuden nogle få, radiært ordnede halve hanebånd, som er sømmet til kongen og bærer en krans af svære planker, mod hvilken de 16 hovedspær ligger an.

Tagkonstruktionen er forskallet med fyrrebrædder og klædt med egespån. Den frie del af kongen er tildannet som husbrand. Den har på midten en kugle, spidser derefter til og krones af en stang med drage-vindfløj af metal, i hvilken et gennembrudt årstal (1747?).

Det utilgængelige apsistagværk må være opbygget om en konge, som rager op over tagspidsen, hvor den er formet som et mandehovede med bredskygget blyhat. Adgangen til kortaget er gennem en luge i toppen af den ombyggede taggavl, i hvis drage-vindfløj man læser årstallet 1706. Apsis og kor er tækket med bly.

Ændringer og tilføjelser: I påsken 1661 styrtede en stor del af rotundens ydre murskal mod vest ned, men skaden, der har været meget omfattende, udbedredes antagelig året efter (sml. kalkmalet indskrift s. 266). Reparationen er let kendelig, skalmuringen begynder omtrent midt på rundskibets vestside og står forneden som en fremspringende murforstærkning, som gradvis forsvinder i facaden, og som mod øst støder op til våbenhuset. Oppe under søndre tag-skæg, i skyttegangens ydermur, læses 1692, og på korets sydside, lige under gesimsen, ANO 1741; begge årstal er hugget i sten og trukket op med tjære. En ansøgning til stiftsbefalingsmanden, underskrevet Jens Morsing og bevilget 1691, omtaler den »Sønder side af kirckens muer, som overalt ganske er revnet, og fra hinanden mit adskilt, og dersom vores Hr. Oberster, Ober Com-mendant og Amptmand ofver Bornholm, den Høyædele og velbårne Herre Hr. Johan Diderich von Wettberg icke hafde gifvet Kirckevergerne og Sognemændene befaling, at sette stytter af grene til Mueren, hafde Mueren for lang tid siden nedfaldet og gandske nedslaget Waabenhuset«. Skaden repareredes året efter (rgsk.).

Samme *våbenhus* var ifølge opmålingerne i B.æ.K. og ældre fotografier en meget uanselig tilbygning foran syddøren. Dets sidemure var ret tykke, måske middelalderlige, mens gavlen var ganske tynd og næppe ældre end 1800'rne. Den retkantede yderdør flankeredes af to almindelige stuehusvinduer; det teglhængte tag var afvalmet. Ifølge kirkeregnskaberne havde det 1709 en bræddeklædt taggavl, som fornyedes 1736. Våbenhuset blev nedrevet 1879 og samme år erstattet med et nyt, opført efter tegning af J. D. Herholdt. Det er af tegl på skråkantet kampestenssøkkel, har et fladbuget vindue i hver langside og mod syd en rundbuget dør. Det indre har bjælkeloft, taget er tækket med spån.

1879 blev kirkemuren omkring det nye våbenhus repareret og sydportalen istandsat, arbejder, som udførtes af Bidstrups byggeforretning. Kirkens indre præges af en hovedistandsættelse 1882 (arkitekt M. Bidstrup). Fra denne restaurering stammer hovedparten af inventaret; der blev fremdraget kalkmalerier (sml. nedenfor), og kirkevinduerne fik deres nuværende udseende. Apsidens romanske østvindue blev istandsat, mens et senere udbrudt vindue sydligt i apsismuren blev tilmuret. Korvinduerne blev gjort betydelig mindre, idet man nu »efter Ministeriets Approbation anbragt(e) nye Vinduesindfatninger af tildannede Sandsten . . . i Form . . . de oprindelige saa lig, som Nutiden tillader« (Bidstrup). Koret havde inden restaureringen to meget store, uregelmæssigt murede, udvendig tilgitrede vinduer, intet af dem synderlig gammelt, det yngste (mod syd) fra 1834 (rgsk.)⁸. Skibet havde tre lignende vinduer, eet mod syd, to mod nord, som bibeholdtes temmelig uforandret. Man indskrænkede sig her til at afrette buerne, som nu er flade, og indsætte smårudede bly-

vinduer, svarende til de ny i koret. I denne stand er kirken siden blevet vedligeholdt uden nævneværdige ændringer.

KALKMALERIER

Som led i hovedstandsættelsen 1882 blev hvidtekalken banket af hvælvinger og vægge. Der fremkom herunder spor af kalkmalerier¹, som undersøgte af J. Kornerup. Udsmykningerne viste sig at stamme fra mindst fire perioder, langt det meste dog mere eller mindre ødelagt. Af kirkens ældste og bedste dekoration, en serie *tidliggotiske kalkmalerier*, lykkedes det imidlertid Kornerup at redde og istandsætte en meget væsentlig del, og disse billeder er indtil nu de ældste kendte på Bornholm, når man ser bort fra ganske ubetydelige fragmenter, fundne i Å kirke og Ruts kirke.

De bevarede malerier omgiver som en ring hvælvingsnedløbet lige over rundpillen, hvorved denne ligesom bringes til at vokse og synes udstyret med et prægtigt bægerkapitel. Billedfrisens samlede højde er her omkring 185 cm. Den begrænses af to indbyrdes vidt forskellige ornamentborter, malet med gul og rød okker, gråt og (i hvert fald nu) stærkt neddæmpet eller bleget blågrønt, på en sort bund, hvori der er symmetrisk ordnede grupper af små hvide kugler. I den nederste bort ses små, kantstillede ruder med firblade veksle regelmæssigt med store kringlebuer, indspundne i palmetartet bladværk, som gror op ad buens sammenbøjede ender. Ornamentikken er her baseret på ældre motiver, hvilket ikke er til at spore i den øvre, lige så omhyggeligt og elegant malede bort, til hvis maner der findes skånske paralleller fra omkring 1300. Man ser her store, i regelmæssige bølger førte bånd af vekslende bredde, ligesom perspektivisk forkortede, tonede i farvelægningen og behandlet som bladværk med rundtakkede rande. Disse bladdrapperier brydes og forbindes med jævne mellemrum af halvrossetter, som krones af trebladede opsatser.

Figurfrisen er efter ældre skik malet på dæmpet blå grund, som mod overborten er begrænset af en temmelig bred, grønlig zone. De enkelte optrin skilles af stive træer, nogle med kugleformet krone uden angivelse af løvværk og bærende mærkelige midtdelte frugter, halvt hvide, halvt røde. Af syndefaldsfremstillingen ser man, at dette må være gengivelser af kundskabens træ, hvis frugters gode og onde egenskaber, ikke ueffent, er symboliseret ved farverne. De øvrige paradysvækster er helt ornamentalt stiliserede, med senromanske reminiscenser, og de runde skiver i glorieerne er fordybede i pudsen, ligeledes et senromansk træk.

Billedfølgen begynder mod nordøst og skrider fremad mod højre, vesten og sønden rundt. Fremstillingen, som beretter om skabelsen og syndefaldet, har bestået af syv optrin:

P. N. 1918

Fig. 12. Nylars kirke. Detalje af de romanske kalkmalerier på underetagens midtpille, set fra nord.

1) Adams skabelse: Gud Herren (til venstre) indblæser ham livets ånde, tydeliggjort ved tre tynde stråler, som træffer Adams læber. Gud Herren trykker med venstre hånd en bog op til brystet, hans højre er løftet i velsignelse.

2) Kvindens skabelse (fig. 12). Eva gror ud af den sovende Adams side. Til venstre Gud Herren som i 1), til højre en ligeledes velsignende engel.

3) Gud Fader advarer menneskeparret mod at æde af kundskabens træ. Alle personerne holder afværgende håndfladerne frem for sig.

4) Syndefaldet. Om kundskabens træ vinder sig slangen, hvis krop er midparti i rødt og hvidt som frugten, Eva rækker Adam. Fristeren har et slet ikke frastødende, lokket og skægløst ynglingehovede.

5) Herren udspørger de to syndere, som skjuler deres skam med bladkoste. Gud Herren ser ud til at velsigne med mindst to udstrakte fingre i stedet for, som man skulle vente, at påminde med een (fejlagtig supplerings?).

6) Uddrivelsen af Paradis. Engelen svinger truende med sværdet, ænser ikke Adams svagt argumenterende gestus, men skyder ham fra sig med venstre hånd på hans skulder.

7) Her, mod øst, må ifølge Kornerup »uden tvivl en fremstilling af menne-

skene, der arbejder i deres ansigters sved, have været malet. Her var der nu ikke andet for, end at udfylde det tomme rum med den blå bundfarve og de rundt løbende borter.«

Ligesom i de øvrige rundkirker, hvis dekorationer er adskilligt senere (sml. Nykirke, s. 211 f.) har også her ydervæggen haft kalkmalerier, men af disse var der kun mindre brudstykker tilbage. Efter eget udsagn lykkedes det dog Kornerup »at udfinde tegningen i to smukke borter, som synes at have løbet helt rundt i bygningen og som i stil og tidsalder ganske svarer til dem på kapitælet. På rundkirkens sydøstre væg, hvor prædikestolen havde sin plads, fandtes der levninger af et stort billede, som dog var så få, at inget helt deraf kunne bringes tilveje«. Det af Kornerup omtalte fragment kendes fra en af hans akvareller (fig. 13), af hvilken man ser, at der også på ydervæggen må have været malet en billedcyklus, måske flere, som kan have gået hele væggen rundt. Det bevarede er sandsynligvis kun et mindre brudstykke af en billedrække, som har anskueliggjort en helgenlegende. Fragmentet indeholder i hvert fald to forskellige scener, adskilt og indrammet i arkitektonisk staffage, men tilsyneladende begge med een og samme stående, med glorie fremhævede person som hovedfigur, i begge tilfælde anbragt til venstre, med front mod højre. Til at skelne er:

1) I et hus knæler en bedende mand. Bag ham står først en biskop(?), dernæst en fuldskægget mand. Til venstre, som anført, helgenen.

2) En knælende figur anråber helgenen, som over den bedendes opadvendte ansigt holder en bog (?) i posefuttel (?). Den bønfoldende, som synes at være en ung mand, har en tætsluttende hætte om hovedet, og ud af dette slikker der småflammer. Bag den knælende ses noget af en vinge og derved ørerne og snuden af et dyrehovede, begge dele malet med rødt og måske at opfatte som brudstykker af en djævlefigur. Den vender bort fra den knælende yngling og er vel så uddrevet af denne, som også ved flammerne synes karakteriseret som besat. — I baggrunden en bygning eller mur, omsluttende tre unge mænd (?). — En stukglorie knap 2 m syd for korbuen er alt, hvad nu er synligt af det beskrevne kalkmalerifragment, som overhvidtedes efter undersøgelsen. En tilsvarende glorie ses på hvælvansatsen mod nordøst, ca. 1 m fra korbuen.

Ornamentborterne på skibets ydervæg blev ikke alene opmalede, men desuden ført helt rundt, ikke alene på skibets vægge, men også langs bueslaget over den ny korbue og overalt i kor og apsis. Dette »Antic Dekorationsmaleri« under professor Kornerups ledelse (rgsk.) virker mindre heldigt, ikke mindst fordi det nu er umuligt at skelne mellem nyt og gammelt. Kornerup har vistnok ikke fundet spor af middelalderlige kalkmalerier i koret. I apsidens indtil 1788 en ældre altertavle, som nævnte år gik til grunde ved en brand, som antagelig skyldtes en glød fra alterlysene². Ifølge Bidstrup var der kraf-

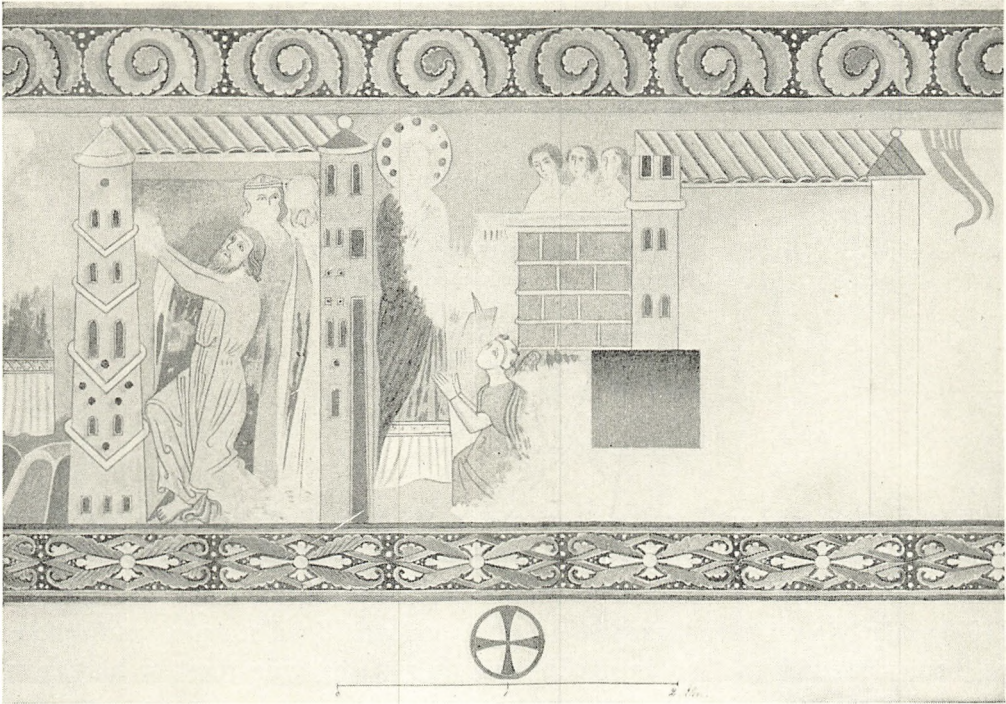

Fig. 13. Nylars kirke. Detalje af (nu overhvidtet) romansk kalkmaleri på underetagens sydøstre ydervæg. Efter akvarel af J. Kornerup 1882.

tige sodspor på det revnede apsishvælv; muligvis har branden også sprængt pudsen af korhvælv, hvorved eventuelle kalkmalerier kan være tilintetgjort.

Den i 1882 fremdragne udmaling er meget ejendommelig, men vanskelig at placere³. Farveholdningen, det meste af ornamentikken samt flere mindre småtræk har overvejende tilknytning til romanske traditioner, men i disses seneste udviklingstrin. Prydborterne minder ikke lidt om ornamentikken i nogle af Rhinlandets senromanske kirker, hvis dekoration vistnok må stamme fra tiden 1235—40 (Limburg, Boppard)⁴. På den anden side virker pryddrammerne i Stora Köpingses apsis (i Skåne) ligeledes beslægtede, og her må kalkmalerierne være adskilligt senere, tidligst vel fra omkring 1300⁵. Kornerup henviser til de over-restaurerede kalkmalerier i Bjeresjö i Skåne, men her er stilen afgjort ældre end i Nylarsbillederne, som næppe kan dateres til første halvdel af 13. århundrede. Kalkmalerierne har ganske vist ingen helt udprægede gotiske stiltræk, der er således ingen gotiske arkitekturmotiver som i de yderst primitive billeder i Ny kirke, men figurerne synes efterromansk, og man sporer en vis bestræbelse for naturalisme, især i de nøgne figurer, som snarest er unggotisk. Det er muligt, at kalkmalerierne kan være udført omkring 1250 eller kort efter.

På rundskibets vestvæg er med rødt indstreget et rundbuet *indskriftfelt*, som vistnok må være *malet i slutningen af 1663* eller det påfølgende år. Bueslaget er kantet med en meget simpel akantusbort (rødt, gult og sort-gult bladværk med røde konturer), i feltet følgende indskrift med sorte versaler:

ANNO 1661

Paaskemandag falt denne vest
re mur ned uden til ved denne sancte
Nicolai kirke som kostede 400
sletdaler i genopbygd og da var
den hederlige og vellærde mand
Mads Michelson sognepræst som
døde den 30 september anno
1663 og velagte mand Mads
Hinse kirkevergere

Rester af en med rødt, gult og sort malet, tarvelig bladfrise fandtes på begge sider af korbuen, langs dennes bueslag. Til denne udmaling, som i så fald måske har været jævn gammel med den ovenfor citerede indskrift, kan Ravn hentyde (1671), når han omtaler kirken som »inden omkring, med stolene, vel formalet og beprydet«⁶. Hertil har antagelig også de røde og gule rosetter hørt, som man i 1882 fandt malet i midtpillens buefrise.

Ifølge rgsk. 1689 har Albertus maler også været i Nylars »for Høy Edele og Welbaarne Hr oberstens obercommendant ofuer Borringholm, Samt og hans Welb. fruis Waabbener at opsætte udi kircken« (1 sld. 2 mk.). Disse af Albert Sax udførte adelige våbener (Wettberg og Grubbe, sml. Knuds kirke, s. 191) er blevet malet på korets nordvæg, hvor man i 1882 fandt »3 stk. navnetræk i form af våbenskjolde indslyngede i bladformer. I det øverste er anbragt Christian 5.s navnetræk, og i de to andre Johan von Wettberg og rimeligvis hans hustru« (Bidstrup).

Endelig sås i 1882 Christian 7.s navnetræk malet »i gulagtige farver på det vestre vægfelt ovenover korbuen i koret«.

INVENTAR

Alterbord af fyrretræ fra 1882. Det tidligere †*alterbord*, 156 cm langt, 95 cm bredt og 91 cm højt, var opmuret af cementstenskvadre og dækket af en ca. syv cm tyk cementstensplade, som kragede ca. fem cm ud over bordets tre sider. I bagsiden fandtes en niche, ca. 26 cm høj, 42 cm bred og 42 cm dyb, og i oversiden en ca. 12 cm dyb helgengrav. På forsiden fandtes rester af et senere påført pudslag med en sort, malet bladdekoration. Da bordet blev nedbrudt 1882 fandtes under det en mønt fra Valdemar 2.s tid (sml. s. 244).

N. M. fot.

Fig. 14. Nylars kirke. *Akvamanile (s. 268).

Som *alterprydelse* tjener et egetræskrucifiks, udført af billedhugger N.W. Fjeldskov 1882.

†*Altertavler*. 1) »Af glat Træ-Arbejde, udsiret med Maling og Forgylde« og med en latinsk indskrift, ifølge hvilken tavlen var blevet renoveret 1754, da Joh. Gotfr. von Schepelern var kommandant, Joh. Christian Urne amtmænd, Peter Hersleb og Ludvig Harboe biskopper, Jens Thanch provst og Hans Severin Whitte sognepræst¹. Altertavlen brændte 1788 (sml. s. 264).

2) Af egetræ, »i rokokokarakter«, med årstallet 1791. Fjernet ved restaureringen 1882.

Altersølv. *Kalk*, 20 cm høj, sammensat af dele fra forskellig tid. Rund fod fra o. 1775 med platte over flad vulst; under bunden to ens mestermærker, vistnok for Jacob Schouw, København (Bøje 567). Samtidig med foden er formodentlig den runde, buklede knop og det øverste, trinde skaftled, mens det nederste, sekskantede skaftled og det høje, stejle bæger rimeligvis stammer fra en ældre kalk. *Disk* fra 1700'ernes slutning med mestermærke for Peter Harding Sonne, Rønne (Bøje 2563). *Vinkande*, nyere, af plet. †*Vinkande* af tin, nævnt 1684 (inv.). †*Oblatæske* af tin, nævnt 1684 (inv.).

Sygekalk fra 1768, 8,6 cm høj. Rund, profileret fod, balusterformet, kantet skaft og rundt bæger, lidt indsnævret foroven. På siden står med prikket skriveskrift: »S(anc)te Nicolai Kirke 1768 Mag(is)tr(o) O. Andresen Borrebye Pastore«. I bunden mestermærker tilhørende Christian Nielsen Lindbach, København (Bøje 581 (årstallet utydeligt) og 583). En vinflaske med skruelåg er indpasset i bægeret. Glat disk med stempler som kalkens og indskrift: »Ste Nicolai Kirche 1768«. Tilhørende cylinderformet etui fra o. 1860.

M. M. 1011
Fig. 15. Nylars kirke. Døbefont (s. 268).

Alterstager af senmiddelalderlig type. Stejl, profileret fodskål, hvilende på tre fødder af form som siddende løver. Slankt, rundt skaft med fire skarpkantede profilringe. Lyseskål som foden. Nyere lysetorn af jern, anbragt i en trækerne.

To *lyseskjolde* af blik, med Frederik 7.s monogram og indskriften: »Minde af Nylars Beboere 1863«. I våbenhuset.

*Akvamanile (fig. 14) af form som en løve, 31,5 cm høj. På brystet er indsat en firkantet plade i hullet, hvorigennem støbekærnen er fjernet. Låget til åbningen i hovedet mangler. Antagelig et lybsk arbejde fra 1300'ernes første halvdel². Af kirkeinspektionen skænket til Nationalmuseet 1855³.

†*Messehagel*. 1684 og senere nævnes en gyldenstykkets messehagel med røde fløjlsblomster; 1766 var den ved at være ubrugelig (inv.).

†*Brudekrone*. En forgyldt sølvkrone solgtes 1740 for 40 sletdaler, 2 mk. og 4 sk. (rgsk.).

Den senromanske *døbefont* (fig. 15) er et gotlandsk eksportarbejde af kalksten, tilhørende den såkaldte keglestubstype og omtrent svarende til Nykirkes font (s. 215). Tvm. 77 cm. (Mackeprang: Døbefonte s. 380 ff.).

Dåbsfadet (fig. 16) er et sydtysk arbejde fra o. 1575. I bunden findes et opdrevet profilhoved i et cirkelfelt med versalindskriften »Marcus Tullius Cicero cons(ul)« og omkring dette koncentriske borter af bukler, rankeslyng og versaler, de sidste stærkt udpudsede. På randen indstemplede ornamenter. Tvm. 43 cm.

Korbuekrucifiks (fig. 17) i renaissance fra o. 1600. Det let fremoverbøjede hoved har små, lukkede øjne og lille sammenkneben mund, karakteristisk svungent overskæg og kort kind- og hageskæg; en lang, bølget hårlok falder ned over højre skulder. Snoet tornekrone. Stiv, frontal krop med flad brystkasse og sidevunde; armene er korte og kraf-

E. S. 1952
Fig. 16. Nylars kirke. Dåbsfad (s. 268).

tige, benene adskilte, men fødderne krydsede og samlet med een nagle. Blødt foldet lændeklæde med snip i højre side. Figurens højde ca. 135 cm. Simpelt glat korstræ med fliget skriftbånd. Nyere stafefering med lysrød hudfarve, hvidt lændeklæde og sort korstræ. Nu ophængt på våbenhusets vestvæg.

Prædikestol fra restaureringen 1882. Den tidligere †*prædikestol* var en »starvelig efterligning af Christian IV's stil«. På opgangen stod »Renoveret 1755«.

Stolestaderne er fra 1882.

Pulpitur, rimeligvis fra 1882. †*Pulpitur* med rimet, religiøs indskrift nævnes af Thurah⁴. 1849 blev en ny lægter malet med hvid perlefarve og kulørte stafferinger, og 1852 opførtes et nyt pulpitur, 10 alen langt, hvis trappe svarede til trappen til husmændenes pulpitur (rgsk.).

Orgel, nyere.

†*Pengeblok* anskaffedes 1813 (rgsk.). To †*pengetavler* nævnes 1811.

To *præsterækketavler*, glatte, med profilerede rammer og nyere kursivindskrift er ophængt på våbenhusets vestvæg.

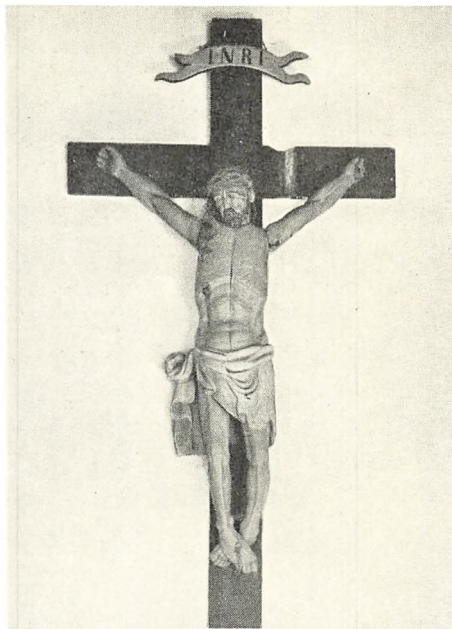
†*Mindetavle* over sognepræsterne Anders Michelsen, død 1619, og Baltzer Thomesen, død 1638, opsat af efterfølgeren Jens Hansen Kyse fra Sjælland (Janus Joh(annis) Kysius Selandus), født 1609. Indskrift på dansk og latin¹. Tavlen, der hang ved alteret, formodes brændt sammen med altertavlen 1788.

Lysekronerne er nye, skibets kroner er kopieret efter en lysekrone i Ruts kirke.

En udskåret, forgyldt *engel* fra o. 1750 med store vinger og flagrende lændeklæde samt en basun i venstre hånd er i nyere ophængning anbragt i koret.

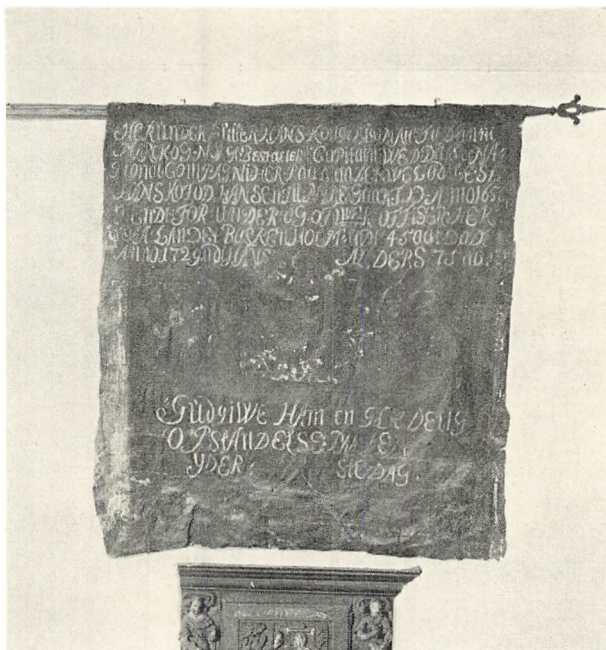
Klokker. 1) 1702, støbt af Daniel Hinrich Grædener og Arend tor Kuhl. Om halsen en vinrankebort og indskriften: »Kong Friderich dend Fierde, Gouverneur Woldemar Reetz paa Bornholm, sognepræst hr. Herman Jørgensen«. På legemets ene side står: »Naar klochen klinger højt, I tør ey blive bange, men tencher tiden er til Herrens huus at gange, ti Herren kommer snrat (!) med sin basune liud, oc vecher os af støf til ævig himmelfryd. I R S. Begge kirchewærge Trued Nielsen, Jørgen Torsøn«. På modsat side står: »Fecit Daniel Hinrich Graedener Arend tor Kuhl anno 1702«. Tvm. 68 cm.

2) Omstøbt 1882 af en klokke fra 1797, hvis indskrift er gentaget. Om hal-

P. N. 1918

Fig. 17. Nylars kirke. Korbuekrucifiks (s. 268).

O. N. 1944

Fig. 18. Nylars kirke. *Gravfane over kapt. Hans Kofod Hansen, død 1729 (s. 270).

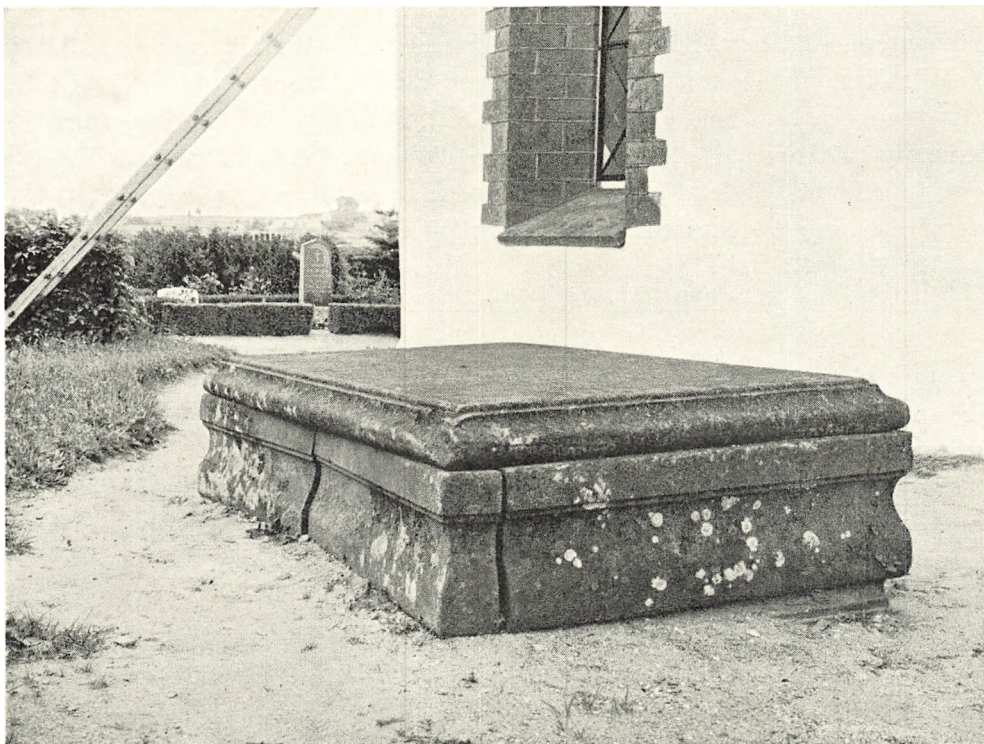
sen læses: »Gud alene æren. Støbt af D. C. Herbst Hof Klokkestøber Kjøbenhavn Anno 1797«. På legemet's ene side: »Til denne Klokkes Omstøbning har Menigheden bidraget ved frivillige Gaver blandt andre har salig Cancelleraad Schiødt'ses Enke Frue Michelle Otilie Stibolt dertil skjænket 100 Slette Daler«. På modsat side: »A. C. Borgen Sognepræst, J. E. J. Clausen Kirkevæрге omstøbt i Bornholms Maskinfabrik 1882 Blem og Bidstrup«.

†Klokke med indskriften: »Mathias Benningk me fecit. Laudate Deum in Cimbali's bene Sonantibus: jubilationibus, A(nn)o 1580« (»M. B. støbte mig. Pris Gud med klokkers vellydende jubelklang«). Klokken blev omstøbt i København 1775 (rgsk.) og rimeligvis atter 1797 (sml. ovf.).

GRAVMINDER

*Gravfane (fig. 18) o. 1729, af sort silke, 146 × 134 cm, med malet indskrift (skriveskrift, store og små bogstaver mellem hinanden) over kaptajn ved det 8. nationalkompagni »her paa landet« Hans Kofod Hansen til Myregaard, født 1655, død 1729 efter 45 års tjeneste som under- og overofficer. Et malet våbenskjold midt på fanen er omtrent helt afskallet. Profileret fanestang med jernod. I Bornholms museum.

Under restaureringen 1882 åbnedes en række grave i gulvet. I en kiste i

O. N. 1947

Fig. 19. Nylars kirke. Gravsten over kancelliråd Henrich Lorentz Schiødtz, død 1774 (s. 271).

koret fandtes bl. a. et *hovedsmykke af sammensnoet messingtråd, besat med pailletter og uægte guldblade. Tillige med andre genstande, bl. a. en blyplade med bomærke, indsendtes fundet til Nationalmuseet⁵.

Kirkegårdsmonumenter. 1) (Fig. 19), o. 1774. Kancelliråd Henrich Lorentz Schiødtz, født i Holbeck 1714, toldskriver i Trundhiem 1745, proviantforvalter på Christiansøe 1749, død på sin tilkøbte gård Sellesborg i Nylars sogn 28. april 1774. Begravelsen bekostet af hans enke Michelle Ottilia Stiboldt, datter af kommandant Stiboldt på Christiansøe, død <8. juni 1812> (sml. klokke nr. 2 s. 270). Neksø-sandsten med karnisprofileret kant, 188 × 108 cm, med kursiv, lagt oven på en karnisprofileret sandstensramme, hvorved gravmindet har fået form som en lav sarkofag. Samlet højde ca. 55 cm. Ved korets nordside.

2) (Fig. 20) o. 1848. Hans N. Holm, skolelærer og kirkesanger gennem 27 år, født 15. sept. 1795, død 27. nov. 1848, og hustru, K. K. Rasmusdatter, født 9. aug. 1797, død 6. april 1848 (10 børn). Stele af Neksø-sandsten, 188 cm høj, med smuk kursivindskrift (hustruens gravskrift står på bagsiden). Stelen, som står på et aftrappet postament, har øverst på forsiden en laurbærkrans i relief og afsluttes med en halvcirkulær gavlf med strålesol. Vest for kirken.

3) O. 1850. Gårdejer Hans Sonne Schous af 17. selvejergård i Nylars, død 39 år gammel 22. nov. 1830, og hustru Dorthea Christine Jensen, død 29. maj 1850, 61 år gammel, samt børnene Cathrine Elisabeth Sonne, død 8. juni 1837, 21 år gammel, Hans Sonne, død 14. maj 1839, 21 år gammel, Dorthea Christine Sonne, død 10. juli 1846, 20 år gammel, og Johanne Catrine Sonne, død 7. juni (resten ulæseligt). Stele af Neksø-sandsten, 157 cm høj, på profileret fodstykke. Øverst en svungen gavl med slyngværk på forsiden. Indskrift med kursiv. Vest for kirken.

4) O. 1850. Brødrene Rasmus M. Holm, født 6. nov. 1824, død 23. dec. 1848, og Niels P. Holm, født 28. okt. 1826, død 7. maj 1850. Stele af Neksø-sandsten, 180 cm høj, på aftrappet sokkel. På forsiden er en laurbærkrans og øverst et halvcirkulært topstykke med strålesol. Indskrift med kursiv. På kirkegårdens nordre del.

I våbenhuset står to *runestene* med følgende indskrift: 1) »Sasser lod rejse stenen efter sin fader Alvard (Halvard); han druknede ude med hele skibsmandskabet. Krist hjælpe hans sjæl i al evighed(?). Denne sten skål stå til minde (el. blive stående)«.

2) Kåbe(?) -Sven rejste denne sten efter sin søn Bøse, en [velbyrdig] dreng, som blev dræbt i kampen ved Udlænge. Gud Herren og Sankt Mikkel hjælpe hans ånd«⁶.

O.N. 1947

Fig. 20. Nylars kirke. Stele, o. 1848 (s. 271).

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1766, regnskaber 1755—78 og 1804—89 (LA). — Specifikation over inventarier m.m. 1766 (Sjællands stiftsøvrighed V, div. sager, LA). — Embedsbog 1740—62, embedsbog for Vester-Marie og Nylars kirker 1826—62 (RA). — Indberetninger fra sognepræsten til Nationalmuseet 1882. Museumsindberetninger af M. Bidstrup 1882, J. Kornerup 1882 (kalkmalerier), J. B. Løffler 1882, P. Nørlund 1918, Charles Christensen 1939, C. G. Schultz 1947 og 1952 og O. Norn 1947.

J. J. A. Worsaae: Notesbog III. O. 1850. S. 7 (NM).

Indledning: ¹ P. A. Munch: Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagbøger, Kria. 1864, s. 73. ² Bornholms Stednavne, udg. af Stednavneudvalget, Kbh. 1950 f., s. 175. ³ Den kgl. Mønt- og Medaillesamling: Fundprotokol IV (1882), nr. 479; VI (1926), nr. 1642, samt Arkiv, ad j.nr. 65/24 og 115/26. ⁴ Finderen Laurits Hansens beretning af 29. juli 1925, i Møntsamlingens arkiv: »... Af mønter fandtes en del fra forskellige tidsaldrer. I alternichen fandtes et gammelt stenalter opført af cementsten. Pladen bestod af 3 ved fals sammenføjede dele, også cementsten. Dette alter beordrede Hr. Bidstrup mig at lade stå foreløbig, dog forekommer det mig, at pladen blev taget af, måske for at se, om der fandtes et hemmeligt rum. Jeg forlod nu arbejdet ved Nylars kirke, men kom hen på sommeren for at fortsætte med bortfjernelsen af den fyld, hvorpå det omtalte alter stod. Jeg fandt alteret nedrevet og de forannævnte plader fjernet. Jeg undersøgte mellem stenene om der muligvis kunde have været et hemmeligt rum, hvori der var nedlagt meddelelse om, tiden da det var bygget, jeg fandt ikke andet end en del voks, der i smeltet tilstand havde flydt ned imellem de ikke helt med mørtel fyldte sten. En meddelelse indridset af præsten Maler i blytaget over alternichen, at altertavlen havde brændt, jeg husker ikke årstallet. *Ved at søge fylden under alteret, fandt jeg en formodentlig biskoppelig mønt.* Ligeledes beordrede Hr. Bidstrup mig at undersøge murene inde i kirkerummet, om der muligvis fandtes kalkmalerier eller andet af interesse. På pillen midt i kirken fandtes et smukt maleri forestillende skabelsen og syndefaldet, ligeledes indvendig på ydermuren 2 smukke friser. ...» ⁵ Meddelt af M. Bidstrup til Georg Galster, Møntsamlingen, sml. kladde til indførsel i Fundpr. VI. nr. 1643, indlagt i den i note 3 anførte journalsag.

Bygning: Kun en udhugning kan afgøre, om en af disse nicher ikke i virkeligheden er en tilmuret dør, op til hvilken der ude fra har ført en fritrappel. Kirkeregnskabet for 1686 meddeler, at trappen op til klokkehuset er flyet. ² Brunius, s. 108. ³ Sml. de af Otto Blom i Årb. 1895 (Befæstede kirker i Danmark fra den ældre middelalder) s. 25 f. anførte betingelser for at en borgmur kan betragtes som stormfri: »En mange gange stadfæstet erfaring har vist, at en mur, som er 30 fod (ca. 9,4 m) høj eller mere, ikke lader sig eskaladere med simple stiger. Ringmure om borge og stæder ... var mangel gang kun 18—20 fod (ca. 5,5—6,3 m) høje og derfor ingenlunde stormfrie, selv om murfladen var forsynet med en frise eller blot en kordon, hvis fremspring gjorde det besværligt eller umuligt at fure stignens forreste og øverste ende op ad fladen ...» ⁴ Antikvariska Studier III, Kungl. Vitterhets ... Akademiens Handlinger, Del 65, Stockholm 1948 (Theodor Wählin: Studier i Bosjöklosters Kyrkas Historia), s. 179 f. Heri også om Nylars-potterne, om disse se i øvrigt: M. Mackeprang: Lydpotter i danske kirker, i Årb. 1905, s. 55. ⁵ Frölén I, s. 97 f. ⁶ Frölén I, s. 61 f; fig. 42. ⁷ Ifølge den i indledningens note 4 omtalte indskrift på en af apsistagets blyplader brændte kirkens altertavle 1788. Den herved forårsagede skade må have været temmelig omfattende, eftersom Nylars, måske i den anledning, har fået brandhjælp af andre sognekirker i landet. 1789 ydede i hvert fald Randerup kirke i Sønderjylland 1 mk. 13 sk. »til Nye-Lars kirke paa Bornholm« (L. Å., Ribe bispearkiv, Arkidiakonatsregsk. f. Lø hrd.

1774—1809). Kegletaget kan naturligvis ikke være blevet berørt af branden, men de i anledning af denne indsamlede midler har måske været så rigelige, at der også blev råd til at forny kongen (Nylars rgsk. for 1778—1804 mangler).⁸ Synsforretning 1831: »I stedet for det søndre vindue i koret som både er lidet og brøstfældigt og utilstrækkeligt til at skaffe lysning, bør et nyt og større svarende til det nordre vindue i koret indsættes. Vi formene ikke at muren svækkes for meget herved«.

Kalkmalerier: ¹ Malerierne blev fundet af stenhugger Laurits Hansen, sml. indledning note 4. ² Der blev i 1882 fundet smeltet voks mellem alterets fundamentsten, sml. indledning note 4. ³ Kornerup, Årb. 1884, s. 106 ff.: 1. halvdel af 13. årh., Petersen: Kalkmalerier (s. 143): omkring 1300; Nørlund: Kalkmalerier (til 1250) har tomt fundkort for Bornholm. ⁴ Paul Clemen: Die romanische Monumentalmalerei in den Rheinlanden. Düsseldorf 1916. Limburg, se s. 513, fig. 364, et ornament, som har meget tilfælles med Nylarspillens topbort, det har endog de samme små kugler på mørk bund, og farveholdningen er den samme (Limburg: »Der Ton dieser weit auseinandergezogenen Palmettenfriese ist rot und gelb auf grau«). Limburgfrisen er desuden afbildet (i sort og hvidt) hos Frölén (I, s. 127, fig. 113). Om Boppard, se Clemen, s. 445. ⁵ Om disse, se Otto Rydbeck: Medeltida Kalkmålningar i Skånes Kyrkor, Lund 1904, s. 52, fig. 61. ⁶ Ravn, s. 141.

Inventar og gravminder: ¹ Thurah, s. 67. ² Falcke & Meyer: Bronzegeräte des Mittelalters I, nr. 475. ³ Inv. nr. 15290. ⁴ Thurah s. 68. ⁵ Inv. nr. D 1736—39. ⁶ Jacobsen-Moltke: Danmarks Runeindskrifter, nr. 379—80.

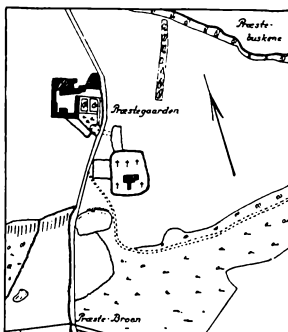

Fig. 21. Nylars kirke. Beliggenhed 1817.

Fig. 1. S. Klemens kirke, set fra nordvest. Efter »Illustreret Tidende« 3. dec. 1882.

S. KLEMENS KIRKE

BORNHOLMS NØRRE HERRED

Så langt tilbage de skriftlige kilder rækker (1335)¹, er kirke og sogn blevet benævnt efter værnehelgenen *S. Clemens*, ligesom *S. Nicolaus* en beskytter af de søfarende, men den tidligst yndede af de to. Kirken, som i middelalderen ejedes af ærkebispesædet i Lund, overgik ved reformationen til kronen, til hvilken den hørte endnu 1809²; den er siden overgået til fuld selveje (sml. Rønne, s. 36).

S. Klemens har været *herredskirke*. 1543 stævnedes de af kongen udsendte danske rigsråder *ting* ved S. Klemens for at høre bøndernes klager over lybske udpresninger³, og 1574 blev repræsentanter fra hele øen tilsagt »at møde på tårnet ved Klemens kirke« for at være vidne til indsættelsen af en ny landsdommer⁴. Denne offentlige handling burde vel normalt have fundet sted på landstinget i Åkirkeby, og hvorledes udtrykket »på tårnet« skal forstås er uklart. Det kirketårn, som stod indtil 1881, har vanskeligt kunnet rumme så mange, foruden andre »3 fornemme personer« fra hvert af øens sogne, altså i alt mindst et halvt hundrede deltagere. Herredstinget er senere blevet forlagt til Hasle by; Ravn opgiver, at tinget her (»om fredagen udi ugen«) først besøgtes af Klemens kirkes sognemænd⁵, vel en rettighed, som fastholdt mindet om, at tinget oprindeligt blev afholdt ved deres kirke.

1881—82, ved nedbrydningen af den gamle kirke, blev der fundet i alt 22 mønter til en samlet vægt af 20,7 gr i den bortkorte fyld, de fleste (15) danske. Heri er medregnet to højmiddelalderlige »sorte guder« fra Visby på Gotland⁶, men af mønterne fra selve kongeriget var kun to middelalderlige: en Knud 6., præget i Lund, og en korshvid (kong Hans, Malmø). Resten af de danske mønter stammede, nogenlunde jævnt fordelt, fra tidsrummet 1563—1858. De syv udenlandske mønter var derimod alle middelalderlige, med und-

tagelse af en enkelt fra Reval præget i Tyskland (2: Lübeck, 1: Rostock, 1: Usedom), og blandt disse var den ældste af de sikkert enkeltvis fundne mønter, men om denne er kun oplyst, at den antoges at stamme fra 1000-tallet og var halv (overklippet?).

Et *kranium*, som i 1700-tallet sad indmuret »udi et firekantet hul udi muren op mod alteret ved den nørre side«, regnedes for hovedet af S. Clemens, uvist dog, »om denne har været den første, som bygte på denne kirke, eller han har været kannik derved«⁷. Af de om kraniet spundne, noget senere nedskrevne *folkesagn*, gik eet ud på, at pandeskallen stammede fra kirkens bygmester, som i sin misundelse på »broder Ole Okkers kirke« havde løbet hovedet ind i muren⁸, mens et andet fortalte, at en jætte havde gjort forsøg på at stange kirken omkuld⁹, men ifølge begge versioner var pandebrasken altså blevet siddende. Til kirken er desuden knyttet vandresagnene om trolden Find, der flyttede kirkens grundvold, og om den uheldige klokkestøber, som stjal det sølv, der skulle give den ny klokke velklang. Den fløj da fra tårnet ned i mosen, hvorfra dens ringen varsler ulykke¹⁰.

Nedbrydningen af den middelalderlige S. Klemens kirke begyndte 7. juni 1881. Grundstenen til den nuværende bygning blev lagt 28. juli samme år, og dens indvielse fandt sted 3. december 1882¹¹. Samme dag kunne man i »Illustreret Tidende« læse, at den gamle kirke allerede i mange år havde været utilstrækkelig til besøget, mangen en søndag så fuldt besat, at kirkegængerne måtte løfte armene i vejret, for at præsten kunne bane sig vej fra alteret til prædikestolen. For en del år siden (måske efter synet 1863, rgsk.), var man derfor begyndt at oplægge et fond, og efter at forskellige projekter var blevet forkastede på grund af utilstrækkelighed, især hvor de gik ud på udvidelser af den gamle bygning, »lykkedes det kirkens nuværende præst, provst Fr. Sodemann« at få gennemført arkitekt L. H. Knudsens plan til en fuldstændig nybygning. — Den moderne kirke er muligvis blevet rigelig stor. I 1882 anså man den for »måske landets største landsbykirke, da den rummer ligeså mange tilhørere som f.eks. Stephanskirken i København«. Pulpiturerne nedregnet har den plads til ca. 1000 kirkesøgende; 1850 havde sognet, inklusive Hasle købstads landdistrikt, 1840 indbyggere, ved århundredskiftet ikke stort flere: 2210.

Kirken ligger meget højt, på en lille stejl bakke, som kroner en lav, nord-sydgående ås. Denne er skarpest afgrænset mod vest, hvor den ledsages af en dyb dalsænkning, i hvilken der i 1870'erne skal have stået vand, og dengang skal en mosestrækning tæt øst for kirken ligeledes have været delvis vandfyldt. Hovedlandevejen stryger østen og sønden om kirkebakken, mellem denne og vejen skal der endnu i 1860'erne have været en jordvold på 2—3 meter fra kirkedigets sydøsthjørne ned til vejkrydset sydvest for kirken¹². Kirkegården er vistnok stærkt udvidet, i al fald mod nord og mod vest, hvor hegnsmuren står ved foden af kirkebakken. Dennes top er i 1937 blevet planeret ud i terrasser, forbundne med vidtløftige trappeanlæg. Den højtliggende kirkegård dominerer dog endnu så stærkt, at man gerne vil tro, at den engang kan have været befæstet, men terrænet er i den grad omformet, at ethvert synligt spor heraf nødvendigvis må være forsvundet.

Bag kirkediget, som er muret af kløvet granit, er der omtrent overalt opfyldt med jord. I dets yderside, med få afbrydelser hele vejen rundt, sidder indmurede bindinge af jern, i alt 43 par, foruden fire enkelte ringe eller rustspor efter øjeholte. Der er således ikke bindesteder nok til sognets 69 selv-

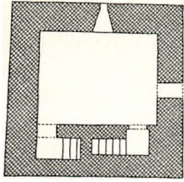
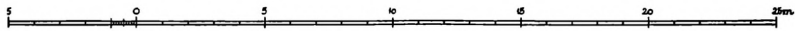
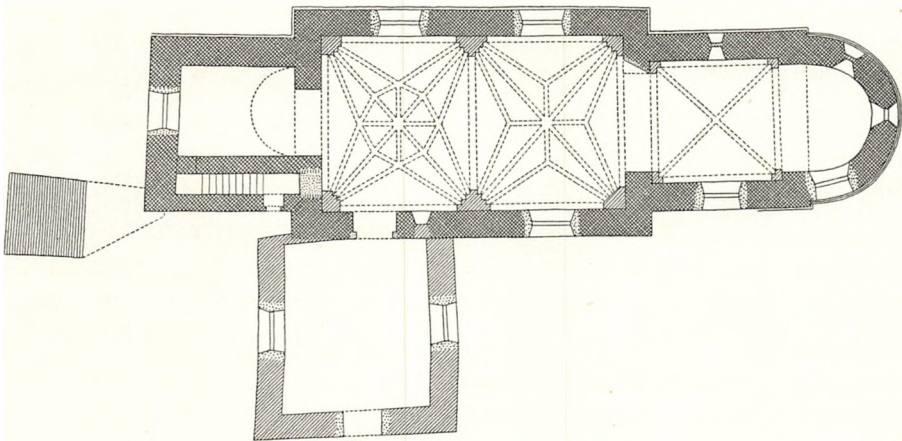

Fig. 2. S. Klemens kirke. Herunder: Grundplan. 1:300.
Til venstre: Plan af tårnets 2. stovværk, 1:300. Tegnet
af C. G. S. efter forarbejderne til B. æ. K.

ejer-, 15 vorned- og 2 proprietærgårde, men diget er ret nyt, formentlig intet steds nævneværdigt ældre end den nuværende kirke. Omsætningen af kirkegårdsgærdet nævnes 1878, dette arbejde fortsættes 1880, og 1882 stipulerer man, at de største og bedste sten fra den gamle kirke skal anvendes til stendiget mod øst (rgsk.). Det ældre gærde var utvivlsomt af løst stablede kampesten (sml. fig. 1), men måske heller ikke særlig gammelt, eftersom der 1840 blev opsat $166\frac{1}{3}$ favne stengærde omkring kirkegården til en samlet omkostning af 183 rbd. sedler.

De fire indgange, een mod hvert verdenshjørne, er ligeledes ny, med granitpiller og låger af jern. Hovedindgangen i øst er tredelt, i en bred køre- og to mindre fodgængerlåger. I diget på begge sider af den lille nordlåge, som fører ud til præstegården, har man for ikke længe siden indmuret de s. 295 omtalte fragmenter af runesten. — I ældre tid var der de sædvanlige trælåger med planketage. Tømmer til en ny kirkeport og brædder til port, låge og »skjul« indkøbtes 1698, og 1710 medgik der 19 stykker tømmer til »kirkelogen«, som vel så har været forholdsvis anselig.

På kirkebakkens sydskrænt, 1874 inden for diget (fig. 3), stod der indtil 1882 et temmelig stort *klokketårn* af den for øen karakteristiske, eftermiddel-

alderlige type. Tårnets underdel var muret, formodentlig udelukkende af rå og kløvet kamp, 7,8 m i kvadrat. Mod vest, hvor syldstenene lå blottede (fig. 4, til venstre), har murhøjden vistnok andraget noget lignende. Efter anbringelsen af de på opmålingsskitsen viste døre og murankre kan man skønne, at klokketårnets kampestensparti har været delt i to etager, forneden en ganske lav, kælderagtig, vel benyttet som materialhus, hvortil der var selvstændig indgang i syd, og derover et betydelig højere stokværk, op til hvis højtsiddende, retkantede dør i øst der i 1874 førte en simpel trætrappe. En stærkt fremspringende konsolsten sås rage ud under døråbningens nordvange. Man kan antage, at der oprindeligt har været en lignende sten under sydvangen, som tillige med den første har båret en udvendig repos fra en ældre, mere solidt udført trappeopgang. Noget over højden af denne sidste dør sås et par store murankre mod øst og et par lignende, anbragt noget højere, mod syd. De markerer sikkert fire senere indlagte ankerbjælker af træ, som to og to har krydset hinanden højt oppe i tårnunderbygningens andet stokværk. Denne etage kan have haft lysåbninger, men deres tal og anbringelse er ukendt; der har i al fald ingen været mod øst eller mod syd.

Tårnets øverste etage, i hvilken der var plads til tre klokker, var af egebindingsværk, 5 × 5 stolperum, forsynet med løsholter, dukker og opløbere. Konstruktionen var således ganske enkel, almueagtig, men tårnets bindingsværk er ret ofte blevet repareret og fra tid til anden fornyet, hvorved en del mindre livsvigtigt tømmer er blevet fjernet. Skråbånd nævnes vel ikke i ældre tid, men ved en istandsættelse anno 1700 indsatte man nyt »foedtræ« på den vestre side, og fodtømmeret er blevet vedligeholdt indtil 1845, da man udskiftede det med kløvet granit, som var hugget »vinkelret på de tre sider«. Taggavlene, som vendte mod nord og syd, var i ældre tid beklædt med træ; 1692 fik klokketårnet en ny sydgavl, mens man indskrænkede sig til at reparere den nordre med de tiloversblevne gamle brædder. 1874 var begge gavle udmurede; så langt man kan følge det tilbage i regnskaberne, har taget altid været hængt med tegl.

Den nu stående, *moderne kirkebygning* fra 1882 (arkitekt: L. H. Knudsen; alle entreprenører: københavnske) er af kløvet granit, sammenføjet kyklopisk, som i en bølgebryders glacis, dog er alle dør- og vinduesindfatninger, gesimsers og andre arkitektoniske led af glathugne granitkvadre. Den skal være opført i romansk stil »med motiver fra de på Bornholm eksisterende gamle granitkirker«, men i hvert fald det indre er eklektisk. Kirken består af apsidalt sluttet kor og et stort, bredt langhus, foran hvis vestgavl der står et forholdsvis undersætsigt tårn, som flankeres af lave trappeudbygninger (fig. 1). Tårnets underrum gør tjeneste som forhal. I det indre har apsiden muret hvælv, kor og skib træloft, der over det sidste er tøndehvælvet og bæres af træsøjler. Længs ski-

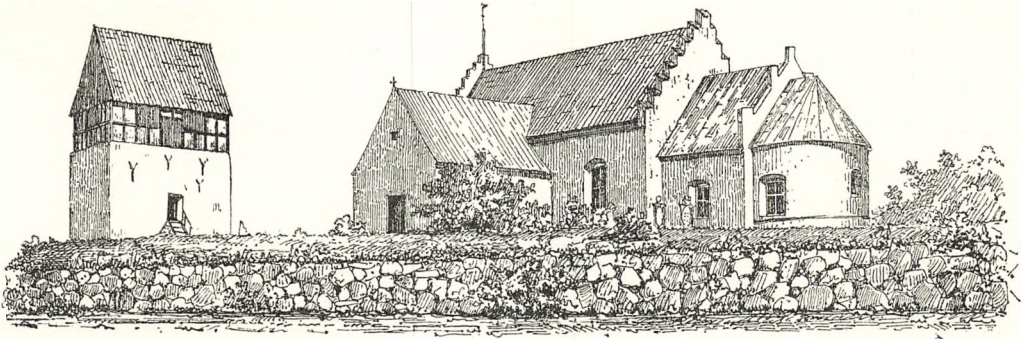

Fig. 3. S. Klemens kirke 1874, set fra sydøst. Efter B. æ. K. (O. V. Koch).

bets sider er der store pulpiturer, ligeledes af træ. Tagene og tårnets lave, firsidede spir er tækket med skifer; ydermurene står blanke.

Den nedbrudte, ret anselige *middelalderlige kirke* bestod af fire romanske bygningsafsnit: apsis, kor, skib og underdelen af et vesttårn, som vistnok alle var samtidige, og havde desuden et meget stort, senmiddelalderligt våbenhus, som var tilbygget foran syddøren.

Ifølge iagttagelser af havneingeniør H. Zahrtmann, der førte tilsyn med ombygningen, var det romanske anlæg velbygget: »Mørtelen i kirken var meget god, så at, uagtet bygningen stod uden fundamenter, næsten helt ovenpå jorden, havde murene gennemgående holdt sig godt. Bygningsmaterialet var hovedsagelig uregelmæssige sten af de forskellige slags, som findes her på Bornholm, men der fandtes også sandsten af samme slags, som, skåren i uregelmæssige retvinklede sten, er brugt i store partier i Vestermarie kirke. Denne sandstensart er meget blødere og lettere at bearbejde end den bornholmske, og må sikkert være tilført Bornholm andet steds fra. Desuden fandtes der inde i murene frådsten, hvilken stenart heller ikke nu findes på Bornholm. Ingen af delene fandtes i større partier, men kun spredt hist og her i murene, så det tyder hen til, at man ved opførelsen af den gamle Klemens kirke har brugt nogle rester fra en nedbrudt bygning«. – Det har siden vist sig, at den bløde sandsten alligevel er bornholmsk, en varietet fra de grønne skifre (sml. Vester-Marie s. 228, Å kirke s. 136), og at frådstenslejer findes nordligt på øen (sml. kildekalk, s. 18 f), men dermed er intet afgjort om værdien af Zahrtmanns bygningsiagttagelser. Hans formodning om, at den gamle S. Klemens delvis skulde være opført af genanvendt materiale, stammende fra en ældre bygning (ældre stenkirke på stedet?), er dog vanskelig at acceptere, eftersom han ikke har oplyst, hvor i murværket de genanvendte materialer blev fundet. Muligvis stammer de fra det 1798 nedbrudte tårnparti, og er senere kommet ind i murværket ved en reparation som den i 1842 (sml. nedenfor). 1874 sad der vitterligt et par frådsten i indervæggen af den bevarede del af tårntrappen.

Den romanske kirke havde skråkantsokkel, jorrdækket mod syd, men synlig på hele nordsiden og på apsiden, hvor den lå en del højere end ellers og indgik som underste led af en dobbeltsokkel, hvis øverste fremspring var profileret som en stor rundstav, svarende til tårnsokkelen i Å kirke (s. 146). *Apsiden* havde oprindeligt haft 3 vinduer, af disse stod det nordre blændet i lysningen, men ellers velbevaret, midtvinduet var stadig i brug, mens det søndre var slugt af en stor, nymodens lysåbning. Under tagskægget havde apsiden et fremspringende gesimsskifte, hvis nedadvendende kant var skrå.

I *koret*, hvis grundplan var ret nøje kvadratisk, fandtes der mod nord et i lysningen blændet, oprindeligt vindue, som målte 68 × 112 cm i ydre murflugt. Den ret anelige korbygning forekom lav i forhold til det meget ranke *skib*, hvis murhøjde over sokkelen var omkring 5,20 m, og som havde mistet næsten alle romanske detaljer. Norddøren kunne ikke spores, hverken 1857 af Brunius, eller 1874 ved opmålingen (ikke vist på tegningerne i B.æ.K.). Syddøren var i brug, men stod forhugget udvendig, ifølge Brunius ændret her »för insättande af en trækarm med utåtgående dörrar«, en molest, som kan have været meget sen, foranlediget måske af det uheldige råd i kirkesynsloven af 1861. Men i så fald må det »store egetræ«, som man 1732 »tillavede og indførte over kirkedøren« (rgsk.), have ligget andet steds, og 1874 var døren indvendig afdækket med en fladbue, hvis alder ikke kendes. Lidt øst for syddøren var der bevaret et oprindeligt vindue, som skjultes af våbenhuset, men i det indre stod synligt som niche (81 × ca. 165 cm). Vinduets placering tæt op til dørstedet, $\frac{1}{3}$ væglængde fra sydvestre inderhjørne, røber tydeligt, at der oprindeligt må have været to lysåbninger i skibets søndre langmur. De »to små vinduer på kirkens nordre side«, hvorom en synsforretning 1817 bemærker, at de »er alt for små, og bør snarest udvides« (hvilket skete 1822), kan derfor meget vel have været romanske.

I det *indre* havde apsiden bevaret sit halvkuppelhvælv, formentlig det oprindelige, og derudover, ifølge målebladspåskrift af O. V. Koch, et »ubetydeligt spor af gesims«. Målskitsen viser snittet af et 18 cm højt arkitekturled, med dobbelt rundstavsprofil i underkanten og springende 8 cm frem for vægfladen, sikkert et kragbånd. Sandsynligvis har også den brede, runde korbue været romansk. Dens kragled er på de færdige tegninger til B.æ.K. angivet som skråkantede, men på et måleblad vises de med faldende overside og fals i underkanten. Af andre målkitser fremgår desuden, at korbuens nordvange havde en stor afskråning (vedskrift: »borthugget for stolene«), en detalje, som heller ikke røbes af de publicerede opmålinger, men omtales af Brunius: »Triumf- och tribunbågen ha . . . blifvit på ett vandaliskt sätt afstympade«.

Vesttårnet, der stod som en torso, nedskåret til samme højde som skibet, hvis tag var forlænget ud over stumpen, frem til den som gavl tilrettede tårnfront,

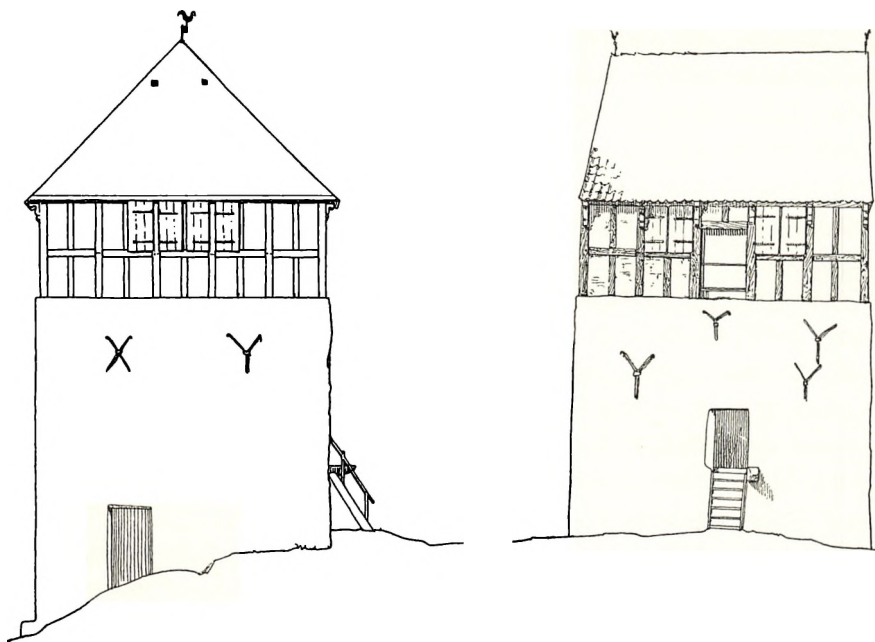

Fig. 4. S. Klemens kirke. †Klokketårn. T. v. syd-, t. h. østfacade. 1:100. Målt af O. V. Koch o. 1874.

har formodentlig været jævngammelt med kirken. Dette fastslås vel intetsteds direkte, men Zahrtmann, der med præcision har iagttaget de træk, som afslørede, at de under hans tilsyn nedrevne tårne i Vester-Marie og Rutsker var senere tilføjelser, ved intet at berette om manglende forbandt, eller om andre øgningsspor, opdaget under nedbrydningen af S. Klemens.

En rundbuet arkade, anbragt omtrent nøjagtig midt i skibets vestvæg, førte ind til det tøndehvælvede *tårnrum*, som var forskudt en del mod nord på grund af de ulige murtykkelser. Den ca. 2,2 m tykke sydmur omsluttede tårntrappen, som var utilgængelig fra kirkens indre. B.æ.K. oplyser fuldstændig rigtigt, at det »ikke er umuligt, at indgangen tidligere har været fra kirkens skib; thi på det sted, hvor den så måtte have været, nemlig for enden af trappen, er murværket ikke i forbandt med sidevæggene«. Under nedbrydningen iagttog Zahrtmann, at denne inderdør virkelig havde eksisteret. Den var lukket med en murklods, som lod sig tage ud som et samlet hele, men den var ikke særlig gammel, eftersom dens afdækning bestod af to stykker tømmer, »hvilket snarest tyder på en ikke oprindelig gennembrydning af muren«.

Den romanske trappedør fandtes udvendig i sydmuren, langt mod øst. Brunius, som mente, at alle virkelig gamle kirketårne måtte være bygget af forsvarshensyn, og derfor nødvendig anerkendte udvendige trappedøre i terrænhøjde, siger om denne døråbning, at den »visar sig vara ursprunglig«. Han beskriver den som rektantet, sat med skarpkantet indfatning af huggen kalk-

sten, og »ovanlig smal och låg, . . . för att i muren få tillräcklig plats för den inåtgående dörren«, bag hvilken der 1881 blev fundet stængebomshuller i begge karmsider (Zahrtmann). Fra denne underdør førte et lige, efter bornholmske forhold bredt og mageligt trappeløb opad mod vest. I det oprindelige murværk sås her et par frådsten; øverst i nordvæggen, bag en repos, var der en retkantet dør, som førte ind til tårnets 2. *stokværk*. Dette havde mistet sit tøndehvælv, hvis runde form dog endnu aftegnede sig på rummets østvæg, dels som en farveforskel, dels ved mørtelspor. Nordvæggen bøjede sig desuden svagt indad, »og i denne bøjning ses fladere sten med hældende leje, aldeles tydeligt begyndelsen til en hvælving« (B.æ.K.). I nordvæggen var der en smal, lige afdækket lyssprække, mod øst en næppe oprindelig gennemgang med en stejl murtrappe til skibets tagrum. Østligt i sydvæggen gav en rektangulær, af velhuggen silurkalk muret dør adgang til næste trappeløb, som lå direkte over det foregående, men var afbrudt lige over femte trin.

1857 fastslog Brunius, at tårnet aldrig havde været højere, en antagelse, mod hvilken Hans I. Holm med føje har opponeret i B.æ.K., vægtigst ud fra tekniske betragtninger. Det er forunderligt, at den rette sammenhæng så hurtigt var blevet glemt, eftersom tårnet, der kaldes smukt af Ravn, først er blevet afkappet så sent som i 1798, efter ordre fra kirkekommissionen (rgsk.). Indtil da har tårnet vel endog været anseligt, i alt 4 stokværk højt. På langsnittet i B.æ.K. finder man etageadskillelsen mellem 3. og 4. *stokværk* markeret som et bredt murafsæt mod øst og mod vest, godt 130 cm under skibets tagryg, udnyttet som støtte for en ankerbjælke. I kirkeregnskabet omtales desuden to »lofter« i kirketårnet, hvilket næppe kan gælde dettes hvælvede etager. Tårntagets form omtales intet steds, men de fem 13 alens bjælker, som man 1692 indlagde »øverst i kirketårnet«, tillige med »tvende sparrer og til hver bjælke to skråstivere« (rgsk.), må vel henføres til en reparation af tårnets tagværk. Bjælkelængden er så stor, at tagskæggets fremspring må have været omkring 60 cm, et udhæng, som vistnok passer dårligt til et saddeltag, bedre til en pyramide. Muligvis har tårnet haft en hætte, svarende til Vester-Maries.

Tilføjelser og ændringer: Foran skibets syddør var der tilbygget et efter de svære murtykkelser at dømme middelalderligt *våbenhus*. Det var påfaldende stort, havde omtrent nøjagtig de samme dimensioner som våbenhuset ved Vester-Marie, og dets vestre flankemur greb ligesom dettes om på vestsiden af kirkegavlen. Såvel døren som et bredt vindue i hver af langmurene var ny-modens; de to sidste havde fået ny »fordybninger« 1850, samtidig med at der påmuredes gesimser (rgsk.).

I sengotisk tid, vel snarest omkring 1450, havde man udskiftet kirkerummets romanske trælofter med *ribbehvælvinger*, som må have virket næsten egnsfremmede på Bornholm, hvor der nu kun findes munkestenshvælv i Ruts og i

Å kirkes kor, og nogle hvælvingsfragmenter på Hammershus. Det i koret indbyggede hvælv var forholdvis enkelt, hvilende på halvanden stens hjørnepiller, i hvis fals de halvtstens ribber løb af med en skrå afskæring temmelig lavt over gulvet. Vægbuerne var spidse, ligesom i de øvrige hvælv, kapperne svagt op-hvælvede. — I skibet var der to høje, luftige stjernehvælvinger, de eneste på øen af denne rigere type. De hvilede på tredobbelt falsede piller med høje, skråkantede kragled, og i dem begge samledes de kvartstens ribber af en top-ring om issepunktet, som var lukket i østhvælvet, åbent i det vestre, hvis ribbe-knudepunkter desuden var forbundet med tværribber, dannende en stor, ottekantet figur, koncentrisk med topringen. I skibets hjørner løb ribberne af med en skrå afskæring i pillernes false, på vægpillerne tjente kragbåndene som ribbevederlag. Alle hvælvene havde trækuller i kapperne.

Af uvis alder, men dog sikkert opsat efter reformationen, var den store, vistnok hovedsagelig af kampesten opførte, runde sprængbue, som støttede tårnets sydvesthjørne. Buen udsprang fra en kolossal, fritstående pille, som målte 3 m i firkant og var tækket med spån. Muligvis har tårnets nordvestre hjørne været afstivet på tilsvarende måde, idet der nemlig 1832 opsættes tømmer på »de to piller, som står mod vest op til kirken« og lægges nyt tag »på pillerne« (rgsk.).

Kirkeregnskaberne omtaler med næsten monoton regelmæssighed forandringer ved vinduerne, således 1689 »2 vinduer at gøre ved fonten i kirken«, altså i tårnrummet. Det drejer sig antagelig om et todelt vindue mod vest, eftersom man samme år har bogført en udgift for træ til en dobbelt vinduesbue. På denne plads viser tegningerne i B.æ.K. et enkelt, ret stort vindue, som næppe har været ældre end fra omkring 1800. -- 1690 forfærdiges »det store vindue sønden for prædikestolen« med 64 ruder á 2 sk., uden tvivl vinduet på skibets sydside.

1840 måtte man »rytte med den omstyrtede kirkemur«, samt beklæde den ved nedstyrtningen forvoldte åbning i muren. Skaden blev repareret to år senere, og samtidig bestemte man, at den »øverste trappegang« skulde nedhugges og bortryddes. Muren skulle forblive af samme tykkelse som den gamle og opføres af kampesten. I hvert fald det sidst nævnte repareringsarbejde må have fundet sted i tårnet. Holm har bemærket, at murværket øverst i tårntrappens indre sidevæg var »forhutlet«, og at sydvestre tårnhjørne var omsat med andet materiale foroven, hvor muren var noget tyndere end ellers.

Tårntagets materiale inden nedbrydningen 1798 omtales ikke. Ifølge Brunius var tårnstumpen 1857 teglhængt, mens resten af kirken, dog vel med undtagelse af våbenhuset, havde blytag, men 1874 fandtes der kun bly på korets søndre tagflade og på apsiden, resten, inclusive våbenhuset, var hængt med vingetegl.

Tagværkernes alder fremgår ikke af opmålingerne, dog er det muligt, at skibets tagkonstruktion, som var af krydsbåndstype, kan have været senmiddelalderlig. Korets taggavl havde 5 murede opsatser, måske de nedskårne, men i så fald næppe fuldtallige, stumper af gotiske fialer. Skibets østgavl havde 15 kamtakker, som var afdækket umiddelalderligt, med fald bort fra taget. Vestgavlens takkede kam var muligvis yngre end 1798 og kronedes af en lang husbrand med vindfløj, sikkert det »spir«, som blev fastgjort 1850 (rgsk.).

KALKMALERIER

Kontrakten mellem kirkeinspektionen og entreprenøren indeholdt efter ministeriets ordre en bestemmelse om, at hvidtekalken i den gamle kirkes indre varsomt skulle bankes af, og at den tilsynsførende kunne forlange gamle dekorationer (»og lignende«) undersøgt, hvis det kunne lade sig gøre uden at forsinke arbejdet utilbørligt (rgsk.). Uvist hvorfor, kom afbankningen sent i gang, en fjorten dages tid før den dato, som var berammet for nedbrydningen. Der var således næppe levnet Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring nogen rimelig frist til at foretage en sagkyndig undersøgelse. Worsaae måtte da bede ministeriets tilsynsførende, havneingeniør H. Zahrtmann, om at forsøge, hvad han selv kunne udrette. Zahrtmann løste den uvante opgave med konduite, idet han bilagde sin meget knappe indberetning med et sæt fotografier, taget af Stöckel i Rønne, muligvis de ældste kendte fotografiske optagelser af danske kalkmalerier.

Ringest faldt de billeder ud, som Zahrtmann lod optage i *skibet*. Her var der, ifølge Sodemanns varsko af 23. maj 1881, »især på de ældste vægge indenfor de bagefter indsatte hvælvinger adskillige klart fremtrædende menneskegrupper m. m.«. Disse *kalkmalerier* må således have været ældre end de nedenfor omtalte i koret, men de var »så ødelagte, at her ingen udtydning kan gøres« (Zahrtmann), hvilken dom de eksisterende fotografier bekræfter.

Udsmykningen i koret var sengotisk, vel snarest fra det første årti eller så af 1500-tallet, og har tilsyneladende været indskrænket til hvælvet, som til gengæld stod fuldt udmalet. Hvælvingsribbernes dekoration var mager, vistnok udelukkende ganske nødtørftige bølgeranker, men i alle fire kapper fandtes der interessante *figurfremstillinger*, hvis værdi umiskendeligt røbes af de primitive fotografier. De valgte emner synes ved første øjekast mærkelige, men der har været god sammenhæng i billedernes tankeindhold. Det indledende billedes tilsyneladende så muntre symbolik anskueliggjorde livets korte forfængelighed, det næste dets vanmagt over for døden, mens de to afsluttende malerier på mere hævdvunden måde berettede om sjælens prøvning og den yderste dag.

Seriens første billede var malet på den fornemme plads i hvælvet østkappe,

Fig. 5. S. Klemens kirke. Kalkmaleri, »Lykkens Hjul«, i korhælvets ostkappe.

Stöckel 1881

over alteret, og har således været det, menigheden tydeligst kunne se. Motivet er sjældent, en fremstilling af *Lykkens* (eller *Tidens*) *Hjul*¹³ (fig. 5), hvis smalle fælg drejer med solen, bevægende sig opad i billedets venstre part, nedad til højre. Øverst på hjulet sidder en kronet mand, i kortvarig nydelse af den højde, hvortil han er blevet hævet. I hænderne fører han magtens insignier, og bag ham flager et skriftbånd, hvis minuskel-beskrevne ender er synlige over hans skuldre. På fotografiet er forkortningen så kraftig, at den kun muliggør en læsning af skriftbåndets venstre ende, der står her: »regn«, indskriftens første ord har vel så været »regno«, »jeg hersker« (eller »behersker«). I så fald ville denne vedskrift ordligt stemme overens med den, som læses ved det omtrent samtidige lykkehjul i Tingsted kirke på Falster, men formuleringerne af de to fremstillinger indskrifter har tydeligt nok ellers været meget forskellige, og trods forkortningen viser fotografiet klart, at der må have stået flere bogstaver, end bare et »o«, til højre for vor kronede mand. Ved hjulets venstre side var maleriet en del ødelagt, på fotografiet skimter man her en ung, barhovedet mand, som klamrer sig fast og er på vej op. Over ham et bånd, af hvis indskrift et ord i midten, »regnum« (»regering«, »herredømme«), tydeligt kan læses. Den klare mening kan suppleres på forskellig vis, f. eks.: »in (eller: ad) regnum it (eller: eo«), »han (eller: jeg) stiger op til herredømmet«, men dette er måske for lidt subtilt. — Også til hjulets højre side klynger der sig en skikkelse, men nu med hovedet nedad, og nederst er en ung junker på nippet til at give op, kun den ene hånd har endnu fat i hjulets fælg. Hans dragt er modepræget: Hoserne stramme, kjortelen meget kortsåret, med vældige, ensartet vide langærmer, stukne på tværs, og bredt udskåret, kun sammenholdt af snøre, over det store skjortebryst. Når han falder, vil han styrte lige ned i den åbne grav, hvis omrids er skitseret nedenunder. Til venstre et skriftbånd med forvaskede minuskler, muligvis begyndende med: »venit in . . .«, »han kommer til . . .« (graven; der er plads til et »sepulcrum«, eller en glose af samme betydning), men i så fald har ordene været skrevet ud i et.

Nedenfor hjulet var der figurer i begge kappeflige, bedst bevaret i den nordre, hvor fotografiet viser 5 personer, stående i klynge. I forgrunden, regnet fra venstre, først en mand (præst?), iført et langt, omtrent ærmeløst klædningsstykke, som lader de vide (skjorte?-)ærmer fri, og med hat, formet som en keglestub, på hovedet. Dernæst en bisp, og endelig en pave. Alle tre peger fingre ad, eller løfter hænderne i undren over lykkehjulet. Bagved præstesketet ses hovederne af endnu to tilskuere, det ene på lidet nær udslettet, det andet, nær billedets rand, friskt malet, forestillende en bondesaftig, klumpnæset deje i hovedlin.

Motivet i søndre hvælvkappes billede var ligeledes ualmindeligt. Der var her malet en fremstilling af *Døden som Høstmand*, vist som en halvnøgen, gulbrun

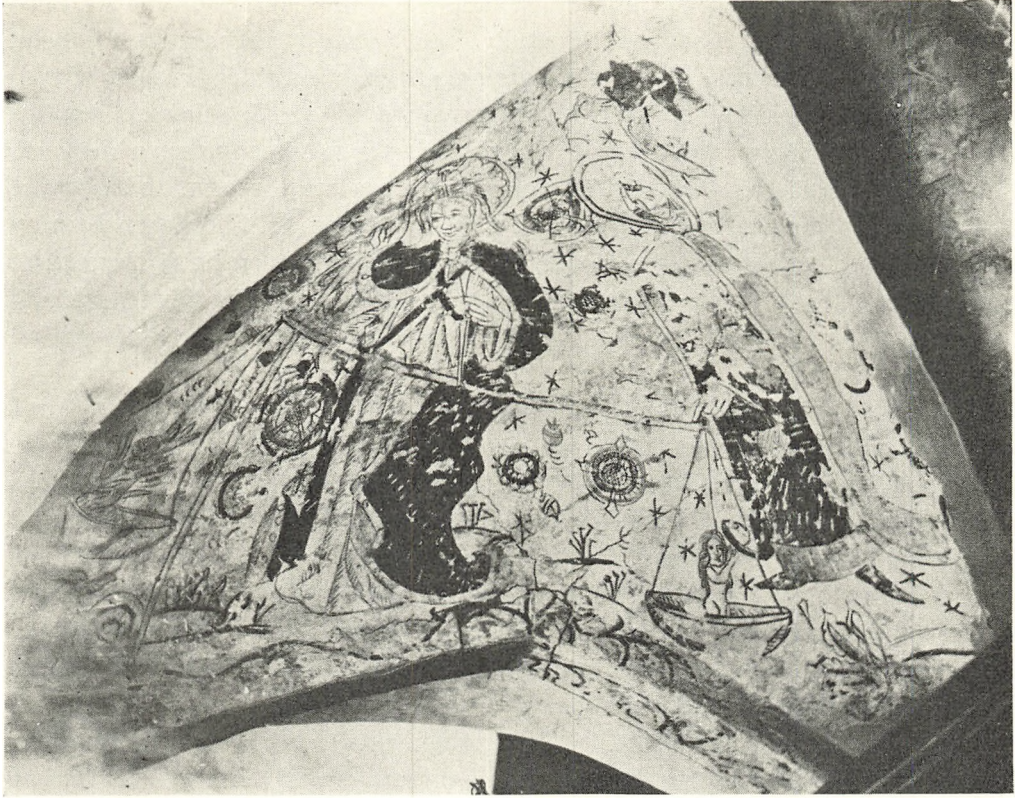

Fig. 6. S. Klemens kirke. Kalkmaleri »S. Michael som Sjælevejer«, i korhælvets vestkappe. Stöckel 1881

kæmpeskikkelse, i færd med at tage skår med sin le¹⁴. Bag lebladets æg stod en gruppe, på fotografierne tælles mindst 5 personer, atter med bisp og pave i forgrunden, og »præsten« har næppe heller manglet. Til venstre stod to skikkelser, nærmest beskueren tilsyneladende en skipperskægget mand af almuen, med drøje, bestemte ansigtstræk og iført knækort dragt. Fotografier viser bag ham og mere til højre en særdeles langbenet yngling; måske er det ham, som holder noget flagrende i sin løftede venstre hånd. Billedets modsatte side var stærkt ødelagt. En optagelse af dette parti viser kun fragmenter af dødens venstre ben, omslynget formentlig af en slange. Længst til højre skimtes desuden spor af et par lange mandeben i stramme hoser, og nederst er hvælvkappens flig udfyldt med en lille, tårnprydet fantasibygning.

Maleriet i vestre kappe var seriens bedst bevarede. Man så her en fremstilling af *S. Michael som Sjælevejer* (fig. 6). Ærkeenglen var afbildet i hvidt, fodsidt klædebon, sammenholdt over brystet af et korslagt bånd, og havde derover en

stor, smalbræmmede kappe. Om det grovtskårne, rolige ansigt udfoldede hans stride lokker sig frit, uhemmet af et kun med streger antydet korsdiadem. Glorien havde man husket, men af vinger sås åbenbart ikke den mindste antydning. Højre hånd førte den store korsstav med fanen, S. Michaels vanlige attribut, den venstre holdt den store sjælevægt. Engelens opmærksomhed var fanget af den venstre skål, som en flok smådjævle ivrigt bestræbte sig for at tyngede ned. Vejningen faldt dog ud til fordel for sjælen, en lille nøgen kvindeskikkelse i højre vægtskål, som Jomfru Maria stille tvang i den rigtige bevægelse med spidsen af en finger. Guds moder var fremstillet i fodfri kjortel og lang kappe; om hovedets lin var der tegnet en mærkelig glorie, mindende om en stiv kyse.

Det afsluttende billede fandtes i nordkappen, hvor *Dommedag* var skildret på mere traditionel maner. I centrum Kristus siddende på sin herligheds trone, til venstre den knælende Maria, til højre antagelig, som reglen gerne er, Johannes den Døber, men denne omtales ikke af Zahrtmann, og fotografierne svigter her. Til gengæld har de ret tydeligt fastholdt hændelserne foran Kristi fødder, hvor en nys opstanden snappes bagfra af en djævel, ilende til fra helvedgabet, som må have befundet sig i billedets højre rand. Andre døde rejser sig i deres grave, og S. Peder, skuldrende en vældig nøgle, fører en flok retfærdige til de saliges boliger, som brammer med store glasvinduer.

Jordsmonnet under figurernes fødder havde kunstneren markeret ved terrænfolder, hvori der groede småvækster, men baggrundene var helt uvirkelige, tæt fyldte med seksoddede stregstjerner. Mellem disse var der med rund hånd udstrøet skematiske rosetter, mere realistisk holdte faldende blade og forskellige småfrugter og bær.

Billedernes kulturhistoriske værdi ville nuomstunder ikke kunne bestrides, og i Zahrtmanns øjne var de »en smuk, med kunstnerisk dygtighed udført dekoration«. Det er nok muligt, at de skitse-mæssigt henpenslede kalkmalerier har virket kraftigt, netop som dekoration, men herom kan man nu vanskeligt dømme. Billedernes farveholdning lader sig ikke skønne af de fotografiske optagelser, men den har rimeligvis været enkel, overvejende bestemt af røde og gule okkere i hovedpersonernes klæder¹⁵. Man kender næppe flere arbejder af denne mand, som åbenbart var en lidet skolet maler, men hvis karakteriserings-evne — og til en vis grad også tegnetalent — ikke har været ganske ringe.

Af *senere kalkmalerier* har Thurah noteret et par våbener og deviser, som antagelig er blevet udslettet ved kirkens istandsættelse 1746. Under hvælvingen på nordsiden stod: »Anno F. 3. 1656. — Hr. Joachim Gierstorff, S. Frue Øllegaard Hvidtfeldt. — Non pace triumphus major (∩: Fred er den største sejr)«. Gersdorf var lensmand på Bornholm 1651–58.

»Under hvælvingen på søndre side« stod Frederik 3.s initialer og valgsprog:

»Dominus providebit« (☉: Herren vil drage omsorg), og derunder: H.S.F.B.V. A.F., ifølge Thurah amtmand (1662–73) Hans Schröder (1669 adlet v. Löwenhielm) og hans frues forbogstaver (☉: Hans Schröder, Fru Bertha von Ahlefeldt), samt fyndsproget:

»Magnanimus metu non frangitur non potestate mutatur non extollitur prosperis non tristibus mergitur«.	»Den storsindede knuses ikke af frygt forandres ikke ved at få magt, bryster sig ikke af heldet, nedslås ikke af bedrøveligheder«.
---	---

»Udi det store vindue«, muligvis det på skibets sydside, stod malet: »1634, da er kirken blevet renoveret«, men Thurah oplyser ikke, om denne indskrift fandtes på murværket, eller var indbrændt i en rude¹⁶.

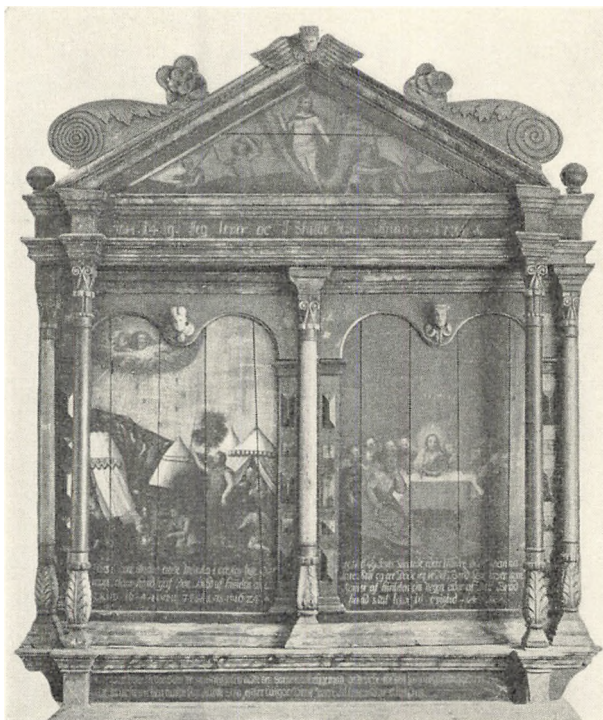
INVENTAR

Samtidig med opførelsen af den nuværende kirkebygning fornyedes inventaret som helhed, dog forblev af det gamle inventar enkelte stykker i brug, mens andre genstande har fundet husly i Bornholms museum.

Alterbordet er nyt. Som *alterprydelse* tjener et nyt krucifiks i stor udskåren ramme.

*Altertavle (fig. 7) i renaissance fra o. 1600, beslægtet med Vester-Maries gamle altertavle (s. 237). Storstykket er delt i to arkadefelter med dobbelt-svungne bueslag, som i nedhænget i midten har et udskåret mands- og kvindehoved; pilastrene har listekapitæler og diamantbosses på skafterne. Arkadefelterne flankeres af tre meget slanke søjler med primitive volutkapitæler og stive akantusbladskeder. Foran storstykket er på små postamentfremspring yderligere anbragt to tilsvarende søjler uden bærende funktion. Storgesimsen har glat frise med fremspring over de to sidstnævnte søjler. Topstykket er formet som en trekantgavl, der på de skrå sider bærer to udskårne spiraler med akantusblade, rimeligvis tavlens oprindelige storvinger; øverst er anbragt et udskåret englehoved. Yderst på storgesimsen findes to drejede kugler, antagelig de sidste af seks »toppe«, som blev drejet til alterets prydelser 1822 (rgsk.).

I stor- og topstykke findes malerier (olie på træ) fra 1731 (rgsk.), i storfelterne mannaregnen og den hellige nadver, i topfeltet opstandelsen. Under billederne og i postamentfeltet står senere opmalede skriftsteder med gylden fraktur og skriveskrift på sort baggrund, i frisefeltet desuden årstallet 1731. Den øvrige staffering er fra 1800'erne, rimeligvis 1866; en del broget marmorering af ældre dato er bibeholdt. De malede årstal 1635, 1663, 1731 og 1866 i tavlens venstre side henfører antagelig til fire stafferinger. I Bornholms museum.

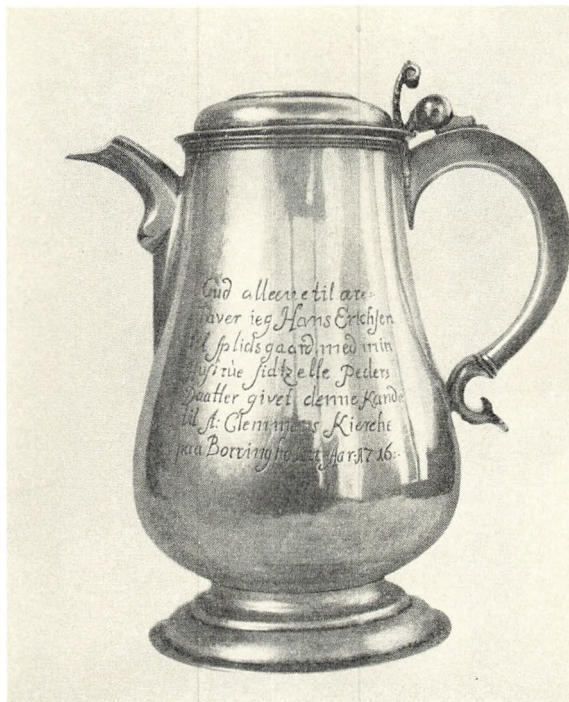
O. N. 1944

Fig. 7. S. Klemens kirke. *Altertavle (s. 289).

Altersølv. Kalk og disk fra 1887 (rgsk.). †*Kalke*. 1) Den brøstfældige kalk blev 1732 omgjort (rgsk.). 2) 1844 blev kalk og disk stjålet, og et nyt sæt anskaffedes (rgsk.). *Oblatæske* fra 1887 (rgsk.). †*Oblatæske* af sølv, nævnt 1733 (inv.) og senere. *Vinkander*. 1) (fig. 8) fra 1716. Rund, profileret fod med fodplade, pæreformet, glat korpus med lille, kantet hældetud og svungen hank, som forneden ender med et glat skjold. Rundt låg med hængsel og gæk. Højde 19 cm. På siden findes en graveret kursivindskrift: »Gud alleene til ære haver jeg Hans Erichsen til Splidsgaard med min Hustrue Sidtzele Peders Daatter givet denne Kande til St. Clemmens Kierche paa Borringholm Aar 1716«. Under bunden Københavns bystempel 1716 og mestermærke fra 1703, vistnok for Ditlev Dyhre (Bøje s. 46). 2) Af plet, fra 1887 (rgsk.). †*Vinflasker* af tin nævnes 1698 og senere (rgsk.).

Sygekalk og disk fra 1887 (rgsk.). †*Sygekalke*. 1) En forgyldt kalk og disk nævnes 1733 (inv.). 2) En ny sygekalk med disk og oblatæske samt etui anskaffedes 1773 (rgsk.).

Alterstager (fig. 9), senmiddelalderlige, 60 cm høje. Den høje, profilerede fod står på tre tæer, der har form som løveansigter. Det runde skaft er let tilspidset og smykket med graverede dobbeltstreger og to svære, skarpkantede ringe.

E. S. 1952

Fig. 8. S. Klemens kirke. Vinkande 1716 (s. 290).

Under den øverste udgår to s-formede arme, hver med fire skarpkantede ringe. De tre lyseskåle, hvoraf den midterste sidder en kende højere end de to yderste, har form som omvendte kroner med en krans af gennembrudte liljer. Lysetorne af træ. På foden af den ene stage er graveret et bomærke.

*Røgelsekar (fig. 10), sengotisk. Rund, glat underdel (fornyet) og højt, spidst låg med tre store gennembrudte og graverede treblade. Ophængt i tre svære jernstænger, samlet i en stor ring foroven. Selve karret 20 cm højt. I Bornholms museum.

†*Messehageler*. 1) 1691 indkøbtes til en messehagel 6 $\frac{1}{2}$ alen »violent brunt« fløjl samt guldgalonet og sribet taft til foer (rgsk.).

2) 1733 nævnes foruden nr. 1 en gammel brun blommet messehagel (inv.).

3) 1771 anskaffedes en ny galoneret fløjlsmessehagel (rgsk.).

Døbefont af granit fra 1882 (rgsk.).

*Døbefont, romansk, af granit. Bevaret er kun den cylinderformede, fornedet afrundede kumme, som under munden har en dobbelt rundstav. Intet afløb. Tvm. ca. 65 cm. På siderne ses rester af bemaling, underst en staffing fra 1700'erne bestående af røde rocailler på blå grund, derover et brunt farvelag fra 1844 (rgsk.). (Ikke hos Mackeprang). Fonten findes nu i Bornholms museum.

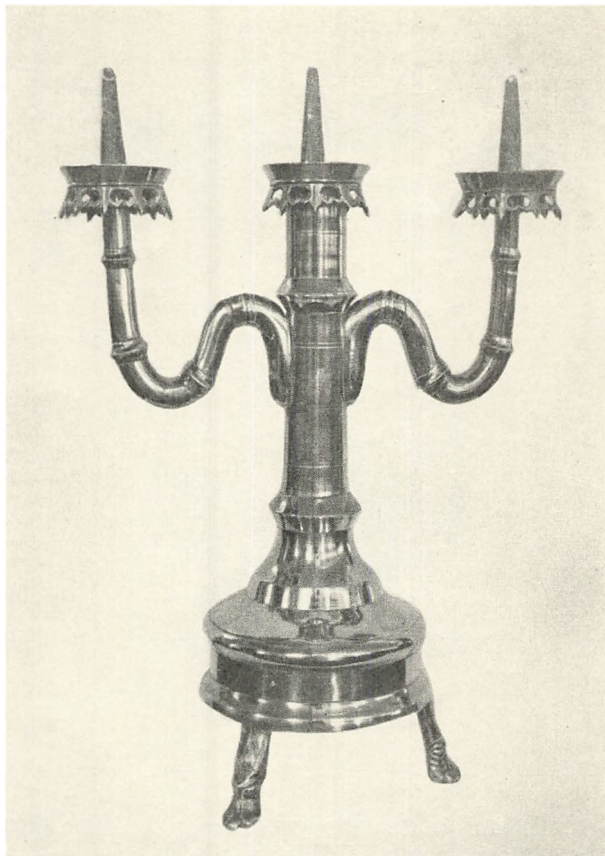

Fig. 9. S. Klemens kirke. Alterstage (s. 290). O. N. 1947

Dåbsfad fra 1882 (rgsk.). I ældre tid omtales et †*messingfad* (inv.).

†*Dåbskander*. 1) O. 1700 anvendtes dåbskander af træ (rgsk.). 2) 1733 fandtes en tinkande (inv.).

†*Fontegitter*. 1817 anskaffedes otte hængsler til et »stakit« ved dåben (rgsk.).

†*Fontehimmel*. 1684 købtes et tov til »hatten« over dåben (rgsk.).

Prædikestolen er ny. Den tidligere †*prædikestol* blev ifølge en af Thurah gengivet indskrift »forflyttet og oprejst« 1655 og året efter malet. »På den tid var Frederik den Tredje konge i Danmark og Norge, rigshofmester Joachim Gersdorff slotsherre (på Hammershus, sml. †kalkmaleri s. 288), Peder Winstrup biskop, Jens Larsen Malm provst, Hogen Zonnesen Røndebye sognepræst, Peder Larsen Bom degn og Espen Jørgensen og Peder Jensen kirkeværger«¹.

†*Timeglas* på prædikestolen nævnes 1733 (inv.).

Stolestaderne er nye. Af ældre stoleværk er bevaret en *stolestadelåge* af fyrretræ fra 1700'erne, hvori er indsat en lille egetræsfylding, 29×34 cm, fra slut-

ningen af 1500'rne med to udskårne, hjelmede våben, vistnok tilhørende landsdommer Peder Hansen Uf (†1596) og hustru Margrethe Hansdatter, hvis initialer — PH MHD — er indskåret foroven. Døren har barokt, smedet nøgleskilt og aftryk af lange smedede hængsler. Af en rød-hvid marmorering, rimeligvis fra 1823, da kirken ifølge rgsk. blev malet og marmoreret, er kun lidt tilbage; på det øverste rammestykke er malet »No. 8«. Bag på den gamle fylding ses under et lag grå farve spor af to malede våben, de samme, som er skåret på forsiden. I tårnets mellemstokværk.

Hjørneskab fra 1825 (rgsk.) med dobbelt fyldingslåde. Under den nuværende egetræsmaling ses en marmorering.

†*Kiste* til alterklæderne købtes 1692 (rgsk.).

†*Dørfløj*. På våbenhusdøren skal have været malet et billede af S. Clemens under indskriften: »St. Clemens af Rom«².

†*Pulpiturer*. 1704 fik snedkeren Espen Laursen 30 sletdalere for et pulpitur (rgsk.). Thurah omtaler to pulpiturer, det ene med otte små tavler indeholdende korte historiske optegnelser fra sidste halvdel af 1500'rne, det andet, kvindepulpituret, med tre tilsvarende tavler³.

Orgel fra 1882 (rgsk.). †*Orgel*, bygget af Gregersen, købtes 1846 (rgsk.).

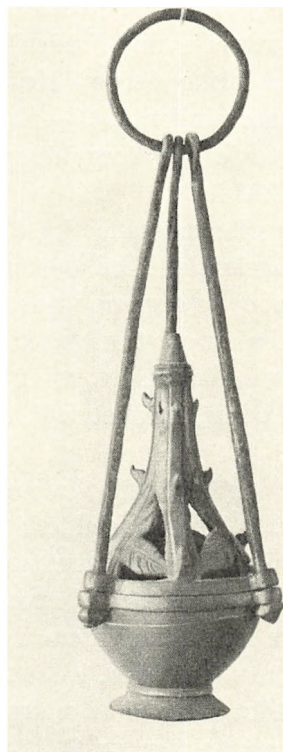
*Pengeblok fra 1600'rne af jernbunden eg, 100 cm høj. Foroven findes et udskåret gavlblædt med rester af indskrift: »Skolens Block«. Spor af marmorering. I Bornholms museum.

Pengetavle fra 1758, af fyrretræ med drejet skaft og udsavet prydgavl. Tavlen er sortmalet, på gavlen står årstallet 1758 og et spejlmonogram I K F. To †*pengetavler* blev repareret 1696 (rgsk.).

Præsterækketavle i tre afdelinger, de to ældste, hvis indskrifter er opmalede, stammer fra 1700'rne. 1823 ønskedes series pastorum fortsat på en ny tavle (rgsk.).

Pesttavle (sml. Rønne, s. 64), glat, i simpelt profileret ramme. Fornyet 1823 (rgsk.).

†*Tavler*. Thurah nævner en række indskrifttavler, som fjernedes ved kirkens

O. N. 1944

Fig. 10. S. Klemens kirke. *Rogelsekar (s. 291).

restauration o. 1750. Således over koret en fortegnelse over de oldenborgske konger, sluttende med Frederik 3.s kroning 1648. På kirkens søndre side stod navnene på biskopperne i København og Lund fra reformationen til o. 1665. Efter restaureringen 1743—52 blev der til minde om denne begivenhed ophængt en tavle med forgyldt indskrift under pulpituret. Sml. kalkmalede indskrifter s. 288 f.

Lysekrone i renaissance fra o. 1600. Rigt profileret midtstang med lille, fladtrykt hængekugle. 2×6 ~-svungne lysearme endende i rosetter forneden og mellem og over armene flade, svungne prydbøjler med nedadvendte profilhoveder. Øverst en stor kronet dobbeltørn og en kraftig ring. Ophængt i koret.

†*Lysekrone* af messing, nævnt 1733 (inv.).

Bornholmerur, mærket I. P. Arboe, anskaffet 1795 for 42 rdl. (rgsk.). I tårnummet.

†*Solur* opsattes 1688 på våbenhuset (rgsk.).

Klokker. 1) Sennmiddelalderlig. Om halsen latinsk versalindskrift: »Ave Maria gracia plena Dominus tecum ben« (»hil dig Maria, fuld af nåde, Herren være med dig«). Indskriften — begyndelsen af »Ave Maria« — slutter ejendommeligt med de tre første bogstaver af ordet »benedicta« (»velsignet«) hvormed lovprisningen fortsætter. Tvm. 103 cm. (Ikke hos Uldall).

2) Omstøbt 1882 af to ældre klokker, hvis indskrifter begge er gengivet på den nye (se †klokker, nr. 2 og 3).

†*Klokker*. 1) Støbt 1601 af Reinholdt Benninck i Lybæk. På klokken fandtes to våben tilhørende slægterne Gagge og Splid samt indskriften: »Anno 1601 lod Claus Kames denne klokke støbe til St. Clemens kirke paa Bornholm efter velbyrdige hr. Jørgen Gages og hr. Lars Nielsens i den tid sogneherres befaling af Rheinolt Benning i Lübeck«⁴.

2) Støbt 1725 af Johan Hinrich Armowitz i Lybæk. Indskrift: »Soli Deo gloria Rege Friderici IV var oberst her Niels West, Hans Ancker Landets provst, her Pedersen sogneprest Hans Madsen Kiercke werge, H. E. S. Me fecit Johan Hienrich Armowitz a Lybeck anno 1725«. Omstøbt 1882 (sml. ovenfor).

3) Støbt 1762 af M. C. Troschell. Indskrift: »Me fudit Michael Carl Troschell Hof Glockengieser Copenhagen Anno 1762 da femte Friderich bare tvilling rigets crone og prydede i fred som Salomon sin throne. Von Urne amtmand var, provst Stenbeck, præst herr From, jeg som tilforn var hæs, til lyd og mæle kom«. Omstøbt 1882 (sml. ovenfor).

GRAVMINDER

†*Begravelse*. Under koret i den gamle kirke fandtes en muret begravelse, hvori det hed sig, at øens adelige embedsmænd blev begravet i ældre tid. 1661

skal den være overdraget til oberst Mikkel Eckstein og dennes efterkommere⁵. 1726 lod sandemanden Mickel Monsen på Simlegaard graven åbne for at ned-sætte sin søns lig (rgsk.).

Runesten. 1) »Lundhøj-stenen«. Indskriften lyder på nutidsdansk: »Gunild lod denne sten rejse efter Ødbjørn, hendes ægtefælle; Krist hjælpe Ødbjørns og Gunilds sjæl i lys og paradís«⁶. På kirkegården.

2) »Kuregård-stenen«. Indskrift: »Svend og Kæld rejste stenen efter deres fader Julger(?)«⁷. På kirkegården.

3) Tre brudstykker fandtes ved kirkens nedbrydning 1881, et fjerde kom til veje 1889 under oprydningen efter præstegårdens brand. »N. N. rejste denne sten efter sin broder Sven. Gud og Guds moder (hjelpe) hans sjæl. . . . kilristede disse runer og (d.v.s. sammen med) Svenne«⁸.

4) To brudstykker, det ene fundet i præstegården 1879, det andet i det nedrevne klokketårn 1881. Alene ordet »ærkebiskops« er læseligt⁹.

5) To brudstykker fundet 1882—83. Kun et par ord, »Asser og . . .« kan læses¹⁰.

6) To brudstykker, tilhuggede til kvadre og fundet 1888 efter præstegårdens brand. På det ene ses enkelte runer¹¹. Alle brudstykkerne er indmuret i nordre kirkegårdsdige (sml. s. 277).

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1735, regnskaber 1755—78, 1783, 1794—1800, 1802—89 (LA). Specifikation m.m. 1766 (Sjællands stiftsovrighed V, div. sager. LA). — Beretninger af Hans Zahrtmann (bygning, kalkmalerier) 1881—83. — Korrespondancesager i NM. — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882, O. Norn 1944 og 1947 (inventar).

Indledning, bygning, kalkmalerier: ¹ Diplomatarium Danicum, 2. rk., bd. 11 (Kbh. 1950), nr. 206, s. 206: Jens Eriksen, hovedsmand på Bh., skænker kapitlet i Lund 11 gårde på Bh. (»item unam curiam in parrochia beati Clementis in Haslæheret«). ² Fortegnelse over kirker og disses ejere, da forordningen af 3. juni 1809 udkom (Da. kanc. RA). ³ Hübertz, s. 132. ⁴ Hübertz, s. 439. ⁵ Ravn, s. 146. ⁶ »Guter«, eller »gotniske« udmøntedes ca. 1340—1450 (sml.: Fritze Lindahl: Møntfundet fra Ebbelnæs på Møn, i: Nordisk Numismatisk Årsskrift 1952, s. 39 f). — Tillægsordet »sorte« må vel betyde, at de 1881 fundne gutter var af ringe gehalt og antagelig præget sent i nævnte tidsrum. ⁷ Ny kgl. Saml. 723, 4°, hvori en marginalnote, som med rationalistisk vrissen tillægger: »Snik snak: men kirken er indviet Sancto Clementi til ære«. — Thurah (s. 104), som afvigende beretter, at kraniet sad indmuret i »kirkemuren straks ved våbenhuset«. ⁸ J. P. Møller: Folkesagn, Bh., 1867, s. 4—5 (opt. i Da. Folkemindesaml.). ⁹ Meddelt Aage Rohmann 25. januar 1950 af en 1866 i Klemensker født mand. (Da. Folkemindesaml.). ¹⁰ Skougaard, s. 333 f.; Møller, s. 16. ¹¹ Omtrent de eneste oplysninger om S. Klemens, Sodemann har indført i kaldsbogen (ved embedet). ¹² De reelle oplysninger om terrænet i ældre tid stammer fra en optegnelse af meget broget indhold (i Da. Folkemindesaml.), meddelt af Vilhelm Bistrup, Rønne. ¹³ Af Zahrtmann opfattet som de hellige tre kongers tilbedelse, en fejl, som tillige med andre misforståelser af Zahrtmann

går igen i Petersen: Kalkmalerier, s. 145, hvis redegørelse også i øvrigt er utilfredsstillende. — Om fremstillingen af lykkehjulet i Tingsted kirke, se anf. v. s. 77 og pl. XXXI 3 samt D.K. Maribo, s.1317. ¹⁴ Leen er i Zahrtmanns øjne blevet til en båd, som døden skyder frem med en stang. ¹⁵ Ikke ueffen farveskitse af Sjølevejningen, udført 1881 af »Hr. boghandlercommis Marcker, Rønne«, indsendt af Zahrtmann, som var skuffet over Stöckels fotografiske optagelser. ¹⁶ Thurah, s. 103. — De nævnte våbener m. m. har rimeligvis været malet i skibet.

Inventar m. m. ¹ Thurah s. 102. ² Thurah s. 104. ³ Thurah s. 102 f. ⁴ Thurah s. 105. ⁵ Thurah s. 104. ⁶ Jacobsen-Møltke nr. 399. ⁷ Smst. nr. 403. ⁸ Smst. nr. 404. ⁹ Smst. nr. 405. ¹⁰ Smst. nr. 406. ¹¹ Smst. nr. 407.

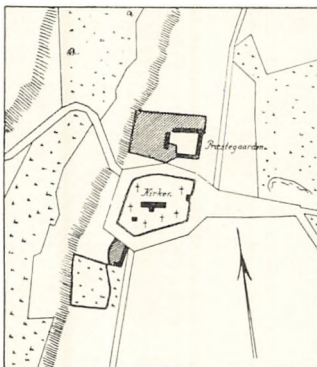

Fig. 11. S. Klemens kirke 1817.

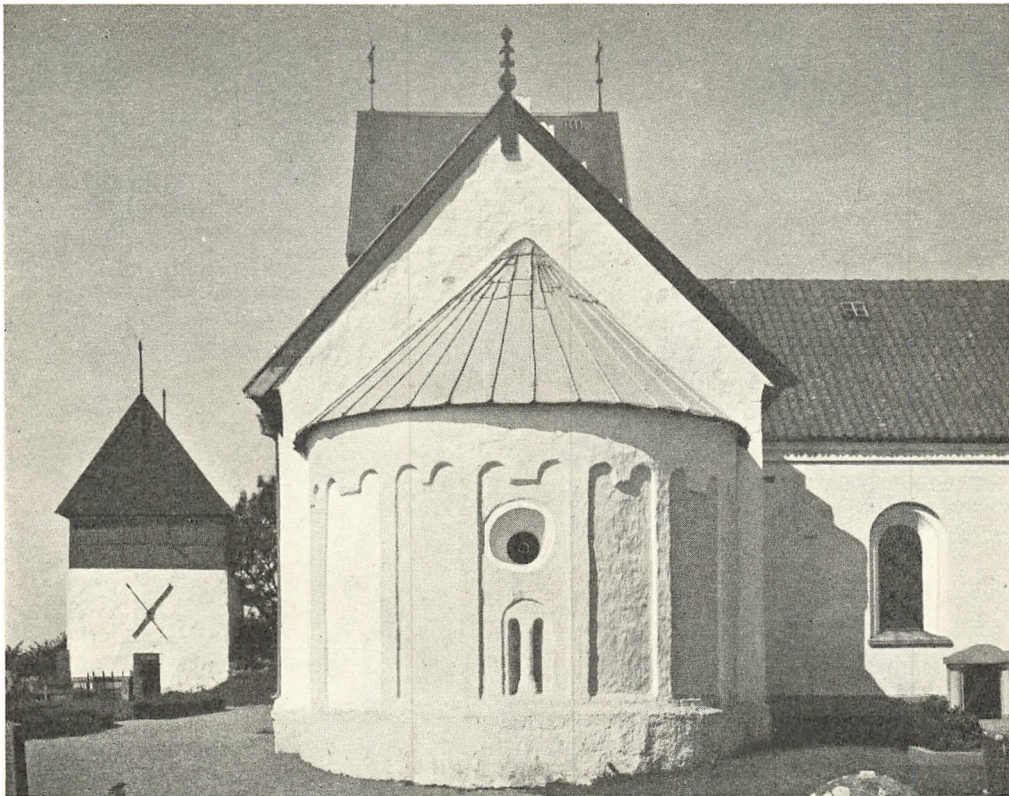

Fig. 1. Ruts kirke, set fra øst.

C. G. S. 1947

RUTS KIRKE

BORNHOLMS NØRRE HERRED

Kirken var i middelalderen indviet til *S. Michael*, ærkeenglen, hvis hellige steder med forkærlighed lagdes højt, og den helgen, hvis dyrkelse tidligst kan spores på øen, hvor hans navn påkaldes i fire tidligmiddelalderlige runestensindskrifter, en enkelt gang endog med fortrin for Guds Moder¹. Første gang kirken nævnes er 1490, og den kaldes da efter helgenen (Sancti Michelssogen)², men året efter omtales den som Røs kirke³, et navn, som snarest indeholder et lokalitetsbetegnende ord⁴, og allerede 1621 antager den »lærde« form »ecclesia Rutziana«⁵, »af Ruth den Moabitiske«, som Ravn siger⁶. Denne form har for længst sejret og fik i ældre tid lejlighedsvis, i analogi med andre bornholmske kirker, tilføjet et helt meningsløst »Sankt«.

Rutsker sogn er nu *anneks* til Hasle, men i ældre tid, i hvert fald endnu 1621, var forholdet omvendt⁷, hvilket minder om, at denne by, ligesom de øvrige små søkøbstæder, i gammel tid var af så ringe betydning, at den oprindelig var annekteret til den landkirke, på hvis sognegrund den er opstået. I middelalderen tilhørte kirken ærkebispem i Lund, men ved reformationen overgik den til kronen, hvorunder den endnu hørte 1809⁸. Den er i løbet af 1800'erne overgået til fuld selveje (sml. Rønne s. 36).

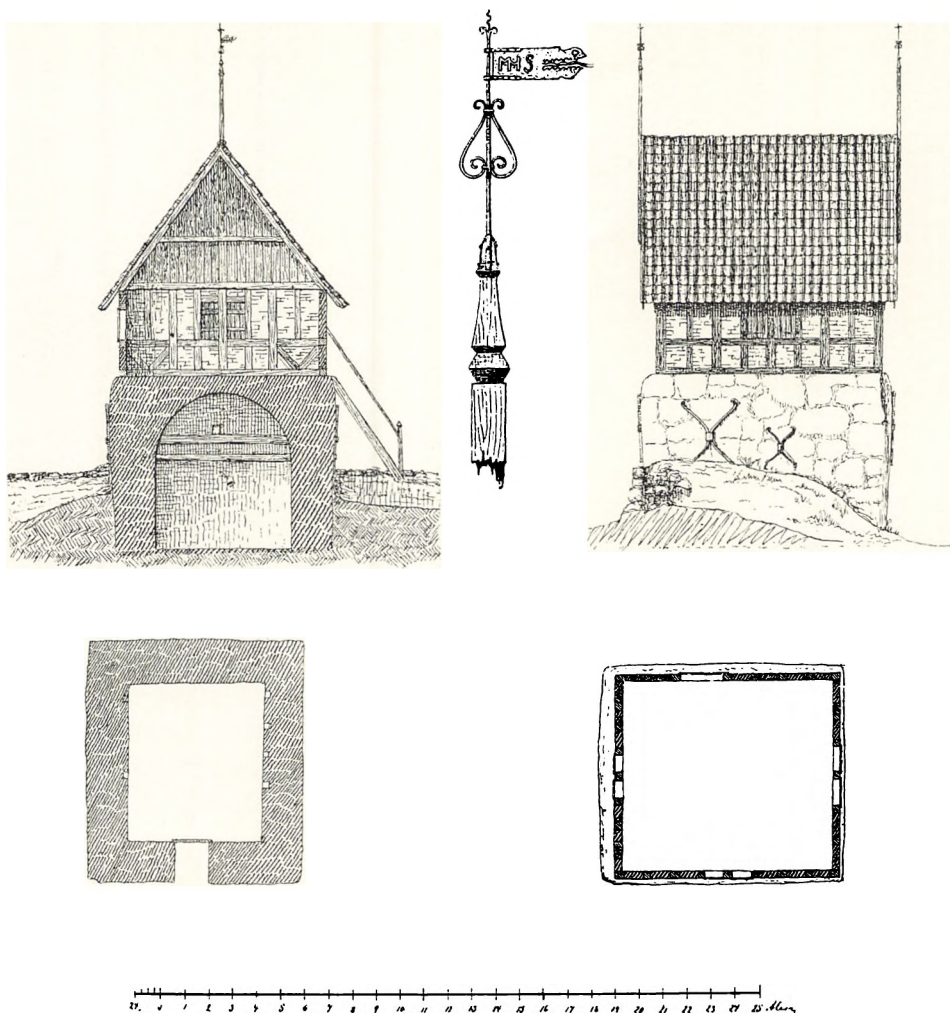

Fig. 2. Ruts kirke. Klokketårn. Øverst snit, set mod vest, sydfaçade og i midten en husbrand, nederst planer af de to stokværk. Målt af M. Bidstrup 1887.

1867 blev der til Mønt- og Medaillesamlingen indsendt 10 sølvmonter fra Christian 4.s og Frederik 3.s tid, som var fremkommet ved at kaste en grav på kirkegården⁹. Monterne, der ikke kom til at indgå i samlingerne, er muligvis blevet skjult under den svenske besættelse 1658. — Af større interesse er dog 3 mønter, indleveret 1886 af Matthias Bidstrup, som havde fundet dem i »en tilmuring af en ældre dørportal på den gamle Ruts kirke, som vi for tiden har under restauration«. Døren må være det sløjfede romanske tårns vestportal (sml. s. 310), og af mønterne var de to »brakteater« fra Frederik 1. og Christian 3., mens slutmønten, en toskilling, var præget 1560 for Frederik 2.¹⁰

Kirken har gjort tjeneste som sømærke: »Er dette punkt vel ikke det højeste på øen (sml. ndf.), er det dog det, som først giver kending af landet, når man kommer nord fra og søger imod østen ind i Østersøen«¹¹.

En klippeblok ved navn »Jættebold« skal efter sagnet være kastet mod Ruts kirke af en svensk troldkarl¹².

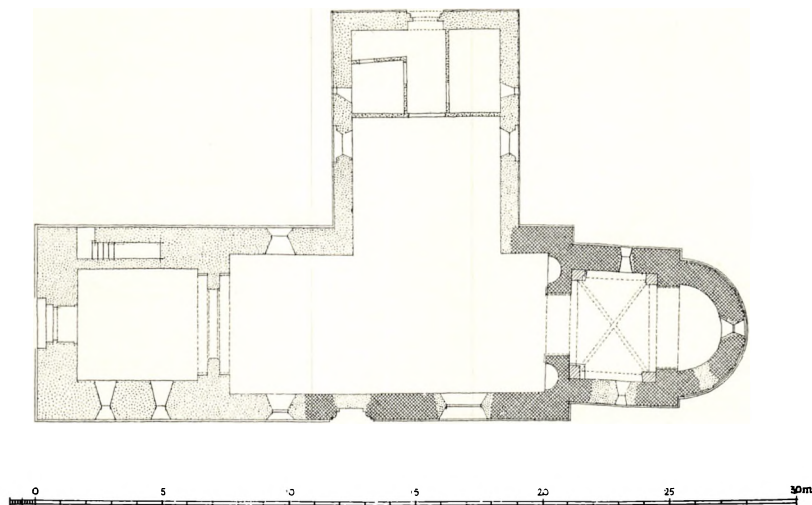

Fig. 3. Ruts kirke. Plan. 1:300. Målt af El. M. 1952.

Fra Rutsker kirkebakke, øens tredjehøjeste punkt (130 m over havet), kan man overse omtrent hele Nordbornholm og skimte en del af Skånes sydkyst. Banken har jævnt fald til alle sider, svagest mod nord og vest, stejlere mod sydøst, ned til landevejen Hasle-Allinge, som løber tæt forbi. Kirkegården, der vistnok er udvidet på de fleste sider, dog næppe mod nord, hegnes nu af simple diger af stablede kampesten, bag hvilke der er opfyldt med jord. En stor del af dette hegn stammer sikkert fra 1850- og 60'erne (rgsk.), yngst er diget mod vest, hvor det er opsat 1891, samtidig med at man langs denne side lagde en kun 7 m bred strimmel til kirkegården. Bideringe findes kun i nord-diget, hvor de måske er indsat 1861, det år, man ifølge kirkeregnskaberne fik slået 28 huller i gærdets sten. En enkelt bindesten blev leveret to år senere. Hovedindgangen mod nord, oprindeligt måske den i regnskaberne nævnte »lig-port«, er nu en simpel, moderne stakitlåge af træ, og en lignende, mindre, indgang findes mod øst. 1689 blev der købt deler »til de to kirkelåger og til skjullet (taget) over den østre ...«; en vestlåge blev nedlagt 1864. Langs digets inderside har man 1874 og senere plantet pile; 1845 voksede der asketræer på kirkegården (sml. Å kirke, s. 133).

Det nuværende kampestensdige virker uanseligt i sammenligning med kirkegårdens middelalderlige hegnsmur, hvis kun lidet under 2 m brede fundament man lejlighedsvis er truffet på ved tilfældige gravearbejder¹. Dette ældre hegns udstrækning og forløb er ikke undersøgt, men dets massive karakter og anselige højde fremgår af en henved 14 m lang, stærkt medtaget murstrækning, som står bevaret vestligt på kirkegården i forbindelse med det nedenfor beskrevne klocketårn. Tårnets kampestens underbygning er opført lige oven på resterne

af den gamle hegnsmur, dog således, at dennes oprindelige ydre murflade har sprunget noget frem for tårnets vestfacade. Murens yderskal er blevet fjernet ved kirkegårdsudvidelsen 1891, og dens sten anvendte i det ny dige, den må dog stå bevaret under jordsmonnet, som er ikke ubetydeligt hævet. Murrestens højde kan derfor ikke måles direkte; skønsvis kan den vel anslås til ca. 3 m over grundstenene. Murens oprindelige højde og øvre afslutning vil næppe kunne udfindes, dens tykkelse har ifølge en notebogsnotits fra 1891 af Henry Petersen været omkring 1 m, hvortil må lægges ca. 50 cm for de manglende facadesten. Den blottede murkerne er af rå kamp, lagt i fed, gullig mørtel, hvis karakter snarest er romansk; hvor stenene er små, er der tilløb til lagdeling. Murens bagside er helt dækket af en jævnhøj, omkring 7 m tyk vold, som for største delen, oprindelig måske udelukkende, er stakket op af græstørv. Fulden umiddelbart bag muren, i tiltagende bredde op mod voldkronen, består dog vistnok af mere eller mindre grusblandet jord, som øverst i volden synes delt i et par lag. Muligvis antyder dette, at volden kan være ældst og senere er blevet forstærket med muren, som i så fald er blevet rejst ved den ydre voldfod, hvorefter man har udfyldt mellemrummet med grus. De sidst nævnte enkeltheder er dog ikke helt at lide på, eftersom de er taget fra et fotografi, vistnok fra 1891, visende det friske brud i nordenden af den bevarede voldstrækning, lige efter at diget blev flyttet ud. Det er derfor muligt, at volden andre steder kan have en helt afvigende opbygning.

Voldens bredde og opbygning og murens styrke og anselighed er lige påfaldende. Ravn, som omtaler hegnet, da det endnu må have været ved magt, bemærker, at »kirkegården, så som den ligger på en såre høj plads, er på alle sider uden omkring som en vold med jord og muld opkast til gærdet, hvoraf folket have sig udi fordum dage for deres fjender forsvaret, gjort dennem skade og ere for deres overvold beskærmede«². Meget tyder på, at Ravn har set rigtigt, og at kirkegården virkelig har været regulært befæstet i den ældre middelalder, men fuld sikkerhed kan ikke nås, med mindre der bliver foretaget en systematisk undersøgelse, såvel af volden og muren, som af fortærrænet, hvor en tilkastet voldgrav måske vil kunne påvises.

Kirkens gamle *klokketårn*, som antagelig stammer fra 1500-tallets senere del, står ubenyttet siden 1886, da klokkerne blev overført til det ny vesttårn. Det var oprindelig hensigten, at klokketårnet derpå omgående skulle nedbrydes, men efter nogen tovtrækning blev det fredlyst under Nationalmuseet, som hidtil har været i stand til at holde det nødtørftigt vedlige på tag og fag. Bygningen er vel ikke videre anselig, men den er karakteristisk, og et indskåret årstal i en gavlem og kølbuesnittene på bindingsværkets knægte tyder på, at dette tårn kan være det ældste bevarede af øens særprægede klokketårne.

Som vanligt er tårnets underdel muret, af rå og kløvet kamp, vistnok helt

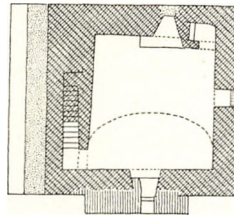
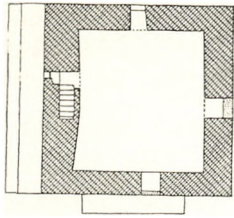
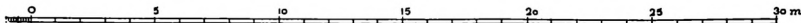
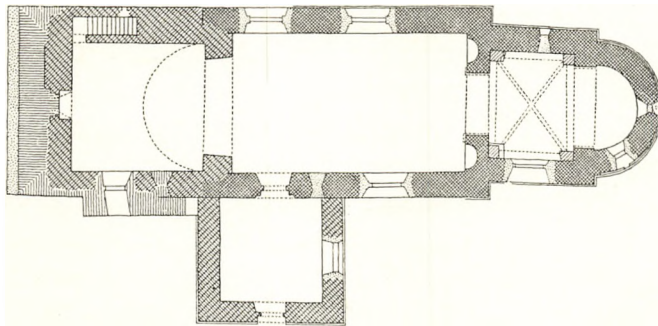

Fig. 4. Ruts kirke o. 1875. Nederst grundplan, t. v. 2. og 3. tårnetage. 1:300. Tegnet af C. G. S., for de 1886 nedbrudte bygningsafsnits vedkommende på grundlag af forarbejder til B.æ.K. og Mathias Bidstrups opmålinger.

uden indblanding af tegl. Underbygningen har aldrig været indrettet til gennemgang. Dens indre er tilgængeligt gennem en retkantet østdør med to stenoverligger, hvoraf den bageste er placeret så lavt, at man nu, efter at terrænet er hævet, må bukke sig stærkt for at komme ind. Det vinduesløse rum er hvælvet, et træk, som ikke kendes fra øens andre klokketårne. Hvælvet har den sædvanlige halvtøndeform, med vederlag mod syd og nord, i langmurene. Mærkeligt er endvidere, at rummet oprindeligt har haft en etagedeling, omtrent i højde med indgangsdørens bageste overligger, kun 160 cm over det nuværende jordgulv, som ligger ikke lidt lavere end terrænet udenfor. Etagedelingens bjælkelag spores endnu i form af korresponderende bjælkehuller, fem

i hver langmur. Det øverste af disse to mørke, jævnt hængende kølige rum har kun været tilgængeligt gennem en lem i gulvet. Formentlig har begge rummene oprindeligt gjort tjeneste som oplagskældere for varer. I kirkeregnskabet for 1742 omtales anskaffelsen af en egestolpe »til at hænge kælder døren ved«, hvilket utvivlsomt må gælde døren i tårnets underbygning, som det har faldet helt naturligt at betegne som kælder, da jo på Bornholm alle gamle bøndergårdes kældere regelmæssigt har ligget over jorden. — Nu, efter at etagedelingen forlængst er fjernet, bruges underrummet som materialskur. Det gennemkrydses af tre murankerbjælker af træ, hvoraf to ligger nord-syd, een øst-vest. De tilsvarende jernankre i façaderne har den sædvanlige x-form. En udgift på 11 slettedaler »for murankere til klokketårnet« bogførtes 1752; en eg til muranker i klokketårnet indkøbtes 1769.

Tårnets øverste etage, klokkestokværket, er af bindingsværk, hvis tømmer er næsten helt fornyet efter fredningen³. Østgavlen er inddelt i tre stolperum, mens der til de andre sider er fire, lidt smallere fag. Konstruktionen er uden tvivl blevet noget forsimplet ved et par århundreders flikning og reparationer, men alle fagene har dog endnu løsholt og opløber, og dukken, det korte, lodrette tømmer under løsholtet, er kun fjernet i vestgavlens to yderfag og i nordfaget mod øst. I disse tre stolperum har man i stedet indsat to afstivende skråtømmere, som går fra fodremmens midte op til løsholtets ender, en ændring, som antagelig er foretaget i 1800'erne. De udkragede taggavle hviler på en særskilt gavlbrem, som bæres af profilerede konsoller, fastgjort øverst på hjørnestolperne. Af disse fire konsoller er een eller to måske fornyede, men deres former er sikkert overalt de gamle, med svagt buet eller aftrappet forside og rundet underkant, hvorover beskeden pynt: kølbuer eller små huljernsstik i platteforkanten over rundledet. Væggenes tavler er udmurede med små mursten, dog står mod øst, syd og vest de to midterste halvfag over løsholtet åbne som glamhuller, der kan lukkes med trælemme.

En fritrappel fra volden nord for tårnet fører op til klokkerummets dør, i hvis overliggende udvendig er skåret: H B J P L, J K S, D 22 JVNI ANO 1740. I det indre står endnu den tomme klokkestol, bestående af tre bind, som har selvstændigt fodtømmer, men hvis stolper foroven er tappet op i undersiden af tagbjælkerne, som oprindeligt har været forstøttet til vægstolperne ved hjælp af korte skråbånd, hvis taphuller endnu ses i den østre tagbjælke. I vægtømmeret og andetsteds ses en hel del skårne initialer og årstal, de fleste nyere og helt moderne. Ældst er årstallet 1611, som trods forvitring står ret tydeligt på indersiden af remmen over vestvæggens stolpetoppe. Endvidere er der i siden af den midterste tagbjælke med skriveskrift snittet: C P S R, H L R, K N P S, N J S, D 16 Junij A^o 1766, og på en af klokkestolens stolper læses årstallet 1714.

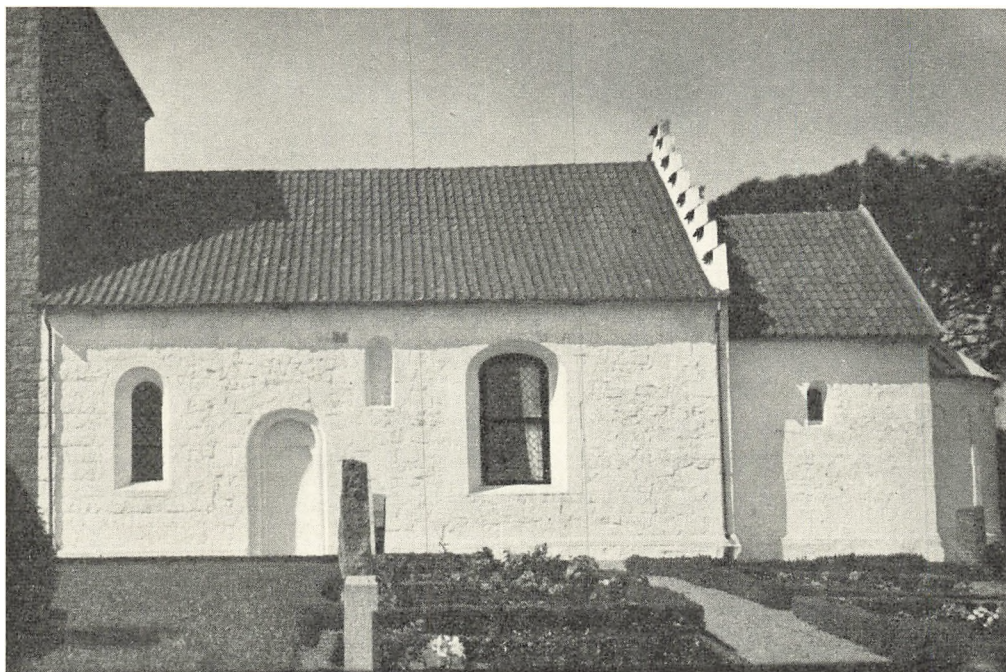

Fig. 5. Ruts kirke. Kor og skib set fra syd.

C. G. S 1947

Det simple tagværk er af eg, uden tvivl forenklet og næsten helt fornyet ved en istandsættelse kort efter fredningen (M. Bidstrup). Et hanebånd i østre taggavl er tildannet af et ældre spær med to nokkede bladspor på sidefladen og fuld af knækkede søm fra tagbeklædningen. Bladningernes retning stemmer godt overens med en skitse af Hans I. Holm, fra tiden 1889—93, som viser, at tagværket dengang, foruden hanebåndene, havde krydsende underspær og temmelig lange, lodrette spærfodsstivere til bjælkerne.

Tårnets murede underbygning står hvidtet, tavlene i det tjærede bindingsværk rappede og afkostede. Taget, som er hængt med vingesten og ligeledes var teglhængt 1801, har måske oprindeligt været tækket med brædder (1693 købtes seks tylter deler til klokketårnets tag, som var ganske forrådnet). Taggavlene er nu, som i gammel tid, beklædt med fjælle og krones stadig af lange husbrande af træ, hvis smedede vindfløje dog er gået tabt. De var af stærkt degenereret dragegabstype; een af dem havde initialerne M H S i gennembrudt arbejde.

Af den udvidede og ændrede *kirkebygning* stammer nu kun apsisen, koret og de østligste tre fjerdedele af skibets sydmur fra romansk tid. En stor tværmur på nordsiden er tilføjet 1877, skibet er 1886 blevet forlænget omkring 3 m mod vest, samtidig med at kirkens romanske vesttårn erstattedes med et

nyt, indrettet som forhal, hvilket har medført, at et romansk våbenhus mod syd er blevet fjernet som overflødig.

Det romanske murværk er opført af forskelligartet materiale, hovedsagelig kløvede og let tugtede marksten. Ret velhuggen granit — næppe heller taget i stenbrud — er anvendt som hjørnesten, til en del profilled og i et par oprindelige vinduer. Som vanligt er silurkalk næsten udelukkende brugt til detaljer, men her langt fra i så stor udstrækning som ved de fleste af øens andre kirkebygninger, og efter bornholmske forhold helt usædvanligt er det, at der til nogle af de mest krævende enkeltheder i ret stor udstrækning er benyttet frådsten. Mørtelens karakter og den særlige fremgangsmåde, som har været fulgt ved opmuringen, er blevet undersøgt ved nedbrydningen af tårnet (se nedenfor), men murværkets oprindelige overfladebehandling kendes alene fra det indre af apsiden, hvis væg har stået med kvaderridser i de bredt udglattede fuger, til at begynde med uden egentlig puds, blot dækket af et tykt og glat lag hvidtning.

Materialet i den med cementpuds lappede, fedt overkalkede *apsis* skal i stor udstrækning være frådsten, rimeligvis gælder dette særlig detaljerne, som er ualmindelig rige. Den kraftigt rundede apsismur hviler på dobbelt skråkantsokkel og er derover lisendelt i syv fag. Lisenerne, som rejser sig fra det øverste sokkelled, afsluttes foroven med dobbeltbuer, hvis konsolagtige sammenstød har vekslende bredde, nogenlunde i takt med fagenes størrelse. Hvert andet fag — midtfaget og det næstyderste til hver side — er bredt, men målafsætningen har ikke været ganske nøjagtig. Kun østfaget har vindue og er desuden fremhævet med et sjældent forekommende motiv, en lavtsiddende, i plan halvcirkulær prydniche, hvis forsænkede, på tvillingbuer hvilende, halvrunde spejl bæres af en lille søjle. Nichesiderne er falsede i plan med spejlet, søjlen så stærkt forvitret, at formen på dens vist kun af cementpudsen sammenholdte base helt er gået tabt. Søjleskaftet er rundt, og man kan endnu ane, at kapitælet må være af tærningstype, vel nok med halsring. Vinduet over nichen er rundt, af opmålingen i B.æ.K. ses, at ydersmigens forkant har et bredt karnisprofil, men dette led sløres nu stærkt af puds.

Det meget korte *kor* har enkelt skråkantsokkel, hjørnekvadere af granit, deriblandt nogle store, og i nord et 1908 genåbnet oprindeligt vindue, som måler 48 × 93 cm udvendig, hvor det sidder 224 cm over sokkelen. Det tilsvarende vindue lige overfor i sydmuren er genfremstillet samme år; indtil da fandtes der her en uformelig stor lysåbning, som var forlangt indrettet af kirkesynet 1834.

I de af restaureringen 1886 uberørte partier af *skibets romanske sydmur* ligger kampestenene i temmelig jævne, vandrette skifter, mens det omsatte murværk er kendeligt på den tilstræbt uordentlige måde, hvorpå stenene er for-

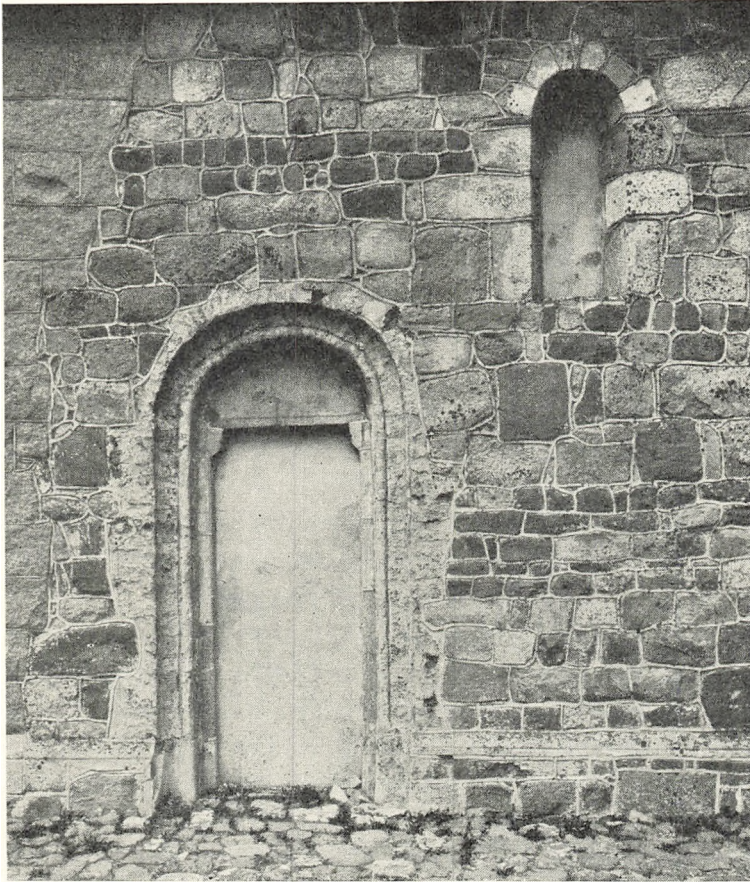

Fig. 6. Ruts kirke. Skibets sydportal (s. 305).

M. M. 1912

muret. Omsat er også sokkelen, som ovenfor er pyntet med en i cement trukken karnis. Højt i muren, tæt øst for et stort rundbuevindue fra 1886 og for en del dækket af dettes randpuds, ses en meget stor, glathuggen kvader, sikkert østkarmen af et romansk vindue. Skibets eneste fuldt bevarede romanske vindue blev fremdraget ved restaureringen og står nu som udvendig niche, godt 3 m længere mod vest. Det sidder i omtrent samme højde som vinduesporet, omkring 260 cm over sokkelen. Vestvinduet er af huggen kamp, i karmene er stenene en hel del større end i det uregelmæssige stik. Der kan næppe have været flere oprindelige vinduer i sydmuren end de nævnte. Også syddøren, som har været i brug indtil 1886, står nu som udvendig blænding, repareret med puds, så at ledføjningernes uensartede materiale dølges. De kraftigt profilerede karme (stor hulkehl, rundstav, fig. 8) er sat af frådsten, bueslaget ligeså, mens døranslaget er af silurkalk og det halvrunde tympanon af kamp, glathugget, langs underkanten med et randslag, som måske ikke er gammelt.

Under tympanet er der små rundede konsoller. Dørlysningsen er 94 cm bred, der ses ingen tærskelsten, men denne kan være dækket af jordsmonnet.

På norddøren, hvis form og profiler ikke kendes, kunne man ifølge Thurah i 1750'erne læse et A^o M D L X II, og han oplyser desuden, at portalen dengang var tilmuret, hvilket dog næppe kan gælde også for dørens inderparti, eftersom kirkeregnskabet for 1714 omtaler, at en egeplanke nævnte år blev lagt over nordre kirkedør. Portalen var usporlig 1874 (den er ikke vist på tegningerne i B.æ.K.) og gik til grunde tre år senere, da man nedrev det meste af muren og udvidede kirken mod nord.

I det *indre* er apsiden hvælvet med en halvkuppel af kløvet kamp. Apsibuen har fremspringende vanger og i vederlaget lige afskårne kragsten med kvartrund underkant. Korbuens kragbånd er omløbende mod vest, lige afskårne i øst, og har forskelligt profil. Det søndre, uskarpt tildannede, har vistnok en stigende karnis forneden og derover et rundled, det nordre hulkant og rundled. Mod skibet flankeres korbuens af rundbuede, i plan halvcirkulære sidealternicher, ret store, men slankt proportionerede (omkring 227 × 100—104 cm); deres sål ligger 1 m over det nuværende gulv.

De østre taggavle er begge romanske, af tugtet kamp i jævne skifter. I triumfgavlen, hvis stenformat er størst, har man 1886 indrettet en højtsiddende gennemgang som afløsning for en tilmuret, ældre luge omtrent i højde med skibets murkrone. Korets taggavl er ubruds og har uden tvivl altid været det. Den på snittet i B.æ.K. viste høje muråbning ind til apsisstaket må være opdigtet, 3: den er ikke angivet på noget af de 1874 udarbejdede måleblade.

Ændringer og tilføjelser. I sengotisk tid, snarest før 1500 (sml. kalkmalerier), har man erstattet korets træloft med et simpelt krydshvælv af munkesten, hvilende på kvadratiske hjørnepiller, som for en del er muret af kamp. I østsiden af den nordvestre pille er indsat et 93 cm langt, svagt tilspidsende søjleskaft, vistnok af granit og sandsynligvis romansk. Vægbuene er runde, ribberne og de kun svagt ophvælvende kapper halvstens. På oversiden er der halvstens ribbeforstærkninger, murede af sten på fladen.

De små kamtakker på skibets østre taggavl må ligeledes være tilføjet i den seneste middelalder, men oprindelige er de kun på nordre taghæld, hvor nogle af dem endnu i dette århundrede stod afdækket med munketegl. 1874 var søndre halvdel af toptinden og alle takkerne mod syd afbrudt, det manglende er suppleret i 1920'erne.

Den 1870 projekterede, men først 1877 opførte⁴ *tværarm* på kirkens nordside er en nøgtern murstensbygning i simple brugsformer uden tilstræbt stil. Indgangen er i nord, og i det indre, som med hele sin bredde og højde er sat i forbindelse med skibet, er der ved gavlen indrettet forrum, trappeopgang m.v. under et højt pulpitur.

Fig. 7. Ruts kirke. Sydfaçade o. 1875. Forarbejde til B. a. K.

1886 blev kirkens middelalderlige tårn nedrevet, skibet forlænget og et nyt tårn opført godt 3 m længere mod vest. Det *moderne tårn* (arkitekt: M. Bidstrup) holder samme mål som det gamle, hvis vinduers tal og anbringelse, trappeføring og øvrige disposition er frit efterlignet. Stilformerne er noget personlige, materialet virker dystert. Såvel vestforlængelse som tårn er opført af ensfarvet stenbrudsgranit tildannet som lange kvadere, lidet bearbejdede på forsiderne, men fint sammenpasset i fugerne.

Det nedbrudte *romanske tårn* var en senere tilføjelse, men efter stilformerne at dømme ikke synderlig yngre end kirken. Nedbrydningen blev foretaget af Bidstrup og tilset af Zahrtmann, som hver for sig har meddelt, hvad de så. Det viste sig, at tårnets oprindelige arkitekturformer havde været langt rigere end dets ombyggede og af senere murforstærkninger for en stor del dækkede façader lod ane. Tårnet var egentlig blot udsat til reparation, dog var man på forhånd klar over, at denne måtte blive meget omfattende, og som befrygtet viste murværket sig gennemgående at være meget skrøbeligt. Man opgav da at bevare selv tårnets nederste parti, underrummet, hvis ejendommelige enkeltheder således gik tabt, lige efter at de var fremdraget. Af det oprindelige tårn og det omtrent lige så mærkelige romanske våbenhus er der nu kun bevaret ni sten, de fig. 8 gengivne arkitektoniske fragmenter, som ligger opstabled i det nuværende tårns mellemetage tilligemed et brudstykke af en runesten.

Tårnets med en stigende karnis profilerede frådstenssokkel (fig. 8) lå i samme højde som skibets sokkel, men såvel mod nord som mod syd manglede der forbandt i sammenstødet. Zahrtmann har iagttaget, at skibets sokkel på disse steder havde hjørnestein med fuldstændig udhugget profil på den i tårnet indmurede side, og han formodede derfor, at profileringen havde fortsat sig på den gavl, hvormed skibet havde været afsluttet mod vest, før tårnet blev bygget. At dette måtte være en tilføjelse, fremgik ligeså klart af to andre forhold: kalkpudsen på skibets langvægge fortsatte flere steder indtil 15 cm ind i tårnets murliv, hvilket viste, at den oprindelige gavl havde stået tilsvarende længere mod vest, og udvendig, i de nederste 1—2 alens højde over sokkelen, var der slet intet forbandt mellem skib og tårn. Ifølge Bidstrup var tårnet »så vel som hele den gamle del af kirken . . . opført af ukløvede marksten, . . . formurede i en brungrå, cementagtig mørtel — utvivlsomt bornholmsk cement med tilsætning af ler. Hovedmassen af muren består af granit, men cementsten [ɔ: silurkalk], sandsten, jernsten og frådsten forekommer også, om kun i ringe mængde. Enkeltheder, til eksempel buer, døre, luge- og vinduespartier er udført af de løsere [af disse] stenarter«.

Som vanligt bestod tårnmurene af en ydre og en indre murskal, hvis mellemrum var udfyldt med mindre sten og mørtel. Kærnefylden var dog ikke så løs som i Knudsker og Vester-Marie kirketårne, heller ikke fandtes der, som i de nævnte tårne, store flade sten, stillet på højkant med bredden udad, i façaderne. Gennemgående bindere sås lige så lidt her som i andet middelalderligt brudstensmurværk, men man iagttog, at tårnmurene var lagdelte, fra sokkelen omtrent helt op til sidemurens krone. De klart fremtrædende skel, som kunne følges gennem hele murtykkelsen og for det meste var horisontale, bestod af en art 5 til godt 12 cm tykke »skifter« af kalkstensskærver, forbundne til et samlet lag ved hjælp af en trækulblandet, cementagtig mørtel. Skærvelagens indbyrdes afstand vekslede fra omkring 30 til 50 cm. Ifølge Bidstrup havde skærverne i disse tynde lag været udsat for »mere eller mindre brænding, og når hertil kommer trækulstumperne, der findes i mørtelen, da er det rimeligt at antage, at bindemidlet i den gamle mørtel har været bornholmsk cementsten, der er blevet brændt og pulveriseret på byggepladsen, efterhånden som arbejdet på tårnet skred fremad; de utilstrækkelig brændte cementsten er derefter blevet slåede til skærver og benyttet til at udjævne de uregelmæssige markstensskifter i murværket«. — Ganske tilsvarende afstrygninger af skifternes kærnemørtel blev året efter bemærket under nedbrydningen af kirketårnet i Rø (s. 366).

Tårnets underste etage har aldrig haft vinduer mod nord, her fandtes der blot en højtsiddende, smal glug ind til trappeløbet, men tårnrummet har til gengæld fået rigeligt lys fra syd, hvor der blev påvist to romanske vinduer,

et meget sjældent forekommende træk. Det vestre, som må have været næsten helt ødelagt, har ikke kunnet indtegnes på planen fig. 4, men det østre var ret vel bevaret og kun forhugget udvendig, hvor den vestre karm tilligemed de nærmeste kvadre i den runde bue samt noget af sålbænken manglede. Indvendig var de kraftigt smigede karne trukket mærkbart sammen opefter, og foroven var vinduet afdækket med en tynd stenplade, en konstruktion, som afgjort må være valgt af hensyn til tøndehvælvet (sml. S. Knuds kirke, s. 189). Dækpladen havde en smule fald udefter, mod den rundbuede vindueslysning, i hvilken der forneden sad ret betydelige rester af et sandsynligvis senmiddelalderligt glasvindue (fig. 9). Hvis Bidstrups opmåling gengiver sprossernes tværsnit rigtigt, må disse have været støbte, ikke valsede, som i nyere tid. Om ruderne er oplyst, at glasset var rødbrunt og stærkt medtaget af ælde.

Påfaldende er endvidere, at tårnet har haft en oprindelig *vestportal*, den eneste romanske tårnportal, som kendes fra Bornholm. Den kunne i forvejen spores i det indre, hvor den stod som en rektangulær blanding. Udvendig var den skjult af den nedenfor omtalte brede murforstærkning, som dækkede det meste af tårnets vestside. Da denne påmuring var blevet fjernet, viste det sig, at portalens yderparti ikke var mere ødelagt, end at dens oprindelige udseende kunne rekonstrueres (fig. 10). Den ser ud til at have brudt sokkelen, i karmsiderne og i det runde bueslag har den haft en kraftig fals med affaset forkant. Lysningens døranslag var sat af smalle, kantrejste stenflager og afsluttedes foroven med små, rundede konsoller, som bar et tympanon af silurkalk. Tympanet, hvis spejl er en smule forsænket, og begge konsoller er bevaret (fig. 8).

Lige over portalen, kun godt en alen over dennes buetop, blev der fremdraget et lille *rosevindue*. Udvendig var alle stikkvadrene fjernede, men nederst i lysningen sad endnu en enkelt sten, hvis inderkontur røbede, at denne del af vinduet havde været firkløverformet. Det af silurkalk murede, intakte inderparti var derimod cirkelrunt. I sin art var dette vindue det eneste på øen.

Tårnets underrum kan ikke have tjent som forhal til kirken, i så fald måtte der have været en almindelig dør ind til skibet og ikke, som her, en arkade i omtrent hele rummets bredde. Denne tårnbue var rund, med kampestens vanger afsluttede med kragsten, af silurkalk ligesom bueslaget. Over rummet var der spændt et tøndehvælv, hovedsagelig muret af kalkstensflager, henved 40 cm tykt i isselinjen, og med vederlag i syd og nord. Helt mod vest i nordvæggen gav en kun 52 cm bred, firkantet dør adgang til den stejle tårntrappe, hvis snævre løb var udsparet i den tykke nordmur.

Tøndehvælvet i den lave *mellemlage* vendte på tværs af underrummets hvælving, en ordning, som har fordelt hvælvingstrykket mere ligeligt på tårnets fire sider. Det øverste tøndehvælv var dog klemt ned til den lavest mulige højde og spændt så fladt, at vestmuren allerede tidligt havde givet sig ud.

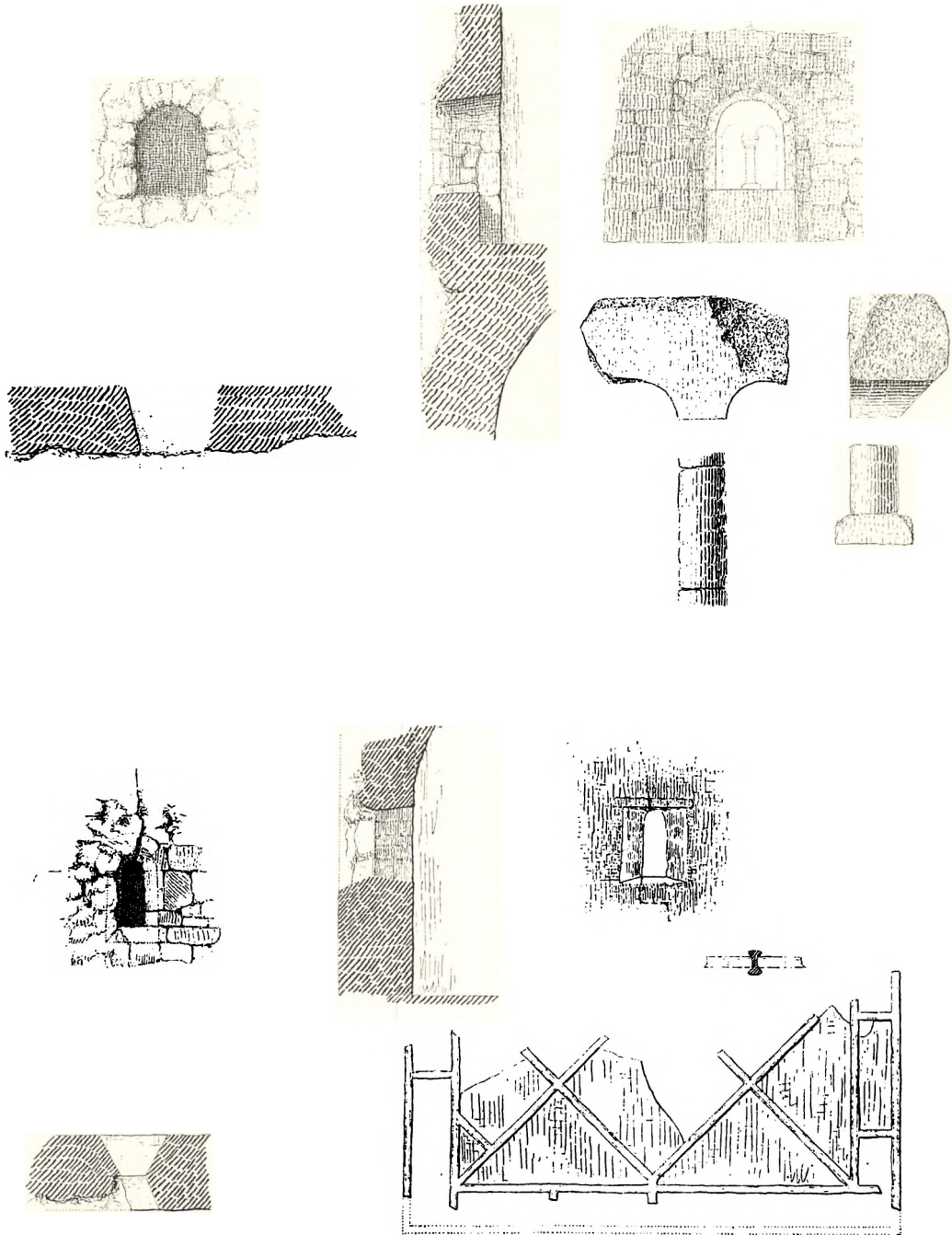

Fig. 9. Ruts kirke. Øverst: Muråbning mod syd i tårnets 2. etage 1:96, samt frådstenssøjle og tvillingbue fra et dobbeltvindue, 1:24 (s. 312). Nederst: Sydvindue i tårnets underetage, 1:96, brudstykker af glasvindue, 1:4, samt profil af blysporse, 1:2 (sml. s. 310). Iagttagelse af M. Bidstrup under tårnets nedbrydning 1886.

Hvælvet omtales 1874 som faldefærdigt, og det var afstivet med en tømret stol af eg, hvori årstallet 1735 og forbogstaverne S M A S (M og A sammenkrevet) stod skåret. Rummet, hvis fugede murværk var blankt (Brunius), havde mod nord en rektantet, smiget glug, blændet i lysningen. I østvæggen fandtes en oprindelig gennemgang til skibets loft, på nær det øverste lukket 1848, da skibet fik trætondehvælv. Midt i sydvæggen så man det svagt smigede inderparti af en stor, rundbuet åbning (godt 130×210 cm), hvis ydre lysning var stærkt indsnævret af påmuringer, som stod i forbandt med en senere rejst udvendig støttepille. Påforingerne dækkede en tyk, 70 cm høj brystning yderst i muråbningen, og udenfor, indkastet som kærnefyld i støttepillen, lå der en del fragmenter af bygningsenkeltheder tildannet af frådsten: en tvillingbuet overligger, brudstykker af et søjleskaft og en lav, kvadratisk søjlebase med halvrunde sideflader. Kapitælet var forsvundet, men brudstykkernes mål viste, at de hørte sammen og måtte stamme fra en romansk søjledeling, stående udvendig på brystningen i muråbningen (fig. 9), en detaljering, som minder stærkt om prydnichen i korrundingen. Vinduesmotivet har sikkert været repræsenteret i Vester-Marie kirketårn (s. 234). — Overliggeren og en stump søjleskaft er bevaret (fig. 8).

Tårntrappen fortsatte i vestmuren, hvor dens underdør var anbragt i rummets sydhjørne; den udmundede med en overdør siddende skævt i vestvæggen i 3. etage. I trapperummets ydervæg, lige over for overdøren, var der en lysåbning, som gjorde det ud for vindue på denne side, til hver af de andre sider var der en ganske simpel, nærmest som en lille luge udformet åbning, som stod tilmuret udvendig, på nær den nordre. Disse vinduer var anbragt påfaldende lavt, og da man 1886 har iagttaget, at de øverste 110 cm af tårnets øst- og vestmur tilligemed de ydre rande af de tværvendte taggavle bestod af fastere murværk, som virkede nyere, er tårnet uden tvivl senere blevet forhøjet, snarest vel i forbindelse med en ændring eller fornyelse af tagkonstruktionen.

Bidstrup har oplyst, at *tagværket* var af svært, pommersk fyrretræ, men næsten helt oprådnat. Til hvert spær var der fra bjælken ført to stivere, parallelle med fagets modsatte spær og så lange, at de dannede tre krydsningspunkter i hvert fag. Nær kippen var der i et af spærene snittet 1588, hvilket årstal ifølge Zahrtmann »tydeligt kunde kendes at være indskåret før tømmeret var blevet tørt«. Muligvis var forhøjelsen af tårnets murkrone og gavlhæld ligeledes foretaget 1588. Taggavlenes ældre kærner ser det ikke ud til, at man har undersøgt nøjere. Zahrtmann mente, at deres form nok kunne tyde på, at tårntaget oprindeligt havde været stejlere.

Et i søndre gavlspids indmuret, omtrent lodretstående, i 125 cm højde bevaret, 15×15 cm svært tømmerstykke har muligvis været en rest af en fløj-

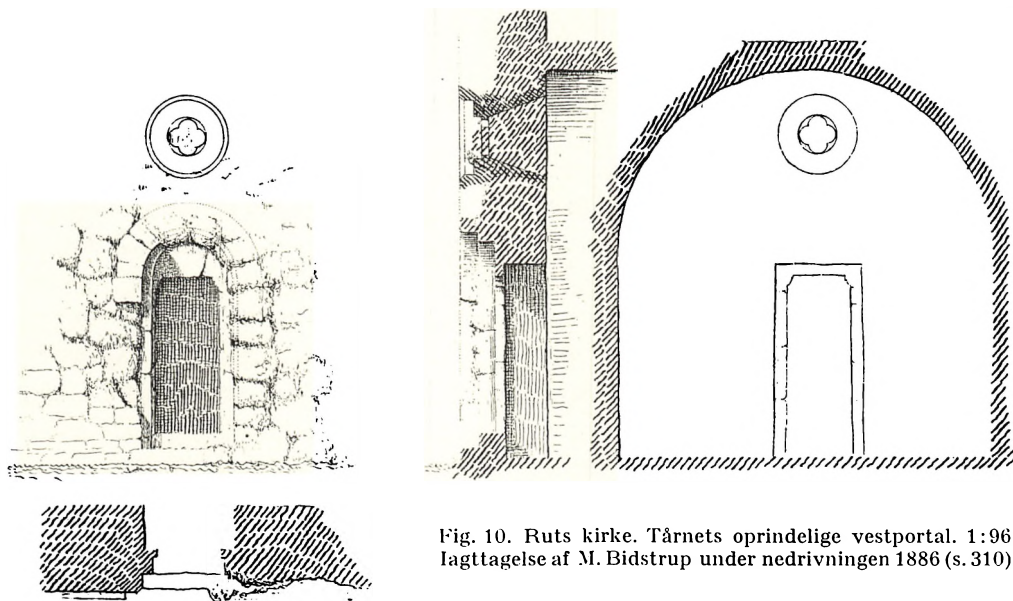

Fig. 10. Ruts kirke. Tårnets oprindelige vestportal. 1:96. Iagttagelse af M. Bidstrup under nedrivningen 1886 (s. 310).

stang (»husbrand«). På gavlskråningerne var der kamtakker, muret af munkesten (format: $26 \times 13 \times 8,5$ cm). Nogle af dem var endnu tækket med »smalle, halvcirkel- og tragtformede, med spidsnakke forsynede munketagsten«. — Tagfladerne var hængte med vingetegl; 1733 var tækkematerialet rimeligvis af samme art (rgsk.: »taget på stabelen at aftage og igen at oplægge«).

Våbenhuset midt for sydportalen, en romansk tilføjelse næppe ret meget yngre end tårnet, var det oprindelig hensigten at istandsætte (kirkesyn 1881), men 1886 »kom den tekniske tilsynsførende og øvrige sagkyndige til erkendelse af umuligheden af at bevare kirkens gamle våbenhus, der for øvrigt så vidt vides var udsat til ombygning af kirkesynet«⁵.

Den lille, indvendig kvadratiske bygning var opført af marksten, formuret på omtrent samme måde som i tårnet, idet man under nedbrydningen også her lagde mærke til de ejendommelige, vandrette lag af halvbrændte kalkstensskærver. Murhøjden over den lille, skråkantede sokkel var kun omkring 220 cm. Et stort, firkantet vindue mod øst stammede øjensynlig fra 1800'rne, og den vestre langmur er på opmålingerne fra 1874 vist ubrudt. Det er meget vel tænkeligt, at der i romansk tid slet intet vindue har været på nogen af siderne.

Våbenhusets oprindelige portal stod fuldkommen bevaret og var sat af tre forskellige materialer. I det ydre var hele portalens forside — karmhjørnerne, de dobbelt rundede kragbånd og det med en stor og en lille rundstav profilerede bueslag — helt og holdent udført af silurkalk, men de tynde kalkstensplader var overalt bagmuret med frådsten, som stod synlig i vangerne og på

rundbuens underside. Det smalle døranslag, der foroven endte i modvendte konsoller (een bevaret, fig. 8), var også af silurkalk, tympanet derimod af granit. — I det indre var portalen retkantet, østkarmen lige, vestkarmen let smiget. En muret bænk langs væggene er indtegnet på et målesnit, men findes ikke angivet på nogen af grundplanerne.

Taggavlen havde 15 små kamtakker, kun 23 cm tykke, og derfor sikkert fuldstændig fornyede med små mursten. Det uden tvivl meget sene tagværk var hængt med vingetegl.

Af de to under beskrivelsen af det romanske tårn omtalte svære murede forstærkninger, hvormed man havde søgt at holde sammen på de skrøbelige tårnmure, stammede i hvert fald kærnen af den vestre sikkert fra 1500-tallets senere del. Denne pille, som i bredden dækkede hele tårnets vestfacade og nåede omtrent helt op til tredje stokværk, bestod af to til forskellig tid opførte murskaller. Den yderste, knap 50 cm tykke påføring stammede fra 1846 (rgsk.), og var opsmurt løst udenpå en ældre, på lidt nær dobbelt så svær forstærkning, bag hvilken vestfacadens sten næsten overalt var borttaget. Ved den ældre påmuring var vestportalen blevet blokeret, og i denne tilmuring er de i indledningen omtalte tre mønter fundet.

Den yngste af mønterne var slået 1560, på den tilmurede nordportal stod skrevet 1562, og tårnets tagkonstruktion var opsat 1588, hvilket tyder på, at kirken ved denne tid er blevet hovedrepareret efter en fastlagt plan, uden at fjerne noget af det bestående. Sidenefter og indtil 1877 og 1886 har ændringerne været lidet mærkbare og har fortrinsvis omfattet det indre; de bevarede kirkeregnskaber beretter næsten udelukkende om vedligeholdelse. De indledes 1684 med en bemærkning om, at et rundt kirkevindue og dets gitter måtte »flys«, fordi de blev fordærvet ved et kirketyveri. Reparationen må gælde rosen i apsiden, og tyven må have været åleslank, når han har kunnet mase sig ind gennem en vindueslysning, som kun var godt 35 cm i tværmål. Rundvinduet har altså dengang endnu været i brug; 1874 var det blændet. Det blev genåbnet 1908.

De på planen fig. 4 viste, men ikke i det foregående omtalte vinduer, stammede vistnok alle fra den tidligere del af 1800'erne. I skibet anbragtes 1848 et nyt, hvælvet bræddeloft, 173 cm højt i buen, som var i brug indtil 1877—86, da det nuværende, tredelt knækkede træloft blev opsat over tværarmen og skibet, hvis tagværker samtidig fornyedes. Kortaget er ældre, af krydsbåndstype, men næppe middelalderligt, apsidens tagværk er utilgængeligt. Det sidste er tækket med bly, tårnet med skifer, mens resten af kirken er teglhængt. Kortaget har ny vindsceder af træ, afsluttet i toppen med en profileret husbrand.

De romanske bygningsafsnit, udbygningen på nordsiden og vestforlængelsen står hvidkalket, tårnets granitkvadre blanke.

KALKMALERIER

Istandsættelsen af koret blev indledt mod slutningen af 1907 og begyndte med en rensning af det indre, som stod dækket af puds, lagt på i to lag, intet af dem gamle. Under denne 5 cm tykke skal fandt man en del *kalkmalerier*, som følgende sommer blev undersøgt af Eigil Rothe. Hovedparten af det fundne var fragmenter, af vidt forskellig alder og gennemgående slet bevarede, især fordi vægfladerne var blevet rått ophugget til fæste for den senere puds. Værst stod det til med de ældre udmalinger, som nu er vanskelige at holde ud fra hinanden, og hvis tidsfæstelse derfor kan være problematisk nok. Alene korhælvets renaissanceudsmykning var så tåleligt bevaret, at man efter 22 års tøven skred til en restaurering med tilføjelse af det meget, som manglede. Resten — bortset fra det nedenfor omtalte Mariabillede — blev overkalket.

De ikke store vægflader, murerne havde skånet, blev undersøgt af Rothe, der ikke havde held til at fremdrage synderlig nyt udover et ret stort brudstykke af en figurfremstilling øverst i bunden af nordre sidealturniche. Dette billede er malet på et tyndt hvidtelag, der hæfter direkte på den oprindelige, med ske glattede puds, og indrammes af en senromansk bølgeranke, tegnet med okkergule linjer på den hvide bund og indadtil kantet med rødbrunt. Af selve billedet, hvis præg er kvindeligt og som vel kan have forestillet Maria, er de nederste to tredjedele ødelagt. Skikkelsen er klædt i brunrød underdragt og bærer hvid kappe og hvidt hovedlin. De udviskede ansigtstræk og halvt oprakte hænder har været tegnede med gul okker, baggrunden står gråsort. Til venstre for hovedet, overskåret af randstriben, ses noget lyst med rester af rødbrune konturer, vistnok en hånd med et nu tomt skriftbånd. Billedet må være det ældste af det, undersøgelsen bragte for dagen, og kan antagelig stamme fra midten af 1200-tallet.

I den tilsvarende alturniche syd for korbuen fandtes kun svage farvespor og nogle i kalken indridsede linjer, som ikke gav mening.

I koret har der næppe været romansk maling eller dekoration. Her var de ældste fragmenter, som kan have stammet fra en fuldstændig udmaling af rummet, vel nok middelalderlige, men dog sikkert adskilligt yngre end billedet i alturnichen. De beskedne levninger var kun tilfældige stumper, hvilket dog ikke helt tilslørede, at billedernes kvalitet havde været ringe. Nogenlunde kendeligt var et fast afgrænset maleri øverst i apsidens halvkuppel, en siddende skikkelse omgivet af en kvadratisk, grå ramme indstregt med sorte dobbeltkonturer. Figuren troned på et sæde, hvis høje, grå ryglæn havde opstående, gule sidestolper, var iført et gråt, fodsidt klædningsstykke og bar derover en rødbrun kappe. Den høje, spidse hovedbeklædning havde rundet top, let udbuede sider og var forneden krammet op hele vejen rundt, virkede

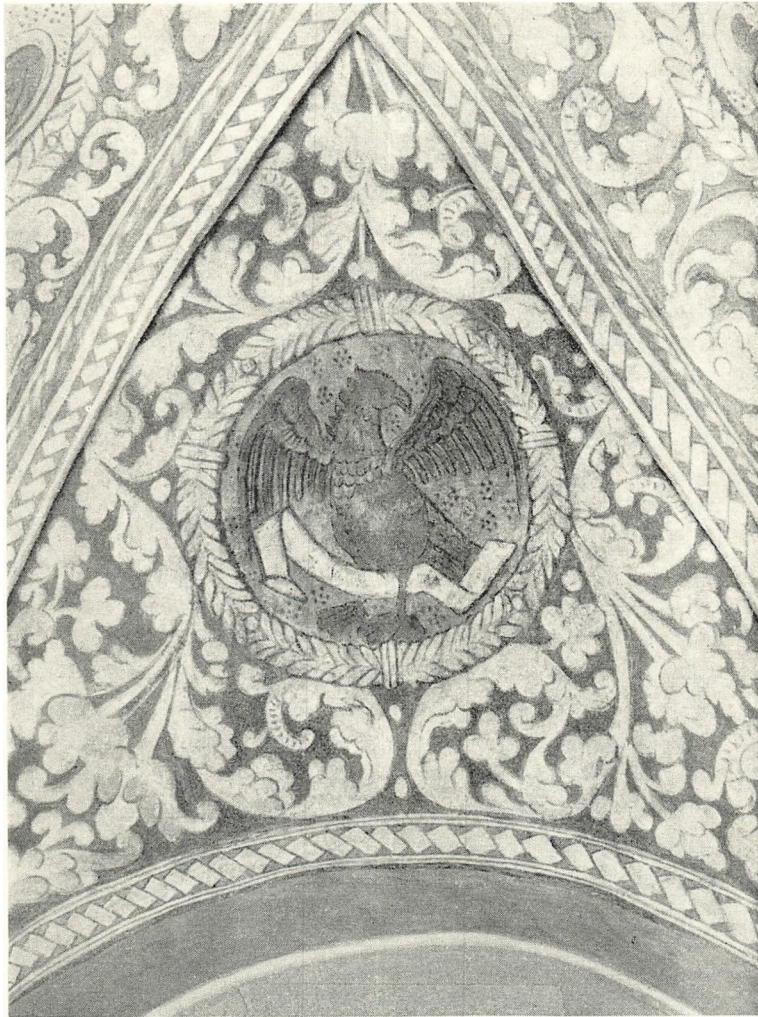

således mere som en almindelig hue end som en bispelig mitra. Rothe oplyser ikke, om hovedet var fremhævet med en glorie, og en sådan efterspores forges på hans fotografier. Disse viser svagt det store scepter, skikkelsen førte i højre hånd, men derimod ikke det korsprydede rigsæble, hvorpå den venstre skal have hvilet. Inden for rammen var baggrunden tonet grå, forneden omkring stolen med et udfyldende mønster af stregkrøller. Af optagelserne får man nærmest det indtryk, at maleren på denne måde har villet markere tron-sædets opstilling på en lille græsgroet høj. — Rothe tydede billedet som Kristus, en »rex gloriæ« i den senere middelalders fremstilling, hvilket også kan være rimeligt efter billedets fornemme plads. Det var for øvrigt malet påfaldende højt i hvælvet, måske trængt til vejrs af en forud eksisterende, anselig altertavle, og dets format var ikke stort, inden for rammen kun omkring en meter i kvadrat. Maleriets alder må betegnes som usikker, selv om nogle få lukkede majuskler, som sporedes på vægfladen til venstre for billedet, vel snarest har stammet fra tiden før 1400.

Samtidige med billedet på apsinhvælvet var antagelig de fem medailloner, som Rothe har skimtet på apsisbuens krumme underflade. Hver af dem indcirklede et brystbillede, som dog var så ødelagte, at ingen detaljer kunne skelnes. Muligvis har de kalkmalerier, som sporedes andetsteds i koret, også hørt til denne udmaling. Midt på nordvæggen, lige vest for det indvendigt skævt siddende, romanske vindue, fandt Bidstrups murere nogle meget store, ubestemmelige farveklatter, som var malet på væggens inderste, ujævnt tilstrøgne pudslag. Omtrent en alen under vinduets sålbænk var der endvidere et 7 à 8 cm bredt, vandret bånd, øverst en rød streg, derunder en grå, og mellem dem nogle sparsomme rester af sortgrå bølgeranker. Disse farvespor blev overpudset uden nærmere undersøgelse.

Dækkende de omtalte fem medailloner var der senere på undersiden af apsisbuen malet stående mandlige figurer, to til hver side. Mod nord kunne man endnu skelne S. Andreas med sit skråkors og derover S. Peter med nøglen, mens de tilsvarende to figurer på buens søndre del var forsvundne på nær nogle ubestemmelige skygger. Småbitte glorieskiver karakteriserede personerne som hellige, og bag dem skal den grå baggrund have været udfyldt med det samme stregmønster som på apsismaleriet. Det er måske dog alligevel tvivlsomt, om disse fire helgener har været samtidige med billedet i apsinhvælvet. Sekundære var de i hvert fald, og det er ikke utænkeligt, at de hørte sammen med en af dekorationerne på korbhvælvet.

I det senere indbyggede korbhvælv blev der fundet kalkmalerier fra tre perioder. To kunstløse *senegotiske bemalinger* har afløst hinanden og dækkes nu atter helt af den tredje og sidste udsmykning, en i 1930 restaureret og suppleret elegant *renaissancedekoration fra tiden noget efter 1559*.

E. L. 1930

Fig. 11. Ruts kirke. Korhælvets nordkappe med renaissancedekoration (s. 318).

Inderst på hvælv, malet i et lag hvidtekalk, hvormed den oprindelige puds var overstrøget, sad der ubetydelige rester af en tilsyneladende meget rå dekoration, bestående af grove, rødbrune streger, som havde dannet en slags geometrisk mønstring. Af den næstfølgende udsmykning, som ligeledes var sengotisk, var langt det meste bevaret. Noget fuldstændigt indtryk af denne mere rige dekoration kunne man dog ikke få, eftersom dens vigtigste led forblev skjult under renaissancemalerierne, men tydelig nok havde der i top punkterne af de fire hvælvingskapper været malet en med rødbrunt indrammet medaillon, udfyldt med hver sit evangelistsymbol og omgivet af planteornamentik, vistnok udelukkende rankeslyng, hvis pedantiske og magre ud-

førsel svarede til de lige så uopfindsomme, yngste kalkmalerier i Ols kirke (s. 354 f.). De stift trukne stregspiraler var okkerrode og meget spagfærdigt karakteriserede som vækster, idet afslutningerne overalt bestod af små tørre blad-duske. Hvælvingsribberne var dækket af tilsvarende slyngværk.

Renaissancedekorationen er for så vidt en gentagelse af den sengotiske udsmykning, som den har bibeholdt de oprindelige motiver og ordnet dem på samme måde, men den er et ulige bedre arbejde, udført med kyndigt håndelag. Dens bevaringstilstand var ikke altfor god, og restauratoren (Egmont Lind, 1930) har derfor været nødsaget til at udfylde en del store lakuner med nymaling, som dog er af en sådan art, at man med føje tør antage, at udsmykningens nuværende tilstand i karakter og afbleget farveholdning svarer til den originale. Mindst restaurerede, blot lidt istandsatte, er de runde medailloner, hvori man ser de fire evangelisters tegn holdende skriftbånd. Fra øst, sønden rundt med solen: Engelen (Sanctus Matt. .us), Oksen (ulæseligt), Løven (S. Marcus) og Ørnen (S: Io. . .). Symbolerne står på grå bundtone, som er mønstret med sorte prikker ordnet i rosetter, og medaillonernes rammer er tegnede som bladkranse, sammenholdt af tværbånd. Hvælvingsbunden udenom er rødlig, men har ikke været ens i alle fire kapper, idet den nu afblegede bundfarve mod syd og nord oprindelig havde rødbrun okkertone, mens den mod øst og vest viste sig at have været mønje, som var dekomponeret. Mod denne tunge baggrund har den i sig selv bastante akantusornamentik måske virket lettere end nu. Det stadig prægtige bladværk står lysegråt, kontureret med sort, og hist og her er der lagt mørke slagskygger ind på bundfarven. Hvor pladsen indbyder til det, er der anbragt små dråber eller kugler mellem bladslyngene. Hvælvingsribbernes flader er udfyldt med fortløbende bånd, bestående af skråtliggende forskudte rektangler (fig. 11).

Det er muligt, at også korvæggene kan have været smykket med dekorationer af samme kunstner, Bidstrup har i hvert fald bemærket enkelte rester af gråblå maling siddende på et meget tyndt hvidtelag, som dækkede de ældre farvespor på korets nordvæg. Nu om stunder er renaissancemalerierne indskrænkede til selve krydshvælvet, hvis østre skjoldbue bærer en temmelig lang indskrift med smukke frakturbogstaver, som forekommer helt læselig, men hvoraf kun få ord med sikkerhed er tydet, nemlig: »... den først ... paa kieregorden 1559 bleff begr. . .«. At der hentydes til en begivenhed, som fandt sted 1559, er klart nok, men deraf følger ikke, at indskriften, og dermed kalkmalerierne, er udført netop i dette år eller ganske kort efter. Trods forskelligheder virker akantusværket såpas beslægtet med bladornamentikken i Åker-malerierne (s. 152 f.), som er daterede 1571, at det nok kunne have på det nærmeste samme alder.

1689 fik Albertus (Sax) maler den sædvanlige daler og to mark for at op-

sætte oberstens våben på kirkemuren (rgsk.). Dette *kalkmalede våben* har haft sin plads over den såkaldte brude- eller øvrighedsstol (Thurah), som stod i kirkens nordre side (rgsk.). Ordlyden af den vedføjede *indskrift* er for en gangs skyld bevaret, ifølge Thurah stod der: »Efter Høyædle og Velbaarne Hr. Oberste Ober Commandant og Amtmand paa Bornholm Hr. Johan Didrich von Wetberg, Herre til Østerup-Gaard, med sin Velbaarne Frue Siselle Grubbe, til en Amindelse opsat i Ruths-Kirke. Ao. 1685«. — Årstallet angav Wettbergs embedstiltrædelse.

LOFTSMALERIER

Ifølge Thurah (1756) var kirken nylig blevet renoveret, især indvendig udpydet og sired. Fra denne istandsættelse stammer måske så det af ham omtalte *malede loft* med følgende dybsindigt-pudsige *indskrift*:

Hans Christensen Pilegaard—Christian Pedersen Rosendahl—Thoer Hansen
Kiæregaard

De trende Ruths-Kirkemænd med Quindernes Samtykke
Har dette Kirkens Loft med Malning ladet smykke
Hver af dem gierne har trey Daler givet ud,
Derfor de lønnes af Trefoldighedens Gud.

INVENTAR

Alterbordet er et nyere, malet træpanel. †*Alterklæde* af blåt taft med sølv »tagger« nævnes 1743 (inventarium). Som *allerprydelse* tjener et moderne krucifiks.

*Allertavle (lig. 12) i renaissance fra o. 1625. Storstykket har som hyppigt på Bornholm to arkadefelter med store diamanthosser på pilastre og bueslag samt yderst to smalfyldinger, foran hvilke de kanelerede storsøjler, som står på kraftige postamentfremspring, er anbragt (søjler og postamentfremspring er fornyet 1943 efter et gammelt fotografi). Foruden af storsøjlerne bæres den fremspringende gesims af en volutsungen konsol under midten. Topstykket mangler, men erstattedes tidligere af et kors. Svungne, udsavede storvinger med volutter og frugtklaser.

Stafferingen er delvis fornyet 1943¹ på grundlag af farver fra 1753. I postamentfeltet står en gul kursivindskrift på sort bund: »Anno MDCCLIII est hæc aræ Rutschianæ tabula sumptibus pastoris ecclesie Laurentii Randers iterum perpicta cum Andreas Magni filius esset tutelarius — H. J. Møln pinxit« (»år 1753 er Ruts kirkes allertavle malet påny på sognepræst Lars Randers' bekostning, da Anders Mogensen var kirkeværge — malet af H. J. Møln«). I

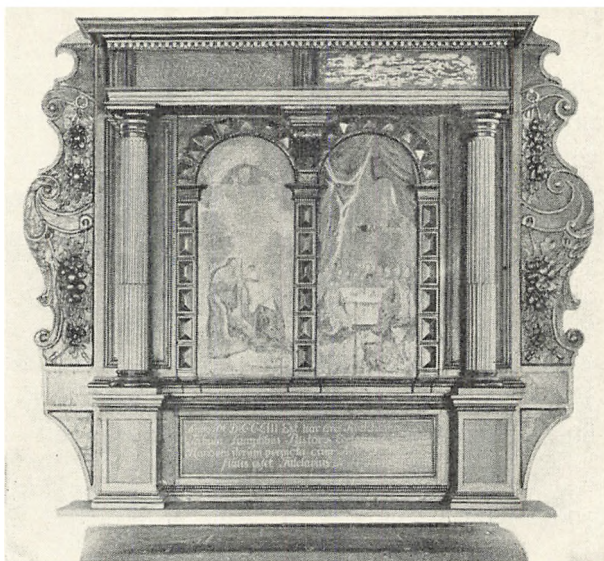

Fig. 12. Ruts kirke. *Altertavle (s. 319).

O. N. 1947

frisefelterne findes rester af indskrifter, og i storstykkets arkadefelter er, formentlig af Møln, malet to billeder (olie på træ) forestillende Jesu dåb og nadveren, det sidste af stor lighed med et maleri i Nykirkes altertavle (s. 214). I Bornholms museum.

Altersølv. Kalk og disk fra 1869, købt hos Adolph Falck, København (rgsk.). *Oblatæske* fra 1885 (rgsk.).

*Kalk (fig. 13) fra begyndelsen af 1500'erne, forgyldt, 16,4 cm høj. Sekssidet fod med fodplade og profileret standkant; på oversiden er graveret et kors, hvis støbte Kristusfigur mangler. På det sekssidede skaft er over knoppen graveret med versaler: »maheli« (?) og under knoppen »ihesus«. Stor, flad knop med seks rudebosses, hvori er graveret Ihesus med versaler; knoppens over- og underside har fladt opdrevne tunger med vekslende graverede mønstre. Oprindeligt tilspidsende bæger. På fodpladen Lybæks bystempel og et mestermærke indeholdende et anker. Af samme sølvsmed kendes en kalk i sortebrødreklostret i Wismar, skænket dertil mellem 1508 og 1528 af rådmand Arnold Slois². Den tilhørende forgyldte *disk*, som har graveret kantlinje og cirkelkors, er sikkert yngre. I Nationalmuseet.

† *Vinflaske* af tin anskaffedes 1722. 1743 nævnes to tinflasker, den største på to potter (rgsk.). † *Vinkande* af glas nævnes 1766 (inventarium).

† *Sygekalk* og disk af tin omtales 1743 (inventarium). 1787 blev berettelsestøjet solgt (rgsk.), og et nyt sæt af sølv købtes i fællesskab med Hasle kirke (kun disken bevaret, sml. s. 79).

Fig. 13. Ruts kirke. Alterkalk (s. 320).

O. N. 1944

Alterstager af sengotisk type, 28 cm høje. Profileret fod med høj kant, let konisk skaft med to flade ringe og tragtformet, fladt profileret lyseskål. Lysetorn af træ.

†*Røgelsekar* omtales oftere i inventarierne som et »ildkar«, indtil det 1787 blev solgt (rgsk.).

†*Messehageler*. 1) 1722 købtes lærred, kniplinger og sølvspænder til messehagelen. 2) En ny messehagel af rødt fløjls med ægte guldgaloners skænkedes 1759 af menigheden (rgsk.).

†*Korbuekrucifiks* (?). Et trækors »over kirkens østre gulv« var 1834 råddent og ønskedes nedtaget (syn).

Døbefont, (fig. 14) romansk, af granit. Foden, der er hugget af en sten for sig, har form som et omvendt trapezkapitæl med skarpkantede hjørnekammer og en kraftig vulst foroven; nederst på hver side er hugget en bort af små,

E. S. 1952

Fig. 14. Ruts kirke. Døbefont (s. 321).

runde tunger. Kummen er omtrent cylindrisk, har konisk bund og en flad profil under munden. Intet afløb. Tvm. 63 cm. (Ikke hos Mackeprang). 1848 blev fonten malet med stenfarve (rgsk.), som siden er fjernet igen.

Dåbsfad af malm fra o. 1575, af syd-tysk herkomst. I bunden en opdrevet bebudelsesfremstilling i dobbelt minuskelbort og på randen indstemplede ornament. Tvm. 50 cm. *Dåbskande* af tin, købt 1861 af hofkandestøber Hans Høy (rgsk.).

Prædikestol og *stolestader* er nye. Om den gamle †*prædikestol* vides kun, at snedkeren 1753 fik betaling for himmelen (rgsk.), som ifølge en rimet indskrift samtidig blev malet på bekostning af fenrik Hans Olsen Sonne og hustru Grethe Sode³. †*Skriftestol* nævnes 1698; og 1753 fik snedkeren betaling for den

(rgsk.). †*Brudestol* stod 1709 i kirkens nordside, men benyttedes ikke (rgsk.). Senere kaldtes den øvrighedens stol og blev 1754 stafferet, bl.a. med et billede af den samaritanske kvinde ved brønden under indskriften: »Anno 1754 er denne Brude eller Øvrigheds Stoel malet paa samtlige Sogne Bøndernes velvillige Bekostning«⁴.

†*Skab* ved alteret fik 1744 ny lås (rgsk.).

Nyt *pulpitur* i nordfløjen. †*Pulpiturer*. 1) 1744 blev »den gamle lægter« brækket ned. 2) En lægter blev 1848 hævet og ombygget, og 3) en ny anbragtes langs kirkens nordmur, støttet af otte drejede søjler (rgsk.).

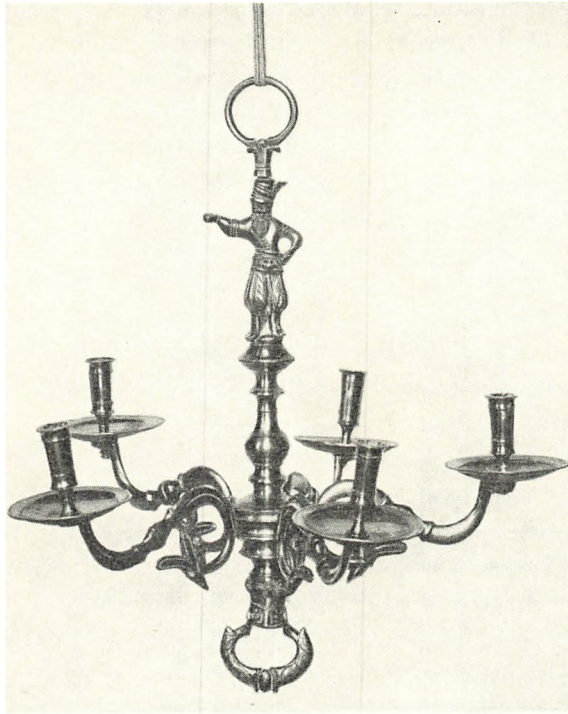
Orgel, nyere.

†*Pengeblok* anskaffedes 1775 (rgsk.). *Pengetavler* 1) 1789; på bagbrættet skimtes årstallet under en rød overmaling. 2) Nyere efterligning af nr. 1.

Lysekroner (fig. 15) i renaissance fra 1500'ernes slutning. Profileret stang med pæreformet balusterled, forneden et dobbeltansigt med en ring af to delfiner i flaben, foroven en skægget mandsfigur i tyrkerdragt. Fem ~-svungne arme med lyseskåle og -piber. I koret.

Kirkeskib, tremastet skonnert »Primula« af Svendborg fra 1940⁵.

Klokker. 1) 1580, støbt af Matthias Benninck i Lybæk. Om halsen en fint formet akantusbort og versalindskriften: »Anno domini 1580 Matias Benninck

S. Bengtsson fot.

Fig. 15. Ruts kirke. Lysekroner (s. 322).

me fecit laudate deo in simbalis« (»M. B. støbte mig i det Herrens år 1580. Pris Gud med klokker«). På hankene skæggede mandshoveder. Tvm. 100 cm.

2) 1631, støbt af Felix Fuchs i København. Om halsen tolinjet versalindskrift: »Denne kloche tin (!) Ridskierche paa Borrnigholm ehr blefven stofft orh (!) bevilget. Aus den feur flos icn (!) Felix Fuchs gos mich (»af ilden flød jeg, F.F. støbte mig«). Til anno 1631 Gads aerns (!) forfremmelse«. Tvm. 67 cm.

Begge klokker er ophængt i nye klokkestole, men på gamle bomme med smedede beslag. I vesttårnet.

† *Gabestok* med låsejern anskaffedes 1738 (rgsk.).

GRAVMINDER

Gravsten. 1) O. 1632. Michel Olsen, »menighedens lærer«, sognepræst o. 1612–32. Grå kalksten, 118 × 87 cm, med fordybede skråversaler. Forneden læses datoen 19. februar 1632. Stenens eneste udsmykning er en dobbelt rammestreg. Nu henlagt i det afgravede dige nord for klokketårnet.

2) 1830. Bondemand Hans Jørgen Kloer, født på 2. selvejergård 24. maj 1723, død på 21. selvejergård 15. august 1830. Neksø-sandsten, 135 × 78 cm,

med kursivindskrift i ovalt felt. Rosetter i de overste hjørner. I diget syd for klokketårnet.

3) 1849. M. P. Funch, født 1847, død 1849 på den 42. selvejergård. Rektangulær Nekso-sandsten med fordybet kursiv i ophøjet skriftfelt. I diget syd for klokketårnet.

4) 1850. Jørgen Kofoed Rømer, født 7. juni 1802, død 29. november 1850. Nekso-sandsten, 70×51 cm, med fordybete versaler. I øvrigt som nr. 2.

Desuden findes på kirkegården adskillige sandstensmonumenter fra sidste halvdel af 1800'erne.

Et brudstykke af en *runesten* med ordene »N. N. lod ... [G]ud hjælpe ... og Gu[ds moder]« blev 1877 fundet i tårnet⁶. Nu på kirkegården.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1794, regnskaber 1806—89 (L A). Sjællands stiftsovrighed V, diverse sager, specifikation over inventar m.m. 1766 (L A). Sjællands bispearkiv, indkomne sager 1800—05 (L A). — Mathias Bidstrup: Tegninger og beretning fra restaureringen 1886, i B M. — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882 (inventar), Hans Zahrtmann 1887 (iagttagelser fra nedbrydningen af det romanske vesttårn), Eigil Rothe 1908 og Egmont Lind 1930 (kalkmalerier), Otto Norn og C. G. Schultz 1947. — Korrespondancesager i N M II. — Henry Petersen: Notebog II (1891?), s. 140 f.

Indledning: ¹ Runestenene Nylars 1.: Gud Herren og S. Michael, Klemensker 1: Krist og S. Michael, Klemensker 4: Gud og S. Michael, og Østerlars 2: Krist og S. Michael og S. Maria. (Jacobsen-Moltke, nr. 379, 399, 402 og 398). ² Hübertz nr. 28 (s. 28): Væbneren Olaf Bagge sælger »2 mine gårde ... liggendes udi Sancti Michelssogen på Bornholm«. ³ Hübertz nr. 29 (s. 29): Køberen, Per Langh, omtaler gårdene som liggende »udi Røskirkesogn«. ⁴ Bornholms Stednavne (1950), s. 231. ⁵ Ibidem. ⁶ Ravn, s. 149. ⁷ Visitatsbog 1616 og 1621 (Hübertz, s. 601): »Ryds kircke oc civitas Hasleff« har samme sognepræst. ⁸ Fortegnelse over kirker og disses ejere da forordningen af 3. juni 1809 udkom (Da. Kanc. RA). ⁹ Mønt- og Medaillesamlingens arkiv, ad 11. april 1867. ¹⁰ Brev fra Bidstrup af 12. juli 1886 (NM II), hvorpå Herbst har noteret sin bestemmelse af mønterne, og at de blev tilbagesendt 15. juli 1886. ¹¹ Rawert og Garlieb: Reise til Bornholm (1819), s. 189. ¹² Aug. F. Schmidt: Danmarks Kæmpesten, s. 172.

Bygning: ¹ Således ved udgravning til et nødtørftshus i diget nord for tårnet. Kampestenmuren synes netop på dette sted at svinge vesten om kirken. Den stod her bevareret i indtil tre skifters højde; de middelstore kampesten var muret i meget kraftig mortel. (Iagttagelser af O. Norn fra besøg 19. juni 1954). ² Ravn, s. 149. ³ Klokketårnet blev 1938 istandsat af NM (arkitekt C. M. Smidt), som fornyede 2 fodremme, 6 stolper, 6 løsholter og 6 dukker. ⁴ Opførelsesåret fremgår af et andragende fra sognerådet til folketinget om statstilskud. (Cultus-ministeriet, 1. dept. PP 455, 4. marts 1889). Ansøgningen blev ikke bevilget. ⁵ Ibidem. — Andragendet fortsætter med snurrig logik: »Det viste sig imidlertid, at tårnets (o: det gamle tårns) underste stokværk, som før var benyttet til kirkerum, særlig egnede sig til at erstatte det gamle våbenhus derved, at en oprindelig indgangsdør mod vest kom til syne under nedbrydningen. Men

da kirkens indre rum ikke turde formindskes (∴ ved til forskel fra det gamle tårn at indrette det ny som forhal), måtte man bygge en forlængelse af kirkeskibet med 5 alen til en bekostning af 4498 kr. . . .⁶

Inventar og gravminder: ¹ Ved malerm. P. Kofoed og kustode H. P. Holm. ² Kunst- und Geschichts-Denkmäler des Grossherzogthums Mecklenburg-Schwerin II, 165. ³ Thurah, s. 116. ⁴ Thurah, s. 115. ⁵ Henningsen: Kirkeskibe, s. 162. ⁶ Jacobsen-Moltke: Danmarks Runeindskrifter nr. 408.

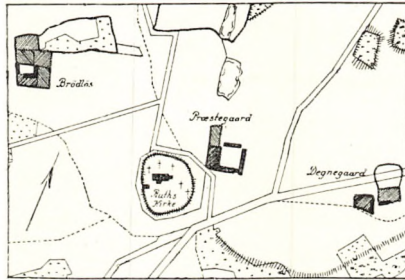

Fig. 16. Ruts kirke 1817.

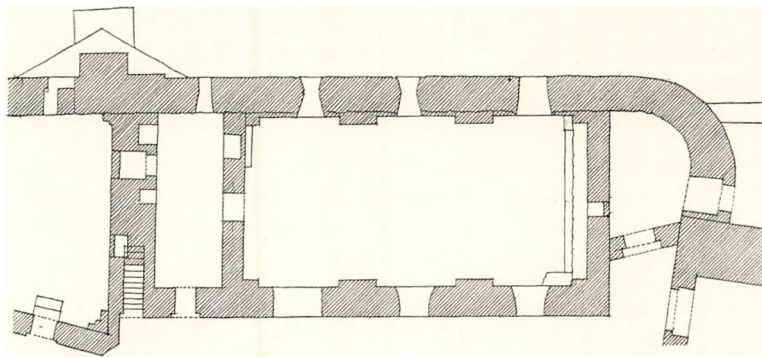

Fig. 1. Hammershus ÷ slotskapel. Plan. 1:300. Målt af Niels Hauberg 1908.

HAMMERSHUS ÷ SLOTSKAPEL

BORNHOLMS NØRRE HERRED

Første gang et kapel omtales er i ærkebisp Karl Galens testamente 1334. Det var da nyindrettet og angives viet til *S. Margaretha*¹. Borg og kapel tilhørte, fraset kortvarige afbrydelser, ærkesædet i Lund indtil 1525, da kapitlet mod nogle herreder i Skåne afstod hele Bornholm til kronen, som derpå forlenede øen til lybækkerne for et tidsrum af 50 år. I denne periode var Hammershus sæde for den lybske foged, som iværksatte en del byggearbejder, bl. a. på kapellet; således anmodede fogden Herman Boitin 1548 rådet i Lybæk om en prædikant, da kapellet igen var »færdigt«². Efter at lenet 1576 atter var kommet under kronen, og en kongelig lensmand havde efterfulgt lybækkernes foged på Hammershus, benyttedes kapellet fortsat af borgens besætning, og indtil Joachim Gersdorffs tid (lensmand 1651–58) skal der til stadighed have været »forordnet« en slotspræst, formodentlig en af øens sognepræster³. Efter svenskekrigene kom slottet i forfald, men endnu 1682 betegnes kirken som »ikkun lidet brøstfældig«⁴, og de nedenfor omtalte kalkmalerier tyder på, at kirken endnu har været benyttet ved denne tid. 1743 rømmedes slottet og benyttedes derpå som stenbrud, indtil ruinen 1822 blev fredlyst.

Kapellet har udgjort understokværket i en større bygning i den indre borgs nordfløj umiddelbart vest for borgens hovedtårn, Manteltårnet. Om murværket delvis kan stamme fra det 1334 nævnte kapel, lader sig næppe afgøre, før hele borgens bygningshistorie bliver taget op til overvejelse. Kirkebygningen er af rektangulær grundplan og opført af røde munkesten i et uregelmæssigt munkeforbandt, ofte med tre eller flere løbere for hver binder. For nordmurens vedkommende er der dog blot tale om en halvtstens skalmuring af den ældre af kamp og silurkalk opførte indre ringmur. Mens denne er bevaret i noget over understokværkets højde, er de øvrige mure nedbrudt indtil et par meter over terrainet. Østgavlen brydes kun af en rektangulær, nu blændet

åbning, som har ført ud til et uregelmæssigt trappehus, som forbinder kirken med Manteltårnet, og hvori der har været opgang til etagen over kirken. Nord- og sydsiden har hver tre smigede, munkestensindfattede vinduer, som i nord er fladbuede, mens deres øvre afslutning er ukendt i syd; det vestligste vindue i syd er dog nu helt udslettet og muren gennembrudt til jorden, hvilket antagelig er sket for at skaffe bekvemmere adgang for folk, som har hentet bygningsmaterialer i det indre. Udelukkes kan det dog ikke, at der har været en dør på stedet. Den egentlige indgang til kapellet er i vest ad en fladbuet dør, som forbinder kirken med en smal forhal, hvorfra en udvendig falset dør fører ud i borggården. Forhallen har fået lys gennem et lille svagt smiget, vandret afdækket vindue i nordmuren. Nordligt i vestmuren sidder mellem to fladbuede nicher en nu blændet passage til det følgende rum, »Hestemøllen«.

Over kapellets *indre* har været spændt tre hvælvinger, hvis forlæg er bevaret i form af otte munkestenspiller, som nærmest leder tanken hen på grat-hvælv⁵. Disse har ikke ganske respekteret vinduerne, og det kan muligvis være indbygningen af dem, der sigtes til i 1548 (jfr. indledningen). 1756 stod ifølge Urne »Overhvelvingen endnu temmelig heel«⁶. Forhallen, der traditionelt betegnes »Krudttårnet«, omtales 1757 som en »Hvelving«⁷, men om den virkelig har været overhælvvet kan ikke ses nu; af den tøndehvælvning, som det er mest nærliggende at tænke på, er ingen spor synlige. Under kapellets nordvest-hjørne er muret en stor varmeovn, hvori man har kunnet fyre fra en kælderagtig sænkning i forrummets nordende. Om denne indretning bemærker Urne 1756, at »allernederst i det vestre og nørre Hjørne af Kirken synes at have været een Skorsteen og muelig een Kakkelovn derved til Varme i Kirken«⁸.

KALKMALERIER

På kapellets østvæg er konstateret spor af kalkfarvet puds. Om denne dekoration beretter Johan C. Urne udførligt i sin beskrivelse 1756⁹. På muren »oven over, hvor Alteret har staaet« kendtes endnu med »vandfarve« malet nogle »Vaabener samt Navne af nogle Lensmænd eller Gouverneurer, her har været satte over Landet«. »Øverst paa høyre Haand« Holger Rosenkrantz (lensmand 1626—45) og hans to hustruer, Lene Gyldenstjerne og Karen Krabbe. Dernæst Christian Giedde (amtmand 1678—82) og hustru Magdalene Sibylle Urne samt årstallet 1678. »Neden under i den anden Linnie« Falk Gøye (lensmand 1587—94) og fru Karen Iversdatter Krabbe. »Viidere hen« Hans Schrøder, 1669 adlet Løvenhielm (kommandant 1662—73); ved siden af fandtes ifølge Urne hans frues våben, en sparre, som dog hverken passer på hans første hustru, Barbara v. Ahlefeldt, eller den anden, Sophie Bjelke. »Neden under i 3die Linie« stod Christian 5.s navnetræk og valgsprog »Pietate et Justitia«

(»ved fromhed og retfærdighed«). Derunder den allestedsnærværende Johan Diderich von Wettberg (kommandant 1685—94) »med Vaaben og hans fulde Titel« samt hustruen Sidsel Grubbes våben. Ved siden af fandtes endelig et dobbeltskjold med Gøye- og Krabbevåbnene, vel henvisende til den tidligere nævnte Falk Gøye og hustru.

INVENTAR

Ved østvæggen er fundet rester af et muret †*alterbord*. Efter traditionen skal den udskårne *renaissancealtertavle*, som nu opbevares i Allinge kirke (s. 87), være flyttet dertil fra slotskapellet¹⁰.

†*Prædikestolen* har efter Urne stået ved østvæggen, syd for alteret.

I øvrigt synes kapellet i de senere år at have været spartansk udstyret. Alt hvad et inventarium fra 1682 finder værd at nævne, er et par store †*lysestager*, en gammel ubrugelig †*messehaigel* og messeskjorte, en lille †*tinkalk* samt »2de af sal. Fuchs's og Frues Vaabener« (Adolf Fuchs, kommandant 1660—62) og en tavle »illiigemaade med hans Vaaben paa og C 5tus«⁴.

KILDER OG HENVISNINGER

J. Paludan: Synsforretninger over Hammershus Slot, i Danske Samlinger 1868—69, s. 325—37. V. Møllerup: Redegørelse for Nationalmuseets 2. Afdelings Virksomhed. 1907. S. 46 ff. P. Hauberg i Bornholmske Samlinger 1912. S. 139—58. M. Borch: Om Bevaringen af vore Ruiner, med særligt Henblik paa Hammershus, Aarb. 1914. S. 82—94. — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1884 og P. Hauberg 1886 ff.

¹ Kr. Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder, s. 68. ² Hübertz, s. 169. ³ Ravn, s. 155. ⁴ Danske Samlinger 1868—69, s. 326. ⁵ En ribbekonsol og et par profilsten, som iflg. en tegning af Løffler (i NM) skal være fundne i kirken, stammer snarere fra »Hestemøllen«. ⁶ D. Saml. s. 330. ⁷ Smst. s. 336. ⁸ Smst. s. 331. ⁹ Smst. s. 330 f. ¹⁰ Johan Hansen: En bornholmsk Haandværkers Erindringer, udg. ved Th. Lind, Rønne 1934, s. 92.

Fig. 1. Salomons kapel. Ruinen set fra syd før restaureringen.

Fot. i NM.

†SALOMONS KAPEL

BORNHOLMS NØRRE HERRED

Det ejendommelige, ensomt liggende kapel, som rimeligvis ikke har haft nogen forgænger, omtales af kun et eneste middelalderligt dokument, nemlig 3. februar 1379 i ærkebisp Niels Jonsens testamente¹. Ærkebiskoppen, som døde to dage senere på det nære Hammershus, fordelte penge, bøger og klenodier til forskellige kirker (sml. Ols kirke, s. 335), og skænkede til »capelle sancti Salomonis ibidem« (o: in Borandaholm) en solvske. Kapellet må således virkelig have været indviet til en *S. Salomon*, næppe »Jødelands magiske konge«, om hvis evige salighed den katolske kirke har næret en del tvivl², snarere en i hvert fald senere anerkendt hellig mand, en »beatus«, men den eneste af nogen rang som her tør nævnes er den hellige Salomonius (Jacques Salomon, Giacomo Salomoni)³, en af dominikanerordenens mystikere, som levede 1231—1314, og hvis dag ifølge dominikanernes nyeste missale fejres den 5. juni⁴. »Forli's apostel« har ganske vist levet så fjernt fra Danmark, at man helt uden forbehold måtte udskyde ham til fordel for en ellers fuldstændig ukendt dansk helgen af samme navn⁵, hvis ikke netop de omved 1300 og lidt senere regerende ærkebisper, deriblandt provençaleren Isarnus, alle under stridighederne med kongemagten havde været mere end almindeligt henvist til samarbejde med pavehoffet og den kirkelige centralorganisation, og vel ikke mindst til dominikanerne, hvem inkquisitionen var overdraget, og som udmærkedes af teologisk lærdom og kyndighed i kanonisk ret.

Knap hundrede år efter reformationen oplyser en præsteindberetning⁶, at der ved havet, under det store bjerg Hammer, findes et ode kapel, Sankt Salomon, »hvor prædiken holdtes i fordum dage, som det menes, for fiskerne«. Denne overlevering synes tolket rigtigt af Zahrtmann⁷, som gjorde opmærksom på, at blandt de fed, lejer og grundstykker, som de nordtyske stæder 1442 enedes om at holde sig til under de store årlige sildefiskerier (fra slutningen af august til begyndelsen af oktober), nævnes hele Bornholm, uden nærmere angivelse af lokaliteter⁸. Øens af udlændinge besøgte fiskebaser må derfor have været mange af tal, hvilket gør det sandsynligt, at beretningens fiskere ikke alene har været de få lokale næringsdrivende, men en samlebetegnelse for alle dem, det hanseatiske sæsonfiskeri drog til stedet, hvor ærkebispenses slot garanterede lov og orden. Sildebådene kan have ligget i den endnu af småfartøjer benyttede lille naturhavn »Kragkås« lidt sydvest for kapellet, og fiskernes bodtomter mener Zahrtmann kan være dækket af flyvesandet⁹.

Ifølge Urne blev kapellets loftsbjælker og -planker 1648 skænket til byfogeden i Allinge, og den mindste klokke i Allinge kirke (sml. s. 90) skal være kommet fra Salomons kapel, hvis anselige ruiner blev udgravet og istandsat 1923 af numismatikeren P. Hauberg¹⁰. Blandt småfundene fra gravningen er der et bomærke-signet fra omkring 1400: S[igillum] Frederici Hocholme¹¹ samt 13 mønter¹², som på nær en enkelt alle er fundet inde i bygningen. Af disse mønter er kun de ældste danske (skånske), nemlig to, som ifølge Hauberg er præget engang i tiden snart efter 1300 for Erik Menved (†1319)¹³, og andre to, som stammer fra Magnus Smeks kortvarige besiddelse af Skåne (1332—60). De øvrige mønter var hanseatiske, slået i Lüneburg, Hamburg (i tiden 1334—79), Lübeck (to stk., 1340—50), Mecklenburg, Garz, Usedom, Stargard og for den Tyske Orden. Beklageligvis kan den sidste mønt, en hulpenning fra Marienburg, ikke dateres nøjagtigere end til 1300-tallet i almindelighed; den skal have ligget inde i den vestlige gavlmurs mørtel. Den ene af mønterne fra Magnus Smek blev indleveret til møntsamlingen året efter og angaves fundet ca. 50 skridt sydøst for kapellet i fyld, som kunne være udkørt fra gravningen.

De hittil fundne mønters alder antyder vistnok, at kapellet må være opført ganske kort efter 1300 og udelukker ikke, at det kan tænkes rejst i årene lige efter 1314. Mønter af tysk oprindelse overvejer snarest mere end almindeligt selv i bornholmske kirkefund, hvilket ikke just tjener til at afkræfte Zahrtmanns teori om baggrunden for kapellets tilblivelse¹⁴.

Af betydning for kapellets opkomst og trivsel i middelalderen var rimeligvis også den »Sankt Salomons kilde«, hvis hellighed dog ingenlunde er fastholdt af nogen mundtlig, endsige skriftlig tradition, og som står reduceret til et stensat, på ikke alt for tørre årstider endnu fugtigt hul (sml. nedenfor). Vældet omtales 1676 som en herlig fersk kilde at få vand af, »så vidt det kan tilstrække«¹⁵, og ifølge Thurah var kildevandet sødt og klart rindende¹⁶. En analyse, foretaget 1923, har vist, at vandet er ganske svagt radioaktivt¹⁷.

Som så mange andre afsnit af øens kyststrækninger kan strøget, hvor kapellet ligger, i forhistorisk tid have været benyttet som gravplads. Hauberg mente at have fundet to bautasten, som oprindeligt havde stået rejst på stedet. Den ene skal endnu ligge som syldsten i bygningens vestre gavlmur, den anden lå uden for våbenhusdøren, måske som trin ved indgangen, men er nu flyttet.

Kapelruinen ligger helt ensomt nær den lave klippekyst, på et granitplateau omkring 10 m over havet, hvor det fygende sand nu er dæmpet af lyng og græs. Tomten hegnes af et sammenskredet stengærde, som omgiver et aflangt firsidet areal, hvortil der har været adgang gennem en åbning i syd. En plan

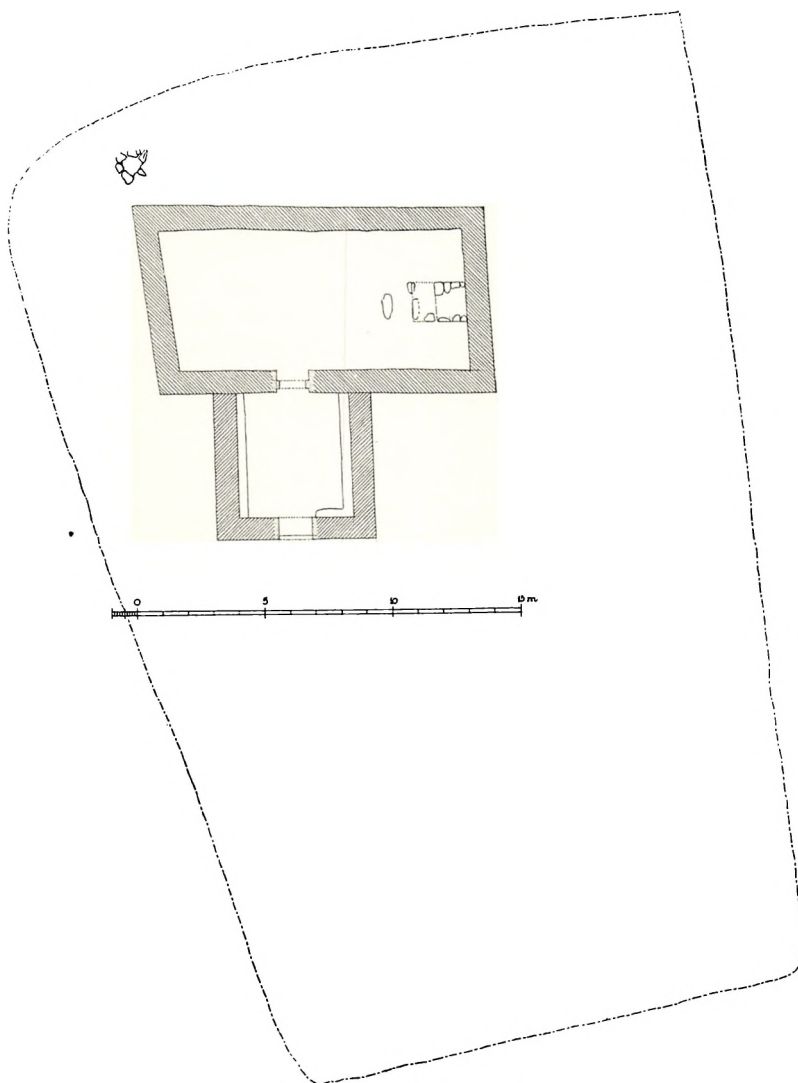

Fig. 2. Salomons kapel. Plan. 1:300. Målt af El. M. 1952.

fra 1820 skal have vist en bygning, liggende midt for indgangen i diget, med betegnelsen »Munkebolig«. Ved undersøgelsen 1923 blev grundstenene til dette hus fundet, og da der her hverken fandtes murbrokker eller kalksmuld i fylden, sluttede Hauberg, at syldstenene måtte have båret et træskur. Om pladsen inden for diget nogen sinde har været benyttet som egentlig kirkegård, kan være tvivlsomt, er i hvert fald ikke undersøgt. Sikkert er derimod, at man i forholdsvis sen tid lejlighedsvis har begravet strandvaskere her, tre lå således tæt op ad kapeltomtens sydmur, fire indenfor, mellem denne og alterpladsen, alle var de kulet ned i de tykke ophobninger af murgrus.

Fig. 3. Salomons kapel. Ruinen set fra nordost før restaureringen. Efter blyantsskitse af J. F. Klein 1908.

Kapellet er et simpelt, rektangulært langhus fra 1300-tallets første halvdel; foran syddøren er der — vistnok adskilligt senere — tilføjet et middelalderligt våbenhus.

Langhuset, som udvendig måler ca. $7,30 \times 13,10$ à $13,80$ m (vestgavlen er meget skæv), er opført af svære kampesten, som trods afkløvning og tilretning er meget uregelmæssige. Kun ved at udfylde de vældige fuger med større og mindre brokker af munkesten har det været muligt at formure stenene med nogen skiftegang, jævnest på nordsiden (fig. 3). Fugemørtelen er blevet undersøgt af Mathias Bidstrup 1915¹⁸. Inden restaureringen forvaskede billedet, var den hvidlig og fuld af ildsprængt flintestensmuld, og Bidstrup mente derfor, at den var brændt af Saltholmskalk. Nogen analyse er ikke blevet foretaget, men tilført fra egne uden for øen må kalken uden tvivl have været, eftersom den bornholmske silurkalk ikke indeholder flint. Døre, vinduer og måske også andre, nu forsvundne enkeltheder har været af munkesten ($25 \times 14,5$ — $15,5 \times 9$ cm). Materiale og murteknik stemmer således ret nøje overens med Rønne kirkes vestforlængelse, som må være fra første halvdel af 1300'erne (sml. s. 41 f. og 35).

Af døre har der kun været een, hvis underste del stadig er bevaret lidt vest for sydmurens midte. Den er sat af (fornyede) munkesten, har udvendig en simpel fals og havde inden restaureringen endnu rustspor efter to jernstabler i den indvendige vestkarm. Murene står ikke overalt bevaret så højt (1—3 m), at nogen del af et vindue kunne være levnet, men Hauberg mente, at der oprindelig måtte have været mindst tre, hvilket han skønnede af de koncentrationer af knust rudeglas, som blev fundet ved hans udgravning. Ifølge disse iagttagelser syntes der at have været et vindue i sydmurens østlige ende, ved alteret, et i vestgavlen og et midt i nordmuren. Vinduernes false havde i det mindste delvis været muret af skråfasede munkesten, af hvilke adskillige blev fundet.

I det indre har gulvet, i det mindste for en del, været lagt af kvadratiske fliser og munkesten i ler. Loftet må have været fladt, af træ (sml. ovenfor,

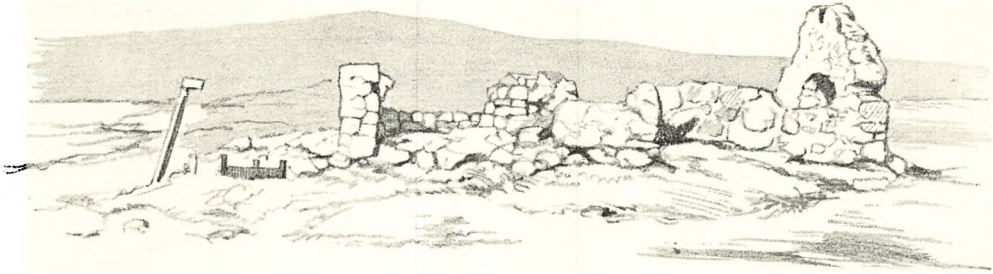

Fig. 4. Salomons kapel. Ruinen set fra vest for restaureringen. Efter blyantsskitse af J.F.Klein 1908.

1648). Op ad østgavlen står de nederste skifter af et kampestens alterbord, og foran dette ligger der nogle sten, ordnede i firkant, som enten er rester af trin eller blot nogle ikke flyttede grundsten, mindende om en tilbagerykning af alteret. En del sene småfund, deriblandt stumper af kridtpiber, bekræfter, at bygningen har været under tag i hvert fald et stykke ind i 1600'rne.

Våbenhuset er ligeledes af kamp, men muret med tættere fuger og aldeles uden skiftegang. Også her er fugerne udfyldt med teglbrokker, 1915 overvejende stumper af middelalderlige tagsten. Indgangen — i syd — har lige gennemløbende vanger, sat af munkesten, og udvendig et en halv sten tilbage trukket, spidsbuet spejl, som hviler på den flade dørbue. Den enkle karmform skyldes dog sikkert fejlagtig restaurering; der må utvivlsomt oprindeligt have været karmfalse, såvel udvendig som i det indre. Det meste af taggavlen er bevaret; i dens spids ses det underste af en lille lysprække, hvis af munkesten murede udside er fornyet, men indvendig er gammel, af granit. I det indre, hvis gulv ligeledes har været af fliser og munkesten i ler, men lå højere end i skibet, er der murede bænke ved langsiderne og et stykke af sydvæggen.

Hele bygningen har været tækket med munke og nonner, hvoraf et utal af fragmenter blev fundet ved udgravningen. De til våbenhustaget benyttede tegl har haft det største format.

Kilden blev oprenset 1923, men er nu atter i en begrædelig tilstand. Hauberg iagttog, at det nederste parti af dens skakt var firsidet og sat af kampesten, som var tilhugget på de tre sider. Det viste sig mærkelig nok, at tilløbet var under langhusets søndre mur, tæt ved det vestlige hjørne. Ved her at løfte en løsnet grundsten fyldtes brønden straks med vand, og indvendig i kapellet holdt jordbunden langs vestmuren sig fugtig i retning hen mod kilden. Hauberg antog derfor, at vestgavlens påfaldende skæve retning var fremtvunget af hensyn til vandåren indenfor. — 1908 stod kilden indhegnet af en træfætning (fig. 4).

På den omtalte tegning fra 1820 (af landinspektør Lund) skal have været angivet en kumme indvendig på nordmuren, som på dette sted havde en ifølge

Hauberg sekundær gennembyrning, så at vandet fra brønden har kunnet øses ind i kummen. Det er nok sandsynligt, at dette arrangement ikke var oprindeligt; brøndens placering udvendig, tæt op til en ydermur, er derimod ikke påfaldende. Den kendes fra kildekapellet i Rær¹⁹.

KILDER OG HENVISNINGER

¹ Kr. Erslev, Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450, Kbh. 1901, nr. 66 (s. 151). ² Ausführliches Heiligenlexicon (Köln u. Frankfurt 1719) sp. 1962 f. ³ Efter testamentets genitivform på -is, således som den er publiceret, har helgenen hos os været kaldt »Salomon« og ikke »Salomonius«. ⁴ Se: Dom Baudot, O.S.B., Dictionnaire Hagiographie, Paris 1925, p. 356: »Jacques Salomon«, oplysninger ellers omtrent som i nedenfor citerede værk, derudover dog: »Gregor XV (1621—23) har udstrakt hans dyrkelse til alle dominikanerordenens klostre« — Enciclopedia Cattolica, Città del Vaticano 1953, X, p. 1695: »Salomoni (Salomonius), Giacomo: Mistico dominicano, n. a Venezia nel 1231 da famiglia patrizia, m. a Forli il 13. maggio 1314. . . .«. — Ifølge Baudot var hans helgendag endnu 1925: 31. maj. ⁵ Man kender adskillige danske gejstlige ved navn Salomon fra århundredet indtil 1300 og senere (sml. Gunnar Knudsen og Marius Kristensen: Danmarks gamle Personnavne, II (Kbh. 1941—48), sp. 1193 f.). Naturligst vil tanken falde på den broder Salomon fra Aarhus, en af ordensstifteren S. Domingo de Guzman's følgesvende, som støttet af kardinalen Gregor af Crescentia, der ved denne tid opholdt sig i landet, fik oprettet det første danske dominikanerkloster (i Lund 1222). Imidlertid finder vi ikke den svageste antydning af, at Salomon fra Aarhus nogen sinde er blevet holdt for hellig. ⁶ Præsteindberetning 1624. ⁷ M. K. Zahrtmann, i Bh. Saml. VIII (1913): Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller, s. 128—32, 151 f, s. 168. ⁸ Zahrtmann, s. 155. ⁹ ibidem, s. 145 f. — Det af Zahrtmann forudsatte kapel ved Frennegaard har dog sikkert aldrig eksisteret, her må man substituere kapellet, den nuværende kirke i Svaneke (s. 95), som ligger i mindre end 1 kilometers afstand fra de ved Frennegaard udgravede, mærkelige bodtomter fra middelalderen. ¹⁰ P. Hauberg har berettet om sine undersøgelser og restaureringer i Bh. Tid. for 17. oktober 1923. — Se endvidere: Joh. Bulmer, i Bh. Saml. XVII (1926): Sankt Salomons Kapel og Kilde paa Hammeren, s. 116 ff. — Sa.: Indberetning til NM (1922), som foranledigede Haubergs udgravning. ¹¹ NM, nr. 10884. ¹² Mønt- og Medaillesamlingen, fundprotokol VI, 1676; arkiv: j. nr. 65/24, 148/27. ¹³ Bh. Tid. 17. oktober 1923. ¹⁴ Bulmer fandt S. Salomons kapel tilstrækkeligt forklaret som et af øboerne besøgt kildekapel i lighed med Trefoldighedskapellet i Rø sogn og lagde i denne forbindelse stærk vægt på, at det måtte være opført af ærkebispens, ikke af hanseaterne, hvilket sidste unægtelig følger af sig selv. ¹⁵ Resen, tillægget s. 73. ¹⁶ Thurah, s. 108. ¹⁷ Bulmer, s. 119, og dagspressen, som greb historien. Om kilden i øvrigt, se Aug. F. Schmidt: Danmarks Helligkilder, s. 124 m. fl. st. ¹⁸ Forskellige notitser af Mathias Bidstrup på en løs papirlap i BM. ¹⁹ DK. Tisted, s. 230 f.

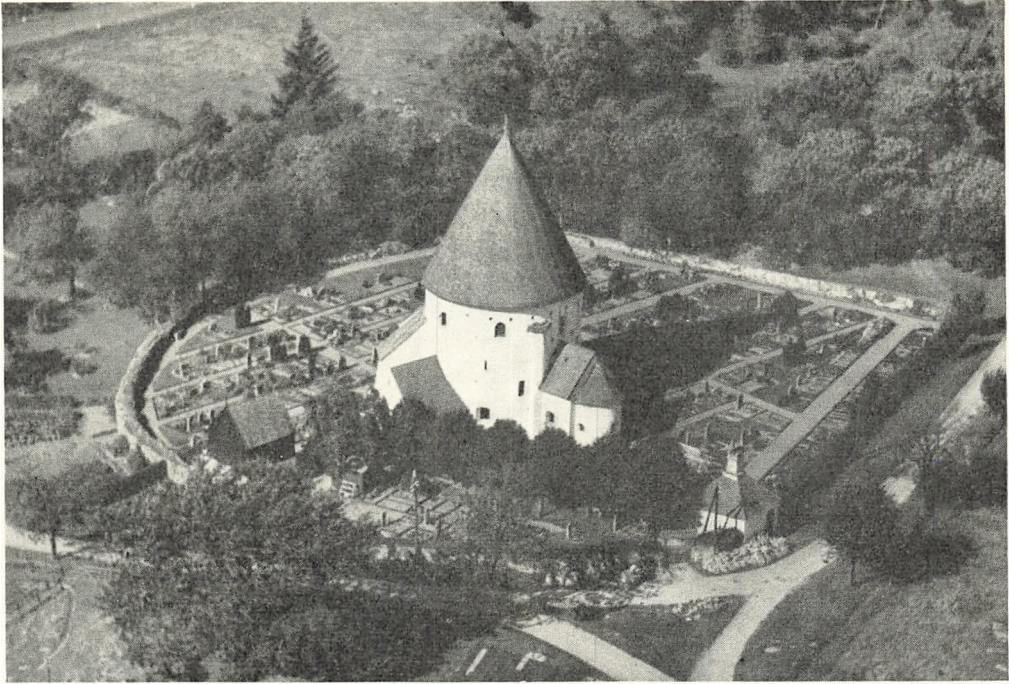

Fig. 1. S. Ols kirke, set fra sydøst.

Sylvest Jensen fot.

S. OLS KIRKE

BORNHOLMS NØRRE HERRED

Kirken, der er viet *S. Olaf*, nævnes første gang under dette navn 1379, da ærkebiskop Niels Jonsen testamenterer den en sølvske (sml. Salomons kapel, s. 329)¹. Den tilhørte i middelalderen ærkebispem, men inddrogtes ved reformationen under kronen, hvorunder den endnu hørte 1809². I løbet af 1800'erne overgik den til fuld selveje (sml. Rønne, s. 36).

En filialkirke i Tejn (arkitekt E. Grauslund) er indviet 23. juni 1940³.

Kirken ligger på en bakkeknude, hvis højeste punkt (112 m over havet) falder et par hundrede meter mod nordøst. Det i sin tid befæstede rundskib er synligt vidt over havet og har da også haft betydning som sømærke. Den meget uregelmæssige kirkegård er 1886 blevet udvidet mod nord og reguleret mod øst, og om denne del rejste man samtidig 79 favne nyt, muret gærde af kløvet granit (rgsk.). Herudenfor ligger terrænet i jævn fortsættelse af bakkeknudens ikke særlig stærke fald. Den østligste del af syddiget, som brydes i to stumpede knæk, er fornyet på samme måde, men mod syd og vest står det gamle dige mere eller mindre bevaret, ført i blød krumning og sat af rå og

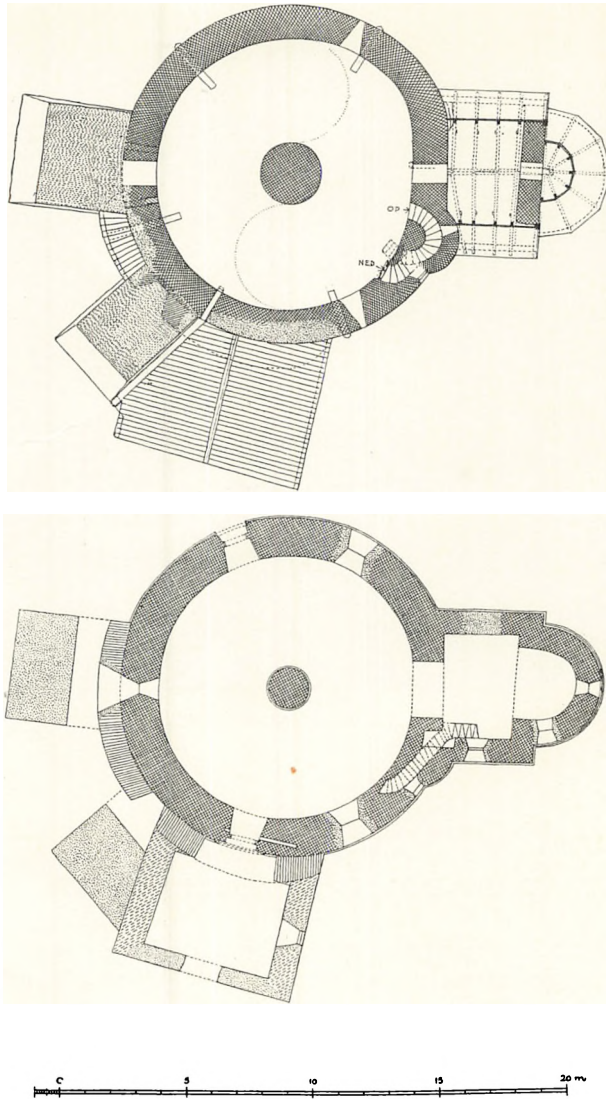

Fig. 2—3. S. Ols kirke. Planer af 1. og 2. stokværk. 1:300. Målt af Charles Christensen 1935.

kløvede sten, i hvis fuger der – især forneden – er levnet ikke så lidt kalk. Mellem de ret store sten er der indklemmet stensplinter og flækker, og alt i alt kunne det nok se ud til, at der her står rester af en oprindelig mørtelbunden, måske romansk mur, som i tidens løb omtrent til ukendelighed er blevet nødtørftigt repareret med løs stenstabling. Bag disse digeaftsnit er der for øvrigt stærkt opfyldt næsten overalt, så at den fri højde kun få steder overstiger en meter. Ydersiderne virker derimod særdeles anselige, med højder på omkring 2,5 m eller mere, og her er der temmelig kraftigt fald udad fra digefoden. Det kunne

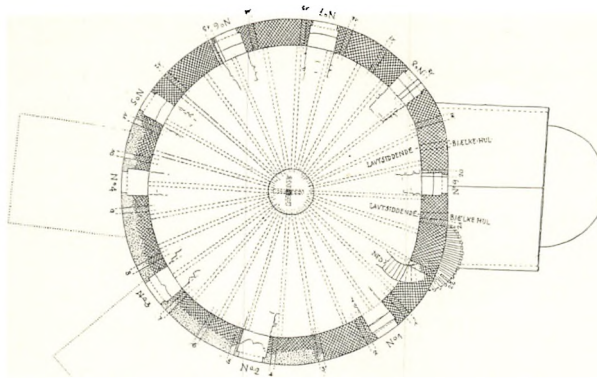

Fig. 4. S. Ols kirke. Plan af 3. stokværk. 1:300. Målt af Charles Christensen 1935.

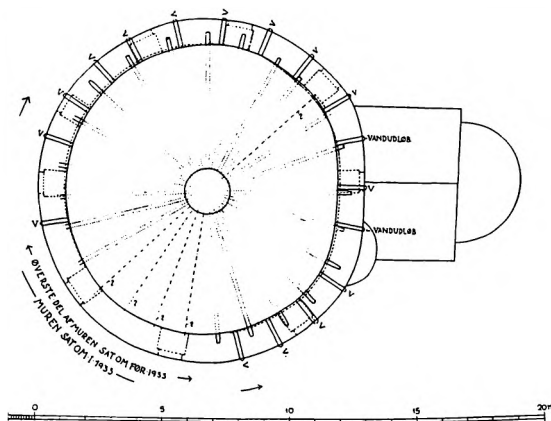

Fig. 5. S. Ols kirke. Snit gennem de oprindelige bjælkehuller og vandudløb i 3. stokværk (V = vandudløb). 1:300. Målt af Charles Christensen 1935 (s. 350).

synes, som havde man her udnyttet naturlige betingelser, en plateau-rand, og hjulpet på denne med kunst. I lavningerne står der sine steder vand, den største ansamling er nu reguleret som havedam. Uden at vide, hvad en gravning kunne oplyse, har man rent formelt ikke lov til helt at afvise, at kirkegården oprindelig kan have været befæstet med muret dige og grav udenom. Men den sidste måtte i så fald være spørløst tilkastet overalt, hvor diget er fornyet, og det er på forhånd vanskeligt at forklare, hvorfor kirken ikke er lagt på bankens højeste punkt. En af illustrationerne hos Resen viser kirkegården som en aldeles regelmæssig cirkel, koncentrisk med rotunden, men selv om udvidel-

serne nok har forvasket de oprindelige forhold en hel del, kan gravpladsen dog aldrig have været anlagt så regulært. Nøgternt set forekommer det rimeligst, at kirkegårdens hegn aldrig har spillet nogen rolle for kirkefæstningens kampberedskab.

Indgangene i diget lukkes nu af simple, moderne stakitlåger, dobbelte mod nordøst og sydøst, enkelte mod vest og syd. Sydindgangen er anbragt lige op til vestsiden af klokketårnet, som bryder diget, men aldrig har været indrettet som kirkegårdsport (som f.eks. Åker, s. 134). Mod øst brydes hegnet af en beskeden, grundmuret og teglhængt bygning fra 1867, hvoraf en del er indrettet som ligkapel, mens resten af pladsen benyttes til materialer og andet. Bygningen har haft en forgænger (rgsk.).

Klokketårnet er udformet på sædvanlig bornholmsk manér, men hører til de mindst anselige. Den omtrent kvadratiske underbygning (5,30×5,75 m) er henved 3 m høj og sat af rå og kløvede kampesten, som udvendig er pudset med cement og hvidtet. Skævt mod vest i nordfacaden er der en lige gennemløbende dør, afdækket med to lange, omtrent ubehandlede sten, hvis samlede bredde kun er ca. 75 cm. Murtykkelsen lige over døren er den samme, men svinger ellers omkring 1,10 m. Murværkets temmelig jævne skiftegang ses i det indre, hvor østvæggen står med enkelte, ret pænt kvaderhugne sten, som vistnok er genanvendt materiale, eftersom man bag den afskallende fugemørtel ser rester af tyk hvidtning. I væggene, dog ikke nordvæggen, sidder indmurede bjælkehoveder, som er afskårne i plan med vægfladen. Mod øst og vest hvert sted to korresponderende, ca. 20×20 cm, i sydvæggen atter to af omtrent samme dimensioner, men anbragt en bjælkekykkelse højere. De to sidste bjælker kan ikke spores i nordvæggen, som må være ommuret. Bjælkestumperne er måske rester af gamle murankerbjælker, som efter en hovedistandsættelse har vist sig overflødige. De sidder påfaldende højt, henholdsvis 70 og 50 cm under murkronen, af hvilken noget måske er bortbrudt. Langs østvæggen er der en 80 cm bred, muret bænk af kamp, hvorpå der er indrettet et kalktrug. Det mod syd faldende jordgulv, hvori der er indrettet en kalkkule, ligger en smule lavere end terrænet udenfor.

I øst fører en fritrappel af træ op til det fjælleklædte klokkehus, som er af egebindingsværk, fire fag mod øst og vest, tre på de to andre sider. Dørfaget mod øst (det tredje, regnet fra nord) er kun 80 cm bredt, men ellers svinger stolpeafstanden omkring de traditionelle 2 alen (125 cm). Under de lavtsiddende løsholter er der skråstøtter til alle fire hjørnestolper, over dem dobbelte glamluger i væggenes midte. De fem tagbjælker er kæmmet over væggenes remme; den ganske enkle tagkonstruktion er næsten helt fornyet med fyrretømmer. Mulig hentyder årstallet 1807, som er indskåret over døren i østre vægrem, til en ombygning eller hovedistandsættelse af klokkestokværkets

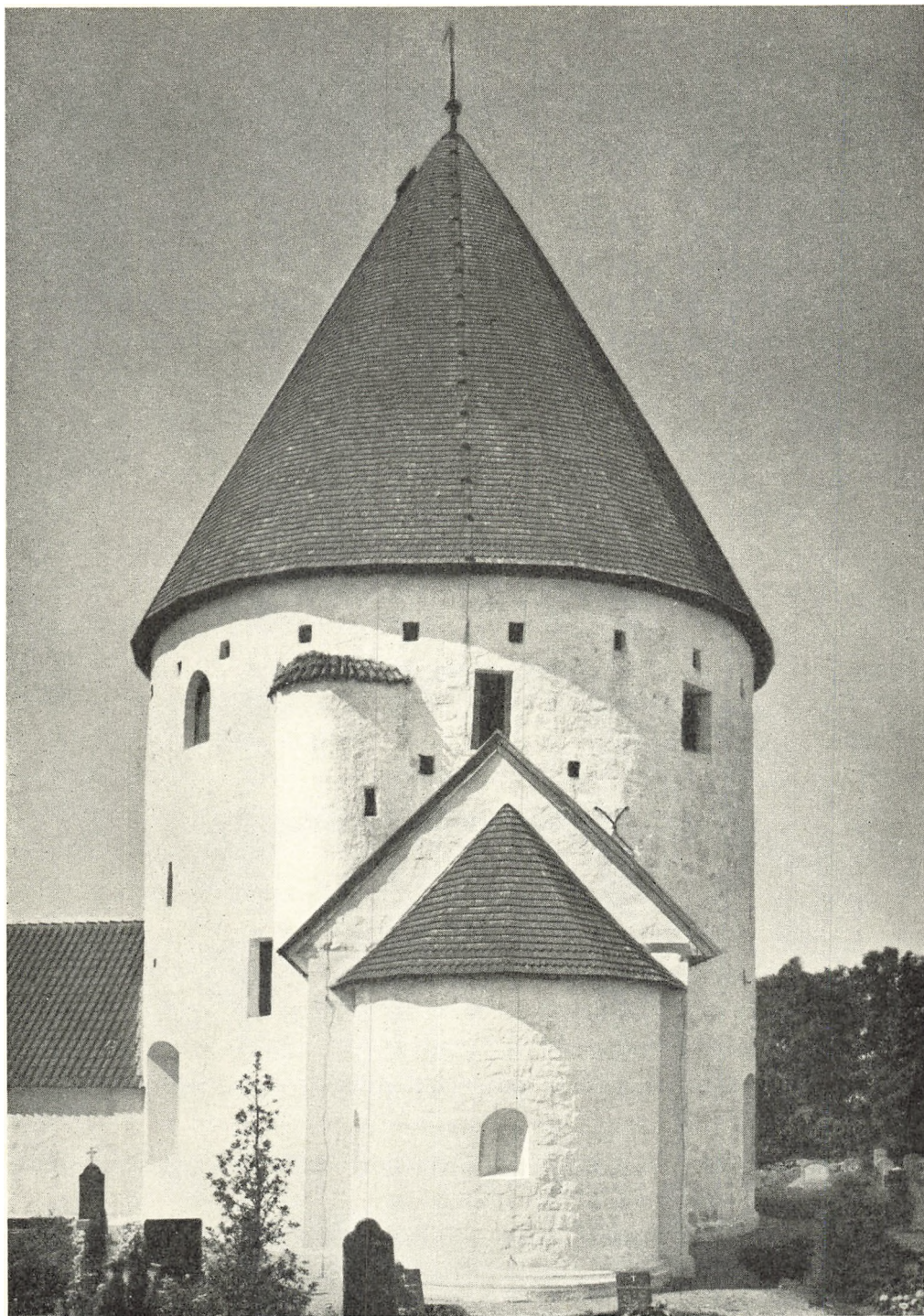

Fig. 6. S. Ols kirke, set fra ost.

C. G. S. 1947

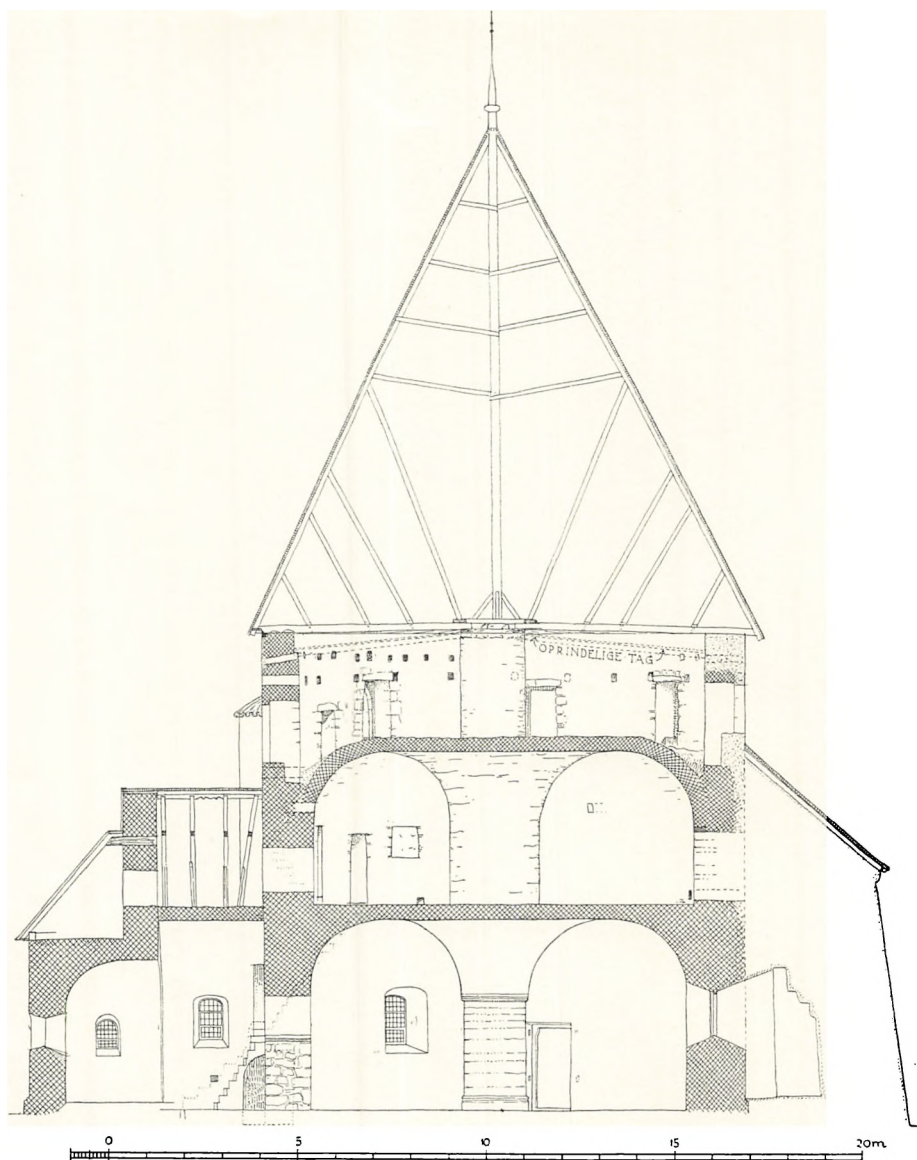

Fig. 7. S. Ols kirke. Længdesnit set mod syd. 1:200. Målt af Charles Christensen 1935.

tømmerkonstruktion. På samme rem læses lidt nordligere, med skriveskrift: M A Lind. K. Wærges fra 1795 til—1809.

Takket være bræddebeklædningen, som også dækker taggavlene, holder bindingsværket sig godt. Ifølge kirkeregnskaberne har tagfladerne været tækket med fjælle langt op i 1800'erne. 1848 fornyedes bræddetaget, vistnok for sidste gang, det er nu erstattet med egespån.

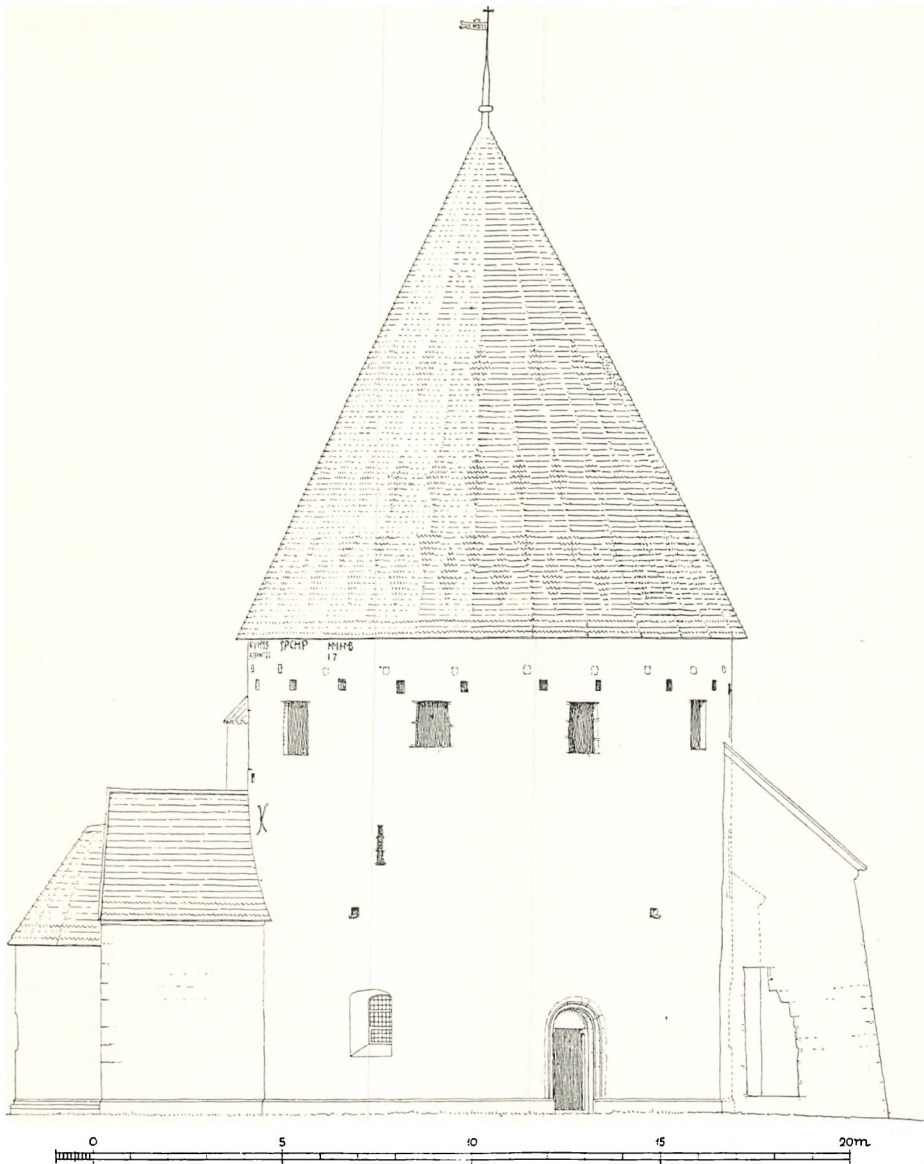

Fig. 8. S. Ols kirke. Nordfaçade. 1:200. Målt af Charles Christensen 1935.

Kirkebygningen består af apsis, kor og oprindelig befæstet rundskib fra romansk tid; foran syddøren er der et flere gange ombygget, nyere våbenhus.

Murværket i de romanske bygningsafsnit er næsten udelukkende kampesten, hvis brogede farver røber, at de er taget fra marken, ikke i et stenbrud. I almindelighed er stenene ikke særlig store, tildannet rått med hammer, og i de fleste tilfælde nogenlunde firkantede. Kamp er ligeledes anvendt til en del

enkeltheder, fint tildannet i profilsokkelen under apsis og kor, ringere bearbejdet som karmsten i rundskibets lysåbninger og kasteluger samt detaljer i det indre. Til de fineste enkeltheder, således portalerne, er der dog anvendt silurkalk fra Limensgade. — Skiftegangen er gennemgående jævn.

Den lille *apsis*, hvis udvendige diameter kun er knapt 2,80 m, hviler på en to skifter høj, profileret sokkel, hvis nederste rundled stadig er af kamp, mens skråkanten derover, som oprindeligt var af kalksten, 1933 blev fornyet med granit. Mod øst er der et oprindeligt, smiget rundbuevindue (96 × 70 cm), det sidder lavt, kun 125 cm over sokkelen, og står blændet fra lysningen og ind. Karmene er sat af kalkstensflager, stikket af ret velhuggen granit. Ved en undersøgelse 1933 sås intet spor af lysningsfals, i romansk tid har der vel så været indmuret en vinduesramme af træ.

Den diminutive apsis slutter sig til en lille trang, især kort *korbygning*, hvis bredde er 4,17, længde ca. 3 m, men hvis murhøjde er forholdsvis anselig, godt 4,60 fra den skråkantede sokkel til tagskæggets sugfjæl. De oprindelige vinduer, som for længst var slugt af nyere lysåbninger, må have haft samme tal og plads som de nuværende, moderne: ét midt i hver langmur. De må have siddet lavt, af hensyn til det tøndehvælvede indre. Frölén syntes, at dette kor var mindre og primitivere end noget andet kirkekor på øen og utvivlsomt meget gammelt, men vovede alligevel »gent emot Brunius« at påstå, at det ikke kunne være rundkirkens ældste kor, som troligvis havde været rundt, i lighed med beslægtede svenske rundkirkekor¹. Gravninger, foretaget såvel udvendig som i det indre, de sidste i forbindelse med restaureringen 1950—52, da gulvet var oppe, har dog ikke givet noget holdepunkt for denne antagelse. Den ved første øjekast lidt påfaldende måde, hvorpå apsidens i det indre er forskudt mod nord i forhold til triumfbuen, samt andre små skævheder, er tilstrækkeligt forklaret med en henvisning til den oprindelige trappe langs korets sydvæg. Endelig har alle istandsættelsesarbejder bekræftet, at apsis, kor og rundskib står i fuldt oprindeligt forbandt med hinanden. Man bør således affinde sig med korbygningens planform og erkende, at den er oprindelig.

Rundskibet har næsten præcis samme murhøjde som Østerlars: knap 13 m, men virker langt højere, idet tværmålet her er mere beskedent — lidt under 14 m mod godt 16,5 — og proportionerne så meget slankere, særlig måske dog fordi rotunden ikke er så belemret med senere tilføjede støttepiller. Rundskibets karakter af forsvarstårn hævder sig stadig, ikke mindst nu, da hullerne til forsvarsgalleriets udliggerbjælker atter står åbne under murkronen.

Under rundmuren er der skråkantsokkel, som i sydøst er ført rundt om et halvrundt udspring i vinklen mellem skib og kor, som rummer en del af trappeløbene mellem rotundens tre etager. I nederste etage, selve kirkeskibet, er der aldrig iagttaget noget spor af oprindelige vinduer, men der har sandsynligvis

Fig. 9. S. Ols kirke set fra sydvest.

G. G. S. 1947

været tre, siddende regelmæssigt fordelt i rundmuren, 120° fra hinanden. Man må antage, at de to østre vinduer er slugt af de nuværende lysåbninger, og det vestre er tidligt blevet afløst af det nedenfor omtalte senromanske teglstensvindue. De forsvundne, oprindelige vinduer har sikkert været bittesmå, som nordvestvinduet i Nylars (s. 251 f.).

Sydportalens udvendige indfatning var indtil 1933 skjult af en stor skalmur, som var anbragt for at sikre rundmuren mod udskridning, men nu blev fjernet. Det viste sig derved, at sokkelens skrånkantprofil oprindelig havde været ført rundt som indfatning om portalen, et fra Skånes romanske kirker kendt træk. Østkarmens indfatning er gammel, af silurkalk, vestkarmen repareret med ny kvadre af samme materiale. Også de øvrige ledføjninger er enkle, der er to udvendige false, sat af kalksten, og forkrøbede kragbånd, hvis for største delen fornyede profiler består af tre rundstave, den midterste mager, kun 3 cm bred. Hele dørens bueslag er føjet til 1935, men den 209 cm høje, 102 cm brede dørlysnings har endnu sin oprindelige omfatning. Den slidte tærskelsten ligger på plads, hævende sig 5 cm over gulvet. Den er af pikhuggen granit ligesom karmanslagene, af hvilke det vestre består af en 195 cm høj monolit, mens det østre er sat af to sten, en 165 cm høj nederst og derover en mindre. To rundede kalkstenskonsoller, som vistnok ikke er gamle, bærer tympanet, hvis øvre rand er uregelmæssig, suppleret til halvcirkelform ved hjælp af et par mindre flager. I dørens retkantede inderparti sidder der i østvangen, tæt op til anslagsfalsen, to 150—160 cm dybe firkantede huller, hvori oprindeligt de svære stængebomme har løbet. De tilsvarende huller i vestkarmen til bommenes hoveder er knap 20 cm dybe. Den øverste bom har omtrent ligget i højde med kragbåndene, den underste 70 cm over nuværende gulv.

Norddørens karakter er anderledes, men dens type er ligeledes skånsk. Den er slank og sat af kalksten udvendig, hvor karme og bueslag i forkanten har et velhugget karnisprofil mellem platter. Såvel tærskelen som tympanet og de små konsoller, hvorpå dette hviler, er velbevarede, af granit. Den nederste meter af portalåbningen står tilmuret, derover er der engang mellem 1857 og —74 indsat et vindue (Brunius, B.æ.K.).

Indre. Krumningspunktet for den med en halvkuppel overhævede apside ligger i yderflugten af korgavlen, som følge heraf er apsisbuens vanger retliniede. Koret er overdækket med en høj tøndehvælving, hvis isselinie ligger godt 5 m over gulvet. Hvælvet er tykt, muret af kalkstensflager, og kunne godt, som O. V. Koch har antaget², have været i stand til at bære et stentag som det over koret i Øster-Marie, men nogle uregelmæssigt aftrappede småfremspring i rundskibets mur over korets nordre taghæld, som i den anledning blev tydet som aftryk af et sådant massivt tag, er dog vistnok blot vidnesbyrd om forfald og skødesløse lapninger. De blev undersøgt ved restaureringen 1933—35

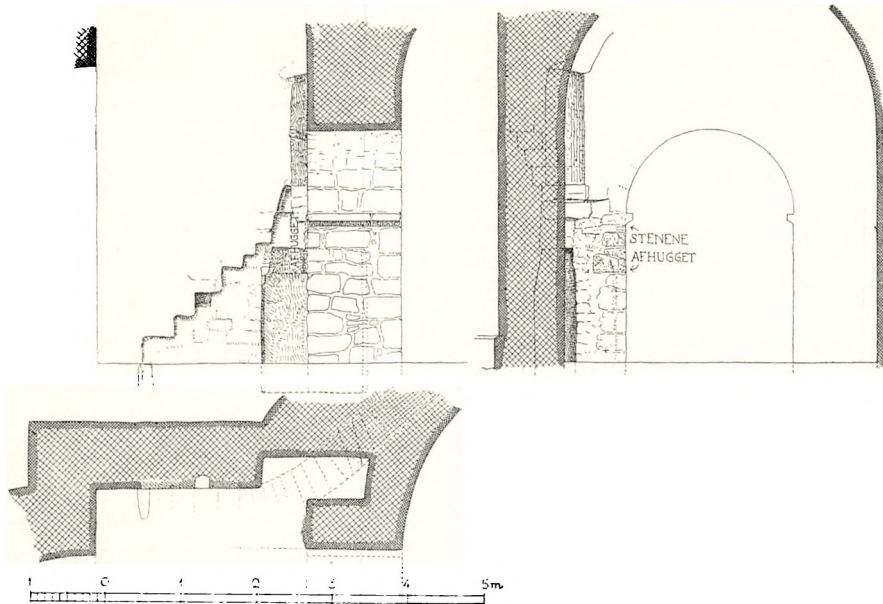

Fig. 10. S. Ols kirke. Spor af trappe ved korets sydмур. 1:100. Målt af Charles Christensen 1935 (s. 345).

samtidig med at murværket her blev repareret og er nu vanskelige at få øje på. Korets taggavl, som er en 80 cm tyk, muret af kamp på samme måde som kirken i øvrigt, og næppe kan være ombygget (dens rande fraregnet), viser ingen spor af det støttehvælv, som måtte være et nødvendigt led i et stentags konstruktion, rundskibets østside er ligeledes glat.

Apsiden og triumfbuen står forskudt til hver sin side i forhold til korrument. Korbuens skæve placering er dog lidet følelig, og apsidsens mærkbare forskydning mod nord har været nødvendig for at skaffe plads til en fritrappe af granit, som har ført opad og vestpå langs korets søndre langmur, i hvis indervæg man 1933 fandt mærker efter 7 stentrin. Trappens underbygning har ikke været aldeles massiv, der har været hult under den, måske i forbindelse med et lille, ellers vanskeligt forklarligt rum, som opdagedes ved undersøgelsen, og af hvilket en del er udsparet i kormurens vestligste del, resten i triumfbuens søndre halvpille. Det lille, lave gemmesteds vægge står fuldkommen blanke, med ikke udfyldte fuger, og dets søndre væg har en svag krumning (fig. 10). Fritrappen, som har ført op til en højtsiddende underdør, bag hvilken rotundens egentlige trappeanlæg begynder, er blevet genopsat ved restaureringen 1950—52, dog i en mindre pladskrævende version med vendetrin.

Den trange og lave triumfbue har vanger og stik af rått tilhuggen granit og kragsten af silurkalk, hvis skrånkanter er svagt hulede.

Midt i rundskibets indre står der en forholdsvis slank, af tilhuggen granit omhyggeligt opmuret rundpille, som bærer det sædvanlige, ringformede tønde-

hvælv, hvis materiale vistnok overvejende er udfלקket kamp. Pillen har såvel sokkel som gesims, og disses profiler er ens, blot omvendte i rækkefølgen, nærmest pilleskaflet tilsyneladende en lidt gnidret karnis, dernæst en flad rundstav. Hvælvingsfladerne går uden afsæt over i gesimsens lodrette forside, på hvilken Mathias Bidstrup 1892 mente et sted mod nordvest at kunne læse et indhugget Anno og årstallet 1195 eller muligvis 1190. »Cifrene« blev 1913³ genopdaget og læst som 1213, men har ikke siden ladet sig tyde, og der kan ikke være tvivl om, at det i virkeligheden drejer sig om tilfældige fordybninger, fremkomne ved stenens tilhugning, eller om et naturspil, måske begge fænomener i ligelig forening.

Til *rundhusets 2. etage* er der adgang gennem den omtalte underdør i korets sydvesthjørne, op til hvilken fritrappen fører. Døren er anbragt skråt i hjørnet og står som et smalt, temmelig rå hul, hvis sider uden afsæt eller karmanslag går over i en i rotundens murliv udsparet trappe, hvis forløb ikke er krumt, som man skulle vente efter den halvrunde udbygning på rundmurens yderside. Trappens trin er uregelmæssige, vægge og loft står i rå mur, det sidste består af stenflager lagt kant mod kant, ikke udkragende som i Østerlars. Trappens afslutning svinger brat indad og udmunder glat i mellemetagen, der som rum betraglet er en kopi af etagen nedenunder, blot lavere, og med murflader, hvis tilstand er den samme, som dengang stilladserne blev taget ned, uden antydning af puds eller hvidtning. Den rå murede midtpille er 50—60 cm tykkere end rundpille nedenunder, et påfaldende træk, som sikkert må være fremtvunget af konstruktive hensyn, dog næppe fordi der her er foretaget en ændring af den oprindelige disposition. Ringhvælvlet er støbt af kalk, stenflager og rullesten over en forskalling af grene og korte brædder, som har været lagt løst ovenpå buestillingerne, og af hvilke stumper endnu sidder fastklemmt i mørtelen. Syd for pillen er en mindre del af hvælvlet ommuret, særlig i toppen, hvor årstallet 1826 står skrevet i mørtelen, tydelig nok indridset før denne størknede. Øverst i rundmuren, hvor denne går over i det skødesløst byggede hvælv, spores tilmurede bomhuller, siddende 240—260 cm over det meget ujævne, af sten og kalk sammenstøbte gulv. Nogle få huller står endnu åbne, mod nordøst således to, som måler 20—24 cm i kvadrat, et tredje går helt gennem muren mod sydvest. Rimeligvis stammer disse spor fra en oprindelig etageadskillelse af træ, hvis tømmer har været lagt radiært, ligesom tagbjælkerne over næste stokværk, men tidligt har vist sig upraktisk og snart efter er blevet erstattet med det nuværende tøndehvælv. Ved dettes indbygning er formentlig de fleste sten borttaget af det skifte, hvori bjælkehullerne sidder — hullernes tal er nu såre langt fra at være komplet —, og oppe i tredje etage har man set sig nødsaget til at træffe særlige foranstaltninger for ikke at dække trappen og kastelugerne (sml. nedenfor). At den ældre etageadskillelse har væ-

Fig. 11. S. Ols kirke. Det indre af rundskibets 2. stokværk, set mod øst.

C. G. S. 1947

ret utæt, og derfor må have hvilet på et bjælkelag af træ, røbes helt utilsløret af de fire oprindelige spygatter, som er anlagt nederst i rundmuren i passende niveau i forhold til gulvstøbningen. Spygatterne vender mod nordøst, nordvest, sydvest og sydøst og står efter en oprensning 1933 som små kanaler med fald udad gennem muren. Mørtelaftryk i bund og sider viser, at spygatterne oprindeligt har været udført med render af træ. Et af disse udløb blev genfremstillet 1935 af arkitekt Charles Christensen.

Af muråbninger er der kun få. To vandret afdækkede, indvendig stærkt smigede lyssprækker (mod nordøst og sydøst), har været omtrent uanvendelige som skydeskår, eftersom de er trange, næsten uden synsfelt og deres omtrent vandrette sål ligger for højt. Særligt interessant er derimod en regulær vestdør, som står åben og velbevaret ind mod rummet, ødelagt og blændet af skal-muring udvendig, hvor stedet dækkes af en senere opført støttepille. Lige over tærskelen, eller rettere dørsålen, som ligger 20 cm over gulvet, er døråbningens bredde 90 cm, men karmene hælder mod hinanden, så at vidden gradvis formindskes opadtil og kun andrager 72 cm lige under den vandrette afdækning. Denne sidste får således ringere spændvidde og belastes tilsvarende mindre af det overliggende murværk. Dørens trapezform er teknisk set så vel begrundet, at den ikke behøver at forklæres som et fra Irland hentet stiltræk.

Døråbningen flankeres af to omkring 28×20 cm svære huller, som nu er 85—95 cm dybe, men sikkert oprindeligt har gået helt gennem muren, hvis tykkelse her vel har været om ved 135 cm. I hullerne må der have stukket ud-liggerbjælker til en udvendig konstruktion, ifølge Frölén en hængende, planke-

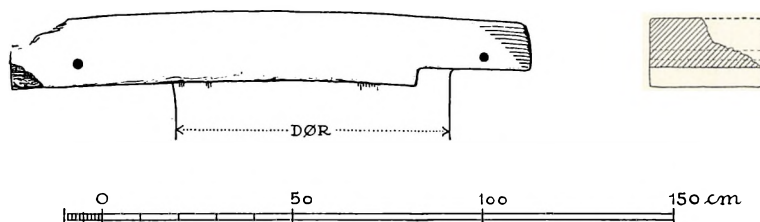

Fig. 12. S. Ols kirke. Træafdækning over 2. stokværks vestdør. 1:20. Målt af C. G. S. 1947 (s. 348).

klædt skyttekarnap («begnæse», »podest»)⁴. Man tør vel ikke bestride, at der har kunnet skydes fra denne udsatte plads, som tilmed behersker vinduesstedet neden under. Men hvis man vil anse dette for arrangementets egentlige formål, bør man vel først kunne påvise endnu fire podester, een over hvert af de øvrige romanske vindues- og dørsteder, hvis forsvar må have været lige så vigtigt (sml. Nylars, s. 256). Det kan man ikke, og døren har sikkert først og fremmest været nødvendig for, såvel i krig som i fred, bekvemt at kunne benytte mellemetagen som magasin og oplagsrum. Adgangen har så været ad en løs fritræppe af træ, og udliggerne kan have båret en almindelig, måske borttagelig brædderepos (sml. øens klokketårne, f. eks. S. Klemens, s. 278).

Det meste af døråbningen er afdækket med stenbjælker, inderst mod rummet ligger der dog en ende genanvendt tømmer, som tilsyneladende stammer fra en ældre trækonstruktion (fig. 12). Det 30 cm brede, men kun 18 cm høje tømmerstykke har nær hver af enderne et lavtsiddende, rundt hul, boret helt gennem træet på dets bredeste led. Undersiden, som to steder er ruststribet på tværs af dobbelte rækker sømspor, ender mod nord i en 5 cm dyb bladning.

I østvæggen er der en forholdsvis bekvem (120 × 72 cm), retkantet udgang til korets tagrum. Den har altid været uden døranslag og stængeindretninger. Trappeløbet til rotundens tredje etage begynder lidt syd for gennemgangen til kortaget. Selve løbet er udført på samme måde som trappen nedenunder, men krummer her så meget, at det meste af løbet finder plads i den halvrunde udbygning på rundmurens yderside. Midtvejs er der mod øst en lille, retkantet lysåbning. Overdøren, som udmunder glat og er af tugtet, hist og her nødtørftigt pikhuggen kamp, ville være druknet af mellemstokværkets højt indbyggede ringhvælv, hvis ikke der i hvælvets overside, i forlængelse af selve murtrappen, var udsparet en forsænket fritræppe på nogle få trin. Overdørens oprindelige tærskel synes at ligge omkring 100 cm under hvælvets udjævnede overside.

Tredje etage, kirkens forsvarsstokværk, er noget under 3 m høj, regnet til undersiden af tagbjælkerne. Jævnt fordelt i rundmuren, som her er mindre svær end nedenunder, på normal middelaldervis 100—110 cm tyk, ser man ni muråbninger, som er for store til, at de kan kaldes vinduer. De er indvendig

C. G. S. 1947

Fig. 13. S. Ols kirke. Det indre af rundskibets 3. stokværk, ydermurens nordvestre parti.

omkring 1 meter brede, medens deres højde veksler noget. Der er dog overalt rigelig ståhøjde inde under deres afdækninger, som er af udkløvede stenflager. Åbningernes bund ligger indtil 90 cm under gulvet, hvis niveau nu er bestemt af det senere indbyggede hvælv. Foran hver af åbningerne har man derfor måttet udspare en forsænket, af kløvet kamp indrammet forplads i gulvstøbningen mellem ringhvælv og ydermur. Nær yderlysningen har alle åbningerne karmanslag og har således også oprindelig været til at lukke med lemme (de nuværende er indsæt 1933, ved genåbningen). På en enkelt nær, den sydøstre, er alle de ydre afdækninger nu vandrette, hvilket uden tvivl svarer til de oprindelige forhold. Den østre luge sidder lige over korets tagryg og flankeres forneden af to kraftige bjælkehuller, som går helt gennem muren og er anbragt temmelig langt fra hinanden (fig. 15). Også dette hul-par er blevet forklaret som bomhuller til en podest, og det lyder rimeligt, at de er afsat, for at man her kunne udridge en lukket platform, fra hvilken der var opgang til det velafhjemlede hængegalleri af træ, hvormed rotundens murkrone i ufredstider kunne udstyres. De ni åbninger forklares — uden tvivl rigtigt — af Frölén som »skottspringor«, skår, beregnet til at skyde og kaste sten fra. I kastelugerne er der forneden oprindelige, omkring 90 cm høje, 70 cm tykke brystningsmure, bag hvilke der har været god dækning.

Hullerne til det omtalte *hængegalleri* blev opdaget 1933 af Charles Christensen, som genåbnede alle de bevarede. Kun mod syd, hvor murværket var lappet og flikket, og ved restaureringen måtte ombygges, mangler hullerne ganske. Der er nu i alt 22, alle gennemgående og af kraftige dimensioner (32—35 cm høje, 25—35 cm brede). De sidder i samme højde, men i lidt skiftende forhold til kastelugerne, mod nordvest flugter hullernes underkant med undersiden af lugernes stenafdækninger, som mod nordøst er anbragt et skifte lavere.

Indvendig i rundmuren, to skifter (ca. 50 cm) over hullerne til hængegalleriets stikbomme, blev der 1933—35 opdaget og genåbnet endnu et sæt bjælkehuller, af mindre dimensioner (ca. 22 cm i firkant) og indtil en alen dybe. Der har vel oprindeligt været en 25—26 stykker, men da murværket var ødelagt på en strækning mod sydvest, kunde antallet ikke fastslås nøjere. Ind i mellem disse bjælkehuller, som må stamme fra rotundens *oprindelige*, som stridsplatform benyttede, *omtrent flade trætag*, har der været omkring et dusin udløbsåbninger for tagvandet, men af dem er nu færre bevaret. De sidder i samme højde som tagbjælkehullerne og ligeledes radiært, er foret med tilhugne flager af silurkalk og har i bunden mørtelaftryk af 8 cm tykke trærender, hvis tude sandsynligvis har raget et stykke frem for ydermuren.

Fra og med det skifte, hvori tagbjælkehullerne og spygatterne sidder, har rundmuren de fleste steder et lille tilbagespring for murfladen nedenfor, men på en strækning mod nordøst er forholdet omvendt, sikkert på grund af de uegale murtykkelser i tredje etage, og her er der som udligning lagt et 4,5 m langt krumt stykke egetømmer, der tillige tjener som murrem. Rundmuren står endnu bevaret 2 skifter op over den oprindelige taghøjde og var indtil 1933 så ujævn og takket i den øverste rand, at man også heraf kan slutte, at den oprindeligt har været en del højere. Antagelig var den oprindeligt ført op som et *brystværn* omkring det flade tag, og måske forsynet med skår og tinder.

Ændringer og tilføjelser. Rotunden kan næppe have stået ret længe i den ovenfor skildrede, oprindelige tilstand, med træbjælkelag mellem 2. og 3. etage, og fladt, utæt trætag. *Ringhvælvet i 2. etage* må være en meget tidlig, *romansk tilføjelse*, mindre sikkert er derimod, om også rundpillerne i de to øverste stokværk er kommet til ved samme lejlighed. Bjælkerne i den gamle etageadskillelse og i det oprindelige tagværk har imidlertid ligget radiært, som egerne i et hjul, og dette træk må vel have forudsat murede rundpiller som de nuværende. Sandsynligvis er pillerne oprindelige, og rundpillen i 2. stokværk behøver ikke at være gjort tykkere ved skalmuring for at skabe vederlag for hvælvet, den kan også oprindeligt have været drøjere end pillen ovenpå, for at der i overgangen mellem de to etager kunne blive et afsæt, som radialbjælkelaget kunde hvile på.

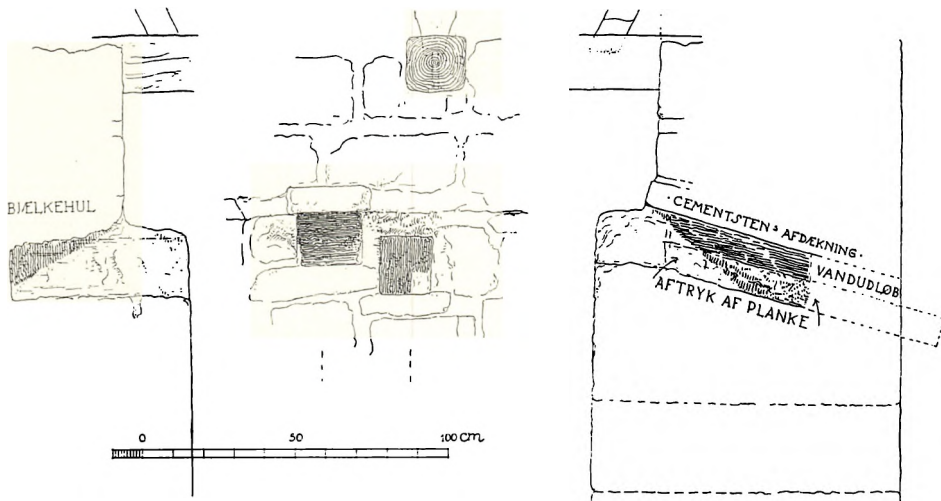

Fig. 14. S. Ols kirke. Oprindeligt vanduløb og bjælkehul i rundskibets øverste stokværk. 1:25. Til venstre snit af bjælkehul, til højre snit af vanduløb, hvorunder et bomhul til udvendigt galleri er markeret. Sml. fig. 5. Målt af Charles Christensen 1935 (s. 350).

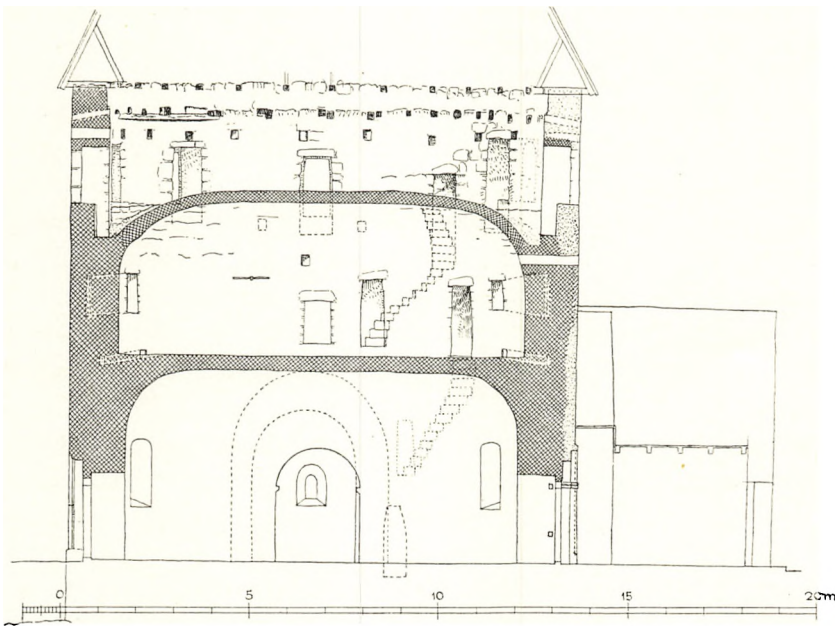

Fig. 15. S. Ols kirke. Tværsnit, set mod øst. 1:200. Målt af Charles Christensen 1935.

I første halvdel af 1200-tallet er rundskibets oprindelige *vestvindue* blevet udvidet og ombygget, i hvert fald indvendig, hvor indfatningen 1933 viste at være muret af *riffelhugne, røde munkesten*, vistnok det ældste kendte munkestensmurværk på Bornholm. Lige inden for den rundbuede lysning, som havde

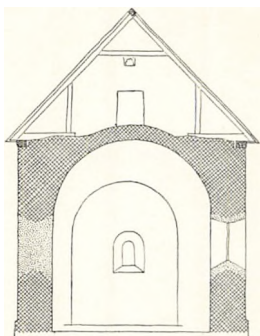

Fig. 16. S. Ols kirke. Snit gennem koret, set mod øst. 1:200.

glasfals, muret af sten på kant, var der fastgjort en lodret, næsten bortrustet gitterstang af jern.

Våbenhuset foran syddøren er ombygget så ofte, at det nu er aldeles blottet for daterende enkeltheder. Ved restaureringen 1950—52 fik det ny dør og nyt vindue, og den af små mursten murede taggavl, som vistnok stammede fra en istandsættelse 1878 (J. D. Herholdt), blev erstattet med en beklædning af egebrædder (endnu 1819 har der været bræddegavl, rgsk.), og det teglhængte tag fik vindskeder af eg, hvis spids afsluttes med en kulørt brændtlersfigur af kirkens værnehelgen.

Rotundens mur støttes mod vest af to vældige, af kløvet stenbrudsgranit opførte *sprængpiller*, hvis smalle gennemgange er lukket med tynde skillemure og døre, hvorved der er skabt to små rum til forskelligt brug. Pillerne, som må have afløst de to spinklere murstivere, som er vist hos Resen, er opsat 1823—25 (rgsk.), efter en nedstyrtning af murværket. Denne omtales af Prins Christian Frederik 1824: »... en del af menigheden ... ytrede sin misfornøjelse med, at præsten hr. Slotzheim ej vilde holde gudstjeneste i kirken, fordi en yderpille er nedfalden og hvælvingen ... skrøbelig ... jeg så indvendig på den underste hvælving kun en lille revne, men den udenfor nedfaldne pille (opført af kampesten med ler) må vistnok rejses ...«⁵.

Tagværker. Apsidens tagværk er en del fornyet, men det meste af tømmeret er gammelt, af eg. Den krumme murrem er bladet sammen af tre krumme, meget tykke plankestykker, og så bred at den ligger ud over murfladen som gesims, med skråfas i underkanten. Spærene, som mangler stivere, er i toppen samlet på en gammel, rudestillet egeklods, som er indmuret i korets taggavl, i hvilken der er en oprindelig gennemgang til apsidens tagrum. Korets tagværk, som ligeledes er af eg, har et par helt romansk virkende enkeltheder, men disse må antagelig være kopieret efter et ældre tagværk, thi det nuværende er næppe overvættets gammelt. Der er fire bind, med spærfod, lodret spærstiver og hanebånd, i kippen ligger der en rudestillet rygås, som er »sporet«⁶ ned over spærtoppene. Mellem 2. og 3. fag er åsens skarpe, nedadvendende kant udsvejfet i to flade buer, som på midten brydes af tværstillede, halvrunde nedhæng. Motivet, som på een gang er ældgammelt og tidløst, er her meget rå udført. Et enkelt hanebånd og en lodret stræber, forstøttet på hvælvet, er af genanvendt, sikkert meget gammelt egetømmer, spærstumper, som på siden har meget grunde bladudstemninger, uden forsats, men med spor af jernsøm, helt i romansk manér.

Rotundens imponerende store, kegleformede tagkonstruktion er ligeledes fuld af meget gamle træk, og kunne meget vel tænkes at gå tilbage til middelalderen.

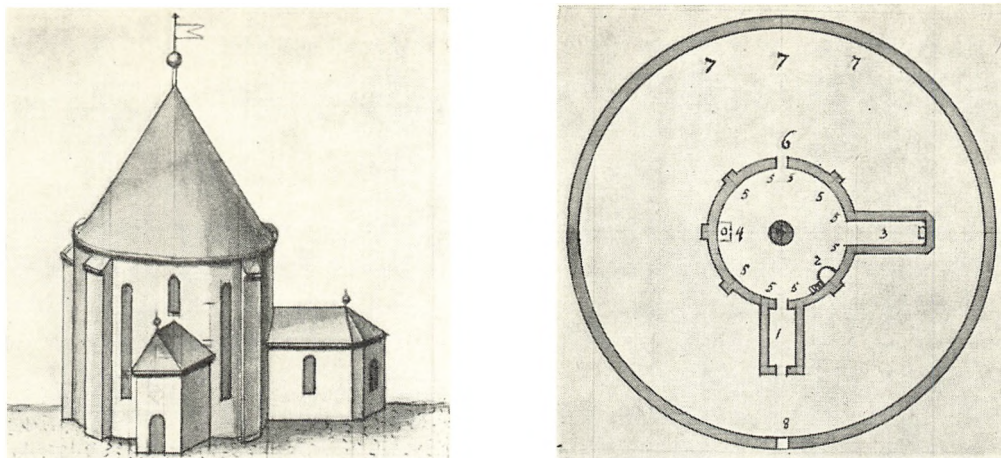

Fig. 17. S. Ols kirke. Sydøstudsansicht og plan af kirke og kirkegård. Efter Resens atlas.

Noget bevis herfor vil dog næppe kunne føres, allermindst nu, efter at så meget af tømmeret er blevet fornyet ved restaureringen 1933—35. Bjælkerne, som ligger radiært, men alle er fornyede (af eg), sammenholdes over midtpillen af et snurrigt stykke hjulmagerarbejde. Bjælkeenderne ligger på en flad træring, som følger rundpillens overkant, ovenover samlingen ligger en lidt større ring, fastgjort med træagler. På hver radialbjælke er der rejst tre skrånstivere op til de nu overalt fornyede spær, og et fjerde sæt spærstivere er forstøttet ned på samlingens øverste ring. Stiverne er tappet ned i bjælkerne og desuden sikret med store dyler, boret op fra undersiden. Den svære, firkantede konge er rejst på et bjælkekryds og støttes af korte skråbånd fra krydssets ender. Flere lag hanebånd og en del ekstra, små spærstivere er sømmed på siderne af kongen, som næppe er særlig gammel, måske fornyet efter et lynnedslag 1789. I stedet for at være rettet ind efter en snor krummer spærene svagt udad, et træk, som med flid blev bevaret ved istandsættelsen.

Kegletaget er forskallet og tækket med egespån, de fleste lige afskårne, andre spidse, de sidste er samlet i trekantede, som er ordnet i et mønster, rekonstrueret efter forefundne spor. Tagets spids afsluttes med en temmelig høj husbrand af træ (»spirren«, rgsk. 1817), som forinden har en stor træknep, foroven kronet af en kobbervindfløj, udformet som et »dragehoved« i bornholmsk tradition. I fløjen står Christian 7.s navnetræk og året 1794. — Apsis og kor er nu spåntækt (koret havde i ældre tid blytag, rgsk.); våbenhuset og støttepillerne mod vest er hængt med røde vingetegl. Rotundens halvrunder trappehus har bevaret sit middelalderlige dække af munke og nonner.

Kirken blev restaureret 1878 (J. D. Herholdt, hovedsagelig det indre), 1933—35 (Charles Christensen, det ydre) og 1950—52 (V. Hardie Fischer, indre, in-

ventar). Om en ældre reparation vidner en række initialer og årstal, skrevet i pudslaget under murkronen på rundskibets østside: SKHCM ANNO 1722 KVHMS ANNO 1722 SPCHP MMHMB 17.

KALKMALERIER

I koret og i rundskibet er der, henholdsvis 1911 og ved restaureringen 1950—52, fundet en del kalkmalinger, vistnok fra mindst tre perioder, gennemgående af beskeden kvalitet og slet bevarede. I koret drejede det sig egentlig blot om farvespor, og selv hvor disse stod klare, var deres tilstand så ringe, at de end ikke lod sig fotografere.

På korets vægge og tøndehvælv sad der inderst rester af en overmåde rå dekoration, som var malet i hvidtekalk direkte på den oprindelige, grove puds. Man kunne ane, at der på væggen havde været billeder, som dog var helt ødelagt mod nord, vest og syd. Mod øst, på fladen mellem apsishuen og det højt-siddende hvælv, var der malet en lille Kristusfigur, fra hvis mund der udgik to flammesværd. På hver side syntes der at have været to eller måske tre figurer, af hvilke de søndre var omtrent udslettede, mens figurerne mod nord stod noget bedre bevaret. Man kunde i hvert fald skelne, at den yderste bar en trekantet krone. Af tøndehvælvets ældste udsmykning var der svage levn på dets nordre krumning, hvor der syntes at have været hellige mænd eller kvinder, stående under gule spidsgavle og måske ordnede i to rækker, adskilte af vandrette, røde bånd. Baggrunden var helt op til hvælvingens isselinie strøet med røde stjerner. Nærmest østvæggen sås endvidere to røde stregcirkler, udfyldte med småstjerner af samme farve, og omgivet af et gult sekspas. Enkelte spor kunne tyde på, at disse motiver havde været gentaget symmetrisk mod vest.

Af farver sås kun tre anvendt: En blegrød til ansigterne, kraftigt rødt i stjernerne samt en gul okker. *Malerierne*, som svagt mindede om Ny kirkes (sml. s. 211 f.), kan måske dateres til *1300-tallet*.

Ovenpå de ældste kalkmalerier sad der sparsomme flager af en på et afskallende hvidtelag malet dekoration fra middelalderens slutning, vistnok lutter tynde, røde stregslyng, som formodentlig har hørt til den *sengotiske udsmykning*, man 1950—52 har fremdraget, og så vidt det lod sig gøre istandsat i rundskibet. Her viste det øverste parti af ringhvælvet sig at være dækket af store, med lidt usikker elegance trukne ranker, af hvis spinkle stængler de fleste endte i små bladduske, nogle få i store, kejtet malede pragtblomster og granatæbler (?). Ind imellem har der været anbragt medailloner, hvoraf een er nogenlunde bevaret. I dens runde felt er der en kortkjortlet mand i halvt løbende stilling, med udstrakte arme og holdende et skriftbånd (?). Baggrun-

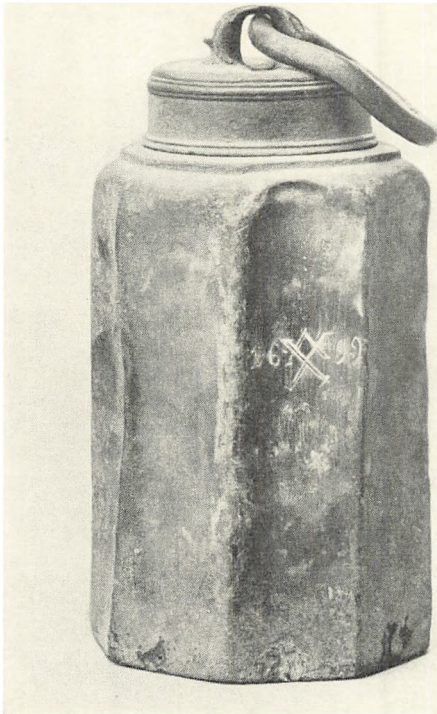
Fig. 18. S. Ols kirke. Indre, set mod vest.

C. G. S. 1952

den er udfyldt med små stjerner, medaillonens rand består af en smal og en bredere okkerstribе. Et par alen over rundpillens gesims er den udmalede zone afgrænset med en vandret ornamentbort, sammensat af fortløbende s-slyng. — Udsmykningen erindrer om de yngste, sengotiske rankeslyng på korhvælvet i Ruts kirke og kunne være udført af samme maler (s. 317 f.).

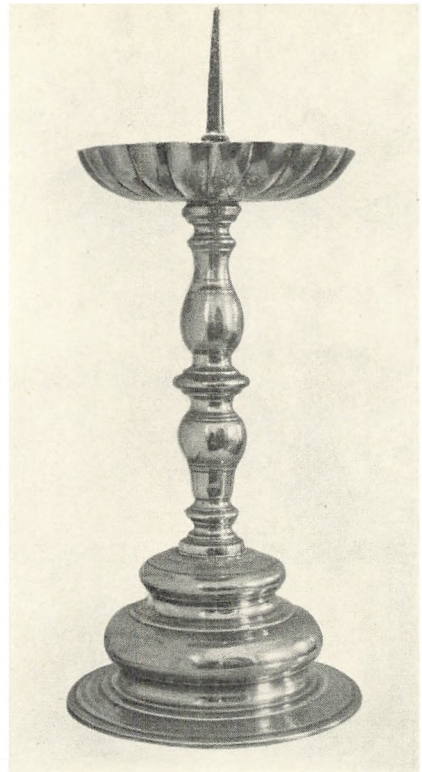
Nogle fragmenter af kalkmalede *dekorationer fra slutningen af 1700-tallet* var måske ikke udført helt samtidigt, kan i alt fald næppe have været led i nogen fuldstændig udmaling af kirkerummet. I apsiden afdækkedes 1911 et rødbrunt drapperi med gule kanter, ophængt i fem gule bånd og omgivet af tyndbladede, grå palmegrene. I skibet, tæt over korbuen, bemærkedes ved sidste istandsættelse nogle omtrent helt udslettede ornamentter og godt det halve af en kartouche, hvis rammeværk syntes at have retarderet rokokopræg, og af hvis med skriveskrift malede legende kun få stavelser kunde læses.

O. N. 1947

Fig. 19. S. Ols kirke. Vinflaske 1699 (s. 357).

O. N. 1947

Fig. 20. S. Ols kirke. Alterstage (s. 358).

INVENTAR

Allerbord, nyt, af granit.

Allertavlen er et nyt polykromt brændtlers relief: Kvinderne ved graven, udført af billedhugger Gunnar Hansen 1950.

Allertavle i renaissance fra o. 1600, kun delvis bevaret. Det tredelte storstykke har i midten et nu tomt malerifelt, som flankeres af to høje, smalle arkadefelter. De fire slanke storsøjler, som bærer den fremspringende gesims, har firkantede akantusbladskeder forneden og primitive volutkapitæler. Af det fremspringende postament er kun den øverste profilliste tilbage; af et ældre fotografi i Nationalmuseet ses, at et glat postamentfelt afsluttedes for enderne med et par udskårne ansigter. Gesimsen har glat frise mellem to profillister. Topstykke og vinger mangler. Stafferingen, med hvidt, blå og guld er stærkt medtaget. I arkadefelterne er nadverordene malet med kursiv og nederst på storstykket oplyses, at tavlen er malet første gang 1602 og renoveret 1755. Fra sidstnævnte år stammer antagelig storsøjlernes marmorering. Storstykkets

Fig. 21. S. Ols kirke. Døbefont (s. 358).

O. N. 1947

midtfelt må antages at have indeholdt et maleri af nadveren. Tavlen står nu i klokketårnet.

†*Altertavler* 1) Fra 1851. En simpel arkitekturramme kronet af et forgyldt kors. En porcelænsfigur af Kristus efter Thorvaldsen anbragtes 1852 på en konsol foran midtfeltet (rgsk.). 2) Maleri, signeret Peter Simonsen 1928—29, i glat, forgyldt ramme.

Altersølv. Kalk fra 1731, delvis forgyldt. 21 cm høj. Rund fod med fodplade og platte over vulst, små, indknebne skaftled, som omslutter fod og bæger med et par stive bladkranse, flad midtdelt knop med riflet over- og underside. Højt bæger med graverede dobbeltstreger under randen. Under bunden er en indprikket kursivindskrift: »Anno 1731 blef denne kalch til St. Ols kirche om gjort og for bedret med 14 $\frac{1}{2}$ lod sølf weier nu til haabe 36 $\frac{1}{2}$ lod«. Ingen stempler. Tilhørende glat *disk* med graveret roset og dobbeltstreg på randen. †*Oblatæske*, forsølvet, købt 1859 (rgsk.). *Vinflaske* (fig. 19) af tin fra 1699. Ottekantet korpus med rundt skruelåg, hvori en kraftig bærerling er fastgjort. På siden er graveret et bomærke og årstallet. Højde 24, tv. 13 cm.

Sygekalken er sammensat af dele fra en større kalk. Lav, rund fod med graveret cirkelkors under bunden, trindt skaft og rund, tvedelt knop med grov

gravering. Nyt hamret bæger. 9,5 cm højt. Den tilhørende *disk* er beklippet således, at et graveret cirkelkors på randen er halveret og en graveret kursiv-indskrift på bagsiden, rimeligvis fra 1700'rne, næsten forsvunden.

Alterstager (fig. 20) fra o. 1625. Stor, kraftigt profileret fod, balusterformet skaft og bred, riflet lyseskål. Lysetorn af malm. 43 cm høje. I klokketårnet opbevares et par sorte, drejede *begravelsesstager* af træ fra o. 1800.

Døbefont (fig. 21) romansk, af grå kalksten. Foden er cylinderformet og ganske lav med en groft hugget tovsnoining foroven, kummen bugner let og har langs mundingen en større og en mindre tovsnoining. Intet afløb. Tvm. 70 cm. (Ikke hos Mackeprang). Fonten har været malet flere gange; foruden røde farvespor ses rester af en sort dekoration på sort bund. Fonten stod i ældre tid i skibets vestside¹ (jfr. Resens plan), senere ved midtpillen, men er nu anbragt i koret. 1878 kasseredes den gamle døbefont til fordel for en ny granitfont, men er nu atter taget i brug.

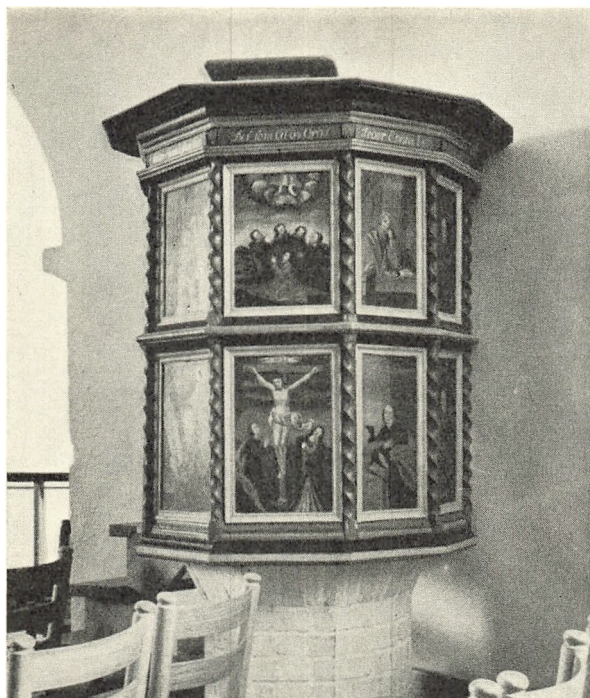
Dåbsfæde. 1) Sydtysk arbejde fra o. 1575. I bunden ses bebudelsen i en omtrent udpudset minuskelbort, på randen findes indstemplede stjerner og liljer. Tvm. 42 cm. 2) Nyt, af rustfrit stål.

Prædikestol (fig. 22) i ung-reniassance fra sidste halvdel af 1500-tallet. Stolen består af fem oprindelige fag samt et nyere nærmest væggen. Hvert fag deles af en vandret profilliste i to rektangulære, listeindrammede felter, som ses oprindelig at have haft foldeværk. De lodrette rammestykker har form som skarpkantede snoede søjler. Nederst findes en (fornyet) profileret fodliste og foroven en smal gesims med glat frise. Ny opgang og muret bærestolpe. Ved en restaurering i 1700'rne er foldeværksfelterne blevet glathøvlet og smykket med malerier. Forneden ses i det bredere midtfelt en krucifiksgruppe og i de tilstødende felter evangelisterne Lukas og Johannes, medens der i de yderste af de oprindelige felter er malet englehoveder omgivet af bladranker. Tilsvarende findes i øverste række himmelfarten flankeret af Matthæus og Markus samt yderst englehoveder. Felterne i det tilføjede fag er tomme. Malerierne blev senere overmalet med en hvidgrå farve, men afdækkedes og repareredes 1921 af Leif Clausen, hvis signatur ses i et af felterne. I frisen står med kursiv skriftstedet 1. Pet. 4,11. 1951 er stolen restaureret, og rammeværket opmalet med grønt, rødt, hvidt og mørkebrunt². 1878 blev prædikestolen nedtaget og en ny anskaffet, men 1927 blev den gamle stol taget i brug igen.

Ved den sidste restaurering er anskaffet nye, løse *stole*. De tidligere *†stolestader* var fra 1878. To *†skriftestole* nævnes 1841 (rgsk.).

En *†kiste*, som stod ved alteret, afløstes 1770 af et *†fyrretræsskab* (rgsk.).

Nyt *pulpitur* af umalet egetræ. 1830 repareredes *†»fruentimmerlægteren«*, og 1832 blev *†mandslægteren* fornyet. Begge erstattedes 1878 af et stort nyt *†pulpitur* (rgsk.).

Einar V. Jensen 1951

Fig. 22. S. Ols kirke. Prædikestol (s. 358).

Nyt *orgel* på fire stemmer, bygget af Axel Starup. På pulpituret.

† *Pengeblok* fik 1833 ny lås (rgsk.). *Pengetavle* med udsavet og gennembrudt gavl. Grønmalet.

Præsterækketavle i fire afdelinger, den ældste ophængt 1756, den næste 1828 (rgsk.). Glatte tavler i profilerede rammer; gul indskrift på sort bund.

Mindetavler. 1) For de af pesten 1618 på Bornholm omkomne. Glat trætavle, 101 × 62 cm, i profileret ramme. I våbenhuset.

2) Opsat 1687 i anledning af Christian 5.s besøg i kirken. Fyrretræstavle, 107 × 87 cm, i smal profileret ramme. Indskrift med gul fraktur på sort bund. Nederst to malede våben for amtmand Johan Diderich von Wettberg og fru Sissele Grubbe.

Lysekrone fra o. 1600 med profileret midtstang, som forneden ender i en ansigtsmaske med en ring af to delfiner i flaben. Topfiguren forestiller en orientalsk udseende mand med fuldskæg, pludderbukser og turban, holdende en fane i den ene hånd (sml. lysekrone i Ruts kirke, s. 322). Seks ~-svungne lysearme, hvoraf to er fornyet 1844 (rgsk.). I koret. Skibet oplyses af moderne væglampetter.

En simpel *ligbåre* af fyrretræ henstår i klokketårnet.

†*Ur*. Et otte dages slagur med »fotteral, maling og ovalt glas« købtes 1848 af urmager Jørgen Riis i Rønne (rgsk.). 1885 blev uret solgt.

Klokker. 1) I. C. Gamst 1817, omstøbt af to gamle klokker (rgsk.).

2) Omstøbt 1878 af brødrene Lund i København. Begge i ny ophængning i klokketårnet.

†*Klokker*. 1) 1703, støbt af Daniel Henrich Grædener og Arend tor Kuhl. Øverst stod en forkortet gengivelse af skriftstederne Judith 8,5 og 16,2. Derunder en lang rimet indskrift med bl. a. navnene på kirkens øvrigheds personer og på modsat side støberindskriften³. Omstøbt 1878.

2) 1746, »den liden klokke«, med indskriften: »Sit nomen Domini benedictum, me fecit I. W. Gedani a(nn)o 1746«. (»Velsignet være Herrens navn, I. W. G. støbte mig). På den ene side stod Kristus med sejrspanen, på den anden side Maria med barnet. Klokken skal være købt fra et skib fra Danzig, som strandede ved Allinge⁴.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) O. 1574? Ærlig og velbyrdig mand Truidt Myer (Myre), død på Myregaard Alle Helgens dag ... Af årstallet er kun et firtal læseligt, men sandsynligheden taler for 1574, hvilket år broderen Jens Myre, der var kannik i Lund, solgte Myregaarden til Peder Oxe⁵. Rødlig kalksten, 193 × 92 cm, med degenererede reliefminuskler. I hjørnerne primitivt hugne evangelisttegn i cirkelfelter, som er forbundne med skriftbånd. På stenens nedre halvdel findes to udslidte våben med vesselhorn som hjælmtegn. 1756 i korgulvet, nu i våbenhuset.

2) 1584, Cresten Klavsens søn, Peder Krestensen på Hallegaard, død sept.-dec. 1582. Stenen dateret 1584. Itubruds, grå kalksten, 47 cm bred, med degenererede reliefminuskler foroven og langs randen. Under indskriften to bomærkeskjolde. I våbenhusgulvet.

3) (Fig. 23) 1590. Ingvor Christensen, provst på Borneholm og sognepræst i St. Oluff og Alland (Allinge), begravet 16. febr. 1590. Gullig sandsten, 186 × 82 cm, med noget uregelmæssig kontur. Indskrift med primitive reliefminuskler isprængt versaler. I hjørnerne er primitivt hugne evangelisttegn i fordybde cirkelfelter, som er forbundne med skriftbånd. Midt på stenens nedre halvdel findes en medaillon med et ituslået bomærkeskjold omgivet af en versalindskrift: »1590 vive memor leti« (»du, som lever, husk, at du skal dø«). Stenen, som er brudt i to stykker og 1756 lå uden for våbenhusdøren, står nu i våbenhuset.

4) 1613. Sognepræst Søren B(jerg), død 2. april 1613. Uregelmæssig gullig sandsten med store fordybde versaler. Under indskriften et skjold med dødingehoved og initialer. Foroven mangler et stykke af stenen. Opstillet ved klokketårnets østmur.

5) 1799. Sognepræst Hans Marcher, [begravet 1. dec. 1798]⁶, og hustru, Ane Margrete, født Sørensen, død året før. Randprofileret rødlig Neksøsandsten, 188 × 128 cm, med kursivindskrift henvendt til læseren. I hjørnerne blomsterbuketter. Rejst ved klokketårnets nordside.

6) O. 1804. Sognepræst Jørgen Landt, født 1752, død 1804, »Naturens alvorlige Grandsker, Retfærds og Ordens strænge Iagttager, Sand Christendoms oplyste Lærer, De Trængendes Talsmand, De Lidendes Husvaler, Menneskehedens Ven«. Randprofileret rødlig Neksøsandsten, 180 × 94 cm, med kursiv. Ophøjet, ovalt skriffelt med en simpel vase foroven. Rejst ved klokkehusets nordmur.

7) O. 1800?. Mogens Andersens søn, Nicolai Bidstrup, født 5. . . . Resten af indskriften forsvundet med stenens nederste del. Rødlig sandsten, 42 cm bred, med fordybet fraktur. I våbenhusgulvet.

8) 1600'rne? Itubruds grå kalksten, 128 cm lang, med udslidt versalindskrift. I våbenhusgulvet.

9) Itubruds sandstenstavle med bømærker. Ved søndre kirkegårdsdige.

† *Gravsten* over sognepræst Niels Andersen Juul, død 14. jan. 1635 (Thurah s. 106). Stenen, der 1756 lå midt på kirkegulvet, er måske identisk med den ovenfor som nr. 8 nævnte.

† *Gravfaner*. 1) 1687. »Løjtnant ved sønder herreds udskrevne kompagni, Weydeck Gorgas, født i Rastenborck i Polen (og efter Aar og Alder tient mange høye Herrer, omsider kommen her ind til Landet med Ritmester Brinckis Compagnie, oc hafver saa tient Hans K. Majs. for en Enspenediger udi 5 Aar. Siden tient Hans Excelens Hans v. Løvenhielm for en Lifkarl i 13 Aar, for en Sergeant udi 9 Aar. Siden er hand bleven Lieutenant oc det forestaaet udi 12 Aar oc 10 Maaneder. Død i Ols Kircke sogn 5. marts 1687 i en alder af 59 år og 10 måneder.« Ved siden af fanen hang en kårde og et brystpanser. I koret⁷.

O.N. 1947
Fig. 23. S. Ols kirke. Gravsten over provst Ingvor Christensen, død 1590 (s. 360).

2) 1726. Jørgen Giodich, født 1674, forestillet fenrik ved det tredje nationalkompagni til fods 1709, død 1726 og begravet 8. maj⁸.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskaber 1755—78, 1804—09, 1811—89 (LA). Liber daticus for Olsker og Allinge sognekald 1787—1849 (LA). Specifikation over inventar m.m. 1766, Sjællands stiftsøvrighed V, diverse sager (LA). Diverse dokumenter Allinge-Olsker sognekald vedr. 1721—1852 (LA). — Museumsindberetninger af provst L. Hansen 1869 (gravsten) og 1878 (klokke), H. Storck m.fl. 1881, J. B. Löffler 1882, M. Bidstrup 1892, P. Hauberg 1913 (»årstal« på midtpillen), M. Mackeprang 1911 (kalkmalerier), Charles Christensen 1939, C. G. Schultz og O. Norn 1947. — Korrespondancesager i NM.

M. Clemmensen: Notesbog XIII. 1926. S. 41.

Indledning. ¹ Kr. Erslev, Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450, Kbh. 1901, nr. 66 (s. 151). ² Fortegnelse over kirker og disses ejere da forordn. af 3. juni 1809 udkom (Da. Kanc. RA). ³ Kirkelig Haandbog 1951, s. 58.

Bygning. ¹ Frölén II, s. 85. — Brunius, s. 172: »Slutligen böra vi anmärka, att rundhuset, koret och utsprånget härröra från samma byggnadstid.« ² O. V. Koch, i Aarb. 1895, s. 243 f. ³ Nationaltidende, 24. oktober 1913. ⁴ Frölén II, s. 83; I, s. 113, fig. 100. ⁵ Bh. Saml. XVI (1925): Prins Christian Frederik: Rejse Journal ført på Touren til Bornholm . . . 1824; s. 36 ff. ⁶ Hans I. Holm, notebog K (1874, i Kunstakademiets bibliotek), med skitse af tagværket og vedskrift: »Ryggetræet er sporet ned over Sparrekrydset«.

Inventar og gravminder. ¹ Ifølge grundplanen i Resens atlas. ² Ved kirkemaler Einar V. Jensen. ³ Indskriften gengives af Thurah s. 107. ⁴ Thurah, s. 107. ⁵ A. Thiset: Stamtavler over danske Adelslægter V, 310. ⁶ Wiberg II, 534. ⁷ Thurah, s. 106, jfr. Urnes tillæg s. 25. ⁸ Thurah, s. 106 m. tilf. af Urne.

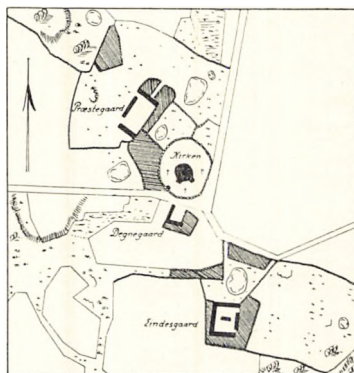

Fig. 24. S. Ols kirke 1818.

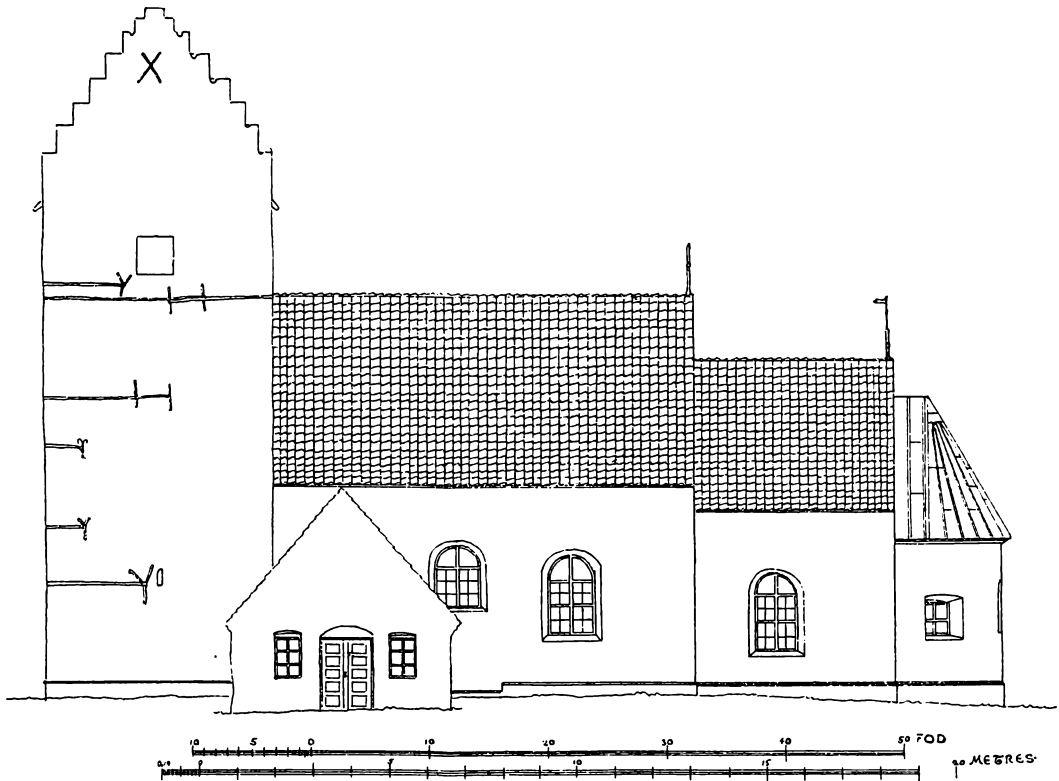

Fig. 1. Rø kirke. Sydfaçade. 1:200. Forarbejde til B. æ. K. (Loumann) 1874.

RØ KIRKE

BORNHOLMS NØRRE HERRED

Af en godsfortegnelse, som vistnok må være udfærdiget omkring 1530¹, fremgår, at kirken i middelalderen var indviet til *S. Andreas*, og efter reformationen bar den endnu en tid sin værnehelgens navn, men præsteindberetningen 1624 oplyser, at »kirken kaldes *S. Andreas kirke*, dog almindeligvis her på landet Rø kirke . . .«. Sognet har muligvis heddet således allerede i middelalderen², omtales i hvert fald som Rø sogn 1548³. Dette navn, som nu er enerådende, blev i ældre tid forklaret på flere sindrige måder⁴, Ravn mente således (1671), at det var kommet af kirkens rødhed, »thi der er hos samme kirke et smukt bygget tårn betækt med røde teglsten, som glimrer og skinner langt fra på alle sider«⁵. Denne trohjertede forklaring er knæsat af moderne forskning⁶, men ville unægtelig vinde det væsentligste i slagkraft, hvis man ad anden vej kunne bevise, at kirketårnet havde været teglhængt allerede 1548. — Om kirkens ejendomsforhold, se Rønne, s. 36.

Fra Rø kirkegård stammer et lille *skattefund*, som menes at have omfattet *ca. 40 mønter*, af hvilke 8 blev skænket til Mønt- og Medaillesamlingen 1824 af Prins Christian Frederik, mens andre 30 blev afgivet langt senere, i 1885⁷. Fundet må være gjort førstnævnte år, eller kort forinden, og være blevet overgivet til prinsen under hans bornholmske rejse, som også førte ham til Rø, i hvis kirke aldeles intet fandtes mærkeligt⁸. — Mønterne er ens, præget i Lund for Knud 6⁹.

1887, under arbejdet med nedbrydningen af den gamle kirke og rejsningen af den ny, fremkom ialt 25 danske og tyske mønter¹⁰, som blev fundet stykkevis, de fleste ved opbrydningen og afgravningen af gulvet. De 3 ældste mønter var danske, slået i Lund for Valdemar 2, af resten var 6 rigsdanske (1: Erik Menved, Lund; 1: Erik af Pommern; 2: Christian 3, blafferter; 2: Frederik 4, 1722), mens 3 stammede fra Gotland (»guter«) og 13 var hanseatisk-baltiske mønter. Af disse var de fleste senmiddelalderlige (1: Lübeck, 2: Rostock, 5: Mecklenburg, 1: Liflandske orden) og kun 3 efterreformatoriske (Stralsund 1539, Hamborg 1553 og 1559).

Af de tre mønter fra Valdemar 2.s tid bærer én på reversen ærkebiskop Uffes navn og må således være præget efter 1228. Den skal være fundet »i grunden af den nedbrudte kirke«, og om en anden af Valdemar 2.s mønter ved man, at den lå »ved siden af fundamenterne«, men nogen egentlig datering af den middelalderlige kirke tør dog ikke presses af disse oplysninger. Både Erik af Pommern-mønten, som er præget på Gurre, og skillingen fra Stralsund er fundet under tilsvarende omstændigheder.

Af den ældre kirke var tårnet uden tvivl meget brøstfældigt. Nedrivningen begyndte 1. marts 1887; der var da store isklumper inde i murlivet på øverste stokværks sydside, og længere nede på vestsiden fandt man reder med levende allikeunger midt inde i murværket. Havneingeniør Hans Zahrtmann, som også her førte tilsynet, omtaler dog, at visse partier af kirketårnet var meget solide, og siger, at skibets mure gennemgående var bedre bevarede end tårnets. — Hauberg oplyser, at murværket var så stærkt, at man måtte sprænge det med dynamit¹¹.

Den nuværende kirke blev indviet 18. november 1888¹².

Kirken ligger på en svag højning i det ellers ret jævne terræn, knap to kilometer fra kysten og med vid udsigt mod nordøst over havet til Christiansø. Den uregelmæssigt firkantede kirkegård hegnes mod syd og øst samt på en kort strækning i nord af kampestensdiger, der uden tvivl er stablet om adskillige gange, og hvis indersider dækkes af jord. En kortere strækning mod øst virker dog mere uberørt og er ret ejendommelig. Man ser her en række anelige standersten, der når helt op til digets overkant og er rejst med nogenlunde regelmæssige mellemrum, som er udfyldt med mindre sten. Resten af hegnet er nymodens kløvstensmur oplagt i cement (ifølge rgsk. betales stenarbejde på kirkegårdsgærdet 1853 med 33 rdl.). Til de tre sider er der nye trælåger og mod vest en hovedindgang med to fodgængerlåger og en køreport af jern mellem fire glathugne granitpiller, af hvilke de to midterste er højest og krones af støbejernskors¹. Udvendig i digerne, dog ikke i syddiget, som vender mod præstegården, er der med mellemrum indsat bindinger til heste, flest mod vest, og her har to meget store, rejste sten (hver med to ringe) initialer. Den ene står som hjørnesten i nordvest: P H S K — B H D (fig. 2), den anden lidt nord for hovedindgangen: 26 SE[lvejergård] — 1836 — I P S M. En tredje sten af lignende karakter findes i ydersiden af norddiget; den bærer årstallet 1732. — Inde på kirkegården, som i ældre tid vistnok har været kantet af aske-træer², skal der på et lille frit område mod nordvest ligge fundamentsten skjult under jordsmonnet, efter sigende dannende en kreds, som stammede de fra en cirkelrund bygning³.

C.G.S. 1947

Fig. 2. Rø kirke. Bindesten i kirkedigets nordvesthjørne (s. 364).

Den nuværende kirkebygning er ny, opført 1887—88 (arkitekt Andreas Clemensen), i plan og opstalt en større, fri kopi af den gamle kirke, men ulige tunge af ydre, idet materialet (ujævnt overfladebehandlede, i præcise skifter lagte, mørkladne stenbrudskvadere) står blankt. Bygningen er rejst på samme plads og med samme retning som den middelalderlige kirke, af hvis detaljer nogle få er bevarede og står opstillet i det ny tårnrum. Disse enkeltheder vil blive omtalt nedenfor på deres plads i beskrivelsen af den nedbrudte bygning.

Den *middelalderlige* *†kirke* bestod af apsis, kor, skib og bredt vesttårn af udpræget skånsk type, alt opført i een og samme romanske byggeperiode. Den eneste tilføjelse var et våbenhus foran syddøren, uden detaljer, men sandsynligvis middelalderligt.

Hele kirkebygningen var i hovedsagen opført af *granit*, ikke kamp hentet fra markerne, men sten taget i et brud. Zahrtmann har lagt mærke til, at byggematerialet var »bedre og havde en mere hensigtsmæssig form« end i de øvrige kirker, som var blevet nedrevet under hans tilsyn. Bidstrup oplyser, at de anvendte sten gennemgående ikke var større, end at én, højst to mand med letthed havde kunnet bringe dem på plads uden særlige hjælpemidler. Murene var som vanligt kassemure, men delingen i ydre og indre skal med mellemfyld »var ikke kendelig på denne kirkebygning, thi uagtet det simpleste materiale var anvendt i midten af murene, så må dog disse betragtes som værende en samlet masse i hele murtykkelsen«. Hvor kassemurteknikken klarest kunne ses, lå der rullesten i kærnefylden, praktisk talt det eneste sted, hvor dette materiale

havde fundet anvendelse. Særlig gjaldt dette tårnmurene. Af de forskellige iagttagelser fremgår ret tydeligt, at kirken har været opført i *udpræget lugtstensteknik*, af granit, brudt i forholdsvis tynde, men brede og dybe flager, en fremgangsmåde, som har givet fortræffelige lejeflader. Det har derfor betydet mindre, at mørtelen, som »har været tilberedt af bornholmsk cementsten . . . brændt på byggepladsen« (Bidstrup), hovedsagelig var »af samme dårlige beskaffenhed, som ved de tidligere nedbrudte kirkebygninger herovre« (Zahrtmann). — Murværket var opført lagvis, i en art »skifter« (sml. Ruts kirke, s. 308), der i højde vekslede fra omkring 25 til 50 cm. Denne lagdeling trådte tydeligere frem end i nogen anden af de ved denne tid nedbrudte bornholmske kirkemure. Ligesom i Ruts kirke var »skifterne« afstrøgne og dækkede med tynde lag af småt materiale, for en del affald fra kalkbrændingen, hovedsagelig dog singels af nødde- til valnøddestørrelse, blandet med grus »således som disse findes ved strandbredden i Rø sogn«. På grundlag af sine iagttagelser formodede Zahrtmann, at skib og tårn var opført samtidigt, i lag, der umiddelbart efter at de var blevet udmuret eller udstøbt med mørtel, var blevet dækket med et lag småsten, »muligvis for at forhindre en for hurtig udtørring, eller også for at man bedre kunde gå på det bløde murværk«.

Det ses, at man her er omgåedes sparsomt med silurkalken — der er langt til kalkbruddene i Limensgade —, hvilket også fremgik af de arkitektoniske enkeltheder. Af disse var mindsteparten af kalksten: sydportalen, nordportalens stik, de oprindelige vinduer og apsidens gesimsled. Af soklerne var kun enkelte strækninger af silurkalk, den langt overvejende rest af granit. Hele den store, rigt udformede tårnarkade, med kragsten, bueslag og dele-søjle, var sat af »skarphugget granit«.

Hele den romanske kirke havde sokkel, under apsiden og koret med et temmelig stort rundstavprofil, men ellers skråkantet. På sydsiden af skibet havde sokkelfremspringet omtrent midtvejs et retkantet knæk nedad for bedre at kunne følge terrænet, som faldt mod vest. Gesims, ligeledes skråkantet, fandtes kun på apsiden, som oprindelig havde haft tre vinduer. Af disse stod det midterste nogenlunde vel bevaret, var blot lukket i lysningen, som vistnok har målt knap 42 × 105 cm. Nordvinduet var helt tilmuret og næppe synligt, sydvinduet, forhugget til ukendelighed og stærkt udvidet, antagelig i sen tid, for at kunne give bedre lys til altertavlen. I koret blev der ved nedbrydningen fundet rester af det romanske sydvindue, derimod ikke af nordvinduet, som næppe kan have manglet. Af skibets oprindelige sydvinduer sås ét stå som murfordybning indvendig, over det i 1800'rne opsatte tøndehvælvede træloft, et andet, vest herfor, blev påvist under nedrivningen. I et af disse vinduer fandt Bidstrup nogle rester af glas, indfattet i blysprosser. Et tredje vindue blev opdaget mod nord, men dets plads er ukendt, og man kan derfor ikke af-

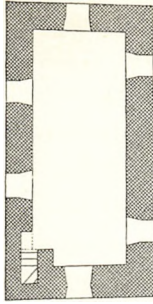
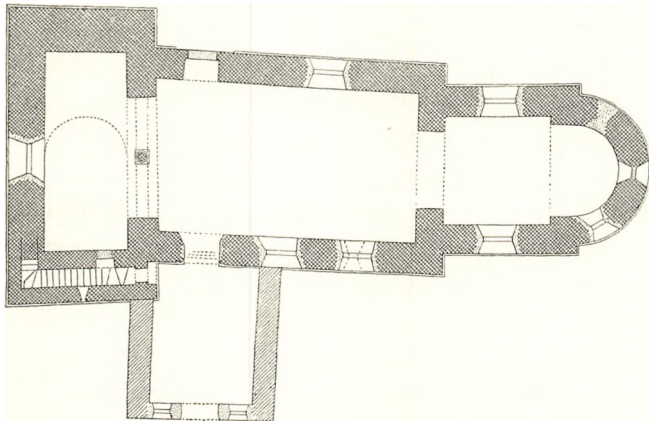
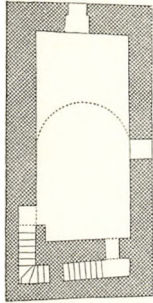

Fig. 3. Rø kirke. Grundplaner. 1:300. Efter forarbejder til B. æ. K. (C. G. S. 1956).

gøre, om skibets vinduesfordeling har svaret til Øster-Marie, hvor skibet kun har haft et enkelt vindue mod nord, omtrent midt i langmuren.

Portalerne var anbragt temmelig langt mod vest, nær vinklerne mellem skibets langmure og det tværvendte tårns stærkt fremspringende gavlhjørner. Norddøren stod som vandret afdækket niche indvendig, blændet i lysningen

frem til den ydre murflugt, hvor skråkantsokkelen ikke var ført igennem, men på begge sider standsede 50—60 cm fra dørens forhjørner. Den runde dørbues issepunkt lå ca. 200 cm over daværende terræn, men dette var hævet omkring 30 cm over skibets gulvniveau, så den fri højde under buen må oprindeligt have været omtrent 230 cm, nok til at portalen kan have haft en ekstra karmfals og et tympanon under bueslaget. Det er således muligt, at to uden tvivl sammenhørende, profilerede konsoller, som opbevares i den ny kirkes tårnrum, kan stamme fra den romanske kirkes norddør.

Sydportalen var overpudset og »till sin omfattning vanställd« allerede 1857 (Brunius), men udvendig ragede en anelig del af portalindfatningens bueslag og tympanon op over det lavtliggende våbenhusloft, og havde derved undgået odelæggelse. Portalen er opsat nordligt på vestvæggen i det nuværende tårnrum, de manglende sten er kompletteret med pudset murværk (fig. 4). Døråbningen bryder sokkelen, som tillige danner plint under portalens aftrappede vanger, af hvis tre falshjørner det yderste til hver side er formet som en halv-søjle. En forholdsvis spinkel rundstav i forkanten af det ligeledes tredobbelt faldede bueslag løber af på søjlerne, som er slanke, men kun i ringe grad hugget fri af murhjørnerne; deres baser og kapitæler er hugget i ét med skaftet. De noget forvitrede søjlebaser er på sydsånsk vis stejlt løgformede, afsluttes foroven med en tynd, tovsnoet ring og har smal hjørnespore. Den venstre base er desuden prydet med et plantemotiv, stive rækker af tungeformede blade gror op og hænger ned fra basens ringled, som var de fastklemt under dette. Kapitælerne er af tærningstype, med tovsnoet halsring og med en svag fals langs randen af de halvrunde skjolde (fig. 5). I vederlagshøjde har portalen haft 9 cm tykke kragbånd, som formentlig har været forkrøbbet om falsene. Det fuldt bevarede tympanon er glat.

Portalen er sat af meget store silurkalkflager, rejst på højkant. Anbragt på denne måde er to eller tre flager nok til at spænde over en karmside, og der kan ikke have været mere end seks sten i portalstikkets yderste orden (tre sten er bevaret).

Undersøgelser 1887—88 i det *indre* viste, at kirkens romanske gulve havde bestået af en art beton af »bornholmsk cement« (ɔ: mørtel, brændt af silurkalk), blandet med ler. På et område lige inden for norddøren var dette lag belagt med kvadratiske og rhomboide fliser af brændt ler, hvis glaserede overflader spillede i gule, brunrøde og grønne toner. Denne gulvbelægning har dog snarest været gotisk eller senere.

Afbankninger røbede, at vægfladerne oprindeligt havde været groft overpudset med en temmelig fed kalkmørtel, som var påført i et så tyndt lag, at stenes ru overflader for det meste anedes under pudsen.

Apsidens hvælving, en halvkuppel, omtales som »uforandret« i B. æ. K., og

C.G.S. 1947

Fig. 4. Rø kirke. Skibets sydportal (s. 368).

har vel så været oprindelig. Korets og skibets loftsbjælker, som skjultes af de nymodens træhvæl⁴, var muligvis romanske (sml. nedenfor, tagværker).

Den ret anselige (3 m brede, 4,35 m høje) *korbu*e havde kragled, hvis halvrunde, nymodens pudsprofiler vistnok dækkede over romanske skrånker⁵. Thurah, hvis kilde her må være en samtidig præsteindberetning, omtaler »en pille, imellem koret og kirken« (∩: skibet), som var »hul rent op igennem fra nederst til øverst«⁶, desværre uden at oplyse, af hvad materiale den var. Hvis der virkelig endnu dengang har stået en muret pille i korbu'en, må den vel have været en levning af en middelalderlig *korskranke af sten* (sml. †Øster-Marie og S. Peders kirke).

Det *brede vesttårn*, som holdt omtrent samme planmål som skibet, var solidt funderet, en fod dybere end det nuværende tårn⁷. Tårnrummet, som var dæk-

C. G. S. 1947

Fig. 5. Rø kirke. Sojlekapitæl på skibets sydportal (s. 368).

ket af en 5 m høj, nord-sydgående tøndehvælving, åbnede sig ind til skibet med en forholdsvis bred, men af hensyn til tøndehvælvets vederlagslinie temmelig lav, rundbuet arkade, underdelt af to mindre buer, hvilende på en kun 135 cm høj midtsøjle. Denne søjle, som er bevaret og står opstillet i det nuværende tårnrum, er ret velhuggen, af rødgrå granit (fig. 6). Det kun 20 cm høje, men meget brede og stærkt udladende kapitæl er udformet som en stor dækplade, med svagt hvælvede, trekantede felter på de nedadvendende hjørner, og hvilende på et ganske lavt, kvartrundt led. Søjleskaftet spidser en smule til, basen har form som et omvendt trapezkapitæl med halsring, der er ingen plint. — Tårnarkaden havde skråkantede kragsten, og i det murede spejl over dobbeltbuerne var der mod øst en knap 80 cm høj niche, hvis form ikke kendes (rundblænding?).

Tårntrappen var udsparet i livet af den tykke sydmur, og havde engang været tilgængelig fra tårnrummet, men denne dør, hvis alder vistnok aldrig var blevet undersøgt nøjere, stod blændet, og man ved ikke, hvilken vej den har vendt. Den i brug værende trappedør, som var anbragt i østsiden af det stærkt fremspringende tårnhjørne, har uden tvivl været romansk. Ifølge Brunius var døren tårnets oprindelige indgang, og som skånsk parallel til dens anbringelse anførte han Färlöf (sml. Bodils kirke)⁸. Trappen havde nederst

nogle få vendetrin og belystes omtrent midtvejs af en smiget glug, hvis udvendige rundbue var udhugget i en kantrejst sten, måske den 13 cm tykke overligger af silurkalk (buebredde 29 cm), som nu ligger i tårnrummet, tillige med tre smigsten af samme materiale. De sidste, som rimeligvis stammer fra gluggen, har normal indersmig, ingen antydning af lysningsfals, men indborede huller i den kun 8—9 cm brede ydersmig, hvori der måske har siddet jerntremmer. Trappen endte med et lille knæk i det med en pille forstærkede sydvesthjørne i tårnets næste etage.

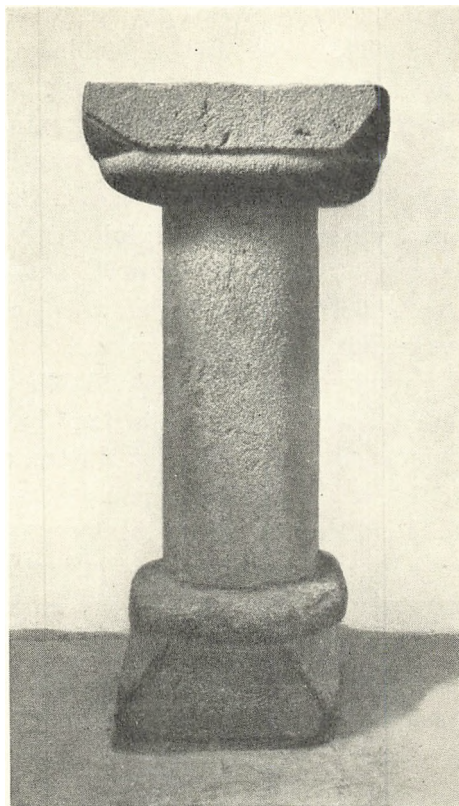
Mellemstokværket havde ligeledes tøndehvælv, anlagt med samme retning som nedenunder. Af lysåbninger var der kun en simpel, rektantet i nord, og mod øst fandtes der en oprindelig gennemgang til skibets loft. Det næste trappe løb var ligeledes anlagt i sydturen og praktisk talt identisk med det foregående, men aldeles mørkt, hvilket beklagedes af Brunius, måske fordi løbet krydsedes af to senere anbragte jernankere, af hvilke det ene var »synnerligen farligt för fötterne, det andra för hufvudet«.

I tredje, temmelig lave stokværk var kirkens klokker ophængt, en gammel, men næppe oprindelig ordning⁹. Simple, med stenflager overdækkede muråbninger var fordelt med én i hver gavl, to mod øst og to mod vest.

Taggavlne, som vendte mod nord og syd, var oprindelige, af granit, men havde senere, uvist hvornår, fået påbygget små kamtakker af mursten¹⁰.

Af senere *tilføjelser* havde kirken kun det foran syddøren liggende våbenhus, hvis tykke langmure var af kamp og vistnok middelalderlige, mens gavlen var tyndere, brudt af en bred dør, som flankeredes af nymodens vinduer, alt muligvis stammende fra en ændring 1847¹¹. Daterende enkeltheder var der således ingen af.

Kirkens *tagværker* har været interessante. Ifølge Bidstrup havde koret og skibet haft »trætage og træloftsbjælker med fremspringende sugfjælle ud over sidemurene. Oprindelige rester af dette træværk var således bevaret langs de

C. G. S. 1947

Fig. 6. Rø kirke. Tårnbuens midtstøje (s. 370).

nordre sidemure og på gavlspidserne, at det blev muligt at få samme opmålt¹². Af en lille skitse på et måleblad til tegningerne i B.æ.K. fremgår, at korets tagkonstruktion var af romansk type, med skråstivere af samme længde som hanebåndene. Tårnets tagværk mindede stærkt om tårntaget i Ruts kirke, som var dateret 1588; det havde underspær eller dobbelte skråstivere, som krydsede hinanden på samme måde. Bidstrup meddeler, at de skrå gavlspidser inden kamtakkerne blev tilføjet tilsyneladende havde været overdækket med et trætag. — Apsidens tagværk, som bestod af et kun to bind langt saddeltag, hvortil det egentlige kegleformede apsis tag sluttede sig, lader sig ikke bedømme på grundlag af opmålingerne.

Kirkebygningen stod hvidkalket. Med undtagelse af apsis taget, som var tækket med bly, var alle tage hængt med vingetegl. Af det i indledningen anførte citat fra Ravn må sluttes, at kun tårntaget 1671 var hængt med tegl. 1801 var der tegltag på nordsiden af kirken, men bly på den søndre side¹³. 1813 indberettes, at blytaget er meget forfaldent og må nedtages, »skulde oprindelig være erstattet med et tegltag, men dette vil nu blive for dyrt. Et egespântag vil blive billigere¹⁴. Kirkens sydside blev dog alligevel teglhængt 1816¹⁵. Hele udviklingen tyder snarest på, at alle kirkens tagværker engang har været tækket med bly. — På indersiden af en af apsidens blyplader fandtes indridset: K. D. S. F. 1742 (Zahrtmann).

KALKMALERIER

I marts 1887 indberettede Zahrtmann til Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring, at der ved afbankningen af hvidtekalken var fundet *kalkmalerier*: »op under bjælkelaget på korets nordre sidemurs inderflade er malet en frise på muren, hvilken forestiller en samling figurer. Frisen er dog så stærkt medtagen, at ingen af figurerne er hel«. Ifølge Bidstrup var den fundne udsmykning malet på væggenes oprindelige pudslag, og kan således have været romansk. Han anså den for en grov, men ret karakteristisk dekoration, hvis enkeltheder ikke kunne gengives i tegning, for så vidt de angik figurerne, mens man nok kunne rekonstruere en helhed af de bevarede fragmenter af rammeværk.

Den første udsmykning var dækket af et kalklag, hvorpå der fandtes brudstykker af en udmaling, atter med figurer, som næppe kunne være ældre end 1400-tallet.

Der var endvidere spor af maling fra 1600'rne, deriblandt måske rester af de sædvanlige amtmandsvåbener: Thurah omtaler Hans Schröders (o: Løvenhielm, kommandant 1662—73) og fru Bertha Ahlefeldts navne og våben.

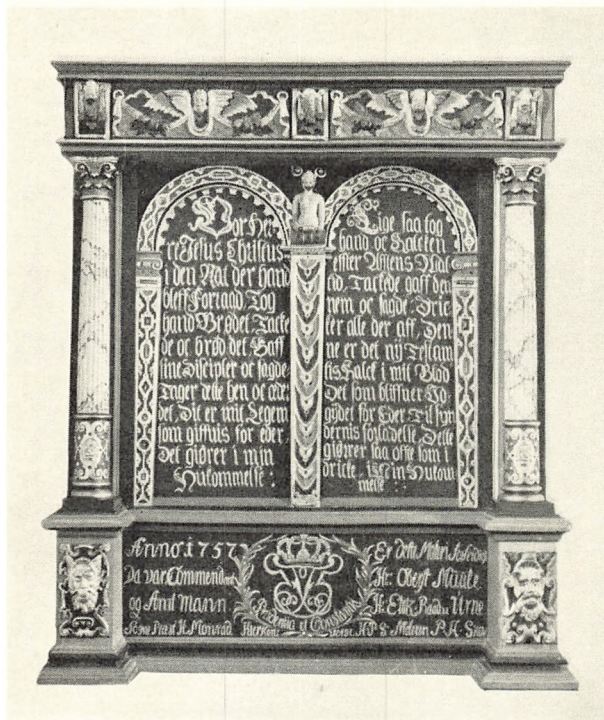

Fig. 7. Rø kirke. Altartavle (s. 373).

O. N. 1947

INVENTAR

I videre omfang end efter de øvrige bornholmske kirkefornyelser bevaredes i Rø det gamle inventar. Hertil må dog bemærkes, at altartavle og døbefont var fornyet få år i forvejen, men uden at man gav slip på de gamle genstande, som stadig er i behold (fonten dog nu overladt til Østerlars kirke, sml. ndf.).

Alterbordet er nyt.

Den nuværende *altartavle* er et maleri, Kristus og synderinden, malet af C. Chr. Andersen 1878 (rgsk.). Samtidig udskåret ramme.

Kirkens tidligere *altartavle* (fig. 7) er et billedskærerarbejde i renaissance fra o. 1610, beslægtet med den gamle prædikestol fra Vester-Marie (s. 239). Bevaret er kun storstykke, postament og gesims. Storstykket består af to arkadefelter, som adskilles af en hermepilaster med skællagte skiver på skaftet, diminutiv nøgen mandsoverkrop og et rudimentært volutkapitæl. De to yderste pilastre har volutkapitæler og ligesom bueslagene beslagværk med indfattede bosser. Storstykket flankeres af to søjler med korinthiske kapitæler, kannelerede skafter samt prydbælter med beslagværk, løvemasker og diamantbosser. Søjlerne hviler på to høje postamentfremspring, som på forsiden har udskårne kartou-

Fig. 8. Rø kirke. Alterkalk (s. 375).

O. N. 1947

cher med vrængemasker. Iøvrigt er postamentet glat. Den fremspringende storgesims har en profileret kronliste, som bæres af tre udskårne volutkonsoller med diademhoveder; de mellemliggende frisefelter udfyldes af ophængte draperier med kerubhoveder og frugtklaser. Topstykke og storvinger mangler.

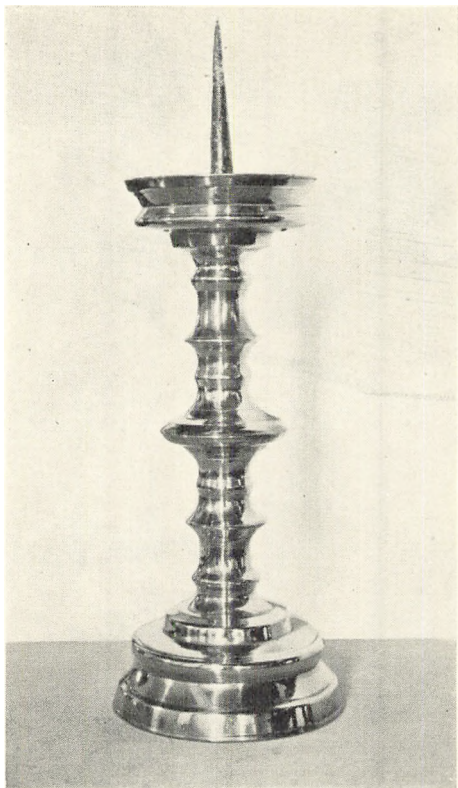
Stafferingen, som domineres af okker og guld, er iflg. en indskrift på siden restaureret 1930 af maleren Peter Simonsen, delvis på grundlag af ældre farver. I arkadefelterne læses nadverordene med gylden fraktur på sort bund, og i postamentfeltet står: »Anno 1757 er dette Maleri forferdigt. Da var Commendant Hr. Oberst Muule og Amt Mann Hr. Etatz-Raad v. Urne. Sogne Præst H. Monrad Kirkens Verge H. P. S. Maleren P. H. Skov«. I midten er i en krans af to palmegrene malet Frederik 5.s kronede spejlmonogram og kongens valg-sprog: »Prudentia et Constantia« (»ved klogskab og fasthed«). På skibets øst-væg, nord for korbuen.

Fig. 9. Rø kirke. Sygekalk (s. 376).

O. N. 1947

Altersølv. Kalk (fig. 8) fra 1496 med rester af forgyldning; bægeret nyt. Sekstunget fod med fodplade og lodret standkant med gennembrudt rudemønster. På en af tungerne er graveret et krucifiks og langs kanten et skriftbånd med reliefminuskler: »biddet got vor bernt zegevrit vor sine vrowe vor er beyder geslechte« (»bed til Gud for Bernt Zegevrit, for hans frue, for begges slægt«). På fodpladens underside er med fordybede minuskler graveret en anden plat-tysk indskrift: »desse kelck hort sunte Anthonius dem stalbrodere to dem fegefur 1496« (»denne kalk tilhører S. Anthonius, stalbroderen i skærsilden«). Senere er med store versaler tilføjet navnet Frederick Gros. På det runde skaft er ligeledes graverede minuskelindskrifter, øverst: »hilf got, maria« (»hjælp Gud, Maria«), nederst »ave maria« (»hil dig Maria«). Stor knop med seks rudebosses prydet med sølvblomster på blå emaillegrund og mellemfaldende smedede rosetter; på over- og undersiden findes aflange bukler med graverede stavværks-

O. N. 1947
Fig. 10. Rø kirke. Alterstage (s. 376).

motiver. Ingen stempler. Dyb, glat *disk* fra 1719 med graveret kursivindskrift: »Hr. Christen Christensen Lind blev præst a(nn)o 1669 d. 14. junii døde a(nn)o 1714 d. 14. oct. Martha Espensdaatter Orck a(nn)o 1719 d. 24. junii«. En standkant er påloddet undersiden. Københavns bystempel 1719 og mestermærke for Jens Jensen Klitgaard 1709 (Bøje 313).

†*Kalk* fra 1664 med indskrift: »Diesen Kelck und Patent hat der Oberster Lieutenant Stahl machen lassen vor dem Uplandischen Regiment Zu Fus, Es haben Officir und Soldaten dazu geben; gehöret also dem Regiment, Got gebe seine Genat und Segen durch Jesum Christum. A(nn)o 1664 Stettin d. 23. April« (»denne kalk og disk har oberstløjtnant Stahl ladet gøre til det uplandske regiment til fods, officerer og soldater har givet bidrag dertil, den tilhører således regimentet, Gud give nåde og velsignelse ved Jesus Christus«). Kalken siges at være kommet til Bornholm med et svensk

skib, som strandede der under den skånske krig¹. I inventarierne omtales to alterkalk indtil 1875, hvorefter den ene er forsvundet. Bevaret er derimod en glat *disk* med cirkelkors på randen, som sikkert er den, som hørte sammen med den svenske kalk.

Sygekalk (fig. 9) i Louis Seize-stil fra o. 1800. Rund fod med fodplade og vulst smykket med en drevet laurbærkrans; derover et klokkeformet led med drevne blad- og stregornamenter. Indknebne skaftled og lille glat knop. Halvkugleformet bæger med festons og let udsvejfet rand, indvendigt forgyldt. 11,6 cm høj. Mestermærke for Jens Jensen Viol, Rønne (Bøje 2567). Glat *disk* med cirkelkors på randen og samme mestermærke som kalken.

†*Sygekalk* nævnes bl. a. i inventariet 1766; den er antagelig identisk med en lille forgyldt kalk med indskriften »Ave Maria« og et krucifiks, som nævnes hos Thurah¹.

Alterstager (fig. 10) fra o. 1600. Bred profileret fod, skaft med indknebne led og en bredere skarpkantet ring på midten, profileret lyseskål. Lysetorn af jern. 35 cm høje.

Fig. 11. Rø kirke. Prædikestol (s. 377).

O. N. 1947

† *Brudekrone* af forgyldt sølv, nævnt 1599², skal være bortkommet 1666³.

Under den gamle kirkes nedrivning fandtes »i Grunden« nogle broncestykker fra et **bogbeslag* (i NM).

Døbefont af cement fra o. 1875. En romansk **fontekumme* af granit er 1956 overflyttet til Østerlars kirke.

Dåbsfad af messing, helt glat, rimeligvis fra 1600'rne.

Prædikestol (fig. 11) i renaissance, fra samme værksted som prædikestolen i Østerlars og iflg. en forsvunden indskrift fra 1601 eller malet dette år. Stolen består af fire fag med arkader, hvis bueslag bæres af spinkle søjler med svungne skafter, akantusbaser og store kapitæler med volutter og akantus. Bueslagene har på undersiden en bort af akantusblade og i hjørnerne store englehoveder. Arkaderne indeholder reliefskårne evangelisttegn i fremspringende profilind-

rammede rhombefelter. På hjørnerne står søjler med buttede skafter, kraftige firkantede akantusbladskeder og de for Bornholm karakteristiske akantuskapitæler. Det forkrøbbede postament har på den nederste profilliste en udskåret akantusbort; under hjørnerne hænger drejede kugler. I postamentfelterne er med reliefversaler skåret en indskrift, Esajas 42,20. Gesimsen svarer til postamentet, under kronlisten er skåret en akantusbort. I frisefelterne står med reliefversaler ordene fra Esajas 55,11. Ny bærestolpe og opgang. †*Dør* til prædikestolen fik 1850 ny lås med messingbeslag (rgsk.). Samtidig sekskantet himmel med æggestav og tandsnit på gesimsen, gennembrudte hængestykker i form af draperier med englehoveder og frugtbundter, under hjørnerne desuden drejede kugler. Udskårne kartoucheagtige topstykker med beslagværk og englehoveder samt små flammespir. Under kassetelloftets dybe midtfelt sidder seks kerubhoveder omkring et drejet hængespir.

Ny broget staffering. På himmelens gesimsfrise er malet indskriften Esajas 58,1. 1882 kunne årstallet 1601 læses på stolen. Over døren stod 1756: »Anno 1630 er dette Arbeyde færdig gjort, og da var Slots-Herre paa Hammershuus V(elbyrdig) Holger Rosencrantz til Demstrup, Sogne-Præst Hr. Niels Olsen Mønboe etc.«⁴. Indskriften sigter formentlig enten til døren alene eller til en staffering.

Stolestaderne er nye. 1820 kasseredes alle stolene, og de gamle stoledøre solgtes (rgsk.). †*Skriptestol* nævnes 1832 (rgsk.).

†*Pulpitur* fra 1596. Brystvænet havde malerier af Kristus, jomfru Maria og apostlene over indskriften: »Anno Domini 1596 completum est opus hoc ad illustrandam Gloriam Dei et melius retinendam Juventutem intractabilem sub disciplina Ecclesiastica. Pastor erat Dominus Petrus Nicolai, etc.«⁴ (»I Herrens år 1596 er dette arbejde fuldendt til Guds æres forherligelse og for bedre at holde den ubefæstede ungdom under kirkens tugt. Hr. Peder Nielsen var præst o.s.v.«). Indskriften viser, at pulpituret, som det ofte var tilfældet, var forbeholdt ungdommen. 1820 ønskedes pulpiturets rækværk fornyet (syn).

Præsterækketavle i tre afdelinger, den ældste fra 1700'rne.

Lysekroner, nyere.

Kirkeskib, firemastet bark, »Kirstine«, fra 1907⁵.

Klokker. 1) 1725, støbt af J. H. Armowitz i Lybæk. Om halsen står ordene »Soli Deo gloria« mellem to palmehortter. På siden afstøbninger af blade, kerubhoveder og medailloner, bl. a. en med Luthers billede, samt versalindskriften:

»Der begge riger war i Fridrich Fjerdis volde,
og biscoop Christen [W]orm om bispe staven holde,
paa Borringholm da var høyædle oberst West,
her Ancher der oc provst her Jens til Røe sogn præst,
da hialp Røe meenighed mig til at faae min stemme,

jeg dem og deris børn til kirke ey vil glemme
at kalde, naar tid er, hvor de skal love Gud,
til de et bedre sted fra dette her gaae ud«.

Neden under står initialerne P H. S. K. W. 1725 og på slagringen under en palmetbort: »Goss mich Johann Hienrich Armowitz a Lubeck anno 1725«. Tvm. 95 cm.

2) 1780. Dobbelt palmetbort om halsen og akantus på slagringen. Indskrift på legemet: »Guten i Stockholm af Johan Jacob Mårtenson 1780« samt »Skieppet Ebba Brahe ifrån Jacobstadh«. Det er således en svensk skibsklokke, som kirken vel har erhvervet efter et forlis. Tvm. 45 cm.

GRAVMINDER

† *Epitafium* fra 1700'ernes begyndelse over sognepræst Christen Lind, død 1714, hans hustru (sml. disk s. 376), sønnen Christen Lind, sognepræst i Nykirke 1704—14, og fem døtre. Tavlen opgives 1756 at hænge på »en pille mellem koret og kirken«³ (sml. s. 369). Epitafiet er muligvis identisk med et gammelt »Portrædt stykke«, som maler O. T. Boss i 1830 reparerede for 5 rdl. (rgsk.).

Gravsten. 1) 1349. Af indskriften kunne 1882 læses: »An(n)o d(omi)ni MCCCXLIX . . . a: s . . . aia in pace reqviescat« (»i Herrens år 1349 . . . han hvile i fred«). Gråbrun, grovkornet kalksten, 240 × 142 cm, med majuskelindskrift langs kanten. Midt på stenens øvre halvdel er hugget et bomærke og i øverste venstre hjørne en korsblomst. Stenen, der nu er itubruddt, skal oprindeligt have haft sin plads i korgulvet. 1882 lå den uden for kirkedøren, men opstilledes samme år i tårnrummet⁶.

2) Rimeligvis fra 1600'erne. Itubruddt, grå kalksten med fordybede udslidte versaler. I de øverste hjørner er to forsænkede cirkelfelter med kerubhoveder, i de nederste rosetter. Under indskriften ses timeglas og dødningehoved samt to skjolde, det ene med initialerne P S F D, mens kun et A er synligt i det andet.

3) O. 1800. Randprofileret grå sandsten, afbrudt foroven, 87 cm bred, med skriveskrift. Af navnet ses kun initialerne M I D. Den pågældende, formodentlig en kvinde, er født i Øster Larsker sogn 1771 og død 20. aug. 1800. Midtfeltet indrammes af rokoko-agtige grene, og midt i indskriften er fremstillet et brændende hjerte mellem to stjerner. I hjørnerne findes blomsterrosetter. På syddigets inderskråning.

4) O. 1825. Anthonette Hjorth, datter af præsten hr. Lars Hjorth i Aakjær, født 1743, gift med pastor J. M. Hjorth 1793, død 13. nov. 1825. Randprofileret rødlig sandsten, 177 × 86 cm, med buet overside og kursivindskrift. Ved søndre kirkegårdsdige.

5) O. 1827. Ellen Marie Kjøller, født på Kjøllergaard i Rø sogn, døbt 15. juli

1809, konfirmeret 5. okt. 1823, død 1. sept. og begravet 6. sept. 1827. Rødlig sandsten, 162 × 83 cm, med ovalt skriftfelt (kursiv) og hjørnerosetter.

6) O. 1829. Jørgen Larsen, født i Rø sogn 8. juli 1758, død på 4. selvejergård i samme sogn 4. jan. 1829. Som nr. 5.

7) O. 1832. Barbra Kærstine Christians Datter, død på femte selvejergård i Rø sogn 16. dec. 1832, 46 år gl. Randprofileret, rødlig sandsten, 159 × 82 cm, med kursivindskrift og stjerneblomster i hjørnerne. Ved søndre kirkegårdsdige.

8) O. 1841. Sognepræst Peder Rasmus Hjorth, født 7. maj 1771, død 14. aug. 1841. Randprofileret grå sandsten, 179 × 77 cm, med ovalt, ophøjet midtfelt (skriveskrift) og hjørnerosetter. Opstillet ved tårnummets nordmur.

9) Udateret. Uregelmæssig grågul sandsten, 162 × 76 cm, med versalindskrift: »Ellen P B«. Ved søndre kirkegårdsdige.

En fragmentarisk *runesten* med ordene »...sin fader og sin moder« er opstillet inden for kirkedøren⁷.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskaber 1766—78, 1804—89 (LA). — Specifikation over inventar m.m. 1766 (Sjællands stiftsøvrighed V, div. sager, LA). — Sjællands bispearkiv, indkomne sager 1800—05 (LA). — Meddelelse fra Hans Zahrtmann til NM om kalkmalerier, 10. marts 1887. Mathias Bidstrup, beretning til kultusministeriet om iagttagelser, gjorde under kirkens nedbrydning, 11. maj 1889; dito, 16. maj 1889, af Hans Zahrtmann (N M). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882 (inventar), C. G. Schultz og O. Norn 1947 (bygning, inventar). — Korrespondancesager i NM.s arkiv.

Indledning: ¹ Hübertz, nr. 77 (s. 83): »Item ... i sancti Andreis sogenn en mølle, kalis Brenne mølle, ...«. ² Herredagsdombog 1582—84, RA (vedr. 29/6 1489). ³ Hübertz, nr. 132 (s. 169). ⁴ Præsteindberetningen til Ole Worm 1624 (Bh. Saml. XVII, s. 68): »... hvilket navn de gamle siger at være af en mand, kaldet — uden tvivl af sit røde skæg — Røde Simon, som havde 12 sønner med samme tilnavn og tilsammen med disse her opbyggede denne kirke. Troligere synes det, at dette sogn har sit navn af en å, ... kaldes Rø å af noget rødt ler, som findes derhos oppe i brinken«. ⁵ Ravn, s. 156. ⁶ Bornholms stednavne (Kbh. 1950—51), s. 283. ⁷ Mønt- og Medaillesamlingens arkiv, 1824 og 1885. — Antiquariske Annaler IV (1827), s. 388. (Fundets mønter fejlagtigt henført til Valdemar 2.). ⁸ Prins Christian Frederik: Rejsejournal ... 1824, i: Bh. Saml. XVI (1925), s. 72. ⁹ P. Hauberg: Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146—1241 (Kbh. 1906), s. 22 og 52; tavle IV, 8. ¹⁰ Mønt- og Medaillesamlingen, fundprotokol IV, s. 540f., 545, 547 og 549. — Smst., top. reg. Bornholm, Rø sogn (ny bestemmelse af adskillige mønters alder og proveniens). ¹¹ Trap, 4. udg. (1921), noten s. 620. ¹² Kopibog, begyndt 1887, ved embedet.

Bygning: ¹ En gitterport til 103 rdl. leveredes 1856 af H. Wichmann & Co. (rgsk.). ² 1812 solgte kirken asketræer for 53 rdl. 5 mk. 8 sk. (rgsk.). ³ Mundtlig meddelelse til C G S af kirkens daværende graver. ⁴ De hvælvede trælofter, som var fladbuede, omtales af Brunius (s. 195). ⁵ Notits og skitse på måleblad blandt forarbejderne til B. æ. K. ⁶ Thurah, s. 112f. ⁷ Kopibog ved embedet, 22. april 1887: »Det nedbrudte tårns fundament har nået ned til 5 fod under jordlinien, en fod dybere end projekteret

for det nye tårn«. ⁸ Brunius, s. 196. ⁹ Ravn, s. 156: »Udi tårnet en klokke«. ¹⁰ Rgsk. 1830: »De nordlige murtindinger bør omlægges«. ¹¹ 1847 indkøbtes 1600 mursten og en dobbelt våbenhusdør (rgsk.). ¹² Mathias Bidstrup har i flere skrivelser til NM og til ministeriet stillet i udsigt, at han senere, når han fik bedre tid, ville indsende udførligere beretning om sine iagttagelser, bilagt med opmålinger. Dette er dog vistnok aldrig sket, og intet vedrørende Rø kirke er indtil nu fundet blandt hans efterladte papirer. ¹³ Sjællands bispearkiv, indkomne sager 1800—05 (LA). ¹⁴ Kommunesager (stiftsøvrighedsarkivet) 1803—19 (LA). ¹⁵ For et nyt tag . . . på kirkens søndre side, såvel over den egentlige kirke som over sanghuset (rgsk.).

Inventar og gravminder. ¹ Thurah s. 111. ² Hübertz s. 550. ³ Thurah s. 112. ⁴ Smst. s. 113. ⁵ Henningsen: Kirkeskibe s. 162. ⁶ J. B. Løffler: Danske daterede Gravstene fra Tiden indtil Aar 1400 (Aarb. f. nord. Oldk. 1887, s. 117). ⁷ Jacobsen-Moltke: Danmarks Runeindskrifter nr. 409.

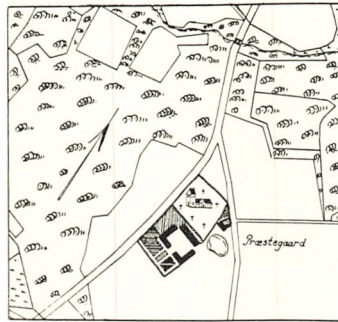

Fig. 12. Rø kirke 1837.

S. TRINITATIS KAPEL I RØ

BORNHOLMS NØRRE HERRED

Kapellet må i alt fald have været ældre end reformationen, og dets indvielse til den Hellige Trefoldighed (*S. Trinitas*) antyder måske, at det kan have stammet fra den ældre middelalder¹. Det nævnes dog ikke af nogen middelalderlig kilde, men omtales til gengæld udførligt i landprovst Jens Pederssøns indberetning 1624 til Ole Worm: «En lille halv fjerding vej nordøst for Rø kirke findes ved strandbredden nogle gamle mure af et kapel, som . . . har været dediceret den Hellige Trefoldighed, . . . præsten til Rø kirke har holdt messer der . . . og bekommet stort offer. Sønden op til fornævnte kapel er en dyb dal; finder man en stenhob . . . bred ovenpå, kaldes et alter. Man finder mangfoldige kors med hår af mennesker og kvæg indsatte og klude med adskillige farver. Østen fra fornævnte alter findes i havbredden en hul rundsten, kaldet en kilde, til hvilken . . . man må krybe på hænder og fodder med stor besværlighed over sten, og kildevandet af stranden slår op; derfor fattes der aldrig vand udi. Til denne kilde have de i fordom dage henrejst at to sig for adskillige legems sygdom og bræk».

Beskrivelsens dybe dal må være den skovdal, som fra Helligdomsgården (det nuværende turisthotel) fører ned til det naturskønne klippeparti Helligdommen². Kapellet har vel så stået oppe på agerjorden nord for slugten, altså godt en kilometer nord og vest for Rø kirke, hvilket ikke stemmer ret vel med landprovstens angivelser. Kilden er ifølge traditionen en ret stor »jættegryde« nede i klipperne, hvori der for det meste står saltvand, til tider opspædt af regn. Langt ned i tiden blev kilden meget besøgt. S. Hans aften, man ofrede penge, som kastedes i jættegryden, hvor enhver »landløben skælm« kunne forsyne sig indtil 1672, da sognepræsten opsatte en pengeblok, hvis indhold deltes mellem Rø kirke og de fattige, til hvilke man senere regnede hospitalet i Rønne (sml. s. 71). — I rgsk. for 1766 står sognekirkens part for dette år antegnet med tre slettedaler.

Kapellets nøjagtige beliggende er ukendt, eftersom de 1624 synlige ruiner forlængst er ryddet af vejen. 1830 hedder det, at »man kan kun se en liden forhøjning på avlsjorden, hvor det skal have stået. Der opløjes også endnu tegl og mursten med kalk. Sæden synes heller ikke at stå så godt . . . måske . . . fordi jorden . . . er blandet med grus og kalk«³. 1857 fik Brunius af bonden på Kildesgården (9. selvejergård) forevist nogle af dennes mark opbrudte gråsten, som sagdes at være de sidste levninger af kapellet⁴.

7.

KILDER OG HENVISNINGER

¹ Sml.: Ellen Jørgensen: Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling (Kbh. 1908), s. 197, note 1.   ² M. K. Zahrtmann, i Bh. Saml. VIII (1913): Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller, s. 132 f, og Joh. Bulmer, i Bh. Saml. IX (1915): Fra Rø Sogn, s. 2 f.   ³ J. S. N. Panum: Beskrivelse over Bornholm . . . (Slesvig 1830), s. 68.   ⁴ Brunius, s. 198.

Fig. 1. Øster Larskirke, set fra syd-sydøst.

C.G.S. 1947

ØSTER LARSKIRKE

BORNHOLMS ØSTRE HERRED

Kirken omtales første gang 30. august 1332, som havende ydet 10 øre penge til pave-stolen: »... a persona ecclesie sancti Laurentii (i margen: in Borandaholm) — x oras denariorum«¹. Den benævnes stadig efter sin værnehelgen, *S. Laurentius*, på dansk S. Lars, men fra omkring 1600 har man føjet et Øster- til navnet for at adskille det fra Nylars (sml. s. 244); på egnen siger man dog stadig Larskirke og Larskersen (∴ Larkirkesosn)². Kirken, som i middelalderen tilhørte ærkebispem i Lund, blev efter reformationen lagt under kronen, som endnu besad den 1809³. I voré dage er den selvejende (sml. Ronne, s. 36).

Sagnet fortæller, at tre påfaldende store sten, blandt disse Laggerestenen ved 42. selvejergård, med unøjagtigt sigte skal være kastet mod kirken af en troldkælling i Sverige⁴.

1891, under arbejdet med at sænke og omlægge kirkens gulv, blev der fra den omkastede fyld opsamlet ialt *37 mønter*, hvoraf 14 var danske, mens resten var tyske, langt overvejende hanseatiske (fra Lübeck, Lüneburg, Salzwedel, Mecklenburg, Demmin, Colberg, Pyritz, foruden ubestemmelige pommerske)⁵. Dette ældre fund blev smukt kompletteret ved restaureringen 1955, da Nationalmuseet fik lejlighed til at sigte omtrent al den resterende gulvfylde helt ned til det sammenhængende, ligesom et tæppe liggende stenlag, hvorpå kirkebygningens mure og indvendige piller er rejst (sml. nedenfor). Der fremkom herved *yderligere 70 bestemmelige mønter*, hvis alder og proveniens var fordelt

næsten helt på samme måde som i det foregående fund. Også her var mindsteparten, højt regnet 22, præget i Danmark, og af svenske mønter var der kun 2 (Erik Eriksen, præget 1222—50). Af de talrige tyske mønter, som stammede fra Mecklenburg, Pommern og en lang række vendiske stæder, var den ældste en mecklenborgsk hulpenning fra tiden 1240—80, mens resten, hvoriblandt en og samme mønt kunne være repræsenteret ved flere, op til 6 eksemplarer, var præget adskilligt senere, men dog alle inden 1500. Fundets yngste mønter var danske, præget for Frederik 1. (1524), Christian 4. (1614) og Frederik 3. (1670)⁶.

Af samtlige 107 i kirkegulvet fundne mønter kan kun 2 henføres til 1100-tallet, nemlig 2 eksemplarer af en mønt uden omskrift, hvoraf det ene eksemplar blev fundet 1891, uvist i hvilken del af kirken, mens det andet stammer fra den 1955 foretagne sigtning af korets gulvfyld. Denne ret sjældne mønt indordnes almindeligvis i Valdemar den Stores ældre skånske møntserie og menes slået kort efter 1157, men selv hvis dette skulle blive bekræftet, ville de to i Østerlars fundne mønters ælde ikke kunne betragtes som noget afgørende moment for den gamle diskussion om kirkens rette datering⁷. 14 eksemplarer af samme mønt kendes fra et byggeoffer, som 1835 blev fundet indmuret under nederste trin af en korttrappe i domkirken i Lund⁸, men i dette fund indgik desuden 40 mønter, som henføres til Knud 6., og måske også en enkelt præget for Valdemar 2., hvilket minder om, at de gode penge fra 1100-tallet kan have været i omløb op til et halvt hundrede år.

Kirken ligger centralt i det ret store sogn, godt 100 m over havet, men på jævnt terræn. Fra rotundens skyttegang er der mod nordøst udsigt til kysten omkring 3 km borte.

Kirkegårdens gamle plan kendes fra en landmålertegning fra 1846 (fig. 3). Nævnte år blev gravstederne skiftet mellem sogneboerne, således at hver selvejer- og hver vornedgård fik anvist sit, men allerede 1865 blev kirkegården udvidet betydeligt mod vest. Efter denne og senere reguleringer står den fordums afrundede og af kampestensdiger hegnede kirkegård med skarpe hjørner og knæk. Den nuværende mur om den ældre del af kirkegården er af kløvet granit, lagt i cementblandet mørtel, og stammer i hovedsagen fra tiden 1874—77 (kopibog v. emb.). Hovedindgangen er i vest og består af en køreport, flankeret af to fodgængerlåger. Af dens 4 glatte granitpiller stammer de to midterste fra 1849 (indhugget årstal), de to yderste fra 1865, da indgangen blev udvidet og pillerne fik de nuværende topkugler af støbejern (rgsk.). En trælåge mod syd, vel fra midten af forrige århundrede, har karnissvungne konsoller under den svagt opadkrummede overligger, som krones af et lille kors. En ligeledes tømret låge mod nord er moderne, men på gammel bornholmsk maner overdækket med spåntækket saddeltag kronet af husbrande. Muligvis er den en kopi af en af de ældre, »skurdækkede« låger, som nævnes i kirkeregnskaberne, og af hvilke i hvert fald to, deriblandt den søndre, 1694 havde kirkeriste af jernstænger, indfattede i træramme. — En større, moderne køreport, fører ud til en i 1930'erne uden for østdiget tilsluttet udvidelse af kirkegården.

Som anført er kirkegården reguleret og udvidet, og kun på en forholdsvis kort strækning mod øst kan den ny mur stå på det ældre diges plads. Den moderne mur er dog for en del rejst af genanvendt materiale, og de bindesten med jernringe, som er indsat på ydersiden hele vejen rundt, synes alle at være af ældre dato. De fleste bindesteder (ringpar) er vel ubetegnede, men et anseligt antal sten er dog mærket med stærkt overgroede og kalktilsmurte gårdnumre og ejer-initialer, for det meste indhugget i stenblokkene, som gerne er temmelig rå, af kamp, men som lejlighedsvis, og dette gælder især de ældste sten, kan være pynteligere udført og af Nexøsandsten. Mod nord er der nogle få bindesten, hvis gårdciffer er indmejslet i ringboltens øje. Når man begynder i nord, med bindestedet lige øst for lågen, og går diget rundt med solen, er stedernes rækkefølge nu¹:

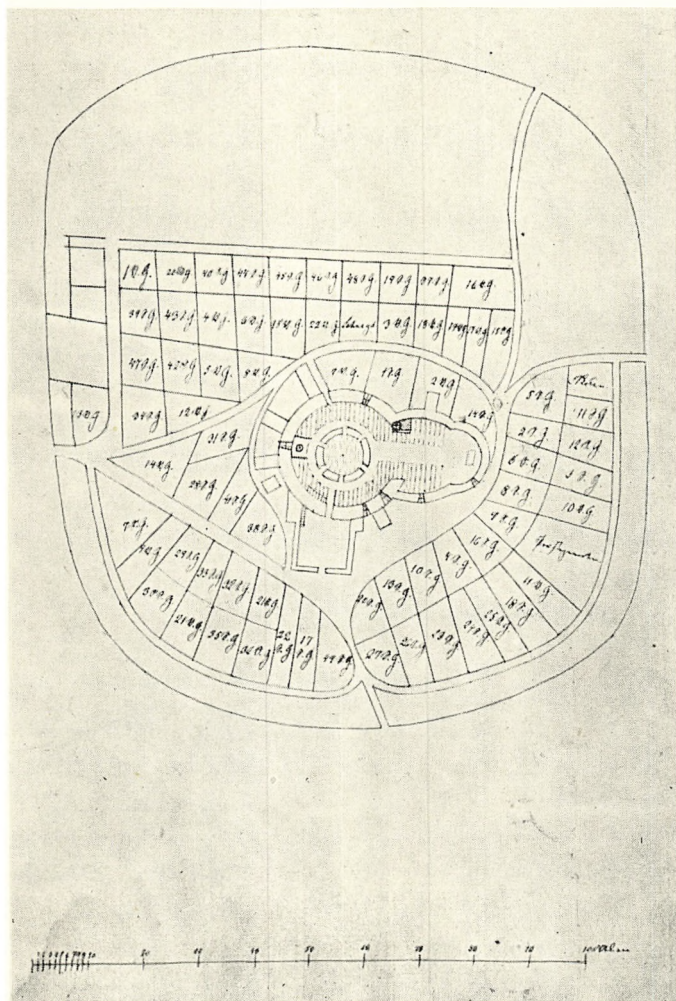

Fig. 2. Østerlars. Plan af kirke og kirkegård 1846. Mål ca. 1:860.

I norddigets østre del:

	22 V = 22.	vornedgd.,	Rodholmsgård.
(stemplet)	5 V = 5.	—	Lensbjerggård.
	1 Se = 1.	selvejrgd.,	Krogegård.
	2 Se = 2.	—	Melstedgård.
(stemplet)	3 = 3.	—	Damaskegård.
	(1 ubetegnet ringpar).		

I østdiget, ud mod kirkegårdsudvidelsen:

O L (nr. mangler?)	= 13.	selvejrgd.,	Gamlevælde, fra 1826: Ole Svendsen Low.
14 SE HW 1789	= 14.	—	Over Sandegård, 1766—1802: Hans Weidemann Dam.
15 SE NP	= 15.	—	Loftsgård, 1825—52: Niels Munch Pedersen.
16 Se ASS	= 16.	—	Strandbygård, fra 1825: Anders Svendsen.
18 (initialer mangler?)	= 18.	—	Strandbygård.
20 SE HAS	= 20.	—	Kjeldsebygård, 1822—33: Hans Andersen.
21 Selveygaad PSHH	= 21.	—	Kjeldsebygård, fra 1788: Peder Hansen Heiner.

I syddiget:

24 SE	= 24.	—	Kjeldsebygård.
28 SE MIS 1789	= 28.	—	Risenholm, 1788—1800: Mogens Ipsen.

(dernæst 4 ubetegnede bindesteder à 2 ringe)

usikkert, muligvis: 29 = 29. selvejrgd., Lillegård.

(derpå 2 ringpar, hvis betegnelser er ulæselige).

I vestdiget:

38 Slv MLM	= 38.	selvejrgd.,	Ågård, 1809—42(?): Mogens Larsen Munch.
1827 d 45 Selveir IHS	= 45.	—	Holsegård, fra 1817: Jørgen Hansen Lyster.
(søndre sten) 37 Slv ML	= 37.	—	Møllegård, 1817 lagt til 38. selvejrgd.

(dernæst 6 ubetegnede ringpar)

43 Selvejg HHC	= 43.	—	Elleskovsgård, 1808—60: Hans Henrik Christensen.
----------------	-------	---	---

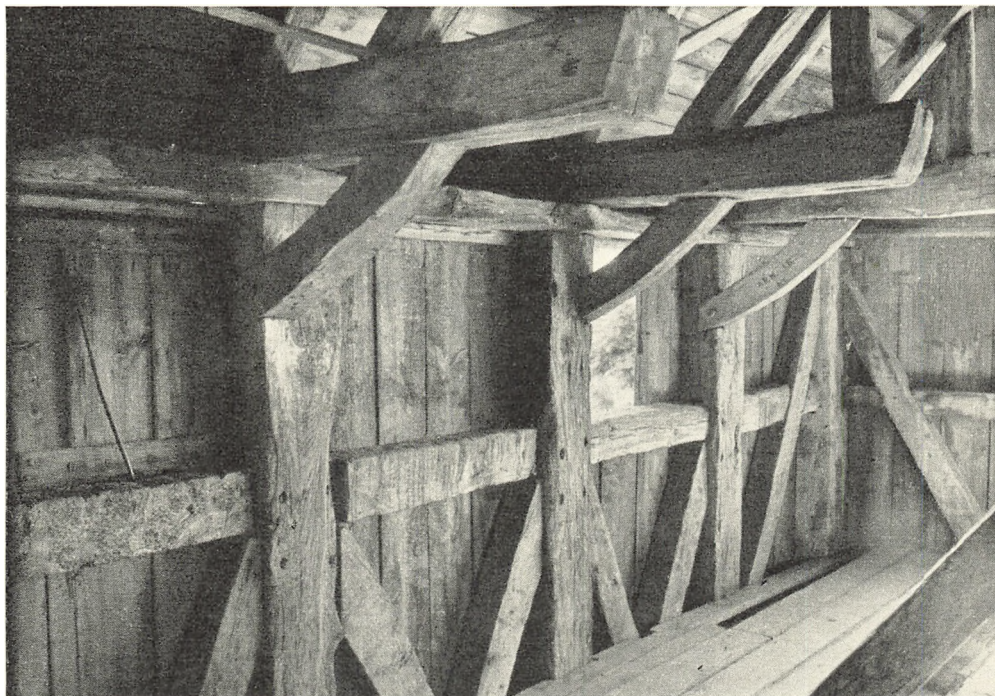

Fig. 3. Østerlars. Klokketårnets øverste stokværk, indre set mod nordvest. C. G. S. 1947

I norddiget, frem til nordlågen:

(Først 2 ubetegnede bindesteder à 2 ringe)

1): 1827 42 E(?)DS,

2): 37 Slv ML

= 42. selvejergd., Egeskovsgård, fra 1817:

Eskild Didriksen Dich (om 37.
se ovenfor).

(dernæst 5 ubetegnede ringpar)

5 V (vestre sten)

= 5. vornedgd., Lensbjerggård.

8 (østre sten)

= 8. — Dammegård (?).

d 7 V (vestre sten)

= 7. — Gadegård.

V (vestre sten)

= en —

(stemplet i den enering) 19 V = 19.

— Louegård.

(2 ubetegnede bindesteder; det østre synes kun at have 1 ring)

(stemplet i vestre ring)

19 V (østre) 17 V

= 19. vornedgd., (sml. ovf.) og 17. vornedgd.,

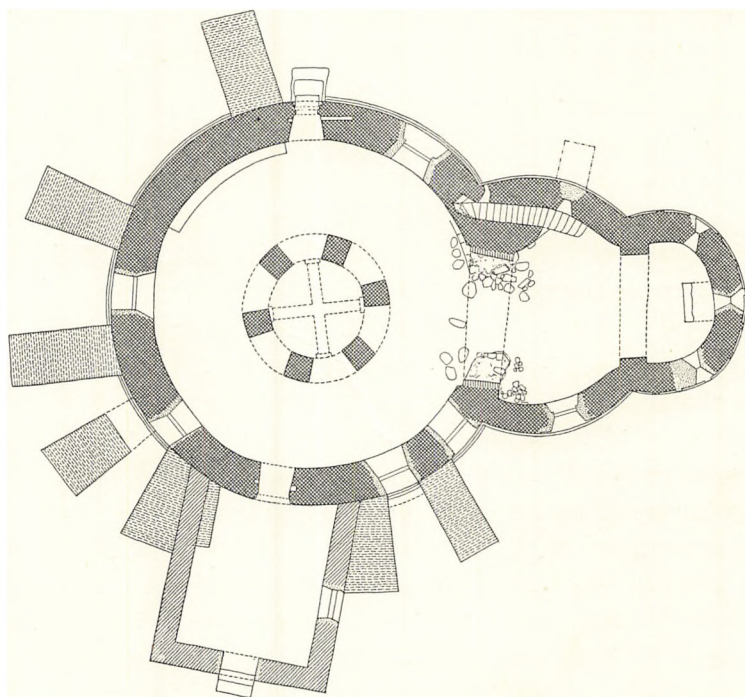
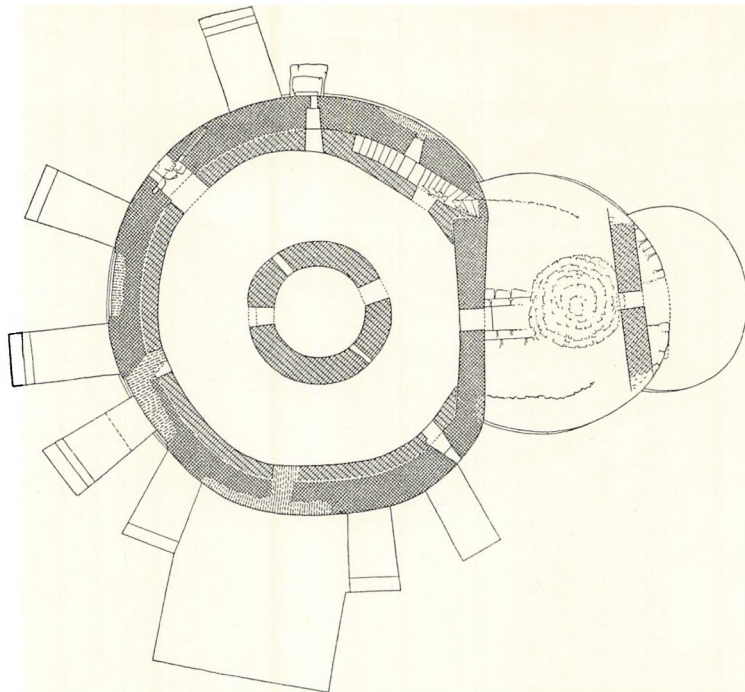
Bobbegård.

16 V (begge sten)

= 16. — Sigtegård.

I sognet er der fra gammel tid 49 selvejer- og 23 vornedgårde (Lensgård medregnet blandt de sidste), men de eksisterende bindesteders tal — ialt 50 —

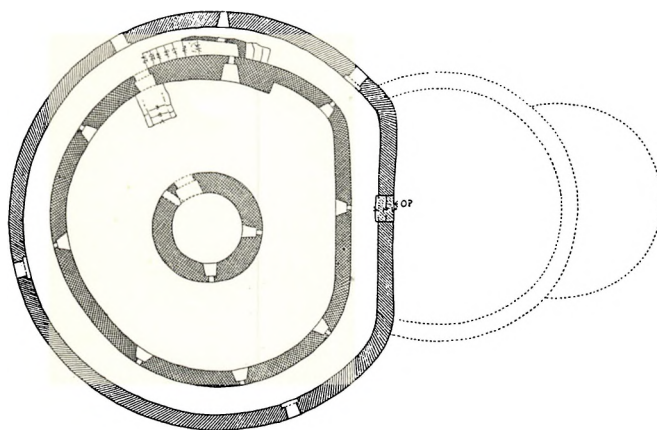

Fig. 4. Grundplaner af Øster Larskirke. 1:300. På modstående side nederst plan af kirkerummet, hvorpå de 1955 fremdragne fundamenter er indtegnet (reduceret opmåling af elever ved Kunstakademiet, rettet af C. G. S. 1957). Derover plan af mellemstokværket (C. G. S. 1957); på denne side plan af forsvarsstokværket efter opmåling af Charles Christensen.

må bedømmes ud fra forholdene i slutningen af 1870'erne, og dengang var 4 gårde købt af og tilsluttet andre ejendomme. Foruden 10. og 13. vornedgård gælder dette den 19. selvejergård, som allerede 1809 forenedes med den 21., og den før 1825 af den 38. opslugte 37. selvejergård². Ingen sten i kirkediget er mærket med nogen af de førstnævnte gårdes nummer, og den 37. selvejergårds to bindesten har andre bemægtiget sig, een sidder i vestdiget, en anden i diget mod nord (sml. ovenfor). Ved de moderne ombygninger af diget har man næppe mere anset det for nødvendigt at have et bindested for hver enkelt gård, og af de nummererede sten er nogle blevet indsat, hvor det kunne træffe sig. Den overvejende part af de markerede holdepladser er dog endnu, på gammel vis ordnet i rækkefølge og efter solen, i overensstemmelse med selvejergårdenes nummerering (sml. s. 15). Alle de bindesten, som kan identificeres som tilhørende vornedgårde, befinder sig i norddiget.

Kirkens anselige *klokketårn* står nu frit på kirkegården, men var indtil 1865 sammenbygget med vestdiget, som det lige netop brød. Tårnets fedt rappede og hvidtede underbygning virker lidt undersætsig, idet planmålene er $6,8 \times 6,6$ m, højden mindre, omkring 6 m over det mod vest faldende terræn. De et par alen svære tårnmure er opført af rå og kløvet kamp, og når man nu utvivlsomt vil kunne påvise partier, som i hvert fald delvis er muret af brændte sten, så vil disse sikkert kun være at opfatte som vidnesbyrd om de større reparationer, som af og til nævnes i kirkeregnskaberne, således 1770, da en stor del af muren var »udfalden« på østsiden, og 1868, da vestfaçaden blev ommuret. Tårnet er tre etager højt. Et bjælkelag med trægulv, 1725 omtalt som »Tillen« over kælderen i klokketårnet, deler underbygningen i en meget lav, nedre etage med et

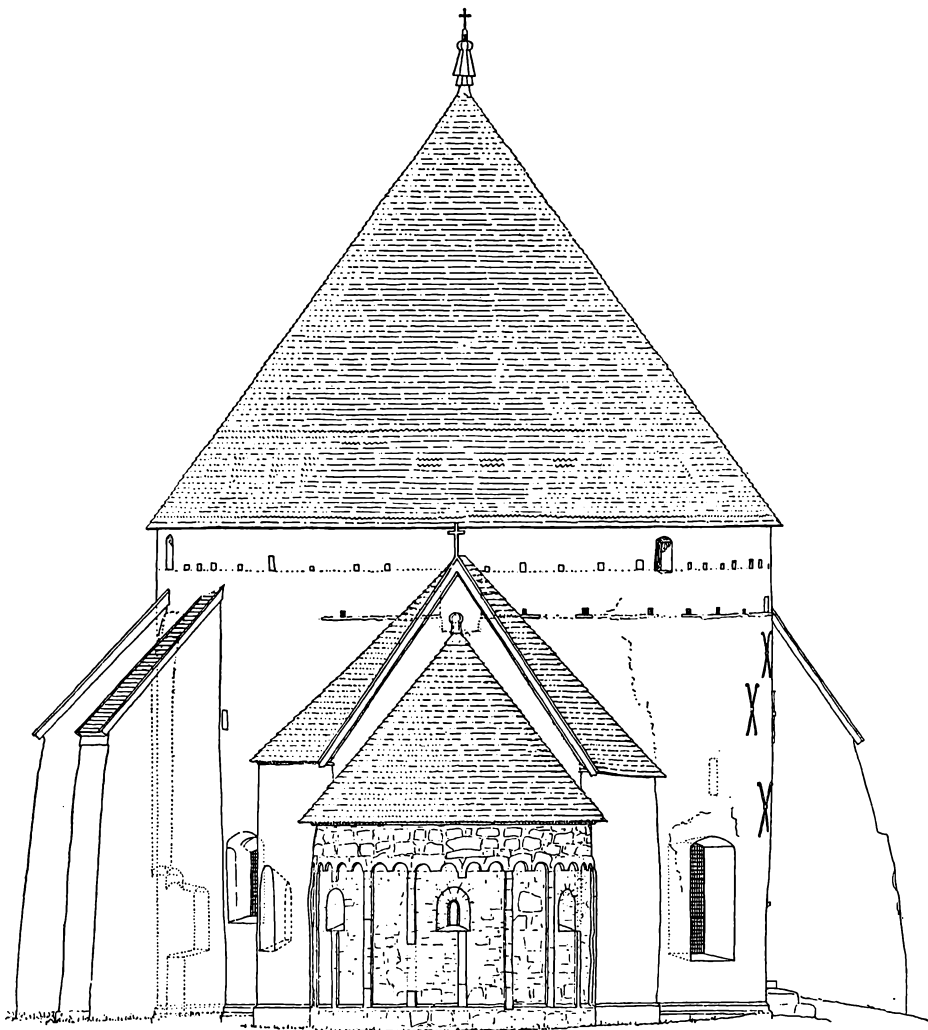

Fig. 5. Øster Larskirke. Østfaçade, efter opmåling af Charles Christensen 1939. Mål 1:200.

simpelt, fladbuget dørhul i vest, og et betydelig højere øvre stokværk. Dette sidste har i syd en forholdsvis højtsiddende, uden tvivl oprindelig, retkantet døråbning, op til hvilken der fører en stentrappe på 6 trin, som er anlagt i 1866. Her har man sikkert, indtil kirkegårdsudvidelsen fandt sted, kunnet gå lige ind fra kronen af det på indersiden jorddækkede, oprindelige vestdige. Rummet i 2. etage gennemskæres af 5 ujævnt fordelte, uden tvivl senere indlagte egebjælker, til hvilke de store, x-formede jernankre er fæstede, som man ser udvendig i façaderne.

Den murede underbygning bærer et klokkestokværk, der på vanlig bornholmsk maner er udformet som et lille hus af bindingsværk. Denne etage er

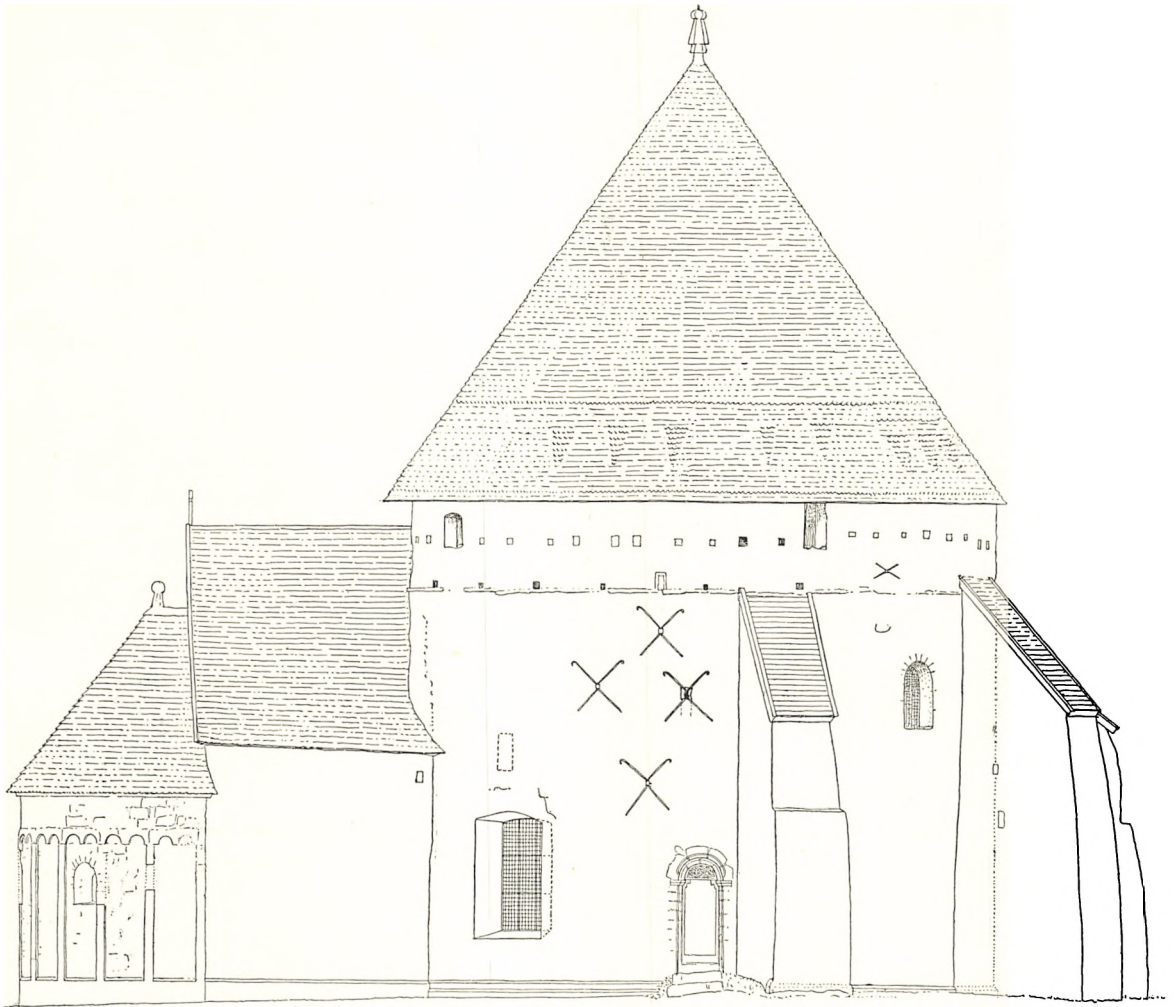

Fig. 6. Øster Larskirke. Nordfaçade, efter opmåling af Charles Christensen 1939. Mål 1:200.

helt indklædt med tjærede brædder, fastsømmet lodret, eet på to, og naturligvis fornyet utalte gange. Bag denne træklædning, som indrømmet virker noget dyster, står klokkestokværkets prægtige, tømmerkonstruktion langt bedre bevaret end tilfældet ville være, hvis man her, som reglen ellers er, havde holdt bindingsværket lukket med murede tavler. Klokkehuset, hvis konstruktion er rig, nærmest som i et borgerligt renaissancehus, og i hvori intet minder om øens sparsommelige almuebyggeskik, er 5 fag langt på hver led (fig. 3). Stolperne er rejst på en endnu velbevaret, kraftig fodrem, og hver af dem er afstivet med to svære skråbånd, som er korte i de almindelige fag, hvor de akkurat når op til løsholterne, men er adskilligt længere og skrammet over disse sidste i hjørne-

fagene. Underkanten af løsholterne ligger i halv stolpehøjde. Ned over de lave, flade remme, op i hvis undersider stolpehovederne er tappede, har man kæmmet loftsbjælkerne. Et par af disse er i ældre tid blevet skåret over, så at mellem halvdelen og trediedelen af bjælkelængden nu mangler, hvorved der er blevet skaffet plads til den nuværende klokkestol. På bjælkerne, som er placeret lige over stolperne, og holdes på plads ved hjælp af korte bånd til stolpesiderne, er tagstolen rejst. Hvert af de fire mellemfaldende fag er sikret til bjælken ved hjælp af korte, lodrette spærstivere, og forstøttet på samme ved et par krydsende saksespær, alt med bladede endeforbindelser. Af gavlene, som er fjælleklædte, er den søndre helt fornyet (i 1816?) fra fodrem til kippe. Den nordre taggavl er derimod gammel og er rejst på en særlig gavlrøm, som hviler på langsideremmenes fremspringende hoveder. Spærene sammenholdes her af to lag hanebånd, og der går et lodret tømmer, en »konge«, fra midten af gavlrømmen op til kippen.

Udvendig har hver af langsidernes stolper en pånaglet knægt, hjørnestolperne dog hver to, som på langsiderne støtter bjælkehovedet, mod nord og syd gavlrømmen. Disse knægte, som er profileret som konsoller (fra neden: platte, rundstav, lang karnis, rundstav, kvarthulet led, afsluttende platte), turde nok kunne dateres til tiden omkring 1640, som en efterladt notits af Mogens Clemmensen vil³. Den meget rigelige anvendelse af svært tømmer tyder ligeledes på, at klokkehuset er blevet rejst ved denne tid, da øens skove endnu var nogenlunde ved magt.

Klokketårnet er spåntækt og var det allerede 1710, men 1688 var taget belagt med brædder (rgsk.). — 1721 indkøbtes en »fuldkommen egebjælke til at skyde gennem tårnet«, en oplysning, som man næppe tør fortolke.

Kirkebygningen består af apsis og rundkor, som oprindelig har været højere og indrettet til forsvar, samt et rundt, tre etager højt skib, hvis forsvarsindretninger endnu er kendelige. Mens disse tre bygningsafsnit er romanske, kan et foran syddøren tilføjet våbenhus næppe være ældre end fra middelalderens slutning, og rotunden støttes nu af syv rå piller af uvis alder.

Den romanske kirke er funderet på helt ualmindelig vis⁴. Dens mure er ikke, som vanligt, opført på sten, lagte i en rende, her har man udgravet hele det bebyggede areal og opfyldt dette med en uhyre, sammenhængende stenkastning, hvorpå bygningens rundmure og piller er blevet rejst. Stenkastningen, hvis overflade nærmest har karakter som en brolægning bestående af mindre sten, konstateredes 1955 ved sonderinger forskellige steder i det indre: i apsiden, under buen mellem denne og koret, på korets sydside samt flere steder i skibet, således i den nedenfor omtalte »ovn«. Først- og sidstnævnte sted kunne stenkastningen følges ned til en dybde af 1,5 m under gulvet, og den viste sig her at bestå af gennemgående store sten (60—80 cm i tværmål), lagte kompakt, med

liden eller ingen jord imellem. I stenkastningen, som uden afbrydelse strækker sig fra koret ind i apsiden, fremkom der intet spor, der kunne antyde, at kor og apsis ikke var opført samtidigt. Det samme gjaldt overgangen mellem koret og rundskibet.

Udvendig, hvor fundamenterne intet steds har noget påfaldende stort frem-spring fra murfladerne, var sammenstødene mellem kirkens tre romanske byg-ningsafsnit blevet undersøgt i forvejen. En gravning⁵, foretaget på sydsiden, i det indadgående hjørne mellem apsis og kor, har intet bragt, som kunne tyde på nogen aldersforskel. Forbindelsen mellem kor og skib, såvel mod nord som mod syd, blev undersøgt 1932 af C. M. Smidt, der gravede fundamenterne fri, samt efterså, om der var forbandt i murværket. De ved denne lejlighed tagne fotografier viser, at korets og skibets fundamenter har samme karakter, og at de glider over i hinanden uden påviseligt skel. Det samme gælder det mørtellag, hvormed grundstenenes øverste skifte er udjævnet og hvorpå det nederste sok-kelskifte er sat. Hvad forbandtet angår, så viser billederne, at der i begge sam-menstød optræder et tilfredsstillende antal sten, såvel i sokkelen som i murværket over denne, som binder ind, enten til den ene eller til den anden side. På grund-lag af det han så, har Smidt i sin notebog konkluderet: »Her [mod nord] er der altså forbandt, men naturligvis kan der være tale om en fortanding«, og for sydsidens vedkommende: »Der må siges at være forbandt. Men det meget skarpe grus, næsten ral, der fylder mellemrummene mellem grundstenene, er mere sparsomt (med hulrum) der hvor korgrund og skibets grund støder sammen«⁶. Det noterede hulrum betyder ikke noget (sml. ovenfor), og taget som helhed bekræfter Smidts observationer, at kor og skib er samtidige.

Når disse forhold er behandlet så udførligt, er årsagen den, at man endnu ikke helt er nået til enighed om, hvorledes det rettelig kan forholde sig med denne højst interessante kirkes bygningshistorie. For 200 år siden mente Thurah, at »aleneste den runde Part af samme Kirker [de runde] først er blevet bygget, og siden derefter Choret. . . . tilsat«. 100 år senere kunne Brunius »med tvær-sikkerhet« påstå, at hele bygningen, naturligvis med undtagelse af våbenhus og stræbepiller, var samtidig. 1910 mente Frölén, at meget talte for, at det nuvæ-rende store rundkor tidligt havde afløst et ældre og mindre, og var helt vis på, at i hvert fald apsiden måtte være en tilføjelse⁷. 1932 fandt C. M. Smidt det afgørende bevis for, at apsis og kor måtte være absolut samtidige⁸, men op-lyste to år senere, at der var nogle ejendommeligheder ved kirkens skib og kor-bygning, som ret bestemt tydede på, at kor og apsis en kort tid havde stået for sig som en rundkirke, med koret som midlertidigt skib⁹, en mulighed, som dog 1935 forekom ham mere usikker¹⁰. Sidste arbejdshypotese var uden tvivl fremsat alene på grundlag af to ganske vist ret påfaldende øgningslinier, som fremtræder i østvæggen af rotundens mellemetage udfor de steder, hvor kor-

murene slutter sig til rundskibets østside, men disse skel kan forklares tilfredsstillende på anden måde (sml. nedenfor).

Bortset fra apsiden, som står blank, er kirkens ydre så stærkt overkalket, at man kun få steder kan skimte, hvad den er opført af, hvortil kommer, at de synlige murflader er omsatte og skalmurede, men i det indre af overstokværkerne står væggene blanke, og her er materialet hovedsagelig rå og kløvet kamp, sandsynligvis marksten. Silurkalk optræder dog både som enkelte sten og i pletter, og dette materiale er i overvejende grad anvendt til sokler, bue- og muråbninger og udelukkende til de finere ledføjninger.

Den meget fyldige *apsis*, hvis grundplan er tværoval, mangler selvstændig sokkel, men dens ydre murflade opdeles af 10 smalle lisener og 2 halvlisener i 11 svagt forsænkede blændingsfelter, hvis nedre sål er skråkantet, og som foroven afsluttes med hver sin dobbeltbue. Alle disse led er hugget af silurkalk, buerne i flade, kantrejste sten, hvis fuger ikke følger nogen bestemt orden. Nogle steder har een eller to buer fundet plads på samme sten, andetsteds kan en enkelt bue være delt af en stødfuge. Tre vinduer ses jævnt fordelt i lisenfelterne, eet i hvert tredje fag. Vinduerne er rundbuede og sat af silurkalk, men de er pasticher, som har fået deres størrelse og karakter i 1892, da Mathias Bidstrup restaurerede apsiden. 1874, da kirken blev opmålt til B. æ. K., stod vinduerne alle udvidede, det nordre mindst, kun noget forhugget i vestkarmen, og det søndre var dengang så stort, at begge de tilgrænsende lisenskafter var overbrudte. Midtvinduet havde bredt sig mod nord; også her var en del af lisenen borthugget. Ved Bidstrups restaurering fik vinduerne et i sandhed meget skuffende stilpræg, men deres dimensioner og placering er ikke til at lide på. En præcis rekonstruktion ville nemlig have medført, at vindueslysningerne kun blev nogle få tomme brede, og i det indre ville deres uregelmæssige fordeling fornemmes stærkere, end man dengang kunne tage. Vinduerne sidder nu i nøjagtig samme afstand fra hinanden — oprindeligt har de naturligvis været anbragt midt i lisenfagene, hvis bredde svinger noget — og de bryder derfor stadig lisenerne, dog med undtagelse af nordvinduet. Dette er også i andre henseender det mest ægte, men hvormeget af det, der nu, efter ændringerne, kan være oprindeligt, er ikke let at sige. — I det indre er alle tre vinduer afdækket vandret, det nordre med en tynd stenplade, som turde være den oprindelige.

Murværket over apsidens lisenbuer — 2 skifter kampesten samt et udligningsskifte af flækker — virker lidt afstikkende, vel nærmest fordi stenene her gennemgående er større end ellers. Det er vel ikke ligefrem urimeligt at foreslå, at apsiden oprindeligt kan have været disse to skifter lavere, hvilket jo ville have gjort det lettere at holde folk fra den, dengang koret endnu stod udbygget som forsvarsværk, men det drejer sig dog ikke her om så store modsætninger i murfladernes karakter, at forhøjelsen i nogen måde kan anses for påvist.

Lisenbuernes placering er ingenlunde påfaldende; også i Ruts kirke sidder de meget lavt i forhold til tagskægget (sml. s. 297, fig. 1).

Det store *rundkor*, som har skråkantet sokkel, er godt 10 meter i tværmål og har oprindeligt været mindst lige så højt, idet nemlig et øvre forsvarstokværk forlængst er blevet nedbrudt og erstattet med det nuværende saddeltag. Koret har kun haft to romanske vinduer, eet mod syd, som er slugt af det nuværende større¹¹, og et mod nord, som blev fremdraget ved restaureringen 1955. Vinduets yderparti er forsvundet ved en skalmuring på dette sted, hvor der indtil 1850 har stået en støttepille. I det indre står det nu som en 84 cm høj, 71 cm bred niche med smige sider; dets vandrette afdækning er oprindeligt.

Rundskibet er det største af de fire på Bornholm. Fra nord til syd er rotunden lidt over 16 m i tværmål, men de forneden omkring halvanden meter tykke mure danner ingen ren cirkel, og der er en affladning i sammenstødet mellem skib og kor, som er særlig mærkbar i de to øvre etager, hvor denne del af murflugten er omtrent ret. I rotundens nederste etage er der aldrig påvist spor af oprindelige vinduer; den sidste resultatløse eftersøgning fandt sted i forbindelse med restaureringen 1955. Man må da antage, at de romanske vinduer har været meget små, som i Nylars (s. 251 f.), og at de har haft samme plads som nogle af de nuværende, ret store. Da de oprindelige vinduer antagelig har været nogenlunde regelmæssigt fordelt og undersøgelserne har vist, at der ikke kan have været nogen lysåbning mod nordvest, bør man rimeligvis kunne gå ud fra, at der oprindeligt har været tre: eet mod vest og et til hver side mellem korbuen og portalerne. Man kommer til samme resultat i Ols kirke (sml. s. 342 f.). Skibets romanske portaler, som begge er i brug, er af forskellig type og ikke lige vel bevaret. Den ret molesterede søndre er en beskeden søjleportal uden dekoration. Hele pryden indskrænker sig her til et par temmelig svære, trekvartrunde stave udvendigt i forhjørnerne og en dertil svarende rundstav i bueslaget. Søjlestavene har uden tvivl haft kultiverede, men enkle, fod- og topled; man kan endnu ane, at den østre søjlestav har været afsluttet foroven med et simpelt tærningkapitel, hvis halsring har været ganske smal. I portallysningen er døranslagene borthugget, men indenfor er den oprindelige afdækning med grove stensbjælker bevaret, og i de lidt smige karme ser man her et par korresponderende huller til en stængebom. De har nu samme forholdsvis ringe dybde, men eet af dem er antagelig delvis tilmuret.

Den fuldstændigt og i god stand bevarede *nordportal* er et efter bornholmske forhold veldisponeret og rigt smykket stenmesterarbejde, hvis uforklarlige ynde fremhæves af et par tilfældigheder. Portalens plads er nu i skyggen, tæt op ad en kæmpestor, grov støttepille, og foran dørstedet er senere lagt nogle skæve stentrin, som mildner portalens store højde (fig. 7).

Forkanterne af de svagt smige yderkarme brydes af samme dobbelte profil,

som er anvendt på nordportalen i Ols kirke, en slags tvillingkarnis med fælles hulled, indrammet af små platter. Karmprofilerne løber af i undersiden af kragbåndene, som er hulkantede og følger profilet med en rektantet forkrøbning (fig. 8). Døranslagene er smalle og lidet fremspringende; de afsluttes foroven med hængestavsprydede konsoller, hvorpå tympanet hviler. Det runde, faldede bue­slag har to profilordener, inderst en stor rundstav, yderst en replik i mindre format af karmprofilet. Sidstnævnte profil løber ikke ned på kragbåndene, men spidser ud i ingenting nogle tommer over disse, så at det nederste af buforkanten til hver side er rektantet. Tympanet dækkes helt af ornamentik, holdt i fladt relief og præget af en let kendelig, romansk almuestil, til hvilken der findes paralleller i Skåne. Dekorationen begrænses af en smal ramme, der for­neden er formet som en vreden, mangedeltet stav, ikke at forveksle med en tovsnoning. Feltets midte optages næsten helt af et græsk kors, udført med dobbeltkontur og delvis dækkende en roset, af hvis stive blade to stikker frem i hver korsvinkel. Herom er der to skarptsnoede ringe, og symmetrisk til hver side en omtrent cirkelkrummet dusk, som holdes fast til korsets yderste ring med et glat bånd. Den smule plads, som endnu er til rådighed, er tæt pakket med bladværk, under korsringen ordnet som et usymmetrisk bundtet neg med tredob­belt ombinding. Den sidste detalje er besjælet af en smule vegetativt liv, men bladværket er ellers såre ubehjælpsomt gjort, således virker snørklerne, der flan­kerer korsringen, næsten som to glubende rovdyr­gab. — Man må dog huske, at øens sprøde silurkalk ikke egner sig til arbejder af denne karakter.

Portalens inderparti blev undersøgt 1955. Det viste sig da, at der som over­ligger var benyttet en stor runesten, og at rotundens romanske vægpuds uden afbrydelse fortsatte ind over portalens karmsmige.

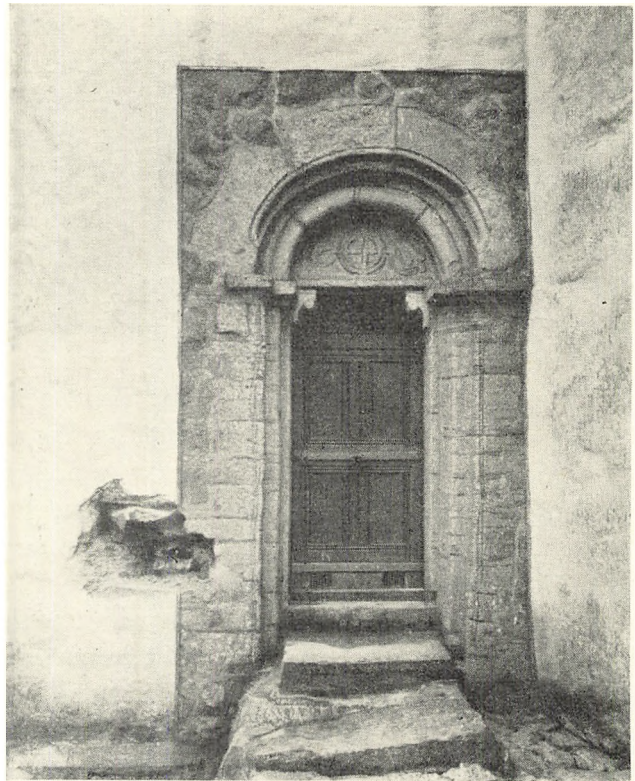

Fig. 7. Østerlars. Nordportal.

C. M. S. 1932

Fig. 8. Østerlars. Norddørens tympanon (s. 396).

C. M. S. 1932

I disse har man 1937 genåbnet hullerne til en stængebom, hvorefter det østre, bommens glidehul, må være mindst 125 cm dybt.

Nordportalen, som er den mærkelige bygnings eneste virkelig kultiverede enkelthed, og desuden fornemmes præget, ikke blot af en bestemt tids og regions særlige stil, men også af sin mesters personlighed, er ofte blevet gjort til genstand for en kunstkæologisk vurdering. Dette er naturligt nok, for vil man prøve på at udrede de bornholmske rundkirkers kronologi, må det være et kardinalpunkt at fastlægge Østerlarsportalens alder, ikke alene den absolutte, men også i forhold til kirkebygningen.

Man har, uden tvivl med urette, ment at kunne godtgøre, at portalen ikke er oprindelig, men en senere, måske ikke meget yngre tilføjelse¹². Denne antagelse beroede på analysen af to mørtelprøver, een fra østre portalsides fuger, en anden taget fra kirkemuren tæt derved (hullet fig. 7). Begge prøvers indhold af aktivt bindemiddel var højt, rigest (med 11 pct.) dog i fugeprøven fra portalen. Forskellen er ikke overraskende, man tror ikke gerne, at een og samme murerbalje, for ikke at tale om flere, time for time og dag for dag kan indeholde den samme procent kalkhydrat og grus af ensartet karakter¹³. Den ifølge analysen ældste mørtel er taget så nær op ad portalstenene (fig. 7), at man, hvis

man tillægger analysens resultat nogen betydning, må antage, at der ved portalens senere anbringelse er hugget så knapt et hul, at de ny sten netop kunne listes på plads. Men i så fald er det mærkeligt, at glidehullet til portalens stængebom, som må tænkes indsat ved samme lejlighed, når over en alen ind i det oprindelige murværk. (Om pudsen på portalens inderparti, se ovenfor).

Den måde, hvorpå Østerlarsportalens ydre randprofil er afsluttet i bueslaget, er meget ejendommelig, og vil sikkert altid forblive omtrent uden sidestykker i vor hjemlige romanske arkitektur fra tiden før 1200. Unik er denne meget personligt virkende detalje dog ikke, og det er derfor af vigtighed for kirkens datering, at netop dette motiv, som man i lang tid, ikke ufornuftigt, har anset for senromansk, kan ses benyttet ved et profileret buestykke, som er udstillet i Lunds Universitets historiske Museum¹⁴. Fragmentet stammer fra den nedbrudte Tryde kirke i Skåne, i hvis altergrav man 1830 fandt relikvier af de 11000 jomfruer (sml. Vester Marie, s. 237), samt to pergamentstrimler. På den ene af disse kunne man, ifølge Brunii skånske kunsthistorie¹⁵, læse: ao Xsti MCLX (»i Kristi år 1160«), på den anden: reliquia XI millia virginum.

En væsentlig del af den ellers hovedsagelig på grundlag af stilstudier opbyggede, skånske stenmesterkronologi må baseres på dette årstal, som forhåbentlig er tydet rigtigt. Så vidt man kan se, eksisterer pergamentstrimlen nemlig ikke mere, og det er da heldigt, at læsningerne, taget som helhed, virker tilforladelige. For Østerlarsportalens vedkommende betyder dette, at den mærkelige profilafslutning i dens bueslag ikke står i vejen for en datering af portalen til tiden lige efter midten af 1100-tallet, eller i hvert fald til dets senere år, hvis andet skulle tale herfor.

Fire portaler, to døbefonte og et prægtigt gravmonument, alle i Sydsåne og uden tvivl nogenlunde samtidige, virker såpas beslægtede, at de er blevet opfattet som værker af en enkelt mand, den Carl stenmester, som har signeret tympanet i den akademisk tørre, med største præcision udførte sydportal i Östra Herrestad. Han skal desuden have medvirket ved, eller ledet, opførelsen af forskellige andre kirker, deriblandt Østerlars¹⁶. Går man de opregnede værkers motivskat igennem, får man et ret kraftigt indtryk af en vis, tidsbestemt mode, men sporer samtidig forskelligheder i milieu. Det er rigtigt, at motiverne stort set er de samme, og blot optræder i varierende kombinationer, men de er udført på forskellig måde, og der mærkes forskel i gengivelsessevne og hånddelag¹⁷. Rimeligvis har man her samlet flere mestre af ulige evner og vekslende horisont under samme hat. Men selv om Østerlarsmesteren næppe tør identificeres som mester Carl, er der dog påvist så mange gode paralleller til Østerlars tympanets enkelte motiver, at dets ukendte ophavsmand sandsynligvis må have virket såvel på ølandet, som i de sydsånske herreder. Og da hans tympanon ikke ser ud til at være en replik, men heller ikke synes kopieret af andre, må det kan-

hænde betragtes som den beskedne stenmesters eneste forsøg på at afstedkomme en udsmykning udover det ganske enkle.

I kirkens *indre* blev det oprindelige gulv undersøgt 1955. Det bestod af en stenbrolægning, egentlig blot den før omtalte massive stenkastnings øverste lag hvis ikke særlig omhyggeligt sammenføjede flade indgik i naturlig forbindelse med væggenes fremspringende grundsten. Et par steder — i korets sydvesthjørne, i skibet ud for den nuværende triumfbues sydside og i »ovnen« — lod karakteren af gulvets gamle overfladebehandling sig konstatere. Her havde man løbet mørtel ud mellem stenene, så at der fremkom et nogenlunde plant gulv. I »ovnen« var der anvendt mere mørtel end ellers og den var her trængt indtil 50 cm ned mellem stenene. Gulvet havde tilsyneladende ligget i samme plan i de forskellige romanske byggeafsnit.

Apsidens hvælv er formet som en tillempet halvkuppel og synes opført af blandet materiale. Den af tilhuggen silurkalk smukt opmurede apsisbue forløber i eet og samme lodrette plan, følger og understøtter således ikke den stærkt krummede østmur af det halvcirkulære overstokværk, som oprindeligt har været indrettet over koret, og som vil blive omtalt i forbindelse med rotundens mellemetage. *Korrummets* nordvesthjørne fyldes helt af en stor, kvartrundt fremspringende murforstærkning, i hvilken trappen til rotundens øverste etager begynder. Korets hvælving er ligeledes i hovedsagen kuppelagtig, men har måttet vrides ikke så lidt for at kunne følge det trapezformede grundrids, den spænder over.

Korbuen er udvidet og har nu form som en trykket, stor og bred rundbue. Den synes helt sat af silurkalk og er derfor vanskelig at datere, men visse uregelmæssigheder tyder på, at den er opsat af genanvendt materiale, og i så fald kunne den godt være eftermiddelalderlig, hvilket man på forhånd ville være tilbøjelig til at mene.

Sikre spor af den *oprindelige triumfbue*, for det meste murværk, ellers blot fundament, alt liggende indenfor den nuværende bues spænd (sml. fig. 4), fremkom ved sidste undersøgelse. Det afdækkede murværk havde både i syd og i nord en retning, der naturligt fortsatte krumningen i skibets rundmure. Klarest var forholdene i syd, hvor der var bevaret et sammenhængende murstykke, som havde en ret skarp afslutning mod nord, og stod med en stor affasning af hjørnet ind mod koret. Dette skrå hjørne forekom oprindeligt; dets to sider dannedes af een sten. Forholdene mod nord var en del forstyrrede, sandsynligvis fordi der her havde været foretaget begravelser under triumfbuen, men een af de yderstliggende sten i fundamentet havde dog et mørtelspor, forløbende i retningen øst-vest. Angiver dette spor den oprindelige bues nordside, og går man ud fra, at murresten i syd ikke kan være afnavet, vil man finde, at den oprindelige triumfbue har været forholdvis meget smal, kun omkring 2,80 m bred.

Den nuværende korbue har i forkanterne ind mod skibet et par falslignende, lodret forløbende uregelmæssigheder, som måske er uden større betydning, men som ellers kunne lede tanken hen på de rester af *sidealternicher*, der på omtrent tilsvarende vis er bevaret i Ny kirke (s. 204).

Rotundens uregelmæssigt afsatte mure krummer sig om et rum, som i kraft af sit store tværmål — henved 13,2 m — burde virke som det største rundskib på Bornholm, men kirkens indre virker som helhed trangt, sine steder næsten beklemmende. Årsagen hertil er, at rummet ikke helt er indhvelvet på samme måde, som i de tre mindre rundkirker. Sandsynligvis har dette næppe heller været muligt, der må have været en erfaring, som sagde, hvor stort et spænd man turde overdække med et ringhvelv af den bornholmske, på oversiden vandret udfyldte type, og opført med en massiv rundpille som bærende centrum.

Her har man erstattet systemets midtpille med en hul murcylinder, 6 m i ydre diameter, som bæres af 6 lave, firkantede, af silurkalk opmurede piller, forbundne med runde bueslag af samme materiale. Det lille rum i midten, som folkevittigheden forlængst har døbt »ovnen« (rgsk. 1711), er såre uanseligt og tilmed godt skjult bag pillerne, som for øvrigt er tilfældigt fordelt. Een står lige ud for syddøren, en anden omtrent midt ud for det sted, hvor den oprindelige triumfbue har været. Rumligt dominerer omgangen, den ringhvelvede ydercirkel, selv om dens bredde i det højeste er 3,7 m, og den således er smallere, end i de andre rundkirker.

Flygtigt set minder anordningen om det, den europæiske arkitekturhistorie normalt forstår ved et centralanlæg, nemlig et rundt eller manglekantet rum, hvis omgivende mur bæres af søjler eller piller, og hvorom der er ført en smallere omgang, svarende til sideskibet i en treskibet kirke. I Østerlars forbød den anvendte teknik ikke at tage skridtet fuldt ud, gøre midtpartiet størst og anlægge en smallere omgang. Herom kan man ikke have været uvidende, men det har sikkert ikke været muligt at gøre midtrummet nævneværdigt større. Kuppelhvelvingen ville i så fald være blevet så stor, at rotundens ydermur måtte gøres højere, hvis mellemstokværkets gulv skulle holdes i samme plan. Herpå må man, ifølge det, som kan udledes af de andre rundkirkers disposition, have lagt vægt. Endelig er der endnu et hensyn, som kan have spillet ind. Midtrumets dimension kan desuden have været bestemt af den uheldigvis ikke mere klart definerbare måde, hvorpå den op gennem alle tre etager førte midtcylinder øverst har været afsluttet (sml. nedenfor).

Langsmed rundskibets ydervæg har der løbet en *muret siddebænk*, hvoraf en strækning er bevaret mod nordvest. Bænken, som står skjult bag orgelindretningen, viste sig ved undersøgelsen 1955 at være opført ovenpå det oprindelige gulvlag, hvilket dog ikke udelukker, at den kan være romansk og omtrent samtidig med kirken.

I »ovnen« er døbefonten nu blevet anbragt. Det på denne vis — uden ældre hjemmel, men smukt — som dåbskapel fremhævede rum er ikke mere belemret med stolestader. Over dette bygningsafsnit spænder sig et oprindeligt hvælv, som ifølge sin form må betegnes som en kuppel, men ikke desto mindre er udstyret med 45 cm brede krydsribber, murede af silurkalk og løbende af på skråkantede konsolbånd. Af arrangementet får man det indtryk, at bygmesteren har haft kendskab til det fuldt udviklede, romanske krydshvælv, et forhold, hvorefter man må slutte, at kirken ikke ubetinget lever op til titlen på opmålingsværket af 1878. I de nordiske landes romanske bygningskunst kan krydsribbede hvælv ikke betegnes som »ældgamle«, de lader sig vistnok ikke påvise før 1150, et forhold man bør tage i betragtning ved kirkens datering.

1955 blev rundskibet befriet for de nyere pudslag, som dækkede murflader og hvælv, og af hvilke det yngste stammede fra restaureringen 1892. Hvad man nu ser, er puds af ældre dato, for største delen dog næppe den romanske, udbedret med mørtel og dækket af hvidtning.

Seks fri stentrin langs korets nordre væg fører op til en smal, retkantet døråbning, anbragt østligt i det før omtalte, kvartrunde murfremspring i korets nordvesthjørne. Inde i murlivet fortsætter trappen til at begynde med som et lige løb, bestående af 11—12 forholdsvis passable trin, men højere oppe, lige hinsides et lille, uregelmæssigt muret glughul tæt op ad sammenstødet mellem kormur og rundskib, følger så en strækning, hvis trin er ordnet på en mærkelig måde, tilsyneladende ubetænksomt. Der er her et par skæve trin, som drejer mod sydvest, ind mod rotundens centrum, og som nu ender blindt, fortabende sig i trapperummets væg, hvis fod på dette sted er påfaldende råt muret og nærmest ligner blottet murkærne. Trappeløbet skifter samtidig retning og fortsætter med en svag, af rundmuren bestemt krumning resten af vejen op til rotundens krone. Hvor trappeløbet drejer ser man uregelmæssigheder i murværket, som uden tvivl må tydes som vidnesbyrd om en senere forandring. Man vil dog næppe mere kunne afgøre, i hvilken udstrækning det oprindelige murværk er blevet afbrudt, eller angive, hvor meget der her er opført sekundært. Materiale og teknik er nogenlunde ens, og man ser ingen klare øgningslinjer. Ombygningen er dog kun følelig på en forholdsvis kort strækning og synes at have været begrænset til sammenstødet mellem kor og skib.

I resten af trappeløbet har trin og vægge et helt ensartet præg, som ikke i mindste måde røber, at denne sidste del af trappeanlægget ikke kan være oprindeligt, i hvert tilfælde ikke i den nuværende form. Beviserne herfor ses i det indre af rotundens mellemetage, til hvilken der er adgang gennem et simpelt, rundbuet dørhul i trappeløbets sydvæg, lidt ovenfor det sted, hvor trappen skifter retning.

Mellemstokværket er dunkelt, eftersom to af dets oprindelige lysåbninger er

blevet tilmuret i forbindelse med reparationer af rotundens ydre murskal, mens en tredje er udgået af anden årsag. Etagen er meget lavere end kirkerummet nedenunder, men hvælvet på tilsvarende måde. Her brydes den cylindriske mur om det runde inderrum dog kun af to døråbninger, simple gennemgange uden karmanslag, anbragt overfor hinanden i øst og i vest. Det ser ud til at den østre gennemgang en tid har været lukket med en tynd indskudsmur, opført af brudsten, men nu atter borttaget på nær de nederste skifter. Inderrummet har to lysåbninger, begge er de smalle, lave sprækker, som er rettede mod hver sin åbning i rundkirkens ydermur. Rummets hvælv begynder over vederlagslinjen som en kuppel og bibeholder temmelig højt op denne karakter, men dets øverste del har form som et tøndehvælv med retning øst—vest. Kun hvælvets nederste, kuppelagtige del kan kaldes muret, dets top synes snarere støbt, og her er de vistnok for største parten utildannede sten omtrent dækkede af den murkalk, som under støbningen er faldt ud på forskallingen. Tøndehvælvet, hvormed stokværkets ydre, ringformede rum er dækket, har samme karakter. Også her ser man næsten overalt i den udflydte støbekalk utallige aftryk, efterladt af de brædestumper og tykke grene, hvormed man har dækket de benyttede, tydelig nok meget improviserede buestillinger. Et par steder har denne forskalling endog efterladt sig spor i form af træstumper, som er blevet indstøbt i mørtelen.

Mellemstokværkets mure er ikke overalt af samme tykkelse. Mod øst, ind mod koret, hvor rotundens væg er næsten ret, er murtykkelsen omkring 1 meter, rundt regnet kun det halve af det, man ellers kan måle sig til, lettest naturligvis i stokværkets muråbninger. Disses oprindelige tal har været seks, fem vinduer og en dør, af hvilke fire endnu står åbne. Døren, som er rundbuet, også i det indre, befinder sig i nordvest, og har anslag for en dørføj. Denne sidste har kunnet stænges med en svær bom, til hvilken der endnu ses huller, eet i hver dørside, lige indenfor falsen. Hvilket af dem, der har været bommens glidehul, er nu usikkert — de er nu begge tilklistret med kalkspækning — men at dømme efter dørens grundplan har det snarest været det søndre. B. æ. K. omtaler kun »et dybt hul, bestemt til vandring for en bom, hvormed man kunne stænge . . .«. Ved dørstedet er rotundens murtykkelse nu ca. 2,15 m, men i døråbningens sider kan man se tydelige øgningslinjer, lodrette fuger, mod nord 73 cm, mod syd 70 cm fra dørens nuværende inderhjørner. Også af den runde tøndehvælvning, som afslutter dørens inderparti, må et omtrent tilsvarende stykke være senere. Ikke alene brydes stikket på tværs af en øgning, men i den tilføjede del af buen ligger isselinjen godt 15 cm lavere end i den oprindelige. For øvrigt er den gennemgående fuge i stikket forskudt et lille stykke udad i forhold til lodfugerne i dørens sider, hvilket kunne tyde på, at den nu af påmuringen dækkede, oprindelige indervæg har haft et tilsvarende tilbagespring i højde med dørbuens vederlag.

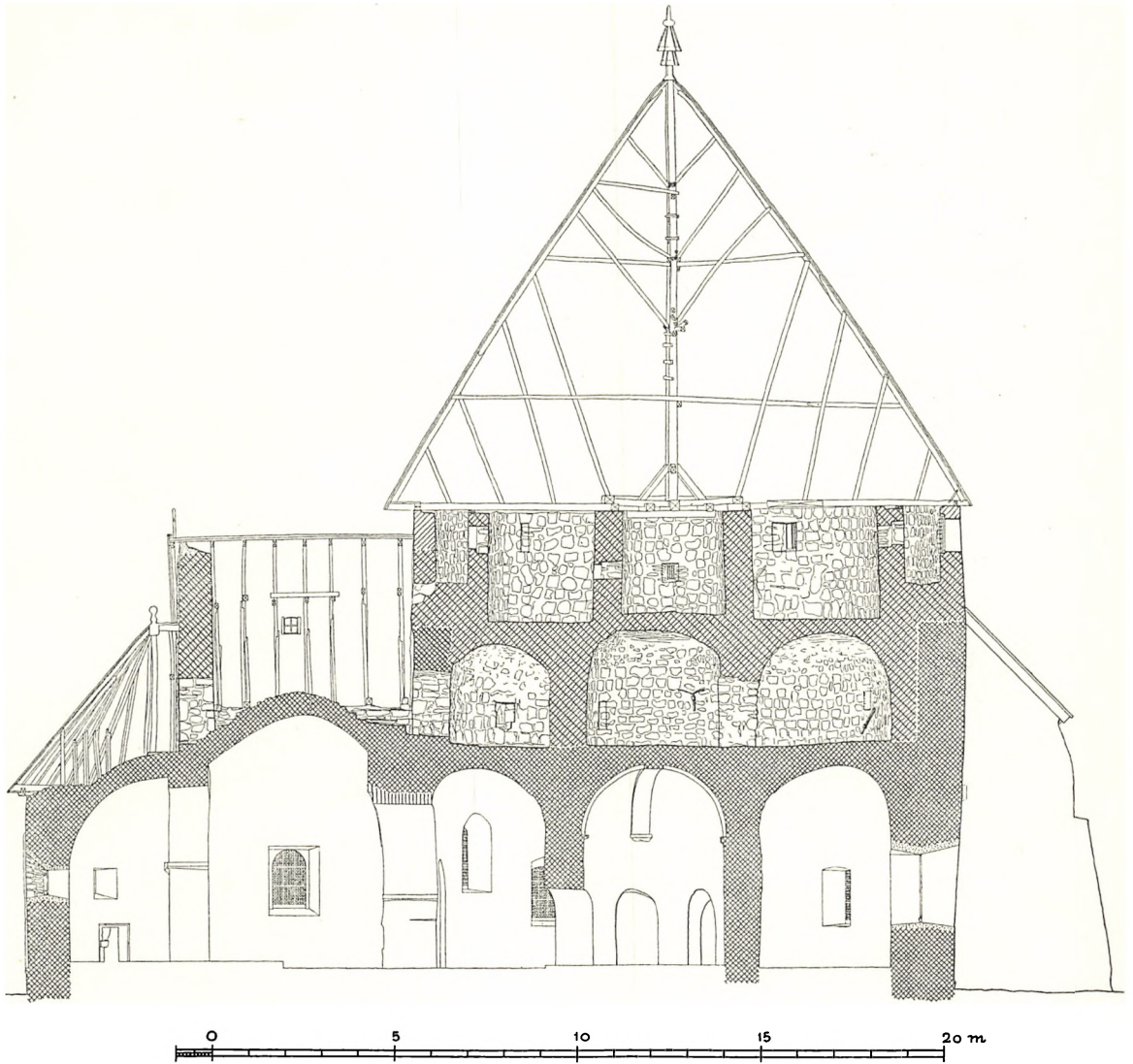

Fig. 9. Øster Larskirke. Langsnit, set mod syd. Efter opmåling af Kunstakademiets elever (skraveret af C. G. S.). Mål 1:200.

Med disse iagttagelser er straks antydnet, at de inderste 70 cm af muren kunne stamme fra en senere byggeperiode, og dette indtryk bekræftes, når man efterser de to oprindelige lysåbninger, som endnu er i brug. Den ene af disse findes mod nord, sidder hævet over gulvet, og er temmelig lav. Siderne er svagt smige, dens yderste del desuden falset, hvorved åbningens lysning bliver smal, en 26—28 cm. Vidnesbyrd om, at der også her er føjet en del til murens oprindelige tykkelse, findes også her, og er så tydelige, at nogen udhugning ikke har været fornøden. Skellet, som iagttages såvel i åbningens sider, som i sål og af-

dækning, ligger her ikke lige langt tilbage i begge åbningens sider, man kan se, at murtykkelsen øst for gluggen er øget med 95 cm, vest for den kun med 86. Den oprindelige del af lysåbningen, den ydre, frem til øgningen, er endvidere afdækket vandret, med stenplader, mens det indenfor tilføjede er rundbuet.

Den anden af de bevarede lysåbninger, som vender mod sydøst, er af omtrent samme størrelse og form som den just beskrevne, men højere. Her ligger skellene omkring 60 cm inde i murlivet, og i det tilføjede stykke ligger åbningens vandrette afdækning lavere end i det oprindelige.

Den således påviselige skalmuring er dog ikke ført hele vejen rundt langs indersiden af rotunden. Den findes ikke mod øst, her står den lige skillemur mellem kor og skib uden forstærkning. Både mod syd og mod nord, på de to steder, hvor rundmuren med et knæk flader ud, standser skalmuren. Stenene i begge afslutninger er tildannet ret omhyggeligt, med en passende smig, men selv om det på denne måde er lykkedes at tilvejebringe to efter omstændighederne ret pæne overgange til den gamle østmur, er der dog alligevel her fremkommet et par lodfuger, som altid må have været temmelig synlige.

Når man har tegnet de konstaterede tykkelser på skalmuringen ind på planen af kirkens mellemstokværk (fig. 4) og ser på resultatet, er det åbenbart, at rotundens trappeanlæg, hele strækningen fra den uregelmæssige passage i sammenstødet mellem kor og skib op til rundskibets krone, ikke kan være oprindeligt, men må være indrettet samtidig med at mellemetagens ydermur blev gjort tykkere. Trappeløbets ydermur er derimod uden tvivl oprindelig, dog ikke aller øverst oppe, eftersom rundskibet sikkert er blevet forhøjet noget samtidig med at det blev bygget færdigt. Lidt vestligt i forhold til døren ind til mellemetagen sidder der i trappeløbets ydermur en glug, som nu belyser trappeløbet, men som oprindelig må have sluppet dagslys ind i mellemstokværket. Den har i hvert fald samme karakter og sidder i samme højde som mellemetagens glughuller.

Af det anførte kan man slutte, at når den foran mellemstokværkets ydermur opsatte skal, som danner vederlag for denne etages hvælv, ikke er oprindelig, så må også selve hvælvet være en senere tilføjelse, tillige med alt det, man har opmuret herpå: rotundens nedenfor beskrevne 3. etage, inclusive skyttegalleriet. Mellemstokværket, som antagelig oprindelig har været rotundens øverste, fulde etage, må i sin første udformning have været afsluttet med et bjælkelag af træ, af samme eller lignende karakter som i Ols kirkes forsvarsstokværk (s. 350). Bjælkelaget og et på dette hvilende, fladt trætag, kan have været forstøttet med træstolper, stillede på oversiden af underetagens hvælvinger, tænkeligere er måske dog, at mellemstokværkets cylindriske midtparti allerede fra første færd har været bygget så højt op, at det kunne afgive støtte for et lag radialbjælker og et eventuelt tag.

Spygatter, svarende til de i Ols kirkes mellemetage fundne (s. 347), ville man naturligvis ikke let kunne påvise, selv hvis de havde været tilstede. I det indre ville de i så fald være dækket af påmuringen, og rotundens ydre murflader er jo i stor udstrækning lappede og skjules for en del af de store støttestøtter.

En rundbuet, oprindelig dør i mellemetagens østmur fører ud til korets tagrum, hvor oversiden af den kuplede korhvelving danner gulv. Kun den øverste top af hvælvet er synlig, utilsløret visende de i ringe lagte, udkløvede kalkstensflager, hvormed det er bygget, ellers skjules hvælvet af en om det støbt masse af sten og kalk, hvis overside er temmelig plan, og i hvilken der, vest for hvælvingsstoppen, er udsparet en slags forsænket trappeafsats foran den omtalte dør. Denne forplads kantes mod nord og mod syd af et par trappetrin, lagt af kløvede eller lidt tildannede sten. Randene af denne gulvstøbning, som ligger betydeligt over kormurenes nuværende krone (fig. 10), er ganske vist takkede og ujævne, sløres desuden mod øst af kalkbetons-udstøbninger under den nuværende taggavl, men hvor forholdene er mindst forstyrrede kan man dog endnu spore, at gulvstøbningens rande krummer sig regelmæssigt, og at de i omkring en meters afstand følger kurverne i korets ydre murflugter, således som angivet på planen fig. 4. Hertil kommer, at der øst for den nuværende, lige taggavl findes et par mærkelige murrester, som blev opdaget allerede 1908, af Frölén, der førte dem i marken som det egentlige bevis for, at apsiden, som han foreslog, måtte anses for en tilføjelse. Disse levn, som er bevaret i henved trekvart meters højde, stammer dog fra en mur, som afgjort må være yngre end, eller samtidig med, apsidsens hvælvning. Muren er nemlig bygget ovenpå hvælvet, dens nederste mørtelfuge er gnedet ud over apsiskuppelens overside, og hvor man nu ser en sprække i sammenstødet, må den være forårsaget ved at apsishvælvningen er sunket, eller har sat sig en smule. Som påpeget af C. M. Smidt, kan der ikke være tvivl om, at begge murpartier er samtidige, og Fröléns ræsonnement kan derfor ikke være rigtigt. Også her er materialet for øvrigt rå og kløvet kamp, og fugningen er udført på samme måde, som den man ser flere steder i rotundens vægge, med kvaderridser af romansk karakter. Af de to murrester — een på hver side af apsishvælvets issepunkt — står den nordre bedst bevaret, med skarpt defineret façade mod øst, den søndre er lidt ringere, idet det øverste, bevarede skifte her er blevet forskubbet en smule udad ved den nuværende taggavls opførelse. Tilsammen danner murstumpernes ydre flugt en jævn kurve, som på det nydeligste kompletterer rundkorets kontur. De må være oprindelige, og Smidt har afgjort set rigtigt, da han forklarede dem som vidnesbyrd om, at rundkoret måtte have haft et anseligt, øvre stokværk, højt, som i den store Hagby rundkirke ved Kalmar, og ligesom dennes rundkor indrettet på en sådan måde, at det kunne understøtte kirkens forsvar¹⁸. Dette er i sig selv indlysende. Murresterne kan for eksempel ikke stamme fra en ældre taggavl, thi en sådan ville

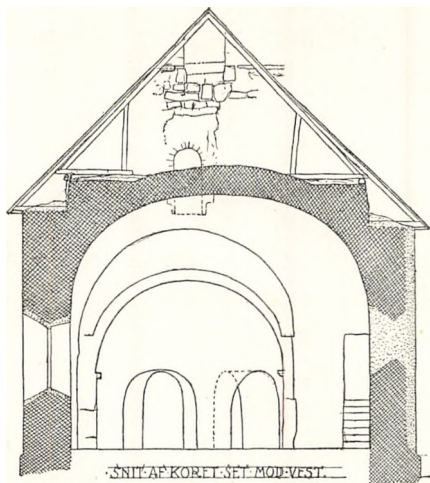

Fig. 10. Øster Larskirke.
Tværsnit af kor, set mod vest.
Efter opmåling
af Charles Christensen 1939.

ikke have været krum, og løsningen giver en antagelig forklaring på alt, ikke mindst på den besynderlige måde, hvorpå der er udstøbt omkring korhvælvningens top. Denne stenyldte kalkgydning må være blevet støbt på et tidspunkt, da kormurene nåede højere op end hvælvet, og have været begrænset af disses inderflader. Nu om stunder angiver gulvstøbningens yderrande ret nøje forløbet af dette øvre stokværks ringmur.

Hvor høj korets 2. etage, *forsvarsstokværket*, kan have været, er svært at præcisere. I den omtalte Hagby kirke må rundkoret uden tvivl have haft samme højde som rotunden¹⁹. Men at Østerlars-koret har været afsluttet med et forsvarsstokværk, og at dette endnu eksisterede og indgik i kirkens forsvarssystem, da kirken i romansk tid fik sin endelige, øvre afslutning på rotunden med den stadig bevarede, stenbyggede skyttegang, ses tydeligt af en af Smidt 1935 publiceret, tilmuret gennemgang, som har været indrettet i skyttegalleriets ydre brystværn, midt ud for koret.

Denne gennemgangs sider kan endnu tydeligt spores, såvel inde i skyttegalleriet, som på rotundens østside, hvor man skimter to lodfuger i halvmørket oppe under kippen af det nuværende kortag. I gennemgangens sål er der ved udhugning påvist et par stentrin, oprindelig hørende til en trappe, der fra skyttegangen må have ført ned på det forsvundne korstokværks tag, som man må forestille sig har været fladt som en stridsplatform, og omgivet med et opragende, muret brystværn, hvis krone kan have været udtakket i tinder og skydeskår.

Eftersom trappen fører nedad mod øst, må det være berettiget heraf at slutte, at rundkoret har været lavere end den fuldt udbyggede rotunde. På rundskibets østside ud mod korets tagrum synes et bestemt, foroven påfaldende jævnt og nogenlunde omhyggeligt afsluttet skifte at angive et horisontalt skel for en eller anden byggeproces, eller en naturligt faldende nedbrydningslinje, fra hvilken man atter er begyndt at mure i højden. Den vandrette afgrænsning ligger omkring 3,20 m over stengulvet i rundskibets mellemetage og formentlig en 30—40 cm under forkanten af det nederste trin i trappen fra skyttegangen ned til det oprindelige kortag. Udmålt på langsnittet fig. 9 vil det vise sig, at skellet i muren holder niveau med gulvet i rotundens nuværende 3. etage, hvilket jo i virkeligheden er oversiden af det i mellemetagen senere indbyggede ringhvelv. Da man vel næppe, dengang ringhvelvet og 3. stokværk blev føjet til, har af-

brudt mere af rundskibets oprindelige murværk, end højst nødvendigt, tør man måske antage, at det omtalte vandrette skel netop markerer højden af rotundens oprindelige murkrone, minus brystværnet, hvilket sidste man under alle omstændigheder har været tvunget til at fjerne. Er dette rigtigt, så har rotundens — og sikkert også korets — oprindelige murhøjde været henved 10 m, regnet fra terræn op til standpladsen bag brystværnet. Dette sidste har måske været af samme ringe tykkelse som i den nuværende skyttegang. Også i sin første udformning har fæstningskirken således været anselig nok til, at dens mure kunne anses for stormfri (sml. s. 273, bygningsnote 3).

Hvorlænge man har benyttet kirken i dens første skikkelse, om dens trætage kun har gjort tjeneste nogle få år, eller om der gik en menneskealder, før man skred til at erstatte dem med de nuværende, af sten udførte konstruktioner, kan umuligt udlæses af murværket. Kirkens 3. etage minder så stærkt om arrangementet i Nylars (s. 257 f.), at det i og for sig kunne være nærliggende at hævde, at Østerlars kunne tænkes ombygget med Nylars som forbillede. Men hvis Nylars, som er opført i een støbning, var blevet grundlagt og opført indenfor det tidsrum, som forløb mellem 1. og 2. byggeperiode i Østerlars, måtte man kunne bevise, at denne pause ikke har været helt kort, og det kan man ikke. I tanken ligger desuden, ligesom stiltiende, den forudsætning, at den befæstede rundkirke må være, om ikke ligefrem opfundet, så dog udviklet i sine forskellige typer på Bornholm.

For øvrigt peger midtpartiets udformning i Østerlars' underetage afgjort i anden retning. Den er oprindelig, og man bør derfor regne med, at de to øverste stokværks endelige udbygning i sten var forudsat fra begyndelsen, og blot er blevet udskudt, enten fordi det gjalt om hurtigst muligt at få kirken sat i forsvarsberedskab, eller fordi man har måttet vente en vis tid, indtil kalken i det tykke murværk var såvidt afbundet, at man turde fortsætte, og belaste det med mellemetagens og forsvarsstokværkets tunge konstruktioner. Noget tyder måske på, at man ikke har ventet længe nok. Hvor rotundens ydre murflader kan mistænkes for, stort set, at være oprindelige, hænger de stærkt ud over sokkelen, og, vel at mærke, ikke i form af »maver«, med lokal begrænsning, men kontinuerligt, gradvis tiltagende opefter. Således mod nordvest, hvor yderkanten af tærskelen i mellemetagens fridør ligger ca. 25 cm over murfladen lige over underetagens sokkel. Dette fænomen kan næppe forklares tilstrækkeligt med en henvisning til frostskafer, forårsaget af vand fra den neden omtalte åbent stående skyttegang. Sådanne brøstfældigheder er uden tvivl til stede, men turde indskrænke sig til rundmurens øverste del. Hans I. Holm bemærker herom i B. æ. K., at »Murene, . . . mod Vest, helde omtrent $\frac{1}{3}$ meter ud foroven, og en Sten kan ramle et langt Stykke ned mellem de to Skaller, . . . hvad der hørtes ved Oprensningen af et Spygat [i skyttegalleriet], hvor en saadan

fandt Vej ind til Gabet. — Ser man hen til det ydre murværks tilstand, er Østerlars den ringest bevarede rundkirke på Bornholm.

Ændringer og tilføjelser. I rotundens 3. etage, forsvarsstokværket, som aldrig har haft hvælvinger, svarer de to indre rum i plan og almindelig karakter temmelig nøje til mellemetagen nedenunder. Der er dog den store forskel, at ydermuren her er tynd, kun omkring en alen tyk, og at den står trukket et betydeligt stykke — en 165—175 cm — tilbage fra murkronens ydre rand. Hele murens vægt bæres derfor af mellemetagens hvælv, på hvilket den er bygget. Ovenpå den således fremkomne murafsats, hvis niveau ligger rundt regnet en meter over gulvet i stokværkets indre rum, er der indrettet et galleri, nuomstunder en halvmørk korridor, som oprindeligt har stået under åben himmel, hvilket røbes af flere interessante småtræk. Galleriets gulv, som nu er oversmurt med cement, men ifølge ældre iagttagelser i stor udstrækning skal have bevaret sin oprindelige belægning med kalkstensflager, er anlagt med fald ud til galleriets ydermur, i hvis fod man endnu flere steder kan se spygatter, helt svarende til dem i Nylars (s. 257 f.). Spygatterne er med det behørig fald ført tværs gennem muren og udmunder umiddelbart over et fremspringende, retkantet bånd, en slags kordongesims, som endnu er bevaret udvendig på rundskibets nordside og mod øst, over koret, netop på den strækning, hvori de iagttagne 8 — for øvrigt alle åbentstående — spygatter findes. Her og flere andre steder kan man endvidere se, at galleriets ydermur er blevet rejst i to omgange. Murens nederste del, der udelukkende er af kamp og silurkalk ligesom den oprindelige kirke, begrænses foroven af et tydeligt fremtrædende, horisontalt skel, et skifte, hvis sten — gennemgående silurkalk — vel har vekslende højder, men hvis overkant med flid er holdt vandret. Skiftets overside er desuden rettet af med mørtel; hugger man lidt i fugen her, kan man finde vidnesbyrd om, at denne mørtel har været strøget ud som en slags pudsafdækning på skiftets vandrette flade. Der kan ikke være tvivl om, at den nederste del af rundgangens ydermur i lang tid har stået som et knapt meterhøjt brystværn, vistnok uden tinder, hvilket ganske svarer til forholdene i Nylars.

Rotundens trappeløb ender i rundgangens nordligste afsnit og afsluttes her med en muret overbygning, hvis eksistens vel nu er det mest iøjnefaldende bevis for, at galleriet oprindeligt må have stået åbent. Af denne kappe, som består af en sidemur og en rå overdækning af stenplader, mangler nu de sten, som har dannet trappeåbningens afsluttende ramme. Kappen kan for øvrigt aldrig have været ført frem over trappens øverste fire—fem trin, men dette har næppe heller været nødvendigt. Her har man kunnet hindre regnen i at trænge ned ved at lægge en skrålum af træ, svarende til dem, som endnu anvendes over kælderhalse.

Skyttegalleriets omkring 2 meter høje indermur, der må betragtes som 3. stokværks egentlige façade, står blank, og man ser intetsteds antydninger af, at

Fig. 11. Øster Larskirke. Ydre, set fra vest. (Sammensat af 2 optagelser).

C. G. S. 1947

denne tilstand ikke skulle være oprindelig. Men når netop den åbne skyttegang, den del af kirken, hvis murværk var stærkest udsat for vejrliget, og hvor et beskyttende lag af puds og hvidtning derfor var mest påkrævet, hele middelalderen igennem har stået blank, er det rimeligt at antage, at murværket overalt i kirkens façader oprindelig har fremtrådt på samme måde, præget af stenenes brogede flader og af de bredt udglattede mørtelfuger.

En vandret afdækket og med karmanslag udstyret dør, som er anbragt mod nord, lige oven for trappemundingen, er den eneste adgang til 3. etages indre. Som omtalt ligger gulvet her lavere end i skyttegangen; det har derfor været nødvendigt at bygge en trappe på nogle få trin indenfor døråbningen. Rummet belyses svagt af 8 små glugger, fordelt nogenlunde jævnt i ydermuren. De vandret afdækkede åbninger, hvis skrå smige ude ved façaden har en enkelt fals, og hvis lysninger er smalle, kun 15—20 cm brede, er udvendig anbragt lavt i forhold til skyttegalleriets gulv. Deres sål ligger her i højde med overkanten af galleriets oprindelige brystværn. Man har altså anbragt dem så lavt, som muligt, men til trods herfor er de alligevel kommet til at sidde temmelig højt i det indre, hvor de er hævet en god mandshøjde over gulvet. Man må derfor anbringe et eller andet at stå på, før man kan skyde ud af disse åbninger, som almindeligvis bliver tydet som skydeskår, af værdi, når det gjaldt om at fordrive en fjende, som

havde erobret skyttegangen — vistnok en for kirkefæstningen fatal situation. Gluggernes skudfelt er dog meget ringe — de behersker således slet ikke trappe-
mundingen — og deres placering i forhold til skyttegangens brystværn forekommer også ilde beregnet udfra andre betragtninger. Fra sprækkerne har man nok kunnet se ud over brystværnets krone og kunnet beskyde den fjende, som befandt sig 90 meter eller endnu længere borte fra rotunden, men man ville ikke kunne se ham, når han havde vovet sig blot en smule nærmere. Gluggerne, som tilsyneladende hverken har været til at lukke med lemme eller glas, er rimeligvis kun tænkt som lysåbninger uden bifunktion. — De er for øvrigt ganske smukt muret af silurkalk.

Den runde murcylinder i stokværkets centrum har en murtykkelse på omkring 80 cm, og er således, selvom den her omslutter et rum på kun små 2,8 m i tværmål, adskilligt sværere bygget end etagens ydermur. Heri finder man dog ved første øjekast intet særligt påfaldende, thi størsteparten af tagkonstruktionens vægt må også forhen have været koncentreret her, om rotundens midte. Til rummet indenfor er der en retkantet døråbning med anslagsfalse; den vender ud mod indgangen fra skyttegalleriet. Det indre får en smule indirekte lys fra to diminutive, lavtsiddende vinduer, som er udformet på samme måde som dem i det udenfor liggende rums ydermur. De to vinduer synes anbragt temmelig vilkårligt overfor den nævnte indgang. Derudover har murcylinderen en tredje lysåbning — en simpel slids — henne over døren, forskudt et lille stykke mod vest. Det sidste glughul er anbragt i en meget besynderlig højde, idet kun en tynd stenplade, som måske endog ikke er oprindelig, skiller gluggen fra murcylinderens krone, hvis rand desuden er meget sjustet muret. Måske påtrænger sig her kun vidnesbyrdet om en skødesløshed udover den mere sædvanlige, men murkronen har dog netop det udseende, man ville vente at finde hvis man i forvejen vidste, at midtcylinderen oprindelig havde været højere, men senere var blevet afkortet og rettet til som den står nu.

I virkeligheden er det på forhånd mest sandsynligt, at den cylindriske mur nu kun er en torso. Vårdsberg rundkirke i Östergötland, hvis rotunde kun er lidet mindre end rundskibet i Østerlars, og hvis oprindelige udseende kendes fra gravninger, beskrivelser i kirkeregnskaber og en perspektivisk skitse fra 1600-tallet²⁰, er den rundbygning, som — næst Hagby — har stået Østerlars nærmest. Vårdsberg har været opbygget på tilsvarende vis omkring et rundt midtparti, der nede i rundskibet hvilede på seks fri piller, og som var ført op gennem alle bygningens etager samt kegletaget, og over dette var afsluttet som et lille centraltårn, forsynet med glughuller og kronet af et spir. Der er absolut intet, som modbeviser, at centralpartiet i Østerlars kan have været afsluttet på samme måde. Af Vårdsberg blev indmaden taget ud så sent som 1753, men har Østerlars haft et lignende stentårn, må dette være blevet fjernet længe før. Af det

kirkebillede, hvormed Resen illustrerer sin tekst, og som vel gengiver kirken som den stod omkring 1675, ser man, at Østerlars allerede dengang var afsluttet med et tag af samme art, som den nuværende store kegle. Den kluntede vending, hvormed præsteberetningen af 1624 beskriver kirken: »... med trindt (o: rundt) tårn og oven trind«, tillader vel ingen sikre slutninger, men den bliver dog afgjort mere forståelig, hvis man tør antage, at Østerlars ved den tid endnu var udstyret med et rundt centraltårn. Men i så fald må kirken rigtignok have fået sin nuværende silhouet ikke længe efter, idet mindet om forandringen formentlig ellers ville være bevaret.

Med udbygningen i sten af rotundens 3. etage havde kirken fået sit endelige, af forsvarshensyn helt prægede tilsnit. Der er antagelig intet i vejen for at de beskrevne ændringer, som bygningsteknisk må betegnes som forbedringer, kan have fundet sted før 1200. Hvor tidligt man er begyndt at betage kirken noget af dens martialske udstyr, kan derimod næppe angives nøjere, men det er let at påpege, hvor man først har måttet sætte ind. Rotundens stenbyggede vægtergang har naturligvis kunnet holde i mange år, anderledes med koret, hvis gamle, flade trætag man næppe ved ombygningen har kunnet erstatte med en stenkonstruktion, idet nemlig påvirkningerne fra et så lavt spændt kuppelhvælv ville blive så store, at korets forholdsvis spinkle overmure ikke ville kunne have tålt dem. Den bibeholdte flade stridsplatform af træ må have været svær at vedligeholde og er sikkert hurtigt rådnet op.

Den næste forandring ved bygningen har da været den, at man nedbrød korets øverste etage til den nuværende murhøjde og dækkede resten med et siden ofte fornyet saddeltag, der mod øst afsluttedes med en af rå og kløvet kampmuret, stejl taggavl, den nuværende, bevarede. Denne taggavl kan desværre ikke dateres nøjere, men karakteren af det velbyggede murværk, i hvilket der ikke findes brændte sten i oprindeligt leje, er romansk, og gavlen kan for så vidt godt være blevet rejst tidligt i 1200-tallet.

Udpræget sen er derimod den næste ombygning, hvorved rotundens skyttegalleri blev lukket, og således sat ud af funktion. Man ser, at brystværnet er blevet forhøjet, hvorved dets krone er kommet til at ligge i det nuværende niveau, i plan med overkanten af vægtergangens indermur. Forhøjelsen er langt overvejende af kløvet kamp, men til muråbningerne og de mange bomhuller er der anvendt røde munkesten. Sidstnævnte materiale optræder en del steder som pletter, hvis udstrækning desværre ikke er stor nok til at man kan datere forhøjelsen ved hjælp af forbandtet i teglstensmurværkets skiftegang. Der synes nemlig ikke at være noget, munkestenene er gennemgående formuret så uregelmæssigt, at det er tvivlsomt, om skyttegalleriets ombygning skal henføres til middelalderen, eller om den kan stamme fra renaissancetid.

Hvor forhøjelsen af brystværnet begynder, sidder der hele vejen rundt en

mængde firkantede, helt gennem murværket gående bomhuller, hvis indbyrdes afstand svinger noget, men som gennemsnitlig er placeret omkring en meter fra hinanden. Ved hjælp af disse huller og løse udstikkerbomme kan man den dag i dag rigge en løbebro op, der kan gøre tjeneste ved reparationer af kegletaget, som vel har fået sit nuværende arrangement, hvorved vægtergangen står dækket, samtidig med at brystværnet er blevet forhøjet. Nogen forsvarsmæssig betydning — som middel til at udlægge et hængende skyttegalleri af træ, en slags »hourdage« — kan bomhullerne næppe have haft. De er af for små dimensioner, meget mindre end udligger-bjælkehullerne i Ols kirke (sml. s. 350). Endvidere er der ved ombygningen kun indrettet 4, endda temmelig små lugeåbninger i den forhøjede del af skyttegangens murværk. Lugerne vender mod hvert sit verdenshjørne, har falsede inderhjørner og er afdækket på forskellig vis. Den største, som vender mod nord, og sikkert er udvidet, er firkantet, to af åbningerne er fladbuede, den fjerde — i vest — afsluttes med en næsten trekantet spidsbue.

Det foran syddøren tilføjede *våbenhus* er, i hvert tilfælde nu, af et meget sent præg, og har, så vidt man kan se, alle dage været blottet for enkeltheder udover kummerlige muråbninger. De rå kampestensmure er uden sokkel, og i ældre tid var taggavlen af bindingsværk. Som sådant angives gavlen på stikket hos Thurah, og først 1870 blev den erstattet med en muret gavl af granit. For øvrigt fik våbenhuset ved samme lejlighed det nuværende vindue mod øst, og den store dør i syd. Retningslinjerne for istandsættelsen blev angivet af Herholdt, som sendte en tegning. Ved restaureringen 1955 foretog man priseligt lidt udover en fornyelse af snedkerarbejdet og taget, som nu, ligesom i de sidste 300 år, er tækket med spån (rgsk.).

Når våbenhusets mure er angivet som gotiske på planen fig. 4, beror dette hovedsagelig på den måske lidet overbevisende betragtning, at det ville være forunderligt, om Østerlars ikke skulle have haft et middelalderligt våbenhus, når et sådant dog har kunnet påvises ved næsten alle de øvrige landkirker. Hertil kommer dog, at våbenhusets dør er angivet smal, og med anslagsfals på planen, og aftegnet rundbuet på opstalten hos Thurah, hvilket antyder, at våbenhusets mure i deres kærne kan have en nogenlunde antagelig alder.

De *syv* voldsomme, meget uregelmæssige *kampestenspiller*, som giver rotunden et så urkraftigt, næsten brutalt udseende, men jo i virkeligheden røber dens alderdomssvaghed og forfald, er umulige at datere, ikke mindst fordi de oprindelig har været så slet udført, at een og samme pille kan være ombygget fra grunden flere gange. Herom giver kirkeregnskaberne karakteristiske oplysninger.

De bevarede regnskaber begynder 1684. Året efter opbygger Jens Christopher sen en pille nordvest på kirken, hvortil medgår 45 tønder kalk. Pillen, som må være den nuværende 2. fra nord, synes dog ikke tilføjet ved denne lejlighed,

efter som rgsk. ikke omtaler udgift til sten, og heller ikke bemærker, at pillen byggedes »af ny«. 1698 repareredes en pille »vesten til«, 1708 »den nørre pille på kirken«. 1755 opførtes en ikke nærmere betegnet pille, hvortil medgik 78 tønder kalk og 114 læs sten, og 1759 nedtoges et stykke af en pille »næst vesten våbenhuset« og nyt »imuredes«. Tre år senere var det dog atter værre med den samme pille, som derfor blev helt fornyet af murmesteren, der ved samme lejlighed ordnede et stykke af kirkemuren, som var faldet ud oven for pillen. 1773 byggede Jens Pedersen en ny pille, og en anden »vesten til« opbyggedes »på ny« tre år senere.

1810 meddeles, at pillerne omkring kirkemuren, især på den vestre side, er meget forfaldne, og 1817 var den ene nordre pille ganske udfalden. Den opførtes af ny året efter. 1850 blev en faldefærdig pille nedtaget og dens plads udjævnet. Denne pille kan for en gangs skyld identificeres, det må være den, som endnu 1846 fandtes på korets nordside (fig. 2). — Den ovenfor omtalte pille nr. 2 fra nord er blevet omtrent helt fornyet 1921.

Ingen af kirkens *tagværker* har nogen høj ælde, over våbenhuset er det moderne, over apsis og kor af egetræ, men stærkt omsat. Apsidens på simpleste vis konstruerede tagværk (snittet fig. 9) er rejst om en »konge«, der med en rund knap rager ovenud af taget. Korets tagværk består af en række enkle bind (kortværsnittet fig. 10), som kun spænder over den højtliggende udmuring omkring korhælvets top, nedenfor på de egentlige murkroner er der anbragt særskilte sæt af spærfodder, hvorfra der er ført lange, opskalkede overspær til de nævnte egentlige bind.

Rotundens store kegletag er i alt væsentligt konstrueret på samme måde, som i Nykirke (sml. s. 211). Heller ikke her er bjælkelaget lagt radiært, kun fem parallelt anbragte bjælker er gennemgående (fra nord til syd), og til de to yderste slutter der sig et system af stikbjælker på tværs, ordnet i vifteform. Også spær og spærstivere svarer i arrangementet så nøje til Nykirke, at de to tagværker må være nogenlunde samtidige. Tagkeglens »konge«, som over tagets spids er udstyret med den sædvanlige, profilerede, men her dog forholdsvis beskedne knap, er sikkert fornyet stykkevis i ny tid; det årstal — 1744 — hvormed den tidligere skal have været mærket, findes næppe mere. I øvrigt kan der vist ikke være tvivl om, at hele konstruktionen, i hvilken der naturligvis, som vanligt, er genanvendt en hel del gammelt egetømmer, må være helt omsat efter nyere principper og stærkt fornyet nævnte år. — En indskrift med tjærede versaler, som til tider er læselig på rotundens sydside, helt oppe under tagskægget, peger i samme retning. Den skal have følgende sammensætning: H 1744 HMH DKVS HS.

Kirken er blevet restaureret 1892 (arkitekt Mathias Bidstrup) og 1955 (arkitekt Rolf Graae); begge gange blev så godt som alt det faste inventar fornyet,

mens bygningen lodes omtrent uforandret, idet man kun lagde ny gulve (nu Hasleklinker) og ændrede en smule ved vinduerne.

Bortset fra apsiden og et mindre parti omkring nordportalen, som blev afrenset 1892, står hele kirkebygningen med hvidkalket murværk. Dens tage er tækket med spån, på samme måde, som i 1680'erne. Rotundens kegletag, hvis beklædning er ældst, er nu meget mørt, og vil sikkert blive fornyet i den nærmeste fremtid. Af spånene har hovedparten her lige afskårne ender, men forneden i keglen, ikke langt fra tagskægget, er der anvendt en del spidst afsluttede spån, som er samlet i en række store trekanter med nedadvendende spids. Dette mønster, som begrænses af to opstik, lagt af tilspidsede spån, er næsten helt udsløttet ved senere flikninger.

KALKMALERIER

I foråret 1889 undersøgte Jakob Kornerup rundkirkens vægge, og fremdrog en række *gotiske kalkmalerier*, hvis bevaringstilstand for hovedpartens vedkommende var så slet, at de ifølge hans skøn ikke stod til at redde. En nogenlunde komplet serie billeder, malet på »ovnens« ydervæg, over arkadebuerne, havde dog såpas få lakuner, at man fandt det forsvarligt at lade Kornerup istandsætte dem, hvilket skete 1892, som afslutning på restaureringen af kirkens indre.

Kornerups undersøgelse blev hemmet noget af det daværende inventar, mest generende var dog et indtil 5 cm tykt, cementblandet pudslag, hvormed vægfladerne overalt var blevet afrettet i nyere tid. Det er således ikke aldeles sikkert, at han er kommet på sporet af alt, hvad dengang endnu var muligt at finde.

Ved pudsafbankning i apsidens hvælving fandt Kornerup farvespor, som viste, at der her havde været figurer, men »tiden og fugtigheden havde udvisket alt i uformelige pletter«, så det var ham umuligt at se, hvad denne maling havde forestillet. — Om disse figurer mere nedenfor.

På buen mellem apsiden og koret fandtes slet intet, og i korbhvælvingen var alt afbanket. — Inde i rotunden, på dennes ydervæg, har Kornerup derimod set »adskillige lodrette striber helt rundt«, og det var et par steder tydeligt, at der her havde været malet en simpel, ret tarvelig bort, sine steder udfyldt med et siksak-ornament, men ellers bestående af skrå ruder i rødbrune, grå og okker-gule farver. Borten dannede en vandret afgrænsning i en højde af godt 2,8 meter over gulvet, og det forekom Kornerup, at der med visse mellemrum havde stået en række helgenfigurer ovenover det ornamenterede bånd. Disse billeder var dog ikke så anselige, at de havde nået op i ringhvælvet. Fragmenterne var meget usikre, og deres alder uvis.

Den istandsatte billedfrise brydes nu af en meget stor lakune, men har oprindeligt nået hele »ovnens« ydervæg rundt. Den gengiver hovedpunkterne i Kristi

Fig. 12. Øster Larskirke. Kalkmalerier på »ovnens« ydervæg. Øverste billede efter fot. af Hude, nederste efter akvarel af Jakob Kornerup 1889.

liv, begyndende med Mariæ Forkyndelse og sluttet med en stor fremstilling af Den yderste Dag.

Figurmalingen omrammes af stereotyp, gotisk fantasi-arkitektur. Over hvert enkelt billedfelt, hvis bredde kan veksle frit, hæver sig en trepasgavl, udstyret med krabber og korsblomst, og båret af slanke, fialeprydede søjler, som danner skel mellem felterne. Seriens indledende billede findes mod nordøst, udfor korbuens nordre vange, derfra fortsætter den med solen væggen rundt. Emnerne er følgende:

Felt 1 og 2: Forkyndelsen. I det første felt engelen, holdende et — nu tomt — skriftbånd, hvorpå vel har stået den sædvanlige hilsen, og med front til venstre, mod næste felt, hvori man ser Maria. Hun bærer krone, løfter overrasket hænderne og trækker bly hagen ind, uden dog at sænke øjnene.

Felt 3: Maria møder Elisabeth, som tager hende om hagen. Hun har endnu håret udslået under kronen; Elisabeth bærer konelin.

I det 4. felt, som forestiller herberget i Bethlehem, ser man Maria ligge i en seng, holdende Jesusbarnet i de løftede hænder. Hun er nu uden krone, bærer i stedet hovedlin. Til dette optrin hører den i 5. felt afmalede Josef, som er vist med toppet jødehat på hovedet. Han sover på en stol med hånd under kind. 6. felt udfyldes helt af en episode, som er levende gengivet, men slemt forfusket ved restaureringen. Man ser her, til højre i feltet, to hærlædte mænd, som kommer ridende ind i billedet fra denne side. Af deres vel karakteriserede heste er den nærmer grå, den fjærmer rødbrun, hvilket skiller dem godt ud fra hinanden og viser malerens evne til at omgås med de ganske få farver, som stod til rådighed. Rytterne synes at have spurgt om noget, hvorpå en i feltets venstre side stående, velklædt mand giver svar med en talende håndbevægelse, i hvert fald nu, efter at billedet er restaureret. For mandens fod bøjer en lille kone — sikkert en høstkvind — sig mod jorden, i sin løftede venstre hånd har han et stort, buketlignende neg, symboliserende markens afgrøde. Denne enkelthed — neget — må være ægte, thi det er vist på en akvarel, Kornerup har indsendt 1889, til gengæld søger man her forgæves mandens højre arm¹. Har Kornerup fremdraget denne senere?

Af 7. felt er kun lidet bevaret. Her begynder den store lakune, som ifølge Kornerup må have omfattet seks felter, og som han, for helhedsvirkningens skyld, har udfyldt med arkitektonisk staffage, kopieret efter den bevarede. Det er imidlertid givet, at de forsvundne billeder har fortsat beretningen, nogenlunde i den sædvanlige orden. Sandsynligvis er da det i 6. felt, rytterfeltet, anskueliggjorte kun en bi-handling, og fremstillingens hovedbegivenheder har måske udspillet sig i det næste, eller de to næst følgende billedfelter. Kornerup har opfattet de mandlige personer i felt 6 som de Hellige tre Konger — påfaldende nok er den pegende mand vist med en almindelig jødehat på akvarellen

af 1889, mens han efter billedets konservering er udstyret med en underlig kronelignende hovedbeklædning — men denne tydning kan ikke være rigtig. I 7. felt har der siddet en tronende potentat, skuldrende et liljescepter, uden tvivl Herodes, og forholdet er derfor snarest det, at felt 6, 7 og måske også felt 8 har hørt sammen, og har berettet om barnemordet i Bethalem. Hvis felt 7 har været smalt, må Herodes have siddet alene her, og i så fald er myrderiet foregået i felt 8. De brynjede ryttere må være to af Herodes mænd, som søger at få oplyst hvor Den hellige Familie er blevet af, og får til svar, at den er draget bort (til Ægypten), og af høstkvinden og det fremviste, mirakuløst fyldige neg kan man se, at maleren her har fremstillet Sædunderet.

Den billedfølge, som fortsætter efter lakunen, er den normale. Det næste kendelige felt er kun for en del bevaret, men har forestillet Korsfæstelsen. Derpå følger en kalvariegruppe — Johannes er mærkelig nok kronraget. Dernæst, i det sidste af prydarkitektur indrammede felt, Opstandelsen: Kristus, førende sejrspanen i venstre hånd og velsignende med den højre, står op af graven og træder ud over de sovende vagtmænd, hvis krigerske udrustning synes at være den mod slutningen af 1200-tallet og omkring 1300 brugelige.

Herefter er der akkurat plads til endnu et par småbilleder, som dog har måttet anbringes over hinanden. Øverst ses en Ecce homo-fremstilling. Kristus er her vist i halvfigur, blødende efter hudflettelsen, men vistnok uden tornekrone. Hovedet omgives af et nuomstunder blankt skriftbånd, hvis ender er slynget om hans arme. — Billedet derunder er nu et fragment uden mening.

Resten af pladsen her mod nord optages helt af et stort, på grund af væggens krumning for stort, og derfor vanskeligt overskueligt dommedagsbillede, som er myldrende fuldt af figurer; Kornerup har talt henimod 150. Billedet flankeres af engle, til venstre står to, over hinanden, i lange klæder og førende store blæsehorn. Til højre er der kun een, men her er dragten rigere og hornet længere, hvorfor denne person antagelig skal opfattes som ærkeenglen Mikael. Billedet ligesom sprænges i to halvdele af en stor mandorla, hvori Kristus troner som verdensdommer, siddende på himmelbuen. Et løst klædebon dækker underkroppen fra anklerne til midjen og er ført om bag ryggen, hvorfra en snip er slået over venstre skulder. Sidevunden er angivet tilligemed naglegabene i fødderne og i de løftede hænder. Fra åsynet udgår to sværd.

Det øvrige af billedet er opdelt i tre zoner. I den øverste og mest anselige står et udvalg af kirkens hellige, nogle af dem kendetegnet ved attributter. I det nederste afsnit vrimler de døde op af deres grave, for derefter i midtzone alle at vandre til højre. Til venstre for Kristus går de retfærdige ind i saligheden, til højre ser man de fortabte. Her, under ærkeenglen, opslår helvede sit gab, hvori fanden sidder skrævende på hug, og med et ondt grin fremviser sin skabede bag. Tre smådjævle håndterer fanglænken, som de har slået om de fordømtes skare.

De just beskrevne, 1892 istandsatte kalkmalerier er i høj grad præget af Kornerups naive, men ganske træfsikre pastichemaleri og har intet af vore moderne konserveringers saglige finesse. Sammenholder man de akvareller, hvormed Kornerup 1889 har bilagt sin indberetning, med det færdige resultat, finder man uoverensstemmelser af samme art som den ovenfor omtalte, og selvom dette ofte kan bero på, at han under de senere arbejder har kunnet få enkelte detaljer klarere frem, er der alligevel ikke tvivl om, at han har suppleret en hel del efter eget godtykke. Billederne lader sig derfor ikke mere tidsfæste nøjere, end Kornerup har gjort. 1889 skønnede han, at de måtte stamme fra omkring 1350, tre år senere daterede han dem til århundredets første halvdel; ingen af disse dateringer lader sig nu kontrollere.

Billedernes farveholdning er meget enkel, nogle toner rødt til rødbrunt og gult til brunt, vissengrønt, sort og gråt. Baggrunden i felterne er strøet med punkt-trekanter, himlen over det arkitektoniske udstyr med seksoddede stjerner. Maleriernes oprindelige kunstneriske kvalitet bør man lade uprøvet, deres dekorative kraft er der imidlertid intet i vejen med. Billederne virker samlende i det retningsløse rum.

I forbindelse med nogle forslag vedrørende Østerlars, som Mathias Bidstrup 1892 sendte Nationalmuseet, omtaler han, at de af Kornerup afdækkede utydelige farvespor i apsidsens hvælv var rester af et billede, forestillende »3 figurer i legemsstørrelse, siddende på en fælles stol«. 1955, da hvælvets dækpuds atter blev hugget ned, kom billedet igen til syne, og det viste sig, at Bidstrups oplysninger var korrekte. Maleriets tilstand var formentlig blevet yderligere forringet, men stolen lod sig meget vel erkende. Man så til venstre en fialeprydet, gotisk sidestolpe, og i forbindelse hermed velbevarede detaljer af understolens og ryggens rigler, mellem hvilke der var tætstillede, lodrette tremmer, små drejede balustre, i een række ganske tydelige, gotiske søjler med skaftring, men ellers af spindelform. Figurerne stod meget svagt, men i hvert fald to af dem kunne følges som farvede skygger, siddende på stolen, og da den søndre figur klart nok var anbragt midt i hvælvet, må Bidstrups udsagn om de fremstillede personers antal stå til troende. De to skikkelser har haft runde, tofarvede glorier, og den til venstre (mod nord) havde rødbrunt drapperi om underkroppen, mens overkroppen fremtrådte kødfarvet, og således må have været nøgen. Midtfiguren var derimod fuldt påklædt. — Til venstre for stolpen var der nogle spor af en mindre skikkelse, formentlig en biperson.

Man tør vel ikke forsøge en snævrere datering af disse billeder, men de kan dog sikkert nok have haft samme alder, som de af Kornerup istandsatte. Billedets udtydning må nødvendigvis være meget tvivlsom, men figurernes tal åbner egentlig kun to muligheder. Ifølge den ene kunne her have været illustreret, hvorledes Maria bliver kronet, siddende mellem faderen og sønnen. Dette er dog

Fig. 13. Oster Larskirke.
Skår fra middelalderlige glasmalerier, fundne ved restaureringen 1892.

N. Elswing 1956

mindre sandsynligt, fordi man 1955 fik det indtryk, at figurerne holdning havde været stiv og frontal. Dertil kommer, at Mariadyrkelsen ikke tog det store opsving før henimod middelalderens slutning; for den tid, som her kan komme i betragtning, synes pladsen over alteret vel fornem til en fremstilling af dette mere genreagtige indhold. Den anden, i sig selv mest nærliggende mulighed er, at maleriet kan have forestillet Treenigheden, anskueliggjort ved tre jævnbyrdige, og altså væsens-lige personer. Hvis dette er rigtigt, er det meget at beklage, at kalkmaleriet var så ødelagt, og at det ikke har kunnet bevares. Billeder, hvor Trefoldigheden er symboliseret ved tre personer, findes ellers næppe herhjemme, og er i det hele taget meget sjældne². Mod denne art fremstillinger, som let kunne give en vis triteisme vind i sejlene, blev der allerede i 1200-tallet ivret stærkt af teologer, og 1745 blev de rent ud forbudt af pave Benedikt 12.

GLASMALERIER

Ved den 1892 foretagne omlægning af kirkens gulv blev der i jordfylden fundet 11 stykker farvet og malet glas, stammende fra middelalderlige kirkeruder, som ifølge findestederne må have siddet i korets og apsidens vinduer.

Nogle af skårene er farvede, således er eet gult, et andet overfanget med et lag rødt glas og et tredje består af to lag gennemfarvet blåt glas (fig. 13 nederst t.v.). Fem skår — foruden de omtalte, farvede, også det nederst t.h. gengivne af

ufarvet glas — er dekorerede med veludført ornamentik, malet med rødbrun smalte. På skåret nederst t.v. danner smalten bundfarve i ornamentikken, hvis naturalistisk holdte, trebladede greneværk, synes overstrøet med indbrændt, metallisk (?) pulver, strøet mellem lagene. Sidstnævnte skår kan vel tidligst være fra 1500-tallets begyndelse, af de øvrige turde de fleste være middelalderlige.

Skåret nederst t.h., som er et randskår fra en rundet bue, kan vel give nogen oplysning om målet på den vindueslysning, det har siddet i. Krumningen passer til en bue- eller cirkelbredde på omkring 25 cm; den sikkert inden tilmuringen noget udvidede lysning i korets oprindelige nordvindue måler nu 27—28 cm. Skårene befinder sig nu i Nationalmuseet (mus. nr. D. 5892).

INVENTAR

Af det middelalderlige, af silurkalksten murede *alterbord* er kun det forreste parti bevaret; resten er ved sidste restaurering suppleret op med håndstrøgne sten i normalformat. På en tegning af M. Bidstrup, udført i forbindelse med hans istandsættelse af alterbordet i 1891, ses bordet afsluttet af en plade med hulkel i underkant. Denne har siden været anset for tabt, men er muligvis identisk med det øverste trin i den udvendige trappe til våbenhuset¹.

†*Alterklæder*. 1) Af rødt klæde, skænket 1690 af kaptajn Westervald for et lejersted. 2) 1741, af rødt klæde. 3) 1827, af rødt fløjl. 4) 1842, af rødt silkefløjl med guldgalloner (rgsk.).

Altertavlen (fig. 14) er et snitværk i renaissance fra o. 1600 af den på Bornholm almindelige baldakintype, men den indtager dog en særstilling i kraft af sin mere end vanligt kultiverede udførelse. Storstykkets to arkadefelter har tilspidsende pilastre med kannelering forneden og udskårne blomster og bladværk oventil; hermerne bærer små joniske kapitæler, og bueslagene har beslagværk med ædelstensbosses samt inderst en æggestav. I toppunktet sidder et blad-smykket volutornament. Buehjørnerne er udfyldt med englehoveder, hvis ansigter dog mangler på eet nær. Foran storstykket står tre søjler med høje beslagværksprydbælter, kannelerede skafter og korinthiske kapitæler. Det forkrøbbede postament har under de ydre storsøjler ejendommelige, svungne, beslagværkssmykkede fremspring med joniske kapitæler, mens det midterste fremspring er ødelagt 1817 ved anbringelsen af en lille fyrretræstavle. Storgesimsens frise opdeles af syv volutsvungne konsoller, som bærer en forkrøbbet liste med æggestav og tandsnit. Storvingerne mangler. Til tavlen hører en hvælvet baldakin, hvis kappe er fornyet. Gesimsens frise er delt i tre felter med store diamantbosses. Kronlisten bærer tre kartoucheagtige topstykker, det midterste med et

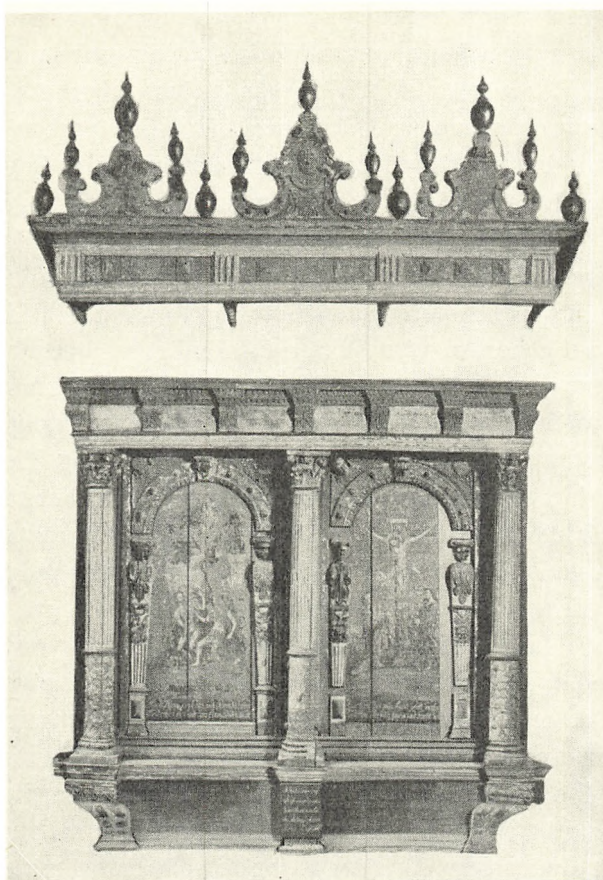

Fig. 14. Oster Larskirke. N. J. Temansen 1949
 Altertavlen før sidste istandsættelse (s. 420).

udskåret solansigt og rester af et blomstermotiv, på de andre er pålimet snitværk gået tabt.

Altartavlen er i 1956 nystafferet af kunstneren Poul Høm, som i storfelterne har malet billeder af Kristus med brødet og vinen. På rammeværket er ældre indskrifter respekteret. Ved en undersøgelse 1949² konstateredes i det mindste fem hele eller partielle stafferinger, hvoraf den ældste, fra 1605, var en karakteristisk renaissancestaffering med guld, sølv, farver og lasurer, lagt på kridtgrund. Den næste staffering er fra 1638, og i løbet af 1700'erne er tavlen blevet malet to gange. Fra første halvdel af 1700'erne stammer to malerier (olie på træ) i storstykkets arkadefelter, forestillende syndefaldet og Kristus på korset (nu deponeret i Bornholms museum). En partiel staffering og delvis opmaling fra 1817 skyldes maler H. Boss (rgsk.). På tavlen er konstateret mange indskrifter fra forskellig tid. Under de nævnte malerier i storstykket ses oprindelige fraktur-

indskrifter med guld på sort bund, i syd nadverordene, i nord vistnok Fadervor. Samtidig hermed er ordlyden af versalindskriften i nordre postamentfelt, som dog er opmalet 1638: »Anno MDCV insulæ hujus gubernatore generoso viro Johanne Lindenow d(omi)no de Øslef, ecclesie hujus pastore Laurentio Olai Fiono tabula hæc in laudem dei et templi ornamentum suis coloribus est depicta« (»i 1605, da velbyrdig mand Hans Lindenow, herre til Ørslev, var denne øs lensmand og Lars Olsen Fynbo denne kirkes præst, blev denne tavle malet med sine farver, Gud til ære og kirken til pryd«). En tilsvarende versalindskrift fra 1638, opmalet 1817, findes i søndre postamentfelt: »Anno MDCXXXIIX hujus insulæ terram gubernante generoso viro Olivero Rosenkrans domino de Demestrup, gregis hujus pastore Toma Michaelio W (i. e.) Weile, hæc tabula denuo depizta figurisqve certis adauzta« (»i 1638, da velbyrdig mand Holger Rosenkrantz, herre til Demmestrup, var befalingsmand på denne ø og Thomas Mikkelsen Vejle³ præst for hjorden her, blev denne tavle påny malet med tilføjelse af visse figurer«). En latinsk versalindskrift fra 1638 på storgesimsens arkitrav, 1. Kor. XI, er senere overmalet ligesom en række samtidige latinske indskrifter i frise-felterne: »Isaks ofring«, »Kristi billede og gestalt« (?) (figura et typus), »Det sande Guds lam«, »Han afvendte Herrens vrede«, »Sønnens soning« samt »Han knuste djævelens hoved«; indskrifterne må formodes at have hørt sammen med malerier på baldakinens oprindelige kapper. Fra 1638 stammer også en versalindskrift på underkanten af baldakingesimsens forside: »Hanc cui contigit oculis videre tabellam ille animo cogitet beneficia vera salutis: mors typi, Christi surgentis janua coeli« (»den, hvem det vederfares at have denne lille tavle for øje, han skal i sit sind tænke på frelsens sande velgerninger: den legemlige død er døren til den opstandne Kristi himmel«).

Fra 1700'rne stammer et par rimede kursivindskrifter under storstykkets malerier samt et skriftsted, Ebr. 13, 10, i storgesimsens frise-felter. Endelig er der på den lille fyrretræstavle på postamentet malet med kursiv: »I Anledning af Reformationsens 3die Aarhondredes Jubelfest. 1817 Blev dette op Malt«.

Som alterprydelse tjente 1878—1956 et *maleri*, Kristus i Emaus, af H. C. Koefoed.

Altersølv. *Kalk* i empire fra 1843 (rgsk.), 21 cm høj. Rund, profileret fod med drevet krans af spidsblade, profileret skaft med bladkranse og højt, slankt bæger med opdrevne akantusblade forneden. Københavns bystempel og mestermærke for Henrik Ludvig Schmidt (Bøje 986). Samtidig glat *disk* og cylindrisk *oblat-æske* med stempler som på kalken. *Vinkande* fra 1883. 1883 fandtes to *vinflasker* »af bly«, snarere tin: 1) »en mindre dunk« fra 1757. 2) med indskrift: »Østerlars Kirkes Weinflaske 1758«.

Sygekalk, 12,5 cm høj, bestående af dele fra forskellig tid. Den runde glatte fod er påsat 1827 af guldsmed Møser i Rønne (rgsk.), skaftet, af form som et

kantet balusterled, er rimeligvis ældre; bægeret har lodrette sider og rund bund. Ingen stempler. 1843 blev kalken forandret og oppudset af H. L. Schmidt (sml. alterkalk). Tilhørende *disk* uden stempler. *Oblatæske* fra 1883 (rgsk.), stemplet G. Kolling. Til sygekalken hører et nyere cylinderformet sølvetui.

Alterstagerne er nye. †*Alterstager*. 1684 fandtes to tinlysestager, som 1846 blev solgt, efter at der 1844 var anskaffet et par udskårne, forgyldte træstager (rgsk.).

*Røgelsekar, gotisk, af malm. Foden mangler. Halvkugleformet skål med fire sideflader, hver med en rund bukkel på midten. Manglefasen ligger af form som et pyramidespir, gennembrudt af runde og korsformede huller. Den øverste spids mangler. Indsendt til Nationalmuseet 1850⁴.

Ny *alterskranke* af smedejern.

Romansk *døbefont* af granit. Bevaret er kun den rått tilhuggede kumme, som 1956 er overdraget hertil fra Rø kirke (s. 377) og opstillet på en teglstenssokkel i »ovnen«. (Ikke hos Mackeprang). En ny *granitfont* anskaffedes 1883 (rgsk.) i stedet for en »uforsvarlig« muret font, som antagelig stammede fra 1815, da en gammel døbefont blev solgt.

Dåbsfad af tin fra 1956. †*Dåbsfade*. 1) Af messing, nævnt 1684 og senere (inventarium). 2) 1844 gives det gamle messingfad i bytte for et nyt (rgsk.). 3) Af plet, fra 1883. 1956 er anskaffet en antik *dåbskande*.

†*Fontehimmel* nævnes bl.a. 1717 og 1813. Sidstnævnte år trængte desuden døbefontens træværk (fontelåg?) til reparation (syn).

Prædikestol i renaissance fra 1595. Stolen består af fire fag og svarer nøje til prædikestolen i Rø (s. 377), blot er hjørnesøjlerne skafter kannelerede og kapitælerne forenklet. På gesims og postament er desuden anvendt intarsia på et enkelt led. Evangelisternes navne er vedføjede evangelisttegnene i storfeltene, i frisefeltene står skriftstedet Salm. 68,12, (fejlagtigt angivet som 58. salme), i postamentfeltene Matth. 9, 38 og årstallet, alt med reliefversaler på latin. Ny underdel og opgang. En *†dør* til prædikestolen nævnes 1836 (rgsk.). Uregelmæssig sekskantet himmel svarende til Rø, men sandsynligvis en snes år yngre end stolen. Topstykkerne er dog mindre end i Rø og mangler englehovederne, mens der i nyere tid på hjørnerne er anbragt spir med løvehoveder på fodstykkerne. Under loftets midtfelt sidder et stråleansigt omgivet af seks englehoveder. Himlen er ikke genopsat efter sidste restaurering.

Stolen står i renset træ med partiel forgyldning og farve i arkadefelterne (ved Poul Høm). Himmelen er egetræsmalet med en opmalet, rimet versalindskrift på dansk, rimeligvis fra 1871, da prædikestolen blev malet og forgyldt. Inde i stolen er på et påsømmet bræt malet med kursiv: »Cor, Mentem, Lingvam dirige Christe« (»Kristus lede mit hjerte, mit sind og min tunge«). Svarende hertil stod 1756, formodentlig på dørens bagside, en dansk indskrift:

»Tak Hellig Aand
 For din Bistand
 Gjør Ordet Frugtbar, som
 Udaf min Mund nu kom.«

Stolestader af eg, med låger. Udført ved sidste restaurering. De tidligere stolestader var fra slutningen af 1800'rne. †*Skriftestol* blev fjernet 1850 (rgsk.). Af et ældre stolestade, måske skriftestolen, er bevaret en dør fra 1700'rne med rektangulær fylding i kraftig rammeprofil. Smedede bukkehornsbeslag og hængsler, nyere lås og greb. På fyldingen er med oliefarver malet et billede af sædemanden med indskriften: »Luc. 8 v. 5 Der gik en Sædemand ud etc.« Rammen er egetræsmalet. Nu i våbenhuset.

Et låsfast †*skab* til klæderne nævnes 1684 (inventarium) og solgtes 1827 (rgsk.).

Nyt *orgel*, udført af Marcussen og Søns orgelbyggeri i Aabenraa. †*Orgel* fra 1883 (rgsk.), udvidet 1891, ombygget 1931 og atter udvidet 1933. 19 stemmer. †*Orgel* købtes 1842 af J. P. Schierf for 330 rdl., men var allerede 1853 forfaldent og solgtes for 25 rbd. (rgsk.).

Et nyt egetræs *pulpitur* har afløst et ældre fra slutningen af 1800'rne. 1766 opsattes i nordsiden en ny †lægter på otte træpiller og med en vindeltrappe ved den nordre kirkedør; herfra stammer måske et panel med malede evangelistbilleder, som nu er anbragt i våbenhuset. 1814 rejstes en ny †mandfolkelægter (rgsk.).

†*Dørfløj*. Uden på kirkedøren stod 1756 at læse: »Meritum meum mors mediatoris mei«⁵ (»Min forsoners død er min skyld«).

†*Pengeblok* med jernbeslag og taskelås nævnes 1684 (inventarium).

Maleri (fig. 15) fra 1740 (rgsk.), opmalet 1764. Billedet, der er malet med olie på træ, måler 85 × 110 cm og forestiller Kristi dåb, ret naivt udført, med stærke farver. Foroven i en lyserød sky sidder Gudfader over en svulmende helligåndsdue; ved siden af står en frakturindskrift: »Denne er min elskelige Søn...«, som tydeligvis er opmalet, da en ældre indskrift af samme indhold skimtes under den lyserøde farve. Den profilerede ramme har en smuk staffering fra 1764. Den inderste hulkel er forgyldt, resten sortmalet med båndsløng og akantusranker i blå, røde og gulbrune farver. Foroven læses »Anno 1764«. Under rammens nuværende farver skimtes en oprindelig frakturindskrift, bl. a. »Denne Taule hafuer Her« og navnet »Hans Olsen«. Ifølge rgsk. fik en maler efter akkord 20 dlr. for at renovere prædikestol, pulpitur og font samt pryde kirken med tre skilderier, det ene ved prædikestolen, det andet ved skriftestolen og det tredje ved dåben. De to førstnævnte malerier er forsvundne, mens der må være tale om en opmaling af det sidste, når der i rgsk. 1763—64 betales 5 dlr. til maleren, »som har malet Kristi dåb på en tavle«. Maleriet hænger nu i konfirmandstuen i præstegården.

Lysekronerne er 1928 kopieret efter en renaissancekrone i Ruts kirke (s. 322).

Fig. 15. Øster Larskirke.
Maleri, Kristi dåb, fra 1764 (s. 424).

O. N. 1949

Klokker. 1) Støbt af Arent Kleiman i Lybæk 1640. Om halsen indskrift med store, klare versaler i fem linjer mellem rankeborter: »Holger Rosenkrans den welbirdig mand gubernator ofver Borninholm land bewilgede mig at giore oc mig til Laurs kierke foere. Jeg med min liflige steme paminder Eder Guds ord aldrig at forgleme. Min factor Christen Larsen monewe (?) mig lot stobe til Guds ere der mand mone skifve (!) 1640. H. Tomas Mikkelsen W P RN LR T M Arent Kleiman me fecit Lubek«. På slagringen står, under en bort af skællagte skiver: »Venite ad domini domun (=domum), audite Christi evangelium, colligite hic semen gratum qvod in vestrum commodum cedit atqe (!) gaudium sempiternum« (»kom til Herrens hus, hør Kristi evangelium, sank her den gode sæd, som tilfalder Eder til gavn og evig glæde«). Hanke med løvehoveder. Tvm. 98 cm.

2) (Fig. 16) støbt 1684 af Arent Kleiman i Lybæk. Øverst på halsen en smuk jagtscene i relief, derunder en versalindskrift i fem linjer: »A(nn)o 1684 da hoyeadle oc welb. herre oberste Bendiz von Hat var overcommandant oc amptman her over landen oc sogneprest her til kirken var h. Jørgen Jenson Sode er denne klokke ved Paul Kofod overfort oc ladet omstobe til Gudes are (!)

Fig. 16. Øster Larskirke.
Klokke (s. 425).

O. N. 1949

Osterlavridts kirke menighed til beste f. .lade mig ved dem som sagde til mig wi ville gaa til Herrens huss. Arent Kleiman me fecit Lubeck«. På siden ses en reliefstøbt korfæstelsesgruppe og en biskop med stav. Tvm. 78 cm.

Begge ophængt på nye vuggebomme i en ellers gammel klokkestol i klokketårnets øverste stokværk.

1737 opstilledes en *†gabestok*, hvortil der brugtes en stolpe og seks pund jern. Endnu 1817 blev gabestokken fornyet (rgsk.).

GRAVMINDER

Epitafiemaleri (fig. 17) fra o. 1700 over sognepræst Jørgen Jensen Sode, død 27. juni 1700, hustruen Maren Hansdatter Ancher og børnene Jens, Herman og Margrethe⁶. Oliemaleri på lærred, nu 85 × 112 cm, i ny ramme. I billedets midte står præsten i halv figur, en face til højre. Han har sort paryk og tyndt fuldskæg og bærer ornat. I hånden holder han en opslået bog, på hvis venstre side læses:

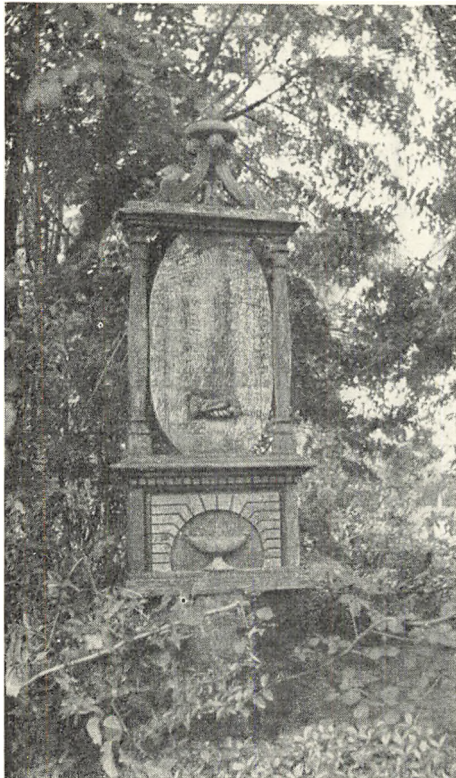
Fig. 17. Oster Larskirke. Jørgen Jensen Sodes epitafium (s. 426).

O. N. 1948

»Christi Kors er vor ære« over præstens navn; på højre side ses et hjerte med et kors over hustruens navn. Yderst til højre står hustruen, en face til venstre, iført sort kjole med hvidt skulderstykke, hvidt forklæde og sort hue med hvidt lin. I højre hånd har hun en nellike. I nederste højre hjørne ses datteren (brystbillede) i brun kjole med hvidt skulderstykke og med perlesmykke i det glat tilbagestrøgne hår. Yderst til venstre står drengene, begge med lyst, krøllet hår og ikklædt brune trøjer med hvidt, broderet halstørklæde. Over deres hoveder er alderen, otte og ti år, angivet. Øverst i hjørnet til venstre, svæver en engel med en stor rose i højre hånd. Maleriet er gentagne gange restaureret og sandsynligvis beskåret, i hvert fald forneden, hvor bogens navne delvis er forsvundne. Allerede 1757 var det forfaldent af ælde, men blev »nu påny« afskildret til kirkens prydelser, hvorfor skilderen for arbejds løn, lærred og ramme fik 10 dlr. (rgsk.). Regnskabsposten antyder nærmest en kopiering af billedet, hvilket måske heller ikke modsiges af Urne, der i samme anledning bemærker om billedet, at det blev tilladt »samme paa nye at lade smukt reparere 1758«⁷. Senere er maleriet konserveret 1887⁸ (rgsk.) og 1931⁹.

Gravsten. O. 1370. Præsten Henrik Greser, død S. Marcus' aften 1370. Gotlandsk kalksten, 200 × 128 cm, med stærkt slidt randskrift (for dybede majuskler) mellem to streger. Løffler har 1883 læst indskriften således: »Anno d(omi)ni MCCCLXX in vig(i)lia s(an)c(t)i Marci ewa(n)geliste o(biit) d(omi)n(u)s Hi(n)-

Ældre fot. i NM.

Fig. 18. Øster Larskirke.

*Gravminde af træ, nu i Bornh. Mus. (s. 428).

1672. Nederst på stenen stod et latinsk distichon. Neden for alteret »i den mellemste gang«¹³.

**Kirkegårdsmonumenter*. 1) (Fig. 18) o. 1830. Det ejendommeligt udformede gravminde af egetræ består af en oval skrifttavle med et par udskårne hænder, flankeret af to drejede søjler over et postament med en rundbuet niche, hvori en udskåret olielampe. Søjler og skrifttavle bærer en gesims med tandsnit og hulkel, hvorover der er anbragt et udsavet K mellem to højler, som bærer en rund plint, hvorpå der antagelig har stået en topfigur, eventuelt en vase. Højde ca. 200 cm. Den malede kursivindskrift er næsten helt forsvunden. I Bornholms museum.

2) O. 1853. Peder O. Dich, født 27. maj 1826 på Egeskovsgaarden her i sognet, dræbt ved et vådeskud på jagten 31. dec. 1852. Trækors med trepasformede ender og et par udskårne hænder i korsskæringen. Rektangulær skrifttavle med hulkels rammeliste og gul kursivindskrift på sort bund. 184 cm højt. I Bornholms museum.

†*Gravfane*. O. 1684. Ophængt til minde om kommandant og amtmand, oberst

ricus Gresci (?) or(ate) p(ro) eo« (»på evangelisten S. Marcus' aften (25. april) i Herrens år 1370 døde hr. Henrik Gresci, bed for ham«). Senere har Løffler i »Danske Gravstene fra Middelalderen« foretrukket at læse efternavnet Greser¹⁰. Midt på stenen har været indridset en fremstilling af en præst med kalk i venstre hånd og den højre opløftet til velsignelse. Under kalken et bomærke. I de to hjørner er indhugget fire ligearmede kors, i det tredje et malteserkors, mens det fjerde er glat. Opstillet ved kirkens vestside. Indtil 1882 lå den på kirkegården, tæt nord for skibet.

†*Gravsten*. 1) 1620. Sognepræst Lars Olsen Middelfart (Laurentius Olai Medelfar), død 30. juni 1620, og hustru Johanne Andersdatter (Johanna Andreae f.), »hvis legemer vi her har overgivet til jorden 24. aug. 1620«. Latinsk indskrift. I gulvet foran prædikestolsdøren¹¹.

2) 1672. Olle Nielsen Sonne, født i Sjælland 1626, kaldet til sognepræst her til menigheden 1657¹², død 29. sept.

Bendix von Hatten (sml. klokke nr. 2 s. 425), død på Lensgård 24. marts 1684. Hans lig blev samme år flyttet til Bergen af hans enke Maria Lillienkjold¹⁴.

Ved kirken findes tre *runesten* med følgende indskrifter:

- 1) »Thykil (eller Thorkil) rejste sten . . . . søn . . .«. Uden for våbenhuset¹⁵.
- 2) »Broder og Emund lod rejse denne sten efter deres fader Sigmund. Krist og Sankt Mikkel og Sankta Marie hjælpe hans sjæl«. I våbenhuset¹⁶.
- 3) ». . .rnils og Fuluge [de lod rej]se denne sten efter Thormar deres broder«. Den fragmentariske runeindskrift kom til syne i 1955, under restaureringen, på norddørens dæksten.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsprotokol 1684—1745, regnskaber 1755—78, 1804—89 (LA). Specifikation over inventarier m. m. 1766 (Sjællands stiftsovrighed V, div. sager, LA). Kommunesager 1750—79 (sognekaldsarkivet, LA). Indkomne sager 1800—05 (Sjællands bispearkiv LA). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1883, J. Kornerup 1889, 1891 og 1892, lærer J. A. Jørgensen 1891, P. Nørlund 1918, Charles Christensen 1939, N. J. Termansen 1949 (altertavle), O. Norn 1949 og C. G. Schultz 1947—57. — Hans Stiesdal 1955 (gravninger i det indre, i forb. m. restaureringen). — Korrespondancesager i Nationalmuseets arkiv.

Henry Petersen: Notesbog II. 1891. S. 139. — J. Kornerup: Notesbog VI. 1889—92. S. 25 og 47 ff. — Samme: Notesbog XVII. 1889—92. S. 1—6 og 84—85. — C. M. Smidt: Notesbog CIX. 1932 ff. S. 4—14 og 17. (Alle i NM).

Indledning. ¹ Dipl. Dan. 2. række, 11. bd. (Kbh. 1950), nr. 152, s. 140. ² Bornholms Stednavne (Kbh. 1950 f.), s. 307. ³ Fortegnelse over kirker og disses ejere, da forordningen af 3. juni 1809 udkom (Da. Kanc. RA). ⁴ Optegnelse i Dansk Folkemindesamling. ⁵⁻⁶ Fortegnelse over mønter, fundne i Østerlars kirke i juli 1955 (heri også en oversigt over de ældre fund), udarbejdet af Mønt og Medaillesamlingen, som har bestemt mønterne. (Genpart i NM 2). ⁷ Anledningen til diskussionen var et noget pompøst foredrag af Mathias Bidstrup, som i uddrag blev trykt (i Bh. Saml. 7, s. 1—21), og hvori Bidstrup havde gjort sig til talsmand for en datering af rundkirkerne til første halvdel af 1200-tallet. Herimod opponerede H. Hjorth, som hævdede, at rundkirkerne måtte være bygget i 1100-tallet, snarere nærmere dets midte end dets slutning (Bh. Saml. 8, s. 38). I sit gensvar gjorde Bidstrup opmærksom på, at der i de bornholmske kirker var fundet i det mindste otte mønter, præget under Valdemar 2., og ikke bare to, som Hjorth havde udtalt (Bh. Saml. 9. s. 89). På dette replicerede Hjorth i samme årgang (s. 111), at han just fra »Den Kgl. Mynt og Medaillesamling« havde fået bekræftelse på sin påstand, og at der i rundkirkerne kun var fundet én eneste mønt fra Valdemar Sejrs tid. Bidstrup svarede derefter ganske kort (s. 114), at hans meddelelser om møntfundene også var efter Nationalmuseets opgivelser, dog med tillæg af de mønter, som havde været og endnu (med museets tilladelse) var i hans eje. Dermed var misforståelsen opklaret, og Bidstrups mønter blev indsendt til møntsamlingen. Det viste sig da, at en del af Bidstrups mønter, som han i sin tid havde fået bestemt af Herbst, nu måtte henføres til andre konger. — Hvad angår møntfundene har begge parter således ført deres strid på urigtigt grundlag. ⁸ Om fundet, se: C. G. Brunius: Hist. och arkitektonisk Beskrifning öfver Lunds Domkyrka

(Lund 1836), s. 317. — Sml. P. Hauberg: Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146—1241, Kbh. 1906. Fundet må være det her (s. 23) som nr. 60 opførte, og må have omfattet 14 stk. Valdemar 1., 40 stk. Knud 6 og 1 stk. Valdemar 2.

Bygning. ¹ Bindededernes læselige initialer har så godt som alle kunnet tydes ved hjælp af den meget grundige og indholdsrige kronologiske oversigt over gårdenes ejendomsforhold i Østerlarsker sogn, som provst Axel Rasmussen efterlod sig, og som nu er blevet offentliggjort under titlen: Østerlarsker Sogns Gårdejere (Bh. Saml. XXX, s. 1—105). ² Ibidem, s. 2. ³ Notits på opmålingsskitse af Mogens Clemmensen (NM 2): »Ældste klokke 1640, tårnet synes at være samtidigt (jfr. svejfede knægte)«. ⁴ Gravningsberetning af Hans Stiesdal 1955. ⁵ Gravning 1947 af C. G. S. ⁶ C. M. Smidt. notesbog CIX (1932 ff.), s. 8. ⁷ Thurah, s. 53. — Brunius, s. 207. — Frölén, 2. del, s. 49. ⁸ Notesbog CIX, s. 4. — Publiceret i: Arbejdsmark 1935, s. 67. ⁹ C. M. Smidt: Ærkebiskop Eskils Borganlæg på Søborg, dets Palatium og Rundkirke, i Aarb. 1934, 2. halvbd., s. 275. ¹⁰ Arbejdsmark 1935, s. 69. ¹¹ Ifølge meddelelse af arkitekt Rolf Graae ligger der endnu som indvendig afdækning over korets udvidede sydvindue en stor plade af silurkalk, som vistnok er den oprindelige, romanske. ¹² Smidt, Arbejdsmark 1935, s. 63 f. ¹³ Tekniske modargumenter af anden art er fremført af Monica Rydbeck, i: Skånes Stenmästare före 1200 (Lund 1936), s. 219. ¹⁴ Ibidem, s. 219 og fig. 229 til venstre. ¹⁵ C. G. Brunius: Skånes Konsthistoria för Medeltiden (Lund 1850), s. 118, note 31. ¹⁶ Monica Rydbeck, anførte værk, s. 215 og passim. ¹⁷ C. M. Smidt: Østermarie Kirke, i: Aarb. 1940, 2. halvbd. 106 ff. — Her påpeger Smidt, hvor ringe lighed der ret beset er mellem maneren i den af Carl stenmester signerede portal i Östra Herrestad og Østerlarsportalen, hvis stiliserede, vegetative ornamentik forekom ham mest i slægt med Löderupmonumentet, som han heller ikke kunne anerkende som et værk af Carl. ¹⁸ Smidt, Arbejdsmark 1935, s. 66 f. ¹⁹ Frölén, 2. del, s. 57 f. — På sin rekonstruktion af Hagby kirke (1. del, s. 66, fig. 49) har Frölén ikke givet rundkoret det brystværn over det flade tag, som dog utvivlsomt må have været til stede. Lægges man dettes højde til, bliver kor og rotunde lige høje. ²⁰ Frölén, 2. del, s. 66 f. — Sveriges Kyrkor, Östergötland, bd. 1, hefte 2 (Stockholm 1921) s. 107 f. Kirkens udseende i 1680'erne fremgår af fig. 123, en veludført, samtidig skitse med påskrevne mål.

Kalkmalerier. ¹ Foruden det mystiske forhold med armen — og den senere i teksten omtalte jødehat, som bliver til en krone — er der også noget underligt at notere i forbindelse med den figur, som i teksten er regnet for en høstkvind. På Kornerups akvarel af 1889 er dette væsen, således som Kornerup også bemærker i sin første indberetning, fremhævet med en korsglorie, men synes påfaldende nok i den ene hånd at holde noget, som uden tvivl skal være en segl. Figuren er i den første beretning omtalt som Jesusbarnet, men er efter restaureringen udstyret med hovedlin som en kvinde, og seglen er borte. Jesusbarnets tilstedeværelse nævnes ikke i beretningen af 1892, og dog fastholdes tydingen fra 1889, omend anderledes formuleret: »De hellige tre Konger ankomme til Bethlehem. Den ene er stegen af Hesten, og peger på Stjernen, de to sidde endnu til Hest ikklædte Brynjer og Brynjehætter«. — Det ville være uretfærdigt mod Kornerup at lægge for meget i disse uoverensstemmelser. Han har, som vel de fleste dengang ville have gjort, lavet nogle hurtige skitser i løbet af det første afdækningsarbejde, og på grundlag af disse udfærdiget sine akvareller efter hjemkomsten. Selve restaureringen blev færdig i løbet af utrolig kort tid. Kornerup skriver et sted, at billederne blev istandsat i september 1892, beretningen af samme år er dateret Roskilde, den 28. i samme måned. — Sikkert er således kun, at billedet har været mere ødelagt, end man nu ville formode. ² Sml.: Karl Künstle: Ikonographie der christlichen Kunst (Freiburg i. B., 1928) I, s. 222 f.

Inventar og gravminder. ¹ Iagttaget af arkitekt Rolf Graae under restaureringens sidste fase. ² Ved konservator N. J. Termansen. ³ Kaldes ellers Viborg. ⁴ Inv. nr.

11334. ⁵ Thurah s. 55. ⁶ Danske malede Portrætter IX, 174. ⁷ Urne tilf. s. 54. 1758 er sikkert det rigtige år. ⁸ Ved konservator C. C. Andersen. ⁹ Ved maleren Bertel Hansen-Svaneke. ¹⁰ Løffler, Gravsten s. 23 f., jfr. Thurah s. 57 og tavle III, fig. 2. ¹¹ Urne tilf. s. 54. ¹² Iflg. Urne tilf. s. 55 først kaldet 1658 af de svenske. ¹³ Thurah s. 54 f. ¹⁴ Thurah s. 54. ¹⁵ Jacobsen-Moltke, nr. 397. ¹⁶ Anf. v. nr. 398.

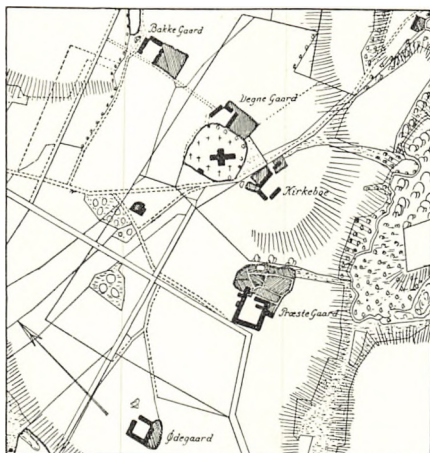

Fig. 19. Øster Larskirke. Situationsplan o. 1840.

Fig. 1. Gudhjem gamle kirke, set fra landingsstedet 20. juli 1824. Udsnit af tuschlavering af landskabsmaler J. P. Møller, som ledsagede prins Christian Frederik på bornholmerrejsen. Skitsen, som måske har skullet afgive grundlag for et atelierbillede, har vedføjede farvenotater: »Kirken graatrød tag, Spiret rød, hvid Mur, Straataghuse...«. (Efter malerens dagbog i Kunstmuseets Kobberstiksamling).

GUDHJEM KIRKE

BORNHOLMS ØSTRE HERRED

Den nu som ruin stående gamle kirke, der var indviet til *S. Anna* (sml. kalk, s. 444), omtales i ældre tid som kapel, således 1569: »Gudioms cappell i Larskiers Sognn«¹, og Gudhjem er stadig *anneks* til Østerlars. I vore dage er Gudhjem sogn en lille enklave, omfattende byområdet og fiskerlejet Melsted, nordligt ved kysten i det store modersogn. Kirken tilhørte i middelalderen ærkebispen, men overgik ved reformationen til kronen, hvorunder den endnu hørte 1809². Den er siden overgået til selveje.

I middelalderen har *S. Annæ* kapel sikkert varetaget sjælesorgen, ikke alene for bornholmske fiskere, men også for mandskab fra de nordtyske kystbyer, som i sildetiden drev fangst fra øens udsteder³. Den bevarede lille altertavle (s. 442), et ret lødigt, lybsk arbejde og nu (ligesom Hasletavlen) et særsyn på Bornholm, er måske et minde om, at kapellet har nydt godt af Hanseaternes besøg, som rimeligvis har bidraget væsentligt til dets opkomst og eksistens. Efter reformationen, da sildefiskeriets betydning svandt,

har kapellet stedse været fattigt, 1624: »Meget arme folk ... såre lidet formående til kapellets vedligeholdelse og præstens lønning»⁴.

Den nuværende kirke, som blev indviet 3. september 1893, ligger vest for kirkegården. Årsagen hertil er, at jordlaget over klippegrunden uden for kirkediget gennemgående er så tyndt, at den stærkt udnyttede, gamle kirkegård ikke kan udvides uden betydelige opfyldninger. Det var derfor hensigten at fjerne den gamle kirke og udlægge dens tomt til 30 ny gravsteder, men andre stemmer gjorde heroverfor gældende, at den uanselige bygning stod som det sidste af øens middelalderlige kystkapeller og at kirken, trods sin forkomne tilstand, burde bevares, om så blot som ligkapel, uden våbenhuset. Til liden glæde for begge parter resolverede ministeriet imidlertid, at kirken kunne sløjfes, dog således, at man lod dens mure stå i en meters højde, som ruin. Nedbrydningen fandt sted i slutningen af 1895, den endelige fredlysning af ruinerne derimod først 1911⁵. — Den *annekskirkegård*, som tydeligt nok var tiltrængt allerede i 1890'erne, er nu anlagt sydøst for byen.

Sagnet vil vide, at S. Annæ kapel var blevet bygget af en greve, som tak for underfuld frelse i havsnød. Det skulle have ligget på Nørresand, men hvad man her opførte om dagen, forsvandt den følgende nat, og først da man valgte det nuværende sted kunne arbejdet fuldføres. Trods sin lidenhed skal kirken have tjent som sømærke⁶.

Den gamle kirke lå, som den nuværende, på randen af klippebrinken, som hæver sig over det fladere forland, men mere frit (fig. 1), idet bebyggelsen nu er tættere og strækker sig længere ind i landet. Den uregelmæssigt firsidede kirkegård, som 1880 blev udvidet en smule mod nord og vest (rgsk.), hegnes så godt som overalt af en lav, moderne kløvstensmur, kun på en strækning mod nord er der kampestensdige, beplantet, og nogenlunde ved magt. Lågerne, en større, dobbelt mod syd og en fodgængerlåde mod nord, er nye. En østlåde, med »skjul« over, omtales 1761 (rgsk.).

Den 1895 nedrevne kirke fremtrådte som gotisk langhusbygning, hvis enkle form var fremkommet ved en ejendommelig ombygning af et ældre, senromansk eller ungotisk kapel. Foran norddøren var der tilføjet et eftermiddelalderligt våbenhus.

Mens kirkens skæbne endnu var uvis, blev den undersøgt, først af arkitekt Andreas Clemmensen (1893), dernæst af Jakob Kornerup (1895) og endelig beså P. Hauberg bygningen, mens den blev reduceret til ruin, og gjorde flere værdifulde iagttagelser. Det lykkedes dog ikke dengang at klare kapellets bygningshistorie. Denne fremgår imidlertid ganske tydeligt af de foreliggende illustrerede beretninger og er siden blevet suppleret ved en eftergravning, foretaget 1957.

Langhuset, hvis ydermål er ca. 17,5 × 6,5 m, var blevet ret betydeligt forhøjet (sml. s. 440), men det fremgik af en lille gesimsstump, muret af munkesten (to kvartstens udkragninger), som fandtes bevaret ved nordvesthjørnet, at skibets oprindelige murhøjde kun havde været knap 3,7 m.

Kirkens funderingsforhold vil blive omtalt senere, dens murværk var — og er i ruinen — »overalt opført på den sædvanlige middelaldermåde, med to mur-

Fig. 2. Gudhjem. Den gamle kirke set fra sydvest. Efter akvarel af J. Kornerup 1892.

sider af utilhuggen [dog, især i hjørnerne, kløvet] granit og indvendig opfyldning derimellem af mindre sten, tildels rullesten, i bornholmsk cement [o: mørtel, brændt af silurkalk]. I mellemfylden fandtes overalt større og mindre stykker af munkesten. Medens murværket var meget fast og vanskeligt at bryde ned på den nordlige og vestlige side, var det derimod af mindre styrke på den sydlige og østlige side, og navnlig på sydsiden var et parti meget løst. Dette skyldtes dog formentlig kun en urigtig behandling af mørtelen ved for megen iblanding af sand, da byggemåden og materialet i øvrigt ikke frembød nogen som helst forskellighed. Der lod sig således ikke herigennem påvise nogen sådan udvidelse i vest, som tidligere antaget» (Hauberg).

Det er rigtigt, at kirken ingensinde er blevet udvidet mod vest, men den er ikke desto mindre blevet ændret endnu i middelalderen, og det er derfor ikke uden betydning, at en del af sydmuren var påfaldende dårligt muret (sml. nedenfor). Den oprindelige murbehandling i tomtens fire mure lader sig næppe mere fastslå, i den henseende synes alt at falde i eet i den forvitrede og af vedbend stærkt overgroede ruin. — Clemmensen har noteret, at det indvendige murværk (på sydvæggen, helt mod øst) har været fuget på samme måde, som i en romansk kirke (»ligesom ved Øster Marie«)¹.

De af Hauberg iagttagne munkestensbrokker kan endnu ses i levnene af de murstrækninger, hvis fasthed han fremhæver, ikke få af dem er for øvrigt halve eller næsten hele sten. Disse munkesten har et meget karakteristisk udseende,

mørkrøde til blåviolette af lød, hvilket hænger sammen med, at de gennemgående er meget hårdt brændte. En anden følge heraf er, at deres format er forholdsvis lille, kun $25-25,5 \times 12,5 \times \text{ca. } 7,5$ cm. Af dette let genkendelige materiale er resterne af skibets falsede *norddør* muret. Denne fladbuede dør (Kornerup)², som var i brug indtil nedrivningen, stammer således fra kirkens ældste tid. I den søndre langmur, som den nu står, ses intet spor af døråbning.

På nær en enkelt undtagelse var kirkens *vinduer* enten helt nymodens eller forhuggede til ukendelighed. Clemmensen meddeler, at der på siderne af de daværende trækarme fandtes murværk af munkesten, og at vinduesåbningerne øjensynlig var udbrudte i dette, men går ikke nærmere i detaljer, så at man nu må nøjes med at fastslå, at en del af vinduesstederne var middelalderlige. Interessantest var et lille, velbevaret østvindue, som fandtes tilmuret med kamp bag altertavlen. Vinduets sål var udhugget i en kampesten, de lige sider opmuret af munkesten, og åbningen, som indvendig målte omkring 50×36 cm, var foroven afsluttet med en lige overligger af granit. Vinduet sad påfaldende skævt i gavlen, omkring en alen syd for dennes midte, en placering, som kun tilsyneladende er tilfældig. Ifølge Kornerup havde to af kirkens vinduer bevaret deres oprindelige form, nemlig det just omtalte, lille glughul over alteret, samt et smalt vindue med flad bue på langhusets sydside nærmest koret (∩: det næstøstligste, sml. fig. 3, hvor kirkens vinduer er indpunkteret efter Clemmensens og Kornerups opmålinger). Det sidst omtalte vindue havde imidlertid omtrent lige sider og må derfor have været forhugget i lysningen, hvis oprindelige form ikke blev undersøgt.

Det mest iøjnefaldende og vigtige resultat af undersøgelserne 1893—95 var Clemmensens påvisning af to lodrette øgningslinjer, som findes lige over for hinanden i langmurene, godt 5,5 m fra skibets østhjørner. Om disse slip i murene siger Clemmensen: »Skibets østre og vestre del er . . . ikke opført samtidig, i nordre og søndre mur sås en revne i omtrent hele murens højde [d. v. s. ikke i forhøjelsen]. . . Det viste sig, ved afhugning af et betydeligt pudslag, som var sat på med tagstensbrokker, at murene på dette sted ikke var i forbandt«. Han mente derfor, at skibets kvadratiske østparti var ældst og måtte have sluttet sig til en nu forsvunden bygning mod vest, af større bredde end det nuværende vestparti, »idet sidemuren [den søndre], hvor forlængelsen støder til, er muret indvendig som hjørne, og udvendig viser spor af forbindelse med en mur mod syd. Det indvendige hjørne var muret af munkesten«. En vandfarvetegning af Clemmensen viser en række granit-bindere lodret over hinanden lige øst for lodfugen i skibets sydmur (opstalten fig. 3, ved bogstav C). Kornerup, som to år senere undersøgte de mærkelige sammenstød nærmere ved hjælp af udhugninger i murværket og gravninger i grunden, kunne dog ikke helt slutte sig til Clemmensens anskuelse: »Der opstår nu det spørgsmål: hvorledes har den op-

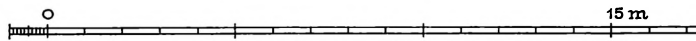
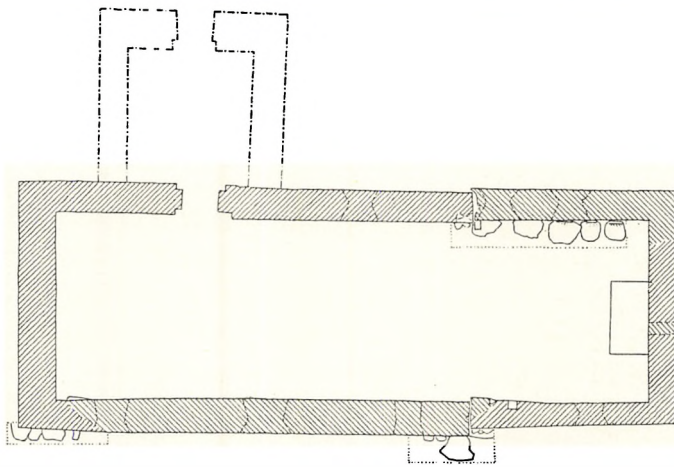

Fig. 3. Gudhjem. Plan (C. G. S. 1957) og opstalt (laveret blyantstegning af Andreas Clemmensen 1893). 1:200. På planen, som er en opmåling af den nuværende ruin, er vinduesstederne og våbenhuset indpunkteret efter Clemmensens og Kornerups opmålinger.

rindelige østre del, der måske er det gamle S. Annæ kapel, fra først af været afsluttet mod vest? . . . jeg håbede at finde spor af en tværmur. Udvendig på sydsiden [ved sammenstødet] fandt jeg en kampesten på en alens bredde, men opdagede ikke ved fortsat gravning mod syd flere grundsten. Kirkeværgen meddelte mig, at der heller ikke ved en i denne retning tæt ved liggende begravelse var fundet spor af nogen gammel grund. Heller ikke på den nordre murs yderside fandtes noget fundament. Derimod fandtes indvendig mod nord (se grundplanen fig. 3) en 15 tommer bred, fra væggen udtrædende kampesten, hvorpå var muret en munkesten, som om en lille vægpille, der dog ikke har været i murforbindelse med væggen, kunne have stået her. Det er altså gådefuldt, hvorledes det lille kapel har været lukket mod vest. En betydelig del munkesten foroven i murene, som nok kunne have udseende af at være noget forhuggede, kunne dog måske lede til den formodning, at der her har været slået en bue af mursten tværs over; men man måtte, hvis dette har været tilfældet, tænke sig, at der udenfor har stået en lille træbygning, en forhal, som har lukket mod vest«.

Til et tredje resultat kom Hauberg, som har givet den mest nøjagtige og udtømmende beskrivelse af de mærkelige forhold ved de to øgningslinjer (sml. planen fig. 3): »På den sydlige mur havde det østlige parti en tildels af munkesten sat flade, der med et skarpt hjørne ind mod skibet sprang 5 tommer (12,5 cm) indenfor det vestlige parti. Fugerne viste, at der her var en oprindelig retside. Udvendig på muren fandtes nogle fremspringende granitsten i række over hverandre (fig. 3, C), hvoraf . . . Clemmensen . . . slutter at kirken muligvis har haft en udbygning på dette sted, men herimod taler dog afgjort den ringe bredde, kun 18 tommer (47 cm), den fremspringende mur C har haft, og ved gravning i grunden fandtes ikke heller . . . spor af en sådan bygning. Den op til den nævnte fugede murside stødende murflade af det vestlige parti [veststrækningen af sydmuren] havde et fremspring af 10 tommer (30 cm) [udvendig] og fandtes funderet på en større, flad grundsten (sml. ovenfor, Kornerup). Muren [veststrækningen af sydmuren] var senere indsat på dette sted, idet den [i sammenstødet] bestod af granit, uden nogen retside som i den fugede murflade [hvormed sydmurens østre del endte]. De to murpartier var ganske uden forbandt i sammenstødningen, hvor der efterhånden havde dannet sig en bred revne«.

»På skibets nordside var forholdet det omvendte. Her viste det vestlige parti en med retside, af omhyggeligt lagte granitsten sat murflade ind mod det østlige parti, hvis tilstødende murflade derimod var uden retside. Munkesten fandtes ikke anvendt på nogen af siderne, og der var intet forbandt . . .«. Om den af Kornerup fremgravede munkesten udfor øgningslinjen i nordmuren ytrede Hauberg, at det syntes at »fremgå, at der i den nordlige mur oprindelig

har været en af munkesten opført flade, der har svaret til den endnu bevarede på sydsiden«. Og om hele udvidelsesproblemet: »Muligvis kunne disse murflader hidrøre fra tidligere døråbninger i nord og syd, som senere ved en restauration, da kirkeindgangen flyttedes til sin nuværende plads, er blevet tilmurede, medens det oprindelige murværk af munkesten er blevet ødelagt, undtagen på den ene side i sydmuren«. Denne søgte forklaring³ kan ikke tages for god, blandt andet fordi kirkens bevarede norddør er oprindelig.

Haubergs iagttagelser, der endnu for en del lader sig efterprøve ved ruinen, og som er blevet kontrolleret ved gravning, er uden tvivl alle rigtige, det er virkelig tilfældet, at de ældste — oprindelige — murflader i øge-, eller som de snarere burde kaldes, sammenlapningsstederne vender hver sin vej, et forhold, som kun tilsyneladende er naturstridigt. Når det står fast, at de vestligste to tredjedele af kirkens nordmur ender i sammenføjesningen med et oprindeligt *yderhjørne*, mens omvendt den østligste tredjedel af sydmuren afsluttes lige over for med et (ommuret) *inderhjørne*, må sluttes, for det første, at disse to med hjørner afsluttede murstrækninger er ældst, oprindelige, og dernæst, at den nordre murstrækning oprindelig har stået i forbindelse med et smallere bygningsafsnit, den søndre med et bredere. Dette vil sige, at kirkens grundplan oprindelig har været romansk, bestående af et forholdvis smalt kor og et bredere skib, hvilket bekræftes af den påfaldende måde, hvorpå en del af kirkens grundsten er lagt.

Hauberg beretter, at grundstenene på den østlige del af den nordlige langmurs inderside og på den overvejende vestlige del af sydmurens yderside (alt regnet i forhold til de omtalte skel) lå næsten frit uden for murflugterne: »På det første sted, hvor de var større end ellers — der lå ialt kun 6 — nåede de 3 endog slet ikke ind under muren, og på de fleste [af disse] fandtes spor af cement [c: mørtel, brændt af silurkalk] og fastsiddende murstensrester«. De 6 sten blev afdækket og indmålt 1957 (fig. 3), på den vestligste genfandtes den munkesten, Kornerup har omtalt, mørtelsporene ligeledes, og der kunde ikke være tvivl om, at stenene repræsenterede det nogenlunde velbevarede fundament, hvorpå kirkens oprindelige nordre kormur har stået. På 3 af stenene afsluttedes mørtelaget mod nord med en skarp linje, som uden tvivl markerer murens yderside, hvorefter man ser, at den har været rykket omtrent en murtykkelse tilbage for skibets nordmur, hvilket er ganske normalt.

Ved kirkens ombygning til udelt langhus er man således gået frem på den måde, at man på nordsiden har nedrevet kormuren og opført en ny i flugt med skibet. På sydsiden er forholdet omvendt, her bibeholdt man kormuren og rykkede i stedet skibets sydmur ind, eller rettere: drejede den omkring sydvesthjørnet, så at den ny mur kom til at flugte nogenlunde med den bevarede kormur. Haubergs iagttagelse — at de ydre grundstene på den overvejende del

af skibets sydside »gik kun forholdsvis lidt ind under muren« — er dermed forklaret, og vestgavlens søndre hjørne er sikkert nok oprindeligt. Det er, som Hauberg også har noteret, solidt funderet på to lag grundsten over et kalklag, og det er desuden stumpvinklet (fig. 3), flugter ikke mere med skibets sydmur. Et knæk i denne, omkring 2 meter fra gavlen, angiver ombygningens grænse mod vest. Den højst ejendommelige fremgangsmåde, som er fulgt ved kirkens ombygning, har uden tvivl kun været mulig, fordi det oprindelige skib var skævt, bredest mod øst, som angivet på den rekonstruerede plan fig. 4. Af denne ses endvidere, hvilke murstrækninger der stammer fra det ældste anlæg: skibets vest- og nordmur, korets syd- og østmur (minus nordhjørnet). I den sidste er det af Clemmensen fundne lille glughul over alteret indtegnet på plads; man ser, at gluggen har været anbragt så nøjagtigt midt i den oprindelige korgavl, som man har kunnet forlange af en middelalderlig murer.

I det oprindelige kapel har der sikkert mellem kor og skib stået en *triumfbue*, den af Kornerup formodede tværmur. Det har ganske vist ikke været muligt at påvise grundsten fra buens vanger, men de kan have været til stede, eftersom jorden der, hvor buen har stået, er omrodet ved sene begravelser. Det af Hauberg omtalte, af munkesten murede inderhjørne i skellet i sydmuren, som må stamme fra en tid før kirkens ombygning, er dog at opfatte som en lapning, udført i forbindelse med triumfbuens nedbrydning. Hjørnet er i hvert fald ikke oprindeligt, eftersom det er muret af en anden slags munkesten — længere (30 cm), blegere og lettere brændt — end dem, der findes i bygningens oprindelige partier. — Af oprindelige detaljer i bygningens indre findes nu kun en lille firkantet *gemmeniche* i korets sydvæg tæt ved den omtalte lapning.

Kirken dateres almindeligvis til omkring 1300⁴, hvilket naturligvis beror på et skøn. Den er i hvert tilfælde ældre end de nedenfor beskrevne kalkmalerier (fra 1300-tallet eller tiden ved 1400), idet disse strækker sig henover lapningen på sydvæggen, hvor korbuen har stået. Murværkets fugning havde imidlertid romansk karakter og det er måske ikke umuligt, at en detalje som det fladbuede stik over norddøren kunne tænkes at optræde allerede i slutningen af 1200-tallet eller omkring 1300. Bygningens plan, med inddraget kor og triumfbue,

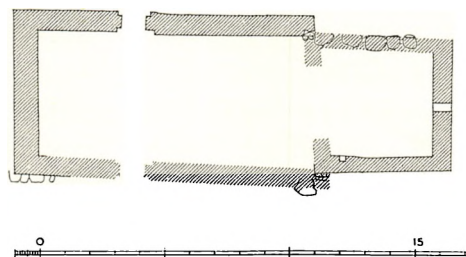

Fig. 4. Rekonstrueret grundplan af Gudhjem kapel i dets oprindelige skikkelse. 1:300.

virker gammeldags sammenlignet med f.eks. Salomons kapel, der synes at stamme fra begyndelsen af 1300-tallet (sml. s. 330).

Ændringer og tilføjelser. Den beskrevne *ombygning*, ved hvilken kapellet blev forandret til et langhus, og som åbenbart er blevet iværksat uden større omhu (jævnfør Haubergs udtalelser om det slette murværk på sydsiden), har sandsynligvis fundet sted endnu i middelalderen. Hermed stemmer, at kirkens tag indtil 1776 var hængt med munke og nonner⁵. Rejst efter reformationen var muligvis det *våbenhus* mod nord, i hvis dørføj årstallet 1790 stod skåret, og som blev helt raseret 1895. Denne tilbygning var meget tarvelig, idet murene var påfaldende skødesløst opført af kamp, siderne i den fladbuede dør klinet med ler, og taggavlen kun bestod af en tjæret bræddeklædning. I det indre sås i østvæggen en lille, retkantet niche, og mod vest fandtes der en muret vægbænk.

En større, hårdt tiltrængt *hovedreparation*, til hvilken man længe i forvejen havde andraget om støtte, blandt andet i form af levering af sten fra »det kongelige Friderichs Steenbrud her ved Nexø«⁶, kom i stand 1776 og kostede 543 dlr. (rgsk.). Hele skibet blev ved denne lejlighed forhøjet omkring 1 meter, ifølge Hauberg tildels med sandsten⁷, et nyt tagværk med muret spidsgavl i vest og halvvalm mod øst blev opsat og hængt med vingetegl, og samtidig hermed må kirken have fået det lille, spåntækte og rødtjærede pyntespir over vestgavlen, hvormed den ses udstyret på alle eksisterende billeder (fig. 1, 2 og 3). Til klokken, som 1757 hang i et »skjul«, fastgjort til kirkemuren (rgsk.), indrettedes et kuriøst hængeskur med tegltag på den vestre taggavl (fig. 1).

Den sidst omtalte klokkestol gjorde tjeneste indtil 1870 (rgsk.), da man erstatte den med noget endnu mærkeligere: en om tidens lysthuse mindende opbygning lige bag spiret (fig. 2 og 3, cementpudset bindingsværk, vistnok paptag). Bortset fra denne ændring er kirken blevet vedligeholdt i samme stand indtil nedbrydningen 1895.

KALKMALERIER

1893 konstaterede Clemmensen, at der på kirkens vægge fandtes fragmenter af malet ornamentik og figurlig dekoration, hvoraf den ældste som bund havde et tyndt lag hvidtekalk, som var strøget direkte på det fugede murværk. Disse kalkmalerier blev senere undersøgt nøjere af Kornerup, som fandt, at alle kirkens vægge, dog med undtagelse af deres forhøjede øvre del, havde været bemalet. Ælde og fugtighed i forbindelse med en senere påført, hård kalkpuds, havde dog skørnet malerierne i den grad, at det, ifølge Kornerup, viste sig umuligt at bringe andet frem, end svage brudstykker. Kun på korets søndre væg var der så megen sammenhæng i fragmenterne, at han fandt dem værd at gengive i akvarel (fig. 5). Kornerups farvelagte tegning, som omfatter et væg-

Fig. 5. Gudhjem, den gamle kirke. Kalkmalerier på korets sydvæg. Efter akvarel af Jakob Kornerup 1895.

parti, strækkende sig fra en linje lidt øst for korets (ikke oprindelige) sydvindue hen til det i bygningsbeskrivelsen omtalte lodrette skel i murværket, suppleres af en flygtig farveskitse af Clemmensen, som når længere mod vest.

Den kalkmalede dekoration på korets sydvæg var ordnet i 3 zoner. Nederst var der med brede, røde linjer antydnet et ophængt draperi, og derover sås to bæltter med figurer. Det nederste bælte havde været opdelt i felter, skilt fra hinanden af slanke, stiliserede søjler, tegnet med sort. I hvert felt (det afdækkede parti omfattede 3) havde der stået to hellige kvinder, som måske alle har været karakteriserede ved attributter. Af de to figurer i midtfeltet holdt en, muligvis den helgeninde, som ved sit udslåede hår er kendetegnet som ungmø, et kors med to tværarme. Begge helgeninderne i vestfeltet bar hovedlin; den til venstre løftede en monstrans. I felternes bund var der som fladefyldt malet en roset, et tre- og et firpas.

I den øverste billedfrise, som begrænsedes nedadtil af et bredt ornamentbånd, regelløst smykket med skrå skravering, rosetter og lidt stift bladværk, har uden tvivl skabelseshistorien været berettet, omend ikke alt for nøje efter 1. Mosebog. Hvor serien har begyndt er usikkert, det første bevarede billede fandtes over vinduet, hvor man så Gud Herren skabe dyrene, som det synes en hest og en ko. Den næste fremstilling var meget stærkt ødelagt, den tredje viste Herren velsignende den nyskabte, nøgne Adam. Det fjerde optrin var ligeledes utydeligt, og derpå fulgte billedfrisens afslutning: Gud Herren tronende i en mandorla. Denne sidste var malet på munkestenslapningen der, hvor den nedbrudte triumfbue har stået, og de af Kornerup gengivne malerier har åbenbart haft

en naturlig afslutning langs murhjørnet i skellet mellem kor og skib, hvoraf turde fremgå, at de må have været udført, inden kirken blev ombygget til langhus. På den op til skellet stødende vægflade af den indrykkede del af sydmuren var der, ifølge den omtalte farveskitse af Clemmensen, malet et slags stregmønster, bestående af tre striber timeglasformede figurer, i større skala og også på anden vis kontrasterende med de i koret afdækkede kalkmalerier. Mønsteret, der kan have været middelalderligt, må være en rest af en efter ombygningen malet, måske supplerende dekoration, men Kornerups udsagn: at de ældste malerier fandtes i hele kirken, kan alligevel være rigtigt, idet såvel nord-, som vestmuren af det oprindelige skib var bevaret.

Kalkmalerierne, hvis farveholdning var meget enkel (røde og gule toner, vis-sengrønt, sort, gråt og hvidt), betegnes af Kornerup som meget grove og rå, uden værdi, en vurdering, som ikke helt stemmer med akvarellen, der vel så må opfattes som en idealiseret gengivelse. Bedømt efter denne kan maleriernes alder antagelig sættes til slutningen af 1300-tallet eller tiden omkring 1400.

På skibets nordvæg, ved døren, afdækkede Clemmensen »nogle røde sving. . . på et pudslag (formentlig det af Kornerup omtalte, hårde) over den hvidtning, hvorpå den oprindelige dekoration fandtes«⁸. Det er måske tænkeligt, at disse spor stammede fra en dekorativ udmaling, foretaget i forbindelse med hovedistandsættelsen 1776.

INVENTAR

Alterbordet i den gamle kirke er til dels bevaret. Det er muret op ad østvæggen og består af en dårligt muret skal af munkesten, som indvendig er fyldt med ler, grus og jord.

†*Alterklæder*. Et rødt alterklæde var 1766 ganske oprådn¹. 1810 fandtes et rødt alterklæde (inv.), og 1843 købtes et nyt alterklæde af karmoisinrødt halvklæde med guldtresser (rgsk.).

Altartavle (fig. 6) sengotisk, fra o. 1475—1500. Den trefløjede skabstavle med reliefskårne figurer er et typisk nordtysk, rimeligvis lybsk arbejde. Midtskabet indeholder et højt, smalt relief forestillende Marias dødsleje. Jomfruen ligger på en seng omgivet af tolv sørgende mandspersoner, antagelig apostlene. På hver side af relieffet står to helgenfigurer over hinanden, forneden til venstre Johannes døberen med bog og lam i hånden og et djævlensigt mellem fødderne, til højre en kronet helgeninde, hvis individuelle attributter er gået tabt. Foroven til venstre står S. Anna selv² tredje med barnet på højre og Maria på venstre arm, og til højre Jomfru Maria med barnet. I sidefløjene findes tilsvarende helgenfigurer, oprindelig otte i tallet, men een er nu forsvundet. I venstre fløj står forneden to kronede helgeninder, hvoraf den ene helt har mistet sine attri-

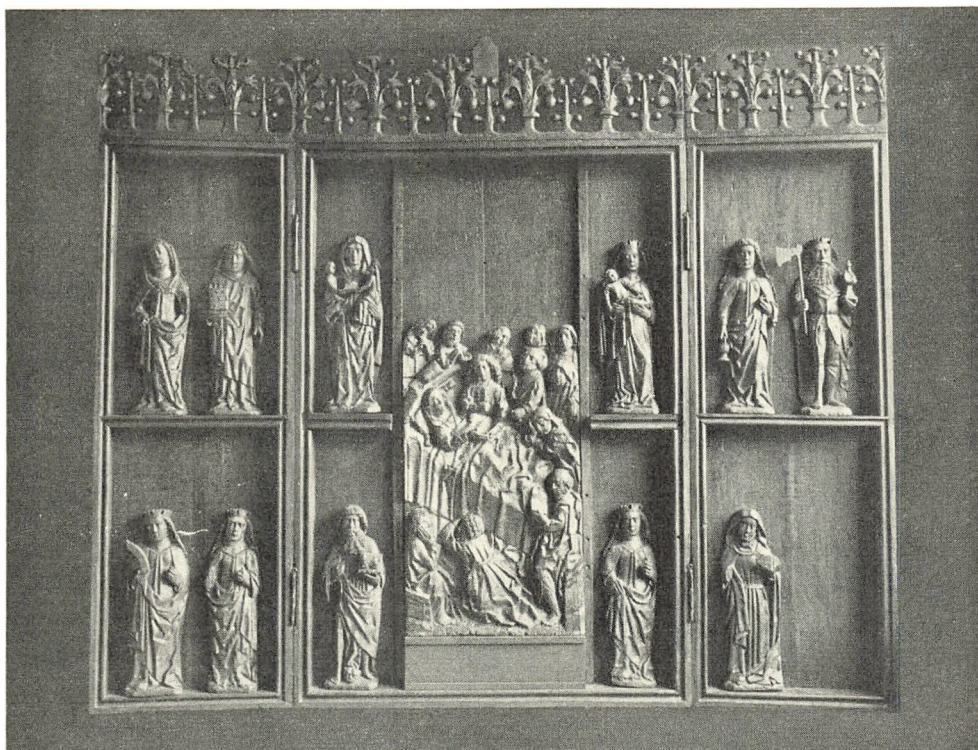

Fig. 6. Gudhjem. Altartavlen for sidste istandsættelse (s. 442). N. Termansen 1936

butter, mens den anden synes at stå med en stump af en hjulfælg og følgelig forestiller S. Katharina. Derover står endnu en helgeninde uden attributter ved siden apostelen Johannes, som bærer en bog i højre hånd. I højre fløj ses foruden en helgeninde med bog — højre arm er afbrudt — og foroven S. Dorothea med blomsterkrans om håret og kurv i hånden ved siden af en rustningsklædt S. Olaf med økse og ciborium. Dragen, der almindeligvis ses ved hans fødder, mangler. Dragterne, som karakteriseres af lodrette parallelfolder i underklædningerne og en behersket bevægelse i kapper og slag, er tidstypiske, og det samme gælder hårbehandlingen, hvis mest iøjnefaldende træk er en masse små, sneglehusformede krøller. Johannes døberen og S. Olaf har fuldskæg, der breder sig vifteformet over brystet. De udskårne baldakiner, som har afsluttet de enkelte felter foroven, er forsvundne tillige med samtlige kroneblade i de fyrstelige helgeners hovedprydelser. Bevaret er derimod den gennembrudte bladfrise på skabets overkant.

Ved en restaurering 1936 fremdroges sparsomme rester af den oprindelige staffering med guld og farver på kridtgrund. I renaissancetiden havde man fjernet midtfeltets gyldne baggrund og i stedet malet et krucifiks på sort bund

O. N. 1949

Fig. 7. Gudhjem. Alterkalk (s. 444).

omgivet af en indskrift, hvoraf svage spor er bevaret. Senere, på et tidspunkt, hvor den oprindelige staffering var stærkt afslidt, er hele tavlen blevet overmalet med hvid farve. Dette synes senest at kunne være sket ved midten af 1700-tallet, inden Thurah udgav sin beskrivelse, hvori det hedder, at tavlen hverken er malet eller forgyldt². Før restaureringen var tavlen overmalet med farver, der muligvis stammer fra 1831, da den blev opmalet »med forskellige oliefarver og fernisser« (rgsk.). Samtidigt hermed var et tarveligt malet krucifiks i midtfeltet, som dækkede det tidligere nævnte maleri. Bag på sidefløjene har der været malerier, som nu er helt forsvundne. Kun en lille rest af et båndornament, som har adskilt billederne på den ene fløj, er bevaret. Endelig har der bag på bladfrisen foroven været malet sølvblomster på rød bund³.

Altartavlen har siden den gamle kirkes nedbrydning 1896 været deponeret i Bornholms Museum, men blev 1954 nystafferet af maleren Poul Høm og opstillet i den nye kirke.

Allersølv. Kalk (fig. 7), senmiddelalderlig, med nyt bæger. Den glatte, runde fod har profileret standkant og på oversiden, langs kanten, et graveret skriftbånd med glatte minuskler på krydsskraveret bund: »Hunc calicem dedit Nicolaus Calce(?) in honore(m) Anne in eterna(m)n (!) memoria(m)« (»Nicolaus Calce gav denne kalk til (S.) Annas ære, til evig ihukommelse«). Indskriftens begyndelse markeres af et stort, graveret kors. Kort, trindt skaft med minuskelindskrift, som er delvis ødelagt, men vistnok skal læses: »Verbu(m) dei incarnatu(m)« (»Guds kødblevne ord«). Meget stor knop med seks rudimentære, spidsovale bossler, hvori er graveret »IHESUS« med majuskler; på over- og undersiden findes mellemfaldende lancetformede bukler med graverede fiskeblærer. Bæger fra 1880 (rgsk.), stemplet G. Kolling (Bøje 2572). Samtidig med at kalken fik nyt bæger, blev den opforgylt (rgsk.). *Disk* fra 1880. Guldsmeden fik den gamle i bytte (rgsk.). *Oblatæske* af porcelæn fra 1861 (rgsk.); ny *vinlande*. *Vinflaske* af tin, 22 cm høj, ottekantet, med rundt skruelåg og hank. På siden graveret kursivindskrift: »Gudhiem kiekis (!) flaske C H S G 1726«. To utydelige støbermærker.

Berettelsestøj af sølv fra 1884 (rgsk.). †*Sygekalk, disk og vinflaske* af tin nævnes 1810 (rgsk.); kalk og disk forefandtes endnu 1889.

Allerstagerne er nye. 1766 og 1810 fandtes et par †*messingstager*, 1810 desuden to †*træstager*, sikkert til begravelseslys. 1889 nævnes blot to forgyldte †stager af træ, som var anskaffet 1844 (rgsk.).

Messehagel (fig. 8) af nyt, rødt fløjl, men med gamle guldbroderier på rygskjoldet i form af et stort krucifiks, hvorunder årstallet 1770 læses. Den gamle messehagel var et prompte resultat af en klage, som sognepresten indgav til stiftsøvrigheden 1770, efter at han i et års tid havde måttet afstå fra at bruge sin messehagel, så gammel og »henfalden«, den var⁴.

Døbefonten er ny. Den gamle †font var af fyrretræ. 1852 fik den en ny fod, som året efter blev malet.

Nyt *dåbsfad*. Et *dåbsfad af messing, nævnt 1889 (rgsk.), skal siden være afgivet til Bornholms museum, hvor det dog ikke med sikkerhed kan identificeres.

*Prædikestol i ungrenaissance fra 1575 med tilføjelser fra 1789. Stolen består af fire fag, adskilt af drejede og udskårne hjørnesøjler med bladskeder og volutkapitæler. I hvert fag findes en arkade, hvis slanke frisøjler har volutkapitæler og bladskeder med spidse, skællagte blade. Bueslagene dækkes af brede, udskårne spidsblade, og sviklerne udfyldes af vingede englehoveder. I arkadefelterne står på høje, riflede konsoller fire stive og ubehjælpsomt skårne, men morsomme evangelistfigurer. Det forkrøbbede postament har karnisprofileret fodliste med akantusblade, medens gesimsens kronliste er en senere tilføjelse ligesom en indskrift med reliefversaler i frise- og postamentfelter: »2. Kron. (Krønikebog), 6, 40—41. Reg(e) Christian(o) 7., gub(ernatore) A. v. Undahl, epis(copo) N. E. Balle, præf(ecto) C. Heiberg, præp(osito) M. L. Hiorth, past(ore) I. P. Prahl 1789, Luc. XI, 28. v. Diac(ono) I. S. Bohn, cur(atore) P. Jacobsen«. 1770 klagede præsten over, at det i regnvejrr dryppede på ham, når han stod på prædikestolen, såsom der ingen himmel fandtes, og taget var utæt⁵. Den nuværende enkle, sekskantede himmel skriver sig antagelig fra istandsæt-

O. N. 1949

Fig. 8. Gudhjem. Messehagel (s. 445).

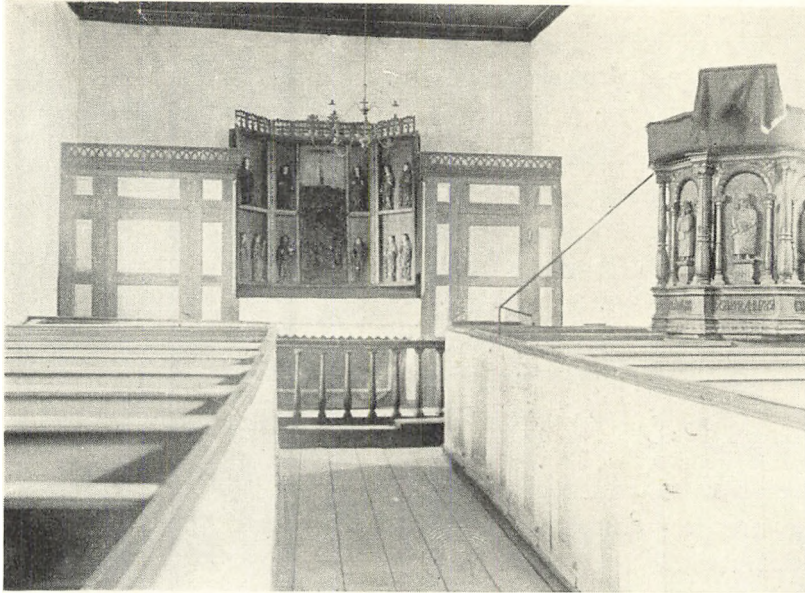

Fig. 9. Gudhjem gamle kirke. Indre, set mod øst.

Fot. i NM.

telsen 1789. Den har over hver side et topstykke med to udskårne halvrossetter og på hjørnerne drejede spir⁶. Under loftet er ophængt en due.

Stol og himmel har en velbevaret, bondeagtig staffering, sagtens fra 1789, med overvejende anvendelse af blå, grønt og zinnober. På himmelens frise står skriftstedet Luk. 2, 14 med versaler. Årstallet 1575, som nævnes af Thurah, er nu forsvundet, men forekommer meget sandsynligt som datering af stolens oprindelige dele. I Bornholms museum.

Af de gamle lukkede stole, som fornyedes 1822—24 (rgsk.), er bevaret et par *døre samt det *stolestade, hvori prins Christian Frederik overværede en gudstjeneste i kirken 1824. I Bornholms museum. 1771 blev den forfaldne †skriftestol forfærdiget på ny, og stolens gamle dør solgt (rgsk.). 1837 blev skriftestolen og et »alterskab med lige højde og døbelse (dybde)« malet. Der må her være tale om de to panelskabe, som på fig. 9 ses til begge sider for alteret. Samtidig blev †degnestolen malet.

Et †pulpitur i vestenden nævnes 1893. 1815 var der trådt hul i lægterens gulv (rgsk.).

En gammel, uduelig †lysekroner af »jern-tøj« solgtes 1763 (rgsk.). På fig. 9 ses i kirkens østende en spinkel †metalkrone med 12 arme.

*Mindetavle, opsat til erindring om prins Christian Frederiks besøg i kirken 25. juli 1824. Oval, hvidmalet trætavle med sort skriveskrift, som omgives af en malet bladranke. I Bornholms museum.

*Jordpåkastelsesspade i Bornholms museum.

Klokker. 1) Støbt 1725 af Johan Heinrich Armowitz i Lybæk. Om halsen en dobbelt palmetbort med versalindskrift: »Soli de(o) gloria«. På legemet læses: »Her pastore Olao Togsverd« samt en rimet indskrift: »Hos mig har Gud sit hjem, hand derfor ved (hid?) kalder hans børn af Gudhjem hand tit det ham befalder, af (at?) viise hver det hjem, som hand her ofven har, hos Gud det gode hjem blant engle chor og skar«. Endvidere findes aftryk af to medailler og to blade, og nederst står bogstaverne C S T A K W. På den modsatte side ses bogstaverne N P S og H H S, måske kirkeværgernes initialer. Endelig står der på slagringen: »Anno 1725 a Lybeck me fecit Johann Hienrich Armowitz«. Tvm. 60 cm.

2) Fra 1935.

1764 nævnes en lille †*klokke*, som var foræret af by- og herredsskriver Jørgen Madvig i Svaneke, og i den følgende tid opføres der to klokker i inventariet.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) O. 1775, over den agtbare og velfornemme Hans Olsen Høg, født 4. dec. 1723, død 30. sept. 1775. Neksø-sandsten, 160 × 72 cm, med fordybde versaler. På kirkeruinens østvæg.

2) O. 1808. Friderich Kofoed, født 3. jan. 1808, død 13. jan. samme år. Randprofileret Neksø-sandsten, 83 × 51 cm, med fordybet skriveskrift på oval skrifttavle, som er ophængt i bånd og omgives af laurbærgrene. Op ad sydturen i den gamle kirkes kor.

3) 1903 fandtes i en grav på kirkegården en lille uregelmæssigt trekantet sten, ca. 25 × 20 cm og ca. 8—10 cm tyk, med indskriften: »HUV KHK b(egravet?) 1812«⁷. Ligger nu på alterbordet i ruinen.

Mindetavle over 11 finske sømænd, som med deres skibe, »Dyggan« og »Alexander«, forliste ved Gudhjem 22. maj 1840. Granittavle, 45 × 90 cm, opsat på kirkeruinens vestmur på hundredårsdagen for forliset.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskaber 1755—58, 1804—41, 1842—75, 1876—89 (LA). — Sjællands Stiftsøvrighed (V, div. sager): Specifikation over Inventarier m.m. 1766 (LA). — Sjællands Bisperarkiv, indkomne Sager 1770—79, 1800—1805, Gudhjem (LA). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882, A. Clemmensen 1893, J. Kornerup 1895, P. Hauberg 1896, O. Norn 1949 og C. G. Schultz 1957. — Korrespondancesager i NM.

Indledning. ¹ Hübertz, nr. 230, s. 330. ² Fort. over Kirker og disses Ejere 1809 (RA). ³ Om de tyske østersøbyers fiskeri fra Bornholm, se: M. K. Zahrtmann: Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller (Bh. Saml. VIII, s. 155 ff). ⁴ Præsteindberetning. ⁵ Fredlysningen trak i langdrag, fordi det ikke viste

sig let at komme til enighed om størrelsen af den kompensation, kirkestyrelsen forlangte for tabet af de 30 pladser til gravsteder. Af den endelige erstatningssum, 800 kr., tilskød »Foreningen Bornholm« (i København) en fjerdedel. — Indimellem gik bølgerne højt, sml. især Bh. Tid., 18. november 1904 (Den bornholmske folketingsmand N. Ingward Jensen).

Bygning, kalkmalerier. ¹ Brev af 1. november 1893 fra Clemmensen til hans hustru (NM II). (»Ikke just for at more dig, kan jeg tænke, men så har jeg det med det samme, når jeg kommer hjem«). ² Af Kornerups indberetning fremgår, at der kun fandtes fladbuer over kirkens gamle muråbninger (»mangel på enhver arkitektonisk prydelser med undtagelse af et par flade buer«). Et tværsnit, tegnet af Clemmensen, tyder i samme retning. ³ Hauberg har siden sluttet sig til Kornerups opfattelse (Trap, 4. udg., s. 631, noten): »Den østlige del, der afsluttedes med en lige gavlmur, har været den ældste«. ⁴ Samme sted. ⁵ Sjællands Bispearkiv, indkomne sager 1770: »... Taget, som er belagt med de gamle Munke-steene, kand icke holde Regnen ude ..., men drypper og ned paa mig, naar jeg staar paa Prædike-stoelen ...«. ⁶ Samme sted, 1774: »Concipisten af Suppliquen paa vedkommendes vegne om de behøvede Steen fra det Kongelige Friderichs Steenbrud her ved Nexøe ...«. ⁷ Ifølge Kornerup har forhøjelsen været afpudset indvendig med ler. ⁸ Det i note 1 anførte brev.

Inventar og gravminder. ¹ Inventarium 1766. ² Thurah s. 57. ³ N. Termansens beretning, trykt i B. S. XXIV, s. 244 ff. ⁴ Sjællands Bispearkiv, indk. sager 1770—79. ⁵ Smst. ⁶ Fornyet af kustode Holm, Bornholms Museum. ⁷ Brev fra J. A. Jørgensen til W. Møllerup 6. febr. 1903 (NM).

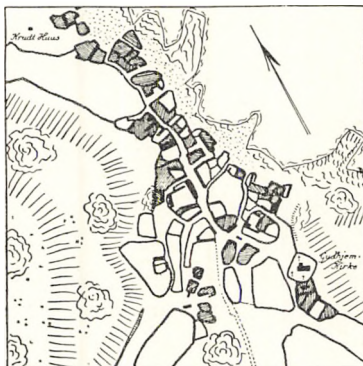

Fig. 10. Gudhjem kirke, situationsplan 1818.

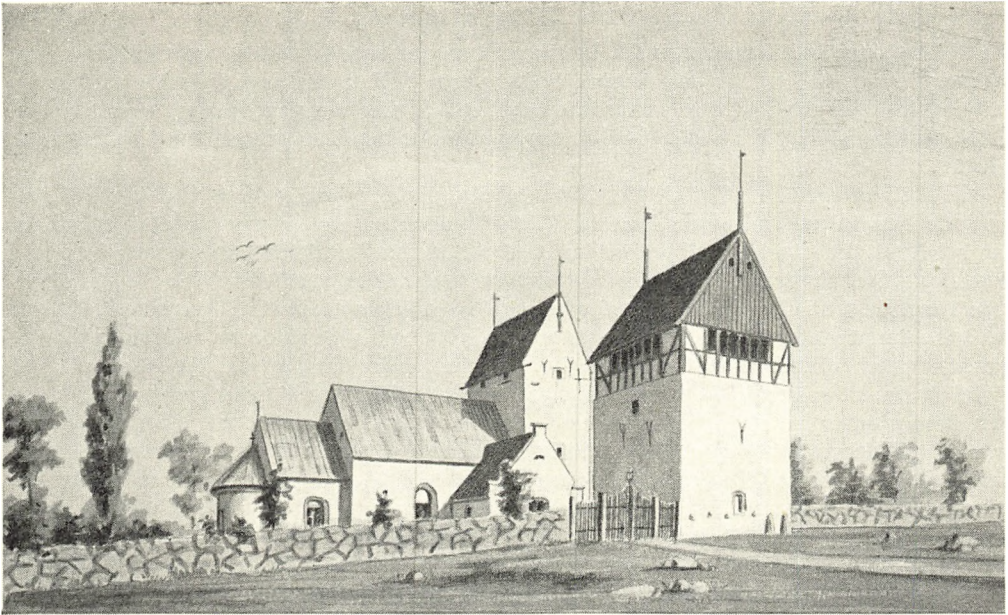

Fig. 1. Øster Marie. Den gamle kirke og klokketårnet, set fra nordøst.
Efter tuschering af Martin Borch 1874.

ØSTER MARIE KIRKE

BORNHOLMS ØSTRE HERRED

En gård i sognet omtales 1403 som liggende i »den Hellige Jomfrues østre sogn«, hvoraf man ser, at kirken i middelalderen var indviet til *Jomfru Maria*, og at man tidligt har føjet et Øster- til sognets og — her underforstået — kirkens navn, til adskillelse fra øens anden Mariekirke¹ (sml. Vester Marie, s. 223). Kirken har indtil reformationen tilhørt ærkebispens i Lund, men overgik ved recessen af 30. oktober 1536 til kronen², hvorunder den endnu hørte 1809³. I løbet af det 19. århundrede er den blevet selvejende. Ved Øster Marie kirkegård afholdtes Øster herreds ting, »udi et tinghus dertil forordnet« (Ravn).

Ifølge *sagn* skulle kirken have ligget på Bobakken, men de underjordiske, som boede her, rev om natten ned, hvad man havde bygget om dagen⁴.

Ved nedbrydnings- og rydningsarbejder i den gamle kirke er der blevet fundet en del mønter⁵, 1890 indleveredes 18 til Møntsamlingen, året derpå 9, og 1913 blev en enkelt mønt fundet i kirkeruinens kor, hvorved mønternes samlede antal kom op på 28. Langt over halvdelen er tyske, fra Lüneburg (1), Lübeck (1), Rostock (1), Stralsund (2), Mecklenburg (7), Pommern (3), Brandenburg (1) og den Tyske Ordens område (1), og af resten er 2 rigssvenske (den ene, slet bevarede, kan dog muligvis være norsk⁶), mens andre 2 stammede fra Gotland. Næsten alle disse udenlandske mønter er middelalderlige, fra 13- og 1400-tallet, idet der af senere mønter kun findes 2, en Stralsunder wittenpenning fra 1533 (den i 1913 fundne mønt) og en Lüneburger $\frac{1}{64}$ daler fra 1572. Af hele den broget sammensatte møntmasse, som klart illustrerer øens næringsvilkår i middelalderen, er kun 7 mønter danske, men heraf er de fleste sene skillinger fra Frederik 2.s til Christian 5.s tid, så at middelalderlig dansk rigsmønt kun er repræsenteret ved 3

eksemplarer, et mærkværdigt lille tal. Til gengæld er de to af mønterne, som må være slået i Lund og med fuld rimelighed henføres til Erik Plovpenning (1241—50), de ældste af dem, der indtil nu er fundet i kirken. Den ene mønt kendes forøvrigt kun i det samme eksemplar⁷ og har på aversen bogstaverne V F O, anbragt i de tre vinkler af et kors, hvilket viser, at den under alle omstændigheder må være præget i ærkebiskop Uffes funktionstid (1228—52). — Den tredje danske mønt er præget for Christoffer 2. i Lund.

Man har tillagt fundet af de to ældste danske mønter, særlig da af Uffe-mønten, afgørende betydning for kirkens datering⁸, idet finderen, Jakob Kornerup, har oplyst, at de fremkom ved sigtning af jordfylden under hovedalteret i kirkens apsis. Dette kan ikke bestrides, rigtigheden af hans iagttagelser heller ikke, men det lyser ud af Kornerups beretning, at alteret var blevet ombygget: »Under mit ophold i Østermarie lod jeg det gamle murede alter nedbryde i det håb, at jeg der skulle finde en relikvieæske eller gamle mønter, eftersom sligt vides at være blevet nedlagt i andre i middelalderen. Det viste sig da, at relikvieæsken var borte, og at der tidligere må have været søgt, eftersom flere mønter fra nyere tider fremkom. En mængde hensmuldrende stumper af egetræ, en enkelt med lidt spor af farve, nogle stumper af malet vinduesglas var det hele, der fandtes, indtil jeg kom ned i dybden og lod af fylden sigte igennem et stort sold. På denne måde lykkedes det mig at finde en nogenlunde velbevaret mønt, som lå under alterets fundament, så at den må være blevet nedlagt her ved kirkens opførelse⁹. Opmålinger, endsige billeder af det omtalte alter eksisterer ikke, en grund mere til at omfatte Kornerups fund med forsigtighed. Det viser blot, at kirken må betragtes som opført så tidligt, at det har været muligt at tabe en mønt, præget i ærkebisp Uffes regeringstid, i den, hvilket ikke er påfaldende.

1880 befandttes kirketårnets tilstand så faretruende, at »der ikke længere kan indstås for det« (Syn). Et særligt syn, som afholdtes 1885, og hvori Nationalmuseets direktør J. J. A. Worsaae¹⁰ og arkitekten H. B. Storck deltog, udtalte som sin mening, at kirketårnets tilstand forekom det så betænkelig, at synet måtte forkaste et foreliggende forslag til en istandsættelse, og at det ikke var muligt at angive nogen anden retningslinje for tårnets redning. Man betegnede rentud ethvert forsøg på en restaurering som livsfarligt¹¹, og måtte derfor tilråde opførelsen af et helt nyt tårn i forbindelse med en udvidelse eller ombygning af kirken¹². Nedbrydningen af tårnets øvre etager fandt derpå sted inden årets udgang med anvendelse af dynamit (Bidstrup). En situationsplan fra et af de nærmest følgende år viser, at den således åbnede lejlighed til at bygge en ny og betydelig større kirke ikke lodes ubenyttet, men tillige, at det oprindelig har været tanken at lægge den moderne kirke på det gamle sted, hvorved det i 1872 hovedindsatte, fritstående klokketårn kunne bibeholdes og atter, som oprindelig, komme til at gøre tjeneste som porttårn og hovedindgang til kirkegården. 1889 konstaterede ministeriet imidlertid, at det nu var meningen at placere den ny kirke således, at klokketårnet måtte falde, og derved forblev det¹³. Heldigt nok, thi da den nu fortsatte demolering af den middelalderlige kirke havde afsløret, at den mærkelige bygning havde besiddet, og endnu besad, så mange forbløffende og såvel for den kunstkæologiske som den tekniske sagkundskab hidtil ukendte træk, at man burde sætte ind på at bevare så meget som muligt af dens rester, stod hensynet til den ny kirke ikke mere i vejen. De tiloversblevne *ruiner* vedligeholdes nødtørftigt af Nationalmuseet.

Den moderne kirke blev indviet 18. oktober 1891.

Kirken ligger på jævnt terræn, nogenlunde midt i det store sogn. Før i tiden lå den omtrent ensomt op til hovedlandevejen, men den stationsby, som har udviklet sig ved den for ikke længe siden nedlagte Åkirkeby-Gudhjembane, er nu i færd med at nå kirkestedet.

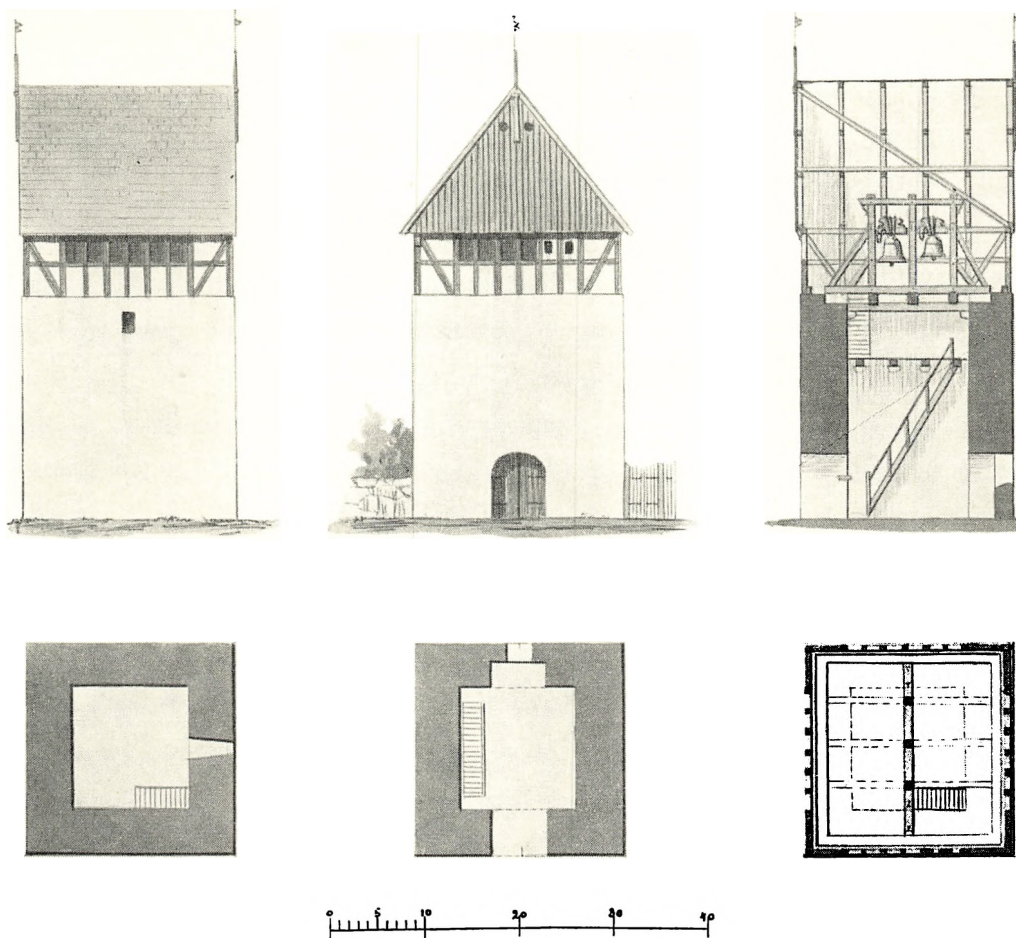

Fig. 2. Øster Marie. Etageplaner, længdesnit samt øst- og sydside (gavlside) af det 1892 nedbrudte klokketårn. 1:250 (målestok i fod). Forarbejde af Martin Borch til tegningerne i B. æ. K., pl. 22.

Kirkegården, som er reguleret, og i forbindelse med opførelsen af den ny kirke udvidet mod nord, er nu trapezformet, idet dens nordre smalside følger landevejen; mod syd er den i moderne tid blevet udvidet meget betydeligt i sin fulde bredde. Den hegnes af nyere og ny kløvstensmur, der på strækningerne om kirkegårdens gamle del formentlig er rejst stykkevis i anden halvdel af 1800-tallet. Et ældre kampestenstige omtales i kirkeregnskaberne, således 1814, da »50 favne af stengærdet om kirkegården« blev omsat. Sammensteds kan ses, at der i gammel tid var indgange fra alle fire verdenshjørner, idet den søndre og østre »luge« og en »luge til det nordre kirkegårdsgærde« omtales henholdsvis 1759, 61 og 75, og en kirkelåge mod vest nævnes 1834¹. Af de nuværende låger kan kun een have nogen alder. Vest- og nordlågen er moderne, derimod kan hovedindgangen i øst, som har dobbelt køre- og enkelt fodgængerlåge af træ,

snedkrede i sen empiremaner og ophængte mellem glatte stolper af Neksøsandssten, muligvis være den »gitterport«, man anskaffede 1855 (rgsk.).

Udvendig i hegnsmuren omkring den ældre del af kirkegården sidder overalt *binderinge*, hvoraf en hel del er ordnet i par. Mod øst er der ialt mindst 12 enlige ringe og 11 ringpar, af hvilke sidste de 2 er indsat i stolperne af et lille, gammelt bindingsværkshus, vistnok et vognskur, opført 1848 (rgsk.), som står i hegnet nord for kørelågen. På nordsiden og rundt om det i en bue førte nordvesthjørne er der 43 ringe, for det meste siddende uden videre regel, og mod vest findes nu 14 bindesteder med hver 2 ringe. Inden kirkegården blev udvidet har der også været bindesteder mod syd: 1857 blev »to sten med jernringe anbragt i kirkegårdens søndre gærde som bindested til to heste« (rgsk.).

Et uvist antal bindesteder har i ældre tid været betegnet med gårdnummer og ejerforbogstaver, og i nogle tilfælde har de også haft årstal indhugget i stenblokken, hvori ringen sidder. De bevarede sten er gennemgående blevet anbragt mere eller mindre tilfældigt ved hegnets ombygning.

Et ringpar sydligst i den gamle del af østdiget er markeret med: 36 SE og P. I. S. Lige syd for fodgængerlågen er der et bindested, som har et indhugget ANNO i den venstre og 1816 i den højre sten, og her er der mellem ringstenene indsat en stenplade med indskriften: »Den 27 Selveyer Esper Nielsen« (skriveskrift). Nord for det lille bindingsværkshus findes bindestedet for sognets kendteste gård, to Neksøsten, hvori med skriveskrift: »Binde Sted—for Kofodegaard«. Efter et bindested med ulæselige markeringer følger så holdepladsen for den 21 selvejergård (B. H. S.), og derpå, mod nord, lige op til digets østhjørne, en stenplade med H. M. L. 69 Selv. 1814 (skriveskrift). Herudover er der på nordsiden to sammenhørende sten, som nu er indmuret liggende, skilt fra hinanden (skønsvis i 3. og 5. bindested vest for nordlågen). At dømme efter stenedenes aflange form (125 × 25 cm) må de oprindeligt have stået oprejst som standere i det fordums kampestensdige. Disse bindestolper er hugget af Neksøsandssten og er med skriveskrift betegnet: 9. Selvey. C. J. S. og: 9. Selvey. 1823. Mellem disse adsplittede sten er der et steds i diget indmuret en meterlang stander af granit, med ring. — I vestdiget er der tilsyneladende kun een fuldt læselig sten: d. 17. 1813. N S.

Et par ejendommelige, standerlignende bindesten, med svagt tilspidsende langsider (80 cm × henholdsvis 45 og 30) og tildannede af 9 cm tykke plader af Neksøsandssten, står nu i kirkeruinens kor. De har begge et rundt hul 7 cm fra den smalle ende, på hvis kantflade den ene har gårdnummeret: 64 de Sel, og den anden initialerne: J. L. S. (skriveskrift).

I kirkegårdens nordre hegnsmur, brydende denne, stod indtil 1890—92 et stærkt fornyet *klokketårn* af sædvanlig bornholmsk type. Tårnets to etager høje kampestens underbygning var omtrent nøjagtigt dimensioneret som en

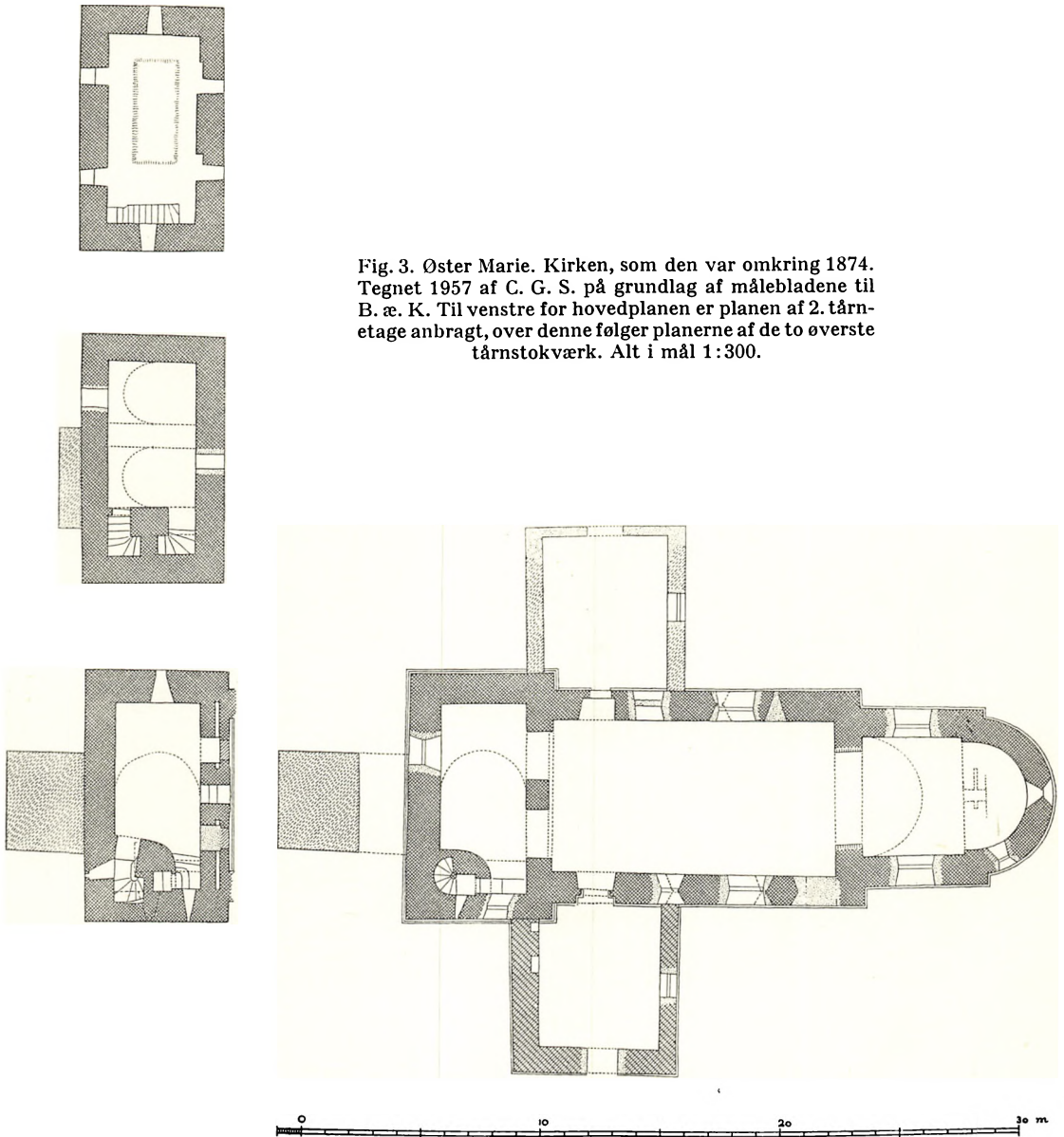

Fig. 3. Øster Marie. Kirken, som den var omkring 1874. Tegnet 1957 af C. G. S. på grundlag af målebladene til B. æ. K. Til venstre for hovedplanen er planen af 2. tårnetage anbragt, over denne følger planerne af de to øverste tårnstokværk. Alt i mål 1:300.

tærning, idet grundfladen holdt 6,95—7,15 m i kvadrat, mens højden, fraregnet en af granit muret erstatning for klokkehusets fodtømmer, var omkring 7,15 over terræn. Bygningen havde øjensynligt før i tiden gjort tjeneste som porttårn, hvilket fremgik af to ca. 185 cm brede, overfor hinanden anbragte gennemgange, en mod nord, som nu stod blændet med en mur (hvori en glug), og en mod syd, i hvilken der var indsat trækarm og dobbelt plankedør, altsammen

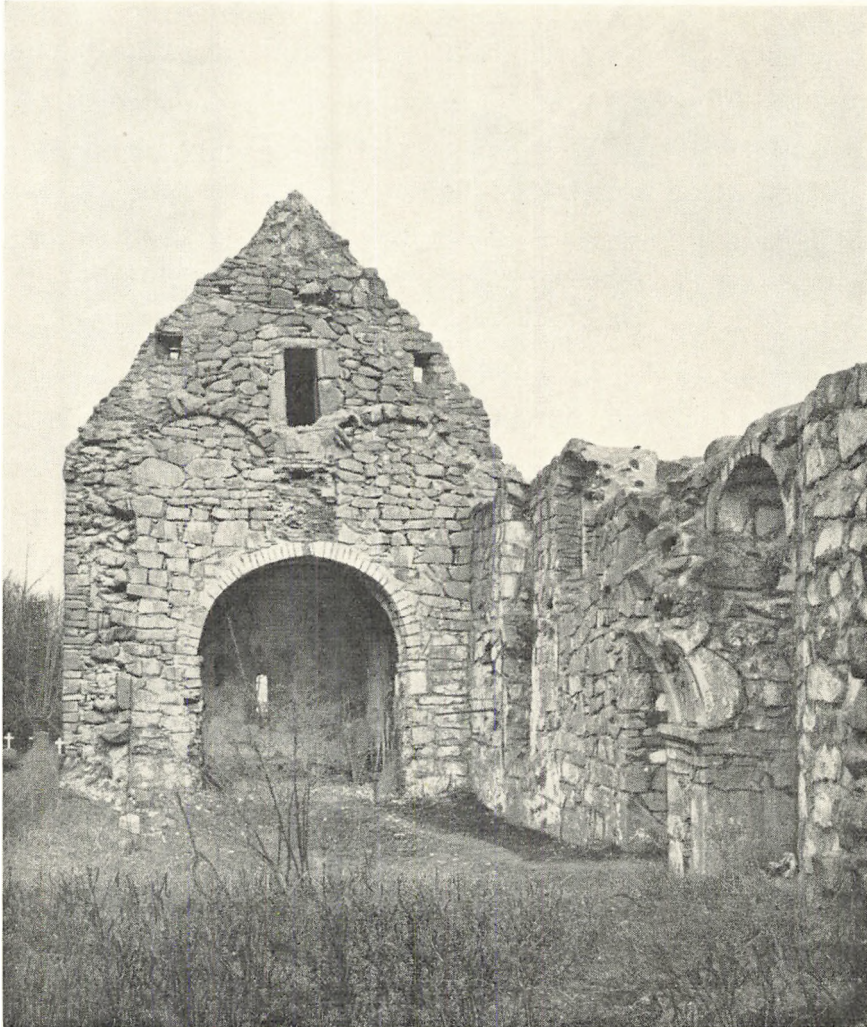

Fig. 4. Øster Marie. Den gamle kirkes ruin, set fra vest.

M. M. 1911

ændringer, ved hvilke underrummet — uvist hvornår — var blevet indrettet til materialhus. Portåbningerne har ikke oprindeligt været indrettet til at lukkes, idet karmene manglede anslagsfalske for døre. Buen over sydporten havde 1874 fladrund form (fig. 2), et træk, som dog ikke var oprindeligt. Hele tårnets ydre murskal var nemlig blevet fornyet 1872, hvilket årstal stod at læse i façaden lige over porten, og buestikket må ved den lejlighed være blevet forvansket, også i det indre, hvor man så rester af et omløbende kragbånd. På en ganske vist ikke i fast målestoksforhold tegnet, men alligevel tillidvækkende opstalt, udført af Uldall i oktober 1871, er portåbningen fremstillet med rund bue, og her når kragbåndene helt frem til og afsluttes i plan med façaden. De nævnte

Fig. 5. Øster Marie. Den gamle kirke under nedbrydning, set fra øst.

enkeltheder ville måske gøre en datering af tårnets underbygning til den ældre middelalder forsvarlig (sml. Å kirke, s. 134), hvis man kunne være sikker på, at kragbåndene ikke var rå og næsten utildannede sten, som tilsyneladende gengivet hos Uldall, men derimod smukt skråkantede, således som Martin Borch har vist profilresten i det indre, under buens vestre vederlag, på sit måleblad til det lille længdesnit i B. æ. K. (sml. fig. 2)².

En trætrappe langs vestvæggen i det indre førte op til en ganske lav *mellem-etage* øverst i tårnunderbygningen. Stokværkets fire gulvbjælker bandt ikke ind i murværket, men var lagt på konsoller, dannede af flade, kløvede sten. Af lysåbninger fandtes blot en lille firkantet glug i øst.

Øverste etage, *klokkestokværket*, bestod af det sædvanlige, lille bindingsværkshus, her på 5×5 fag, hvis efterhånden bortrådnede fodtømmer tid efter anden var blevet erstattet med murværk, således 1858, da »en ny fod af sten opføres i stedet for fodtræet på klokketårnets vestside«. Alt fodtømmeret har sikkert nok været udskiftet 1861, eftersom man nævnte år var nødsaget til at sikre stolperne mod udskridning ved at fastbolte »forstytningsstømmer« (sml. Ny kirke, s. 200 f.) forneden langs indervæggen mod nord, øst og syd (rgsk.). På alle fire sider var der skråt støttetømmer i hjørnefagene, duk og opløber (henholdsvis under og over de vandrette løsholter) i de tre midtfag. Det enkle tagværk havde tjærede brædegavle over indgangssiderne. Tagkonstruktionens gavlbinding, som var kraget ud, støttedes af flade, profilerede konsoller, antagelig fra midten af 1800'erne, fastgjort med nagler til hjørnestolperne. Tagfladerne, som indtil da havde været spåntækte, blev 1870 inddækket med skifer³. Gavlspidserne kronedes af brandstænger med smedede vindfløje.

Klokketårnets østside var 1840 så faldefærdig, at muren (o: ydermuren) på denne side, i en højde af 9—10 alen og i en bredde på 5, blev udsat til ombygning af nyt. 13. marts 1871 styrtede den vestre sidemur ned, hvilket medførte, at man året efter skalmurede alle fire sider med kløvet granit. Tårnets værdi som arkitekturminde må derfor have været en hel del forringet, da det blev nedbrudt i forbindelse med rejsningen af den ny kirke.

Den moderne kirke (arkitekt Andreas Clemmensen), en stor dyster bygning af stenbrudsgranit i romanske stilformer, ligger helt mod nord på kirkegården, strækkende sig henover den plads, som før indtoges af klokketårnet, hvis sten blev anvendt i nybygningens fundamenter og bagmure.

Af den indtil 1885 næsten fuldstændig bevarede *middelalderlige kirke*, som i kraft af sine ejendommelige, med sjælden konsekvens gennemførte hvælvingskonstruktioner, må regnes blandt det gammeldanske områdes mærkeligste arkitekturminde, står nu omtrent halvdelen tilbage som ruin. De nedbrudte partier kan beskrives nogenlunde udtømmende på grundlag af Brunius og B.æ.K., for en del meget vigtige enkeltheds vedkommende suppleret af iagttagelser, berettet af havneingeniør H. Zahrtmann (som førte tilsyn med nedbrydningen af tårnet), Jakob Kornerup og Andreas Clemmensen⁴, hvis oplysninger for en væsentlig del er meddelt ham af entreprenøren, Mathias Bidstrup.

Kirken var *romansk* og bestod af apsis, kor, skib og bredt vesttårn af skånsk type, og så vidt man nu kan dømme var alle disse bygningsafsnit opført i een og samme byggeperiode. Af tilbygninger var der kun de to våbenhuse, et romansk mod syd og et i 1870 udvidet våbenhus mod nord, som formentlig stammede fra den senere middelalder. Når undtages, at skibets hvælvinger engang i 1400-tallet havde måttet vige for et fladt træloft, som atter, i 1848, havde måttet vige for et tøndehvælv af træ, og at korets tag var blevet omlagt,

var der ikke blevet foretaget ændringer ved kirkebygningen af ødelæggende natur.

Som man endnu kan se, har byggematerialet hovedsagelig været kampesten, sankede fra markerne, og i mange tilfælde anvendte uden videre tilretning. Marksten har endvidere i ikke ringe udstrækning været benyttet til enkeltheder, såsom døre og vinduer, men her har dette materiale været helt fagmæssigt tildannet, som det synes glathugget med spidshammer, og optræder sammen med lige så velbehandlet silurkalk. I ruinen ses kalkstenen anvendt i de enklere ledføjninger, overvejende således i soklerne, og ellers der, hvor profilerne er enkle eller relieffet fladt. Hvor soliditet har været nødvendig har man holdt sig til granitten, korets profilerede konsolgesims er eksempelvis af dette materiale, man sammenligne de utildannede konsoller af silurkalk under Knuds kirkes tagudhæng (s. 183 f.). Til det oprindelige kortag er der brugt Nekso-sandsten. Det ses, at de forskellige materialer er benyttet med skønsomhed, og teknikken er ingenlunde primitiv. Murfladerne er ganske vist grove, men i disse er stenene sat omhyggeligt i plan, såvel udvendig som indvendig, og ifølge Clemmensen var der i de nedbrudte partier sørget for god forbindelse mellem de to yderskaller ved at der jævnlige var indlagt bindere. Ved nedbrydningen traf man hyppigt på vandrette byggeskel, dannede ved udligning med en slags beton — små strandsten i kalkmørtel — men heller ikke her var disse lag synlige i murenes yderflader (sml. Rø, s. 366).

I de tunge hvælvingskonstruktioner skal silurkalken overveje, men også her finder man kamp og desuden lidt sandsten. Stenene er nogenlunde kileformede, men dog almindeligvis lidet tildannede. Hvælvene er støbt på buestillinger, hvis forskallinger har været anbragt løst, hvilket flere steder røbes af brædder aftryk i mørtelen, som er flydt ud på forskallingen under stenene. Mørtelen er gullig og meget fed, på grund af sine hydrauliske egenskaber så overordentlig fast, at man i dem må se den egentlige tekniske forudsætning for, at hvælvinger af en i den grad frejdig konstruktion har kunnet holde.

Som ruinen endnu viser, har alle kirkens fire bygningsafsnit haft skråkantet sokkel. Bortset fra et par små spring, hvoraf et findes lige øst for sydportalen, ligger skråkanten under apsis, kor og skib i samme plan. Under tårnruinerne, hvor de oprindelige forhold nogle steder er udvisket af senere istandsættelser, er skråkanten imidlertid anbragt ikke så lidt højere, et træk, som meget vel kan være tilsigtet, idet profilet her indgår i en dobbeltsokkel, ret nøje svarende til den på Å kirkes tårn (s. 146). Dobbeltsokkelens øverste led har været formet som en stor rundstav, men hvor denne har været udført af silurkalk, er profilet omtrent ukendeligt på grund af forvitring. Særlig gælder dette tårnruinens eneste bevarede vesthjørne, det søndre, som muligvis er fuldstændig ommuret. Mindst ødelagt er dobbeltsokkelen på tårnets sydøsthjørne, inde i våbenhuset,

hvor den støder op til skibets sydmur. Her, i det indadgående hjørne synes murværket over sokkelen, så højt det står bevaret, helt regelmæssigt, intet vækker mistanke om, at tårnet kunne være en senere tilføjelse, og når nu såvel Bidstrup som Clemmensen stiltiende går ud fra, at det var oprindeligt, er det rimeligvis udelukket, at skibet kan have haft en ældre vestgavl. To helt ens, veltilhugne granitkvadre af tærningform, som nu opbevares i kirkeruinens kor, må vel så stamme fra tårnet. Begge stenene har på fire sammenstødende kanter et rundstavprofil, svarende til det i tårnsokkelen, og forkrøbbet på en sådan måde, at det først følger en af tærningens lodrette kanter, dernæst løber om på to efter hinanden følgende vandrette kanter, og sluttelig løber ned i jorden langs den lodrette kant, som er diagonalt modstillet den første. De to sten, som ifølge Zahrtmann har været anvendt sekundært, som blændmur i lugeåbning i tårnets 4. stokværk, må uden tvivl være sokkelsten, eller rettere selvstændige hjørneprydelser, som oprindeligt har siddet nederst på tårnets vesthjørner, nedenunder, ikke i sokkelen, hvorfra de — som fundforholdene viser — må være blevet fjernet temmelig sent. Måden, hvorpå disse yderst sjældent optrædende enkeltheder har været anbragt, fremgår af et par sydsånske landsbykirker, som har bevaret tilsvarende, omend lidt enklere, profilerede detaljer. De skånske hjørneklodser er af den særeste virkning og beskrives træffende af Brunius som: »skråkantiga framsprång, som likna skåpfötter«⁵.

Kun eet af kirkens romanske vinduer er fuldt bevaret, det bredt smigede, forholdsvis lave apsisvindue, hvis lysning måler 94×28 —30 cm. I koret har der været et oprindeligt vindue i hver af langmurene, men de er blevet fortrængt af hvert sit store, i 1800'rne udbrudte, moderne vindue, så at man nu kun sporer en smule af det romanske nordvindues stik. I skibet blev alle romanske vinduer påvist og undersøgt 1890—91, det viste sig da, at de havde siddet uregelmæssigt fordelt. Af større vinduer af almindelig romansk karakter har der været 3. Mod syd var der 2, som begge er blevet genfremstillede 1939 af C. M. Smidt, mod nord derimod kun eet, som kendes fra en opmåling af Bidstrup, og har siddet midt i nordmuren, ude af takt med de to sydvinduer. Vinduernes proportioner er udpræget slanke, især er lysningerne ekstremt smalle (138×15 cm); sålbænkene er omtrent vandrette udvendig, men har ret stærkt fald i det indre. Udover de nævnte vinduer af normal form blev der fremdraget to mindre lysåbninger, som uden tvivl har haft særlig funktion. De sidder begge lavt, helt østligt i hver sin langmur, skævt over for hinanden. Den nordre, en udvendig kun 45 cm høj, knap 24 cm bred, retkantet sprække med brede, indvendige smige, sad godt 2 m over sokkelen, var afgjort oprindeligt og genfremstillede 1950 på grundlag af en opmåling af Bidstrup, i forbindelse med en partiel genopførelse af skibets nordmur. Den søndre lysåbning kan have været indrettet senere, ikke udelukket dog endnu i romansk tid. Den

sidder lavere, kun 120 cm over sokkelen, har ligeledes været retkantet, men med smig til begge sider. De to åbninger har sikkert skullet skaffe bedre lys til kirkens i 1890 forlængst nedbrudte sidealtre.

Af kirkens to *portaler* har den bevarede søndre været den mest kultiverede. Den er dog ingenlunde rigt udstyret, men virker stærkt ved sine få, kraftigt udformede detaljer. Portalens forhjørner brydes af en bred og dyb fals, som er ført rundt i bueslaget, hvis stiksten er store. Såvel skibets skråkantsokkel som de i underkanten hulede kragbånd, hvormed portalens vederlag markeres, er forkrøbbet om falsens led. Falsbundene — karmsiderne foran de nu bortbrudte døranslag — er formet som store trekvartsøjler, af hvilke den højre er hugget i een lang granitsten, mens der til den venstre søjle er benyttet flere stykker silurkalk. Søjlerne baser er nærmest løgformede, kapitælerne af udvandet tærningstype, beslægtede med dem i Rø (sml. s. 370, fig. 5). Detaljerne i den venstre, i silurkalk hugne søjle, er finest gennemført, således er det nedhængende ornament, som kun findes antydnet på den højre base, her fuldt udarbejdet, og halsringen derover er formet som en tovsnoning. Falsleddet i bueslaget over søjlestillingen er rundet; det omgiver et glat tympanon, som uden tvivl oprindeligt har været båret af profilkonsoller. — Portalens inderparti var meget ødelagt, det har nu smige og er afdækket vandret med to rå, udkragede sten, som bærer en tredje, lige så utildannet.

Nordportalen, som blev opmålt af Bidstrup, har været et simpelt, rundbuet hul. I det ydre bestod hver af portalsiderne af een vældig, kantrejst granitplade, som var afsluttet med silurkalks knægte, der øverst havde et lille rundstavprofil ind mod dørlysningen. Såvel dørstikket, som det lidt tilbagerykkede, glatte tympanon var af kalksten. Som vandret afdækning over de svagt smigede inderkarme lå runestenen Øster Marie 6 (sml. nedenfor).

Gesims af sten (granit) findes såvel på apsiden som på langsiderne af koret. Apsisgesimsen består af to led, begge udkragede, det nederste med rundstavprofil, det øverste skråkantet. Korgesimsen er mere kompliceret og sjælden, idet hovedleddet består af en udkraget rundstav, som opadtil afsluttes med en høj platte, der igen med regelmæssige mellemrum brydes af fremspringende, hulkantprofilerede konsoller. De sidste må oprindeligt have båret et tredje udkraget led, som formentlig har været skråkantet og har dannet tagskæg under korets oprindelige, massive stentag. Således er i hvert fald tilfældet med den lidt rigere profilerede, men ellers helt tilsvarende korgesims i Valleberga kirke i Sydskåne⁶, som har haft stentag, båret af et tøndehvælv, over koret. — Skibet havde ingen muret gesims i 1874, og ved undersøgelserne 1890—91 er der ikke fremkommet nogen antydning af, at forholdene her oprindeligt kan have været som ved korets murkrone.

I kirkens oprindeligt helt hvælvede *indre* har de romanske gulve ifølge Clem-

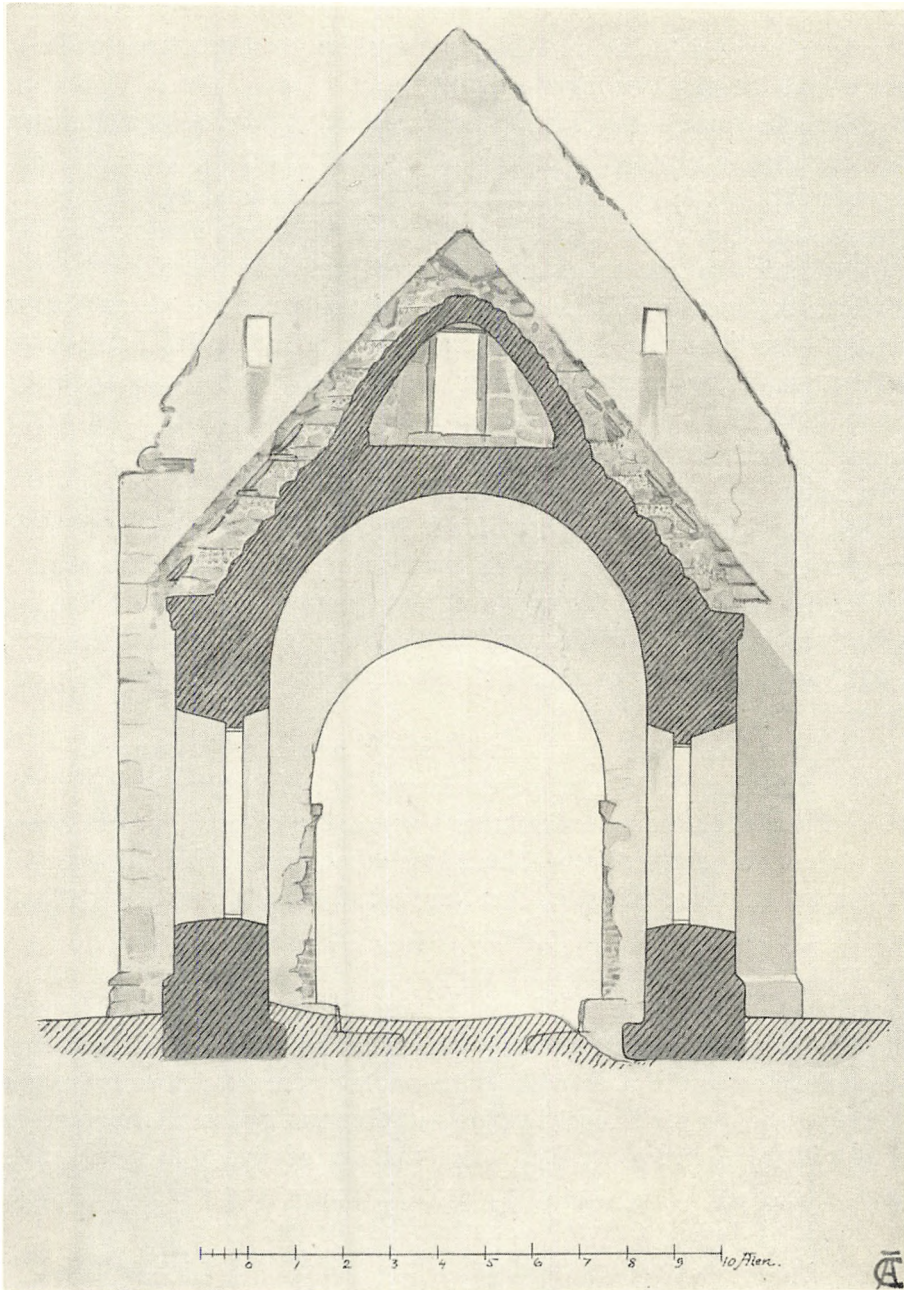

Fig. 6. Øster Marie, den gamle kirke. Tværsnit af koret, set mod vest.
Efter opmåling af Andreas Clemmensen 1892. (1:100).

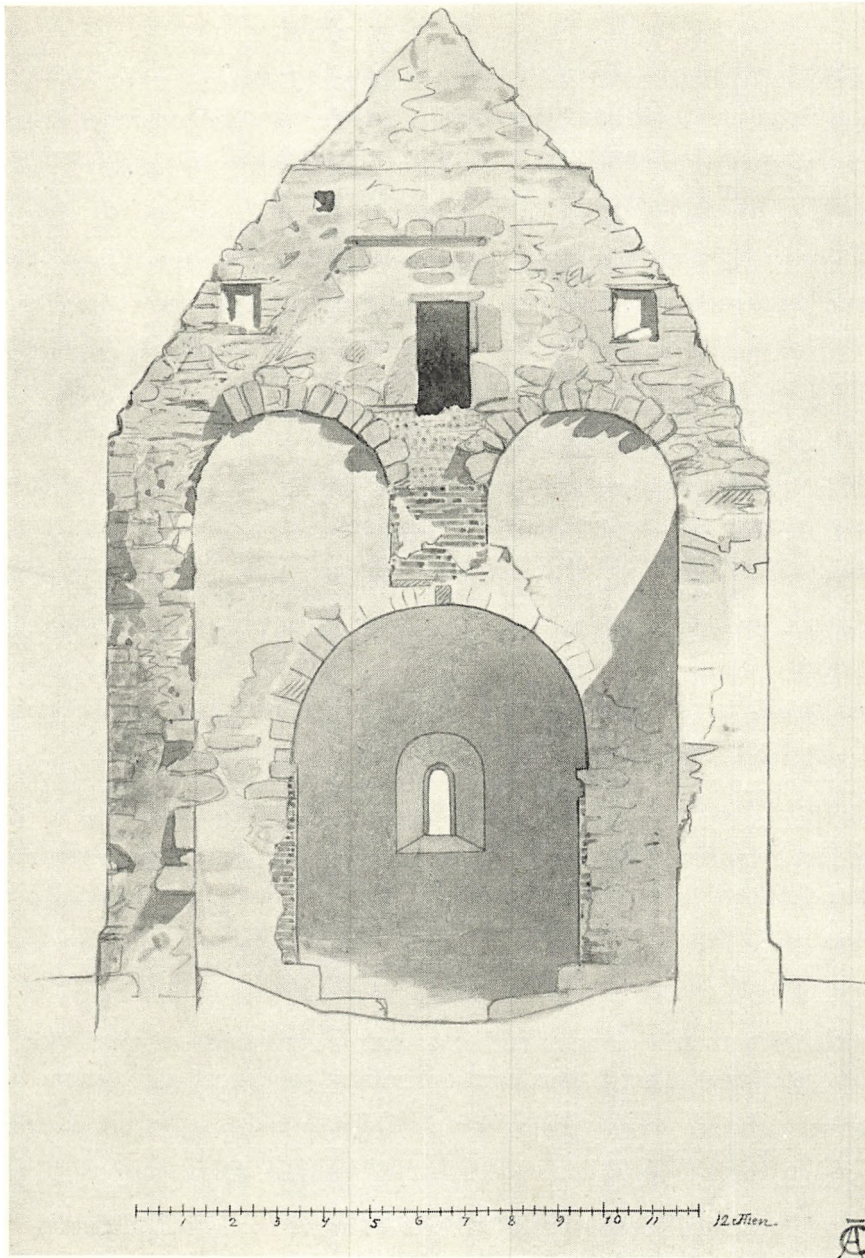

Fig. 7. Oster Marie, den gamle kirke. Triumfgavlen, set fra vest.
Efter opmåling af Andreas Clemmensen 1892. (1:100).

mensen »vistnok været af sten, større og mindre stykker faststampede i kalkmørtel, som en slags beton«. Kornerup har på et løseligt udført tværsnit af kirken angivet gulvniveauet i apsiden som liggende et trin hævet over skib og kor, men da alteret, som stod her, næppe kan have været oprindeligt (s. 450) bør man regne med, at apsisgulvet kan være blevet omlagt og hævet.

Over apsisrundingen hvælver sig endnu den oprindelige halvkuppel, og koret dækkes af et jævngammelt tøndehvælv af sædvanlig bornholmsk type, men anbragt ualmindelig højt. Hvælvets isselinje ligger mindst 130 cm over korets romanske murkrone (fig. 6), og så højt over apsisbuens top, at der i væggen over denne har kunnet anbringes en lille, firkantet smutdør, som har ført ud til korrundingens tagrum. I åbningens sider er der slidser og glidefalse til en nu fuldstændig bortrånnet skydelem, som må være blevet indmuret på sin plads ved kirkens opførelse (sml. grundplanen fig. 3).

Den lille gennemgang er ikke ubetinget nødvendig — endnu den dag i dag er flere bornholmske apsisstagværker utilgængelige — det kan ikke være den, som har tvunget korbvælvingen til vejrs. Den måde, hvorpå der her er disponeret, viser tydeligt, at det fra første færd har været hensigten at inddække koret med det mærkelige tag af sten, hvis rester blev påvist af Andreas Clemmensen 1890.

Ovenpå korbvælvets er der bygget et lille kammer (fig. 6), som belyses sparsomt af en smal sprække øverst i korets østre taggavl (fig. 5). Loftshøjden er kun et par meter og der er ingen egentlige vægge, men gulvet er jævnt stenlagt, og i vest findes der en ret bekvem dør, som har kunnet stænges mod skibets tagrum. Det har uden tvivl været muligt at benytte kammeret som gemmest, om ikke i det daglige, så dog lejlighedsvis. Men rummets hovedformål røbes af det spidsbuede tværsnit som viser, at kammeret først og fremmest må vurderes som et *aflastningshvælv*, der har lettet den svære tagkonstruktion for mindst et par og tyve tons.

Aflastningskammeret danner endnu sammen med korbvælvets tykke buefodder to ret jævne, skrå flader, som oprindeligt har været afrettet med kalkbeton og belagt med sandstensplader. Sporene af den romanske tagklædning skal være bevaret; er dette tilfældet, dækkes de nu af et ganske vist nødvendigt, men lidet pynteligt paptag. Ifølge Clemmensen skal de romanske tagplader have været lagt med megen omtanke, »utvivlsomt på den måde, at der med visse mellemrum er lagt et vandret lag af den . . . omtalte beton og herover en række sandstensfliser i vandret stilling med kanten i tagflugten; ovenpå dette lag er derefter henmuret en række sandstensfliser, stillede skråt efter tagets retning, og mellem disse og hvælvingen er udfyldt med murværk, således at det næste betonlag ligger lige med overkanten af de skråtstående fliser. Disse dækkes altså af den næste række vandrette fliser, på hvilke der igen er muret . . .

fliser i skrå stilling, og så fremdeles (fig. 6). Afstanden mellem de vandrette lag er ikke nøjagtig ens, men svarer . . . til den størrelse, i hvilken sådanne sandstensskaller . . . almindelig forekommer.

Da det i vort klima ikke lod sig gøre at give taget så ringe skråning, at man over korhvælvingen kunne lægge fliser således, at den ene dækkede ud over den anden [sml. dog Knuds kirke, s. 184, fig. 4], har man altså for at danne en stejlere tagflade, i stedet for at mure en kompakt masse på toppen af hvælvingen, hvilket ville give en altfor stor vægt, dannet skråningen ved en mindre hvælving ovenpå, og derefter anbragt tagfliserne på en måde, der forhindrede en nedskridning⁷.

Massive stentage har været meget sjældne i Norden, udenfor Bornholm findes de kun i tre skånske kirker⁸, også her er de forlængst sat ud af funktion. Øster Mariæ kortag er utvivlsomt den bedst gennemtænkte nordiske konstruktion af denne art, idet man nemlig kender irske og franske, men ingen hjemlige paralleller⁹ til det lille, hvælvede aflastningskammer. Tagets sandstensplader har formodentlig i sig selv været brogede, og de må have frembudt ypperlige betingelser for en storartet vegetation af mos.

Af kirkens skib er triumfgavlen bevaret helt til kippen, sydmuren næsten til gesimshøjde, alt det øvrige forsvandt i 1890—91, dog er nu, som anført, en mindre del af nordre langmur genopført efter de gamle opmålinger. Årsagen til at nedbrydningen, som begyndte i nordvest, blev så omfattende, må være den, at det ikke har været muligt at se og på rette måde tyde et par mærkelige hvælvingsspor i triumfgavlen, før denne stod helt blottet. Gavlens romanske detaljer fremtræder ikke mindre klart i vore dage; efter at vejrliget har bortgnavet de nyere pudslag og teglstenslapninger i triumfbuen er det tilmed blevet lettere at give et i hovedtrækkene rigtigt billede af buens oprindelige udseende.

Den store, brede *korbu*e har monolitte, hulkantprofilerede kragbånd. Bueslaget er rundt, dog lidt uregelmæssigt i kanten mod skibet, hvor der i stikkets issepunkt sidder indklemmt en træklods, vel snarest en opkiling, foretaget under en senere reparation. Stikket er af silurkalk og sat af forholdsvis korte sten, der ikke overalt når sammen i buens underflade, så at der nogle steder er fremkommet temmelig brede, uregelmæssige stødfuger, som man ved opførelsen har udfyldt med flækker og mindre sten, ligeledes af silurkalk. Dette uregelrette forbandt findes dog hovedsagelig i partierne nede over kragbåndene, højere oppe er stikket mere omhyggeligt muret og af mindre sten, og skifterne er her gennemløbende, med tættere fuger. Flygtigt set kan teknikken virke skødesløs, men den er ikke ualmindelig på Bornholm, arkadebuerne i Østerlars kirkes indre pilleorden («ovnen», s. 400) er således muret på tilsvarende vis. Uregelmæssighederne ville have haft en større udstrækning og være af en helt anden karakter, hvis bueslaget, som antaget af C. M. Smidt, oprindeligt havde stået

Fig. 8. Øster Marie.
Den gamle kirkes ruin. Sydportalen, set udefra.

Hude fot.

lukket med en tyndere indskudsmur, et spejl, og dette senere var blevet fjernet¹⁰. Man måtte i så fald kunne påvise senere lapninger på bueslagets underside (foretaget med munkesten, sml. nedenfor), og da spejlet under alle omstændigheder måtte være blevet opmuret først, og derpå uvægerligt ville være blevet anvendt som buestilling ved sætningen af stenene i de to buekanter, måtte disses lejefuger komme til at ligge helt tilfældigt i forhold til hinanden. Det gør de ikke, der er mange gennemløbende fuger, og det er dog evident, at kragbåndene er hugget af hver sin hele sten, ikke af to korte, og at de har profil også på midten, i murlivet af det supponerede, indskudte spejl. Et sådant har

for øvrigt næppe heller været nødvendigt af bygningstekniske grunde. Den østligste bue i den arkademur, som oprindelig delte skibet på langs og har båret de nedenfor omtalte tøndehvælv, kan ikke have været nogen fuld rundbue, sandsynligvis har derfor trykretningen i arkadens vederlag over korbuen snarere været horisontal end lodret, det er da ikke rimeligt, at korbuen har været overvættets stærkt belastet.

Den fremsatte teori har imidlertid næsten truffet det rette, idet der ikke kan være tvivl om, at det nederste af triumfbuen virkelig i romansk tid har været spærret med en oprindelig skillemur, som dog må opfattes som en *muret korskranke* af ikke usædvanlig art (sml. S. Peders kirke)¹¹, og som ingen betydning har haft for bygningens stabilitet. Skrankens højde findes ret nøje angivet ved udstrækningen af en skalmuring med munkesten, som i 1890 helt dækkede korbuens vanger, men nu er ved at falde ned. Sten fra dette sekundære murværk sidder endnu indproppet i de huller og uregelmæssigheder, som er opstået i korbuevangerne, da skillemuren blev taget bort, og opad kan lapningerne følges indtil ca. 50 cm fra kragbåndenes underkant. De små murflader over denne linje er romanske. I den oprindelig vel omkring 2,50 m høje mur har der været døre, hvis plads fremgår af et par fremspringende kvaderhjørner nederst ved foden af korbuevangerens østhjørner. Stenene, som markerer beliggenheden henholdsvis af den nordre dørs nordkarm og af den søndres sydkarm, står nu blottet efter at terrænet i kirkeruinen er blevet sænket. På oversiden af korbuens fundament, som ligger nogenlunde uforstyrret, kun gennembrudt på midten af senere begravelser, findes der mørtelaftryk af andre sten, og man kan se, at de nævnte karme på siden ind mod skibet har haft døranslag, rimeligvis, som formodet af Smidt, udstyret med småsøjler. Det er i hvert fald ikke muligt at foreslå nogen sandsynligere oprindelig plads i kirken for det i B.æ.K. pl. 21 afbildede lille søjlekapitæl (hvis former er beslægtede med sydportalens), som 1874 blev fundet ved sognets gamle skole, men nu henligger i kirkeruinens kor.

Skrankedørens bredde har været ringe. I korbuens nordre vange ser man endnu det inderste af et 10—11 cm i kvadrat målende glidehul til en stængebom. Beregnet i forhold til den markerede flugt af den nordre dørs inderkarm må bomhullet oprindelig have været 104 cm dybt, hvoraf man kan skønne, at dørlysningsen i det højeste kan have været omkring 80 cm bred. Det er naturligvis muligt, at gennemgangene har været endnu smallere, men selv hvis man holder sig til det anslåede lysningsmål, vil man finde, at pillen mellem skrankedørene må have været så bred, at der foran den eller op til den har været rigelig plads til det Helligkors alter, som kirken næppe har manglet. Hvorledes skrankemuren ellers har været udformet må forblive et åbent spørgsmål, man bør dog som en ikke fjern mulighed nævne, at skranken kan have stået som bagvæg

under et lektorium, hvortil der kan have været indrettet opgang i dens bortbrudte midtparti (sml. den af Thurah omtalte hule pille i Rø kirke, s. 369).

Kirkeskibet havde indtil 1890 et gibset trætondehvælv fra 1848, som omtrent nåede op til tagværkets hanebånd. For enderne af dette træhvælv var såvel væggen ind mod tårnet som det hertil svarende, halvrunde felt over triumfbuen beklædt med en gibset forskalling, som i hvert fald sidstnævnte sted var blevet anbragt for at dække over et par store pukler i gavlens murflade. Kornerup, som egentlig skulle beskæftige sig med de fremkomne spor af kalkmalerier, blev opmærksom på uregelmæssighederne og gav sig til at undersøge dem nøjere, det viste sig da, at der her i triumfgavlen fandtes rester af to afbrudte, jævnhøje tøndehvælvninger af kamp (fig. 4 og 7), »hvis enkelte sten er indmurede i gavlen og springer frem for denne i forskellig længde, så at hvælvingerne sikkert må have været murede samtidig med det øvrige murværk« (Clemmensen). Det nederste af hvælvingssporene var bortbrudt i plan med vægfladen, som det senere blev klart, i forbindelse med indlægningen af et senmiddelalderligt træloft, og under dettes bjælkehøjde fremkom der midt over triumfbuen, nående helt ned til dettes stik, en omkring 120 cm bred udbrydning, som stod udfyldt med senere murværk af munkesten (fig. 4 og 7). Udbrydningen står særlig tydeligt nu, efter at så meget af tilmuringen er forvitret bort; dens lodrette sider er forlængelser nedefter af hvælvingssporenes inderkonturer.

Kornerup lod derefter grave i langhusets gulv og fandt her to fundamenter, stammende fra firkantede piller, som havde stået i skibets midtlinje. Om sine iagttagelser indberettede han, at de efter hans opfattelse afgav bevis for, at »Østermarie kirkes langhus i sin ældste skikkelse har været dækket med to parallelle tøndehvælvninger, hvilende på to midtpiller og på to konsoller, af hvilke den ene har været indskåret i væggen over korbuen, den anden i tårnets mur. Desværre var dette sidste parti allerede nedrevet, da jeg indfandt mig på stedet. Den omtalte bedækning med to . . . tøndehvælvninger er usædvanlig — thi den kan ikke sammenlignes med de ikke sjældne indbygninger af to rækker hvælvinger i kirkerne — men det må vel her erindres, at Bornholms kirker skiller sig ud fra de andre danske ved en hyppig anvendelse af tøndehvælvninger både i tårnene, korene og rundkirkerne«.

Kornerups tydning af hvælvingss- og pillersporene var et plets kud og den indeholder alt, hvad med sikkerhed tør siges om skibets hvælvingssystem. Pillefundamenterne er endnu til stede, men der synes at mangle en del sten. Kornerup oplyser, at det østre fundament allerede dengang var forstyrret (af senere begravelse), men at han fandt det vestre vel bevaret, »afstivet med skærver«, og at det var aflangt firkantet, 125 × 172 cm, mærkelig nok vendt med den største udstrækning på tværs af kirken. Det følgende år tog Bidstrup nogle mål på pillefundamenterne og kom til det resultat, at de var »ubestemte, men an-

sættes til 2 alen 12 tommer (157 cm) i firkant«, og at der fra triumfvæggen til det første fundaments midte var omkring 4,30 m, til midten af det andet 8,30 m. Af Bidstrups mål, som Clemmensen har benyttet, fremgår tydeligt, at bueåbningerne i langskillerummet ikke kan have været lige brede. Som sporet over korbuen viser, har skillerummets tykkelse været 120 cm og de murede piller må have været dimensioneret i overensstemmelse hermed. Går man ud fra, at der har stået kvadratiske piller med denne sidelængde midt på fundamenter af den størrelse og beliggenhed som Bidstrup angiver, får man følgende buebredder fra øst til vest: 3,70, 2,80 og 3,00 m. Den østligste arkadebue har således været adskilligt større end de næst følgende. På det rekonstruerede længdesnit af kirken, som Clemmensen har offentliggjort, træder forholdet ret tydeligt frem, men er dog knap så udpræget, som det burde være, idet Clemmensen har anbragt den østligste pille så yderligt som muligt på pillefundamentet. Den store østbue må være fremtvunget af hensynet til de i skibets østende stående altre, særlig Helligkorsaltret midt for triumfbuen. Der har endvidere været tilstrækkelig plads til det ovenfor nævnte lektorium.

I Clemmensens trykte redegørelse for Øster Marie kirke optræder skibet med et uhyre stort og tungt stentag af samme konstruktion som kortaget. Begrundelsen for dette udstyr er følgende: »I østgavlen stod det oprindelige murværk endnu ganske uberørt indenfor en linje omtrent efter korets tagflade. Det var fuget ganske i lighed med kirkens øvrige murværk. Udvendig kunne man se enkelte sten umiddelbart over tagfladen, som øjensynlig endnu sad på plads i det oprindelige murværk. Ind mod kirken aftog gavlen i tykkelse efter en buet linje af lignende form som taghvælvingen over koret. Resten af gavlen er senere murværk; det findes iblandet enkelte stykker teglsten, mørtelen er af en anden beskaffenhed, og udførelsen af arbejdet er mindre omhyggelig. Dersom der, som det må antages, over skibet har været et lignende stentag som over koret, ville man ved at fjerne det være nødt til at fjerne netop så meget af gavlen som det viser sig at være senere påmuret. . . . Efter hvad der nu er kommet frem i Øster Marie kirke, må grunden til en sådan tvedeling af skibet uden tvivl søges deri, at man, for at anvende samme konstruktion af taget som over koret, har villet borttage noget af den øverste hvælvingens tryk fra sidemurene, her hvor afstanden mellem disse var større. Istedet for den ene hvælving med det hule tagrum over, har man derfor muret to hvælvinger ved siden af hinanden, og midt over disse igen en tilspidset hvælving, hvorved man dannede tagskråningen, som da har kunnet beklædes med sandsten på samme måde som over koret«.

Heroverfor skal indvendes, at nyere undersøgelser af triumfgavlen ikke netop har bekræftet Clemmensens formodning om, at gavlens rande stammer fra en senere tid end dens midtparti, hvis buede linje ikke synes at være andet end et

gennemslag af aflastningskammerets hvælving, som jo må være blevet opført tidligere end resten af skibets taggavl. De af Clemmensen omtalte teglsten må han have fundet så yderligt i gavlen, at de må stamme fra udspækninger og småreparationer foretaget i forbindelse med den almindelige vedligeholdelse af kirken i eftermiddelalderlig tid, og to mod vest smigede lyssprækker yderligt i gavlrundene, lige over kortaget, satte af kamp og med granitoverligger, ser ikke anderledes ud, end at de meget vel kan stamme fra kirkens ældste tid. For at kunne acceptere Clemmensens stentag måtte man have mere afgørende beviser. Disse ville i virkeligheden kun kunne gives på grundlag af iagttagelser, gjorde i murværket på tårnets østside. Kirketårnet faldt ganske vist uden nærmere undersøgelse, men hvis der virkelig havde været spor af et stentag her, måtte de dog have haft samme karakter, som dem, kortaget har efterladt sig på østsiden af triumfgavlen, og det er derfor ikke ret vel tænkeligt, at de ikke skulle være blevet opdaget af Zahrtmann eller af Bidstrup. Men også bortset fra dette forekommer Clemmensens rekonstruktion af skibets tag så verdensfjern, at man vist trygt kan se bort fra den. Den har vistnok ingen paralleller, hverken ude eller hjemme.

Med en konsekvens, som er ganske umiddelalderlig, har Clemmensen endvidere postuleret et stentag over apsiden. Herfor anføres ikke det svageste bevis. Et sådant kan heller ikke gives, og man bør derfor gå ud fra, at apsidens oprindelig har haft et tømret, og ingen ved med hvad belagt tag, ligesom kirkens skib.

Af kirkens brede *vesttårn* er kun det nederste af sydmuren med trappen og dens forrum samt en ganske kort strækning af vestmuren bevaret. Resten af tårnets nederste etage, den som skånedes 1885, blev sløjft i 1890, man opbrød endog de indtil 2 m dybe fundamenter, som ifølge Bidstrup var stablede lagvis af kampesten, »der vekslede fra ca. 18 tommer [47 cm] til 8 tommer [21 cm] i tykkelse, og som var afdelt af singels (runde havsten) udstøbt med mørtel ligesom lagene på kortaget«. Fundamenternes fod var adskilligt bredere end tårnmurene, men udvendig lå grundstenene i de øverste skifter i plan med tårnfaçaderne. Den fremspringende del af tårnets dobbeltsokkel var således ikke understøttet, et træk man vanskeligt kan anerkende som oprindelig tilsigtet. Bidstrups indtryk var, at »tårnfundamentet synes at være anlagt til et smallere tårn«, men den stærke indrykning af fundamentets øverste skifter kan dog tænkes at være fremkommet ved en fejl i målafsætningen — man har ikke husket sokkelfremspringet.

Tårnarkaden var ligesom i Rø kirke dobbelt, her dog båret af en lav, kvadratisk midtpille, hvis omløbende kragbånd havde skråkantet profil. Pillens fod, som 1890 lå skjult under gulvet, blev vistnok ikke undersøgt ved nedbrydningen, det er tænkeligt, at den manglede sokkel ligesom tårnbuens vanger, af

hvilke den søndre står bevaret tillige med de nederste sten af bueslaget. I buens vederlag er der en gennemløbende, skråkantet kragsten, hvis ender ligger i plan med pillens sideflader. Stikstenene er af granit, man sporer endnu, at dobbeltarkaden ind mod skibet har været omfattet af det store, rundbuede spejl, som er vist på opmålingen i B.æ.K.

Tårnrummet har haft et ret højt tøndehvælv med vederlag i øst og vest. Ifølge opmålingerne fra 1874 var dengang ingen oprindelige vinduer at se, muligvis har der aldrig været nogen. Af kirkeregnskabet fremgår, at der allerede 1777 nordligt i vestmuren har siddet et vindue, som nævnte år blev udvidet, men i romansk tid ville man sikkert ikke have anbragt et vindue så skævt, og vinduesstedet synes forøvrigt bestemt af hensynet til den kolossale, skyggende stræbepille mod vest, som ikke var oprindelig. Et andet, i sin nuværende form ligeledes nymodens vindue findes i sydmuren, i bunden af en rundbuet niche mellem tårnbuens sydvange og et stort, kvartrundt fremspring i rummets sydvesthjørne, hvori trappen ligger.

I nichens vestvæg, hævet et par trin over gulvhøjden, er der en smal, rektantet indgang, som har været forsynet med en dørføj, men ikke udviser spor af nogen stængeindretning. Bag døren er der et lille forrum, belyst fra en oprindelig sprække i syd, og derpå begynder tårntrappen, som først har snoet sig et par omgange om en af nødtørftigt tildannede granitblokke opmuret spindel og derefter (i den nedrevne del af tårnet) gik over i et kort, lige løb, som førte ind til tårnets 2. etage (planerne fig. 3). Det som vindeltrappe udførte afsnit havde en temmelig stor, smiget glug i syd, det lige trappeløb en ganske tilsvarende lysåbning mod vest.

Tårnets 2. *stokværk* havde ligeledes et stort tøndehvælv, med samme retning som hvælvet nedenunder; den eneste lysåbning var en ikke stor oprindelig glug i den nordre endevæg. Midt i østvæggen, hævet ca. 50 cm over gulvet, fandtes der en rektantet, romansk døråbning, som var blevet sat ud af funktion ved indbygningen af det moderne træ-tøndehvælv i skibet, men hvori der endnu 1874 lå nogle trin fra en stentrappe, som uden tvivl har ført op til skibets tagrum. Resten af trappen må have været anlagt i kronen af den romanske arkademur, som delte skibet på langs, en passage i dalen mellem de to tøndehvælv har da ført frem til aflastningskammeret i korets stentag.

To andre døre, i gulvniveau, een på hver side af gennemgangen til loftet, ligeledes oprindelige, men som det synes langt omhyggeligere udførte, er ret påfaldende og vanskelige at forklare. Den nordre stod 1874 som en 170 cm høj niche, blændet ind mod skibet, hvor man af målebladene til B.æ.K. kan se, at døren har haft anslagsfalse til en dørføj og, bag disse, huller (glidehul i nord) til en kraftig stægebom. En tilsvarende dør i syd blev påvist 1885 af Zahrtmann. Dens mål kendes ikke og den blev ikke indmålt på nogen plan, men af

Zahrtmanns beskrivelse turde fremgå, at den har været anbragt symmetrisk med den nordre dør: » I den tilbagestående del af tårnet findes i den søndre ende af 2. stokværks østside en med stængebomhul forsynet niche, svarende til den, der findes i den nordre ende«.

Dørenes plads — umiddelbart under skibets tøndehvælv, een midt i hvert halvrunde hvælvingsfelt — tyder ikke på, at de har gjort tjeneste som en slags ekstra indgange til tårnets mellemstokværk, man måtte i så fald have benyttet løse stiger, og man skulle synes, at til det formål havde een dør været nok, også hvis tårnstokværket lejlighedsvis har været brugt som oplagsrum og det derfor kunne være mere bekvemt at hejse tingene ind gennem en luge, end at bære dem op ad den smalle og snoede tårntrappe. Men til det formål ville en enkelt dør ud til det fri (sml. Ibs kirkes tårn) være mere praktisk, og man får det indtryk, at det snarere har været magtpåliggende at kunne komme fra tårnet ud til rummet under hvælvingerne. Nogen mening kan man dog ikke forbinde hermed, medmindre der har ligget trælofter under hvælvene, i disses vederlags-højde. Denne mulighed kan ikke mere efterprøves, idet skibets sydmur ikke er bevaret i så stor højde, at eventuelle bjælkehuller fra et sådant loft vil kunne påvises.

Der har dog kun med kniberi kunnet presses en etageadskillelse ind mellem vinduerne i skibet og dørene til tårnets 2. etage. Har der ikke været trælofter under hvælvene, bliver som det eneste sikre tilbage, at det for den — eller dem — der opholdt sig i tårnets 2. stokværk har været muligt at holde øje med, hvad der skete nede i kirken. Om formålet så har været at følge gudstjenesten i koret, eller med skud at kunne beherske rummet nedenfor, bliver et åbent spørgsmål. Mod det første alternativ taler, at tårnstokværket har været lidet indbydende som herskabsstol eller tribune, mod det andet, at kirken ganske vist har været fast og solid, men ellers ikke har besiddet klart erkendelige forsvarsforanstaltninger. Man tør næppe lægge for meget i det navn, »Fæstet«, hvormed almuen ifølge Hans I. Holm skal have betegnet kirkens tårn. I daglig omtale hed det ellers »støbelen« (»stivelen«).

Nogle trin i sydøsthjørnet førte op til en dør i østsiden af trappehuset, som også i denne etage havde rundet form. Døren var udstyret med anslag til en dørfløj, men de huller til en stængebom, som er vist på tårnplanen i B.æ.K., har ikke eksisteret, det er evident, at de på stedet udfærdigede, lidt rodede målskitser er blevet grundigt misforståede også på dette punkt ved optegningen på stenen, hvormed pl. 20 i opmålingsværket er trykt. Trappeløbet til etagen ovenpå var lige, men ført i et knæk, først vestover, derefter nordpå.

En ganske enkel overdør førte ind til 3. tårnstokværk, som var overdækket med to mindre tøndehvælv, vendt på tværs af det lange rum og båret af en af silurkalk muret bue, som delte rummet på midten. Nordligt i vestvæggen var

der i nyere tid brudt en ret stor, firkantet lysåbning, og i østmuren var der en i 1850 indrettet gennemgang til hanebåndsloftet over trætøndehvælvingen i skibet. (Døren, som er angivet som romansk på Clemmensens rekonstruerede langsnit pl. 9, hvor den indgår som et væsentligt led i rekonstruktionen af stentaget over skibet, har på et måleblad til B.æ.K. vedtegningen »ikke oprindeligt«)¹².

Tårnets 4. *etage*, den øverste, op til hvilken der førte en ligeløbstrappe, anlagt i murtykkelsen mod syd, var ganske lav. Fra kalkbetongulvet, i hvis midte der fandtes en måske betydningsløs forsænkning, til tårntagets bjælkelag var der kun et par alen. Hver af langvæggene havde to forholdsvis smalle murgab uden anden afdækning end murremmene under tagværket. En lignende åbning fandtes midt under hver af taggavlene, der 1857 var af bindingsværk (Brunius), men inden 1874 var blevet ombygget med mursten.

I gulvet langs østvæggen lå nedstøbt en 5—5,50 m lang, næsten bortrånnet egebjelke, der ligesom et spygat i murfoden mod vest kunne tyde på, at tårnet oprindeligt havde haft et tag af en anden konstruktion, muligvis et, hvis spær har været rejst indenfor murkronen.

Det eksisterende tagværk har formentlig stammet fra 1500-tallet, vel nærmest fra lybækkertiden (sml. vindfløjen). Af konstruktionens 11 tætstillede bind, som alle havde to lag hanebånd, var hvert tredje sikret med påbladede skråstivere, to sæt, udgående fra bjælken og krydsende hinanden i tre punkter, altså det samme arrangement, som i Ruts kirkes tårntagværk var dateret 1588 (s. 312).

De stejle taggavle kronedes af brandstænger af træ, hvortil der var fastgjort smedede *vindfløje*. Den søndre var mærket med Det hellige tysk-romerske Riges våben, en flakt ørn med en bjælke i brystskjoldet, egentlig Habsburgernes våben, udført i gennembrudt arbejde. Fløjens visersnib gengav et hanehoved, set i profil (fig. 9). Vindfløjen, som var af kobber og derfor havde holdt så længe, må være blevet opsat i tiden 1525—76, da Lybækkerne besad øen, vel snarest mod denne periodes slutning¹³.

Ifølge præsteindberetningen af 1624 var kirken »skøn . . . medt it firekant taarn och spiir paareist«. Det er muligt, at der dengang kan have stået et rytterspir på tårnets tagryg, men med »spir« (som måske er flertal) kan også andet være ment, man huske, at kirkeregnskaberne fra Bornholm ofte betegner en større brandstang som »spirren« (sml. s. 211, 235 og 353).

Tilføjelser og ændringer. Kirkens søndre våbenhus var en ret stor tilbygning af kløvet og (i hjørnerne) tugtet kamp med nogen anvendelse af silurkalk og neksøsandsten, og har, som den tilbage stående vestmur viser, hvilet på en vel-tildannet skråkantsokkel af kalksten. Ifølge opmålingen 1874, som synes at gengive østmurens murtykkelse rigtigt, har denne været påfaldende tynd, men andre forhold viser, at den må anses for jævngammel med våbenhusets syd- og

vestmur. C. M. Smidt har 1932 undersøgt 3 af sandstensplader satte grave, som øjensynlig stammede fra et forholdsvis tidligt afsnit af den ældre middelalder, og hvoraf de to lå med hovedenden ind mod østmurens fundament. Den måde, hvorpå en af disse grave var genbenyttet skal have angivet, at våbenhuset ikke kunne være ret meget yngre end graven¹⁴, med hvilket det stemmer godt, at våbenhusets sokkel har været af romansk karakter. 1890 var våbenhuset udstyret med en stor, firkantet syddør, formentlig fra 1800-tallet ligesom et fladbuget vindue i østmuren. Mod det indre har den bevarede vestmur to små gemmenicher, af hvilke den søndre, med en stenplade overdækkede, synes oprindelig. Loftet, som 1874 var fladt, af træ, blev to år senere erstattet med et buet loft (rgsk.). Den glatte taggavl, hvori der fandtes en firkantet glug, var meget svær, og kan derfor antages at have været oprindelig.

Det *nordre våbenhus* havde oprindelig været en del kortere. Oprindelige var kun langmurene, som ikke besad detaljer, hvorefter de kunne dateres. Ifølge Brunius, som havde set våbenhuset inden det blev ændret, bestod murværket af »tuktad gråsten«, det kan derfor tænkes at have stammet fra middelalderen, selvom Hans I. Holm omtaler det som nyere. 1870 blev våbenhuset udvidet mod nord og dets langmure forhøjet. Ved ændringen, som udførtes af en murermeister Sonne (rgsk.), blev der indsat et stort, rundbuget vindue mod øst, og den ny, af mursten opførte nordside fik fladbuget dør og en halvrund glug i den glatte taggavl, hvis kam havde fod- og toptinder.

Allerede inden denne ombygning var våbenhuset blevet noget forandret, idet man 1824 indrettede det som skur for kirkens 1816 anskaffede ligvogn. 1829 »ophuggede og udtrak« man de gamle stenbænke i »vognhuset«, hvormed vel så nordre våbenhus må være ment.

Den eneste middelalderlige *ændring* af selve kirken, til gengæld en forandring, som stærkt har præget dens indre, nemlig bortrydningen af arkademuren i skibet og de på denne hvilende murede tøndehvælv, må senest have fundet sted engang i 1400-tallet (sml. kalkmalerier). Som erstatning fik skibet et *fladt træloft*, hvis med munkesten og middelalderlige tagstensstumper kantede bjælkehuller, der sad med en indbyrdes afstand af henved 60 cm, kom frem 1890, da man fjernede det nymodens *trætøndehvælv*. Denne gibside træforskalling, hvis fodlinje kantedes af en i puds trukken profilgesims, som løb alle fire vægge rundt, blev opsat 1848 (rgsk.).

Som berørt i det foregående var kirkens vinduer ofte blevet ændret. Et rektantet vindue sydøstligt i apsiden stammer antagelig fra 1400-tallet, men ellers synes man at have indskrænket sig til at udvide de bestående vinduer, til gengæld er dette sket gang på gang. Eksempler herpå er omtalt ovenfor. Ikke få af kirkens lysåbninger var efterhånden blevet uhyggeligt store, man sammenligne det romanske vindue i apsiden (genåbnet 1875) med de store vindues-

huller i korets langmure, som blev udbrudt 1815 (rgsk.). Af samme årgang var et par kolossale vinduer, et i skibets søndre og et i dets nordre langmur; gabet efter det søndre er 1939 blevet lukket med kæmpestensmurværk af middelalderlig karakter (C. M. Smidt).

Den kæmpestore *stræbepille*, som indtil 1885 afstivede tårnets brøstfældige vestfaçade, lader sig næppe datere. Zahrtmann, som så den blive nedbrudt, har kun lagt mærke til, at murværket i pillen var fastere end i tårnet, i den ydre skal dog løsere som følge af vejrligets påvirkning. Man vil snarest antage, at pillen har haft en anselig alder, selvom kirkeregnskaberne kun omtaler den en enkelt gang, tilmed sent, nemlig 1835, da den blot blev spækket og kalket.

Tårnets tagkonstruktion findes omtalt ovenfor, om kirkens øvrige tagværker vides intet udover det, man kan udlede af tegningerne i B.æ.K. De har rimeligvis alle været nye.

1890 havde kirketårnet spåntag, mens det nordre våbenhus var teglhængt, og således synes disse bygningsafsnit at fremtræde så langt tilbage man kan følge dem i kirkeregnskaberne. Selve kirken og søndre våbenhus havde blytag, og dette forhold forekommer lige så gammelt, selv om man lejlighedsvis, åbenbart af pengemangel, af og til har udført midlertidige istandsættelser med et billigere materiale. — Hele kirkebygningen stod hvidkalket.

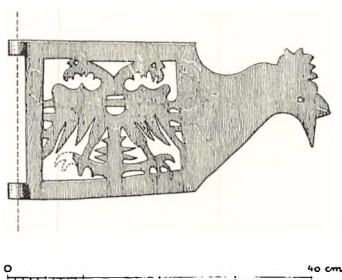

Fig. 9. Øster Marie øde kirke, vindfløj fra Lybækkertiden.
1:10. Tegnet af C. G. S. efter papklip af Zahrtmann 1885.

KALKMALERIER

Efter forlangende af kirkeministeriet bankede Zahrtmann den nyere puds og hvidtning af kirkens vægge, inden nedbrydningen blev sat i gang. Der fremkom herved usammenhængende fragmenter af *kalkmalerier* fra mindst tre perioder — romanske, senmiddelalderlige og fra 1600-tallet — som derpå blev undersøgt af Jakob Kornerup og desuden omtales af Andreas Clemmensen.

Ældst var tre *indvielseskers*, som det synes malet, da den romanske kirke første gang blev taget i brug. De omtales ikke i Kornerups beretning, men

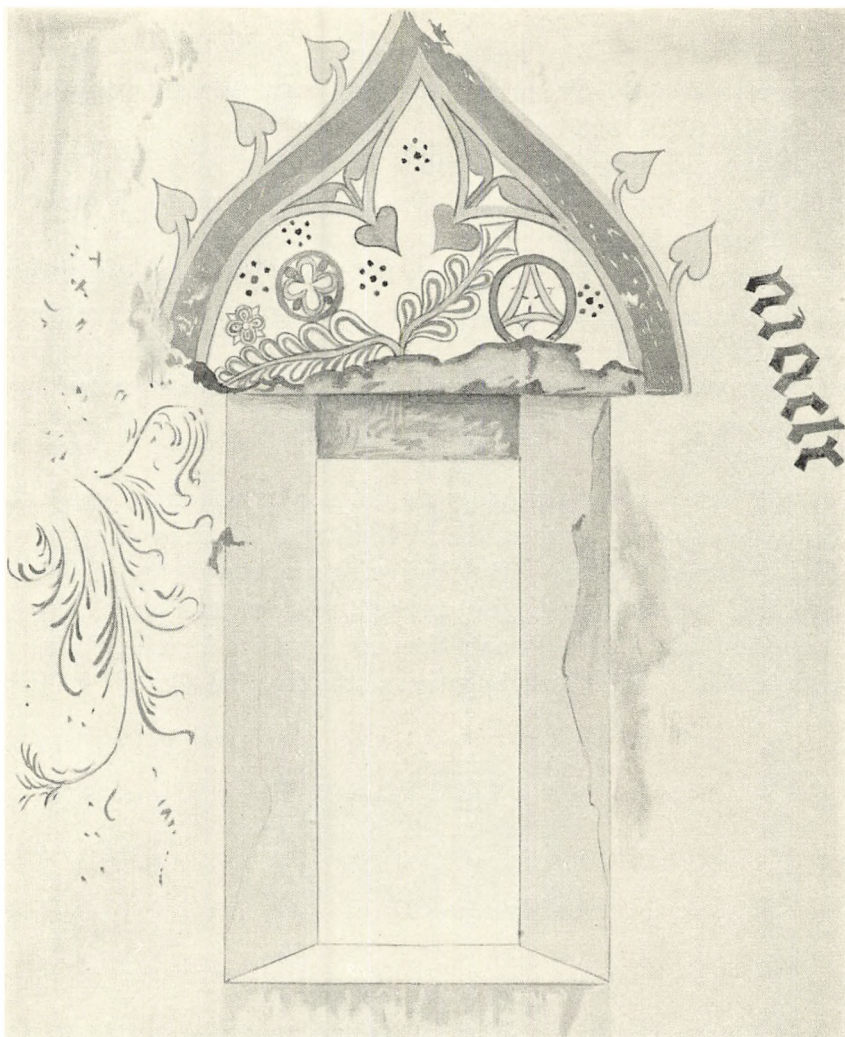

Fig. 10. Øster Marie, den gamle kirke. Kalkmalet, senmiddelalderlig dekoration om apsidsens sydøstvindue. Akvarel af Jakob Kornerup 1890.

Clemmensen har beskæftiget sig med dem og påvist deres oprindelighed: »Som anført var de indvendige murflader fugede, så at de enkelte sten var synlige. På denne flade findes ... indvielseskors ... et i korrundingen, et på skibets østre væg ved siden af triumfbuen og et på skibets søndre væg [ifølge Bidstrup ca. 250 cm øst for sydportalen]. På det rå (fugede) murværk har man med en kost med hvidtekalk strøget et stykke af ganske uregelmæssig form, så stort at korset kunne få plads derpå, og herpå er korsets omrids svagt indridsede; dette er udført med omhu og nøjagtighed, hvorimod udfyldningen med farve er foretaget mere skødesløst — eller af en uøvet hånd — så at farven ikke altid ud-

fylder omridsene og flere steder er stænket til siden eller flydt lidt ned ad muren«.

Nogle »større røde masser« på apsishvælvet, »uden tvivl levninger af en *stor figur*« (Kornerup) tør muligvis henføres til den *ældre middelalder*.

Senmiddelalderlige, efter Kornerups mening stammende *fra 1400-tallet*, var nogle dekorative udmalinger, oprindelig sikkert omfattende hele kirken, hvoraf der blev fundet større fragmenter, både i koret og i skibet. Kornerup anså alle de fundne brudstykker for samtidige, men dette er ikke aldeles sikkert. Clemmensen betoner, at to billedlige fremstillinger øverst på triumfvæggen nåede så højt op under hvælvingssporene, at de forekom ham at måtte være malet, mens de romanske hvælv endnu stod. Dette synes også at fremgå af det mål, Zahrtmann anfører: »... på begge sider ... ses rester af en ældre dekoration, nemlig en ca. 2 1/2 alen (157 cm) høj frise, der i hele sin udstrækning har været forsynet med figurer, hvoraf kun ses den nederste del, det kan dog heraf iagttages at korsfæstelsen er fremstillet på begge sider af triumfbuen. Farverne her er rødt, sort, hvidt og grønt«. En farveskitse af Clemmensen antyder arrangementet; man ser, at der under de to figurgrupper — som vel har gengivet Korsfæstelsen og Nedtagningen fra Korset, næppe røverne på deres kors, som Kornerup vil — har været et vandret siksak-bånd, der ikke ligner de ellers optrædende vandrette delinger.

Til tiden efter at hvælvingerne var blevet erstattet med et fladt træloft må derimod de store, med rødt malede rankeslyng henføres¹⁵, som fandtes i visse partier af apsishvælvet, på korets tøndehvælv, under korbuen og øverst på skibets langmure oppe under loftet. Det sidste sted begrænsedes de forneden af en grå, derunder af en rød linje, mellem hvilke der var rester af minuskel-legender, adskilt af rosetter, ud af hvilke der groede vandrette, stive bladkviste. På sydsiden, lige vest for stikket af det 1815 indsatte, store vindue, læstes et »hic«, på nordsiden, vest for det romanske vinduesspor: »... at:adam: ...«. Under skriftfrisen var der her bevaret rester af grønne træer med hjerteformede blade, blandt hvilke der skjulte sig en menneskelig figur i rød kjortel. I samme højde på sydvæggen, øst for det store vindue, sås hovedet af en mand med spids kabuds tegnet med sort.

Af enkelte bevarede rester mente Kornerup at kunne skønne, at der på forkanten omkring apsisbuen havde løbet en tilsvarende indskrift med sorte, gotiske bogstaver, og over det sydøstligt i apsiden anbragte, sekundære vindue var der malet en kølbue, omsluttende et trepas, hvori rosetter, bladværk og prikkede blomster (fig. 10). Til venstre for vinduet sås det sædvanlige, røde rankeslyng, til højre nogle ulæselige minuskler.

Midt over korbuen, ud mod skibet og dækkende det munkestensmurværk, hvormed hullet efter den bortbrudte romanske arkademur var udjævnet, var

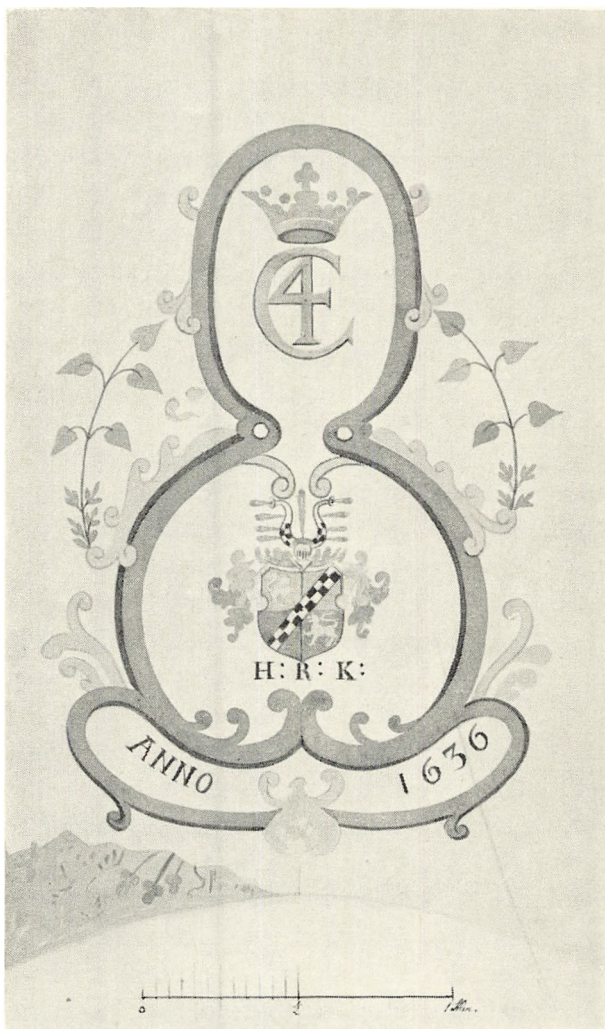

Fig. 11. Øster Marie, den gamle kirke. Kalkmalet lensmandsvåben på triumfvæggen over korbuen. Akvarel af Jakob Kornerup 1890.

der malet en *kartouche* fra »ANNO 1636«, i hvis felter man øverst så Christian 4.s kronede navne-ciffer, og derunder lensmanden Holger Rosenkrantz's initialer og (ikke heraldisk korrekte) våben (fig. 11). Holger Rosenkrantz var lensmand på Bornholm i perioden 1625—45. Det er interessant at notere, at Thurah vel omtaler Christian 4.s navne-ciffer, der altså må have stået fremme endnu i 1750'erne, men ikke Rosenkrantz-våbenet. Af visse årsager kan det sidste meget vel være blevet overkalket efter begivenhederne i 1645 (sml. Rønne, s. 50).

På triumfbuens vanger var der ifølge Zahrtmann rester af »starvelige figurer«¹⁶. Omkring apsisvinduet og omkring det store, udvidede vindue på skibets nord-

side var der »grov maling med kønrøg i barokstil« (Kornerup), førstnævnte sted »fremstillende i sort en art portal« (Zahrtmann). Forekomsten omkring nordvinduet kunne tyde på, at det begge steder har drejet sig om sørgedekorationer, udført efter 1815.

† GLASMALERIER

Ifølge Thurah havde tre af kirkens daværende vinduer ruder med indbrændte farvede indskrifter, »endnu meget vel bevaret«. På en rude stod: »Fridericus 2. Dan. & Norv. Rex 1588«, på en anden tæt ved: »Sophia Dan. & Norw. Regina 1588«, og på en anden rude i et vindue tværs overfor: »Falck Gøe til Skiersöen 1588. Maren Krabbe Iversdatter 1588«. Falk Gjø var lensmand på Bornholm 1587—94.

INVENTAR

I †*alterbordets* plade fandtes indskåret navnet Nicolaus Michaelius Ripens(is) 1625 (Niels Mikkelsen Ribe, sognepræst 1621—39)¹.

†*Alterklæder*. 1) Et gammelt rødt alterklæde kasseredes 1755. 2) 1760 nævnes et grønt klædes alterklæde med sølvgaloner. 3) Anskaffet 1770, af carmoisinrødt klæde med ægte guldtresser. 4) 1842, af carmoisinrødt silkefløj med guldbroderi. 5) Et guldbroderet fløjsalterklæde modtoges 1844 som gave fra afdøde kommandørinde Koefoed (sml. maleri ndf.).

*Altertavle fra o. 1580—1600. Storstykket tredeles af fire meget slanke søjler med akantusbladskeder og primitive korintiserende kapitæler. Det brede midfelt indeholder en stor, tom arkade (opr. en tvillingarkade) og de smalle sidefelter hver to små arkader over hinanden, alle båret af småsøjler med akantusbladskeder og -kapitæler. Forkrøbbet postament og gesims og nyere trekantgavl af fyrretræ med strålesol i midten. Tavlen står i afætset træ med lidt guld på enkelte profiler. Ifølge Thurah var altertavlen »med endeel Billed-Verk prydet, iblant hvilke sees trende Billeder, dannede for oven som Mennesker, og neden som Fiske«. Desuden fandtes malet »endeel Bibelske Historier« samt de fire evangelister og indskriften: »1662 tabella hæc est renovat(a) pastore Laurentio Jani Wellegio« (»Denne tavle er renoveret 1662, da Lars Jensen Vejle var præst«)². Ved en istandsættelse 1875 blev der i arkaderne anbragt fem bliknicher indeholdende en Kristusfigur og fire apostle af porcelæn (gips?) efter Thorvaldsen (rgsk.). Nu i Bornholms museum.

Altersølv. *Kalk* (fig. 12), middelalderlig, 20 cm høj. Den sekstungede fod har rudemønstret standkant og glat fodplade. På oversiden løber langs kanten et graveret skriftbånd med glatte minuskler på skraveret bund. Den plattyske

Fig. 12. Øster Marie. O.N. 1949
Alterkalk (s. 477).

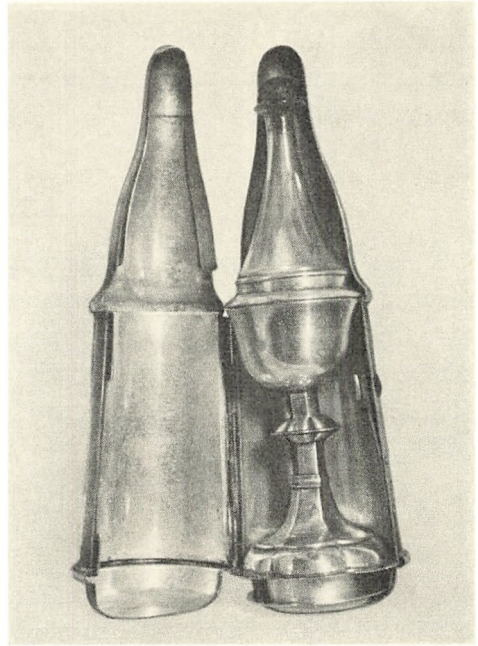

Fig. 13. Øster Marie. O.N. 1949
Hjemmeberettelsestøj 1797 (s. 478).

indskrift er vanskelig at læse og synes stærkt forskrevet. Kun begyndelsen: »Help ghot unde Maria« er forståelig; derpå følger ordet »gracia« («nåde»), mens resten vist må læses: »helg hoeb help ghot de Maria«. Tanken har vel været blot at gentage påkaldelsen af Gud og Maria. På fodens ene side er fastnitted et lille støbt relief forestillende Maria med barnet på måneseglen. Det sekskantede skaft er helt glat, muligvis er nogle oprindelige profilled øverst og nederst forsvundne. Knoppen har seks store, cirkelrunde bosser med majusklerne IHESUS og på over- og undersiden flade, graverede tunger. Medens foden med rimelighed kan dateres til o. 1500, virker knoppen betydeligt ældre, snarest fra 1300-tallet. Bægeret har almindelig gotisk form og er indvendig forgyldt. Middelalderlig er også en *disk* med konkavt firpas i bunden og et graveret cirkelkors på randen. 1760 var kalken brøstfældig, og året efter bekostedes der 8 dlr., 8 sk. på kalk og disk (rgsk.). 1760 omtales to *†tinflasker*, en på fire pøtler og tre pøgle og en på tre pøgle (inv.). *Oblatæske* fra 1869 (rgsk.). 1760 fandtes to *†træesker*.

Sygekalk (fig. 13) fra 1797, 12 cm høj. Sekstunget fod med fodplade og platte over vulst, glat, sekskantet skaft og buklet, vandret midtdelt knop. Lavt, indvendig forgyldt bæger med udadsvejfet rand. På fodpladen er indprikket: »Ao. 1797 Vog 13 Lod«. Tilhørende glat *disk* med indprikket: »Vog 2 qui 3 ort Ao. 1797« under randen og cylindrisk *oblatæske*, 2,5 cm høj, med overfalset låg,

hvorpå indprikket: »Vog 4 Lod 2 ort Ao. 1797«. En *vinflaske* af glas med sølvbund gør et nyere indtryk, og formen passer ikke ganske til det *sølvbetui*, hvori hele sættet opbevares. Ingen af delene er stemplet. 1760 fandtes til hjemmeberettelse en lille sølvkalk og disk i futteral samt en tinflaske (inv.). 1767 blev sygekalken omgjort af guldsmed Hass (Bøje s. 75).

Allerstager, sengotiske, 41 cm høje. Stagerne har profileret fod, let konisk skaft med en skarprygget og to runde profilringe samt blødt profileret lyseskål, som på den ene stage er itubrukt på randen. Lysetorn af bronze.

Et par sorte †*træstager*, vel beregnet til begravelseslys, nævnes 1760 (inv.).

†*Røgelsekar* betegnes 1760 som et gammelt malm ildkar (inv.).

†*Brudekrone* af forgyldt sølv omtales o. 1600, da den bortlejedes udensogns for 8 sk., indensogns for 4 sk.³

En †*messehagel* af rødt fløjel nævnes 1760. Året efter købtes en ny rød fløjlsmessehagel med guldgalonier og atter 1823 en fløjlsmessehagel med guldtræsser (rgsk.).

Døbefonten er et senromansk, gotlandsk eksportarbejde af kalksten, tilhørende den såkaldte »keglestub-type« (sml. Nylars, s. 268). Foden er rund med en kraftig hulkel som overgang til et let konisk skaft, som foroven afsluttes med en vulst. Den lave, runde kumme har glatte, skrå sider og fladt tragtformet bund. Kummen er delvis udfyldt med cement. Tvm. 60 cm. (Mackeprang: Døbefonte, s. 412). På foden findes svage spor af kalkmalet dekoration. 1876 blev fonten malet og nyopstillet foran midterpillen (rgsk.).

Dåbsfadet er et sydtysk arbejde fra o. 1575. I bunden ses den sædvanlige opdrevne bebudelsesfremstilling omgivet af en minuskelbort og på randen indstemplede ornamentter. Desuden findes i den ene side en senere gravering bestående af et bomærke og initialerne NFG og EID samt årstallet 1621.

Ny *dåbskande*.

I den nye kirkes *prædikestol* er genanvendt fire slanke renaissancefelter fra 1593, hidrørende fra en tidligere prædikestol, som 1821 blev bortsolgt i småpartier (rgsk.), hvoraf en del senere erhvervedes af maleren Kr. Zahrtmann, som skænkede de pågældende dele til kirken. Felterne har udskårne arkader med glatte halvsøjler, riflede kapitæler og profilerede bueslag. I sviklerne er der reliefskårne rosetter. De fire arkader indeholder: 1) det danske rigsvåben i relief. På søjlepostamentene står årstallet 1593, og mellem dem er med reliefversaler skåret: »Fredericus 2. D(ania) & N(orvegia) (Rex)«. 2) Den dømmende Frelser på regnbuen med palmegren og sværd udgående fra munden og to basunblæsende engle og en stjerne over hovedet. Under arkadefeltet er mellem akantusværk skåret to adelsvåben tilhørende Falk Gøye til Skærsø (lensmand på Borthholm fra 1587 til sin død 3. jan. 1594) og hans hustru Karen Iversdatter Krabbe (død 1605). Begge våbens hjelme er erstattet af miniature-

skjolde, som bærer hjelmtegnene. Uoverensstemmelsen mellem kongenavn og årstal kan måske forklares ved, at lensmanden har afgivet bestilling på stolen endnu i Frederik 2.s tid, hvorpå den først er blevet opstillet 1593. 3) Den opstandne Frelser, hvorunder reliefversalerne: »Joh. 1. Jeg er opstandelsen etc.« 4) Kristus på korset og indskriften: »Johan. 3. Ligesom Moses ophøvede etc.« De tre første felter måler 73 × 35, det sidste 73 × 24 cm. Fyldingerne står nu i blankt egetræ.

I forbindelse med Frederik 2.s navn læser Thurah også valgsproget »Meine Hoffnung zu Gott allein«, og øverst på prædikestolen (på gesims eller himmel?) stod et græsk vers, som nedenunder var oversat til latin: »Politicus qværit gloriam in mundo, Christianus qværit salutem in Coelo« (»Den verdenskloge søger æren i verden, den kristne søger frelsen i himmelen«). Derover fandtes lensmanden Holger Rosenkrantz'es og fru Lene Gyldenstjernes våben og årstallet 1637. På opgangen læstes »Christ. 4. Dan. & Norveg. Rex. 1637« samt kongens våben og valgsprog⁴. Sandsynligvis er stolen blevet stafferet 1637, eventuelt i forbindelse med en fornyelse af opgangen. En $\dagger$ himmel blev 1772 bortauktioneret og en ny anskaffet for 27 dlr. i arbejds løn (rgsk.).

*Prædikestol (fig. 14) i empire fra 1820 (rgsk.). Den rummelige stol er formet som en glat cylinder, blot med et bredt omløbende bånd forneden og en stærkt udladende gesims. Midt på stolen er fastgjort en stor udskåret sol med stråleglans og under gesimsen en række små stjerner. Stolen er tegnet af akademilærer, arkitekt J. Schmidt (rgsk.), der sagtens er identisk med arkitekt Ole Jørgen Schmidt, som 1818—24 var assistent ved akademiets bygnings-skole⁵. Arbejdet udførtes af en københavnsk snedker, D. Pers, i samarbejde med billedhugger Evertsen, som var mester for solen og en due, der ligesom drejer Høgstrøms vase og kugle må have haft plads på en $\dagger$ himmel.

Den oprindelige staffing, som skyldes maler I. G. Berg (rgsk.), er o. 1940 fremdraget af maler P. Kofoed efter fjernelse af en hvid overmaling. Bundfarven er lys gråbrun, fodlisten er dekoreret med en delvis forgyldt mæanderbort og gesimsen med en række spidsbuede arkader, skygget med grønt; stjernerne, een i hver arkade, og solen er forgyldte. Prædikestolen, der ved sin anskaffelse kostede 335 rdl. (rgsk.), opbevares nu i Bornholms museum.

Af det gamle $\dagger$ *stoleværk* er intet bevaret. 1766 hedder det, at *skriftestolen* og *alterskabet* blev »begge af nye arbejdet på en model, samt alle kvindfolkestolene fra alteret ned til korsgangen ganske af ny opsat. Maleren har ganske vel med olie farve malet og beprydet samme, og på skriftestolen og alterskabet er 6 stk. drejede knapper forgyldt med ægte guld« (rgsk.). Det er tænkeligt, at skriftestol og skab har flankeret alteret, som det senere var tilfældet i Gudhjem (sml. s. 446). 1875 blev de ved alteret anbragte to døre og rum borttaget og to gamle stole solgt. Samtidig erstattedes stolene i koret af løse bænke (rgsk.).

En liden gammel *†trækiste* nævnes 1760 (inventarium).

Den gamle kirke var forsynet med *†pulpiturer* i to etager, dels langs hele nordsiden, »fruentimmerpulpituret«, dels i vest, »mandspulpituret«. 1882 klager provstesynet over, at kirken er for lille, »hvilket bedst kan ses af det dobbelte sæt hjælpepulpiturer, der ganske forvansker kirkerummet«. Iflg. Thurah stod på et af pulpiturerne »udhugget«: »Hr. Morten Emanuel Pastor; Moens Ipsøn, og Moens Larsøn, Kirke-Værgere 1592«, og et andet sted var malet: »Pastor Eccles. Nicolaus Michaelius Ripensis (sml. alterbord s. 477); Kirke-Værgere, Moens Larsøn, Kasten Jørgensøn, 1636«⁶.

Et *orgel* leveredes ifølge kirkeregnskabene 1858 af J. Gregersen for 800 rdl. Instrumentet er muligvis ombygget senere.

1755 solgtes en gammel, brøstfældig *†fattigblok* (rgsk.).

I Bornholms museum opbevares to ovale **portrætmalerier* (brystbilleder) forestillende guvernør over Bornholm Georg Albrecht Koefoed og hustru Charlotte, født Lindholm (sml. gravsted s. 485). Han, en face til højre, bærer blå, guldgaloneret uniform med rød krave, hun, en face til venstre, har hvid, løs kjole med højtsiddende livbånd, gråt sjal, øreringe og løs frisur med rødt hårbånd. Begge malerier er signeret C. A. Lorentzen pinx. og vidner om stærk påvirkning fra Jens Juel⁷. Billederne, der er sat på nyt lærred, sidder i de oprindelige, profilerede gulddrammer. Ifølge kirkens regnskab fra 1844 var de skænket af den afdøde kommandørinde.

En gammel *†lysekrone* af messing solgtes 1761 (rgsk.).

Klokker. 1) Støbt af Albrecht Huve i Stralsund 1604. Foroven en smal fialebort over indskriften: »Anno domini 1604 led (!) Peder Kofoedt stobe denne klokke udi Stralsundt til Ostermac kircke paa Bornholm«. Midt på klokkelegemet læses: »Dorch Godts Gnade bin ick dorch dat Fuer geflaten, Albrech Huve heft mi gegaten den 28. Augustu (!)« (»ved Guds nåde er jeg flydt gennem ilden, A. H. har støbt mig d. 28. aug.«). Tvm. 85 cm.

2) Omstøbt af I. M. Reiffenstein 1766. Om halsen står mellem store rocailler: »Gos mich I M Reiffenstein«, og på den ene side: »Anno 1766. Rege Christiane VII da etatz-raad I. C. von Urne war amptmand, obriste C. U. von Bulow commandant, C. Steenbeck proust oc sogne præst til Østermaria sogn paa Born-

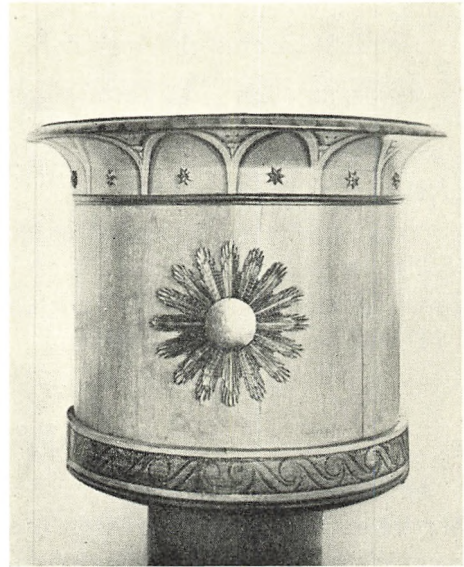

Fig. 14. Øster Marie.
*Prædikestol (s. 480).

O. N. 1944

holm, og kirkens værgere Jeppe Larsen, blev jeg, som forhen i aaret 1725 her paa landet war omstøbt, men der efter igien sprucken, bortført til Kiøbenhawn af skeipp Herman M. Sonne og der omstøbt wid comesioen af Hans Sonne. D. 19. september bleb (!) Markus L. Hiort prest og prost hær«. På modsat side står et religiøst vers samt to mands- og en kvindefigur i relief. Hankene har løvehoveder. Tvm. 104 cm.

†*Klokke*. Den i 1725 omstøbte klokke (sml. ovenfor) bar foroven indskriften: »Salige ere de, som høre Guds Ord« og derunder: »1725. Rege Frid. 4. Gubernat. Nicol. West. Past. Clemen Funch, curat. Johanne Low«. O. 1760 henstod den i våbenhuset i ubrugelig tilstand⁸.

GRAVMINDER

Epitafium (fig. 15) 1682 over frihedshelten Jens Pedersen Kofoed med familie. Storfeltet flankeres af et par glatte søjler med vulstkapitæler hvilende på postamentfremspring med løvemasker. Storgesimsen har under kronlisten en kvartstav med vekslende tunger og bosser og over søjlerne to store knægte med diademhoveder. Topstykket er omtrent kvadratisk; to konsolbårne søjler bærer gesimsen, som har æggestav under kronlisten og et par store englehoveder over søjlerne. Udskårne stor- og topvinger med groft rankeværk og profilhoveder. Tilsvarende hængestykke og topornament med ovale felter i bladkrans.

Storstykket indeholder et maleri (olie på træ, 102×89 cm) af Jens Kofoed, hans to hustruer og 24 børn, tolv drenge og tolv piger. Over persongruppen ses Kofoed-våbnet mellem hustruernes våben, det ene indeholdende et grønt træ, det andet en blomst (Akeleye). I postamentfeltet står med opfrisket fraktur: »Anno 1653 d. 3. Nov. er Hans Ko. Ma. velbestaltet Capitain, velædle og mandhafte Jens Kofoed Pedersøn kommen udi echteskab med Erlig Dyderig og Gudelskende Møe Margrete Zandersdatter og lefvede de tilsammen udi 27 aar, afilede 21 børn. Anno 1678 den 28. july hensof hun udi Herren i hendes alders 43. aar 10 uger og en dag. Anno 1680 de 19 Juny er Velædle Herr Capitainen andengang kommen udi Echteskab med Erlig og velbiurdig Jomfru Elisabet Accaleye og har Gud deri Echteskab med 3 børn velsignet«. På storgesimsen læses et velvalgt vers fra den 128. salme: »Salig er den, som frycter Herren og gaar paa hans veye. Det skal gaa hannem vel, Hans Hustru skal blive som it fructbar Vintræ, Hans børn som Olieqviste omkring hans Bord. See saa skal den mand velsignes, som frycter Herren«. I topfeltet findes et maleri af Samson og løven, symboliserende Jens Kofoeds kamp med svenskerne. På topgesimsen står med fraktur: »Gud til ære Kierken til Zirat A(nn)o 1682«. I hængestykkets ovale felt er senere, antagelig o. 1820—30, malet et billede af Kristus og den samaritanske kvinde, hvorunder en oprindelig frakturindskrift skimtes.

Iøvrigt er træværket afrenset, bortset fra et Jehovanavn i topgavlen⁹. Epitafiet er nu ophængt på nordvæggen i den nye kirkes skib.

†*Epitafium* med indskriften: »Denne Tavle er opsat til Ærlig og Velagte Mands Peder Koefoeds Ihukommelse, som blev fød Aar efter Guds Byrd 1548, og døde 1616«. Epitafiet var på Thurahs tid gammelt og forfaldent⁴.

†*Gravfaner*. 1) O. 1691. Kaptajn Jens Koføed, født i Rønne 1628, død på Maglegaard 4. juli 1691. Fanen var ophængt over Jens Koføeds epitafium (sml. s. 482)¹⁰.

2) O. 1704. »Herunder hviler Velædle Herre Capitaine Hans Madsen Koeføed, fød 1634, Juule Aften, død 1704, den 1. te Febr.«. Foruden indskriften sås et våben med en kofod. Over prædikestolen¹⁰.

3) O. 1743. »Herunder hviler Hans Kongel. Maysts. til Danmark og Norge Bestalter Major Claus Koeføed, fød den 7. Julii 1663, døde 11. Febr. 1743 i hans Alders 84. Aar«. I våbnet var en kofod¹⁰.

Gravsten og kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1684. Lagdelt, grå og rødlig kalksten, 150 × 66 cm, med primitivt hugget versalindskrift: »Døde HP (sammenkrevet) i den 43. gard 1684«. I den gamle kirkes kor.

2) Natursten, granit, 150 cm høj, med bomærke. I den gl. kirkes kor.

3) O. 1781. Karen Knuds Datter, født 13. juni 1756, gift med Anders . . . sen i 22. selvejergård 1775, død 1781. Randprofileret Neksø-sandsten, 148 × 83 cm. Ved den gl. kirkes sydvæg.

4) O. 1801. Anders Jeppesen i 10. selvejergård, død i sin alders 67. år den 17. marts 1801. Randprofileret Neksø-sandsten, 155 × 86 cm, med skriveskrift. Ved den gl. kirkes sydvæg.

5) O. 1825. Morten Jensen, død 24. febr. 1825 på sit arvesæde, den 16. selvejergård i Østermarie sogn, i sin alders 48. år. Stele, 136 cm høj, med kursivindskrift. På forsiden et ovalt skriftfelt og hjørnerosetter, bagsiden er glat. Sydvest for den gamle kirke.

6) O. 1825. Jens P. Mortensen, død på den 16. selvejergård her i sognet 28. nov. 1825 i en alder af 19 år. Sandstensstele, 135 cm høj, med oval skrifttavle. Ved siden af nr. 5.

Fig. 15. Øster Marie. O. N. 1949
Jens Koføeds epitafium (s. 482).

Fig. 16. Øster Marie. C. M. Smidt 1932
Romanske grave ved skibets sydside (s. 485).

7) O. 1844. Maren K. Pedersen, født 19. marts 1785, død 1. febr. 1844. Neksø-sandsten, 172 × 86 cm, med profileret kant, buet overside og ophøjet skriftfelt (kursiv). Stenen hviler på sin gamle sandstensramme. Sydvest for den gamle kirke.

8) O. 1844. Helene Christine Kofod, født 9. okt. 1829, død 24. okt. 1844. Randprofileret Neksø-sandsten, 140 × 74 cm, med hjørnerosetter. Ved den gamle kirkes sydvæg.

† *Gravsten*. 1) 1593. »Denne Steen tilhører Peder Koefoed og hans rette Arvinger Anno D(omi)ni 1593«. Øverst på stenen var indfældet fire runde kobberplader med evangelisternes tegn og bogstaverne S(ankt) M(atthæus), S(ankt) M(arkus) o.s.v. Midt på stenen fandtes yderligere tre kobberplader, den første med initialerne P K og et våben med en kofod, den anden med et våben, »som formodentlig er de Gagers våben«, og initialerne E H D G, på den tredje stod J P H D og et ukendt våben. Forneden læstes: »Anno 1585 den 19. August. Maaned døde Salig Peder Koefoed«. Foran alteret¹¹.

2) O. 1621. »Her ligger begravet den Hæderlig og Vellærde Mand, Antonius

Olson. Sognepræst udi Øster Marker-Sogn, og Provst paa Boringholm, som heden søvnede i Herren den 21. Octobr. 1621«. Foran alteret¹¹.

Gravsted tilhørende kommandør i søetaten og guvernør over Bornholm Georg Albrecht Koefoed, født 11. jan. 1753, død 11. nov. 1808, og hustru Charlotte, født Lindholm, forenet med ham fra 3. april 1798, født 20. nov. 1769, død 10. juli 1844. Gravstedet har sin plads ved det gamle våbenhus' vestmur og omgives af et jerngitter på sandstenssokkel. To marmortavler med gravskrifter er opsat på våbenhusmuren, den ene over guvernørparret, den anden over Juliane Berger, født Lindholm, enke efter kommandør i søetaten I. H. E. Berger, født 8. juli 1769, død 27. juli 1853.

To romanske *grave*, sat af sandsten, blev 1932 afdækket ved den gamle kirkes sydside (fig. 16, sml. s. 472).

Ved kirken er fundet fire *runesten*, som nu alle er opstillet i kirkeruinen.

1) Nu i tre stykker. Indskrift på nutidsdansk: »Barne og Sibbe og Tue de rejste stenen efter deres fader Kæld. Krist hjælpe hans sjæl«¹².

2) »Barne og Tue og Asgot lod stenen rejse efter deres broder Sibbe. Krist hjælpe sjælen«¹³.

3) Opgravet på kirkegården 1877. »Øde og Sven og Ødger rejste stenen efter Gunulv . . . og efter moderen Gunild«¹⁴.

4) Fundet under nedrivningen af den gamle kirke, hvor den var indmuret over døren mellem våbenhus og skib. Indskriften har ikke kunnet tydes på grund af sin kryptografiske form¹⁵.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskaber 1755—78, 1807—89 (LA). — Specifikation over inventarier m.m. 1766 (Sjællands stiftsovrighed V, div. sager, LA). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882, H. Zahrtmann 1886 og 1890, J. Kornerup 1890, M. Bidstrup 1891, O. Norn 1949, C. G. Schultz 1947. — J. J. A. Worsaae: Notesbog III, s. 8 f. (NM). J. Kornerup: Notesbøger VI, 46, XVII, s. 31, 34—37, 58 og 84 (NM). Korrespondancesager i NM.

Indledning: ¹ 11. marts 1403: »... curiam Borendholmis in parochia beate virginis orientali sitam . . .« (Hübertz, nr. 8, s. 10). Vester Marie: (26. maj 1413): »... fundum suum in parrochia occidentali b. Marie virg. in . . . Borndeholm . . .« (Rep. I, nr. 5257, III, s. 169). ² Christian 3.s kopenhavnske reces af 30. oktober 1536, trykt i: Kolderup-Rosenvinge, Saml. af gl. danske Love, IV, s. 164—65. ³ Fortegnelse over Kirker og disses Ejere da Forordningen af 3. Juni 1809 udkom. Da. Kanc. RA. ⁴ Optegnelse i dansk Folkemindesamling. ⁵ Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Fundprotokol IV, nr. 572 og nr. 599, V, nr. 1260. ⁶ Meddelelse af Georg Galster. ⁷ Monten er afbildet i: Nordisk Numismatisk Unions medlemsblad 1954, s. 248. ⁸ P. Hauberg i: Trap. 4. udg., s. 631: »Ved en undersøgelse . . . fandt Kornerup i alterets grundvold to sølvmonter fra Erik Plovpenning's tid, . . . den ene med . . . Uffos navn (1228—50) [sic!], således at man deraf temmelig nøje kan bestemme kirkens alder«. ⁹ Kornerups beretning af 16. maj 1890 til Direktionen for de antikvariske Mindesmærkers Bevaring. Som det

synes ved en erindringsforskydning er fundforholdene i Kornerups bevidsthed inden længe blevet til: »Det lykkedes mig da også at finde flere mønter af hvilke een [Uffemønten] lå indmuret i kalk i sit oprindelige leje« (Koncept til brev af 3. marts 1894, som Kornerup tilsyneladende har sendt ministeriet i anledning af Andreas Clemmensens bog om Øster Marie kirke). Skulle man foretrække denne sidste version af fundforholdene, hvilket ikke er rimeligt, bør man erindre, at selv om det uden nærmere undersøgelse nedbrudte alter virkelig måtte betragtes som fast dateret ved de fundne mønter, var dermed intet sagt om alterets oprindelighed. Men iøvrigt fremgår af kirkeregnskabet for 1875, at alteret dengang var blevet rykket frem, »for (bagved) at skaffe en plads til præsten«. Selv hvis man ved denne ændring havde indskrænket sig til at bortbryde et stykke af alterets bagside og mure et tilsvarende stykke til forsiden (sml. Østerlars, s. 420), ville det, der i så fald kunne være blevet tilbage af et oprindeligt alter, være en så ubetydelig rest, at beviskraften af Kornerups fund måtte ansættes til praktisk talt nul.¹⁰ Et brev fra den for kirkeraseringerne uhyggeligt virksomme provst Sodemann til Worsaae (15. april 1885) bærer den sidstes egenhændige påtegning: »Tilrådede nedrivning af tårnet og en hel ombygning af kirken. — Indsendte sagen til ministeriet under 10. juni 1885. J. J. A. W.«¹¹ Mathias Bidstrup, der såvist ikke var nogen vovehals, har i en skrivelse til og foranlediget af Herholdt, ministeriets sagkyndige, erklæret, at »Østermarie kirkes tårn har jeg gentagende gange i årene 1880—84 og 1885 undersøgt, og derefter antaget, at dets ydre murværk var af en højst brøstfældig beskaffenhed og som sådan uundgåelig snarest mulig måtte ombygges, hvis nedstyrtninger skulle undgås, hvorimod de indre mure, hvælvingerne og trapperne formentlig ved hjælp af en særlig afstivningsmåde kunne bevares ved kun at ombygge den ydre del af murene ... og ... forstærke fundamenterne ...«. Om tilstanden 1886, da tårnets øvre etager var taget ned, mener Bidstrup: »... efter nu atter i denne anledning at have undersøgt den tilbagestående rest af tårnet ..., at hvælvingen over første stokværk samt buepartier ved vindeltrappen, en del af trappepillen og de tvende buepartier ind mod skibet kan bevares og tårnet forøvrigt genopføres i sin oprindelige skikkelse ...«, og at han tør påtage sig det fulde ansvar for en sådan restaurering.¹² Ekstrakt-afskrift af synets erklæring af 8. juni 1885 i Nationalmuseets arkiv.¹³ Skrivelse fra ministeriet til museet af 7. maj 1889.

Bygning og kalkmalerier: ¹ i B.æ.K., s. 10, omtaler Hans I. Holm, at der ifølge en tegning af Dahlerup fra 1857 ved siden af klokketårnet endnu i dette år var bevaret en tagdækket kirkegårdsport. 1860 bortsolgte kirken ved auktion »den søndre låge med tag og karm, den vestre låge med hele karmen samt den gamle port med karm og tag«, vistnok den af Dahlerup gengivne. ² Den på fig. 2 så løseligt angivne kragbåndsstump er ganske tydelig tegnet med skråkantet profil på det måleblad (i N M), som ligger til grund for fig. 2, og er for øvrigt også vist skråkantet på pl. 22 i B.æ.K. ³ Kirkeregnskabet omtaler 1757 »24 korte egetræer, at fæste plankerne på klokketårnet«. Hvertill dette egetræ har været anvendt vides ikke, men indførslen kunde dog tyde på, at klokketårnet har været tækket med planker endnu 1757, ligesom andre af øens klokketårne (sml. Å kirke, s. 136). ⁴ Andreas Clemmensen har offentliggjort en lille bog om kirken, med rekonstruktionstegninger, visende hvorledes bygningen efter hans mening oprindeligt havde set ud: Beskrivelse og tegninger af Øster Marie Kirke med særligt hensyn til den oprindelige form. Kbh. 1894. ⁵ C. G. Brunius: Skånes Konsthistoria för Medeltiden. Lund 1850. Ifølge Brunii beskrivelse ligner sokkelforholdene ved Löderup kirkes tårn svært den her for Øster Marie kirketårn formodede ordning: »Tornets socklar består af en skråkant och härpå en qvartstaf med kantlister och i hörnen derunder finnas skråkantiga framsprång, som likna skåpfötter« (Anf. værk., s. 125). Om de fåtallige skånske eksempler på slige detaljer, se: Monica Rydbeck: Skånes Stenmästare före 1200. Lund, 1936, s. 214 passim. — Side 208 er der en jævnførelse med visse af M. Mackeprang (Vore Landsbykirker, s. 61) omtalte jyske sokkelformer, som ikke holder stik. Bortset fra Øster Marie

kendes »skabsfodderne« næppe fra nogen middelalderlig kirke inden for Danmarks nuværende grænser. ⁶ Frölén II, s. 36, fig. 145. ⁷ Clemmensen, anf. værk s. 8. ⁸ Monica Rydbeck, s. 229 passim. — Om vurderingen af Carl stenmesters virke sml. Østerlars, s. 398. ⁹ Om irske stentage af tilsvarende konstruktion, se. O. V. Koch, i Aarb. 1895, s. 243 ff. — Clemmensen (anf. værk s. 7 note 2) gør opmærksom på et fransk stentag, som kun er eet af adskillige eksempler fra denne egn. — Francis Beckett går ubetinget ind for de danske tages afhængighed af irske forbilleder. Næppe med rette. De irske stentage er for det første gennemgående ældre end de nordiske, for det andet inderlig primitive, en betegnelse man ikke kan anvende på Øster Marie. (Francis Beckett, Danmarks Kunst I, 1924, s. 55, med henvisninger. ¹⁰ C. M. Smidt: Østermarie Kirke, nye undersøgelser og gravninger, kirkens slægtsforbindelser inden for bornholmsk og skånsk bygningskunst, i: Aarb. 1940, s. 83 ff. — Om triumfbuen, se s. 96 f. ¹¹ Murede korskranker findes der spor af i Tikøb og i Uggeløse kirker i Nordsjælland. Om skånske kirker med denne anordning se: Monica Rydbeck, s. 204, som støtter sig til iagttagelser af Brunius (Skånes Konsthistoria s. 168, 187 og 225), der har været klar over, at det drejede sig om skranker, ikke om mure, som fuldstændig havde udfyldt de pågældende korbuer. ¹² Kirkereregnskabet for 1850 noterer en udgift på 3 mark »for at hugge større hul i muren til indgang over det hvælvede loft«. Af udtrykket »større« kan lige så vel sluttes, at det hul, som var for lille, var udhugget 1848, da trætondehvælvet blev indlagt, som at det var oprindeligt, romansk. På Clemmensens rekonstruktion er åbningen ca. 140 cm høj, hvilket er 15 cm mere, end den 1850 udvidede gennemgang målte. ¹³ Ørnen kunne synes kopieret efter våbendyrer på lybske mønter fra midten af århundredet. ¹⁴ Smidt, anf. værk s. 89. ¹⁵ En farveskitse af Clemmensen viser, at de røde slyng i skibet har nået helt op til loftets bjælkehuller, som var kantet med skraverede stregrammer, ligeledes malet med rødt. ¹⁶ Zahrtmanns »tarvelige figurer« er naturligvis ikke daterbare ud fra en så summarisk beskrivelse, men det kunne dog være, at de stammede fra renaissancetid.

Inventar og gravminder. ¹ Thurah s. 59, jfr. Løfflers indberetn. ² Thurah, anf. sted. En tegning i NM viser tavlens udseende før ændringen i 1875. ³ Udtog af regnskab over kirkernes indkomst 1599—1600 (Hübertz s. 548). ⁴ Thurah s. 60. ⁵ Weilbachs Kunstnerleksikon, 3. udg. III, 153. ⁶ Thurah s. 59 f. ⁷ Danske malede Portrætter IX, 173. ⁸ Thurah s. 63. ⁹ Danske malede Portrætter IX, 172. ¹⁰ Thurah s. 61. ¹¹ Thurah s. 62. ¹² Jacobsen og Moltke: Danmarks Runeindskrifter, nr. 391. ¹³ Smst. nr. 392. ¹⁴ Smst. nr. 394. ¹⁵ Smst. nr. 395.

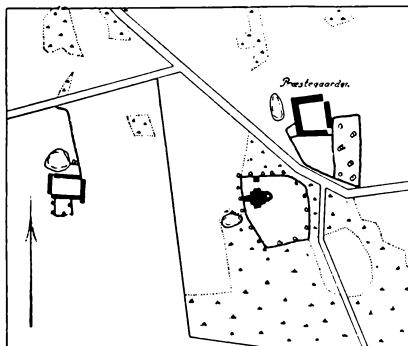

Fig. 17. Øster Marie kirke, situationsplan 1818.

†S. MARGRETHE KAPEL VED MAGLEGAARD

BORNHOLMS ØSTRE HERRED

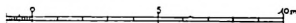
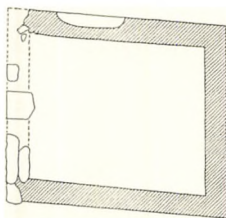
Den 10. april 1432 blev der udstedt et pavebrev¹ til fordel for et nyt kapel i Øster Marie sogn på Bornholm, som ærkebispens landsfoged, væbneren Aage Nielsen havde opført. Det stod indviet til de salige martyrer *S. Maurilii* og *S. Margrethes* ære, men eftersom det endnu ikke var udstyret med sømmeligt inventar og andet til gudstjenesten nødvendigt, og på det at det måtte vinde yndest, bevilgedes der for al fremtid aflad til dem, der søgte det på de to helgeners festdage. I kapellet, der siden blot omtales som Margrethe kapel, læste sognepræsten i Øster Marie hver lørdag en messe for Vor Frue; som fremtidig løn for denne tjeneste skødede Aage Nielsen 19. april 1457 en gård til kaldet², et vederlag, som hans søn og arving, ridderen Niels Aagesen Sparre, 6. januar 1493 øgede med andet gods³. Den betydning, kapellet kan have haft, blev til intet ved reformationen. 1624 anså man fejlagtigt Niels Aagesen for kapellets stifter; det omtales allerede da som ruin: »Fornævnte ridder har ladet opbygge hos sin gård et kapel, hvorudi Guds ord forrettedes af præsten til Østermarkersogn, findes endnu rudera, men dagligen nedfalde og formindskes«⁴. De sidste rester blev fredlyst 1900.

Kapeltomten ligger nordligt i Øster Marie sogn, nær kysten, tæt øst for Aage Nielsens fordums hovedsæde, Maglegaard. Af den godt 8.7 m lange, omkring 7.5 m brede, altså tilnærmelsesvis kvadratiske bygning, står de tre mure, som tilsyneladende helt har været af rå og kløvet kamp, nogenlunde bevaret i indtil meterhøjde. Sylden er gennemgående sat af anselige, kantrejste kløvsten. Vestgavlen er næsten helt fjernet, i dens midte ligger dog endnu en stor tærskelhelle på plads, som viser, hvor kapellets eneste dørsted har været.

KILDER OG HENVISNINGER

M. K. Zahrtmann: Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller, i: Bh. Saml. VIII (1913), s. 170 ff.

¹ Acta pontificum danica III (1431—71), Kbh. 1908, nr. 1651 (10. april 1432). ² Hübertz, nr. 21 (s. 21). ³ Suhms Samlinger I, nr. 2 (s. 44). ⁴ Præsteindberetning 1624, s. 58.

Grundplan af S. Margrethe Kapel, 1:300, målt af El. M. 1952.

Fig. 1. S. Ibs kirke. Ydre, set fra sydøst.

C. G. S. 1947

S. IBS KIRKE

BORNHOLMS ØSTRE HERRED

Kirken, som har navn efter sin værnehelgen *S. Jakob*, omtales første gang 1335¹. Den tilhørte i middelalderen ærkebispens i Lund, indtil den ved reformationen overgik til kronen², hvorunder den endnu hørte 1809³. Den blev selvejende i løbet af 19. århundrede (sml. Rønne, s. 36).

Det sædvanlige, rigt varierede *vandresagn* beretter, at en sten på Brændesmark skal være slynget mod kirken fra Christiansø i et hosebånd⁴.

Kirken ligger omtrent midt i det temmelig store sogn, på en lille højning i det bølgede terræn. Den uregelmæssigt firsidede kirkegård, som er udvidet mod nord og mod vest, hegnes af en lav kløvstensmur, hvoraf intet kan være særlig gammelt. Det sydligste afsnit af strækningen mod øst er formentlig det ældste, her er der udvendig anbragt en del bindinge af den sædvanlige art, faststøbt med bly i stenblokke, af hvilke nogle er mærkede med gårnumre, initialer og årstal. Forvitring, mos og lav hindrer for det meste en fuldstændig læsning, men en sten har forbogstaverne M I S, og årstallet 1816 optræder to gange, i det ene tilfælde ledsaget af: 17 S(elvejergård). Der er endvidere et bindested mærket 18 V(ornedgård) og nogle sten har årstal fra 1790'erne, men sidder

næppe på oprindelig plads og udelukker derfor ikke, at denne del af kirkegårds-muren kan stamme fra 1816, da kirken betalte 75 favne stengærde med 225 rdl. (rgsk.). I det mindste en del af den samme murstrækning må dog atter være blevet omsat 1857, eftersom regnskabet for dette år omtaler stensætningsarbejde (79 rdl.) i forbindelse med indkøbet af 4 finhuggede portstøtter af granit med støbejernskugler, som må være dem, der står i den nuværende østlåde af træ, hovedlågen til den gamle del af kirkegården. En på tilsvarende vis udstyret, ligeledes i køreport og to fodgængerlåger delt indgang længere mod nord må være samtidig med kirkegårdsudvidelsen. Mod nord og vest findes små, enkle stakitlåger, og en tredje af samme art er anbragt lige op til klokketårnets vestside. Lågen fører ud til præstegårdshaven, som nu begrænses af kirkegårds-muren, men broderparten af havens areal må før i tiden have været gadejord, idet placeringen af det med portåbninger forsynede klokketårn viser, at hovedindgangen til kirkegården oprindelig har været i syd, lige udfor våbenhuset.

Klokketårnet bryder hegnsmuren og står således nu for en del på præstegårdens grund (fig. 2). Tårnets murede underbygning måler 6.00 m fra øst til vest, 7.12 fra nord til syd, og er godt 7.70 m høj over grundstenene, som ligger blottede mod syd, ind mod præstens have. De svære mure er hovedsagelig af rå og kløvet kamp, hjørnerne er satte af pikhuggen granit, og der er anvendt en smule silurkalk, især i dørbuerne. Tårnets underste etage anvendes nu som materialrum, men har oprindelig gjort tjeneste som portgennemgang, hvilket fremgår af to store, rundbuede døråbninger, anbragt over for hinanden, i syd og i nord. Den søndre står nu blændet med en tynd mur, hvori et lille moderne vindue. Under muren ligger der udvendig en stor flad kampesten som tærskel, regnet fra denne har portåbningens højde været omkring 233 cm. Indvendig, hvor døren står som niche, er dens bredde 175 cm, og man ser her, at karmene ikke kan have haft anslagsfåse, det er derfor muligt, at døren oprindelig har været uden lukke, selvom portfløje omtales ret tidligt i kirkeregnskaberne. Den nordre gennemgang er i brug og synes at have haft nogenlunde tilsvarende dimensioner. Kirkegårdens terræn er steget så stærkt, at det har været nødvendigt at lade døråbningen følge med. Det oprindelige, rundbuede stik af silurkalk brydes derfor nu af et højere siddende moderne fladbuestik.

I porttrumets indre er gulvniveauet hævet betydeligt over det oprindelige. Gulvet består af granitflager samt stumper af itubrudte og et par hele gravsten. Bjælkeloftets brædder ligger omkring 3.20 m over stengulvet, men henved 30 cm derover ses en afsats i væggene, som formentlig angiver, i hvilken højde den oprindelige etageadskillelse har været anbragt.

En indvendig trappe af træ fører op til det forholdsvis lave *mellemstokværk*, som imidlertid oprindelig har været tilgængeligt udefra, gennem en højtsiddende vestdør, af hvis plads lige over hegnsmuren man forøvrigt ser, at låge-

Fig. 2. S. Ibs kirke. Klokketårnet set fra syd, fra præstegårdens have.

C. G. S. 1951

stedet ind til præstegården ikke kan være gammelt. Her må en fritrappeløb have ført op til tårndøren, hvis med små sten blændede yderlysning måler 200×90 cm. Bag lysningen er der 10 og 16 cm brede anslagsfals til en dørføj, hvis stabler endnu ses på plads i dørens nordre karmside, og som afdækning i det indre ligger der en veltilhuggen kalkstensplade. Rummet har tre lysåbninger, to smalle, rektangulære og temmelig højsiddende glugger (mod syd og mod øst), som nu er blændede, samt mod nord en døråbning, der står lukket i halv højde med en tynd brystning af kamp, hvorover der er indsat et moderne trævindue. Den øverste del af vestvæggen, fra dørøverliggeren og helt op til murkronen, er ommuret i sen tid, sandsynligvis 1877 (sml. nedenfor), tilligemed et dertil svarende stykke af sydvæggen. På grund af det kalklag, som dækker tårnets ydre, kan man ikke med sikkerhed afgøre, om de to murpartier er blevet fuldstændig ombygget, eller om det hovedsagelig drejer sig om en skalmuring af det indre, hvor man ser, at materialet er stenbrudsgranit, udkløvet i forholdsvis store længder. Over vestdøren er der lagt en stor ny granitbjælke, som bærer den nordligste af tre nye, råttildannede stenkonsoller, indsat øverst i vestvæggen til støtte under klokkestølsbjælkernes halvt oprådne hoveder. En fjerde konsol er anbragt i sydvæggen, under en halvbjælke, som er blevet afkortet for at skaffe plads til træstigen op til *klokkestokværket*.

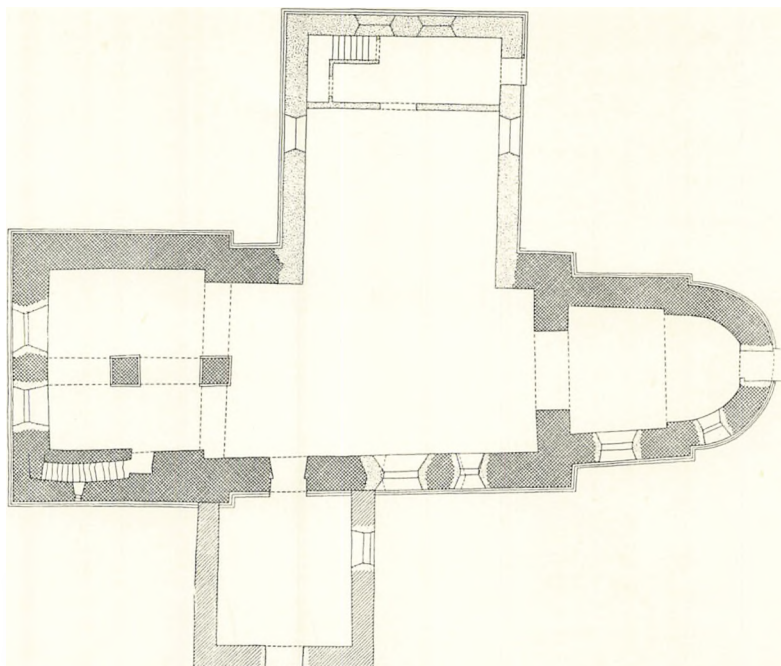

Fig. 3. S. Ibs kirke. Plan, 1:300, tegnet 1952 af Tove Bojesen efter en opmåling af Kunstakademiets elever.

Tårnet krones af det sædvanlige lille klokkehus af egebindingsværk, her inddelt i 4 hovedfag på hver led og med en væghøjde på omkring 2.70 m. Fodtømmeret er kun bevaret mod nord, hvor remmen ligger på en 25 cm høj syld, delvis muret af moderne sten og betydeligt smallere end underbygningens murkrone. På de tre andre sider er fodremmen fjernet, tidligst vel mod øst, hvor undermuringen består af små stenflager (neksøsandsten?), senere, antagelig i 1877 (indhugget årstal) mod syd og vest, hvor der er undermuret med kløvet stenbrudsgranit af samme karakter som i skalmuringerne nedenunder. Langs øst- og vestvæggen ligger der stræktømmer, som er boltet til stolpefødderne. Mellem hovedstolperne er der halvstolper, som af de vandrette løsholter deles i to tømmerstykker (»duk« og »opløber«). Fra stolpehovederne er der små skråstøtter til tagbjælkerne, der er moderne, ligesom tagværket, hvis konstruktion er den enklest mulige. Vægtavlene er udmurede med små sten og hvidtede, tømmeret tjæret ligesom de fjælleklædte taggavle, som vender mod nord og syd. Der er udsvejfede vindsceder, og gavlspidserne krones af profilerede brandstænger. Taget er hængt med vingetegl.

Klokkehusets tømmerværk udviser en begyndende forsimpning i retning af

det seneste bornholmske bindingsværk, der omtrent kun har bevaret stolperne og et par rudimenter af de oprindelige, mere rige konstruktioner. Der har ganske vist været fodtømmer, men af skråstøtter⁵ ses intet spor, og der kan vistnok aldrig have været udvendige knægte, hverken under sugfjælene eller på gavlsiderne. Det er ikke sandsynligt, at der i konstruktionen kan være bevaret tømmer ældre end 1700-tallet, og dette indtryk bekræftes af kirkeregnskaberne. 1724 blev der indkøbt 16 egetræer til klokketårnets reparation (123 sld.), hvilket formentlig har været nok til at forny alle fire vægge. Dette synes også at være sket, thi at arbejdet har været omfattende, ses af en bemærkning det følgende år om, at murmesteren havde »umage med at udlede flade kampesten ved Neksø, såsom her var ingen flere mursten at bekomme«. Neksøsandstenene (og murstenene) må sikkert være blevet brugt til klokkehusets tværlægning, eftersom man under 1736 finder en mindre post, som lyder: »For at bryde sten i Neksø strand og dennem med ler i klokketårnet ved tømmeret at indsætte«⁶. Hvis man går ud fra, at klokkehusets bindingsværk er blevet helt fornyet 1724, forstår man bedre, hvorfor det ifølge kirkeregnskaberne for de næste halvandet hundrede år har holdt så godt, at der i denne periode ikke synes at være foretaget nogen reparation af tømmerværket, værd at notere.

Om klokkehusets forgænger vides ikke andet, end at taget 1698 var tækket med brædder⁷, men har den ældre tømmerkonstruktions levetid været normal, kan den i 1724 let have haft et par hundrede år eller mere på bagen. Dette modsiges ikke af den murede underbygning, der ganske vist, som de fleste af sine frænder, mangler daterbare arkitektoniske detaljer, men som dog er velbygget og har stik samt en enkelt tilhugget dørøverligger af silurkalk, og måske nok kunne accepteres som middelalderlig.

Kirkebygningen består af apsis, kor og skib samt et stort, kvadratisk vesttårn, alt romansk og tilsyneladende stammende fra en og samme byggeperiode. Foran syddøren er der et sikkert middelalderligt våbenhus, og til skibets nordside har man 1867 føjet en stor tværbygning.

De romanske bygningsafsnit er af marksten, rå og kløvede i murfladerne, ret veltilhugne i hjørnerne, hvori desuden er anvendt silurkalk. Sokler, muråbninger, bueslag og alle finere enkeltheder er næsten udelukkende af sidstnævnte materiale. Hele kirken hviler på en velhuggen dobbeltsokkel, nederst en kun lidet skrånende, men stærkt fremspringende skråkant, derover en stor rundstav, samme profil som i tårnsoklerne i Øster Marie og i Å kirke.

Den stærkt fremspringende *apsis* har oprindeligt kun haft eet vindue, hvis runde bueslag skimtes udvendigt mod øst, over en i nyere tid gennembrudt præstedør. Apsismuren krones af et udkraget gesimsskifte, hvis profil enten er skråkantet eller ganske svagt hullet. I *kolet* ses ingen spor af de romanske vinduer, det søndre må være slugt af et stort vindueshul fra 1800-tallet, men det

Fig. 4. S. Ibs kirke. Langsnit, set mod syd. Mål 1:300. Efter opmåling af Kunstakademiets elever.

nordre er uden tvivl til stede i tilmuret stand og skjules blot af det tykke pudslag, som dækker ydermure og vægge. I korets sydmur, oppe under tagskægget, sidder en gulrød kampesten, hvori der er udhugget to fordybede, hesteskoformede buer med kantfals (fig. 8), vel snarest et tilløb til en buefrise, som ikke er blevet gennemført. Murværket på begge sider af stenen virker oprindeligt, og der er ikke flere buer at se.

I *skibet*, hvis murhøjde er anselig, omkring 6.00 m over sokkelen, er det kun muligt at påvise et enkelt af de romanske vinduer, det østligste i sydmuren. Rundbuestykket og lidt af karmene, alt vistnok af silurkalk, skimtes over det nuværende lavtsiddende moderne vindue.

Den anselige, i 1870 udvidede *sydportal*, som står afrenset, er slemt forhugget i lysningen. Yderkarmenes profilering, der 1857 var så tykt overpudset, at Brunius ikke kunne opfatte og beskrive den⁸, er nu borte, levnet er kun en lille kvartrund huling, som bryder portalens forhjørner og løber bueslaget rundt. Sokkelen er afbanet i plan med afhugningen i karmsiderne, men af de hulkantede, forkrøbbede kragbånd er der bevaret nok til at vise, at der foran portalens lysning, flankerende denne, har stået enten slanke trekvartsøjler eller i det mindste rundstave, hvis dimensioner nogenlunde har svaret til dem i det tovsnoede rundled, som omfatter det glatte tympanon. På midten af tympanets smalle underside er der et lille nedhæng, en næsten cirkulær dråbe, hvis krumme underflade brydes på langs af et forsænket, nærmest halvrunder profil. I dråbens forside er fordybet et lille rundt felt, hvis bund udfyldes af et ligearmet kors.

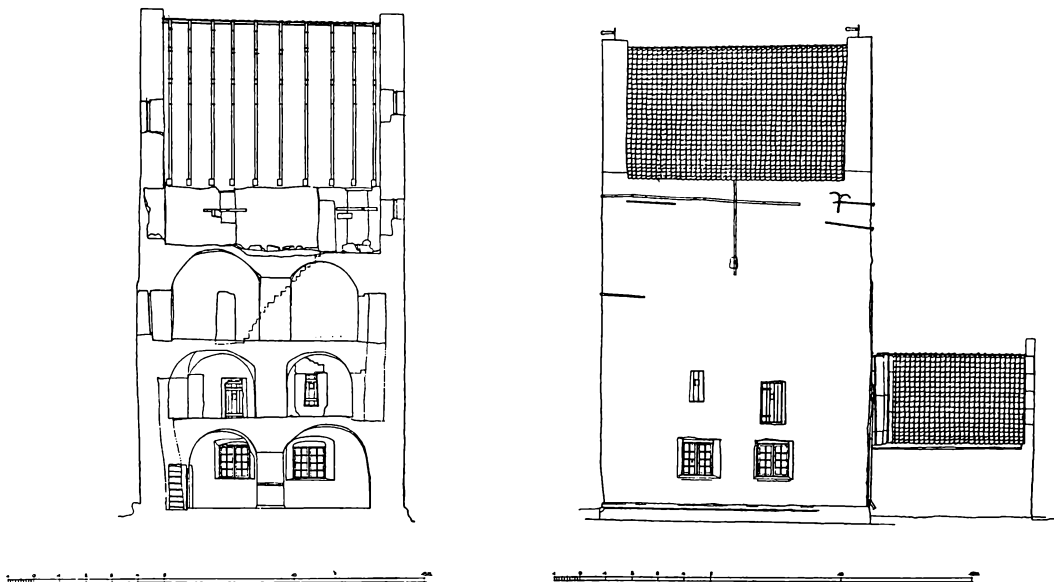

Fig. 5. S. Ibs kirke. Tværsnit, set mod vest og vestfacade af kirkens tårn. Mål 1:300.
Efter opmålinger af Kunstakademiets elever.

Af *nordportalen* er østkarmen og næsten hele bueslaget hugget bort 1867 ved gennembrydningen til den moderne korsarm. Portalen har været af samme type som den søndre, men en kende enklere, idet de udvendige forhjørner ikke har været profilerede. Dens inderste karmled er blevet påvist ved en lille udhugning 1938, det bestod af en simpel rundstav, som også har fulgt bueslaget⁹. Kragbåndene, hvis profil ikke mere lod sig erkende, har været påfaldende høje, mindst 20 cm.

I det *indre* har apsiden halvkuppelhvælv, koret en høj tøndehvælvning, muret af kalkstensflager og ragende betydeligt op over kronen af korets langsider. I den slanke triumfbue har man afrenset de omkringløbende, skråkantede kragbånd og vestsiden af det af små silurkalks kilesten murede bueslag. Triumfmurens vestside er dækket af det sædvanlige, meget tykke pudslag, som her muligvis skjuler et par blændede sidealternicher¹⁰. Skibet, som har bjælkeloft, afsluttes i vest med en dobbeltarkade, båret af en lav kalkstenspille. Dennes sokkel, en lille rundstav, løber pillen rundt, men kun mod nord og syd findes der kragbånd, stærkt udladende, med skråkantprofil. Dobbeltarkaden er egentlig ikke nogen helt selvstændig konstruktion. Dens midtpille er den østligste af et par lige store, kvadratiske støtter, der sammen med to runde bueslag bærer en skillemur, hvormed tårnrummet deles på langs, og arkadens bueslag danner blot afslutninger mod øst, ind mod kirken, på to lavtspændte, parallelle tøndehvælv, som dækker det toskibede *tårnrum*.

Midtpillen i skillemuren har sokkel og kragbånd omtrent som arkadepillen,

men er betydeligt lavere og kragbåndene vender mod øst og vest. Hvert af tårnummets hvælvingsfag har i vestvæggen et uforholdsmæssigt stort, indvendig smiget, firkantet vindue, af hvis uregelmæssigheder man kan skønne, at begge vinduer må være udbrudt forholdsvis sent, og at de er blevet gjort endnu større i moderne tid, men ikke afgøre, om de kan have haft oprindelige forgængere. I vestmuren blev der 1747 »opbrækket« to huller og »opmuret« to »nye vinduer«; af regnskabet's ordlyd og anførte pris må man snarest slutte, at det har drejet sig om indsættelse af vinduer på et sted, hvor der før ingen har været (sml. Øster Marie, s. 469). Svarende til tårnets større bredde træder tårnets nordvæg et stykke tilbage for inderflugten af skibets langmur, men i syd er forholdet omvendt, her springer tårnvæggen omtrent 40 cm frem (sml. fig. 3), årsagen hertil er, at trappen til tårnets øvre stokværk ligger i sydmuren, som derfor er gjort særlig tyk. Lidt øst for sydvæggens midte er der en lille rektantet dør af silurkalk og uden spor af stængeanordninger, som fører ind til tårntrappen, hvis smalle, lige løb er overdækket med skråstillede, udkragende stenplader, mest af granit. Omtrent midtvejs er der en firkantet, indvendig smiget lyssprække, øverst ender trappen med et kort knæk uden nogen egentlig døråbning i sydvesthjørnet af næste etage.

Tårnets 2. *stokværk* er overhvælvet på ganske samme måde som underrummet, men arbejdet er simplere, og pillen i tværarkaden, som deler rummet i to lave, tøndehvævede fag, mangler kragbånd¹¹. I denne, som i de følgende etager, står alt blankt, de omhyggeligt tilhuggede kalksten i midtpillen og i delemurens to bueslag er fuget ligeså skødesløst som de grove kampestensvægge, og i de rått sammenstøbte hvælv ser man overalt aftryk af brædderne i de ved opførelsen benyttede forskallinger (fig. 6); en smal fjæl sidder endnu fastklemt i det søndre hvælvs kalkstøbning et lille stykke over vederlaget i tværmuren.

Stokværket har mod vest to åbninger til det fri, i nordre hvælvingsfag en ret stor, firkantet luge med smiget inderparti (127 × 134 cm), hvis sål ligger 60 cm over gulvet, og i søndre fag en påfaldende rigt udstyret dør. Den er vistnok helt igennem af silurkalk, der i de indvendige dørsmige er tildannet som ret store, men kun 10 cm tykke plader, sat på kant. Inderpartiet er vandret afdækket, men i det ydre er døren rundbuet om et glat tympanon, ligeledes af kalksten. Bueslagets vederlag er begge kraget 15 cm ud over den lige karmside nedenunder, hvilket tyder på, at dørens yderkarme oprindeligt har været beklædt med kalkstensplader, ordnet på samme måde som i det indre. Yderst ved façaden er der indsat en moderne trækarm og derover en tynd blændmur. Den oprindelige lysning er sat af tynde sten og har øverst, under tympanet, haft ret store krumkonsoller med nedhængende rundstav¹².

I det ikke særligt jævne gulv, som er af sten og kalk, er der fundet en sten-

Kai Uldall fot. 1932

Fig. 6. S. Ibs kirke. Detalje af hvælvningssystemet i tårnets 2. etage. I kalken foroven ses aftryk af den bræddeforskalling, hvorover tøndehvælvet er støbt.

genstand, uden tvivl det halve af løberen til en lille senneps- eller oliekværn. Den lå nedstøbt i gulvfladen med undersiden vendende op¹³.

I nordvesthjørnet er der et dørhul uden lukke, gennem hvilket man kommer ud til et lige trappeløb i nordmuren førende op til tårnets 3. *stokværk*. Her finder man for tredje gang den i det foregående beskrevne ordning med midtpille, tværarkader og dublerede tøndehvælv, men rummet er højere og ville ikke have virket trykket, hvis det havde haft vinduer. Af sådanne ses intet spor, den eneste åbning er en dør midt i sydvæggen, af enklere form end fridøren i etagen nedenunder. Døren er rektanglet og har lysning af samme form (170 × 60—58 cm), og med fals til begge sider. I den indre dørsmig mod øst, 5 cm fra lysningsfalsen, ses et 30 cm dybt hul til en slå, og overfor, men noget højere,

er der i den anden karmsmig et rundt hul, formentlig fra en dørstabel. Udvendig, hvor karmsiderne er lige, er døroverliggeren af kalksten og prydet med et par halvrunde nedhæng.

Under tværarkadens østre vederlag er der en oprindelig gennemgang til skibets loft, i vestmuren, lidt syd for arkadens vestre vederlag, en enkel dør — uden lukke — til et meget stejlt trappeløb, som fører op gennem tårnets vestmur nordpå¹⁴ og ender i 4. *stokværk*. Denne etage er forholdsvis lav, virker som et ubenyttet tagrum, i hvis søndre halvdel toppen af det ene tøndehvæl nedenunder rager op som en bjergryg over det i forvejen ujævne gulv. Man har vanskeligt kunnet anbringe klokker her, hvor muråbningerne desuden er mindre end i de fleste bornholmske kirketårne, næppe velegnede som glamhuller. Der er ialt ni luger, firkantede og af lidt forskellig størrelse, men kun to er i brug, resten er muret til. To luger, hvis dækplader danner murkrone, står som nicher i vestvæggen på hver side af trappen, udfor hvilken væggen springer frem som en bred pille. I østmuren har der været tre lignende åbninger, de to yderste er fuldstændig udfyldt med murværk af rå kamp og munkesten, af den midterste står kun den øverste halvdel åben. Hver af smalsiderne har haft to luger. Af de to i den nordre gavlside er den vestre blændet med kamp, den anden luge er lukket i omtrent halv højde med en brystning, der synes ældre end de karmpåmuringer af munkesten, hvormed den i brug værende halvpart er indsnævret. De to åbninger mod syd er blændet udvendig med forholdsvis tynde kampestensmure, hvori nu lukkede småglugger, kantet med munkesten.

De tværvendte, ret stejle *taggavle* er meget svære — i den nordre er murtykkelsen 90 cm — og muret af samme materiale og på samme måde, som tårnet iøvrigt (fig. 7). Arbejdet er ikke helt så omhyggeligt udført, men man tør dog næppe heraf udlede, at taggavlene kan være tilføjet senere. I knap halv højde har hver gavl en ret høj, men ganske smal, indvendig smiget lyssprække, afdækket med stenplader, og derover to firkantede bjælkehuller. De glatte kamme stammer fra 1880 (J. D. Herholdt)¹⁵; indtil da havde taggavlene de på opmålingerne i B.æ.K. gengivne, klodsede fod- og toptinder¹⁶, som formodentlig har været af natursten, og muligvis var tilføjet i 1300-tallet.

Tilføjelser og ændringer. Det ret store *våbenhus* foran syddøren er sandsynligvis middelalderligt, eftersom dets lave mure er af rå og kløvet kamp og tykke. I murfoden ligger en del lange, muligvis kløvede sten. Syddøren og vinduet i øst er fladbuede og stammer formentlig fra samme tid, som den allerede i B.æ.K. viste, af små teglsten murede taggavl, hvis blændingsprydelser og trappekamme er lånte fra sjællandsk landsbygotik. Gavlen omtales ikke direkte i kirkeregnskaberne, men 1844 indkøbtes 11000 mursten, som synes overflødige til den »oppudsning« af kirkens og våbenhusets indvendige mur, der fandt sted nævnte år. — I det fladloftede indre var der 1874 murede vægbænke.

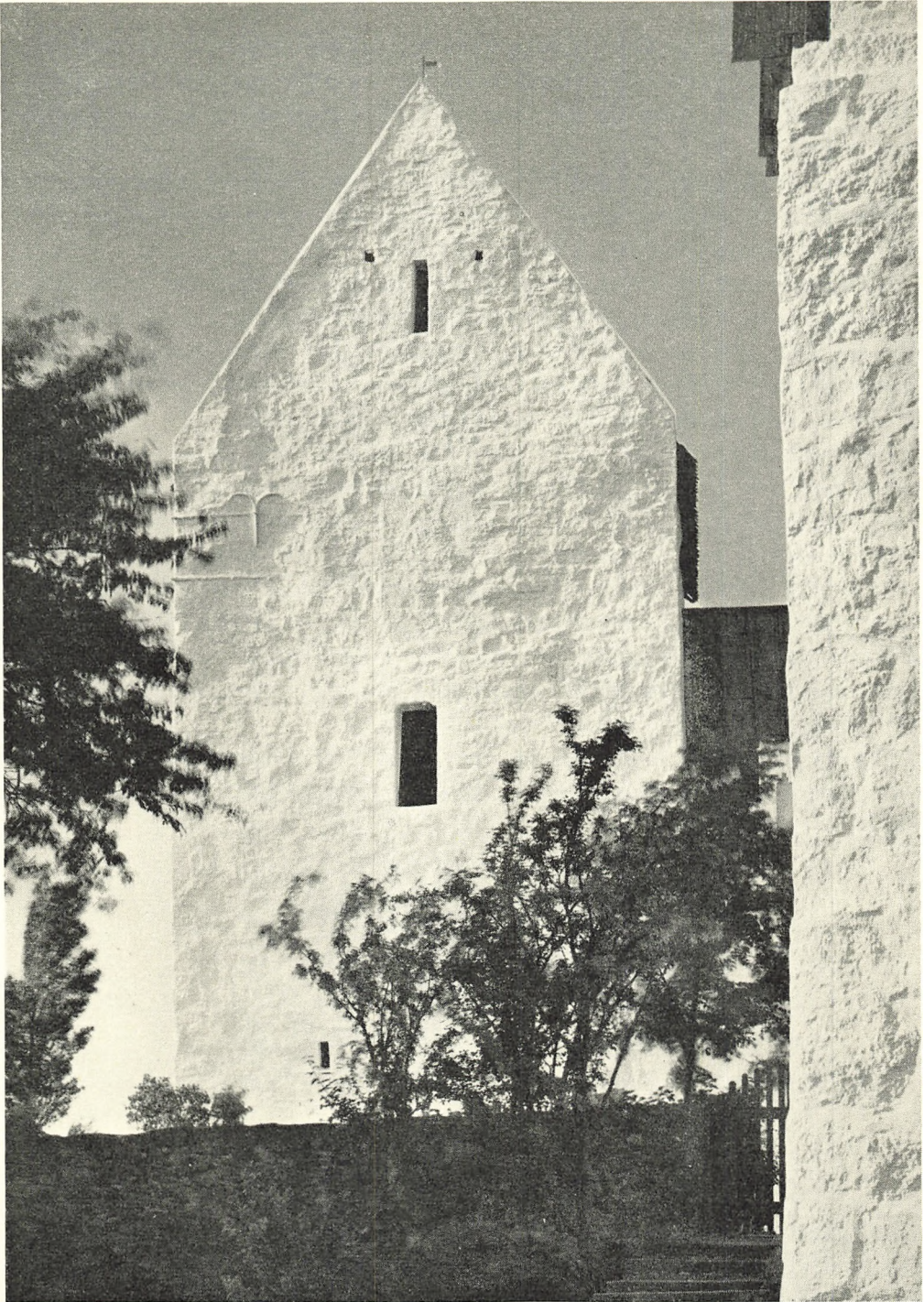

Fig. 7. S. Ibs kirke. Kirketårnet set fra syd.

C. G. S. 1951

Udbygningen på skibets nordside, af tegl på kvartrund granitsokkel, er opført 1867 (rgsk.). Den enkle bygning har store, dobbeltsmigede rundbuevinduer, eet i hver af langmurene, to i gavlen. Højt i den glatte taggavl er der et rundvindue. Det indre åbner sig med hele sin bredde mod skibet og har loft fælles med dette.

Foran norddøren stod 1801 et *†våbenhus* af ege- og fyrrebindingsværk med udmurede tavl og bræddetag¹⁷. Denne tilbygning, som ikke omtales i kirke-regnskaberne, må være blevet nedbrudt senest 1867.

Kirkens *tagværker* er alle nye, af fyr, dog er apsidens spær for en del gamle, af eg, og samlet omkring den middelalderlige egetræs konge, en mellem 250 og 300 cm lang, ottekantet stolpe, hvis blyklædte hat rager et stykke op over apsisstagets top. I korets og skibets *taggavl*, som er romanske og smukt murede af kløvet kamp, er der ret store, oprindelige gennemgange.

Den romanske kirke er tækket med bly, mens tårnet og tilbygningerne er hængt med røde vingetegl. 1729 havde også tårnet blytag (rgsk.), som må være ombyttet med tegl inden 1801. Af et kirkesyn 1820 ser man, at tagklædningerne over »hvælvingerne«, d.v.s. over apsiden og koret, var meget brøstfældige, og 1821 betaltes der 135 rbd. for blytækkerarbejde. Begge tage er sandsynligvis blevet helt omgjort ved denne lejlighed, thi på væggen i klokketårnets mellemstokværk hænger to store stykker pladebly med Frederik 6.s kronede monogram og årstallene 1820 og 1821 omgivet af rektangulære rammer (henholdsvis 101 × 44 og 80 × 41 cm), ophøjet støbt.

Hele kirken står kalket hvid, også i det indre, hvor dog visse led i korbuen, tårnarkaden og hele sydportalen er afrenset, formodentlig ved ombygningen 1867.

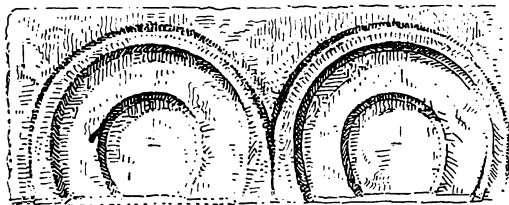

Fig. 8. S. Ibs kirke. Kvader med fordybede rundbuer, tegnet af Charles Christensen (1:10).

† KALKMALERIER

Albertus Sax »satte« 1689 (rgsk.) hr. oberstens og fruens våben i kirken. (Johan Diderich von Wettberg, amtmand 1685—94, og Sidsele Grubbe, sml. Knuds kirke, s. 191). — Ifølge Ravn var kirken »inden udi vel stafferet med malning omkring muren«¹⁸.

Fig. 9. S. Ibs kirke. Indre, set mod vest.

E. S. 1952

INVENTAR

Alterbord af træ; i forsiden fire arkadefelter med profilerede kapitæler. Nu skjult af et nyt rødt *alterklæde*.

†*Alterklæder*. 1) et rødt »retins« alterklæde foræredes 1709 af Peder Nielsen og hustru på 15. selvejergård (rgsk.). 2) 1751 købtes et rødt klædes alterklæde (rgsk.).

Altertavlen er et maleri (olie på lærred) forestillende Kristus i Gethsemane, malet 1846 af C. W. Eckersberg. Samtidig profileret ramme¹.

†*Altertavler*. 1) Thurah omtaler en kasseret gotisk altertavle med udskårne, stærkt forgyldte billeder af Marie bebudelse, Kristi fødsel, kongernes tilbedelse samt »et sygt menneske, ligesom in agone mortis, hvorved blandt andre står en person, som holder en bog i hånden over den syge«. Tavlen var da ophængt på en væg i kirken².

2) Fra 1614, »zirlig, med billedværk og maling« samt indskrifter, hvoraf Thurah gengiver: »Erecta 1614. Renov. Ao. 1739. Rege Christiano Sexto; Præside Nicolao West, Episcopo Petro Hersleb, Pastore Jacobo Prahl, Curatore Petro Ipsen, Pict. (maler) Henrico Møhl«³. Tavlen var 1738 ilde udseende af

Fig. 10. S. Ibs kirke. P. N. 1918
Sengotisk Mariafigur før den moderne
overmaling (s. 502).

ælde, og nogle »stykker« var affaldne. Ved istandsættelsen, som iflg. indskriften foretoges af maleren Johan Heinrich Møln, anvendtes bl. a. 9 bøger guld til opfriskning af indskrifterne (rgsk.).

Fra et sidealter stammer antagelig en sengotisk *Mariafigur* (fig. 10), fra o. 1500, et såre jævnt arbejde i lybsk tradition. Figurens hoved er for stort til kroppen, dets ansigtstræk regelmæssige, høj pande, lang, lige næse og lille mund. Fra kronen, hvis takker er afbrudte, falder håret ned over ryggen. Kjolen dækkes omtrent af et stort, folderigt slag, som er lagt over venstre arm. I hænderne holder Marie det ganske lille barn, som leger med et æble. Højde 126 cm. Ny bemaling med kraftige farver. Ophængt på pillen mellem buerne til tårnrummet.

Altersølv. Kalk (fig. 11) i empire fra 1831. Rund, profileret fod med drevet og graveret blad bort, glat, foroven udsvejfet skaft med lille, riflet knop og svungent bæger med krans af drevne spidsblade forneden. På foden er gra-

veret med versaler: »Calix templi St. Ib. MDCCCXXXI« (»S. Ibs kirkes kalk 1831«). 21 cm høj. I bunden Københavns bystempel og mestermærke for Peter Bonaparte Hedensted (Bøje 995). *Disk* er »omarbejdet« 1859 (rgsk.) og stemplet Hertz (Bøje s. 140). En forgyldt *†kalk* og *†disk*, vægtig 31 ½ lod, nævnes 1684 (inv.). *Oblatæske* (fig. 12) fra 1752, ottekantet, 6,5 × 12 × 9 cm, nøje svarende til Neksø kirkes oblatæske (s. 119). Lågets båndværksornamenter indrammer et fliget, glat felt med graveret indskrift: »Den(n)e Oblat Daase Er Til St. Ibs Kirke Foræret af Sogne Præsten Hr. Jacob Prah og Kiereste Margrete Marcher Ao. 1752«. Samme stempler som på æsken i Neksø. *Vinkande* (fig. 11) fra 1735. Glat, pæreformet, lidt sammentrykt korpus på svejft fod, glat hank og kort, pålodet hældetud. Højt, rundt låg med gæk og profileret knop. På låget er graveret med stejl skriveskrift: »Gud allene til Ære haver jeg Peder Hansen Splidt til Skousholm med min Kiæreste Magdalene Margrete Kofod Gifvet Denne Kande til Ste Ibs Kierche Anno 1735 d. 20. Novembr.« Senere er på korpus indprikket: »og Nu for Gylt af Sønen P. K. Split og Kieriste A. C. Hop

Fig. 11. S. Ibs kirke.
Alterkalk fra 1831, kande fra 1735 (s. 502).

E. S. 1952

Ao. 1781«, og derunder er graveret: »og atter forgyldt af sidstnævntes Sønnesøn P. V. J. Kofoed til Skovsholm Anno 1897« samt »1935 forgyldt igen af sidstnævntes sønnesøn N. Kofoed og Hustru, Skovsholm«. Under bunden graveret vægtangivelse, 48 lod, Københavns bystempel 1735, gardein- og månedsmærke samt mestermærke for Nicolaus Fuchs 1729 (Bøje s. 58). 24 cm høj. 1684 omtales to *tinflasker, den ene på to potter, den anden på en pægl. Begge solgtes 1753 (rgsk.).

Sygekalk fra o. 1780, 11,4 cm høj. Rund, forneden profileret fod, glat skaft og knop og stejlt bæger med svejftet rand. I bunden mestermærke for Jens Sveistrup 1780 (Bøje s. 95). Tilhørende glat *disk*, som kan fasttrykkes i kalkens bund, der herved kan anvendes som oblatgemme. Stemplet som kalken. En *vinflaske* af krystal med skruelåg og slebne facetter kan anbringes i bægeret. Nyere etui.

En *†sygekalk* og *disk* på syv lod nævnes 1684 (inv.); 1731 var den brøstfældig, og 1744 blev kalk og disk omgjort af guldsmed Hans Evertsen (Edvardsen) Sonne (rgsk.).

Alterstagerne er nye. 1684 var *†alterstagerne* af tin; messingstager omtales tidligst 1811, hvorimod der 1733 anskaffedes et par sorte sørgelysestager af træ. 1865 blev to træstager forgyldt (rgsk.).

Fig. 12. S. Ibs kirke. O. N. 1947
Oblatøske fra 1752 (s. 502).

To par *begravelseslyseplader* af blik fra henholdsvis dronning Louises og Christian 9.s begravelse opbevares i klokketårnet.

*Røgelsekar indsendtes 1833 til Nationalmuseet sammen med et tilsvarende fra Svaneke. Hvilket, der stammer fra S. Ibs kirke, vides ikke (sml. s. 101).

†*Messehageler*. 1) 1684 fandtes en messehagel af »rød, grøn og gul blomed fløjle«. 2) 1751, af rødt fløjle med kors og guldgalloner (rgsk.).

Døbefonten er et senromansk gotlandsk eksportarbejde af kalksten, tilhørende den såkaldte »bægerbladstype«. Fonten mangler nu, medmindre den er skjult under gulvet. Skaftet er af den sædvanlige, koniske form med en vulst foroven. Kummen er halvkugleformet og smykket med rundbuede tungeblade under en flad hulkel langs randen. Indvendig er kummen foret med bly. Tv. 84 cm. (Mackeprang: Døbefonte, s. 412). I skibets vestende foran pillen mellem tårnbuerne.

Nyere *dåbsfad* af messing. 1684 nævnes et †messingfad i fonten (inv.), og 1881 blev et †dåbsfad fortinnet (rgsk.).

†*Fontelåg* anskaffedes 1758 og fornyedes 1826 (rgsk.).

†*Vievandskar* af mørkeblåt marmor, nævnt af Thurah³.

Korbuekrucifiks fra 1500'erne, antagelig efterreformatorsk. Figuren, 73 cm høj, har tornekrone, lukkede øjne og fyldigt skæg. Kroppen er mager med fremtrædende ribben, armene vel lange og hænderne halvt lukkede. Benene er krogede og vredne og fødderne krydsede. Lændeklædet, der er knyttet på højre hofte, hænger ned over venstre knæ, mens højre lår omtrent lades blottet. Nyt simpelt korstræ med skriftbånd. Ophængt på nordfløjens østvæg.

Prædikestol i landlig renaissance fra o. 1600, beslægtet med prædikestolen i S. Bodils kirke. Den består af fire fag med glatte, rundbuede nicher i storfelterne. På hjørnerne står søjler med bladskeder, glatte skafter og grove kapitæler sammensat af akantusblade og volutter. Postament og gesims har glatte felter og volutsvungne fremspring med skællignende indsnit på forsiden. Fod- og kronliste er fornyet. Ny bærestolpe med store, svungne bøjler. Ny opgang. En ny †prædikestolsdør blev malet 1837. En †himmel, som omtales 1743, er forsvundet. Nyere naiv staffering med malerier, kirkeårets højtider, i nicherne; i postamentfelterne tilsvarende salmevers. I nicherne har der tidligere stået udskaarne figurer, hvis konturer ses i de ældre farvelag.

*Timeglas fra 1736. Bevaret er kun det udsavede vægbræt, som er grønmalet med røde kanter og sorte bogstaver: »IMS MPD Anno 1736«. I Bornh. museum.

Nyere *stoleværk* med glatte gavle. 1747 blev *†stolene* marmoreret med ens farver (rgsk.), og 1842 blev 13 nye stole malet perleblå med sorte numre. *†Skrifte-* og *†degnestol* indrettedes 1844 i koret tillige med et skab til vasa sacra (rgsk.).

Et *†skab* ved alteret nævnes 1696 (rgsk.).

†Pulpiturer. 1) Med malerier af de tolv apostle og indskriften: »Anno: VoX ChrIstI VoCat VenI DVM Vires sInVnt; Reg. Chr. 6. Præside Crusse, Præf. Ins. Urne, Episc. Hersleb, Past. Prahl. Pict. H. Kofod«³. I den latinske sentens læses de store bogstaver som romertal, hvorved fremkommer årstallet 1745. I oversættelse lyder indskriften: »År: Kristi stemme kalder, kom mens kræfterne tillader det. Da Chr. 6. var konge, Kruse kommandant, Urne amtmand, Hersleb biskop og Prahl sognepræst. Maler H. Kofod«. Iflg. rgsk. 1744—45 fik maleren Hans Kofod Pouelsen 10 sld. »for Ibs kirkes lægtene at illustrere med en smuk malning«.

2) Et pulpitur i skibets vestende, over buerne til tårnet, er nedtaget 1919.

Orgelet er bygget af J. Gregersen 1854 og kostede ifølge kirkeregnskaberne 777 rdl. Instrumentet omfattede oprindeligt 6 stemmer, mekanisk, med sløjfelade, men udvidedes 1916 med 2 stemmer (pneumatisk). 1958 overvejes anskaffelsen af et helt nyt orgel.

Pengeblok, jernbunden, fra o. 1800, nævnt 1811 (inv.).

Præsterækketavler. Tre store, glatte tavler i profilerede rammer, den ældste opsat af sognepræst Christian Valeur 1777. Tavlerne indeholder adskillige morsomme personalhistoriske oplysninger. I våbenhuset.

Tre *lysekroner*, de to fra 1904, den tredje fra 1938, kopieret efter en krone i Jungshoved kirke. 1684 fandtes en gammel ubrugelig *†lysekrone*, hvoraf et stykke blev solgt 1753 (rgsk.).

†Kirkeskib hang 1760 under loftet (inv.).

Knagerække fra 1738. Profileret bræt med indskåret: »Schousholm 1738 P K«. Tre knager, den midterste drejet.

Klokker. 1) 1773, støbt af M. C. Troschell. Om halsen versalindskrift mellem to palmetborter: »Soli Deo gloria, me fecit M. C. Troschell Copenhagen anno 1773« (»Gud alene æren, M. C. T., København, støbte mig«). På siden står en længere indskrift: »Konge Christian 7vende, landets commendant Arenstorph, atmad (amtmand!) Urne, bisp Harboe, preust (!) Hiorth, prost (!) Valeur, kirkens verge Hans Lov, anno MDCCLXXIII. Ps. 19, v. 8. Herrns (!) viidniis byrd er trofast som gjør dend vankundige viis«. Tvm. 87 cm. Ophængt i samtidig akse i klokketårnets mellemstokværk.

2) »Støbt af I. C. & H. Gamst, Kiøbenhavn 1822«. Akantusbort over indskriften. Tvm. 97 cm.

†Klokker. 1) 1628, »den store klokke«. Thurah gengiver den rimede indskrift:

»Der Christian den Fierde god
 Danmarkes Rige forestod
 Og Jylland var, ved Krigsmænds Magt
 Af Kæyserens, nær ødelagt,
 Da er jeg støbt i samme Aar
 Tallet viis og understaar:
 Ao. 1628. Julii 26.

Paa Bornholm i Ipsker-Sogn
 Der er jeg støbt, er hver bevogn
 Holger Rosencrantz Slots-Herre daa
 At jeg blev støbt tilstæde maa
 Hr. Michel Nielsen var Præst i den Tiid
 Kort Kleimen Lübsk, støbte mig med Fliid.
 Kirkeværger, Claus Kiøller, og Kelber Michelsen.«

På klokken fandtes desuden på to steder en korsfæstelsesgruppe i relief⁴.
 2) 1663. På »den lille klokke« læstes iflg. Thurah:

»Der Konning Friderich den Tredie god
 Danmarkes Riige forestod
 Og Bornholm under Sædlands Stigt
 Ved kongelig Befalning var henvigt,
 Doctor Hans Svane Erke-Bisp sand
 Over Danmarkes og Norges Riige og Land
 Hr. Michel Nielsen Sogne-Præst
 I Ibs-Kirke prækkes den Hellig lesdt (lektie)
 Da er jeg udi Lübeck det Aar
 Støbt som Tallet viis, understaar.
 1663«⁵.

GRAVMINDER

† *Gravfaner*. Iflg. Thurah⁶ fandtes nedennævnte faner ophængt under kirke-loftet: 1) O. 1687. »Hans Kongel. Maysts. til Danmark og Norge, bestalter Capitaine, over et Compagnie Provincial til Fods, i Sønder-Herred paa Bornholm, Velædle og Velbyrdige Mand, Christian Maccabæus til Schousholm, som døde der den 28de Dec. 1687 i hans Alders 53. Aar, 4 Maaneder, 3 Uger, 5 Dage.

I Jordens Gruus en liden Boe, maa Graven mig afpæle,
 Mit Kammer afsids fra Uroe, til Støv mig skal henstæde
 Mens Siælen nyder Himmel-Rum, did Legemet skal flytte,
 Naar jeg opvaagner af min Slum, O! hvilket herlig Bytte.«

2) O. 1689. »Her hviler den Ædle og Mandhafte Hans Kiøller, Kongel. Maysts. til Danmark og Norge Bestalter Fendrich over Synder-Herreds Compagnie, under Mandhafte Capitaine Jens Koefods Commando, og haver giort Tieneste under samme Compagnie i 30 Aar, er fød paa Kiøllere-Gaarden i Ipsker-Sogn Aar 1642, og døde paa samme Gaard den 6. Decembr. Ao. 1689 udi hans Alders 47. Aar etc.«

3) O. 1727. »Hans Kongel. Mayests. til Danmark og Norge, Velbestalter Capitaine over det fjerde National Compagnie paa Bornholm, Velædle og Mandhafte Christen Nielsen, fød 1655 den 12te May, døde den 20. Januar 1727 udi sin Alders 72. Aar.«

I inventariet 1760 nævnes fire faner.

Gravsten og kirkegårdsmonumenter. 1) 1568. »Oluff Mortensen oc hans hustru høre(r) denne ste(n) til anno 1568.« Neksø-sandsten, 162 × 66 cm, med ujævn overflade og uregelmæssigt tilhugget kant. Gravskrift med reliefversaler over og under et bomærkeskjold. Nu opstillet i våbenhusets sydøsthjørne.

2) O. 1615. Ki(r)sten Nels Pers Dotter. Sandsten, 78 × 44 cm, med primitive versaler i den groft behandlede overflade. Foroven et uformeligt skjold med bomærke og initialerne N (spejlvendt) P 1615. Største delen af indskriften er ulæselig. I våbenhuset.

3) 1753. Fragmentarisk bevaret Neksø-sandsten. På midten er groft hugget E M D 1753. Ved klokketårnets nordvesthjørne.

4) O. 1761 (?). Fragmentarisk Neksø-sandsten med næsten helt udslidt indskrift (stejl kursiv): »...ndersens . . . Datter, Fød den 26. August 1737 og . . . 61«. På kirkegården, foran våbenhuset, hvor der ligger flere fragmenter af gravsten samt en enkelt hel med bagsiden opad (grå kalksten, 185 × 94 cm).

5) O. 1762 (?). Hans Knudsen. Den delvis ulæselige indskrift slutter med årstallet 1762. Rektangulær granitsten med fordybde versaler. I klokketårnets gulv, lige inden for døren.

6) 1787. Else Madsd(atter) Kofoed, født ? jan. 1787, død 6. marts samme år. Itubrudt Neksø-sandsten med stejl kursiv. Langs kanten er hugget en streg. I flisegangen mellem våbenhuset og kirkegårdslågen ved klokketårnet.

7) 1790. Neksø-sandsten, 75 × 37 cm, med to indhuggede kors og en cirkel, hvori årstallet 1790. Ved siden af nr. 6.

8) O. 1814. Ana Catharina Olivarius, født Bechman, sognepræst H. F. Olivarius's hustru, justitsråd og rådmand J. D. Bechmans datter, død 21. jan. 1814, 62 år gl. Neksø-sandsten, 190 × 92 cm, med kursivindskrift i ovalt felt. Stenen, der har buet overside, bosser i hjørnerne og hulkel langs kanten, ligger på sin oprindelige ramme af sandsten umiddelbart øst for apsis.

9) O. 1815. Holger Finchenhagen Olivarius, sognepræst til Svannike og St. Ibs kirker, født i Ørsløv i Siælland 17. febr. 1757, død i Ibsker 30. okt. 1815 efter at have været offentlig lærer i 34 år. Senere er tilføjet: Overretssagfører C. B. Olivarius, født 21. okt. 1862, død 2. apr. 1945. Stenen svarer i form og størrelse ganske til nr. 8, ved hvis søndre side den ligger.

10) O. 1836. Poul Peter Ipsen, født på 6. Sg. i Ipsker sogn 2. dec. 1834, død 1. aug. 1836. Randprofileret Neksø-sandsten, 90 × 62 cm, med rosetter i de øvre hjørner og ovalt skriftfelt (kursiv). Rejst opad vestre kirkegårdsmur.

11) O. 1838. Johan Christian Melbye, sognepræst til St. Ips og Svaneke, født 16. okt. 1754, død 3. nov. 1838. Randprofileret Neksø-sandsten, 176 × 87 cm, med hjørnerosetter og ovalt skriftfelt (kursiv). Opstillet ved våbenhusets vestvæg.

12) O. 1840. Lieutenant M. Ipsen, født 15. okt. 1758, død 29. jan. 1840. Randprofileret Neksø-sandsten, 154 × 86 cm, med rosetter i de øverste hjørner og ovalt skriftfelt med smuk kursiv. Rejst op ad vestre kirkegårdsmur.

13) O. 1840. Carl Adolf Købke, født 24. dec. 1804, kaldet til sognepræst for Paulsker menighed 1. nov. 1832, derfra til sognepræst for Svaneke og Ipsker menigheder 29. jan. 1839, død den 28. dec. 1840. Randprofileret Neksø-sandsten, 176 × 89 cm, med ovalt skriftfelt (kursiv) og hjørnerosetter. Ved siden af nr. 11.

14) O. 1844. Ancher Koefoed til Frænegaard, født 7. nov. 1789, død 14. febr. 1844. Randprofileret Neksø-sandsten, 170 × 85 cm, med buet overside, rosetter i de øverste hjørner og ovalt skriftfelt (kursiv). Op ad vestre kirkegårdsmur.

15) O. 1845. David Borgen, født 3. dec. 1802, kaldet til garnisonspræst på Christiansøe 31. jan. 1837, til sognepræst for Svanike og St. Ibs 15. maj 1841, død 2. juni 1845, og Emma Julie Hermandine Borgen, født 24. marts 1844, død 9. sept. 1845. Randprofileret Neksø-sandsten, 174 × 84 cm, med rektangulært skriftfelt (kursiv) og hjørnerosetter. Ved siden af nr. 13.

16) O. 1846. Carl Lauritz Andreas Munk, født på Frændegaard 20. febr. 1846, død 2. juni samme år. Randprofileret Neksø-sandsten, 90 × 57 cm, med kursiv. Ved siden af nr. 14.

17) O. 1848. Laura Caroline-Augusta Munk, født 24. okt. 1847 på Frændegaard, død 23. jan. 1848. Randprofileret Neksø-sandsten, 77 × 57 cm, med kursiv. Ved siden af nr. 16.

18) Beg. af 1800'rne. I klokketårnets gulv ligger en delvis skjult og itubrudt Neksø-sandsten med groft hugget overflade og forsænket, glat skriftfelt (kursiv). Af indskriften kan læses: »Denne Steen er . . . . 4 Selv. Gaar. Je. . Hanse«.

På et *gravsted* tilhørende gården Skovsholm står, op ad østre kirkegårdsmur, tre gravsten:

1) O. 1796? »Poul Kofoed, fød paa Schousholm den 15. Junii 1748 . . . den 16de Decemb. 1796 . . . gteskab med Anne Cathrine Kofod«. Neksø-sandsten 156 × 96 cm, med kantfals og reliefhugne hjørneblade; indskrift med kursiv. Under gravskriften et fordybet felt med Kofoed-våbnet og en utydelig (religiøs?) indskrift.

2) O. 1868. Marie Kofoed, enke efter Pouel Kofoed, født på . . .gaard ? jan. 1789, død på Skovsholm . . . 1868. Randprofileret Neksø-sandsten, 150 × 75 cm, med buet overside, ovalt skriftfelt (kursiv) og hjørneknopper.

3) Neksø-sandsten, 100 × 52 cm, ganske som den foregående, men indskriften ulæselig. Antagelig over et barn.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1764, regnskaber 1764—78, 1804—29, 1830—51, 1852—75 og 1876—89 (LA). — Specifikation over inventarier m. m. 1766, Sjællands stiftsøvrighed V, div. sager (LA). — Korrespondancesager i NM. — Museumsindberetninger af J. B. Löffler 1882, P. Nørlund 1918, O. Norn 1947 og C. G. Schultz 1947.

Indledning, bygning, kalkmalerier: ¹ Bornholms Stednavne, Kbh. 1950—51, s. 378. ² Kristian 3.s københavnske reces af 30. okt. 1536, trykt i Kolderup-Rosenvinge, Saml. af gl. danske love IV, s. 164—65. ³ Fortegnelse over kirker og dissers ejere da forordningen af 3. juni 1809 udkom. (Da. Kanc. RA). ⁴ Optegnelse i Dansk Folkemindesamling. ⁵ Nogle rankeagtige forstøtninger fra hjørnestolpernes top ned til midt på væg-foden er moderne, og forøvrigt sømmet på. ⁶ Under 1834 står der i kirkeregnskabet: »Imuret i tømmeret 32 tavler med mursten«, en reparation, som uden tvivl må vedrøre klokkehuset, og ikke det bindingsværks $\dagger$ våbenhus foran norddøren, hvis tavll allerede dengang må have været udfyldt med tegl (sml. s. 500). Tavlenes antal (4×8) tyder på, at kun stolperummene under løsholterne har været udmurede, men i så fald har der over løsholterne været lemme i alle halvfag, ligesom i det 1874 nedbrudte klokkehus i Å kirke (sml. s. 137 fig. 4). ⁷ 1698: »Den ene side på klokkehuset tækket, hertil gik $7\frac{1}{2}$ tylt 8-alsens brædder (rgsk.). ⁸ Brunius, s. 228: »Å skeppets södra långsida. . . en dörröppning, som mot midten af murtjockleken har poster och till det yttre profiler och till det inre smyggar; men i anseende till öfverputsning kan anordningen här af icke med någon säkerhet bestämmas«. ⁹ Udhugningen blev foretaget af arkitekt Charles Christensen. ¹⁰ Kirkeregnskabet for 1824 omtaler, at kirkens nye loft og »hvælvingen« over prædike-stolen blev malet blå. Hvis der ikke med udtrykket »hvælving« er ment en lydhimmel, kan det måske oversættes: sidealterniche. ¹¹ Arkaderne er forholdsvis smalle, fordi der her er halvpiller i øst og vest. ¹² Den nordre konsol er nu helt borte, og af den søndre mangler den på planche 24 i B. æ. K. gengivne hængende rundstav eller dråbe. ¹³ Nu i Nationalmuseet. ¹⁴ Trappeløbet belyses fra en lille glug, som sidder midt i tårnets vest-façade. ¹⁵ Kirkeministeriets 1. dep. journal 1879, 15/11, nr. 1375 (RA). ¹⁶ Om hvilke Hans I. Holm oplyser, at de ved gentagne ukyndige reparationer havde mistet enhver form (B. æ. K., s. 11). ¹⁷ Sjællands bispearkiv, indkomne sager 1800—09 (LA). Ibs kirke, bygningens forfatning 1801. ¹⁸ Ravn, s. 162.

Inventar og gravminder: ¹ Emil Hannover: Maleren C. W. Eckersberg. Kbh. 1898. S. 405 jfr. rgsk., som oplyser, at billedet betaltes med 300 rbd. ² Thurah s. 64 jfr. rgsk. 1760. ³ Thurah s. 64. ⁴ Thurah s. 65 f. ⁵ Thurah s. 66 m. tilføjelse af Urne. ⁶ S. 64 f.

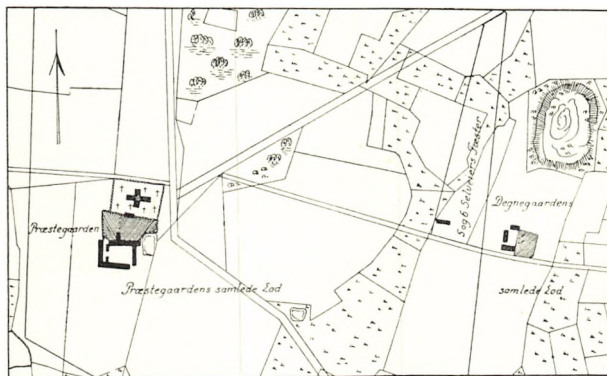

Fig. 13. S. Ibs kirke. Situationsplan 1817.

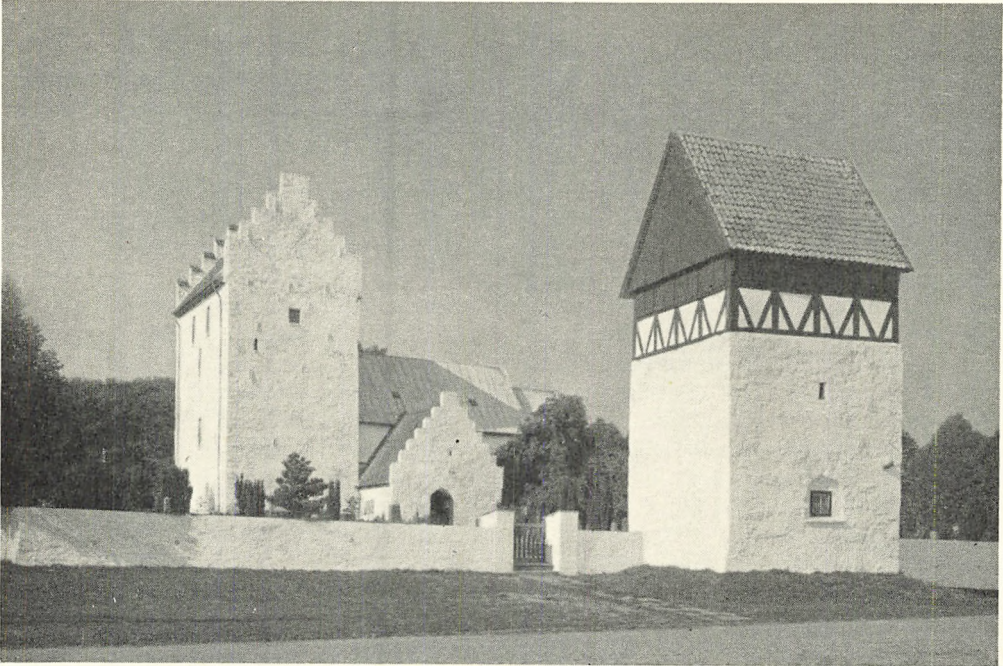

Fig. 1. S. Bodils kirke og klokketårn set fra syd.

C. G. S. 1947

S. BODILS KIRKE

BORNHOLMS SØNDRE HERRED

Kirken var i middelalderen indviet til den i Danmark forholdsvis lidet kendte engelske helgen *S. Botulf*, hvis navn siden, vel fra tiden ved 1530 at regne, er blevet omtydet til kvindenavnet Bodil¹. Indtil reformationen tilhørte kirken ærkebispem i Lund, men kom ved recessen af 30. oktober 1536 under kronen², til hvilken den ansås at høre endnu i 1809³. Den er nu selvejende (sml. s. 36).

Til en ret højtsiddende, rundet kampesten i klokketårnets nordfacade, tæt ved dets vestre hjørne⁴, er vistnok knyttet det *sagn*, som vil vide, at fanden engang har kastet sin hat mod klokketårnet, hvor den er blevet siddende. Andre versioner går ud på, at det drejer sig om Absalons eller sagnfiguren Bonaveddes hat, men det berettes også, at en svensk troldkærling slet og ret har slynget en sten efter kirken⁵.

Påfaldende nok skal der ved den 1911 afsluttede restaurering af kirkens indre kun være fundet ialt 4 mønter i skibets gulvfyld, nemlig: en ubestemmelig mønt (fra 1100-tallet?), en hulpenning fra Stralsund (1300-tallet), en hulpenning fra Hamborg (ca. 1400) og endelig en Rostocker søsling fra tiden 1550—62. Et andet eksemplar af sidstnævnte mønt blev fundet ved våbenhusets østside, liggende tæt op til fundamentet⁶.

Bodils kirke stod 1903 i fare for at dele skæbne med Øster Marie⁷, idet såvel kirkeinspektionen som provstesyndet var enige om, at en udvidelse af den gamle kirke ikke ville kunne tilfredsstille de gudstjenestelige krav, og at en ny kirkebygning rejst et andet sted ville være at foretrække. Det særlige syn for de bornholmske kirker gik med hertil, men tilrådede samtidig indtrængende, at den middelalderlige kirke blev bevaret som fredet mindesmærke under Nationalmuseets tilsyn. De hermed forbundne omkostninger

viste sig dog at være så store, at sagen blev stillet i bero indtil 1910—11, da man løste pladsbehovet ved at føje den s. 521 omtalte tværarm til den gamle kirke. Arkitekten, Mathias Bidstrup, istandsatte to år senere kirketårnet efter de retningslinjer, han allerede 1885 havde foreslået at bringe i anvendelse i Øster Marie (sml. s. 450). Det har ikke siden vist tegn på forfald.

Kirken ligger ved randen af et bakkedrag, lidt hævet over sine nærmeste omgivelser. Nuomstunder er der nogle få boliger i nabolaget mod sydvest, men oprindeligt har der næppe været anden bebyggelse i nærheden end præstegården. Den i øst udvidede kirkegård, som nu er aflangt firkantet, hegnes af tykt berappet og overhvidtet, ældre kløvstensmur, til hvilken der foruden kamp i stor udstrækning er benyttet neksøsandsten. Af dette materiale er de tynde, nymodens retkantede stenplader, hvormed muren afdækkes. Formentlig er det en del af denne kirkegårdsmur, som blev repareret 1819, og på en 50 alen lang strækning belagt med fliser 1823 (rgsk.). Udvendig i muren ses de sædvanlige bindinge, men de fleste sidder nu så spredt, at det fulde gårdtal næppe mere kan være repræsenteret. Af låger — alle moderne — er der to mod nord, mellem stolper af sandsten, og een til hver af de tre andre sider, med murede piller.

I hegnet mod syd, ret udfor våbenhuset, står et anseligt *klokketårn*, som oprindeligt tillige har gjort tjeneste som kirkegårdsport. Tårnet er forholdsvis slankt, grundfladen i den murede underbygning måler 5.75—5.85 meter i kvadrat, mens højden er noget større, omkring 6.25 til klokkehusets fodrem. Murværket er af rå og kløvet kamp i ret jævne skifter og delvis af store sten; nær jordlinjen i vest, ved det søndre hjørne, sidder en 230 cm lang blok af form som en bautasten. Murtykkelserne er forskellige, i syd godt en meter, i nord henved en tredjedel mere, målt i de oprindelige døråbninger, som er af groft tugtet granit, med kragled af rå stenplader og uregelmæssige rundbuestik. Dørene har aldrig haft karmanslag, af stabler eller andet dørhænge ses nu intet spor, og den i regnskaberne nævnte kirkegårdsport kan ikke have siddet i tårnet⁸. Muligvis er tårnets nederste stokværk tidligt blevet indrettet til materialrum. Syddøren er i halv højde lukket med en blændmur, hvorover der er indsat et ikke særlig gammelt vindue, og står nu som en 133 cm bred vægniche. Dørens udvendige højde har været 2.65 m, regnet fra grundstenene. Norddøren har antagelig haft samme dimensioner, men her er terrænet steget, og i dørlysningsen har man indsat en firkantet dørkarm og udmuret derover. Den enkle, ret ny revledør er udstyret med en velbevaret 1700-tals lås, hvis samtidige låseskilt af jern er barokt udsvejfet. I det indre er gulvet brolagt, med fald mod syd, følgende terrænet. Langs østvæggen har der tilsyneladende været en muret bæk eller forhøjning; i væggen derover ses en lille gemmeniche.

En trappe af træ langs østvæggen fører op til det temmelig høje *mellemstokværk*, hvis gulv hviler på tre gamle, øst-vestgående bjælker. Henved 260 cm

over gulvet har der ligget to meget svære, godt 35 cm høje bjælker parallelt med og i en afstand af omkring en alen fra nord- og sydvæggen. Disse dragere, som ikke ret vel har kunnet indgå i det nuværende klokkestokværks konstruktioner, er borte, men de meget dybe bjælkehuller står endnu åbne; de to i vestmuren går omtrent helt igennem murtykkelsen. I hver af de fire vægge er der en med stenplader afdækket, indvendig smiget glug. Kun den søndre er i brug, den vestre er helt tilmuret, de øvrige blændet i yderlysningen.

En stige fører op til det bindingsværks *klokkehus*, et smukt og solidt stykke tømrerarbejde fra tiden omkring 1600 eller kort derefter. Af væggene, som alle er inddelt i fire temmelig store fag, må i hvert fald de to være blevet så godt som helt fornyede i 1700-tallet (sml. nedenfor), men med bevarelse af hvert led i den oprindelige, rige konstruktion. Tømmerets inderside står frisk, man ser, at øksen ikke overalt har bortskræillet langsavens spor. De 8—9 × 10 tommer svære stolper står på fodrem, hvortil hver af dem er forstøttet med to indtappede skråstivere, ret stejle og stødende til stolpesiden lige under de højt anbragte løsholter. De lave, men brede remme, som ligger i samme højde til alle fire sider, er samlet på gering over toppen af de 12 tommers hjørnestolper. Tagstolens bjælker, som følger fagdelingen, er kæmmet over remmene og fastholdes indvendig af temmelig lange skråbånd, bladede til stolperne. Taggavlene, der vender mod øst og vest, er udkraget på særskilt gavlrøm, hvilende på fem stikbjælker, af hvilke den yderste til hver side ligger skråt ud over hjørnestolpen. Gabet mellem stolpe- og gavlrøm er lukket med tegl. Til langsidernes stolpehoveder er der udvendig sømmet profilerede konsoller, vistnok alle ny, men sandsynligvis nogenlunde tro kopier af ældre forgængere. Konsollernes profil er beslægtet med det i Østerlars-klokketårnet (s. 392), men enklere, fra neden: kvartstav, platte, halvrund stav, langt udtrukken karnis og derover en nedadvendende skråkant. Over konsollerne ligger den brede sugfjæl.

Tagværket er oprindeligt. Dets spær er bladet på siden af bjælkehovederne og forstøttet på bjælkerne med krydsende underspær. De sidste mangler i gavlbundene, som i stedet har to hanebånd.

Under løsholterne er alle tavler udmuret med små sten, der mellem skråstiverne er lagt i vinkelmønster. Over løsholterne har hvert stolperum en dobbelt revleluge. Taggavlene er klædt med brædder, taget hængt med vingetegl. Den murede underbygning og tavlene i bindingsværket står rappet og hvidkalket, tømmer og træværk er strøget med husrødt.

Klokketårnet nævnes 1624 (»et kloche huss opmurett«)⁹ og må allerede dengang have haft den nuværende bindingsværksetage. De ovenfor omtalte spor af påfaldende svære dragerbjælker synes dog at vise, at tårnets øverste etage oprindelig har været af en anden konstruktion, og dermed er antydnet, at den kampestens underbygning muligvis kan være ældre end det nu stående klokkehus.

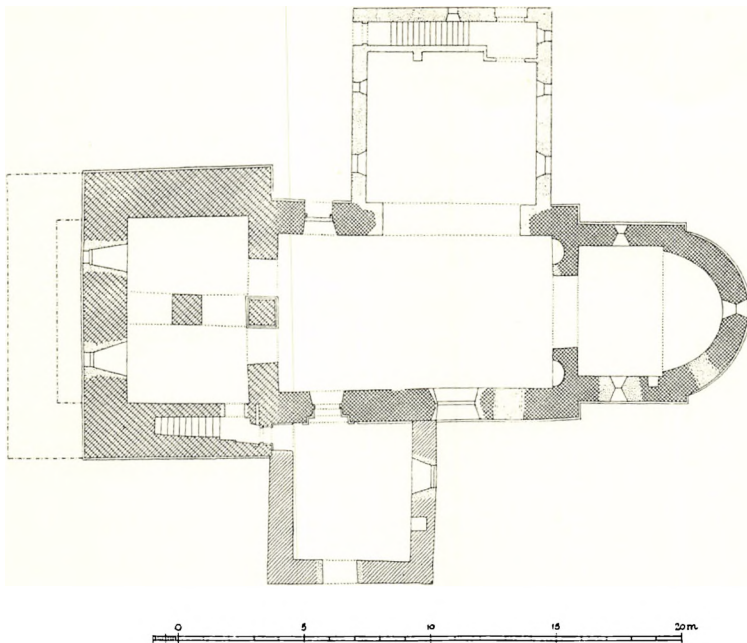

Fig. 2. S. Bodils kirke. Plan i mål 1:300, opmålt af C. G. S. 1936. De foran tårnets vestfront med stiplede linjer angivne omrids af det fig. 6 viste fundament er indtegnet efter nogle få målangivelser, Mathias Bidstrup har skrevet på bagsiden af fot. fig. 6.

Ifølge kirkeregnskaberne blev »trappen i klokkehuset« istandsat 1658, begge dets trapper og lofter 1701. I midten af 1700'rne var begge gavlsider brøstfældige, 1753 blev det gamle tømmer i klokketårnets vestre side nedtaget og nyt tømmer opsat formedelst 17 slettedaler og 2 mark, og 1755 måtte man gøre det samme ved østsiden (17 sld.). Mindet om disse reparationer fastholdes af forbogstaver og årstal, som står skåret i bindingsværkets løsholter. I vestvæggen: 1753 K W (∩: kirkevæрге) R K S, og: T: M: H O S (∩: tømrrmester eller -mand Hans Olsen?); i den østre væg de samme navne: K: W: R S K: 1755, og: T: M: H O S.

Kirkebygningen består af apsis, kor og skib fra romansk tid, et hermed næsten samtidigt bredt vesttårn og et senmiddelalderligt våbenhus foran syddøren. Til skibets nordside er der 1911 føjet en stor tværbygning.

Apsidens profilsokke og de enkle, skråkantede sokler under kor, skib og tårn, som overalt ligger i samme niveau, skal for en del være af sandsten, men hovedmaterialet er uden tvivl silurkalk, den stenart, som genfindes overalt i hjørner og i muråbninger, og hvoraf portalerne er tildannet. Lidt silurkalk må også være anvendt i kirkens og tårnets murflader, mere påfaldende er, at der til disse i større udstrækning er benyttet sandsten, antagelig fra stranden ved Nexsø, i forening med de almindelige, kløvede og tugtede marksten. I bygnin-

gens ældste afsnit optræder de to materialer side om side i den sædvanlige, nogenlunde jævne skiftegang. Inde i våbenhuset, hvor skibets sydmur står afrenset, ser man tæt øst for portalen en lille flade, hvis tynde sten er muret i opus spicatum, muligvis ikke noget isoleret fænomen, men om dette forbandt optræder andre steder i bygningen kan ikke fastslås uden afbankning af det tykke kalklag, hvorunder man nu kun skimter omridsene af de større sten. Ældre fotografier viser, at de oprindelige partier af tårnets ydermure er opført i et ejendommeligt forbandt (fig. 7). Her veksler forholdsvis tynde bånd af sandsten (og silurkalk?) regelmæssigt med høje skifter af store kantrejste sten, en strækning af materialet, som har kunnet gå an, fordi den indskrænker sig til hvert andet skifte. De tynde skifter er jo også, ifølge materialets natur, af pladeform, og må derfor, da de ligger på fladen, binde langt ind i murværket. — Den oprindelige fugning med indskårne kvaderridser står endnu synlig i tårnets øvre stokværk.

Den fyldige *apsis* står nu omtrent ribbet for oprindelige detaljer, bevaret er kun den lave, med en stejl, omvendt karnis profilerede sokkel samt i tilstødene til korgavlen et par lisener, som er afbrudt omkring 125 cm over sokkelen, men oprindelig må have gået et stykke højere op. Godt en meter over den bedst bevarede lisenstump er der en inddragning i apsismuren, som derover er glattere og uden tvivl af nyere materiale. Da korrundingen næppe kan være blevet nævneværdigt forhøjet, må ommuringen her snarest være sket i forbindelse med bortbrydningen af en brøstfældig, romansk frise, som enten har været af slet materiale eller dårligt muret, og derfor ikke har kunnet holde. Frisen har rimeligvis bestået af en række rundbuer forbindende de to lisener.

I den romanske kirke har lysåbningernes antal været indskrænket til det mindst mulige, nemlig til et vindue midt i apsiden, og eet i hver af korets og skibets langmure. Kun to er fuldt bevarede, apsisvinduet, som er genåbnet efter 1874 (muligvis 1897, sml. glasmalerier, s. 523), og vinduet i korets nordmur. Det sidste, som vistnok altid har været i brug, er kun ubetydeligt ændret, og synes helt igennem muret af fint tilhugget silurkalk. Ydermålene, 125 × 73 cm, er omtrent de samme som i apsisvinduet, men lysningen er noget mindre forhugget ved indsætningen af den nuværende moderne vinduesramme. Den måler nu omkring 94 × 29 cm, men har oprindelig været endnu smallere, måske under 18 cm. Det søndre korvindue er slugt af et stort vindueshul, formentlig udbrudt omkring 1800 eller lidt senere. Tilsvarende nyere vinduer af de samme uformelige proportioner har fortrængt de romanske vinduer på skibets langsider, som har været anbragt en kende øst for murenes midte. Af det nordre vindue var indtil 1911 de vestre karmsmige samt hele buepartiet bevaret (fig. 3), ganske tilsvarende rester af det søndre vindue aftegner sig som spor i murværket på skibets sydside¹⁰.

Fig. 3. S. Bodils kirke. Ydre, set fra nordøst, inden tilføjesen af den store, nordre tværføj.

M. M. 1911

Begge de romanske *portaler* er så godt som urørte, den søndre, rigest udformede og temmelig slanke bruges endnu som indgang til skibet og står afrenset, man ser, hvor skarpt og præcist stenhuggerarbejdet er udført (fig. 4). Portalen har udvendig en bred og dyb fals, som løber bueslaget rundt og hvorom såvel den lave skråkantsokkel som de med et højt hulled profilerede kragbånd er forkrøbet. Falsens forreste hjørne er skarpt, det bageste prydet med en ret stor kvartstav, hvis lodrette partier er markeret som søjler. Her må kragbåndene gøre det ud for kapitæler, til gengæld er der pyntelige baser af løgform, med halsring og høj, smal hjørnespore. I dørlysningen er der smalle karmanslag, som foroven ender i profilkonsoller, bærende det glatte tympanon.

Nordportalen er uden pryde, rundbuet som sydportalen, men uden dennes ydre fals. I lysningen er opsat en brystningsmur, hvorover et moderne vindue.

I det *indre* har apsidens bevaret sit oprindelige halvkuppelhvælv, mens kor og skib dækkes af flade trælofter, indlagt 1911. Østligt i korets sydmur findes en lille gemmeniche. Korbuen er slank, med tynde, skråkantede kragbånd, og flankeres ind mod skibet af små halvrunde sidealternicher.

Ifølge Bidstrup er det brede vesttårn rejst senere end kirken. Dette er sikkert rigtigt, for så vidt som skibets vestre taggavl tydeligt skiller sig ud fra mur-

Fig. 4. S. Bodils kirke. Sydportal fotograferet M. M. 1911
1911, under restaureringen, da våbenhuset en overgang stod uden tag.

værket i tårnets østre bredside. Her springer hele gavlens flade, som er opført af kendeligt mindre sten (fig. 5), en 20—30 cm frem for tårnmuren, og det øverste af gavlens skrålinjer kan nogenlunde klart følges i østvæggen af tårnets næstøverste stokværk. Af fotografier, taget under restaureringen, ved hvilken den gamle vægpuds i stor udstrækning blev afhugget, får man imidlertid det indtryk, at tårnarkaden nederst i skibets vestvæg må være oprindelig, samtidig med murværket højere oppe (fig. 5), og udvendig synes der at være fortræffeligt forbandt mellem skibets langmure og det stærkt fremspringende tårns østre hjørneflader. Rimeligvis forholder det sig således, at tårnet som helhed virkelig

Fig. 5. S. Bodils kirke. Skibet set mod vest under restaureringen 1911. I forgrunden ses den store runesten, som blev fundet i nordmurens fundament, da man brød igennem ud til den moderne tværbygning (sml. s. 530). M. M. 1911

er en smule yngre end selve den romanske kirke, men har været planlagt og forberedt allerede fra begyndelsen, eller i hvert fald inden skibet blev fuldført. I så fald har man straks udstyret skibets midlertidige vestgavl med de fremtidige tårnarkader, afsat fortandinger til tårnets sidemure i skibets vesthjørner og rejst en midlertidig gavltrekant, som senere er blevet overbygget med tårnets østmur.

Helt sikkert er imidlertid, at man oprindeligt har villet bygge et vesttårn meget større end det fuldførte og af kvadratisk grundrids som tårnet ved Ibs

kirke (sml. s. 595 ff.). Dette fremgår af et svært kampestensfundament, som 1913 blev fundet liggende parallelt med og i 3 meters afstand fra den nuværende tårnfront (fig. 6, indstiplet på planen fig. 2)¹¹. Planreduktionen må have fundet sted meget snart efter at disse grundsten var lagt, i det nu stående tårn ser man nemlig ingen øgninger, hverken i sokkelen, der ligger i samme højde som skibets, eller i murene derover, som øjensynligt er opført samtidigt. Tårnet kan dog ikke fornægte sit nære slægtskab med Ibs kirketårn, thi selvom grundplanerne er meget forskellige, har man dog anvendt ganske det samme hvælvingsystem begge steder, og da dette falder mindst naturligt i Bodils kirke, hvor tårnet er så smalt i retningen øst-vest, at een arkade i skillemuren ville have været nok, er det muligt, at Ibs kirketårn er ældst og har været det oprindelige forbillede.

Også i Bodils kirke har man delt *tårnrummet* med en skillemur gennembrudt af to bueåbninger, som hviler på to lave piller, af hvilke den østligste tillige er midtpille i den dobbeltarkade, hvormed tårnrummet åbner sig ind til skibet. Det på denne måde delte rum dækkes af to parallelle tøndehvælv med vederlagslinjer i syd og nord. Pillerne er omtrent ens, med omløbende karnisprofilerede sokler og skråkantede kragbånd. Med sidstnævnte enkle led har man også markeret buevederlagene i syd, nord og vest. Midt i hvert af hvælvingsfagene sidder et lille vestvindue med lange indvendige smige, som stammer fra restaureringen 1911 og har afløst et par betydeligt større, uden tvivl ret sene vinduesåbninger.

Helt mod øst i den søndre væg er der en lille retkantet dør ud til tårntrappen, som ligger i den tykke sydmur. Døråbningen er sikkert oprindelig, i hvert fald ind mod trapperummet, hvor man ser, at karmene er sat af velhuggen silurkalk. Den overpudsede lysning er nu glat, men det er muligt, at den oprindelig har haft anslagsfals, som er hugget bort for at skaffe bedre passage.

Trappen udgår fra et lille forrum, hvis skrå, i et par falseafsæt førte sydmur måske kun tilsyneladende er ombygget. Til dette forrum er der også adgang udefra, gennem en pyntelig dør, anbragt i østsiden af det fremspringende tårnhjørne. Den i hvert fald nu retvinklede dørlysnings smalle karmanslag er tildannet af særlige, kantsatte sten og har foroven løbet ud i to påfaldende store, hængestavsprydede krumkonsoller, af hvilke den nordre er bevaret, men vistnok forskudt en smule fra sin oprindelige plads. Den søndre konsol er erstattet med senere murværk, og som dørafdækning ligger en stenbjælke, hvis forside mod øst springer ikke så lidt frem for tårnfaçaden. Hvis overliggeren virkelig er gammel, kunne dens fremspring måske tyde på, at den har haft en bifunktion, som det nu vil falde vanskeligt at efterspore. Det er dog næppe udelukket, at overliggeren blot er en rest af en tilmuring, foretaget samtidig med rejsningen af våbenhuset, hvis østmur helt dækkede døråbningen indtil den blev genåbnet i 1911. Døren må altså være sat ud af brug inden slutningen af middelalderen,

Fig. 6. S. Bodils kirke. Mathias Bidstrup 1913
 Fundament af en mur, liggende parallelt med tårnets vestre façade (sml. s. 518).

men om dens oprindeligthed kan der ikke være tvivl, blandt andet fordi tårnsokkelen er forkrøbbet ind om dens karmhjørner. Den har forøvrigt kunnet spærres indefra; bag døranslaget ser man i begge dørsider hul til en stængebom, som har gledet i det nordre, hvis dybde er knap en meter.

Fra forpladsen udgår den ligeløbende trappe for derpå, efter en kort krumning i tårnets sydvesthjørne, at forsætte et kort stykke i vestmuren. Gennem en rektantet overdør uden lukkeindretninger kommer man ind i tårnets 2. *stokværk*, som dækkes af et stort tøndehvælv, vendt i retningen nord-syd. Ligesom i rummet ovenpå står væggene blanke, skødesløst fugede. Midt i vestvæggen er der en retvinklet pakhusdør til det fri, siddende med sålen hævet 35—40 cm over gulvet. I nordvæggen ser man etagens eneste vindue, en smal sprække med lange indvendige smige, og i østvæggen en vistnok senere gennembrudt, i hvert fald i ny tid ændret opgang til skibets loft.

Et ligeløbende trappeløb, anlagt over det foregående og af karakter som dette, fører op til det øverste af tårnet, som nu atter deles i to etager af et bjælkeloft. Det genfremstillede 3. *stokværk* er lavt, der er her kun omkring 200 cm til underkanten af bjælkerne, som ved restaureringen atter er indlagt i de oprindelige bjælkehuller. Der er kun en eneste åbning til det fri, atter en vest-

dør, med karmanslag til dørflojen omtrent midt i murtykkelsen, og ret omhyggeligt muret af silurkalk. Døråbningens sål ligger i højde med gulvet, den lige afdækning er fornyet 1911.

Det fjerde og sidste trappeløb er anlagt som de andre, dog med den forskel, at det med stensbjælker lagte loft ikke stiger med trappen, men som helhed ligger vandret, omtrent i højde med tårnets murkrone. Muligvis er denne overdækning slet ikke oprindelig, men kommet til senere, som underlag for den senere opførte søndre taggavl. Det 4. *stokværk*, som har den samme ringe højde som det foregående, har fra første færd haft 6 muråbninger. På een nær sidder de alle i højde med gulvet og overkanten af deres stik holder højde med murkronen. Karmsiderne er sat af meget veltildannede sten, muråbningernes vandrette overdækninger er derimod mærkelig rå, men dog sikkert oprindelige, bortset fra dem, som er blevet fornyede eller ommurede ved restaureringen. Af disse enkle murgab er de to anbragt i vestvæggen, een i nordmuren, mens østmuren har tre, hvoraf den midterste, lave, har brystning. De to andre sidder meget yderligt i muren, især den søndre, som egentlig er anbragt ude i trapperummet. Foran den er der en lille forplads eller repos, lagt af stensbjælker over den østre ende af trappeskakten, og til den er der adgang gennem en smal, i 1911 genåbnet dør helt mod øst i skillemuren mellem 4. etage og trapperummet.

Ændringer og tilføjelser: Tårnets ret stejle gavltrekanter, som er temmelig skødesløst muret af rå og kløvet kamp, i randene af stenflækker, er utvivlsomt føjet til senere i middelalderen, ikke udelukket dog endnu i romansk tid. Restaureringen afslørede, at begge taggavle nederst i fodlinjen havde en række uregelmæssigt fordelte bjælkehuller, som helt eller delvis var lukket med murværk af kampestensflækker og mindre sten, men oprindelig havde gået helt igennem den svære murtykkelse (fig. 7). Ved første øjekast kan hullerne nok forekomme påfaldende, men de har dog sikkert kun haft en kortvarig og ganske dagligdags funktion. De viser, at taggavlenes ydersider er muret fra et hængestillads, rigget op på udliggerbjælker, som man ved arbejdets begyndelse har stukket ud på tværs af murkronen og belastet med oplagt materiale inde i tårnet. Ved arbejdets afslutning er stikbommene blevet fjernet og hullerne rimeligvis straks udfyldt, i det mindste indvendig, hvor de 1911 stod lukket med murværk, som kun vanskeligt lod sig skelne fra omgivelserne.

Indtil sent i forrige århundrede havde hver af tårnets taggavle 7 højt op-ragende, aftrappede *tinder*, hvis i forvejen sikkert plumpe former var blevet stærkt udviskede af nødtørftigt udførte flikninger. De kan muligvis have stammet fra 1666, hvilket årstal stod at læse lige under den søndre gavlspids. De nuværende glatte, med tegl afdækkede kamme er muret 1913.

Våbenhuset på sydsiden, som næppe kan være opført senere end i 1500-tallet, er af rå og kløvet kamp, for det meste temmelig store sten. I hjørnerne står to

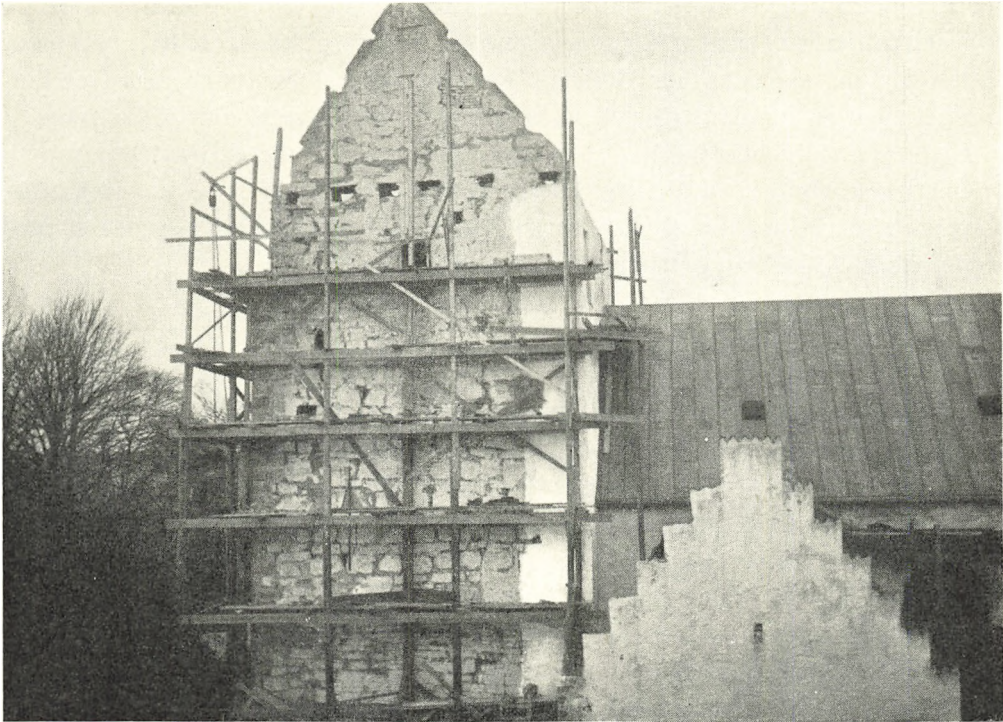

Fig. 7. S. Bodils kirke. Tårnet, set fra syd.

M. M. 1911

Optagelse fra tårnets istandsættelse 1911. Man ser murværkets særegne karakter, den nogenlunde regelmæssige vekslen mellem skifter af kantrejste og af på fladen lagte sten. I taggavlens fodlinje ses de s. 520 omtalte, helt gennemgående bjælkehuller.

rejste, retvinklet tilhuggede, næsten mandshøje sten, af hvilke den sydvestre har forskellige bomærker indhugget øverst i bredsiden. Tre karakterer af tilsvarende art ses ristet i en uregelmæssig, henved 275 cm lang granitblok i våbenhusets østmur. På samme side var der 1874 en muret, udvendig bänk i hele bygningens længde. Den spidsbuede syddør er muligvis oprindelig, men i så fald er der sikkert borthugget een eller flere karmfalse og måske et spejl. Det store østvindue er øjensynlig moderne. I det indre, hvor der 1874 var murede bænke langs alle fire vægge, har østvæggen en lille gemmeniche. Den kantaktede taggavl er af kamp og munkesten.

Senest fra 1500-tallet stammede et lille, firkantet vindue sydligt i korrundingen. Det blev delvis udhugget og derpå atter tilmuret 1911 (sml. kalkmalerier, s. 522).

Den store *tværarm* på nordsiden, hvis ydermure er beklædt med granit, blev indviet 7. december 1911. To år senere afsluttede Mathias Bidstrup den således indledede hovedistandsættelse med en restaurering af tårnet, hvis ydermure han har sikret på den lempeligste vis og kun omsat, hvor ingen anden udvej

var mulig. Fra 1911 stammer korets og skibets bjælkelofter, som har afløst to høje tøndehvælvinger af træ, indbygget 1831 (rgsk.). Af de to store, nymodens vinduesgab på sydsiden har Bidstrup bevaret det i skibet, men erstattet korvinduet med en pendant til det omtalte romanske i korets nordre langmur.

Tagværkerne er alle moderne, gavltrekanterne over koret og triumfmuren derimod oprindelige, smukt murede af samme materiale som den romanske kirke iøvrigt. Apsis, kor og skib har blytag, de øvrige tagflader er hængt med vingetegl. Hele kirkebygningen står hvidkalket.

KALKMALERIER

Ved oppudsningen af kirkens indre fandt Bidstrup i 1911 nogle mindre betydelige levninger af kalkmalerier i apsidens¹². Ældst, vel snarest romanske, var uden tvivl to forholdsvis velbevarede indvielseskors umiddelbart vest for det ovenfor omtalte, ikke oprindelige vindue sydligt i korrundingen. Korsene, der sad i samme højde og kun 10 cm fra hinanden, var malet med grå farve og indcirklet med dobbeltlinjer, ridsede i pudsen.

På undersiden af apsiskuppelen fandtes svage rester af kalkmaling, som var blevet omtrent helt ødelagt ved en i midten af 1800-tallet foretagen nypudsning. Man kunne dog skønne, at der langs apsisbuens forkant havde løbet en knap 18 cm bred ornamentbort, bestående af halve og hele rhomber, udfyldte med henholdsvis tre- og firblade. I omkring 25 cm afstand var borten ledsaget af en smal skriftfrise, af hvis bogstaver — tilsyneladende majuskler, næppe romanske — kun tre stod nogenlunde klart (. . . N M O . . .). I apsisvælvets topunkt skimtedes en vistnok sekskantet ramme, tegnet med firdobbelte streger, og formodentlig åben nedadtil. Indenfor rammen var der rester af noget rundt, muligvis en glorie.

På overliggeren og på den indre østkarm af det nævnte, nu atter tilmurede sekundære vindue i apsidens fremdroges fragmenter af indskrifter og figurer, uden tvivl fra 1500-tallet, kanhænde malet allerede på reformationstiden, i hvert fald næppe stort yngre. På forkanten af den vandrette vinduesafdækning, som kun for omtrent halvdelen vedkommende var gammel, idet vinduet i senere tid var blevet udvidet mod vest, stod to linjer minuskler, den øverste indledt med ordene: »sanctorum communi. . .«, den underste begyndende med: »remissione . . pecc. . .«.

På vinduets østre karmsmig fandtes rester af to helgenfigurer, så tæt sammenstillede, at der måske oprindelig kan have været een mere. Skikkelsen nærmest vinduets inderkant syntes at have forestillet en krigerhelgen, idet man til venstre for og over dens veltegnede, af en rund glorie omgivne hovede, så tre lange, skråtstillede, opadtil sammenløbende linjer, der nok har kunnet være

klingen af et sværd, som helgenen har ført i højre hånd. Over den anden, næsten udslettede figur, sås rester af en skriftramme, hvis legende, som antagelig blot har indeholdt helgenernes navne, helt eller delvis har været skrevet med majuskler.

1689 fik maleren Albert Sax efter den sædvanlige takst 1 slettedaler og 2 mark for at sætte hr. oberstens (amtmandens) †våben i kirken (rgsk.).

GLASMALERIER

1897 blev der i kirken fundet en middelalderlig *rude fra omkring 1300, ifølge Bidstrup under sådanne forhold, at den antagelig måtte stamme fra apsisvinduet¹³. På ruden, hvis masse er svagt grønlig, og som må være fuldt bevaret, idet randen overalt bærer spor af kreuzelen, er med sortgrå smalte malet det ædelt tegnede hovede af en skægløs mand (fig. 8). Yderkonturen om det fyldige hår er rund, hvilket tyder på, at figuren, hvorfra hovedet stammer, har været fremhævet med en glorie. — I Bornholms museum.

INVENTAR

Nyt, muret *alterbord*. †*Alterklæde* fra 1702, af rødt fløjl, kantet med guldkniplinger. På midten var med guldtråd broderet sol, måne og stjerner samt årstallet. Urne vil vide, at himmellegemerne skulle rumme en hentydning til giveneren, sognepræst Hans Olsen Sonne (sol = tysk: Sonne), med hustru og børn!¹

Som *alterprydelse* tjener et moderne, udskåret krucifiks.

En tidligere *Allertavle* fra 1856 (rgsk.) bestående af et oliemaleri, Kristus i Emaus, af Jørgen Roed², indsat i en stor, forgyldt ramme med flad trekantgavl, er nu ophængt på kirkens vestvæg.

Af en †*allertavle* i renaissance fra 1598, antagelig tilhørende den da gængse todelte type, er postamentfeltet og et par fragmenter af storstykket bevaret. Postamentfeltet (52 × 196 cm) består af en stor fylding i simpel, profileret ramme. De andre dele, som senere har været anvendt i et skab el. lign., viser, at storstykket har indeholdt to rundbuede felter med frakturindskrifter (nadvorderne) malet med guld på sort, krideret bund. I postamentet står en lang latinsk versalindskrift: »Anno d(omi)ni MDXCVIII [serenissimo rege Daniæ] et Norvegiæ Christiano IIII regnante, generosis(simo) [Johanne Lindenovio] de Øslef præside Borringiæ, clarissimo [episcopo diæcesis Lu]ndensis doctissimo m(agistro) Magno Matthiæ, [præposito insulæ vigijilanti d(omino) Olao Laurentii, pastoreq[(ve) præsentis loci Petro] Johannis Borringholmio hæc tabula impendiis [ecclesiæ Bodilinæ] est elaborata. I. O. M.« (»I året 1598, da den berømmelige konge af Danmark og Norge, Christian 4., regerede, og velbyrdig Hans

Fig. 8. S. Bodils kirke. Malet *rude (fra apsisvinduet?), fundet 1897.

Lindenov til Ørslev var Bornholms lensmand, den berømte, vellærde magister Mogens Madsen biskop over Lunde stift, hr. Ole Larsen øens nidkære provst, og Peder Jensen Bornholm sognepræst her på stedet, blev denne tavle forfærdiget på Bodils kirkes beskostning«. De tre sidste bogstaver, som står med fraktur, kan være en malersignatur, men det er dog ikke udelukket, at det er en forkortelse af »Jesus optimus maximus«. Det i skarp parentes gengivne er ved en restaurering³ o. 1940 suppleret efter Thurah. I Bornholms museum.

Altersølv. Kalk (fig. 9) i empire fra 1838, 22 cm høj. Rund fod med glat standkant og platte over en flad vulst, som er dekoreret med opdrevne blade. På fodens overside har været fæstnet et krucifiks, som nu er forsvundet, kun det graverede kors er tilbage. Foden går direkte over i det glatte skaft, som har en lille, skarprygget, riflet knop. Under bægeret sidder en nedadvendt »krave« med drevne og graverede akantusblade. En krans af store akantusblade omslutter den nederste del af bægeret, som foroven er stærkt udsvejft over en indsnævring. På siden er med kursiv graveret: »Sanct Bodilskirke 1838«. Københavns bystempel 1838 og mestermærke for S. J. N. Prah (Bøje s. 133). Tilhørende *disk* med perlebort langs kanten og *vinkande* (fig. 9) med rund fod svarende til kalkens, ægformet korpus, hvis nederste del omfattes af en krans af store, tungeformede bukler, mens der foroven, ved overgangen til halsen findes en flad vulst med

Fig. 9. S. Bodils kirke.
Vinkande og alterkalk fra 1838 (s. 524).

O. N. 1947

opdreven rankebort. Den korte hals, der ender i en bred hældetud, er kantet med en perlestav. Glat vippelag med gæk og høj, glat hank, siddende i fatninger med graverede akantusblade. Højde 30 cm. Indskrift og stempler som på kalken. *Oblatæske* (fig. 10) fra 1710, oval, med tunget fodplade, glatte sider og hvælvet låg med overgribende fals. Midt på låget er en glat oval omgivet af en pærestav mellem to perleborter. Højde 6, længde 14 og bredde 10,5 cm. I bunden Københavns bystempel 1710 og mestermærke for Wulf Behrendt Jagenreuter 1709 (Bøje 298). Oblatæsken er iflg. inventarium i rgsk. 1733 skænket af sognepræst mag. Johan Kofod.

Kirkens tidligere *†kalk* og *disk*, som var forgyldt og vejede 24½ lod, findes også omtalt efter anskaffelsen af det nye altersølv; det nævnes sidste gang 1875 (inv.). *†Vinkande*, beskrevet som »et smalhalset krus af porcelæn med et lidet forgyldt søvlåg« skænkedes 1710 af mag. Johan Kofod (inv. 1710, jfr. 1733). Låget forefandtes endnu 1875. *†Vinflaske* af tin omstøbtes 1683 (rgsk.). En »malet *†æske*« til oblater nævnes 1733 (inv.).

Sygekalk og tilhørende disk med oblatgemme er »omarbejdet« 1866 (rgsk.). Mestermærke for S. J. N. Prahl (Bøje s. 133). Samtidigt etui (rgsk.). *†Sygekalk* blev 1664 omgjort for 13 sldr.

Alterstager af sengotisk type, antagelig fra o. 1550. Høj fod med kraftige profiler, svært skaft med tre skarprykkede ringe og forholdsvis lille lyseskål

med omvendt attisk profil. Stagerne er hule og nu indrettet til elektrisk lys (!) Højde 36 cm.

En ubrugelig *†jernlysestage* nævnes 1654, og efter 1810 omtales hyppigt et par *†træstager* (inv.).

Der er antagelig tale om et *†røgelsekar*, når man 1673 lader »ildkarret« fly (rgsk.). Muligvis har det da været benyttet til transport af gløder til brug ved lysetænding.

†Messehageler. 1654 havde kirken to messehageler, hvoraf den gamle var udlånt til Neksø kirke efter plyndringen (i 1645). 1745 omtales en violblå fløjlsmessehagel (inv.).

Døbefonte. 1) Romansk, et gotlandsk eksportarbejde af kalksten, tilhørende den såkaldte bægerbladstype. Fod og skaft svarer til de gotlandske fonte i Nykirke og Vestermarie, men er bedre proportioneret. Kummen er halvkugleformet og dekoreret med en krans af rundbuede tunger eller blade i lighed med et blomsterbæger. Under randen, som er forsynet med et kobberbånd, er hugget en flad hulkel. (Mackeprang: Døbefonte, s. 412). 2) Ny, af granit.

Dåbsfade. 1) Af messing, glat, bortset fra en dobbeltstreg langs kanten. Tvm. 49 cm. Fadet er muligvis identisk med et 1684 omtalt messingbækken og en »messingsmulle«, som 1654 fandtes i fonten (inv.). I den gamle font. 2) Nyt, med tilhørende kande.

†Krucifiks blev 1663 stafferet for seks mk. (rgsk.).

Prædikestol (fig. 11) i landlig renaissance fra o. 1600, muligvis 1598 (sml. ndf.). Stolen består af fire fag med arkadefelter indeholdende relieffer af evangelisterne og deres symboler. Pilastrerne har profilerede baser og kapitæler samt to små, nicheformede indsnit i de ellers glatte skafter. Bueslagene består af en hulkel, og sviklerne er udfyldt med udskårne kerubhoveder. Under arkaderne står evangelistnavnene med reliefversaler; efter det sidste, S. Johannis, følger tallet 98, som måske hører sammen med et nu forsvundet »15«. På hjørnerne står korte søjler med kraftige akantusbladskeder, kannelerede skafter og grove volutkapitæler. Det forkrøbbede postament har øverst en profileret liste med perlestav, derunder svungne fremspring med tre rækker neglelignende indsnit og herimellem store kerubhoveder, som helt udfylder postamentfelterne. Under postamentfelterne er med reliefversaler skåret en række latinske skriftsteder, og nederst findes en karnisprofileret fodliste med udskårne akantusblade. Stolens gesims svarer ganske til postamentet, når bortses fra indskriften, som her er udeladt. En ny bærestolpe har 1912 afløst en simpel, lukket underbaldakin. Ny opgang. En *†prædikestolsdør*, malet 1631, omtales af Thurah⁴. En *†himmel* nævnes 1747 og 1835 (rgsk.).

Stolen står i blankt egetræ siden 1912; tidligere var den hvidmalet med forgyldte enkeltheder. en farvegivning, som stammede fra 1835 (rgsk.). På døren

var iflg. Thurah malet et billede af Aron med et røgelsekar i hånden og derunder indskriften: »Anno 1631. Præsiede Insulæ Generos(sissimo) D(omi)no Oligero Rosenkrantz Domino de Demstrup, Superinten(dente) Lund(ense) Admodum Reverendo & Excellent(issimo) Viro Domino Doctore Matthia Jano Medelfard, Pastore Loci & Præpos(ito) D(omi)no Jano Petræo Burgundholmio, Tutoribus Templi Erasmo Japeto & Petro Johanne Munch, est

Fig. 10. S. Bodils kirke. O.N. 1947
Oblatæske 1710 (s. 525).

Janua & Sedilia exornata« (»år 1631 er denne dør og stol udsmykket, da velbyrdige Holger Rosenkrantz til Demmestrup var øens lensmand, den højærværdige og fremragende mand, doktor Mads Jensen Middelfart superintendent i Lund, hr. Jens Pedersen Bornholm stedets præst og provst samt Rasmus Jeppesen og Peder Johannes Munch kirkens værger«).

Et rødt †*fløjsklæde* med sølvfrynser til at hænge om prædikestolen var iflg. inventariet 1733 foræret af mag. Johan Kofod (sml. oblatæske s. 525).

†*Timeglas* nævnes i inventariet 1684.

Stoleværket er nyt. En †*degnestol* blev repareret 1655 og †*skriftestolen* fornyedes 1721 (rgsk.). På en †*stol* tilhørende kannikegården stod, foruden nogle skriftsteder: »En Sabbats Hvile forestår, Beflitte dig at du den når. Memento Tubæ Archangeli. Sursum corda!«⁵ (»husk ærkeengelens basun. Hjertet opad!«).

†*Kister* og *skabe*. 1655 anskaffedes en kiste til opbevaring af lys, og 1702 foræredes til kirken et skrin, hvori alterklæderne forvaredes. Et fyrreskab med hængsler nævnes 1654, og 1759 lavede snedker Sejer Nielsen af Neksø et skab til kirkens ornament. Det gamle skab og det lille skrin blev samtidig solgt (rgsk.).

†*Dørfløj*. Thurah gengiver en indskrift på kirkedøren: »Anno Domini MDXC Rasmus Hansen B K E K E æterna lætitia seqvetur« (»i Herrens år 1590 R. H. etc. evindelig glæde skal komme«).

Orgelpulpirer, nyt. †*Pulpirer*. 1) Omtalt 1666, da trappen blev repareret (rgsk.). 2) Et pulpirer »til det unge Quindekiøn« blev bygget 1706 (rgsk.). Det bar iflg. Thurah indskriften: »Anno MDCCVI Rege Daniæ Friderico Quarto, Præsiede Insulæ Waldemaro Reetz, Pastore Loci Johanne Sonne, Coratore Templi Petro Johannis, sunt hæc Sedilia impensis hujus Coetus exstructa, Anno vero MDCCVII iisdem depicta«⁵ (»år 1706, da Frederik 4. var Danmarks konge, Valdemar Reetz øens lensmand, Hans Sonne sognepræst og Peter Hansen (el. Jensen) kirkens værge, er dette stoleværk opbygget på denne menigheds bekostning og år 1707 malet for sammes regning«).

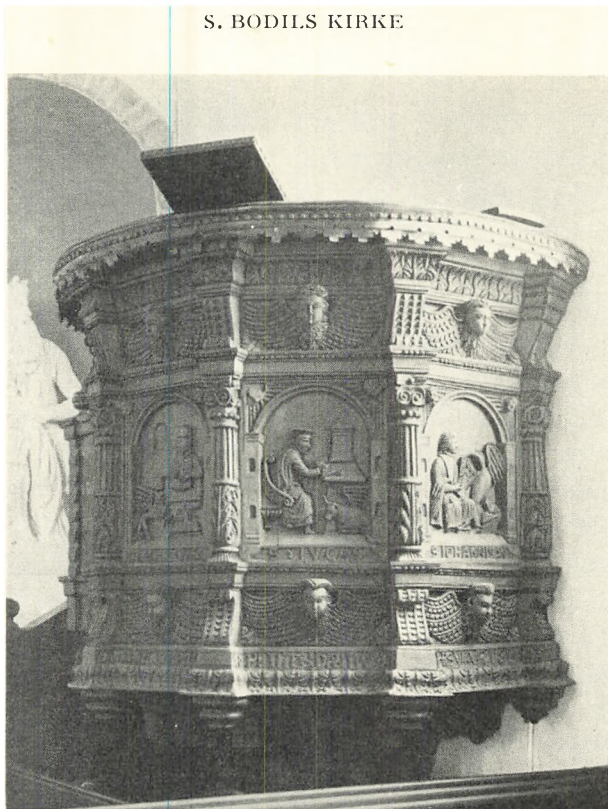

Fig. 11. S. Bodils kirke. Prædikestol (s. 526). O. N. 1947

3) 1750 blev en ny lægter opsat i koret. Denne nedtoges atter 1838 (rgsk.).
Orgel på 5 stemmer (1 manual) bygget af J. Starup 1911. Agtes udskiftet i nær fremtid. †*Orgel*, bygget af Gregersen, omtales 1843 (rgsk.).

Nyere, jernbunden *pengeblok*. En †*fattigblok* nævnes 1684 (inv.).

I sidealternicherne er opstillet to nyere *marmorstatuer*, Kristus og Moses.

Lysekronerne er nye. En †*messinglysekrone* nævnes 1654. 1684 fandtes der kun nogle stykker af en gammel lysekrone, som senere blev anvendt ved en klokkestøbning (inv.).

Klokker. 1) 1612. Tolinjet versalindskrift med mange misdannede bogstaver. Ordlyden synes at være: »Anno d(omi)ni MDCXII lod w(elbyrdig) Hans Lindelow til Gavnø, høfvidtzmand paa Hammershus slot paa Borringholm, støbe denne klokke til S. Bodils kircke u(di) h(r) Per Jensens oc kirckevergeris Svend Hansens (?) oc Jep (?) Krusis nerverelse ved Bernts (?) Køler Hans Rasmussen sandemand«. Tvm. 108 cm.

2) Støbt af I. C. og H. Gamst 1841. Tvm. 95 cm.

†*Klokker*. 1) 1656 betaltes 100 sldr. til Hermand Mortensen i Rønne, som skulle købe en klokke i Lybæk. 1660 var den ny klokke ført i land og ophængt (rgsk.).

2) 1725 fik smeden 2 mk. for at slå den gamle klokke i stykker, og samtidig

betaltes 34 sldr. til klokkestøberen. Den nye klokkes indskrift gengives af Thurah: »Anno MDCCXXV Rege Friderico IV, Gubern(atore) Nicolao West, Præposito Johanne Ancher, Pastore Magistro Johan Koefod, Curatore Morten Laurent(io)« (år 1725, da Frederik 4. var konge, Niels West amtmand, Hans Ancher provst, magister Johan Koefod præst og Morten Larsen kirkevæрге). Derpå fulgte et vers:

»Der jeg som Bedemand til Bryllup Giester kaldte
Imellem Jesum og hans Brud, som ham befaldte,
Da faldt min Drøbel (!) ned, og jeg blev gandske hees,
Udygtig til mit Kald, som det af hver Mand sees.
Niels West, som Amtmand var, og Provsten Hr. H. Ancker,
Hr. Koefod Sogne-Præst, lod sig det gaae til Tanker,
At jeg curedet blev, og fik igien min Lyd
Af Sognet ved hvers Hielp, som elsker Gud og Dyd

Anno 1725 Goss mich Johann Henrich Armovitz à Lübech«⁶.

Solur af granit, råt tilhugget på de fire sider, men glat på oversiden, hvori der er indhugget en urskive med radiære stråler og romertal. 78 cm højt. På kirkegården ved tårnets sydvesthjørne.

GRAVMINDER

† *Epitafium* over sognepræst Peder Jensen (død 1631) og hustru Mette Madsdatter (formandens enke). På en tavle var malet et billede af Kristus på korset, hvorunder sås to præster og en kvinde samt en latinsk versificeret indskrift, som bl. a. beretter at han var fra Bornholm og hun Sallingbo. Præsten døde i en alder af 60 år efter i 28 år at have været præst i Neksø og Bodilsker⁶.

Pesttavle med opmalet frakturindskrift: »Herrens Høst Paa Borringsholm udi Tvende Pæster« (1618 og 1654, sml. Rønne s. 64). På våbenhusets vestvæg.

Gravsten og kirkegårdsmonumenter. 1) Romansk gravsten af granit, rektangulær, ca. 150 × 44 cm, med et svagt reliefhugget processionskors. Indmuret i tårnets sydside.

2) O. 1709. Neksø-sandsten, 138 × 72 cm, i hvis råt behandlede overflade der med fordybede versaler er hugget: »Anno 1709 D Ø S K R D oc hviler herunder«. Et hjørne er afslået. Stenen er brugt som plade til et bord på kirkegården ved våbenhusets østside.

3) O. 1786. Glat Neksø-sandsten, 185 × 100 cm, med stejl kursivindskrift: »Gudsfrygt, Fromhed, øm ægteskabelig fortroelighed, Fader Kierlighed, mild Men(n)iske Kierlighed, svigeløs Venskab, uforfalsket Iver og Nidkierhed i det vigtigste Embede, alle disse herlige Christne Dyder blomstrede blandt os, da den [fre]lste Siæl oplevede det henvisnede Støv, som giemmes under denne Ærefulde Erindring af vor uforglem(m)elige Ven, Velærværdige Hr. Simon Birk

Plochros, som indgik til Møye og Uroe den 30te Oct. 1736, fortiente Guds Yndest og Medchristnes Velbehag ved et Dyderigt Levnet i 49 Aar, 20 Uger, 4 Dage. Ved hans roelige Indgang til frydefuld Hvile den 25de Martii 1786 begrædes hans Tab af den øm(m)este Egte Fælle, af 3de Umyndige, af 2de Meenigheder og af alle Retsindige—. Almagten huggede dette dybe Saar og Almagtens velsignelse over den From(m)es Sæd Kan allene oprette det synkende Haab, som den sørgende Efterladte, som med varme Taarer velsigner hans Minde, væder hans Aske og overlader Konsten den Lykke at forevige Mindet af saa god, saa værdig en Borger. Inger Marie Plochros, fød Lund.« Opsat på tårnummets vestvæg.

4) O. 1813. »Med Tabets Smerte nedsatte her sørgende Forældre og fire Søstre deres Elskte Eneste Yngling, Hans Christian Saxtorph, fød d. 6te Januarii 1800, død d. 12te Martii 1813. Du kjøn som Vaarens Blomst oprandt, Men ak, saa snart Du blegnet og hensvandt«. Stele af Neksø-sandsten, i eet stykke, med skråkantsokkel, profileret gesims og halvcirkulært topstykke med strålesol. På forsiden et fremspringende, ovalt skriftfelt med kursiv, i hjørnerne rosetter. Højde 160 cm. Ved korets sydside.

* *Gravsten*. 1588. Rasmus Hans... Gullig sandsten, 180 × 105 × 98 cm, med fordybede versaler. Randskriften er stærkt forvitret og vanskelig at læse. Midt på stenen er hugget et skjold med et bomærke mellem initialerne R H. Stenen, der tidligere fandtes anbragt som brøndkarsten ved en lille skov nær Store Hallegård, er nu i Bornholms museum.

† *Gravsten*. Thurah omtaler »en rar Liig-Steen« på kirkegården »med gammel Munke-Skrift, Vaabener og Billeder, men saa opslidt, at intet deraf er til Udtydning kiendeligt«⁵.

*Runesten*⁷. 1) Bodilsker st. 1. Brudstykke med enkelte runer, fundet 1867 ved en gård i Langede, 1869 fastgjort til væggen i våbenhuset. Sammenhørende med brudstykke i Bornholms museum.

2) Bodilsker-st. 3. Fundet indmuret i kirketårnet 1882, nu opstillet i våbenhuset. Indskrift: »...Thorkil og Alvkil rejste denne sten efter deres fader Økil . . . .«.

3) Bodilsker-st. 4. 1883 fundet indmuret i kirketårnets sydside. Indskrift: »... lod stenen hugge (?) efter deres broder Thorfast auk⁸ Gudke«.

4) Bodilsker-st. 5. Fundet 1911 som grundsten under skibets nordmur. Nu rejst i våbenhuset. Indskrift: »Esbern lod stenen rejse efter sin kone Botirda. Gud lette ånden evindelig«.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbøger 1654—82, 1684—1745, 1745—1802, regnskaber 1755—78, 1795—96, 1797—1834, 1835—59, 1860—75, 1876—89 (LA). — Specifikation over inventarier m. m. 1766, Sjællands stiftsøvrighed V, div. sager (LA). — Museumsindberetninger af J. B.

Løffler 1883, M. Bidstrup 1911 og 1913, Charles Christensen 1939, O. Norn 1947, C. G. Schultz 1947. — Korrespondancesager i NM arkiv.

Indledning, bygning, kalkmalerier. ¹ Bornholms Stednavne, Kbh. 1950—51, s. 421. ² Kolderup-Rosenvinge, Saml. af gamle danske Love, IV, s. 164 f. ³ Fortegnelse over Kirker og disses Ejere da Forordningen af 3. Juni 1809 udkom (Da. Kanc. R.A.). ⁴ På en til B.æ.K. ikke benyttet målskitse fra 1874 (i NM II) af klokketårnets nordside er stenen indmålt og har vedskriften: »Trolden?«. ⁵ Optegnelser i Dansk Folkemindesamling. ⁶ Mønt- og Medaillesamlingen, fundprotokol nr. 1645. ⁷ Korrespondancesager, synsudskrifter m.v. i NM II.s arkiv. ⁸ I kirkeregnskaberne omtales »kirkeporten« 1665 (lås), 1691 (tømmer, NB. ikke brædder) og 1712, da »portrummet« blev sammenbundet, porten »gjort« og taget over porten lagt (3 sld.). Af den sidste indførsel ses, at »kirkeporten« har været en stor trælåge af den kendte bornholmske type med »skjul« (tag) over. ⁹ Præsteindberetning. ¹⁰ Ikke oprindeligt, vel fra 1600- eller 1700-tallet, er et tilmuret vindue udfor prædikestolen, som udvendig skimtes længst mod øst i skibets sydmur (fig. 2). ¹¹ Bidstrup stillede i udsigt, at han til NM ville indsende en opmåling af fundamenterne. Det blev vist kun til de meget få mål, noteret på bagsiden af fotografiet fig. 6, ved hjælp af hvilke fundamenternes plads har kunnet antydes på planen fig. 2. ¹² Om de fundne kalkmalerier har Bidstrup indsendt en meget kortfattet beretning (med løse penneskitser), bilagt to fotografier af det undersøgte apsisvindue og en blyantskalke af samme. Billedernes farveholdning omtaler han ikke. ¹³ Bidstrup har på bagsiden af et fotografi af ruden (i NM) noteret: »Glas fra et gammelt Vindue i Apsis. Fundet Aar 1897«.

Inventar og gravminder. ¹ Inventarier 1702 og 1745 (ved rgsk.) jfr. Urne, tilf., s. 91. ² Weilbachs Kunstnerleksikon, 3. udg. III, 61. Ved malerm. P. Kofoed og kustode Holm, Bornholms museum. ⁴ S. 90. ⁵ Thurah s. 91. ⁶ Thurah s. 92. ⁷ Jacobsen og Moltke: Danmarks runeindskrifter, nr. 374, 376—378. ⁸ Tydningen usikker, jfr. anf. v. nr. 377, anm. 2.

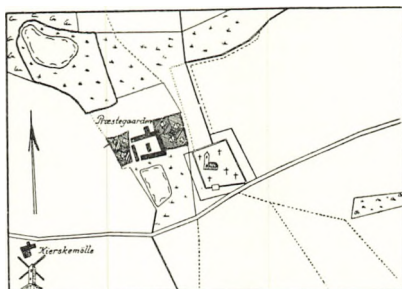

Fig. 12. S. Bodils kirke. Situationsplan 1816.

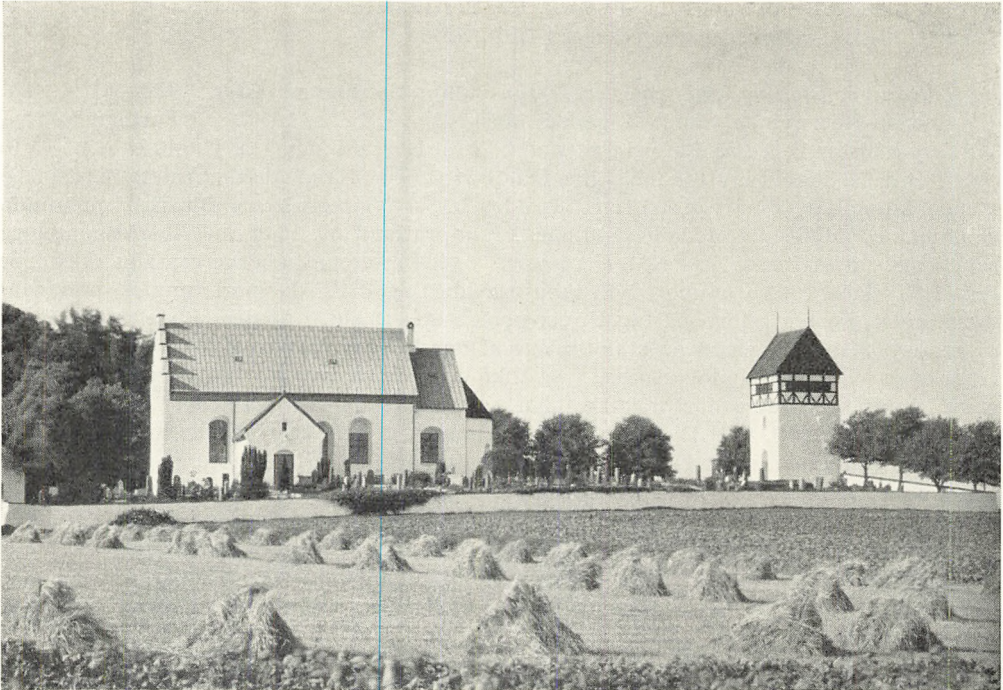

Fig. 1. S. Povls kirke og klokketårn, set fra syd.

C. G. S. 1957

S. POVLS KIRKE

BORNHOLMS SØNDRE HERRED

Som navnet siger, er kirken viet til *S. Paulus* (sml. korbuereief, s. 540). Den omtales første gang 1335¹ og var i ærkebispens besiddelse indtil reformationen, tilfaldt ved denne kronen, hvorunder den endnu horte 1809², men er nu selvejende (sml. s. 36).

Ifølge *sagnet* skal kirkens grundvold være flyttet fra Præsthøj til den nuværende plads. Stenene til kirken skal efter traditionen være brudt i den nærliggende Gravbakke³.

1957, ved indretningen af varmekanaler langs skibets sidemure, et ret begrænset arbejde, blev der i den opgravede fyld fundet ialt 16 *monter*. Kun 6 af disse er middelalderlige, nemlig 4 danske (præget for Knud 6., Christoffer 1., Erik Menved og Christiern 2., den sidste er en klipping) samt en svensk hulpenning fra 1300-tallet og en mønt fra Visby, en »gute«, antagelig fra 1420—40. Tysk mønt er påfaldende sparsomt og sent repræsenteret ved to søslinge (Lübeck 1559, Rostock 1574) og en Stralsunder skilling fra 1638. Endvidere er der en svensk øre (Christina, 1653) og 6 stykker dansk skillemønt, spændende fra Frederik 3. (norsk skilling, 1650) til Christian 10. (en 2-øre)⁴.

Kirken ligger nordvestligt i sognet, ret centralt i dettes mere frugtbare del, men i et par kilometers afstand fra det gamle sandflugtsområde langs kysten mod syd. Kirkestedet, en lille højning i det bølgede terræn, overrages af en stejl banke i nordvest, »Præsthøj«, hvis top omtrent holder højde med skibets tagskæg.

Kirkegården hegnes af hvidtet kløvestensmur afdækket med hugne plader af neksøsandsten, som i hvert fald for en stor dels vedkommende er lagt i årene 1831—33 i forbindelse med en meget omfattende hovedreparation (rgsk.). Før denne istandsættelse var muren teglhængt, tilligemed kirkegårdsmuren i Peders Kirke et særsyn på Bornholm. Dens alder fremgår af en meget stærkt forvitret og derfor svært læselig sandstenstavle udvendig i muren mod vest, tæt syd for hovedindgangen. Tavlen, som måler 61 × 47 cm, har under Christian 7.s kronede spejlmonogram følgende velment rimede indskrift:

»Aar 1774 . 1775 . 1776
 I Disse Trende Aar
 Lød Kirken Her Opbygge
 Omkring de Dødes Gaard
 For samme at betrygge
 Den satte skjøne Muur
 Som Tiderne til Trods
 I Efter(hostens?) Spoer
 Skal Trykke(!) Christians Roes«

Den pyntelige skriveskrift tyder på, at tavlen kan være hugget af Mickel L. Kiøller, som har signeret de s. 553 omtalte epitafier. — I kirkegårdsmurens yderside ses næsten overalt de sædvanlige bindinge, hvoraf langt de fleste er ordnede i par. Af sådanne bindesteder for tospand kan nu påvises mindst 34. Mod øst, på strækningen nord for klokketårnet, er der desuden 4 enkelte ringe, og vestligt på nordsiden andre 10, måske bindesteder for vornedgårdene, af hvilke der netop er 14 i sognet (1671: 13, Ravn). Selvejergårdenes tal er 39 (i 1671: 38), altså større, end der nu er ringpar til, men de manglende 5 par kan have siddet i den del af den vestre kirkegårdsmur, som er sløjft for at skaffe plads til et nymodens ligkapel. Tæt syd for dette er der en moderne låge med stolper af granit. Hovedindgangen til kirkegården findes et kort stykke nord for ligkapellet. Den er delt i en dobbelt køre- og to enkelte fodgængerlåger af stakitværk, hængte på kugleprydede sandstensstolper, der måske ikke har samme alder som hegnsmuren, thi såvel 1823 som 1855 omtales indkøb af portstøtter af sten, og de fra 1823 står sikkert i den nordre af de to indgange, som flankerer klokketårnet. Den søndre af disse er moderne. En lille fodgængerlåge i nord med stolper af sandsten er ret ubestemmelig, men kunne muligvis stamme fra 1774—76.

I den østre hegnsmur, omtrent ret ud for kirken, på kirkebakkens højeste punkt, står et slankt *klokketårn* af den for øen karakteristiske type (fig. 2). Tårnets murede underbygning, som måler omkring 5,30 m i kvadrat og er godt 6 m høj, er opført af rå og kløvet kamp, men præges, især mod vest, ret stærkt af en hovedreparation, der fandt sted 1882 (Bidstrups byggeforretning), og hvorved hele denne side blev fuldstændig ombygget (rgsk.). De fornyede mur-

Fig. 2. S. Povls kirke.
Det fritstående klokketårn, set fra nordvest.

Knud Barfoed fot. 1920

flader fremtræder lidt slikket, særlig i dørpartiet, men de store, fladt lagte grundsten er sandsynligvis gamle.

Tårnets høje, *underste etage* har oprindelig gjort tjeneste som portgennemgang, idet der findes rundbuede døre med rå tildannede kragbånd i øst og i vest, lige over for hinanden. Vestdøren, som måler $2,85 \times 1,40$ m, har man i 1882 udstyret med et muret spejl, østdøren står blændet i ydre murflugt. Af døranslag eller oprindelige stabler ses intet spor, det kan også her tænkes, at begge døre i gammel tid har stået uden noget lukke (sml. Ibs kirke, s. 490). Det $3,40$ m høje underrum har bevaret rester af et gammelt stampet lergulv. Loftet hviler på

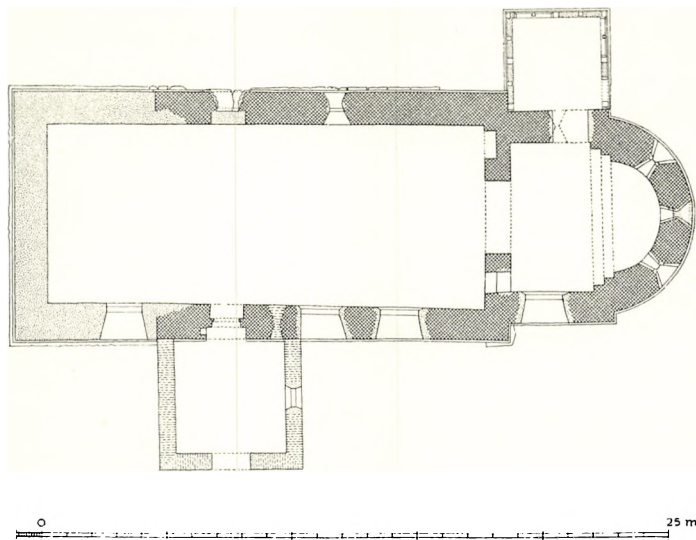

Fig. 3. S. Povls kirke. Plan 1 : 300, målt af C. G. S. 1957.

tre egebjælker, hvis ender i syd støttes af en afsats i væggen. *Mellemetagen* er lav, kun 2,10 m høj fra gulvet til overkanten af murkronen. I øst og vest er der lyssprækker, hvis smigede inderpartier måler henholdsvis 120×45 og 100×63 cm, og sidder lavt, kun omkring en halv meter over gulvet.

Klokkehuset er af egebindingsværk, 3 store fag langt fra nord til syd, 4 små fag bredt. Væghøjden er ca. 2,40, begge remme medregnet. Fodremmene, som er ikke lidt rådne, har normalt tværsnit, topremmene er derimod flade, bladede sammen i hjørnerne over de femsidede hjørnestolper. Mellem stolperne, som hver støttes af to skråstivere, er der to lag løsholter, det underste omkring 80 cm, det øverste 160 cm over fodremmene. De store yderfag på langsiderne midtdeles af ganske spinkle opløbere fra løsholterne (fig. 2). De svære sugfjæle er naglet til undersiderne af bjælkehovederne og støttes desuden af små knægte øverst på stolpernes yderside. Tilsvarende knægte, profilerede med en rund tværstav og derover en stejl karnis, bærer de udkragede gavlremme. På inder-siden af nordsidens overrem står arstallet 1802 skåret, vel til minde om en reparation, som kan have indbefattet fornyelsen af hele det fyrretræs tagværk, hvis bind har tappede skråstivere til bjælkerne og et enkelt lag hanebånd. Tag-gavlene, som vender mod nord og syd, er klædt med brædder. Gavlspidserne har brandstænger udstyret med korsprydede krøller af smedjern, sikkert fornyede 1882.

Bindingsværkets taubl er udmuret med gule flensborgere, som står hvidtede. Tømmer og træværk er tjæret, tagfladerne hængte med vingetegl.

Præsteindberetningen af 1624 omtaler Povls kirke som »...en smuck liden Kirche met it Klochene huss«, uden tvivl det nuværende klokketårn. Bindings-

værket kan dog ikke være så gammelt, det er sikkert blevet helt fornyet i noget simplere konstruktion engang i 1700-tallet, selvom kirkeregnskaberne ikke indeholder noget herom.

Den senromanske *kirkebygning* består af apsis, kor og skib, hvilket sidste er blevet forlænget 9 alen mod vest i året 1871. Af tilbygninger er der to, et bindingsværks sakristi norden ud fra koret, og et nu sikkert i hele sin bestand moderne våbenhus foran syddøren.

De oprindelige bygningsafsnit er vistnok så godt som udelukkende opført af silurkalk i jævne skifter, hvis tykkelse åbenbart er bestemt af bænkene i stenbruddene, uden tvivl dem i Limensgade, til hvilke der ikke er særlig langt. Adskillige sten, særlig i apsiden, er stærkt jernholdige og sætter rustspor ned ad hvidtningen. Hele den meget bredt proportionerede, oprindelig korte kirke har skråkantsokkel, som har ligget temmelig højt.

Den store *apsis* har tre jævnt fordelte, i flere henseender mærkelige, romanske vinduer (fig. 4). De er temmelig store udvendig, hvor deres stik, sikkert bevidst, er formede som meget høje fladbuer, men betydelig smallere i det indre, og her er deres bueslag på normal vis runde. De omkring meterhøje, men kun lidt over 20 cm brede vindueslysninger har oprindelig været korsformede, idet de til hver side, i omtrent halv vindueshøjde, har haft en lille retkantet udvidelse. Disse skråt indskårne hak i karmsiderne står nu lukkede med moderne halvstens murværk inde ved glaslysningerne, hvor de vel næppe kan være mere end 15 cm brede. Her inde andrager udtagningernes højde antagelig noget lignende, men man ser, at højden tiltager gradvis udad til begge sider, og ude i murflugterne er slidernes mål rundt regnet 15×25 cm. Nuomstunder, da det inderste af de små karmfals står udfyldt med murværk, virker deres endnu synlige partier så påfaldende, at man meget let kunne forledes til at tillægge dem et eller andet praktisk formål⁵. Det er dog sikkert rigtigere at lægge hovedvægten på, at vindueslysningernes omrids vitterligt må være korsformet, og at opfatte dette træk som beslægtet med de snurrige bygmesterpåfund, man lejlighedsvis kan træffe i udlandets senromanske arkitektur.

Noget over vinduerne brydes korrundingens façade af et vandret savskifte med vældige tænder, derover er murfladen atter glat op til tagskægget, men om dette altid har været tilfældet, lader sig næppe afgøre uden pudsafbankninger. I dette parti skimter man mod nord og nordøst to stærkt overhvidtede kvadre, hvori der er fordybede tvillingbuer — een i hver — svarende til buerne i korets gesimsfrise.

Af *korets* oprindelige vinduer er det søndre fortrængt af det nuværende store fra 1700-tallet, mens nordvinduet står bevaret som niche, blændet 1957 i lysningen. Indtil denne ændring var det alene synligt fra sakristiloftet, hvor man kunne iagttage, at vinduet manglede lysningsfals. Som aftryk i mørtelen viste, havde de blybundne ruder blot været fastkittet med kalkmørtel i en smal og

lidet dyb skure, indhugget eller udsparet i det romanske murværk. Rudeaftrykkene var skødesløst tilpudset med grusblandet, sen mørtel, på hvilken der ikke fandtes hvidtning. Vinduets ydermål er 107×75 cm. Godt en meter højere oppe ses et par buer af den frise, som strækker sig over begge korets langsider, og som, hvor den er fri, er tykt overhvidtet. Buerne er små, spænder kun over ca. 22 cm, og sidder forholdsvis langt fra hinanden. De er fordybede i stenen, men ikke udkragede, og har et lille, rundet kantprofil. Nogle af buerne brydes af kvaderskiftets stødfuger (sml. Østerlars, s. 394). Frisen er anbragt påfaldende lavt i forhold til tagskægget, men intet tyder ellers på, at korets mure eventuelt kunne være blevet forhøjet.

I *skibet* kan man nu kun påvise eet romansk vindue i hver af langmurene. Af disse er det søndre tilmuret, spores kun fra våbenhusloftet, mens det nordre stadig er i brug, en del udvidet og slemt forhugget i lysningen. Det sidst nævnte vindue er anbragt meget præcist midt i skibets nordmur, hvor der aldrig kan have været flere end dette ene. Det bevarede sydvindue, som forøvrigt synes at være uanseligere, er derimod sat vestligere, lige så nøjagtigt en tredjedel murlængde fra skibets oprindelige sydvesthjørne, som uden vanskelighed lader sig påvise (fig. 2). Man tør sikkert gå ud fra, at den romanske vinduesfordeling har været som i Øster Marie: to sydvinduer, men kun eet nordvindue (sml. s. 458).

Begge skibets indtil udvidelsen 1871 meget vestligt placerede, romanske portaler er i behold. De er lige velhugne, men af så bundforskellig stiltone og kunstnerisk kvalitet, at man kun vanskeligt kan acceptere dem som værker af samme mester. *Sydportalen*, som endnu bruges, er et håndværksmæssigt godt, men sammenlignet med nordportalen ret jævnt arbejde af gammeldags, overvejende romansk karakter.

Portalen, der bryder sokkelen, er rundbuet og har udvendig en smal, men meget dyb fals, hvis bund udfyldes af en tredelt profilering, en stor og en ganske lille rundstav, adskilte af et hule led. Dette profil løber bueslaget rundt og er her velbevaret, mens det udfør dørens sider næsten overalt er afhugget, og senere erstattet eller suppleret med cementpuds. Øst for døråbningen har profilet været helt borthugget, men mod vest er endnu et ret betydeligt stykke af

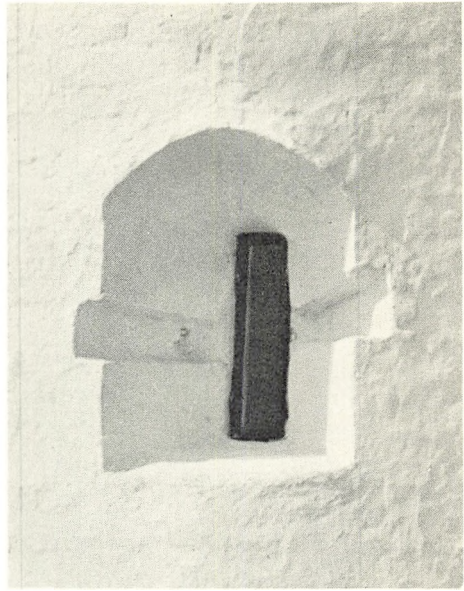

Fig. 4. S. Povls kirke. C. G. S. 1957
Apsidens søndre vindue (s. 536).

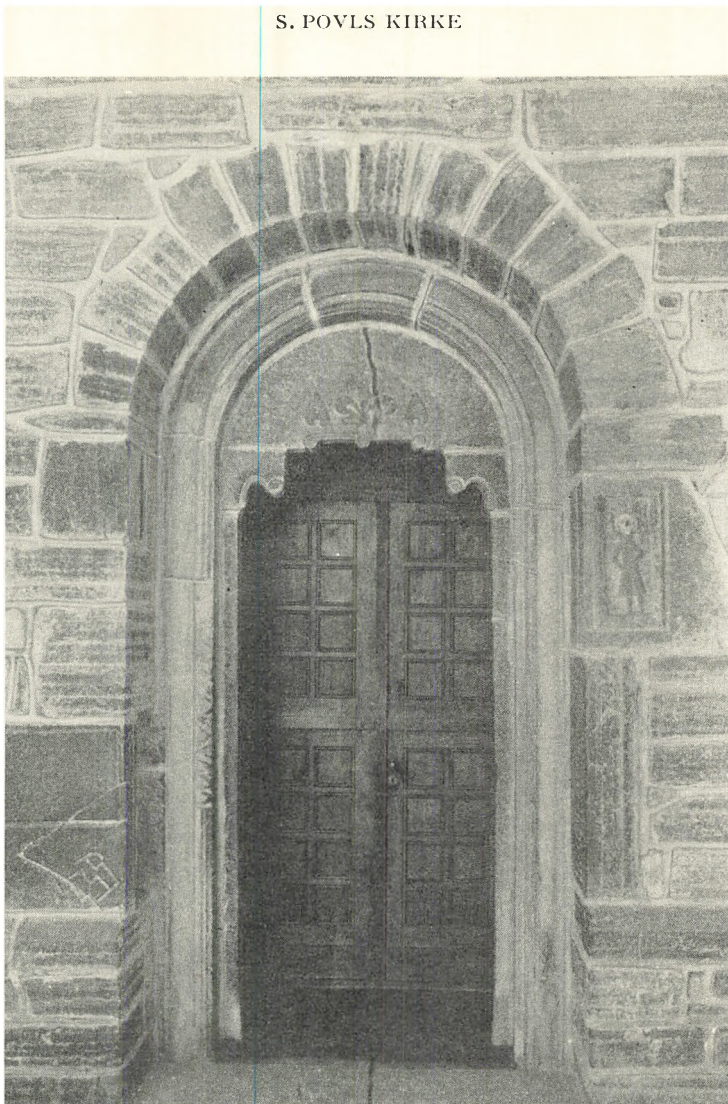

Fig. 5. S. Povls kirke. Sydportalen set udefra (s. 537). E. S. 1952

den inderste lille rundstav bevaret, man ser her, at den har været prydet med små sparrer og halvrunde buer, ordnet som en frise på langs af profilledet. I lysningen er der smalle, lidet fremspringende døranslag, afsluttet foroven med store, rundstavprydede krumkonsoller, som bærer tympanet. Midt i tympanonfeltet er der udhugget en fransk lilje, flankeret af to opadvendende, spidse blade, og herunder brydes tympanets nedadvendende kant af tre runde tværstave (fig. 5).

Forsiden af en hjørnestein i østkarmen udfyldes næsten helt af et fordybet felt, hvori der står en meget ubehjælpsomt gjort mandsling i halvlång kjortel. Kvaderen derunder er på siden ind mod døråbningen næsten helt dækket med

Fig. 6. S. Povls kirke. Nordportalens østre vange (s. 539). M. M. 1909

brætspilmønstre. Øverst ses nogle skaktavl, ikke fuldtallige, og derunder to rækker vandret over hinanden liggende, modvendte tunger, ordnet i to kvadratiske felter med 2×6 tunger i hvert, formentlig den ældste kendte hjemlige gengivelse af et triktrak-brædt.

På forsiden af portalens vesthjørne, lige over sokkelen, er der en lille ristning, som måske kan opfattes som et bo- eller stenhuggermærke. Karmsiden ind mod døråbningen brydes forneden af en rektantet niche, stor nok til at rumme et vievandskar.

Den i lysningen blændede *nordportal* er ligeledes rundbuet, men dens stilpræg er unggotisk, særlig gælder dette de rige karmprofiler (fig. 6). Vangernes for-

hjørner er hulede, derpå følger en platte, en stor skarprygget stav, ledsaget af et mindre rundled, dernæst atter en platte, og endelig, i en fals lige foran døranslaget, en manglekantet, snoet stav. Om alle disse profiler, som går igen under bueslaget, er såvel sokkel, som kragbånd trofast forkrøbbet. Sokkelens hovedled, en meget stor skråkant, er under de to store karmstave dekoreret med nogle nu omtrent ukendelige, nedadvendende tunger, og afsluttes foroven med en tynd rundstav. Et tilsvarende rundled findes lige under de høje, stærkt hulede kragbånd. — Tympanet, som hviler på karnisprofilerede konsoller, er glat. Midt i feltet anes skyggen af det store rigsæble, der i B.æ.K. omtales som en malet dekoration.

Såvel sydportalen om alt det omgivende murværk frem til våbenhusets vægge og loft står afrenset (fig. 5), og man må af det fuldt synlige forbandt slutte, at denne portal er oprindelig. Nordportalen står ligeledes blank, men her når murpudsen næsten helt frem til karmenes og bueslagets forkanter, hindrende alle sikre iagttagelser. Kirkebygningens meget udprægede sene karakter indbyder dog ikke til at anse nordportalen for en tilføjelse.

Skibets langmure krones af en rundbuefrise, som bærer et højt, i nogen udstrækning fornyet, skråkantet gesimsled. Frisens buer er udkragede og tæt sammenstillede, men svarer ellers ret nøje til dem på koret.

I det *indre* har apsiden sit oprindelige halvkuppelhvælv, kor og skib flade, nymodens trælofter, som er fastgjort til undersiden af bjælkerne. Den af fint tilhugne kalkstenskvadre satte apsisbue har to dybe false, og herom er de ejendommelige kragbånd forkrøbbet. Af disse er det nordre udformet som en vestpå fremadkrybende procession af lemmeløse øgler, som bider hinanden i halen. Det søndre kragbånd bærer vel tydelige mærker af værktøjet, er i hvert fald nogenlunde retkantet, men kan dog sikkert nok aldrig være blevet hugget færdigt. Et par kvadre i apsisbuens nordfalse har ristninger, som synes oprindelige. I yderfalsen ser man et bomærke, mindende om to gammeldags snapseglass, stablet ovenpå hinanden fod mod fod, i inderfalsen en høj, smal ramme, udfyldt med fem sammenkædede ringe.

De hulkantede kragbånd og underfladen af stikket i den høje, slanke *korbue* står afrensede. Buens slutsten er på undersiden smykket med en primitiv relief-fremstilling af kirkens værnehelgen, en 60 cm høj, stiv mandsskikkelse i fodsidd klædebon, med glorie om hovedet og holdende en opslået bog i venstre hånd (fig. 7). Øverst langs randen af glorien er med runer ristet: »paulus«, og i bogen en mesterformel: »tofi giorði« (Tue gjorde)⁶.

Ind mod skibet flankeres korbuen af oprindelige *sidealternicher*. Den rundbuede søndre står nu tilmuret forned, mens dens bagvæg til gengæld er bortbrudt foroven, så at den for tiden gør tjeneste som et slags kighul ind til koret. Mulig har hele nichen en overgang været benyttet som opgang fra koret til

prædikestolen. Den betydelig større nordre niche er afsluttet med et stejlt spærstik, hvis top dog er vandret.

Såvel korets som skibets østre taggavl er oprindelig. De er begge hovedsagelig opført af tugtet silurkalk, i sidstnævnte gavl dog en del opblandet med sandstensflager, som for det meste er rejst på kant, med breddensiden frem. Gavlene har oprindelige gennemgange, den i triumfgavlen er udformet som en rektanglet dør med karmanslag i vest og tæt op til den nordre anslagsfals spor af jernstabler, som har været banket ind i borede huller i kalkstenen. I korets taggavl, hvis gennemgang er et simpelt, firkantet hul, findes desuden to små, vandret afdækkede, indvendig smigede lysåbninger, som er anbragt oppe under vinklerne mellem tagværkets hanebånd og spær.

Ændringer og tilføjelser: Af de tre uforholdsmæssigt store, fladbuede eller uregelmæssigt fladrunde vinduer på kirkens sydside, øst for våbenhuset, stammer to, vel de østligste, antagelig fra 1765, mens vinduet nærmest våbenhuset muligvis er fra 1820 (rgsk.).

Hele korets nordside dækkes af et bindingsværks *sakristi* på 4×4 store fag. Det må være ældre end 1801, da det nævnes første gang⁷, og af snedkerprofiler og låsetøj i den uden tvivl samtidig med sakristiets opførelse indrettede, brede dør ind til koret tør man muligvis slutte, at sakristiet snarest er rejst omkring 1775.

Skibets *vestforlængelse*, der ret nøje fra øst til vest måler de 9 alen, som bygningsbetingelserne foreskrev (rgsk.), stammer fra 1871, og er opført af rå og kløvet kamp, uden tvivl brudsten, dog er langsidernes rundbuefrise, som nøje kopierer skibets romanske, af finhuggen stenbrudsgranit, og taggavlen, som har 9 med sandstensplader afdækkede kamtakker — ifølge Brunius havde den gamle vestre taggavl i 1857 hele 17 »tinnor« — er hovedsagelig muret af tegl. Et ekstra, skråkantet gesimsskifte af granit er samtidig blevet lagt over hele skibets murkrone.

Et våbenhus findes omtalt i kirkeregnskabet for 1685, og det er vel ikke umuligt, at større eller mindre partier gammelt kampestenmurværk kan være

Fig. 7. S. Povls kirke. E. L. 1958
Paulusfiguren på undersiden af korbuens slutsten. Vest opad (s. 540).

bevaret i det nuværende *våbenhus*, som dog er blevet forhøjet og så grundigt ombygget i 1881, at det nu helt igennem må betragtes som en moderne bygning.

Tagværker: I et hul lige over gennemgangen i korets østgavl er der indstukket en bjælke, hvori apsistagværkets meget korte konge, som med en kugleformet knap rager ovenud af kegletaget, er tappet. Disse tømmerstykker er af gammel eg, spærene derimod, som støttes af korte spærstivere, er vistnok alle fornyede. Korets tagværk er spinkelt, af savet eg, og af skuffende middelalderligt anstrøg. Der er to sæt stivere fra spærene ned til bjælkerne, fastsømmet i bladningerne på romansk maner, men alle nummereringer er udført med indstemmede romertal. Tagværket stammer sandsynligvis fra 1871, eller dog fra en ikke meget ældre hovedreparation, men må i så fald kopiere et indtil da eksisterende middelalderligt tagværk. Skibets tagværk er blevet helt fornyet (af fyr) i 1871, dog kan bjælken under det sjette bind fra øst være middelalderlig. Den er på siden forsynet med enkle bladspor til to sæt spærstivere.

Apsiden er tækket med spån, sakristiet teglhængt, resten af kirken har blytag. Hele bygningen står hvidtet, såvel udvendig som i det indre, med undtagelse af de ovenfor omtalte arkitektoniske led.

KALKMALERIER

Under kirkens hovedrestauration 1957 fremkom på skibets vægge kalkmaleri-fragmenter i meget betydelig udstrækning⁸. Billederne, der afdækkedes af konservator E. Lind, befandt sig dog for største delens vedkommende i en ret ringe bevaringstilstand, hvilket må tilskrives de ualmindelig løst siddende og på de glatte cementsten let skridende kalklag. Hertil må føjes, at en meget omfattende decimering af billedsamlingen har fundet sted på et tidligere tidspunkt, enten i 1871, da kirken forlængedes mod vest, eller under en i 1921 udført restaurering. Ved en af disse lejligheder mistede triumfvæggen nederste halvdel og sydvæggen langt størstedelen af sine malerier.

Såvel nord- som triumf- og sydvæggen rummede kalkmalerier, som opr. har været sat op i to friserækker, adskilte ved et vandret løbende, 0,43 m bredt og farveløst bånd, og inddelt i felter ved lodrette, relativt brede rammer, hvoraf enkelte besidder fragmenter af brede rankeløb, brunlige (mønje) på farveløs bund. Øverste friserække kantedes foroven af en bort bestående af ganske enkelt trukne, rødbrune stængelløb på kalkbund, og den underste frise afsluttedes forneden af en 0,80 m bred bort med forhen svulmende akantusløvværk. Det her nævnte skema slog kun fuldt igennem på nordvæggen, hvis billedrækker strakte sig over en længde på 8,91 m, regnet fra øst, men sandsynligvis har

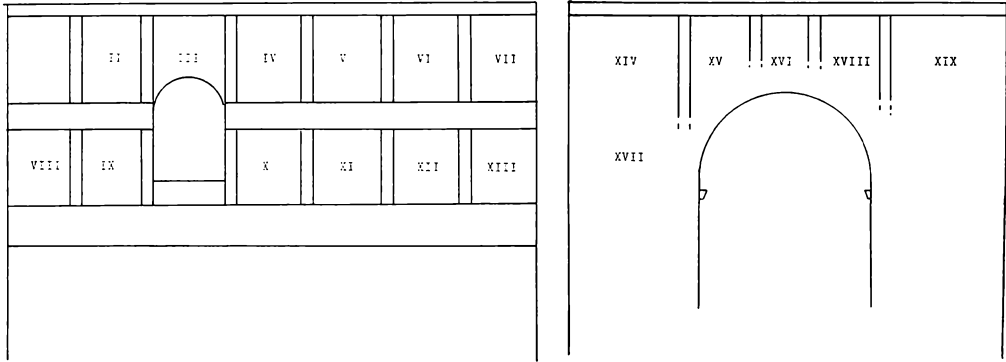

Fig. 8. S. Povls kirke. Kalkmalerier. Plan over motivernes placering på skibets nordvæg (t. v.) og triumfvæggens vestside (t. h.). Efter skitse af E. Lind 1958.

de oprindelig nået lidt længere mod vest, vel så meget som et billedfelt. Fra loft og til billedunderkant, incl. akantusborten, målttes 4,16 m. I den følgende beskrivelse henviser romertallene til skemaerne fig. 8.

Skibets nordvæg, øverste række, begyndende fra vest:

I *Jesus og apostlene i Getsemane have*. Kun lidt af en kjorteltegning kan ses, og motivbestemmelsen sker på basis af de øvrige billedfelters kronologiske udvikling, som holdes strengt rækken ud.

II *Jesus forrådes af Judas*. I feltets venstre side lidt af Peter og under ham fragmenter af Malkos; desuden to midterfigurer, Jesus og Judas, den sidste med pengepose, begge ilde medtagne. Til højre nederste del af en skikkelse med lægget skørt (tunget forneden) og rødbrune hoser med oksemuler.

III *Jesu pågribelse*. Til venstre hoved og ben af en kriger med hellebard. Over vinduet en flig af Jesu kjortel og i lige linje opefter (øverst) fragment af et bånd med: IES(VS). I højre side meget svage spor af kjortelklædt skikkelse.

IV *Jesus for Kaifas*. Til venstre en kriger, som fastholder Jesus. Noget af krigerens ansigt samt lidt af en højpuldet hat kan ses. Han er iklædt en gullig kofte, snøret i livet og med nedhængende, lægget skørt, som er tunget forneden. Over de snævre ærmer ses store skulderpuffer. På benene hoser med oksemuler. Som midterfigur forekommer Jesus, hvis kjortel er lysrød. Ansigtstræk og figurform tegner sig godt trods alvorlige brud. Over glorien fragmenter af indskrift: IESVS. Fragmenter af endnu en skikkelse forekommer tæt op mod Jesus. Et ben stikker frem under et brud forneden. Kaifas ses til højre i billedfeltet. Han er skægget og bærer en rundpuldet hat med skygge på hovedet, og hans dragt må have lignet den foran omtalte type (kofte m. skørt etc.). Hans kraftige ben er stukket i et par hoser med sorte mulesko. Over ham et bånd med indskriften: KAIFAS.

V *Jesus for Pilatus*. I venstre side sørgelige rester af en skikkelse med top-hue. Klædedragten er slemt molesteret, benene bedst bevaret (hoser m. muler). Lidt af Jesu hoved og glorie ses dernæst, og over glorien, på let krummet bånd, står skrevet: IESV(S), men bortset fra en lille flig af kjortelen nederst i feltet er alt øvrigt tabt lige indtil hans underansigt. Til højre for glorien ses fragmenter af nogle spyd og lidt opefter til højre et bånd, hvorpå Pilati navn har stået skrevet, men af ham selv og af de spydbærende krigere er intet tilbage.

VI *Hudstrygningen*. Nøgen (dog m. lændeklæde) står Jesus bundet til en pæl, svære reb omgiver hans lår (lige over knæene) og ben. God tegning af overansigt, glorie og fipskæg samt underkrop. Over ham læses: IESVS (IE dog noget brudt). Af bødlerne er kun få kjortelfragmenter tilbage.

VII *Tornekroningen* må have været at se her, men bortset fra en ganske lille rest af en klædedragt t.v. er alt tabt.

Skibets nordvæg, nederste række, begyndende fra vest:

VIII *Korsfæstelsen*. Af Kristi legeme var kun lidt tegning af et lårparti og lændeklædet at se og desuden yderste del af venstre arm m. hånd. I højre side knæler en kofteklædt skikkelse, som er i færd med at nagle Kristi venstre hånd til en okkergul korsarm. Håndlangeren har grå hoser og sorte sko.

IX *Golgalagruppe* (fig. 9). Midt i feltet den korsfæstede, ret velbevaret, omend den højre arm såvel som korsarmen er noget medtaget. I højre side af feltet forekommer Maria og Johannes, førstnævnte iført hvid kjortel, hvidt hovedlin og en varmgrå (mønje?) kappe og sidstnævnte en rødbrun kjortel. Begge har glorie. I feltets venstre side fragment af Longinus med højpuldet hat og iført kofte med puffer ved skuldrene. Spydet støder han op i Jesu side, hvorfra blodet vælder frem. Bag Longinus ses Jerusalem.

Et romansk vindue (højde 1,72 m, bredde 1,16 m) adskiller felt IX og X. I et felt under vinduet (0,40 m × 1,16 m) forekom svage spor af en flerlinjet indskrift i minuskler, ikke til at læse.

X *Josef af Arimatæa og kvinderne ved Jesu afsjælede legeme*. Samtlige kvinder, noget udviskede, har glorie og hvide hovedlin, og alle står de bag Jesu dødsleje, der er formet som en sarkofag, lys dodenkop udvendig og sort indvendig. Til venstre står Josef, en lille og tæt bygget skikkelse med toppuldet hat, hvis skygge synes at være stærkt oprullet. Hans hoser er rullet ned under knæene, ladende disse og et par bare lår til syne; koften, med skulderpuffer og skørt, er temmelig tyndslidt. I højre side af feltet ses et par hænder at gribe om benene på Jesu afsjælede og linsvøbte legeme, og svagt skimtes da også kropsformen af endnu en skikkelse, som ikke kan være nogen anden end Nikodemus.

XI *Jesu opstandelse*. Den opstandne, som er noget ufuldstændigt bevaret, står på kanten af sarkofagen. Stav med dobbeltkors og sejrspane fattes med venstre hånd, højre hånd oprakt. I baggrunden Jerusalem. Neden for sarkofagen et be-

Fig. 9. S. Povls kirke.
Kalkmaleri, Golgatha, på skibets nordvæg (s. 544).

E. L. 1958

synderligt hoved, rødligt med øjne, næse og mund og flammende foroven (dødsriget). I hvert hjørne af feltet en sovende kriger.

XII *Kvinderne ved Jesu grav*. Graven er også her formet som en sarkofag med sokkel og vinduer. De kjortelklædte kvinder er meget udviskede; hovedet er tabt ved den venstre, men skimtes ved den højre. I højre side af feltet en engel.

XIII *Ukendt motiv*. I venstre side et storladent bygningsværk og herover en flerlinjet indskrift (minuskler), vist begyndende med et x (Kristus?), men ellers for fragmentarisk til at kunne tydes. I højre side et nøgent menneske bærende på et åg med spande.

Triumfvæggens vestside, nordre halvdel, øverste række:

XIV *Korsegangen*. I feltets midte den korsbærende frelser iført fodsid kjortel. Overansigt og et sort skæg i behold, underansigtet sprængt. Korsarmen (gul) hviler over venstre skulder, og over korset et let buet bånd med indskriften (I)ESVS. Til højre en kofteklædt kriger, som stikker mod frelseren med et spyd.

Bag Jesus meget få og små rester af figurtegning, Simon af Kyrene og, længst til venstre, Maria.

XV *Pietas*. Hoved, arm og brystparti af Jesu afsjælede legeme ses på baggrund af et kjortelfragment tilhørende Maria. På hver side af pietasgruppen forekommer fragmenter af en kvindeklædt skikkelse (pufærmer etc.) — sandsynligvis engle.

XVI Felt over korbuens midte. Der ses til venstre i feltet en signende hånd, som stikker ud af et kjortelærme, og der kan næppe være tvivl om, at motivet har forestillet Kristus, som signer og bekræfter samtlige forevige handlinger.

Nordre halvdel, underste række:

XVII *Fragment* af veltegnat okse. Alt øvrigt tabt.

Triumfvæggens vestside, søndre halvdel, øverste række.

XVIII *David og Goliat*. I feltets højre side fragment af en stor kriger med spyd (Goliat) og til venstre den lille David iført kort kjortel med pufærmer. Hans højre arm er løftet (til kast), venstre arm er nedadvendt. I øverste venstre hjørne se Herren med korsbærende globe og omgivet af en skybræmme. Motivets billedparallel til Kristi nedfart til dødsriget.

XIX *Isaks ofring*. Alteret og den knælende Isak ses lavt i feltets midte. Til venstre svinger Abraham et stort krumsværd, om hvilket en engel griber (øverst i feltets midte). Abraham, hvis ansigtstræk skimtes, er iklædt en rød kjortel med skørt, og på hovedet bærer han en højpuldet hat (rød) med svær, turbanlignende hovedkrans. Øverst til højre i feltet en del bygningsværker (Berseba). Motivets billedparallel til korsegangen.

Underste række forlængst nedbrudt og nypudset.

Skibets sydvæg. I øverste række, som er overordentlig sønderbrudt, forekom fragmenter af en apostelfrise m.m. — med apostlene indsat i felter.

Fra væggens østligste kant og til vestkanten af østligste vindue var så godt som alt maleri tabt. Kun et lille fragment af et Andreas-kors (gult) sås over prædikestolens lydhimmel, og over korset læstes: SA(NCTVS) (A)NDRE(AS). Hvor næste felt måtte være forekommet, sås intet. I tredje felt dukkede en korsbærende jordglobe frem, men den tilhørende skikkelse, Kristus, var totalt forsvundet.

Videre fulgte så mod vest følgende apostle:

Johannes. Meget fragmentarisk, men noget af hovedet, glorien og et fyldigt hår ses. Kjortelen tegner sig summarisk, og lidt af kalken stikker frem ved højre arm. Af en indskrift over ham er kun (SANCT)VS tilbage.

Bartholomeus. Kappe- og kjortelklædt (sønderslidt), fattende om en hegel, som næsten er formet som et kort sværd. Enkelte ansigtstræk i behold. Over apostelen læses (tolinjet): SANCTVS BARTHOLOMEVS.

Jacobus major. Øverste halvdel af hovedet med hat (ibskal) og glorie i behold,

ligeså det meste af staven. Kjortelen (med brystudskæring) for største delen tabt. Over ham (som ved de øvrige apostle skrevet på lige linje) læses: (S)ANC-TVS IACOB(VS).

Apostelrækken har oprindeligt fortsat længere vestpå. Efter Jacobus tegner sig et kjortelfragment fra endnu en apostel, men hermed er det også slut med skaren, og andre påfund af *lidt* ældre herkomst, kun adskilt fra apostelmalingen ved et ganske tyndt lag hvidtekalk, træder frem. Således et spindeapparat, hvad enten der så er tale om en hjulrok til garnspinding (hånddrevet) eller et apparat til rebslagning, og endelig en herlig fremstilling af en hare og en gris, som siddende på halen ser ud til at lege tavlespil. Mellem de spillende står et ølkrus, og over grisen har et loddent væsen, måske en bjørn (rødbrun), givet et nummer til bedste på sækkepibe.

Datering. Apostelfrisen og de øvrige bibelske malerier tror jeg, trods jævnlig forekomst af gudsmoderen, ligger et stykke på denne side reformationen. Dragterne tyder herpå, kendes vel fra 1540'erne og et stykke frem; men ser man hen til akantusborten, som afslutter nordvæggens billeder forneden, hører de bløde og svulmende bladformer en lidt senere tid til. Alt i alt vil jeg tro, at denne del af billedsamlingen godt kan sættes til omkring 1560'erne.

Yngre maleri. På skibets nordvæg, under felt XII sås ganske få rester af en bladomgivet tavleramme, hvoraf dog kun overrammen var i behold, og på denne læstes enkelte bogstaver af en kursiveret indskrift.

Som sidste emne skal omtales endnu en tavle, som med lige sider, men buet foroven og med et på højre fløj anbragt, vingeprydet timeglas fandtes lavt til venstre for ovenomtalte fragment. I tavlens øverste felt, højre side, læstes: Bornholm 1654 (tolinjet) og i venstre side: (An)no. Af en flerlinjet indskrift kunne endvidere læses på 1. linje: (Povl)sker sogn (efterfulgt af rankeløb), og på de øvrige linjer (seks el. flere) må have stået navne på bortgåede sogneboere, antagelig ofre for den sorte død i 1653—54.

Det er endnu et åbent spørgsmål, om samtlige billeder skal overhvidtes påny, idet det vil være muligt at konservere enkelte, navnlig felterne IX, X, XI, og XII.

INVENTAR

Alterbordet er muret op ad apsisvæggen og helt overpudset. Forsiden og en del af endefladerne dækkes af et *panel* bestående af rektangulære fyldinger i profileret rammeværk.

Altertavle fra slutningen af 1700'erne, omdannet 1920. Storstykket bestod oprindeligt af to rundbuede felter flankeret af tre kannelerede pilastre med profilerede baser og kapitæler. Det lave forkrøbbede postament har glatte felter og diamantbosses på fremspringene, mens gesimsen har rosetter på frem-

springene og en reliefskåren à-la-grècque bort i frisen samt tandsnit under kronlisten. Kontursvungent topstykke indeholdende en oval, perlestavsindrammet médaillon ophængt i en sløjfe under to palmegrene. Øverst er anbragt et Jehovanavn i strålesol og til hver side en Louis-seize vase på et lille postament. Svungne storvinger med udskårne palmegrene. 1920 er storstykkets to felter og den midterste pilaster fjernet, og i stedet er indsat et maleri, Kristus og Peter på søen, signeret A. Hou 1920. Staffering med lysebrun bundfarve og hvide, blå og gyldne detaljer, muligvis en genopfriskning af de oprindelige detaljer. Før maleriets indsætning indeholdt storfelterne malede skriftsteder.

† *Altertavle* blev 1699 malet af Kristoffer Pedersen og forsynet med en lang latinsk indskrift, som oversat lyder: »Til Guds ære og kirkens pryde er denne vor tavle påny renoveret i august 1699. På den tid var velbårne hr. Hans Bøfke øens amtmand og Christian Tuxen viceamtmand, provsten var den ærværdige hr. Jens Morsing, sognepræsten Mads Svanning, degnen Mogens Madsen og kirkeværgen Ludvig Simonsen. Kristoffer Pedersen maler«¹. 1737 blev altertavlen atter repareret og malet af Jens Kylling (rgsk.). Herom vidnede en rimet indskrift:

»Da disse Rigers Herre var
Kong Christian den Sjette,
En Herre From og Dyrebar,
Oppyntet blev da dette.
Lands Øvrighed var Niels West,
Lands Provsten Hr. Hans Anker,
Og Thomas Troyl Sogne-Præst,
Gud signe Siel og Tanker«¹.

Fra en *†*altertavle stammer rimeligvis en sengotisk **helgenfigur* fra o. 1475—1500 (fig. 11). Figuren, der måske forestiller kirkens værnehelgen, Paulus, er skåret med et vist håndelag, sikkert i Lybæk, men virker stiv og ubevægelig. Pandeskallen er halvkugleformet og ganske bar, bortset fra en lille rund hårtop midt på issen. Fra tindingerne falder håret derimod i lange lokker ned bag skuldrene. Det store fuldskæg er ordnet i parallelle proptrækkerkrøller. Øjenbrynene er svungne, næsen let buet og munden kort og fyldig. Underkjortlen er knappet over brystet, hvor den sidder helt glat, mens den forneden hænger i parallelle folder. Af kappen, der har nedfalden krave over skuldrene, er en snip kiltet op under bæltet. Begge arme er afbrudt neden for albuerne. Figuren er 110 cm høj, ryggen udhulet, og i hovedet er boret et hul, antagelig til relikvier. Kun få farvespor er bevaret; kappen har været blå indvendig og underkjortlen rød. Under højre arm sidder en stump lærred med rest af kridtgrund. I Bornholms museum.

Altersølv. Kalk (fig. 12) i Louis-seize stil fra 1781, 18,5 cm høj, bægeret forgyldt. Rund fod med kraftige profiler, bl. a. en svær vulst med opdrevene glatte buk-

Fig. 10. S. Povls kirke. Indre, set mod øst.

E. S. 1952

ler. Overgangsledet mellem fod og knop er dekoreret med vredne indstregninger, som gentages på det indknebnede skaffled over knoppen. Denne er formet som en tyk laurbærkrans, og bægeret, hvis bund har en roset af tungeformede bukler, har på siderne tre glatte, opdrevne ovalmedailloner, ophængt i sløjfer og forbundne med festons; langs den profilerede rand findes en perlesnor. Under foden, delvis skjult af en fløjskrue, hvormed kalkens dele holdes sammen, findes to stempler, et gardeinmærke (Fabritius) og et månedsmærke. Mestermærket er muligvis borttætset, men har utvivlsomt været det samme, som findes på den tilhørende *disk*, der har et graveret ligearmet kors og på randen en ottetakket stjerne. På randens underside er to gange stemplet et mestermærke tilhørende den københavnske sølvsmed Jon Jonsen (Bøje 649). *Oblatæske* fra 1771, cylindrisk; tv. 8 cm, højde 4 cm. Låget har karnisprofileret rand og på oversiden et påloddet krucifiks. På den overgribende kant ses rester af en svag gravering. På æskens side er indprikket initialerne I S B & B B 1771 og på låget: »Spes una qviescit in Jesu mea vita«. Københavns bystempel 1771 og mestermærke for Christian Nielsen Lindbach (Bøje s. 89 f.). *Ny vinkande*. *Vinflaske* fra 1814 af rødt brændt ler med brun glasur foroven omkring den snævre tud. En hank er afbrudt. I leret er før brændingen indridset: »St. Pauls Kierke 1814«. Højde 19,5 cm. *Vinflaske (fig. 13) af tin fra o.

Fig. 11. S. Povls kirke.
*Helgenfigur (s. 548).

O. N. 1944

1700, ottekantet, 17,5 cm høj, med skruelåg og grenformet hank. På den ene side er graveret [S] Paulus [ki]rche, og foroven er indridset: »Anno 1773 bleff den flit«, hvilket kan hentyde til en reparation af hanken. I Bornholms museum. 1684 nævnes to tinflasker (inv.), den ene blev omgjort 1692 (rgsk.). En forgyldt †alterkalk og †disk nævnes 1684 (inv.).

Sygekalk fra 1700—1750, 10 cm høj. Den runde fod, med fodplade og platte over vulst, og det nærmest halvkugleformede bæger (indv. forgyldt) er oprindeligt, mens det cylindriske skaft med flad knop sikkert skyldes en senere reparation. Under fodpladen er indprikket: »Vog 9 lod, 1 q, 1 ort«. Tilhørende, glat disk med »Vog 1 lod 3 q 3 ort« indprikket under bunden. Ingen stempler. I inventariet 1684 nævnes foruden alterkalken en lille kalk og disk på 17 lod,

1732 vejede det lille sæt derimod kun 9 lod, og sidstnævnte er muligvis identisk med det nuværende.

Alterstager (fig. 12) senmiddelalderlige og meget kraftige. Rund, profileret fod og lyseskål. Skaftet består af to koniske led, det nederste og korteste let indsnævret under en rund profilring, det øverste og slankeste en kende udsvejft foroven under lyseskålen. Nyere lysetorn af jern anbragt i en trækærne i stagen. Højde hhv. 37 og 38,5 cm.

Lysesaks af messing fra 1700'rne, af fin, spinkel form med svungne ben. 17 cm lang. Bag altertavlen. Sammested ligger en gammel *lyseslukker* med drejet skaft og håndtag.

†*Røgelsekar*. Et gammelt »ildkar« blev repareret 1684 og solgt 1742 (rgsk.).

En forgyldt †*brudekrone*, som vejede 45 lod, opbevaredes 1684 i en »blok« (inventarium). O. 1600 blev brudekronen udlejet for en halv mark »uden og inden sognet«².

Døbefonten er et senromansk gotlandsk eksportarbejde af kalksten, tilhørende den rundbuede bægerbladstype, sml. Bodils kirke s. 526. Tvm. 93 cm. Fonten er nu sænket et stykke ned i gulvet. (Mackeprang: Døbefonte, s. 412). 1871 blev fonten anbragt på en forhøjning og omgivet af et rækværk. Et fontelåg anskaffedes 1879 (rgsk.).

Fig. 12. S. Povls kirke. Kalk og alterstige. O. N. 1947

Dåbsfad af sædvanlig sydtysk type fra o. 1575. I bunden en fremstilling af bebudelsen og på randen indstemplede blomster m.m. Tvm. 41 cm. Ny *dåbskande*. 1812 fandtes en †dåbskande af tin (inv.).

*Korbuekrucifiks, sengotisk fra o. 1500. Fladt, intetsigende ansigt med kort hageskæg og flettet tornekrone; stærkt hvælvet brystkasse med sidevunde, stive arme og strakte hænder, hvis yderste fingerled mangler. Fødderne, hvoraf det meste mangler, er samlet med een nagle. Smalt lændeklæde, som ligger fladt ind til kroppen. Korstræet har affasede kanter, korsenderne afsavet, og et nyere skriftbånd er anbragt foroven. Figuren er nu uden staffering, på korstræet spores en smule rødt. I Bornholms museum.

Prædikestol i renaissance fra o. 1600, beslægtet med prædikestolen i Neksø (s. 121). Stolen består af fire ulige brede fag med arkadefelter som i Neksø. På hjørnerne står fem søjler med akantusbladskeder og -kapitæler. Som Neksøstolen har også denne svungne postament- og frisefremspring, som åbenbart er oprindelige. Nederst afsluttes stolen af en forkrøbbet, profileret fodliste med udskårne hoveder under postamentfremspringene. Opgang med fyldingspanel, rimeligvis fra 1800'rne. Lydhimmel fra o. 1800 med udskåren á la grècquebort

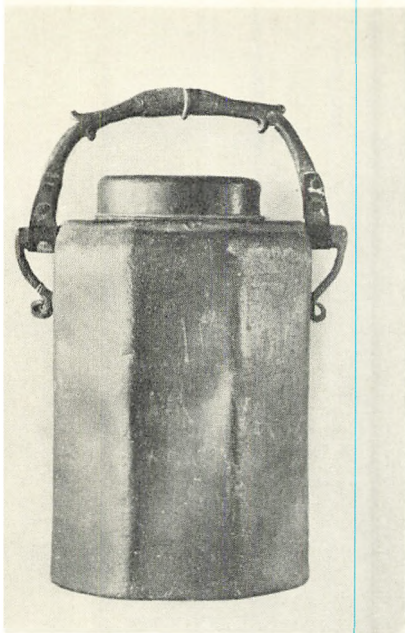

Fig. 13. S. Povls kirke. O. N. 1944
*Tinflaske (s. 549).

på siderne, profileret gesims med tand-snitliste og nedhængende, stift skårne draperier med frynser og kvaster. Under himlen er ophængt en udskåren due. Staffering fra 1920.

I stolens arkader findes gamle, muligvis oprindelige, malerier af evangelisterne, hvoraf eet, forestillende S. Matthæus med engelen, i 1920 blev afdækket, men atter overmalet.

† *Timeglas* nævnes 1812 (inventarium).

Stolestader fra 1920. Det tidligere stoleværk havde enkle fyldingsdøre. † *Skriftestol* nævnes 1689; den blev 1759 fornyet af snedker Sejer Nielsen fra Nekso (rgsk.). † *Deonestol* ændredes 1743 (rgsk.).

Skabe. 1) 1814 (rgsk.), af fyrretræ. Døren består af to fyldinger i profileret rammeværk. Nyere udsavet topstykke. Kasselås af messing.

2) 1828 (rgsk.), af fyr. Dørens store fylding har på forsiden en udskåren, riflet oval; i hver af de lodrette rammestykker er skåret to aflange, forsænkede felter med profilerede kanter. Aftrappet fodstykke og gesims, den sidste bærende et af ovaler gennembrudt topstykke. Kasselås med smedet nøgleskilt og nøgle. I Sakristiet.

Dorfløje. I sakristiet findes et par ældre, smukke fyldingsdøre, en enkelt og en dobbelt, begge med gamle, smedede klinkfald.

Vestpulpitur fra 1920. † *Pulpiturer*. 1709 forfærdigedes et nyt kvindfolkelægtter, og 1713 fik David maler i Svaneke 15 sldlr. for »at male og med malinger at bepryde og udstaffere« begge pulpiturer (rgsk.). 1737 blev pulpituret ombygget og malet af Jens Kylling (rgsk.) og forsynet med en indskrift, der i indhold svarede til den, som samtidigt maledes på altertavlen¹ (s. 548). Efter kirkeudvidelsen 1871 flyttedes det gamle pulpitur hen imod den nye vestgavl, og et nyt, ni alen langt sidepulpitur forfærdigedes (rgsk.). På et fotografi fra tiden før restaureringen 1920³ ses over nordre stolerække et stort pulpitur med udsavede balustre.

Orgel på 5 stemmer, bygget af M. Sørensen, Horsens, o. 1911.

† *Pengeblokke*. 1) En blok med låse og tre nøgler nævnes 1812 (inv.). 2) En ny træblok anskaffedes 1856 (rgsk.). En simpel *pengetavle*, egetræsmalet, med udsavet gavl opbevares i koret.

Kirkeskib, fuldskib »Thermopylæ« 1937⁴.

De to *klokker* er støbt af I. C. og H. Gamst 1828 og 1831.

†*Klokker*. 1) Den store klokke: »Arnold Clemen me fecit Lübeck A(nn)o 1664«.

2) Den lille klokke: »Vores allernaadigste herre og konge, konning Friderich den Tredie til Danmark og Norge; velbyrdige hr. Hans Schrøder, gouverneur paa Bornholm og oberst til feldt; Hans Christens ride-foged og amt-skriver, hr. Michel Thomsen sognepræst, Rasmus Olsen kirkeværger til Pouls-kirke; Herman Bohn M(ortensen) af Rønne han lod støbe. Lübeck a(nn)o 1664«⁵.

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 14) o. 1780. Sognepræst Jørgen Kofoed, født 11. nov. 1721, død 25. jan. 1780. Neksø-sandsten, 175 × 90 cm. I en arkade med dobbeltbue, hvis sammenstød smykket af et kronet kerubhoved, er præsten fremstillet i relief omgivet af en bladkrans, holdt af to engle, som er midt i en baglæns saltomortale fra hver sin sky. Under relieffet er med stejl skriveskrift hugget indskriften: »Christelige Læser. Her seer du Billedet af den flittigste og vindskibeligste Huusfader, den ømmeste Egtefælle, den bedste Fader, den frommeste og gudfrygtigste Christen, Billedet af Sal. Herr Jørgen Kofoed, fød den 11. Novem. 1721, Død den 25de Janva. 1780, Denne Kiære Meenigheds i 26 Aar aarvaagne Vægter og trofaste Lærer, den ømmeste fader til 16 Børn, hvoraf de 11ve allerede have modtaget den bedste fader, den frommeste Christen i Evighedens salige Boliger, de fem efterleve og ynske ved overherrens naade at træde i den frommeste Faders gudfrygtige fodspoer, den Kiærligste Mage til 2de Egte fæller, hvoraf den eene Abigael Margarethe Poscholan i 13ten Aar har længtes Efter at omfavne sin Siæls Elskede i Evighedens salighed, den anden, Annike Margarethe Lund træder i sin Sal. Afdøde Elskedes fodspoer, Jager efter Kle nodiet og til et evigt Vidne om hendes høyagtelse, ømme Kiærlighed og dybe hiertesorg over det ubodelige Tab af sin Værdige Egtefælle væder hans Aske og opreyser dette høytidelige Æreminde«. Forneden står, med ikke mindre bogstaver, billedhuggerens signatur: »Sculpsit Mickel L. Kiøller«. Epitafiet, der er gråmalet, er opsat på korbuens nordre vange.

2) (Fig. 15) o. 1781. Anna Margaretha Carstensen, f. Jansen, født 10. juni 1748, død 31. aug. 1781. Det 240 cm høje, gråmalede monument består af et profileret fodstykke, hvorover der er rejst en rektangulær tavle med profileret kant. På tavlen er i en kurvehanksbuet arkade fremstillet en sarkofag, på hvilken to sørgende genier sidder med en oval portrætmedaillon af den afdøde mellem sig. I baggrunden stiger en røg til vejrs. På sarkofagens endestykke er en tavle med gravskriften (stejl skriveskrift) som fortsættes under sarkofagens fodstykke. På

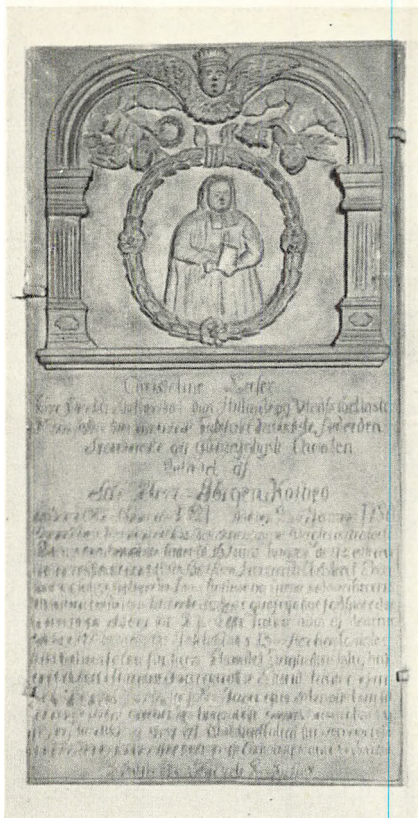

Fig. 14. S. Povls kirke. O.N. 1947
Epitafium over sognepræst Jørgen
Kofoed, død 1780 (s. 553).

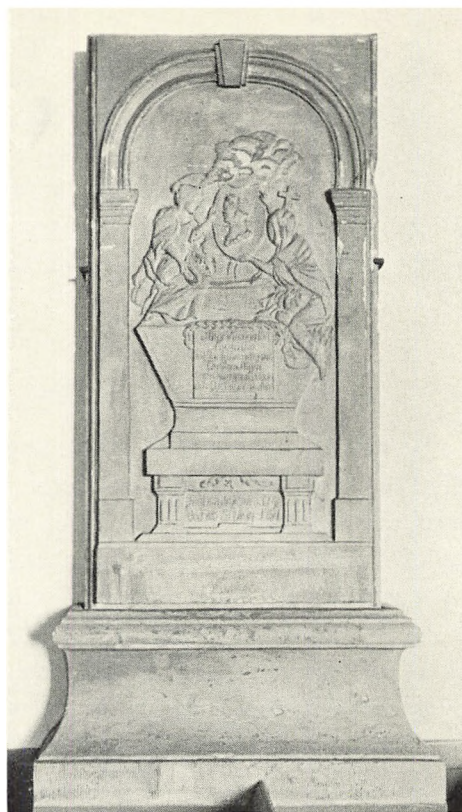

Fig. 15. S. Povls kirke. O.N. 1947
Epitafium over Anna Margaretha Carstensen,
død 1781 (s. 553).

arkadens postament læses signaturen: »Sculpsit Mickel L. Kiøller«. I skibets nordside.

† »Pesttable« (sml. Rønne, s. 64) opsattes på ny 1766 og blev 1821 opmalet af Johan Kofod i Neksø (rgsk.).

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1823. Pastor Hans Christian Mahler, født 1. april 1760, gift 1786, fader til otte børn; han var Guds ords lærer i 37 år og døde 11. marts 1823. Hans enke Johanne Christiane Withe satte ham dette minde. Stele, 164 cm høj, med bredt fodstykke, ovalt skriftfelt (kursiv) og hjørnerosetter. Profileret gesims og halvcirkulært topstykke med strålesol på forsiden. Syd for skibet.

2) O. 1832. Ancher Anthoni Møller, født 27. juni 1781, død 12. juli 1832, præst her i ni år, dannebrogsmænd siden 28. okt. 1817, fader til fire børn. Slank stele af Neksø-sandsten, 186 cm høj, med halvcirkulært topstykke. Indskrift med kursiv. Ved siden af nr. 1.

3) O. 1863. Caroline Elisabeth, født Nielsen, enke efter skolelærer O. Jensen, død 49 år gl. 1863 efterladende fire uforsørgede børn, som begravede (!) savnet af en øm og kærlig moder. Stele af Neksø-sandsten, 130 cm høj, med profileret fodstykke og svungen gavlm med bikube. Nu opstillet op ad sakristiets østmur. En del itubrudte sten ligger med bagsiden opad foran våbenhusdøren.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1745, regnskaber 1759—78, 1804—89 (LA). Specifikation over inventarier m.m. 1766 (Sjællands stiftsøvrighed V, div. sager LA). Indkomne sager 1800—1805 (Sjællands bispearkiv LA). Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1883, Charles Christensen 1939, O. Norn 1947, C. G. Schultz 1947—57 og E. Lind 1958 (kalkmalerier). — Korrespondancesager i Nationalmuseets arkiv.

Henry Petersen: Notesbog III. 1895. S. 128 (NM).

Indledning, bygning, kalkmalerier. ¹ Bornholms Stednavne, Kbh., 1950—51, s. 441. ² Fortegnelse over Kirker og disses Ejere da Forordningen af 3. Juni 1809 udkom (Da. Kanc., R. A.). ³ Optegnelse i Danske Folkeminder. ⁴ Mønt- og Medaillesamlingen, fundprotokol, nr. 2532. ⁵ Hans I. Holm (B.æ.K., s. 12): »... midt i (Vinduernes) Sideflader findes saavel indvendig som udvendig en Hak, hvis Bestemmelse man har søgt at forklare på mange saa lidet fyldestgørende Maader, at Uddydningen endnu må anses for uklar«. — Brunius (s. 238) omtaler slidserne som »en ornering, som är i högsta grad ovanlig«. ⁶ Jacobsen-Moltke, nr. 368 (s. 420). ⁷ 1801: »... Et sakristi nord ud fra koret i kirken består af bindingsværk og er belagt med røde tagsten«. (Sjællands bispearkiv, indkomne sager 1800—05. LA. Sjælland). ⁸ Beskrivelsen af kalkmalerierne er, med enkelte redaktionelle ændringer og udeladelser, trykt efter konservator E. Linds beretning til NM af 9. febr. 1958.

Inventar og gravminder. ¹ Thurah s. 93. ² Hübertz s. 549. ³ I Nationalmuseets arkiv. ⁴ Henningsen: Kirkeskibe, s. 162. ⁵ Thurah s. 94.

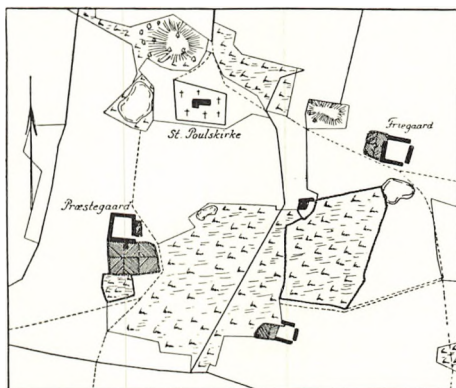

Fig. 16. S. Povls kirke. Situationsplan 1816.

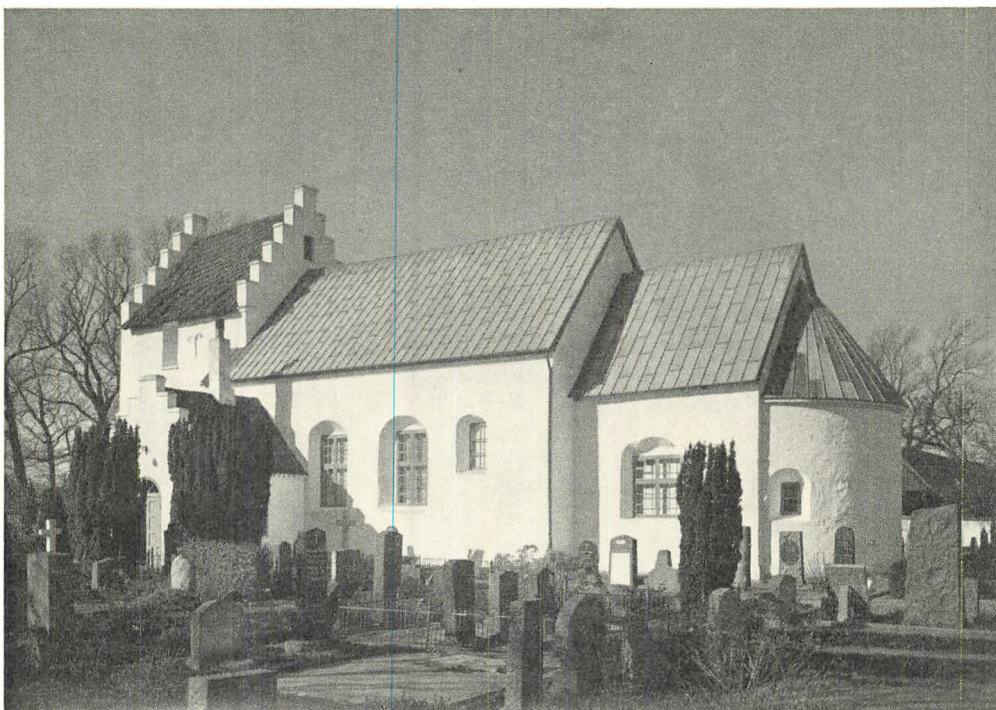

Fig. 1. S. Peders kirke, set fra sydøst.

E. S. 1952

S. PEDERS KIRKE

BORNHOLMS SØNDRE HERRED

Kirken, der er viet til *S. Peder*, nævnes første gang 1429¹. Den tilhørte i middelalderen ærkebispens i Lund, overgik ved reformationen til kronen, hvorunder den endnu horte 1809², men er nu i selveje (sml. s. 36).

På Tornegård, et par km syd for kirken, boede ifølge et 1624 optegnet *sagn*³ den synske Bonavedde, en søn af en bonde og en havfrue. Bonavedde så en nat troldene danse omkring en høj, »da skulle de have drukket Bonavedde til, og den tid han fik bægeret lod han som han drak, slog det over akselen og en part kom over hesten, og såvidt det kom på hesten gik hår og hud af, og rendte han så hjem med bægeret og gav det siden til kirken, hvor der blev kalk og disk gjort af«. Sagnet er senere blevet knyttet til et middelalderligt *†ciborium* (s. 565), der i kirkens inventarfortegnelse fra 1684 omtales som et kobberforyldt kar, »som de kalde Bonne Vedes kar«. Ciboriet blev kort før 1808 taget i forvaring af sognepræsten, fordi folk ville låne det til at drikke af, når de var blevet syge af troldtøj⁴. Senere inventarielister medtager det dog stadig, og Hans I. Holm tegnede det 1874 (fig. 8), men 1880 eller 81 forsvandt ciboriet, og rygten gik, at biskoppen tog det med sig til Sjælland.

Kirken ligger ret ensomt på jævnt terræn midt i sognet. En aflang sækning udenfor vesterdiget er antagelig blot en sammenskreden sandgrav (sml. fig. 12).

Den næsten regelmæssigt kvadratiske kirkegård, der er smallest mod syd,

hegnes af hvidtet kløvestensmur, afdækket med plader af neksøsandssten, som vistnok for største delen er lagt i slutningen af 1820'rne. Indtil denne ændring var muren hængt med tegl, ligesom i Povlsker (s. 533)⁵. Af indgange er der nu tre (en udgang mod nord er tilmuret), i øst og i vest enkle låger af træstakit, mod syd en dobbelt jernlåge mellem sandstenspiller. De sidste er måske flyttet herhen fra østsiden, hvortil der 1830 forfærdigedes en ny »ligport« med stenstøtter⁶. En »port« med fodtræ og »skjul« (tag), vel samme sted, omtales 1695 og senere, har altså været af den tømrede, ældre type; kirkelågernes stolper og »stinder« (skråstøtter) nævnes 1709 (rgsk.).

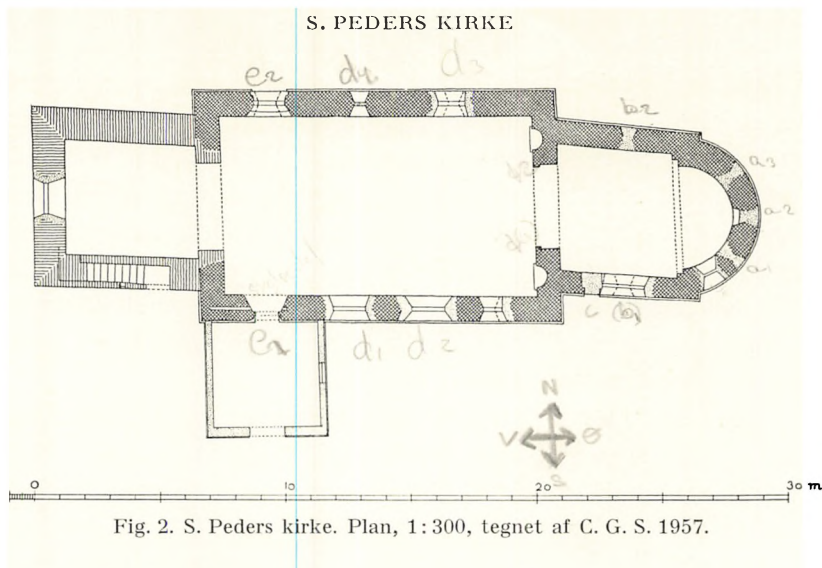
Syddiget brydes af en lang, lav bindingsværksbygning, hvis midterste 7 fag er af eg og muligvis stammer fra »ANNO 1779«, hvilket arstal står indskåret i siden af en loftsbjælke. Huset er adskilligt senere blevet forlænget i begge ender med vognporte, men her er materialet fyr. Bindingsværkets udmurede tavl står hvidtede, taggavlene er klædt med brædder og krones af brandstænger, taget er hængt med vingetegl.

Kun i østdiget kan alle de oprindelige bindinger være bevaret (14 par). På nordsiden synes der aldrig at have været nogen, og mod syd og vest optræder de meget sporadisk, men her må betydelige strækninger af muren være omsat til forskellig tid, øjensynligt efter at være blevet trykket ud af de store, gamle træer, som kanter kirkegården⁷.

Kirkebygningen består af apsis, kor og skib fra romansk tid, til hvilket sidste der i 1500-tallet er føjet et uanseligt vesttårn. Et våbenhus på sydsiden er opført 1864, som erstatning for en ældre, uden tvivl romansk forgænger på samme sted. Materialet i de oprindelige bygningsafsnit, som alle har skråkantsokkel, er silurkalk, omhyggeligt tugtet og for det meste lagt brudret i murfladerne, fint tilhugget og, så vidt man kan se, ikke sjældent kantrejst i muråbninger og andre led (fig. 4 og 5).

I *apsidens* ydermur skimtes omridsene af tre lige store, oprindelige vinduer, som vel kan måle omkring 135 × 85 cm. *Korets* romanske nordvindue står ligeledes tilmuret og er endnu vanskeligere at spore, det tilsvarende sydvindue er næsten aldeles slugt af det nuværende, nymodens vinduesgab, dog synes nogle af de oprindelige buekvadre at indgå i toppen af det moderne stik. Tæt vesten op til det moderne vindue er der ved udhugning påvist en oprindelig *præstedør*, som forneden bryder sokkelen og foroven er afdækket med en kantrejst, lige overligger (fig. 3). Dørlysningsen er rigelig mandshøj, men ganske smal, knap 60 cm bred.

Skibet har haft to romanske vinduer i hver langmur, men af disse er kun det nordvestre fuldstændig bevaret, dog blændet med en tynd mur i lysningen. Det tilsvarende østvindue skimtes. Af det sydøstre er antagelig hele vestkarmen i behold, resten er borthugget ved en gammel vinduesudvidelse, som har skaffet

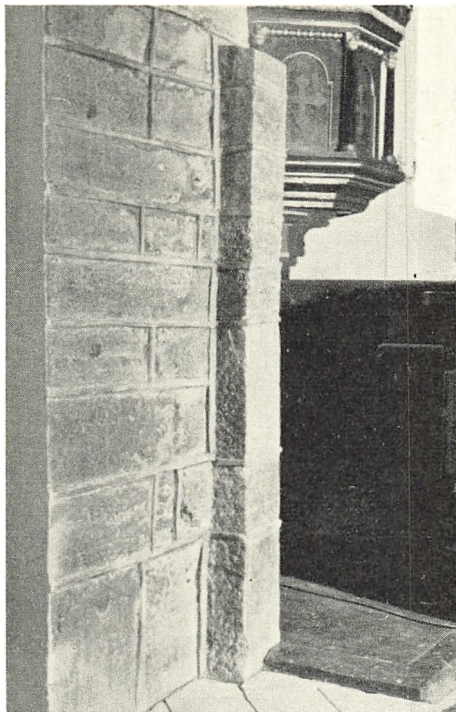

bedre lys til prædikestolen. Sydvestvinduet østkarm står måske delvis bevaret i østvangenen af det store, ny vinduesgab nærmest våbenhuset. Alle kirkens romanske vinduer er placeret forholdsvis lavt, lavest naturligvis i apsiden, hvor de er rykket ned under apsishvælvningens vederlagslinje, men selv i skibet har man anbragt vinduerne i betydelig afstand (omkring 120 cm) fra murkronen.

Skibets *nordportal* er næsten helt ødelagt af et i nyere tid udbrudt, firkantet vindueshul og spores nu kun som et 147 cm bredt brud i sokkelen, hvorfra der går lodfuger op til vinduets sålbænk. Velbevaret er derimod den kultiverede *sydportal*, som står helt uforvitret, fordi den næsten fra første færd har været dækket af et våbenhus. Proportionerne er slanke (i lysningen 228 × 90 cm), detaljerne enkle, indskrænket til et dobbelt rundstavprofil i yderpartiets forkant og halvrunde hængestave på de krumkonsoller, som bærer det runde, glatte tympanon (fig. 4). Udvendig står portalen afrenset⁸, tillige med det omgivende murværk frem til våbenhusets vægge og loft.

I det *indre* har apsiden halvkuppelhvælv, kor og skib flade trælofter fra 1800-tallet (sml. s. 563).

I apsisbuens forkant er der to false, som i Povlsker, men knap så kraftige. Den meget store *korbu* er godt 3,40 m bred og har altid manglet kragbånd. På dens vanger, lige op til hjørnerne ind mod skibet, er der halvpilleagtige *frem-spring* (22 × 8 cm), af hvilke det søndre (fig. 3) står bevaret i 130, det nordre i 183 cm.s højde over det nuværende gulvniveau, som må ligge en del højere end det oprindelige. Fremspringene er tydeligt nok anslag for døre, og man kan heraf slutte, at det nederste af triumfbuen oprindelig har været lukket med en *korskranke af sten*, svarende til den i Øster Marie påviste (sml. s. 463 f). De to øverste sten i fremspringet på nordsiden ser ud til at have hørt til dørstikket, men de er nu så stærkt afrettede, at man ikke mere kan fastslå bueslaget

E. S. 1952

E. S. 1952

Fig. 3. S. Peders kirke. Billedet til venstre viser det bevarede døranslag nær vestkanten af korbuens sydvange, et minde om den s. 558 omtalte, oprindelige, murede korskranke. Billedet til højre viser de ved udhugninger i murfugerne påviste omrids af den romanske præstedør i korets sydmur (set udefra).

krumning og ad denne vej bestemme den nordre skrankedørs bredde. De to døre har dog sikkert været ganske smalle, måske lige så trange i lysningerne som den ovenfor omtalte præstedør.

Korbuens vanger og bueslag står blanke, det samme gælder hele triumfvæggen. I denne er der udsparet to rundbuede, i plan halvcirkulære, oprindelige *sidealternicher*, der begge som sål har en stor, fortil skråkantprofileret stenplade, hævet i bordhøjde over gulvet (fig. 5).

Den romanske kirke har bevaret sine østre taggavle. Temmelig højt i korgavlen er der et vistnok oprindeligt, firkantet krybehul ud til apsidens tagværk. *Triumfgavlen* har en mere bekvem gennemgang, som dog må være brudt i nyere tid. Af gavlens murflade ind mod skibets loft er så godt som hele den nordre halvpart ødelagt af en meget brutal indhugning, hvori der ligger en moderne, skråt trukket skorstenspipe. Det uforstyrrede gavlparti er nederst mod syd og i ret betydelig højde over gennemgangen opført af silurkalk i jævne skifter, men opadtil afsluttes kalkstensmurværket brat efter en stumpvinklet linje, hvori man ser 6 små, firkantede huller, uden tvivl markerende stikbommene i det

stillads, som man har benyttet, da gavlen blev muret færdig. De 3 nederste huller sidder vandret på linje, knap 150 cm over skibets loftsbjælker, det sydligste tæt op til tagspæret. Fra det nordligste hul går byggeskellet skråt opad mod nord, man skulle tro følgende korets oprindelige taghæld, og i denne del af skel-linjen er de resterende 3 bomhuller anbragt. Murværket over hullerne er af rå og kløvet kamp.

Disse mærkelige tekniske detaljer kunne tyde på, at den romanske kirke er blevet rejst i to omgange. I så fald må koret, hvis langmure flugter slet med skibet, være ældst, og en tid have stået som en selvstændig lille bygning, hvis tagværk for den øverste dels vedkommende dækkedes af en lille gavlspids, som midlertidig har afsluttet den endnu ikke fuldt udbyggede triumfmur, altså meget nær det forhold, som kan iagttages i Å kirke (sml. s. 141 f). — Med forklaringen stemmer, at gennemgangen i taggavlen ikke er oprindelig, at det har været let midlertidig at lukke triumfbuen, der jo forneden udfyldtes af den påviste murede korsranke med døre, og endelig, at koret har været udstyret med en præstedør, som også har kunnet gøre tjeneste som midlertidig indgang.

Tilføjelser og ændringer: Det lave *vesttårn* omtales 1624 (en liden kirke med et tårn firekantigt i hvilket klokken hænger)⁹, og kan vel næppe være stort ældre. Tårnets meget rå murværk er af kamp, hist og her ses dog enkelte silurkalksten, uden tvivl indvundne ved gennembrydningen af den romanske vestgavl. I denne fører nu en ganske lav, rundbuet arkade, som vistnok er af mursten, ind til tårnets underrum, hvor der fra gulv til bjælkeloft kun er omkring halvtredje meter. I rummets sydøsthjørne er der en oprindelig, men nu blændet udgang til den lige tårntrappe, som ligger i sydmuren, og kun er tilgængelig udefra, ad en vistnok senere indrettet dør. Også *mellemetagen* er lav, dens bjælkelag ligger omtrent i højde med skibets loft. I hver af langmurene er der to fir-kantede glugger, men af disse 4 oprindelige lysåbninger er nu kun den sydvestre i brug. Den østre nordglug står som vægniche, den vestre er helt tilmuret og dækkes af puds, hvori følgende indskrift er blevet indridset mens mørtelen endnu var frisk: »Nomen Domini turris confugit eo justus et servatur. Prov. 18«. (Herrens navn er et tårn, did tager den retfærdige sin tilflugt og frelses. Ordsprogene 18.)¹⁰. Derunder står: »ANNO 1719 H.A.G.S.« (hr. Antonius Gregoriussen Schandorff, stedets daværende præst)¹¹, og: »I. R. S. RW«. De to sidste bogstaver burde vel være KW (kirkevæрге).

Klokkestokværket, hvis østside dækkes af skibets tag, har et temmelig højt, retkantet glamhul, afdækket med en tynd stenplade i hver af langmurene og to lidt lavere, svagt fladbuede mod vest. Af taggavlene er den østre gammel, af kamp, dog er spidsen ommuret 1859 af små mursten. Den vestre, som er udstyret med to glugger, er blevet helt fornyet af samme materiale nævnte år¹² tillige med begge gavles sandstensafdækkede kamtakker. Heller ikke tagværket synes

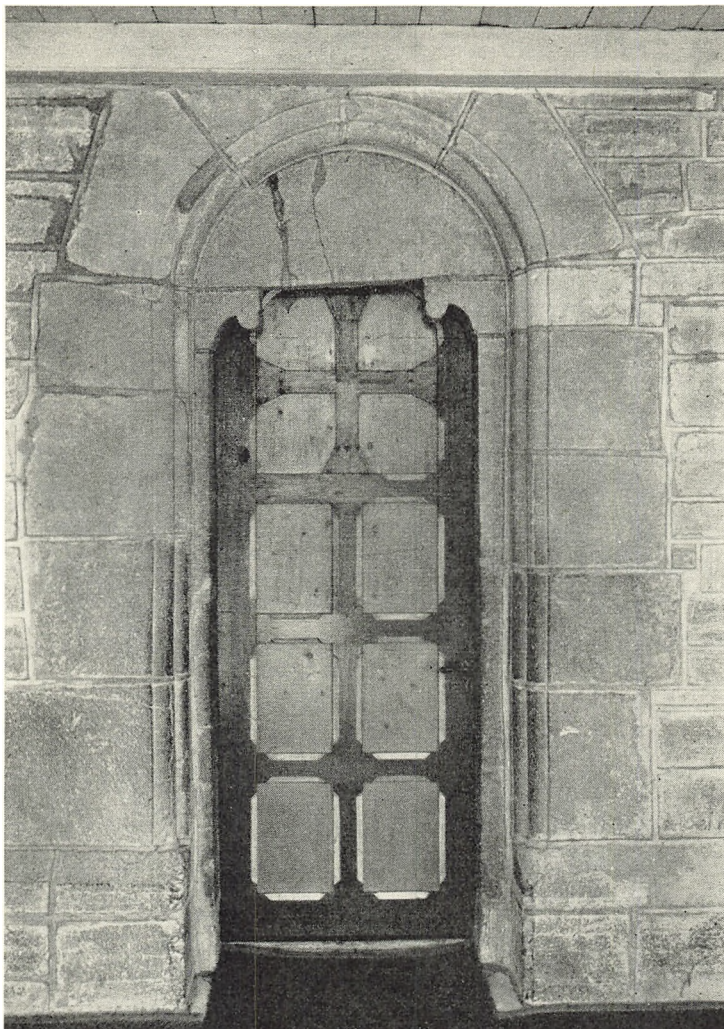

Fig. 4. S. Peders kirke. Sydportal (s. 558).

E. S. 1952

ældre, bortset fra bjælkerne. I den tredje fra vest er indskåret: »S.P.H.A I G: MDCCXXIII: K W L N S« (vel: Sognepræst hr. Antonius Gregoriussen. 1723. Kirkeværges Lars Nielsen), og i den østligste bjælke: »SP.H.N.P.: K W H I S T: Anno 1783« (sognepræst hr. Niels Pedersen¹³ og en kirkeværges).

Våbenhuset foran syddøren er opført 1864 (rgsk.), af mursten, næsten uden »historiske« detaljer. Langsiderne, af hvilke den østre har et almindeligt, firkantet vindue, krones af sparrenkopgesimser, mod syd er der en stor rundbuet dør, taggavlen har kamtakker svarende til tårnets.

Våbenhusets forgænger har uden tvivl været en interessant lille tilbygning. Ifølge Brunius¹⁴ havde den skråkantsokkel og var opført af tugtet kamp. Døren,

i syd, udviste spor af en prydelig indfatning, »hvilken till det yttre haft grofva rundstafvar med en likartad rundbåga derpå«. De opregnede enkeltheder viser tydeligt, at det ældre *†våbenhus* må have været *romansk*, og at de 13 kamtakker, som kantede taggavlen, derfor må anses for senere tilføjede.

Kirkens i brug værende vinduer er alle forholdsvis nye. Ældst er formentlig et næsten romansk virkende vindue sydligt i apsiden, som måske til nød kunne være middelalderligt. Til et 1771 indrettet, men nu forlængst atter fjernet pulpitur langs skibets nordvæg, har man skaffet lys ved højt i muren at udbryde to smigede, i de ydre omrids meget uregelmæssige, indvendig svagt fladrundbuede vindueshuller. De ovenfor omtalte store vinduer er snarest een eller to menneskealdre yngre, senest er måske tårnummets vestvindue, som kunne stamme fra tårnets istandsættelse 1859.

Alle tagværkerne er moderne. Kirken står hvidkalket også i det indre, bortset fra de omtalte afrensede detaljer og vægflader. De romanske bygningsafsnit er nu tækkede med bly, men har til tider i nogen udstrækning haft spåntag. 1691 indkøbte man således brædder og 3500 spån »til kirkens brøstfældighed på den søndre side« (rgsk.). Tårnet og det nuværende våbenhus er hængt med vingeteg. Det i 1864 nedrevne romanske *†våbenhus* var spåntækt (rgsk. 1819, Brunius 1857).

†KALKMALERIER

Ifølge Ravn¹⁵ var kirken »fast runden omkring inden udi herlig med *malning* og Christi Passions særdeles figurer med adskillige farver på muren afridset; kgl. våben og velbårne landsherrers skilt der og antagnet, som alt således efter den forrige sognepræstes der salig hr. Oluf Laursons flittig befordring er forrettet« (c: Ole Larsen Borringholm, 1649—69)¹⁶. Taget nøjagtigt efter interpunktionen kan det måske være tvivlsomt, om Ravn skal forstås derhen, at de *†kalkmalede passionsbilleder* ikke har været ældre end fra Ole Larsens tid. Til 1660'rne vil men derimod finde det naturligt at henføre en *†pesttavle*, som stod malet med sort på korets sydvæg op mod alteret¹⁷, med overskriften: »1618 Herrens Høst i tvende Pester 1654«. Tavlens slutsummer var henholdsvis 5166 og 4942 for hele Bornholm, ikke lidt forskellige fra det på tavlen i Rønne angivne facit (sml. s. 64, fig. 23). En rimet påmindelse stod vedføjet:

»O Menniske i hvo du est
Betenk at krig dyr tid og pest
Er Sydens løn og ende.
Frygt Gud derfor og lyd hans bud
Og lad dig snart omvende«.

Til de omtalte *†våbener*¹ kom 1689 endnu eet, amtmand Johan Diderich von Wetbergs (1685—94), malet af Albert Sax (rgsk.).

Alle de nævnte kalkmalede dekorationer er formentlig blevet grundigt ud-slettede 1850, da kirkens indvendige mure blev afhugget og pudset (rgsk.).

LOFTSMALERIER

Kirkeregnskabet for 1763 oplyser, at maleren Peder Hansen Schor efter kvittering fik 66 slettedaler, men det nævnes ikke, for hvilket arbejde dette var betaling. Det kan næppe have været inventar, som blev malet (sml. stolestader, s. 568), den forholdsvis store sum har snarere været vederlag for den †*loftsdekoration* i skibet, der ikke synes at have eksisteret 1756, eftersom den ikke omtales af Thurah, men beskrives 1815 af Rawert og Garlieb: »Kirken har fladt bræddeloft. På dette ses malet Peders kirke, omgivet med gravsteder. Dommedagen forestilles. De døde stiger op af gravene, og nogle føres af engle til himmerige, hvor Christus, omringet af 12 engle med palmegrene i hænderne, modtager dem; andre bliver derimod annammede af djævl, som, bevæbnede med høtyve, driver synderne foran sig, og styrter dem i det brændende helvede, her forestillet ved en drages ildsprudende svælg«¹⁸.

Disse billeder forsvandt 1839, da kirkens loft fra koret til »stivelen« (o: tårnet) blev gjort af nyt (rgsk.).

INVENTAR

Alterbordet blev 1854 nedbrudt og genopmuret, men skjules nu ganske af et fyrretræspanel. Fra gammel tid har i hvert fald oversiden været beklædt, idet tre svære sammenpløjede planker 1808 hindrede præsten i at eftersøge en helgengrav i bordet¹.

Altertavlen er et maleri, Kristus og den kanaanæiske kvinde, malet og signeret af konservator C. Chr. Andersen 1876. Indsat i en samtidig arkitekturramme.

Den gamle †*altertavle* var forsynet med en baldakin, båret af to søjler, som stod på alterbordets midterste planke¹. Rimeligvis har tavlen tilhørt den på øen almindelige renaissancetype med todelt storstykke. 1694 skal den være blevet beskadiget ved en brand og 1734 istandsat og forsynet med indskriften: »Anno 1734 haver Dydædle Johanne Sal. Capitaine Hans Koefoeds Enke ladet denne Alter-Tavle renovere«².

Altersølv. Kalk (fig. 6) fra 1724, forgyldt, 19 cm høj. Rund, profileret fod med platte over vulst, indknebet skaft, som med en krans af blade griber ned over fodens øverste del. Flad, riflet, vandret midtdelt knop. Bægeret er glat med en graveret dobbeltlinje under den let udsvejfede rand og en krans af blade under bunden. Under foden er indprikket med kursiv: »Omgjort og Forbedret til St. Peders Kirche A(nn)o 1724. Wog 38 L. 1 qt.« Københavns by-

Fig. 5. S. Peders kirke. Indre set mod øst.

E. S. 1952

stempel 1724 og mestermærke for Christen Jensen (Bøje s. 53). Samtidig glat *disk* med cirkelkors på randen og samme mestermærke som på kalken. *Oblatæske* fra o. 1730, cylindrisk. Låg og bund har bølget kant, låget desuden en kraftig vulst og initialerne C M D i en graveret krans af egeblade. Tvm. 8, højde 5 cm. Under bunden et ukendt mestermærke, vistnok med sammenslynget IRE. Oblatæsken skal være skænket af sogneprest Hans Grønnegaard (1741—1761)³.

En forgyldt *†kalk* på 22 lod og en *†disk* på 6 lod nævnes 1684 tillige med en *tinflaske* på halvanden pot (inventarium). En endnu bevaret ottekantet tinflaske med skruelåg (fig. 9) er måske identisk med sidstnævnte.

Sygekalk (fig. 7) fra 1786. Rund fod med glat standkant under en riflet, udkragende bort. Slankt, rigt profileret skaft med balusterformet led på midten, omgivet af fire s-svungne højler. Lavt, bredt bæger med graveret bladkrans under bunden og et bånd med drueklaser på siden. Kalken er stemplet med et ukendt mestermærke SVL og årstallet 1786. 11,5 cm høj. Tilhørende *disk* med graverede blade på randen og samme mestermærke og årstal som kalken. Samtidig cylindrisk *oblatæske* med profileret låg og riflet kant på låg og bund. På oversiden graveret med stejl kursiv: »Bekostet Aar 1786 Da Stedets Præst war Hans Anker Langhorn«. Stemplet som kalk og disk. Beretelsestøjet opbevares

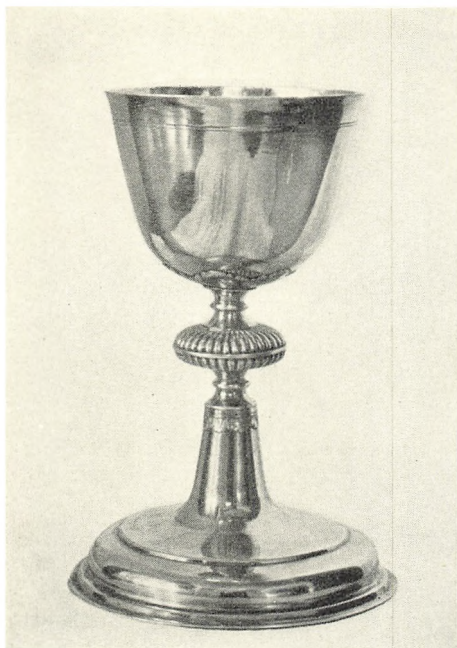

Fig. 6. S. Peders kirke. O.N. 1949
Alterkalk 1724 (s. 563).

Fig. 7. S. Peders kirke. O.N. 1949
Sygekalk 1786 (s. 564).

i et samtidigt læderetui. 1684 fandtes til de syges beretelse en lille †kalk og †disk af sølv samt en lille †tinflaske.

Alterstager af senmiddelalderlig form med profileret fod, trindt skaft med tre skarpkantede profilringe, den midterste bredest, og profileret lyseskål. Nyere ekstra fod og lysetorn af blik.

†*Brudekrone* af forgyldt sølv, vægtig 55 lod (inv. 1684), udlejedes o. 1600 indensogns for 8 sk., udensogns for 12 sk.⁴ Iflg. Thurah blev brudekronen omsmeltet, da kalk og disk fornyedes 1724 (sml. s. 563).

†*Røgelsekar* anvendtes i 1700-tallet som ildbækken (rgsk.).

Det såkaldte »*Bonaveddes bæger*« (sml. s. 556) var et sengotisk †*ciborium* af forgyldt kobber fra o. 1450—1500. Det forsvandt sporløst under restaureringsarbejderne i kirken o. 1880, men forinden har professor Hans J. Holm haft lejlighed til at udføre en smuk og meget oplysende skitse af det sjældne stykke (fig. 8). Ciboriet bestod af en sekstunget fod med vistnok graverede bladmotiver på oversiden og profileret standkant, hvori en perlerække, glat sekssidet skaft og midt på dette en stor, flad knop, vandret midtdelt af en perlerække, og med drevne, mandelformede bukler på over- og undersiden. Over skaftet dannede et sekssidet tragtformet led overgang til den sekssidede beholder (højde 4,3, største bredde 9 cm) på hvis hjørner der var anbragt små søjlestave,

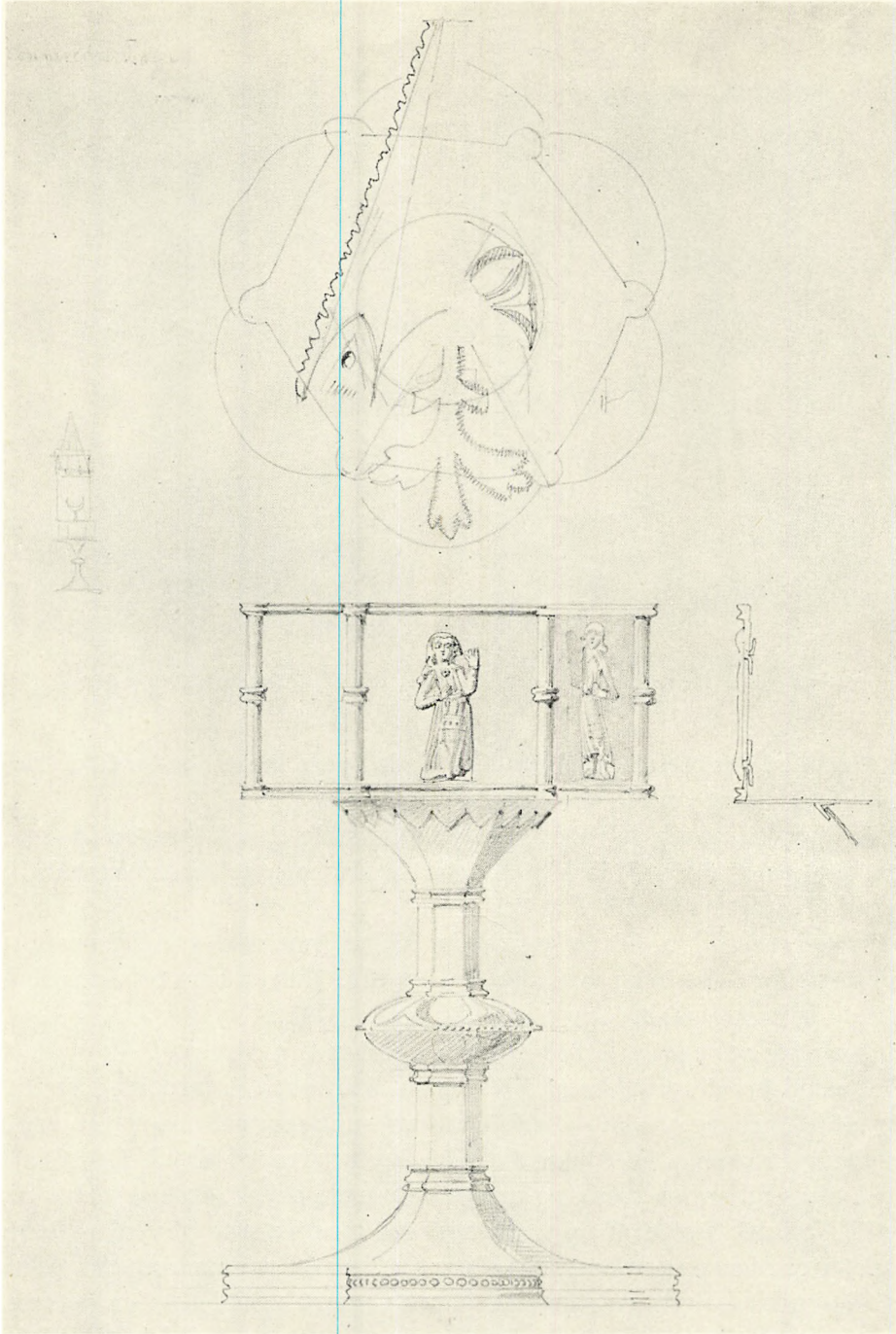

Fig. 8. S. Peders kirke. Sengotisk ciborium, »Bonaveddes bæger«. Ca. $\frac{3}{8}$ størrelse. Efter målskitse af Hans J. Holm o. 1874. (I Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger). Den lille skitse yderst t. v. viser, at Hans J. Holm har opfattet bægeret som resterne af en monstrans. Det har dog utvivlsomt været et ciborium svarende til Svaneke's (s. 101).

som på midten tvedeltes af en profilring. På hver side var fastnippet en ca. 3,2 cm høj støbt helgenindefigur i lavt relief, alle stående med den ene hånd i siden og den anden opløftet i hovedhøjde (præsteindb. 1808). O. 1880 var dog tre af figurerne forsvundne⁵. På Hans J. Holms tegning gengives to, som synes at have været særdeles omhyggeligt udførte. Den ene har højre, den anden venstre hånd i siden; begge figurer er elegant svajede, og gevandterne, hvori et mønster af striber og prikker er antydnet, falder i tætte, vertikale folder. Også hovedlinets foldekast er angivet. Den samlede højde af fod og beholder var 15,5 cm. Dertil kom et låg af form som et stejlt, sekssidet spir med takkede kamme på graterne og en lille spidsgavl på hver side. Ifølge tegningen er låget for lille til karret, idet et overgangsled forneden mangler — det var bortkommet allerede før 1808⁶.

Døbefonten (fig. 9) er et senromansk gotlandsk eksportarbejde af kalksten tilhørende den »rundbuede bægerbladstype« (sml. S. Povls kirke s. 550). Fonten adskiller sig fra flertallet ved, at foden er kantet med en rundstav uden om den vanlige, brede hulkel. Tvm. ca. 80 cm. Mackeprang: *Døbefonte* s. 412.

Dåbsfad fra o. 1575, af sydtysk herkomst. I bunden er en fremstilling af budelsen, og på randen flere rækker indstemplede ornament. Tvm. 52 cm. Efter en instandsættelse 1943 er fadet taget i brug igen efter i en årrække at have været erstattet af et fad af sølvplet.

*Dåbskande af tin i empirestil fra o. 1800. Låg og hank mangler. I Bornholms museum.

En defekt, barok *krucifiksfigur fra o. 1650—1700 opbevares i Bornholms museum. Ansigt og arme mangler, men det ses, at figuren har hængt dybt ned i armene. Hår og skæg er stærkt kruset, brystkassen hvælvet, benene korte og kraftige med overlagte fødder. Ryggen er flad. Et folderigt lændeklæde er knyttet foran til venstre og har rester af en snip til højre. Kroppen er gulmalet og lændeklædet hvidt. Højde 95 cm.

Prædikestol fra 1845, udført af snedker Anders Jensen efter tegning af N. Sørensen, Rønne, som desuden leverede drejer- og billedskærerarbejderne (rgsk.) Stolen består af fem fag med rundbuede fyldinger, adskilt af korintiske søjler på hjørnerne; profileret fodstykke og gesims. Ny opgang og bærestolpe. Ottekantet himmel med hvælvet baldakin, hængestykker formet som stive draperier med kvaste og på undersiden en udskåren roset i en stor ottetakket stjerne. Stolen er egetræsmalet med lidt forgyldning, søjleskafterne dog sorte og himmelen overvejende grå.

Om den tidligere †prædikestol vides kun, at opgangspanelet blev repareret 1766 og »den ukendelige skrift« derover fornyet. 1721 bekostedes fire alen rødt plyds til prædikestoleovertræk (rgsk.).

Et †*timeglas* anskaffedes 1717 (rgsk.).

Fig. 9. S. Peders kirke.
Dobefont (s. 567).

O. N. 1949

Fig. 10. S. Peders kirke. O. N. 1949
Gravsten over Jørgen Kofod, død 1650 (s. 570).

Nyere *stolestader*. 1766 indrettedes 11 nye †mandfolkestole og en †*bogstol*; samtidig blev †*degnestolen* malet med *zirater*. 1697 fik »*Capitainens* †*Stol*« nye hængsler (rgsk.).

†*Skabe*. Et gammelt skab solgtes 1761, og samtidig købtes en lås til et andet skab i kirken (rgsk.). Det ene er vel identisk med et af Thurah nævnt låsfast skab i koret, hvori vasa sacra og Bonaveddes bøger (sml. s. 565) opbevarede².

Nyere *pulpitur* i vest. †*Pulpiturer*. 1) 1733, med malerier af Kristus, apostlene og evangelisterne samt indskriften: »Anno 1733 udi vor allernaadigste Arve-Konges Christian den Sjettes Regierings Tiid, da Høyædle Niels West var General-Major og Ober-Commandant, Velædle Hr. Christen Worm var Biskop, Hr. Hans Anker Lands-Provst, Hr. Antonius Schandorf Sogne-Præst, Lieutnant Morten Andersen Kirke-Værge, er denne Nørre Lægter opbyggt og malet på Kirkens og Sogne-Folkets Bekostning«².

2) 1771 fik maleren 30 sldr. for grundmaling på den nye lægter (rgsk.).

Orgel på 6 stemmer, bygget 1906 af Joh. P. Andreasen & Co., Ringkøbing.
Pengetavle fra 1800'rne med udsavet gavnl og drejet skaft. Grønmalet. I tårnets mellemstokværk.

Præsterækketavle fra o. 1860. I koret.

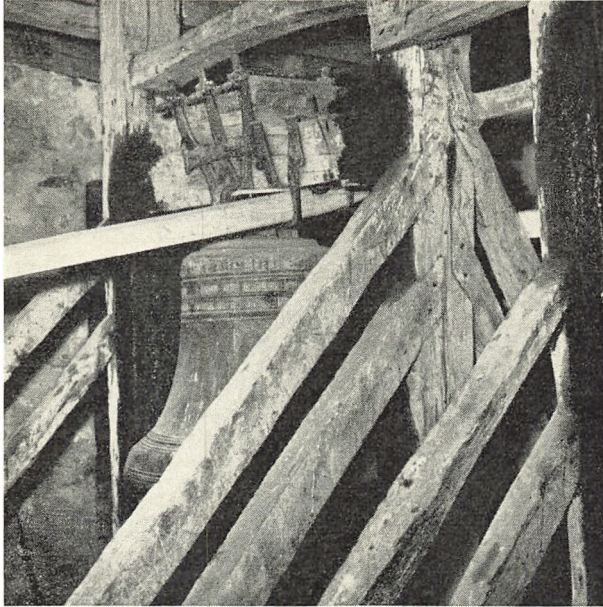

Fig. 11. S. Peders kirke. Marinus Andersen 1955
Gammel klokkestol med den 1574 støbte klokke (s. 569).

Nyere lysekroner og lamper.

Solur. Ved korets sydside står en slank, 90 cm høj, opretstående granitsten med indskriften »1585 H(ans) H(enriksen) prest til Pers Kircke«. Stenen skal ifølge Thurah sammen med en tilsvarende have stået ved siden af Hans Henriksens gravsten (se s. 571), og tjent som solure, idet oversiden på begge var indrettet som solskiver. På den bevarede sten ses endnu hullet, hvori viseren har siddet.

Klokker. 1) (Fig. 11) 1574, støbt af Matthias Benninck i Lybæk. Om halsen en bort med frugtbundter ophængt mellem løvehoveder i rulleværkskartoucher. Herunder en tolinjet minuskelindskrift: »Laudate deum in cimbali benesonantibus et jubilationis. Her Hans Henderickszen pastor, Hans Hoyrt, Eruest (?) Schoninck kirckewerie, Maens Muncke sandeman och menige sagnemende til S. Persz keircke wed Matz Reinholt lader støbe denne klokke y Lubeck af Mattes Benni(n)ck anno mdlxxiiii«. Hankene har skæggede mandshoveder. Tvm. 98 cm.

2) 1701, støbt af Daniel Hinrich Grädener og Arendt tor Kuhl. Øverst står mellem to brede palmetborter skriftstedet Salm. 147, 1. På den ene side læses: »Konning Friderich den Fierde, biscopen doctor Bornemand, obersten hr. Waldemar Redtz, provsten hr. Jens Morsing, præsten hr. Oluf Sonne, kirchevergen Anders Rasmussøn. Anno Christi MDCCI den 6. augusti« og på mod-

sat side: »Fecit Daniel Hinrich Grädener Arendt tor Kuhl. Anders Jensen«. Tvm. 81 cm.

Begge klokkerne er smukt ophængt i gammel klokkestol i tårnets øverste stokværk (sml. fig. 11).

GRAVMINDER

Den nuværende *pesttavle* er af nyere dato, men indholdet er formodentlig en gentagelse af en ældre, kalkmalet indskrift, som ifølge Ravn fandtes på korets sydvæg (sml. s. 562).

Gravsten (fig. 10). o. 1650. Erlig velact oc friborne mand Jørgen Kofod til Eskisgard, død 28. april 1650, og hustru, Anne Hansdaater, død 31. maj 1633, samt tre børn. Grå kalksten, 130 × 70 cm, med fordybede versaler. Indskriften, hvorunder et hjelmet Kofodvåben, flankeres af to bruskværksranker. I hjørnerne er rundbuede niches med relieffer af evangelisterne (brystbilleder) over skriftbånd med deres navne. Mellem de øverste er hugget et Jesumonogram og mellem de nederste en bruskværkskartouche. Gravstenen, der er brudt i to stykker, som nødtørftigt sammenholdes med et jernbånd, er nu opstillet i våbenhuset.

† *Gravsten*, o. 1649. Sognepræst Morten Andersen Greve (Martinus Andreae Grevius), død 1649. På stenen stod et latinsk distichon: »Fac tibi mors nunquam memori de mente recedat, mors tibi sic veniens haud gravis hostis erit« (»Se til at døden aldrig forlader dine tanker, den vil da ikke komme som en bitter fjende«)². I koret. Stenen er måske identisk med en af de gravsten, som nu ligger med bagsiden opad foran våbenhusdøren.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1816. Herman Boss, født i Rønne 10. april 1760, var fra 1779 flere unge menneskers lærer, indtil han 1798 blev sognepræst til S. Peders kirke. Død 15. marts 1816 fra hustru, to sønner og fire døtre. Randprofileret Neksø-sandsten, 175 × 90 cm, med svagt buet overflade og ophøjet ovalt skriftfelt (kursiv). Stenen ligger på sin oprindelige sandstensramme syd for koret.

2) O. 1826. Lieutenant Mads Jørgen Jensen, født 24. marts 1775, på den 23. selvejergård, død 12. maj 1826 efterladende sig hustru, fire sønner og tre døtre. Randprofileret Neksø-sandsten, 175 × 100 cm, med buet overside, ovalt skriftfelt (kursiv) og hjørnerosetter. Ved tårnets sydside. Ved siden af ligger en lignende sten over hustruen, Kirstine Margrete Jensen, født Kofod, født 24. aug. 1782, død 11. juni 1872.

3) O. 1831. Elsebeth H. Haned (?), født 1747, bosat på 13. selvejergård, hvor hun døde 31. jan. 1831. Randprofileret Neksø-sandsten, 162 × 72 cm, med kursiv. På kirkegårdens sydlige del.

**Kirkegårdsmonument*. O. 1587. Sognepræst Hans Hendricksen, død 12. april 1587. Sandsten, 210×85—97 cm, med versalindskrift, hvorunder et skjold med initialerne HH. Stenen, der havde sin plads ved korets sydside, er nu i Bornholms museum, hvortil den er købt fra 20. selvejergård i Povlsker. Om det ved graven opstillede solur, se s. 569.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskabsbog 1684—1749, regnskaber 1757—78, 1804—28, 1829—49, 1850—75, 1876—89 (LA). — Specifikation over inventarier m.m. 1766, Sjællands stiftsøvrighed V, div. sager (LA). — Samlinger til Bornholms beskrivelse, Ny kgl. Saml. 4°, 723 (Kgl. Bibl.). — Indberetning til Oldsagskommissionen 1808 (NM). Museumsindberetninger af J. D. Herholdt 1880 (døbefont), J. B. Løffler 1883, C. G. Schultz 1947, O. Norn 1949. — Korrespondancesager i NM arkiv.

Indledning, bygning, kalk- og loftsmalerier. ¹ Bornholms Stednavne, Kbh. 1950—51, s. 441. ² Fort. over Kirker og disses Ejere da Forordn. af 3. Juni 1809 udkom (Da. Kanc., RA). ³ Tidligst nedskrevet i præsteindberetningen af 1624 (RA), hvis udgivere har fundet det under deres værdighed at tage Bonaveddesagnet med. Denne del af præsteberetningen står trykt hos Skougaard (s. 280 f). ⁴ Indberetning af sognepræsten Herman Boos til Oldsagskommissionen (4. nov. 1808). ⁵ 1827 blev der lagt 42 stk. »gulvfliser« på en del af det nordre og vestre kirkegårdsgærde og de gamle tagsten aftaget. 33 fliser lagdes det følgende år (rgsk.). ⁶ Rgsk. 1830: »En ny ligport forfærdigedes til kirkegårdens østre side. Hængslerne indstøbt i stenstøtterne med bly«. Rgsk. 1842: »Kirkens ligport flyttet«. Lågens jernfløje stammer muligvis fra 1874 (rgsk.: 85 rd.). ⁷ 1761 vandede man nogle unge aske, som var plantet på kirkegården (rgsk.). ⁸ Vest for døren ses her to mærker: et kors med trekanter i spidserne, to indridsede pile. ⁹ Præsteindberetning 1624. ¹⁰ Schandorffs version af Salomo ordsprog, kap. 18, 10, har afveget fra den gængse. Bibeludgaven efter ildebranden 1728 (s. 733) har: »Herrens navn er et fast tårn; en retfærdig skal løbe til det og blive ophøjet«, hvilket er nærmere Vulgata: »Turrus fortissima, nomen Domini; ad ipsum currit justus, et exaltabitur«. ¹¹ Schandorff var præst i Pedersker 1717—36 (Wiberg II, s. 556). ¹² Rgsk. 1859: »Tårnets vestre gavlmur nedrevet. Derefter på ny opmuret, dels af kampesten lagt i cement, kalk og grus, dels med brændte sten 229 rd.«. ¹³ Niels Iversen Pedersen var sognepræst 1780—83 (Wiberg II, s. 557). ¹⁴ Brunius, s. 241 (sokkel, materiale), s. 240 (beskrivelse af enkeltheder). ¹⁵ Ravn, s. 138. ¹⁶ Wiberg II, s. 556. ¹⁷ Ny kgl. Saml. 723. 4°, S. Peders kirke (Kgl. Bibl.). ¹⁸ Rawert og Garlieb: Bornholm beskrevet paa en Reise i Aaret 1815. Kbh. 1819, s. 89.

Inventar og gravminder. ¹ Præsteindberetning 1808. ² Thurah s. 96. ³ Inventarium 1766. ⁴ Hübertz s. 549. ⁵ Senere oplysning fra sognepræsten, A. Kjølhede, hvem Nationalmuseet afæskede en beskrivelse af karret (NM arkiv). ⁶ At »Bonaveddes bøger« var meget efterstræbt, fremgår af præsteindberetningen fra 1808, hvis rationalistiske forfatter ikke undlader at oplyse, at han har måttet gemme karret i præstegår-

den for at hindre »overtroisk misbrug« af det, idet syge folk gerne ville drikke deraf, hvilket var meget skadeligt, da karret var af kobber. — 1879 stod ciboriet i en niche i apsis (pastor Kjølhede).

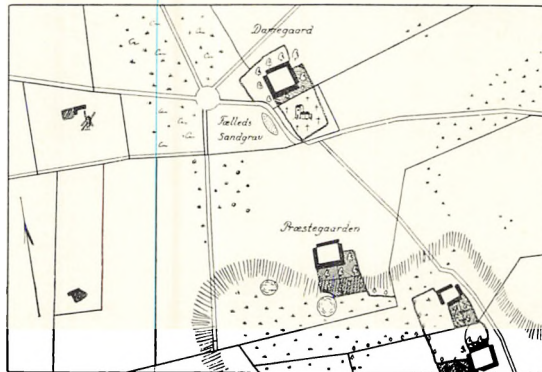

Fig. 12. S. Peders kirke. Situationsplan 1816.

fået tag i, måtte han, presset af det danske rigsråd, 1532 afstå til en anden lægmand, danskeren Mikkil Hals⁶. 1551 blev Spidlegård m.v. bortforlenet til hofsinden Henning Gagge med pligt til at underholde så mange fattige, »som renten dér tilligger tāle kan«⁷. Denne stiftelse, som endnu eksisterer, blev 1694 flyttet til Åkirkeby (sml. s. 132). Resterne af kapellet blev udgravet 1918 af Poul Nørlund.

Kapelltomten ligger et par km vest for Åkirkeby, omkring 300 m nord for det sted, hvor landevejen til Rønne skærer Læså, et af øens betydeligere vandløb. På åens vestre bred ligger her den anselige Spidlegård, Kapellet har stået lige overfor, på den anden side af åen. Terrænet her er ikke særlig jævnt, kapellet har stået på en brink, om hvilken åen engang synes at have bøjet sig i et knæk, men dette forhold er blevet ændret ved anlæget af en vandmølle, som var i funktion indtil omkring 1950. Såvel mølle- som gårdstedet er gamle, det er rimeligt, at de ældste forgængere til dem begge har været nødvendige led i hospitalskomplekset⁸. Nogle svage bygningsrester, som ved udgravningen påvist godt 30 m syd for kapellet, kan måske stamme fra det i præsteindberetningen af 1624 omtalte almissehus.

Kapellet har været en enkel, rektangulær bygning af granit og silurkalk, 14 m lang, 8.5 m bred i udvendigt mål. Fundamenterne er svære, af de 105—120 cm tykke mure er den nordre omtrent helt opbrudt, de øvrige bevaret i nogle få skifters højde. Murværkets karakter er forskellig, således er østgavlen fortrinsvis sat af 10—20 cm høje, tugtede kalkstensflager, mens sydmuren overvejende består af meget store, omhyggeligt udvalgte kampesten, rejste med den glatte side udad, en teknik, som minder om Gudhjem. De store fuger er her udfyldt med kalkstensflækker. Bygningens hjørner har gennemgående været af silurkalk.

En oprindelig *portal* i syd er af vel forarbejdet silurkalk og enkelte kampesten. Den har udvendig haft to stumpvinklede false, en stor og en ganske lille, udhugget i een og samme sten. Lavt over tærskelen er der et tyndt, om falsene forkrøbbet rundstavprofil. I lysningens sider viser smalle skurer hvor dørløjens tynde, fremspringende anslag af sten har siddet. Portalens inderparti er smiget. — Et dørsted i vestgavlen, lidt nord for dennes midte, kan næppe være oprindeligt.

Vinduerne, om hvis plads og tal intet vides, har været af velhuggen kalksten og haft smige til begge sider, hvilket fremgik af en stor mængde skråt tildannede sten, som blev fundet i fylden.

I det *indre* har der været et indtil 10 cm tykt gulv, stampet af ler og kalk. I rummets østende udgravedes grundstenene fra tre *altre*, i midten et større, lidt fra væggen (160 × 108 cm), i hjørnerne mindre sidealtre (fig. 2).

Kapellet har samme enkle plan som Salomons kapel på Hammeren (s. 331), men er sikkert noget ældre end dette. Det anvendte materiale og de endnu ret

kultiverede detaljer, især syddørens og en løst funden, lav base til en knap 20 cm tyk søjle⁹, retfærdiggør en datering til 1200-tallet, i hvert fald til dettes senere del.

Mure og vægge har stået pudset og hvidtet. Utallige brokker viste, at taget havde været hængt med munketegl.

KILDER OG HENVISNINGER

M. K. Zahrtmann: Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller, i: Bh. Saml. VIII, s. 186 ff. Udgravningsberetning, bilagt med opmålinger af K. S. L. Thorsen (1918, Poul Nørlund) i NM.s arkiv.

¹ Bornholms Stednavne, Kbh. 1950—51, s. 496. ² Kr. Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450, Kbh. 1901, s. 68. ³ *ibidem*, s. 151: »Item domui leprosorium *ibidem* (o: in Borandaholm) unum par missalium sacerdotalium«. ⁴ I præsteindberetningen af 1624 er meget ubehjælpsomt tegnet en liljeagtig figur, hvorover en syvoddet stjerne, som dengang fandtes »på en sortblå marmorsten i gården udenfor herbergsdøren liggendes«, og som beretteren åbenbart har anset for at være en Gyldenstjernes våben, om med føje turde være lidt usikkert. ⁵ Sognevidne, af Hübertz (nr. 78, s. 84) henført til 1530: »Item Her Skellm war Degen her paa Landytt . . . Handt ssad i Spedelegaarinn: her paa landytt och war ffødtt y Bleginge«. ⁶ Hübertz, nr. 82, s. 87 f. — Mikkel Hals var den sidste ærkebispelige slotsherre på Hammershus (indtil 14. nov. 1525). ⁷ Hübertz, nr. 135, s. 174. ⁸ Ravn, s. 133: »... haver der hos Gaarden en liden Skvat-Mølle; ...«. ⁹ I Nationalmuseet II (Mus nr. D. 9541).

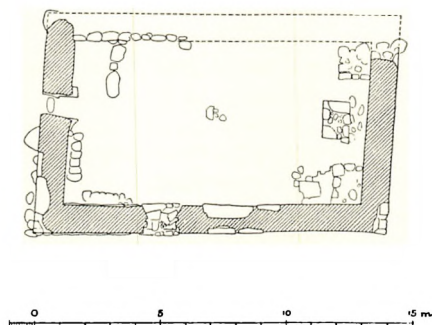

Fig. 2. S. Jørgens-Kapellet ved Spidlegård. Grundplan, 1:300, målt af K. S. L. Thorsen 1918. Tegnet af Tove Bojesen 1952.

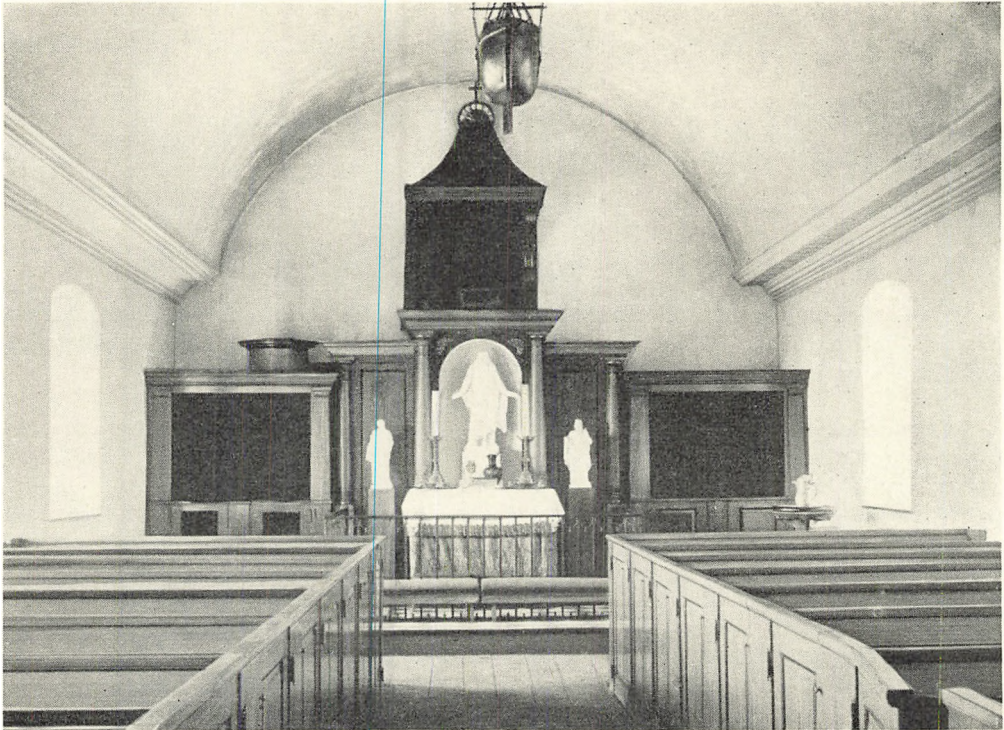

Fig. 1. Christiansø kirke. Indre, set mod øst. O. 1900.

B. Kjöllero. 1900

CHRISTIANSØ KIRKE

Kaldet er stiftet 1684 samtidig med fæstningens anlæggelse, og 1685 indrettedes for garnisonen en kirkesal i selve fæstningstårnet¹, som benyttedes til den nuværende bygning toges i brug 1821. Som garnisonskirke tilhørte den kongen, som alene havde jus vocandi og vedligeholdte bygningen, mens menigheden selv måtte bekoste vin, brød og alle ornamenter². Uagtet fæstningen er nedlagt 1855 og al militærbesætning ophørt 1863, ejes hele øen — indbefattet kirken — stadig af staten og administreres af marine-ministeriet (forsvarsministeriet) uden for landets almindelige kommunale inddeling³.

Kirken indrettedes 1685 i et rum i fæstningstårnets underetage, som i begyndelsen var bestemt til »retirade-plads« i krigstid for kommandanten og andre officerer. Nedenunder befandt sig krudt-, material- og proviantkælderen og ovenover stod 14 kanoner. Adgangen til kirken fandt sted fra tårnets nordside, hvor man fra Ravelinsvagten kom ind i »Borggården«, hvor en omtrent 13 fod høj trappe førte op til kirkedøren⁴. Kirkerummet, hvori der fandtes en åben skorsten eller kamin (sml. s. 581), var på grund af tårnets krumme mure halvcirkulært. Midt på den rette side stod prædikestolen, og menigheden sad »ligesom på et parterre«⁵. 1738 betegnes den af præsten som et meget lidet, trangt og mørkt værelse².

1821 flyttedes kirken et halvt hundrede meter mod nord til den nuværende bygning, som ligger på en uregelmæssig firkantet plads, inddiget af kampestensmur. Den lille, rektangulære bygning (udv. mål 16,25 × 7,5 m) er opført af kløvet granit under englænderkrigen efter tegning af ingeniørkaptajn v. Sussenon og tjente oprindeligt som våbensmedje⁶.

1852 blev kirken ombygget og udvidet, bl. a. opførtes et våbenhus ved vestgavlen. En gennemgribende restaurering foretoges 1928 under ledelse af arkitekt Chr. Olrik. Hovedindgangen i vest blev udvidet, og indenfor afskilttes en forstue, hvorover et pulpitur er indrettet. De tidligere fladbuede vinduer — fire i hver langside — er gjort lidt smallere og har fået rundbuet afslutning, i østgavlen er indsat to døre, som danner indgang til præsteværelse og materialrum. Ved begge gavle er i nord og syd opført lisener af ca. en halv meters fremspring, ligesom taggavlene har fået påmuret lave kamme. Over vestenden er desuden rejst en lille tagrytter af bindingsværk med blytækket pyramidespir.

Det indre er overdækket af en gibset trætøndehvælving med profileret vederlag. Udvendigt står kirken hvidkalket og tækket med vingetegl.

I kirkepladsens sydvesthjørne er til afløsning af en fritstående tømret klokkestabel til to klokker opført et klokketårn efter bornholmsk mønster, bestående af en kampestens underdel og bindingsværks klokkestokværk med bræddegavle og tegltag, hvorover to vindfløje.

Den nu anvendte lille kirkegård, der ligger ca. 150 m syd for kirken, må antages at være øens første, som indviedes 25. okt. 1684⁷. Den omgives af kampestensgærde og er beplantet med træer og buske. I kirkegårdens nordvestre hjørne har ligget et *†gravkapel*, kaldet Hoffmans kapel, opført af kommandant Henrik Hoffmann (1685—1709). Sml. s. 583. Kapellet er nedrevet 1888⁶. Mangelen på jord har sikkert været årsag til, at der allerede 2. dec. 1684 indviedes endnu en kirkegård på den ubeboede ø, Græsholmen, hvor 38 pestlig iflg. Thurah blev begravet det følgende år. Hvor længe denne kirkegård har været i brug, vides ikke, men 1811 indviedes påny en gravplads på Græsholmen (sml. gravsten s. 583), som dog næppe blev anvendt gennem længere tid. Endelig findes på Frederiksø den såkaldte kolerakirkegård, som benyttedes under koleraepidemien 1853. Kisterne blev her, som antagelig også på Græsholmen, nedsat i småsten, da der ikke findes jord af betydning⁸.

INVENTAR

Alterklæde af guldbroderet rødt silkebrokade fra 1903, skænket af Elisabeth Garde, datter af fæstningens sidste kommandant, admiral H. G. F. Garde.

*Alterklæde (fig. 2) fra begyndelsen af 1700'erne, af vinrødt silkestof, bro-

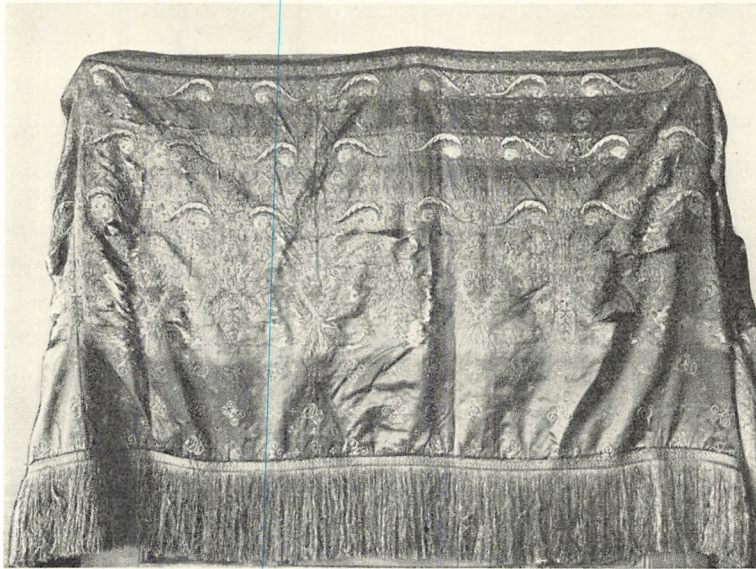

Fig. 2. Christiansø kirke. *Alterklæde (s. 577).

Fot. i NM

deret med guld- og sølvtråd samt pailletter. Broderierne består dels af en række store symmetriske planteornamenter, dels af en bred bræmme sammensat af tre rækker parvis modvendte delfinlignende figurer, og spredt over klædet findes små kors, stjerner og plantesnorkler. Alterklædet blev 1904 overladt til Nationalmuseet fra marineministeriet⁹.

Altertavlen er et maleri fra 1928: »Jesus viser sig for disciplene efter opstandelsen«, malet af Povl Olrik.

†*Altertavler*. 1) Et nyt alter forfærdigedes 1693 af snedkeren Willem Nielsøn fra Svaneke (rgsk., sml. prædikestolen i Svaneke s. 102).

2) O. 1760 fandtes på alteret et maleri, som beskrives ret indgående af Urne. Det målte omtrent 9 kvarter i firkant og omgaves af en gammel grøn træramme, som vist havde været forgyldt. En rest heraf er måske bevaret i et lille *trekanttopstykke med Gudsoje, omgivet af udskårne skyer og englehoveder, som skal være kasseret 1820 og nu opbevares i museet i Lille tårn. Maleriet var iflg. Urne af fint lærred overstrøget med mørkebrun farve, hvorpå et nadverbillede var malet i rødt og blå. Ved siderne var nadverens indstiftelse symboliseret ved en kalk og et brød »tykt som et husbagedbrød«. Foroven, over Kristus, var malet en lysekrone med tre blus og forneden, vel i nadverbilledets forgrund, en kedel med to hanke og en mand med et vandfad. Allernederst var ordene »Nadverens Sacramente« skrevet med gule bogstaver. Urne vil vide, at altertavlen i kommandant Hirschnachs tid (død 1736) var købt i Rønne for 10 sldr. af kirkens penge og at den var malet af skilderen

Wilhelm Koefoed, »som var fød dum og døv«⁴ (sml. *†epitafium* i Rønne, s. 63). Tavlen er sandsynligvis kasseret, da kirken blev restaureret 1852.

3) Den følgende altertavle kan meget vel være anskaffet ved nævnte restaurering, og man har da benyttet lejligheden til også at forny prædikestolen, idet de to genstande herefter var kombineret i en søjleopstilling over alteret (sml. den tilsvarende i Rønne, s. 52). På altertavlen var anbragt tre gipsfigurer, Kristus, Peter og Paulus, efter Thorvaldsen, som nu findes i museet i Lille tårn.

Altersølv. Kalk fra 1731, 21 cm høj. Den svarer ret nøje til den ganske samtidige i S. Ols kirke (s. 357). Under foden er indprikket: »Anno 1731 Blef Denne Kalch til Christians Öes Garnisans (!) Kirche omgiort og forbedret med 15 $\frac{3}{4}$ lod Sölf weier nu tilhaabe 40 lod« — også indskriften svarer til S. Ols. Senere er tilføjet: »Restaureret i Kjøbenhavn 1865«. Stemplet med et ukendt mestermærke MR. Iflg. Urne har kalken været »stærk forgyldt«⁴. Glat *disk* med indgraveret blomst. Ingen stempler. *Oblatæske* fra o. 1700, rund, med store opdreve blomster og blade på låg og sider; midt på låget en bladkrans omkring et glat, rundt felt. Bund og låg har bølget kant. Tvm. 7,5 cm. Under bunden to stempler, det ene rundt, vistnok med tallet 11, det andet hjerteformet med tallet 22.

†*Altersølv*. En forgyldt †*kalk* og *disk* på 24 lod nævnes 1688 (inv.). Kalken blev omgjort 1731 (sml. ovf.), disken noget senere. 1688 fandtes desuden en †*kalk* af engelsk tin, som iflg. Urne rummede en halv pot og bar Christian 5.s monogram og årstallet [16]73; den tilhørende †*disk* havde initialerne I H, årstallet 1666 samt to stempler, det ene med en krone over, det andet med en dødning »havende en Urte-Kost i dend ene og ligesom en Digte-Kølle i dend anden Haand, og over begge hands Arme gaaer en Piil«. Tinkalken med disk var o. 1760 ubrugelig⁴. †*Tinflaske* på halvanden pot nævnes 1688 og 1810 (inv.). En †*vinflaske* af sølv skænkedes 1713 af kommandant Halbruch¹⁰.

Sygekalk, antagelig fra 1723, indvendig forgyldt, 12,5 cm høj. Rund fod med fodplade og platte over vulst, på oversiden store drevne tunger med treblade i sviklerne. Lille buklet knop lige under bægeret, hvis rand er let ud-

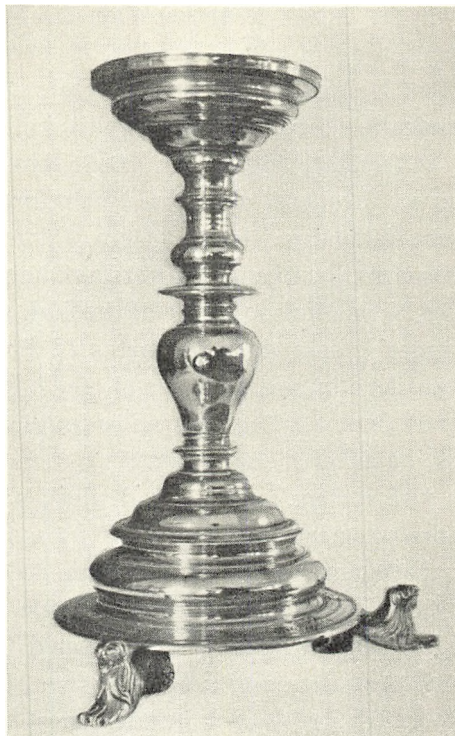

Fig. 3. Christiansø kirke. O. N. 1951
Alterstage 1654 (s. 580).

svejftet. Ingen stempler. Den tilhørende *disk* har en graveret dobbeltlinje på randen og et kors i bunden. Københavns bystempel 1723 og mestermærke for Wulf Behrendt Jagenreuter (Bøje s. 58). Nyere *oblatæske*. En *†sygekalk* formodes anskaffet 1702, da en forgyldt kalk og disk på 14 lod førtes til inventarium.

Alterstager (fig. 3) fra 1654. Kraftigt profileret fod hvilende på tre liggende løver, profileret skaft med pæreformet led forneden, profileret lyseskål. Lysetorn af malm. Højde 44 cm. På foden er graveret årstallet 1654 omkring et bomærke bestående af korslagt hammer og tang. 21. aug. 1692 forærede skipper Niels Madvig, fører af det kgl. skib »Gach med« et par udpuklede messingstager¹¹, som da også førtes til inventarium, men om det er de nuværende, kan ikke afgøres, da der allerede 1688 fandtes et par messingstager »med former« (inv.). Betegnelserne »udpuklede« og »drevne« (inv. 1692) ville passe bedst på stager af messingblik.

†*Messehageler*. 1) Af rødt fløjl, nævnt 1688 (inv.). 2) Tilsvarende, med sølvkors og garnering, nævnt 1810 (inv.).

Døbefont, nyere, af kalksten. *Døbefont af træ fra o. 1850 bestående af en drejet, balusterformet fod bærende en krans til dåbsfadet. I museet i Lille tårn. †*Døbefont* af snedkerarbejde med træfod, seks kvarter høj. Nævnt o. 1760¹².

Dåbsfad fra slutn. af 1700'erne, af engelsk tin, ret dybt, med profileret rand. Tvm. 31 cm. Under bunden mestermærke for tinstøberen Ephraim Benjamin Rütz, København. Fadet føres først til inventarium 1832. †*Dåbsfad* af messing ankom 1685 med skibet »Søhesten« og anvendtes første gang, da præstens søn Jens blev døbt 6. dec.¹¹. Messingfadet nævnes i inventarierne 1688 og 1810.

Dåbskande af tin med samme stempel som dåbsfadet. Pæreformet korpus på rund, profileret fod, næbformet hældetud, svungen hank og kuplet låg med vaseformet gæk. 32 cm høj. Omtales først 1834 (inv.).

Til døbefonten hørte 1832 et guldgaloneret carmoisinrødt *klæde*, der sagtens er brugt som omhæng. 1810 var kirken i besiddelse af et sæt †*kristentøj* (d.v.s. dåbskjole med tilbehør), som vel har været stillet til rådighed ved barnedåb.

Prædikestolen er nyere, men har oprindelig stået i marinehospitalet, hvorfra den 1928 overflyttedes til Christiansø. †*Prædikestole*. 1) En af Thurah og Urne omtalt prædikestol var hævet et trin over gulvet og bestod af fem fag af glat snedkerarbejde med malerier af Kristus og evangelisterne med deres symboler. 1693 forfærdigede snedkeren Willem Nielsen fra Svaneke (sml. albertavle s. 578) en himmel til prædikestolen, og året efter leverede Holmens billedsnider en due til at hænge over stolen (rgsk.). 2) O. 1850, indrettet som en loge over albertavlen (fig. 1, jfr. s. 579) og overdækket med en lukket, svungen baldakin.

Stolestader fra o. 1850 med glatte fyldingsdøre. †*Stole*. 1693 forfærdigede Willem Nielsen otte mands- og kvindestole, to »enkestole« og en skammel (rgsk.). Iflg. Urne var der på hans tid ialt 46 stole og skamler, hvoraf een stol

med plads til 2—3 personer stod i kaminen. På stolene fandtes »intet andet end deres numre 1, 2, 3 o.s.v.«¹².

Urne omtaler en †*skriftestol* med maleri af toldereren og hans ord: »Gud være mig arme synder nådig«¹².

Nyere *pulpitur* over korbuken i kirkens vestende.

Orgelet er skænket af Frederik 7. 1852¹³. Orgelfacaden fremtræder med tre åbninger, som dækkes af et klæde bag et sprodseværk af forgyldte palmetter.

†*Pengeblokke*. 1810 fandtes to blokke, en kirkeblok med to og en fattigblok med tre taskelåse (inv.).

To *pengetavler* fra o. 1850 af mahogni. Begge har låg med pengeslidse og drejet håndtag. På den enes gavlbrædt er malet et ovalt skilt med ordene »Til de Fattige«. 1810 fandtes en kirketavle med sølvbjælde samt en fattigtavle (inv.).

†*Malerier*. 1) 1692. Maleri på lærred forestillende Kristus på korset mellem de to røvere; forneden Maria og Johannes. »Allernederst« stod »N O S M — P O S M 1692«. Glat ramme. Maleriet hang i 1700'erne på muren ved døbefonten⁴.

2) Maleri på træ forestillende de hellige tre kongers tilbedelse af Jesusbarnet. Billedet, der hang ved prædikestolen, skal være skænket på en hellig tre kongers dag af kommandør Neuspitzer⁴ (kommandant på Christiansø 1741—49).

Lysekroner. 1) Et gedigent gørtlerarbejde af messing og bronze, indrettet til petroleumslamper. Kronen hang oprindeligt i dronningens kahyt i kongeskibet »Dannebrog«, men blev 1905 overdraget kirken. Nu nedtaget og sat til side.

2) Ny, af messingblik.

†*Lysekrone* af glas nævnes 1810 (inventarium).

Kirkeskib, barken »Olga«, bygget o. 1850. Indtil den ophængtes i kirken 1890 skal den have stået i Orlogsværftets modelsamling¹⁴.

Klokker. 1) 1751. Om halsen versalindskrift mellem to palmetborter: »Me fecit Johan Barthold Holtzmann Hafniæ a(nn)o 1751« (»J. B. H. i København støbte mig 1751«). På siden Frederik 5.s kronede spejlmonogram. Tvm. 63 cm.

2) Støbt af I. C. og H. Gamst, København, 1840. Slagringen stærkt beskadiget. Tvm. 70 cm.

†*Klokker*. 1) 6. dec. 1688 ankom det kgl. skib »Gak med« med en klokke¹¹.

2) 1709, med indskriften: »Me fecit Frideric Holtsmann Hafniæ 1709«⁴ (»F. H. i København støbte mig 1709«).

3) En lille skibsklokke, som generalmajor West, kommandant på Bornholm 1722—39, skal have foræret til kommandør Stibolts frue⁴.

GRAVMINDER

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1688. Fæstningens første feltskær, hollænderen Kirkering, død 6. dec. 1688¹¹. Gotlandsk kalksten, 168 × 103 cm, med fordy-

bede versaler. Overfladen er stærkt forvitret og den tyske indskrift svært læselig, blandt enkelte andre ord ses navnet Anna Margrethe, formodentlig kirurgens hustru. I kirkegårdens vestligste række.

2) O. 1706. Proviantforvalter Hans Heinrich Tønder, født 11. maj 1661, udnevnt til proviantforvalter 2. juni 1702, død 17. april 1706. Senere er tilføjet en gravskrift over Tønders efterfølger som proviantforvalter, Alexander Jagentreuter, født på Christianshavn 1670, død på Christiansø 29. nov. 1742¹⁵. Nekso-sandsten, 185 × 120 cm, med svagt læselige versaler. Foroven findes i lavt relief et billede af opstandelsen og i hjørnerne evangelist-medailjoner. Langs randen er hugget en rankebort. I vestligste række.

3) O. 1737. Skipper Peter Fenger fra Lübeck, død her 6. febr. 1737. Randprofileret Nekso-sandsten, 192 × 100 cm, med fordybede versaler (tysk). Midt på stenen et krucifiks i relief, derunder: »Christus ist mein Leben« og nederst timeglas og dødningehoved. I kirkegårdens sydvestre hjørne.

4) O. 1779. Kommandant Caspar Henrich Stibolt, født 3. sept. 1692, død 9. marts 1779, og hans to hustruer, Charlotte Hedevig Stibolt, født 1710, død 15. maj 1726, og Catrine Harasafskye, født 1711, død 24. juli 1782. Nekso-sandsten, 197 × 127 cm, med skriveskrift. Stenens overflade er ophøjet i to afsæt, hvoraf det midterste parti udgør en skrifttavle, som omgives af tre våbenskjolde, de to visende en arm og et kors, det tredje utydeligt. I hjørnerne er små ophøjede cirkelfelter. Stenen hviler på en sandstensramme med brede udhugne nicher på siderne.

5) O. 1795. Kaptajnløjtnant, kompagnichef og interimskommandant på Christiansø Andreas August von Kohl, født 22. juni 1726 i Fæstningen Rensborg, indskreven som kadet i kongelig dansk tjeneste februar 1737, har været i kgl. dansk tjeneste i 51 år og preussisk i 7 år, gift 2. aug. 1736 (?) med jomfru Johanna Sophia Hassel, død 1795. Randprofileret Nekso-sandsten, 197 × 128 cm, med fordybede versaler i ophøjet, rektangulært skriftfelt, hvorpå der forneden er hugget et våbenskjold i relief. Rosetter i hjørnerne. Stenen ligger på en ramme af sandsten.

6) O. 1802. Anna Dorthea Michelsen, født Hansen, født 9. febr. 17?3, i 17 år gift med gæstgiver Anders Michelsen på fæstningen Christians Øe (syv børn), død 17. febr. 1802. Randprofileret Nekso-sandsten, 195 × 99 cm, med hjørnerosetter og skriveskrift i ophøjet skriftfelt. På sandstensramme. Nordligst i vestre række.

7) O. 1803. Artilleriløjtnant på fæstningen Christians Øe Johannes Nielsen, født i Kiøbenhavn 24. sept. 1744, død 7. april 1803, og hustru, Dorothea Kielsen, født i Kiøbenhavn 10. april 1768 (?), gift 1. juli 1768, død 18. april 1802. Datteren Cathrina overlevede forældrene. Randprofileret Nekso-sandsten, 194 × 121 cm, med kursivindskrift og hjørnerosetter. På sandstensramme.

8) O. 1818. Hans Chr. Wulff, født 30. juli 1815, død 26. juni 1818. Randpro-

fileret Neksø-sandsten, 97×67 cm, med ovalt skriftfelt (kursiv) og hjørnerosetter. Ved siden af nr. 9.

9) O. 1824. Anna Marie Wulff, født Søderberg, født 26. jan. 1788, død 26. febr. 1824. Moder til otte børn, hvoraf fire døde før hende. Sandstensstele med indfældet skrifttavle af marmor. Øverst står en sandstensfigur forestillende Håbet. Højde 240 cm. På gravsted omgivet af smedejernsgitter i kirkegårdens sydøstre hjørne.

10) O. 1825. Manja Hansine, født 19. juli, død 11. aug. 1825. Oval Neksø-sandsten, 50×37 cm. På samme gravsted som nr. 8 og 9.

11) O. 1827. Bernholdt Dam, død 1827. Randprofileret Neksø-sandsten, 95×49 cm, med buet overside, hjørnerosetter og ovalt skriftfelt (skriveskrift).

12) O. 1858. Dannebrogsmænd, lodskvartermester Mogens Jørgensen, født 2. juli 1805, død 16. juli 1858 efter 20 års ægteskab. Efterlod sig hustru og to børn. Randprofileret Neksø-sandsten, 170×86 cm, med hjørnerosetter og ovalt skriftfelt (skriveskrift). På sandstensramme.

13) O. 1859. Johan Nicolai Conrad Eigtved, født 22. okt. 1858, død 6. jan. 1859. Neksø-sandsten, 85×49 cm, med buet overflade, hjørnerosetter og ovalt skriftfelt (skriveskrift).

14) O. 1850. Barnegravsten, randprofileret Neksø-sandsten, 84×50 cm, med hjørnerosetter og ovalt skriftfelt. Ulæselig indskrift (skriveskrift). Mellem nr. 7 og 12.

På *Græsholmens kirkegård* ligger en gravsten over Thea Munk, død 15. juli 1812, gift med kaptajn i søetaten, kommandant Hans Munk (to døtre). Neksø-sandsten, 188×85 cm, med skriveskrift.

En *†muret begravelse*, kaldet Hoffmans kapel stod til 1888 i den nuværende kirkegårds nordvestre hjørne, hvor gravsten nr. 3 nu ligger. I kapellet lå i åben begravelse kommandant Henrik Hoffmann, død 1709, hans hustru, Dorothea Elisabeth von Grünwald, død 1711, samt en kaptajn Bille, som døde 1710.

KILDER OG HENVISNINGER

Kirkeregnskaber 1688—1702, Marinens regnskaber (LA), regnskaber 1810, 1832—34, 1836, 1842—43 (LA). — Annotationsbog for præsterne 1738—1816 (LA). — Museumsindberetning af O. Norn 1951. — S. Bang: Christiansø Bogen. Rønne 1929.

¹ Thurah s. 285. ² Annotationsbog for præsterne 1738—1816. ³ B.S. X, 16 ff. ⁴ Urne tilf., s. 283. ⁵ Chr. Vest Hertel: Nye udførlig Beskrivelse over den vigtige danske Søefæstning Christiansø etc. 1809. S. 16 jfr. Thurah s. 283. ⁶ A. E. Kofod: Fører over Fæstningen Christiansø. ⁷ Thurah. ⁸ B.S. X, 27 ff. ⁹ Inv. nr. D. 5759. ¹⁰ Thurah s. 287. ¹¹ Thurah s. 286. ¹² Urne tilf., s. 284. ¹³ B.S. VI, 79. ¹⁴ H. Henningsen: Kirkeskibe s. 153. ¹⁵ Gravskrifterne er gengivet i Hans Berner Schilden Holsten og Albert Fabritius: Lensbaron Hans Berner Schilden Holstens Slægtetog, I. del, 2. bind, s. 407—09 (venligst meddelt af dr. phil. Albert Fabritius).

RETTELSER OG TILFØJELSER

Svaneke. S. 102 f. Som led i en indvendig istandsættelse (arkt. Marinus Andersen) er prædikestolen 1955 nystafferet af maleren Helge Nielsen. Samtidig anskaffedes et nyt orgel, bygget af Th. Frobenius & Co; dets 11 stemmer fordeles sig med fem på brystværk, fire på rygpositiv og to på pedal. Instrumentet toges i brug ved byens 400-års købstadsjubilæum 1. juli 1955.

S. Knuds kirke. S. 196. Et orgel på syv stemmer (fem i manualet, to i pedalet), bygget af Th. Frobenius & Co. i samarbejde med arkt. Marinus Andersen, er taget i brug i marts 1955.

Rø kirke. S. 378. Et orgel svarende til S. Knuds kirkes (sml. ovenfor), men med seks stemmer i manualet (og anhangspedal) er taget i brug oktober 1955.

En *kunsthistorisk oversigt* i lighed med den, som har afsluttet de hidtil udkomne amtsbind, agtes ikke udsendt for Bornholms vedkommende, idet monumenternes ringe antal har gjort det muligt at indarbejde væsentlige dele af oversigtsstoffet i de forholdsvis fyldige monografier, hvor også henvisninger til den vigtigste speciallitteratur er medtaget.

BORNHOLMS KIRKER

REGISTRE

SAGREGISTER

Udarbejdet af MARIE-LOUISE JØRGENSEN

En stjerne * efter sidetallet angiver, at den pågældende genstand er afbildet.
Forsvundne genstande er kun registreret, hvor de skønnes at have interesse.

Akvamanile. 268*.

Alterborde. 1300—1350?. Af kamp: (†)333. — *Sengotiske.* Rimeligvis af Limensgadekalk: †51. — *Middelalderlige.* Fundamenter af kamp: 574 (tre); af kalksten: 191, 420; af munkesten: 442; af cementkvadre: †266. — *Eftermiddelalderlige.* Af egetræ: 157* (1608). — *Uvis alder.* Muret: †328.

Alterbordsforsider. Snedkerarbejde. *Uvis alder:* 191, 501.

Alterdiske. *Middelalderlig:* 478. — 1664: 376. — 1700'rne: 376 (1719), 564 (1724), 357 (1731), 549 (1781); *udat.:* 79, 267. — *Efter 1800:* 524 (1838), 422 (1843), 502 (1859); *udat.:* 118, 239. — *Uvis alder:* 53, 79, 579.

Mestre, se: guldsmede.

Alterkalke (se også: sygekalke). *Solv.* 1300'rne: 478*. — 1496: 375*. — 1500—1550; *udat.:* 53, 161*, 214*, 320*, 444*, 477*. — 1550—1600: 192*. — 1650—1700: 99. — 1700'rne: 563* (1724), 357, 579 (1731), 88 (1736), 118* (1780), 548* (1781), 162 (1786?); *udat.:* 267. — *Efter 1800:* 502* (1831), 524* (1838), 422 (1843); *udat.:* 239.

Mestre, se: guldsmede.

Alterkander. *Solv.* 1600'rne: 54. — 1700'rne: 119* (1700), 290* (1716), 502* (1735), 100* (1756). — 1838: 524*.

Mestre, se: guldsmede.

Alterklæder. (Alteromhæng). 1600'rne:

†99 (1688), †420 (1690), †159 (1697), †76 (1699?). — 1700'rne: †523 (1702), †501 (1709), †51 (1723), †420 (1741), †501 (1751), †477 (1770); *udat.:* 577*. — 1800—1850: †99, †420 (1827), †191 (1830), †420, †477 (1842), †51, †442 (1843), †76, †159, †477 (1844), †118 (1845). — *Nævnt 1700—1750:* †51, †191, †213, †319. — *Nævnt 1750—1800:* †118, †442, †477 (to). — *Nævnt efter 1800:* †442.

Mestre, se: perlestikkere.

Alterskranker. *Træ.* 1639: 120. — 1800'rne: 79 (1847?); *udat.:* 195.

Alterstager. *Sengotiske.* *Udat.:* 79*, 192, 239, 321, 479, 525. — *Senmiddelalderlige.* *Udat.:* 164*, 268, 290*, 550*, 565. — 1550—1600: 215. — 1600'rne. 1654: 580*; *udat.:* 54, 88, 119*, 164*, 358*, 376*. — 1751: 119*.

Altertavler. Træskærerarbejder. *Gotiske:* †51, †53, 76*, 78*, †161, 442*, †501. — *Løse figurer:* 502*, 548*. — 1550—1600: 191 (1596), 237* (1597), (†)523 (1598); *udat.:* 477, †563. — 1600—1650: †99, 159* (1600), †501 (1614); *udat.:* †53, 87, 214, 289*, 319*, 356, 373*, 420*. — 1700'rne: 118 (1735), †52 (1797); *udat.:* 238*, (†)547. — 1846: 214. — *Uvis alder:* †192.

Mestre, se: snedkere og billedskærere.

Malerier. *Gotiske:* †53, †77. — *Renaissance:* †443. — 1600'rne: 1638: †422, †53. — 1700'rne. På træ: 289* (1731), 320* (1753), 214 (1766?); *udat.:* †191, 238*, 421*. På lærred: 1797: 53, †578. — *Efter*

1800: 501 (1846), 523 (1856). — 1920: 548*.

Signerede, se: malere.

Apsider. *Romanske.* Af kamp: 183, 203, 250, 342, †365, 493. Af silurkalk: 557. Af sandsten: 136, 513. Af frådsten: 304. Ukendt materiale: †228, †280, 392. — *Senromanske.* Af silurkalk: 536. — *Andre:* 97 (1881).

Arkadepiller. *Romanske:* 144, 146, 147, †148, †466, †468, 495, 518.

Arkitekter og bygmestre.

Bidstrup, Mathias 237 (1876), 97, 202 (1881), 244 (1881—82), 261 (1882), 226 (1883—85), 307 (1886), 303 (efter 1886), 420 (1891), 86, 394, 413 (1892), 511 (1912—13), 182 (1913).

Blichfeldt, E. 150 (1874).

Christensen, Charles 353 (1933—35), 347 (1935), 184, 509 (1938).

Clemmensen, Andreas 365 (1887—88), 456 (1891), 433 (1893).

Fischer, V. Hardie 353 (1950—52).

Grauslund, E. 335 (1940).

Graae, Rolf 413 (1955).

Havning, Th. 118 (1945).

Herholdt, Johan Daniel 412 (1870), 150 (1874), 352, 353 (1878), 190 (1878—79), 498 (1880).

Klausen, bygningsinspektør 236 (1861).

Knudsen, L. H. 278 (1882).

Olrik, Chr. 577 (1928).

Petersen, Ove 56.

Schmidt, J. 480 (1820).

Smidt, C. M. 393 (1932).

Steen, H. Chr. M. 36 (1915—18).

Suenson, v. ingeniørkaptajn 577 (1821).

Baser. *Romanske.* Løgformede: 368, 459*, 515. — Profileret: 149. — Omvendt trapezformet: 370*. — Med halvrunde sideflader: †312. — *Uvis form:* 575.

Begravelser, se: gravkældre.

Bindinge. 133, 182, 200, 224, 245, 276, 299, 385, 452, 489, 511, 533, 557.

Blændinger (se også: gavle). Liséndelte på romanske apsider: 304*, 394, 514.

Bogbeslag. 377.

Brudekroner. †550, †565.

Byggematerialer. *Romanske.* Som hovedmateriale. *Kamp:* 39, 149, 183, 202, †228, 250, 304, †308, †313, †332, 341, †365, †371, 394, †457, †471, †472, 490, 493, 498, 511, 513, †574. — *Sandsten:* 136, 228, 229, †230, †279, †457, 513. — *Silurkalk:* 536, 557.

Som underordnet materiale. *Silurkalk:* 39, 137, 138, 149, 183, 202, †230, 250, †282, 304, †313, 342, †366, 394, †457, †471, 490, 493, 513. — *Sandsten:* 136, 149, †471, 513. — *Kamp:* 304, 513. — *Frådsten:* 304, †313.

Gotiske. Som hovedmateriale. *Munkesten:* †433, †434. — *Kamp:* 41, 73, 85, 95, 113, †433, 488, 520.

Eftermiddelalderlige. *Bindingsværk:* 512 (o. 1600), 492 (1724); *uvis alder:* 200, 338, †500.

Uvis alder: 200, †326, 338.

Bygherrer. *For kapeller:* †488 (1432), †577 (1685—1709).

Bænke, murede. 150, 400.

Ciborium. 101*, †565*.

Dåbsfade. *Sydtyisk arbejde.* 1550—1600: 166, 239, 268*, 322, 358, 479, 551, 567. — *Stemplet R S:* 195. — *1600'rne.* *Messing:* 80, 195, 215, 377. — *1700'rne.* *Kobber:* 121 (1784?). *Tin:* 580. — *Nyere.* *Messing:* 504. — *Uvis alder.* *Messing:* 526.

Mestre, se: guldsmede og gørtlere.

Dåbskander. *1700'rne.* *Tin:* 580. — *1800'rne.* *Tin:* 215, 567.

Drejer. Høgstrøm, 480 (1820).

Døre og portaler. *Romanske.* Med tympanon: 138, 139, 149, 184*, 185*, 204, (†)204, 208, 251*, (†)251, 305*, †310*, †313, 344 (to), 368*, 395*, 459*, 494, 496, 515*, 537*, 539*, 558*. *Søjleportaler:* 395,

†465. I vest: †142, †147. Rundbuede: 147 (to), 208, †232 (to), †367, 401, 402, 405, †459, 515. Med lige overligger: †230, 254, 258, 347, 409, 497, 519, 557*. Retkantede: 147, 205, 206, 254, †281, †282 (to), †310, 348, 410, 462 (to), 469, †469, 496, 498 (to), 518 (to), 519. I murefremspring: †188, 401. Sempel gennemgang: 345, 402. Falsede og profilerede: 495, †574. Ukendt form: †39, 147, †188, †228, †232, 254, †280, †312 (to), †370, †469, †470, (†)558. — *Gotiske*. Spidsbuede: 41*, †42*, †210. Fladbuede: †43*, (†)73 (to), †435. Rundbuede: †85 (to). Retkantet: †236. — *Middelalderlige*. Spidsbuet: 85. Fladbuet: †333. Rundbuede: 490 (to). Med indvendig lige overligger: 490. — *1500'rne*. Med lige overligger: (†)44, 301, 302. Spidsbuet: 521. — *1760*: 115. — *1800'rne*: †188 (1832), 97 (1837), 498 (1844?). — *Uvis alder*. Fladbuet: †327. Rundbuede: 245, 511 (to), 534. Retkantede: 200* (to). Med lige overligger: 338. Ukendt form: (†)146, †188, 245, †281, †370.

Dørfloje. *Senromansk*: 196*. — *1590*: †527. — *1755?*: 123. — *Uvis alder*: 552 (to).

Epitafier.

1. **Stenhuggerarbejder.** *1683*: †63. — *1700'rne*: 553* (o. 1780), 553* (o. 1781), 125 (o. 1793), 125 (o. 1798). — *O. 1801*: 125.

2. **Træskærerarbejder.** *O. 1577*: 92. — *1600'rne*: †483 (1616?), †529 (o. 1631), †63 (1641), 173* (1652), 106* (1676), 482* (1682), †92 (o. 1693); *udat.*: 62, †173. — *1700'rne*: †379.

3. **Malerier.** På lærred: 92 (o. 1577), 426* (o. 1700). — På træ: †529 (o. 1631), 173* (1652), 106* (1676), 482* (1682), 482* (o. 1820—1830). — På ukendt materiale: †173. — *Uvis alder*: 62, †63.

Fonte. *Romanske. Af gotlandsk sandsten*: 164*. — *Af granit*: 195, 291, 321*, 423. — *Af kalksten*: 215, 239, 268*, 358*, 479, 504, 526, 550, 567*. — *Gotiske*: 54*, 79. — *1784*: 120. — *1800'rne. Træ*: 580.

Mester. Sten- og billedhugger: 164 (Si-ghraf).

Fontehimmel. *Renaissance*: 88.

Forsvarsstokværk: †406.

Friser (se også gesimser). *Romanske*. Rundbuefrise: 138, †235, 254, 494*, †514, 537, 540.

Fritrapper. *Til tårne*: †188, 401, †491. — *Til egl. trappe*: †345*.

Gavle. Blændingsgavle: †43* (*unggotisk*), 498 (1844?). — Med fialer: †284? (*gotisk*). — Bræddegavl: †188.

Gesimser (se også friser). *Romanske*. Retkantede: 73, 254, 408. — *Skråkantede*: 138 (to), 142, 183, 250 (to), †280, †366, 493. — *Andre former*: 183, 346, 459 (to).

Glamhuller. *Romanske*. Afdækket med stenplader: †188. — *1500'rne?*: Retkantede: 560. — Fladbuede: 560.

Glasmalerier. *Middelalderlige*: (†)50, 419*, 523*. — *Eftermiddelalderlige*: †157 (1556—73), †477 (1588), †157 (1597).

Grave. *Romanske, af sandstensflager*. †472, 485* (to).

Gravfaner. †67, †82 (to), †93, †94 (to), †111 (tre), †174 (to), †220 (tre), †242, 270*, †361, †362, †428, †483 (tre), †506 (to), †507.

Gravkældre og åbne begravelser. †67, †82, 174 (to), †294, †583.

Gravsten. *Romanske*: 219, 529. — *1300'rne*: 219, 427. — *Rimeligvis middelalderlige*: 174. — *1500—1550*: 93*, 241. — *1550—1600*: †66, 93, 173*, 360. — *1600—1650*: †66 (otte), †67, 106 (to), 107, 110, 220* (to), 241, †241, 323, †361 (to), †484, 507. — *1650—1700*: 65, †110, 483, 570*. — *1700—1750*: 64, 65 (to), 107, †110, †130, 529. — *1750—1800*: †93, 107, 110*, 125 (fire), †130, 447, 483, 507 (to), 508, 529. — *1800—1850*: 65, 108 (ni), 109 (otte), 110 (fire), 126 (tre), 127* (fire), 128 (to), 129 (seks), 361 (to), 379 (tre), 380 (tre), 447, 483 (tre), 484 (to), 507 (tre), 508 (ti), 530, 583. *Uvis alder*: †66, †111 (tre), †174, 220, †242, 361, 379, 380, 483, 530.

Figursten. 427 (o. 1370), 173* (o. 1572).
Skriftarter. Majuskler. 1300'rne: 379 (1349), 427 (o. 1370). — *Minuskler. 1300'rne:* 219?. — 1550—1600: 93, 360*. — *Versaler.* Ældste eksempel: 241 (o. 1520), i øvrigt passim. — *Fraktur:* 93* (o. 1547), 173* (o. 1572), 361 (o. 1800?). — *Kursiv.* Ældste eksempel: 507 (o. 1761), i øvrigt passim. — *Skriveskrift.* Ældste eksempel: 93 (1773).

Daterede: 379 (1349), 220 (1541), 507 (1568), †93 (1572), 360 (1584), 530 (1588), 360* (1590), †93 (1591), †130 (1592), †484 (1593), 360 (1613), †428 (1620), 106 (1622), 65 (1643), †174 (1653), †428 (1672), †82 (1691), 65 (1702), †110 (1702), †111 (1729), 507 (1753), †93 (1756), 93 (1773), 607 (1787), 507 (1790), 108 (1797), 361 (1799), 447 (1812), 323 (1830), 324 (1840), 324 (1850).

Gravudstyr. *Kårde:* †242, †361. — *Smykke:* 271. — *Blyplade:* 271.

Guldsmede¹.

KØBENHAVN

Brøndlund, Andreas (B. s. 74) 88 (1763, B. 424).

Christesen, Frederik Christian Vilhelm (B. s. 154) 100 (B. 1140).

Dyhre, Ditlev (B. s. 46) 290* (1703).

Falck, Adolph (B. s. 152) 320 (1869).

Fuchs, Nicolaus (B. s. 58) 503* (1735).

Hass, Gerhard (B. s. 75) †479 (1767).

Hedensted, Peter Bonaparte (B. s. 136) 502* (1831, B. 995).

Hertz, Peter (B. s. 140) 100, 502 (1859), 79 (1868, B. 1033).

Holling, Asmus Fridrich (B. s. 66) 88 (1736).

Jagenreuter, W. B. (B. s. 58) 525* (1709, B. 298), 580 (1723).

Jensen, Christen (B. s. 53) 564* (1724).

Jonsen, Jon (B. s. 96) 549* (1781, B. 649).

Klitgaard, Jens Jensen (B. s. 60) 376 (1709, B. 313), 376 (1719).

Langermann, Nicolai (B. s. 77) 88 (o. 1750, B. 449).

¹ B. = Chr. A. Bøje: Danske Guld- og Sølvsmedemærker for 1870. Kbh. 1946. B. Cifrene uden betegnelse henviser til numrene.

Lindbach, Christian Nielsen (B. s. 89) 267 (1768), 549 (1771).

Prahl, Samuel Jacob Nicolai (B. s. 133) 524* (1838), 525 (1866).

Reinicke, Hendrich (B. s. 57) 119* (1699).

Røymand, Andreas (B. s. 93) 118* (1779—1780).

Schmidt, Henrik Ludvig (B. s. 134) 422, 423 (1843, B. 986).

Schouw, Jacob (B. s. 87) 267 (o. 1775, B. 567).

Sveistrup, Jens (B. s. 95) 503 (1780).

Thorsteinsson, Sivert (B. s. 73) 100* (1756).

Westrup, Andreas Magnus cl. Martin (B. s. 127 og 131) 164.

ÅKIRKEBY

Creutzberg, Andreas (B. s. 175) 164 (1846), 162 (1847).

RØNNE

Boesen, Carl Fredrik (B. s. 373) 54 (1829), 239 (B. 2571).

Frantsen, Andreas †164 (1719).

Kolding, Otto Georg (B. s. 373) †164 (1865), 54 (1879), 444* (1880, B. 2572), 214, 423 (1883, B. 2572), †88 (1884).

Lind, Svend Peter (B. s. 372) 162 (1786).

Møser, August Fredrik Wilhelm (B. s. 373) 164 (1823), 422 (1827).

Sonne, Hans Edvardsen (B. s. 372) †503 (1744).

Sonne, Peter Harding (B. s. 372) 79, 267 (B. 2563), 118, 239 (o. 1800, B. 2563).

Viol, Jens Jensen (B. s. 372) 376* (o. 1800, B. 2567).

LÜBECK

A H S 100 (1650—1700).

anker 53, 320* (1500—25).

Mansfeld, Jürgen 54 (o. 1650).

stjerne og P 192* (o. 1550).

IKKE STEDFÆSTEDE

Frans Trompeter †164 (1691), 215 (1704).

med tallene 11 og 22, 579 (o. 1700).

I R E ? 564 (o. 1730).

M R 579 (1731).

delfin og tre tårne over L 119* (1749), 502 (1752).

S V L 564 (1786).

udat.:

F. L. 53. — N. K. 164.

Gulve. *Romanske.* Lerstampet: 256. »Be-ton«: †368, †471. Sten: †399, 408, †462. — *Uvis alder.* Lerstampet: 534. Granit: 490.

Gulvfliser. †332, †333, †368.

Gørtlere.

Høy, Hans 322 (1861).

Larsen, Matz, Nekso 164 (1685).

R S, sydtysk 195 (o. 1575).

Rasmus †239 (1684).

Rütz, Ephraim Benjamin, Kbh. 580 (1750—1800).

Ikke navngivne, med mestermærker: 579 (1666), 444 (1726).

Helgenfane. †54.

Helligkilder. 224, †330, †333.

Hængefigurer. *1700'rne:* †60, †239, 269.

Ikongrafi (kun middelalderlig; se også: værnehelgener).

Gud.

Gudfader: †441*. — Treenigheden: †419?

Jesus.

Bebudelsen: †77, 166, 212, 416, †501. — Fødselen: †53, 166*, 416, †501. — Helligtrekonger: 166*, †501. — Sædeunderet: 416. — Gethsemane: 212. — Judaskysset: 212. — Fremstillingen for Pilatus: 76*, 212*. — Hudflettelsen: 76*, 166, 212. — Tornekroningen: 212*. — »Ecce homo«: 417. — Bepottelsen: 76. — Korsbæringen: 76*, 166, 212. — Korsfæstelsen: 53, 76*, 166, 192*, 212, 214*, 375, 417, †475. — Nedtagelsen af korset: †475? — Gravlæggelsen: 212. — Opstandelsen: 212, 417. — Himmelfarten: 212? — Verdensdommer: †354. — Dommedag: †288, 417. — Kristushoved (Veronicadug): †76.

Maria.

Bebudelsen, besøgelsen og korsfæstelsesgruppe, se: Jesus. — Maria med barnet:

442*, 478*, 502. — Marias møde med Elisabeth: 166, 416. — Marias død: 442*. — Maria: †52, 315.

Apostle og evangelister.

Apostle: †52 (to), †53, †161, 194*, 212, †316, 443* (to), 540*, 548*. — Evangelisttegn: 220, 239*, †317.

Helgener.

Anna selvtredie: 442*. — Antonius: †53. — Apollonia: †77. — Barbara: †52, 76*, 194*. — Bartholomæus: 194*. — Benedikt: 194*? — Bispehelgener: †52, 76*. — Dorothea: †52, 194*, 443*. — Gertrud: †77, 194*. — Jørgen: †77. — Katharina: †52, †77, 194*, 443*. — Knud konge: †192. — Kongehelgen: †77. — Kristoforus: †52, †213. — Margaretha: †52. — Martin: †52. — Nicolaus: †52, †53. — Olaf: †77, 78*, 443*. — Ubestemmelige helgener: †53, †77, †78*, 151, †501, 522. — Ubestemmelige helgeninder: †77, †441*, 442*, 443*, †567*. — Scene af en helgenlegende: †264*.

Fremstillinger fra det gamle testamente.

Skabelsen: †441*, 263* (to). — Adam og Eva: †441*. — Herrens formaning: 263. — Syndefaldet: 263. — Herren udspørger Adam og Eva: 263. — Uddrivelsen: 263. — Barnemordet i Betlehem: (†)417.

Engle, sjæle og djæve.

Mikael som sjælevejer: †287*. — Engle: 162*.

Allegoriske og symbolske fremstillinger.

Gudslam: 212*. — Lykkehjul: †286*. — Døden som høstmand: †286.

Indridsninger. I kvadre. *Senromanske:* 539, 540. — I puds: 560 (1719).

Jordfund. 330 (signet).

Kalkmalerier. *Romanske:* †151, †372, †473, 522. — *Tidliggotiske, o. 1250—1300:* 262*, (†) 264*, 315. — *Ældre højgotiske, o. 1300—1350:* 211*, 414*?. — *1350—1400:* 440*? — *1300'rne:* †354. — *1400'rne:* †213, †372, †475*. — *Gotiske:* †316, †418. — *Sengotiske:* †317, 354. — *1500—1550:* †284*, 542 ff. — *1550—1600:* 48, †237, 316*, 542. — *1500'rne:* 522. — *1600'rne:* †49, †191, †213 (to), †288, †327, †372, †562 (to). — *1700—1750:* †355. — *Uvis alder:* †48, †157, †284, †315, †477.

Daterede: †152* (1571), †476* (1636), †49 (1650), 547 (1654), 266 (1663 el. 1664), †75, †191, †237, †266, †318, †500 (1689).

Mestre, se: malere.

Kapeller. *Selvstændige. Middelalderlige.* †326 (slotskapel), †332, †382, †488, †573.

I og ved kirker. Middelalderlige: †34, †44. — 115 (1760). — 500 (1867).

Kapitæler. *Romanske.* Terningtype: 234, 304, 368*, 395, 459*, 465. — Andre former: 149*, 370*.

Kirkegård, befæstet. 300.

Kirkegårdsmonumenter. *Sten. O. 1587:* 571. — *O. 1688:* 581. — *1700'rne:* 174 (to), 242, 271*, 582 (fire). — *Efter 1800. Sten:* 67 (seks), 68 (to), 82* (to), 83* (tre), 126* (fem), 128 (seks), 129 (to), 174, 175 (to), 176 (fire), 197, 220 (fire), 221 (tre), 242, 271*, 272 (to), 485, 554 (to), 555, 570 (tre), 582 (tre), 583 (seks). *Jern:* 68 (to), 83. *Træ:* 428* (to).

Dateret: 197 (1836).

Kirkegårdsportaler. *Middelalderlig:* 134.

Daterede: 200* (1678), †95 (1766), 200 (1776), 200 (1809), 113 (1821), 112, 533 (1823), 95 (1845), 384 (1849), 533 (1855?), 490 (1857).

Kirkekiste. *1500'rne?:* 171.

Kirkelade. †202.

Kirkeriste. †36, †72, †85, †95, †113, †200, †226, †384.

Kirkeskib. *1800'rne:* 581.

Klokker. *Senmiddelalderlige:* 61*, 92, 294. — *1400'rne:* 61* (1433), 197 (1460), 81* (1463?). — *1500'rne:* 240 (1550), 569* (1574), 322 (1580), 172 (1584). — *1600'rne:* 481 (1604), 528 (1612), 323 (1631), 241 (1638), 218 (1639), 425 (1640), †106 (1674), 425 (1684). — *1700'rne:* 569 (1701), 197, 269 (1702), 82 (1703), 92, 219, 378, 447 (1725), 61* (1750), 581 (1751), 481 (1766), 505 (1773), 379 (1780). — *1800'rne:* 360

(1817), 505 (1822), 553 (1828), 172 (1830), 553 (1831), 581 (1840), 528 (1841).

Mestre, se: klokkestøbere.

Klokkestole. 219 (1640?). — *Uvis alder:* 302.

Klokkestøbere.

Armowitz, Johan Henrich, Lübeck 92, 219, †294, 378, 447, †529 (1725).

Benninck, Matthias, Lübeck 569* (1574), 270, 322 (1580), 172 (1584).

Benninck, Reinholt, Lübeck †294 (1601).

Bornholms Maskinfabrik 270 (1882).

Clemen, Arnold, Lübeck †553 (1664).

Dam, Claus van, kgl. stykkestøber i Kbh. (1638—55). 241 (1638), 218 (1639).

Fuchs, Felix, kgl. stykkestøber i Kbh. (o. 1626—37). 323 (1631).

Gamst, I. C. og H. (1813 ff.). 360 (1817), 505 (1822), 553 (1828), 173 (1830), 553 (1831), 581 (1840), 528 (1841).

Gamst, H. og H. C. Lunds efterfølgere (1864—72). 124 (1856), 173 (1866).

Gedani, I. W. †360 (1746).

Gradener, Daniel Henrik og Arndt Torkuhl (1701—1703). 104, †105, †124, 569 (1701), 197, 269 (1702), 82, †360 (1703).

Heegaard, Anker. Etablissement, Frederiksværk (1853 ff.). †61 (1878).

Herbst, D. C., hofklokkestøber, Kbh. †270 (1797).

Holtzmann, Friderich, kgl. stykkestøber i Kbh. (1695—1727). †581 (1709).

Holtzmann, Johan Barthold, kgl. stykkestøber i Kbh. (1727—57). 581 (1751).

Huve, Albrecht, Stralsund 481 (1604).

Kleiman, Arent, Lübeck 425 (1640), 425* (1684).

Kleiman, Cordt, Lübeck †506 (1628), †173 (1651).

Lund, brødrene, Kbh. 360 (1878).

Løw, B. S. & Søn, Kbh. (fra 1872). 61 (1903), 124 (1912), 105 (1913).

Middeldorp, Karsten, Lübeck 240 (1550).

Mårtenson, Johan Jacob, Stockholm 379 (1780).

Reiffenstein, I. M., Kbh. (1746—59). 481 (1766).

Troschell, Michael Carl, kgl. hofklokkestøber i Kbh. (1753—83). †294 (1762), 505 (1773).

Klokketårne. *Middelalderlige:* †134, †452. — *1550—1600:* 300*. — *O. 1640:* 389. — *1724:* 490*. — *Uvis alder:* 200*, 244, †277, 338, 511, 533*, †577.

Kor, tresidet afsluttet: (†) 44. — Ovalt: 250. — Rundt 392.

Korforlængelse. †236 (1861).

Korskranker. †369, †465, †558.

Kragbånd. *Romanske.* I korbuene, skråkantede: 186, †280, 345, †369, 495, 515. Hulkantede: 141, 306, 463, 540. — *Andetsteds.* Skråkantede: 134, 204, †370, †468, 495 (to), 518. Hulkantede: †142, 494, 515, 540. Ukendt form: †310, 495.

Kreneleringer. *Romanske.* †148?, 258.

Krucifikser. Træ.

Korbuekrucifikser. Sengotiske, 1500'rne: 89, (†) 239*, 504, 551. — *1600'rne:* 268*, 567.

Småkrucifikser. Sengotiske: 121, 166*.

Låsetøj. 123* (1755), 511.

Langhuse. †332, †433.

Lektorium. †466?

Lighåre. 359.

Ligkisteplade. 1752: †67.

Ligvogn. †472 (1816).

Loftsmalerier. †97 (1674), †157 (1726), 117* (1745), †319 (kort for 1756), 50 (1763, Henrich Johan Mølln), †563 (1763?).

Lypotter. 140, 253.

Lysearme. 60 (to).

Lysekroner. *1500'rne:* 218 (1594); *udat.:* 322*. — *1600'rne:* 59* (1620), 104 (1673), 218 (1688); *udat.:* 59*, 81, 91, 240, 294, 359.

Lyseaks. 550.

Malere og stafferere.

Alsdorf, Johan Peter †56 (1774).

Andersen, C. Chr. 563 (1876), 373 (1878), 431 (1887).

Berg, I. G. 480* (1820).

Boss, H. Rønne 421 (1817), 123 (1828).

Boss, O. F. Rønne 118 (1835), †58 (1846).

Boss, O. T., Rønne †379 (1830).

Clausen, Leif 358* (1921).

David maler, Svaneke †552 (1713).

Dorph, A. 99 (1882), 237 (1885).

Due, I. P. 170 (1855).

Eckersberg, C. W. 501 (1846).

E M S 91 (1687).

Grabbe, David †102 (1711), †99 (1724).

Hansen, Bertel, Svaneke 431 (1931).

Hansen, I. 172?

Hilker, G. C. 76 (1847).

Hjorth, Bendt 123 (1828).

Hou, Axel 548 (1920).

Hovald, Jacob †196 (1776).

Høm, Poul 444 (1954), 421 (1956), 423.

Jensen, Einar V. 362 (1951).

Koefoed, H. C. 422 (1878?), 51 (1885).

Koefoed, Wilhelm 579.

Kofod, Hans †197 (1741).

Kofod, Hans Poulsen †505 (1744—45).

Kofod, Johan, Nekso †554 (1821).

Kofoed, P., Rønne 48 (1915—18), 480* (1940), 325 (1943).

Kornerup, Jacob 213* (1891), 414 (1892), 433 (1895).

Kyilling, Jens †548, †552 (1737).

Larsen, Alfred 77 (1902—1904).

Lind, Egmont 213 (1937), 542 (1957).

Lorentzen, C. A. 481 (1798—1808).

Mahler, Christian Cornelius 161, 170 (1855), 171 (1856), 161 (1858).

Mølln, H. J. †502 (1739), †172 (1743), 319 (1753), 51, †197 (1763), 214, 217, 218 (1766).

Olrik, Povl 578 (1928).

Pedersen, Anders †102 (1828).

Pedersen, Jens †104 (1828).

Pedersen, Kristoffer †548 (1699).

Roed, Jørgen 523 (1856).

Rothe, Eigil 315 (1908).

Sax, Albertus †213 (1688—89), †75, 91, †191, †237, †266 †319, †500, †523, †562 (1689), 56 (1690).

Sax, Peter †123 (1631).
 Schor (Schou?), Peder Hansen 115 (1760), †563 (1763), 95 (1766).
 Simonsen, Peter 357 (1928—29), 374 (1930).
 Skov, P. H. †374 (1757).
 Sode, Charlotte 213 (1888).
 Termansen, Niels 448 (1936).
 Termansen, N. J. 430 (1949).
Kopier efter Carl Bloch 51 (1885), 213 (1888). — A. Dorph 118. — Rubens 106* (1676).

Malerier, se altertavler, epitafier, loftsmalerier, løse malerier, pengeblokke, prædikestole, pulpiturer og stoleværk.

Malerier, løse. På træ: †59 (1591), 424* (1740). På lærred: 481 (to).

Messehageler. 1400'rne: 193*. — 1600'rne: †526 (1654), †101 (1674), †291 (1691), †79 (1699?). — 1700'rne: †321 (1722?), †503 (1751), †79 (1756), †321 (1759), †479 (1761), 445* (1770), †291 (1771). — 1800'rne: †479 (1823), †54 (1843), †164 (1844). — *Udaterede, nævnt 1650—1700*: †54, †79, †88, †101, †164, †215, †239, †268, †328, †504, †580. — *Nævnt 1700'rne*: †88, †120, †291, †479. — *Nævnt 1800'rne*: †164, †580.

Mester: perlestikker Herman van der Lyndens værksted, Lübeck 194*.

Mindetavler (se også: epitafier).

1. **Stenhuggerarbejder**. 115 (1760), 553 (1776). — *Uvis alder*: 92.

2. **Træskærerarbejder**. 1600'rne: 91, 124, 172, 359 (1687), 104 (1690); *udat.*: 64*, 359, 529. — 1700'rne: 219 (1747), 218 (1766); *udat.*: 91. — 1800'rne: 293 (1823), 446 (1824); *udat.*: 63.

Monstransskab. †102.

Murbehandling. *Romansk*: 144, 148, 183, 228, 258, 304, †308, †365, †368?, 409. — *Gotisk*: †41, 73.

Møntfund. 34, 223, 244, 275, 298, 330, 363, 364, 383, 449, 510, 532.

Oblatæsker. *Af sølv*: 1600'rne: 54*. — 1700'rne: 525 (1710), 119* (1749), 502* (1752), 100 (1756), 88 (1763), 549 (1771), 564 (1786), 478 (1797); *udat.*: 564, 579. — 1843: 422. — *Uvis alder*: 164. — *Af træ*: †163 (1846), 100*.

Mestre, se: guldsmede.

Opus spicatum (sildebensmonster). 514.

Orgel. 123 (1828).

Orgelbyggere.

Andreasen, Joh. P., Ringkøbing 568 (1906).

Busch, A. H. og Sønner 91 (1894), 58 (1899).

Frobenius, Th. 58 (1930).

Gregersen, J. 293 (1846), †172 (1853), 505 (1854), 103 (1856), 481 (1858), 528.

Marcussen og Søn, Åbenrå 424.

Olsen, K., Kbh. 81, 218 (1870).

Oppenhagen, H. F. 123 (1828), 58, †81 (1829).

Schierf, J. P. †424 (1842).

Starup, Axel 359.

Starup, J., Kbh. 123 (1903), 528 (1911), 103 (1914), 123, 172 (1941).

Sorensen, M., Horsens 552.

Pengeblokke. *Af træ*: 58 (tre), 91, 293, 505.

Med malerier: 58.

Pengetavler. 58 (1643, solvbjælde), 124, 293 (1758), 322 (1789). — 1800'rne: 568, 581 (to). — *Uvis alder*: 359, 552.

Perlestikker. Herman van der Lyndens værksted i Lübeck 194* (o. 1480—90).

Pesttavler, se: mindetavler.

Prædikestole. 1. **Træskærerarbejder**. 1550—1600: 445 (1575), (†) 479 (1593), 423 (1595); *udat.*: 121*, 195*, 358*, 423. — 1600—1650: 377* (1601?); *udat.*: 80*, 168*, 216*, 239*, 504, 526*, 551. — 1650—1700: 102* (1683), 89*. — 1800'rne: 480* (1820), 216 (1826), 567 (1845), 216* (1872). — *Prædikestolshimle*. 446 (1789?), 551. — *Prædikestolsopgang*. 551.

2. **Malerier.** †527 (1631), 358*, 552. — *Mestre*, se: malere og stafferere.

Præsterækketavler. 1700'rne: 104 (1752—79), 359 (1756), 505 (1777); *udat.*: 58, 218, 293, 378. — 1800'rne: 293 (1823), 359 (1828), 104 (1834). — *Uvis alder*: 91.

Præstestol. (†) 56.

Pulpiturer. 1. **Træskærerarbejder.** 1700'rne: 56 (1721), (†) 424 (1766), (†) 57 (1797); *udat.*: 81*, (†) 240. — 1800'rne: 196 (1833), 81 (1847). — *Uvis alder*: †90.

2. **Malerier.** 1596: †378. — 1700'rne: 56* (1721?), 57 (1721), †568 (1733), †505 (1744—45), †217 (1747), †218 (1749), 424 (1766); *udat.*: 90*, 240.

Relikvie. 237.

Relikviegemme. 237.

Rundpiller. *Romanske*: 204, 208, 254*, 258, 345, 346*, 400.

Rundskibe. *Romanske*. 202, 250, 342*, 392.

Runeindskrift. 166, 540.

Runesten. 83, 94, 111, 176 (to), 184*?, 221, 242 (seks), 272 (to), 295 (seks), 324, 380, 429 (tre), 485 (fire), 330 (fire).

Røgelsekar. *Gotiske*: 291*, 423. — *Uvis alder*: 101, †120, †164, 215*, †479, 504, †526?, †550, †565.

Sagn. 72, 132, 181, 224, 276, 298, 383, 433, 449, 489, 510, 532, 556.

Sakristier. 541 (o. 1775?), 117 (1778—1804?).

Sidealterborde. †35, 150, 196, 574 (to).

Sidealternicher. Flankerende korbuene. 186, (†) 204, 306, †400, †495?, 515, 540, 559.

Sildebensmønster, se: opus spicatum.

Skabe. *Middelalderligt?*: †171*. — 1767?: 171. — 1800'rne: 552 (1814), 293 (1825), 552 (1828).

Skoldehul. *Romansk*: 255*.

Skydeskår. *Romansk*: 348*.

Skyttegange. *Romanske*: 257*, †350, 408.

Smed. Ødbersen, Lars 123* (1755).

Snedkere og billedskærere.

Andersen, Søren, Kbh. †171.

Caspersen, Peder †56 (1774).

Hansen, Daniel †122, 123 (1755), 123 (1760—62).

Hansen, Hans (†) 216 (1826).

Hansen, Ole og Christian Key 171 (1767).

Hansen, Oluf, Christian Key og Anders Pedersen †171 (1766—67).

Holmens billedsnider †580 (1694).

Jensen, Anders 567 (1845).

Kofoed 56.

Kremberg, Jacob, Lund 159* (?) (1600), 157* (1608), 168* (1600—15).

Kuure, Anners A. 218 (1766).

Laursen, Christen †102 (1685).

Laursen, Espen †293 (1704).

Michelsen, Jens †171 (1701).

Nielsen, Sejer, Nekso †527, †552 (1759), 123 (1760—62).

Nielsen, Willem 102* (1683), †578, †580 (1693).

Olsen, Hans (?) 513 (1753).

Pers, D., Kbh. 480* (1820).

Ringerincks værksted 216* (o. 1610).

Sørensen, N., Rønne 567 (1845).

Tue snedker †56 (1755).

Sokler. *Romanske.* Af frådsten: 304, †308; af granit: †313, 342 (to), 346, †366 (to), 493; af granit og kalk: 342; af silurkalk: 146 (to), 183, 204, 250, 254*, 395, 457 (to), †471, 495, 513, 514, 518, 536, 557; af sandsten: 138, 141, †230*; ukendt materiale: 144, 149, 254, †280, 304, 495.

Solure. 569 (1585), 172 (1685?), 75 (1847), 529.

Spir. †46 (1600), †114 (o. 1620), 74 (1758)

med middelalderlige dele), †440* (1776), 97 (1789), 114 (1910), 39 (1915—18), †235.

Spygatter. *Romanske:* 207, 257, 347, 350, 408.

Sten- og billedhuggere.

Evertsen 480* (1820).

Fjeldskov, N. W. 267 (1882).

Hansen, Gunnar 356 (1950).

Hasselriis, L. 172 (1875).

Kiøller, Mickel L. 533 (1776), 553* (o. 1780), 554* (o. 1781).

Sighraf, Gotland 164, 166* (1100'ernes sidste halvdel).

Tue, (Tofl) 540* (senromansk).

Kopier efter Thorvaldsen 110 (o. 1850), 357 (1852), 477, 579.

Stensulptur. *Romansk. Tympana:* 396*, 538. *Gravslen:* 219, 529. *Menneskefigurer:* 538, 540*. *Mandshoved:* 146. *Brætspil:* 538. *Løvehoveder:* 149. *Kors:* 494. *Sparrer og buer:* 538.

Mester: Tue, 540*.

Stoleværk (se også: præstestol). *1700'erne:* 56, 292, 424. — *1800'erne:* (†) 446 (1822—24), (†) 81 (1847), 580 (o. 1850). — *Med malerier:* 1631: †123. — 56 (1740'erne?). — *Uvis alder:* 424.

Mestre, se: snedkere og billedsnidere.

Sygekalke og -diske. *1700—1750:* 579 (1723), 550. — *1750—1800:* 88 (o. 1750), 267 (1768), 503 (o. 1780), 564 (1786), 478* (1797), *udat.:* 54. — *1800—1850:* 239, 376* (o. 1800), 164 (1823), 422 (1827), 54 (1829), 79 (o. 1850). — *Uvis alder:* 215, 357, 422.

Mestre, se: guldsmede.

Søjler. *Romanske.* Helsojler: 304, 306, (†) 312*, 370*, 515*. — *Trekvartsojler:* 395, 459*. — *Halvsojler:* 368.

Tårnbuer. *Romanske.* †142, 186*, †232, †281, †310, †370, 495, 518. — *1500'erne?:* 560.

Tårne. *Romanske.* †142, 145, (†)186, †229, †280, †307, †369, (†)468, 495, 515. —

1500'erne: †312 (1588?); *udat.:* †44, 86, 97, 114, 557?. — *1789?:* 97. — *1878—79:* 190. *1886:* 307. — *1915—18:* 37. — *Rundtårn?:* †142.

Tagbeklædning. *Bly, udat.:* 150, 190, 211, †237, 260, †283, 314, †353, †372, †473, 500, 522, 542, 562. — *Spån:* †46 (1600), †562 (1691), 74 (1758), †440 (1776), 97 (1789), †237 (1811); *udat.:* †47, 114, 211, †235, 260, 340, 353, 392, 412, 414, †473, 542. — *Munke og nonner* (munketegl): †313, †333, 353, †440, †575. — *Brædder:* 97, †249, †303, †340, †350, †392, †493, †500. — *Sten:* †186*, †462. — *Vingetegl:* 201, 211, †473, 492, 500.

Tagryttere: †97 (1881), 37 (1915—18), 577 (1928), †47.

Tagværker. Over apsider og rundbygninger. *Middelalderlige:* 150?, 190?, 211?, 260?, 352 (to), 413?, 500, 542. — *Eftermiddelalderlige:* 211*, 259(*), 413? (to). — *Andre bygninger. Middelalderlige:* 75, 86, 188?, †235, †284, †372, †471. — *Eftermiddelalderlige:* †312, 314?, †372, 512. — *Med rygås:* 211*, 352?.

Timeglas. *1600'erne:* 216 (1690), 170*. — *1736:* 504. *Med malerier:* 170*, 217.

Toskibede kirker: *Romanske.* †144, †466.

Trapper. *Ligeløbende i murlivet. Romanske.* I tårne: 146, 147, 148, †188, †232, †282, †310, †370, †469, †470, †471, 496, 497, 511, 518, 520, 560. I skib: 205, 254, 267, 346, 348, 401. — *Andre ligeløbende trapper. Udat.* I tårne: 490, 511. *Spindeltrapper. Romanske.* I tårne: 147, †187, 469, †406. *Trapper med indvendig adgang. Romanske:* 146, 147, †188, 205, †232, 254, †282, †310, 346, †370, 401, 469, 496, 518, 560; *udat.:* 490, 511.

Træbygning. †182.

Trælofter. *Romanske.* †346, †369?. — *1400'erne:* †472. — *Tøndehvælv:* 115 (1760), 115 (1835?).

Tværskibe. 47 (1797), 306 (1877), 86 (1892), 521 (1911).

Tympana. 138, 139, 149, 184*, 185*, †204, 208, †222, 251 (to), 305*, 310*, †314, 344 (to), 368*, 396*, †459* (to), 494, 496, 515, 538*, 540, 558*.

Urmagere (sejermagere).

Arboe, I. P. 294 (1795).

Hartman, Jacob, Leipzig 171* (1600'rne).

Jensen, J. Chr. 60 (1878).

Larsen, Bertram 60 (1918).

Larsen, J. 124 (1821).

Riis, Jørgen, Rønne †360 (1848).

Ur- og sejerværker. 294 (1795), 124 (1821), 360 (1848), 172.

Våbenhuse. *Romanske:* 149, †313, †471, †472, †561. — *Gotiske:* †86, 210, †236?. — *Middelalderlige:* 189, †261, †282, †333, †371, 392, 498?. — *Efterreformatorsk:* †440. — *1500'rne?:* 520. — *1800'rne?:* †261. — *Uvis alder:* †117, 352. — *Dalrede:* 117 (1777), 577 (1852), 561 (1864), 542 (1881), 74 (1882).

Af bindingsværk. †46 (1691?, to), 116 (1745), †74 (1748), †97, †500.

Vestforlængelse af skibet. *Sengotisk:* (†)41. — *Middelalderlig?:* 85. — 541 (1871), 307 (1886).

Vestgalleri. †144.

Vievandskar. 166.

Vievandsniche. 539.

Vinduer. *Romanske.* Vinduesrose: †310*. — Cirkelrundt: 304*. — Tvillingdelte: 149, †234, †310*. — Opr. korsformet i lysningen: 536. — Med vandret afdækning: (†)185, 251, †308, 395, (†)402, 410. — Rundbuede: 203*, 342, 351, 494. — Dobbeltsmiget: 250. — *Gotisk.* Med profilerede false: †42*. — *Middelalderligt.* Med lige overligger: †435. — *Eftermiddelalderlige.* Kurvehanksbuede: 47 (1797), †44*. — Med stavværk: †44*. — Fladbuede: 97, 114. — *Uvis alder.* Smiget, munkestensindfattet: 327.

Vinflasker. *Af tin.* 357* (1699), 549* (o. 1700), 444 (1726), 564*. — *Af ler.* 549 (1814).

Værnehelgener m.v. *Kirker indviede til:* Allehelgen: 199. — Andreas: 363. — Anna: 432. — Botulf: 510. — Clemens: 275. — Jakob: 489. — Johannes (døberen?): 132. — Knud: 181. — Laurentius: 383. — Margaretha: 326. — Maria, se Vor Frue. — Michael: 297. — Nicolaus: 34, 112, 244. — Olaf: 335. — Paulus: 532. — Peder: 556. — Vor Frue: 223, 449.

Kapeller indviede til: Jørgen: 573. — Margrethe: 488. — Mauritius: 488. — Salomon: 329. — Trinitas: 382. — Vor Frue: 34.

Alter viet til: Anna: 35.

Østforlængelse. 97 (1881).

NAVNEREGISTER

Udarbejdet af ALBERT FABRITIUS

Kursivering af et navn angiver, at et billede af den pågældende er omtalt. Stjerne * betyder, at billedet er gengivet. Eksponenttal efter et sidetal betegner det antal gange, den pågældende er nævnt på siden. Parentes om et sidetal angiver, at pågældende person (våben) kun forekommer indirekte.

- AA (1772), Hasle, 81.
ABN (1772), Allinge, 91.
AHS, guldsmed i Lübeck, 590.
ANO (1745), Allinge, 91.
ASD, g. m. I. Kofoed (s. d.).
ASE (1664), Allinge, 91.
Aaby, Ip Hansen, g. m. Margrete Pedersdatter (d. 1687), 65.
Aage Nielsen (1432), landsfoged på Bornholm, 488.
Aalborg, Anders Jensen (d. 1709), sognepræst på Christiansø (580).
Aalborg, Jens Andersen (f. 1685), 580.
Ålborg, Oluf Jensen (d. 1704), præst i Klemensker, 36.
Abrahamson, Jakob (1792—1848), 109.
Ahlefeldt, våben, 191, 372.
Ahlefeldt, Bertha v., g. m. H. S. v. Lowenhielm (s. d.).
Akeleye, våben, 482.
Akeleye, Elisabeth, g. m. J. P. Kofoed (s. d.).
Alsdorf, Johan Peter, maler, 593.
Alvard, runesten, 272.
Alver, runesten, 242.
Alvin, runesten, 242.
Alvkil, runesten, 530.
Amonsens, Amon, skipper, 60.
Ancher, Elsebet, g. m. H. Thiessen (s. d.).
Ancher, Hans (d. 1740), provst, 92, 103, 219, 294, 378, 529, 548, 568.
Ancher, Maren Hansdatter, g. m. J. J. Sode (s. d.).
Ancher, Michel A. (1759—1836), 197.
Ancher, Poul (d. 1697), sognepræst i Hasle, 132, 171.
Andersdatter, Johanne, g. m. L. O. Midelfart (s. d.).
Andersen, madam (1849), København, 88.
Andersen, C. Chr., maler, 593.
Andersen, Hans (1833), gårdejer, 386.
Andersen, Magnus, tømmermand, 86.
Andersen, Mogens (o. 1800), 361.
Andersen, Morten (1733), løjtnant, 568.
Andersen, Søren (16..), kirkeforstander, 171.
Anker, Jens, hans enke (1876), 196.
Arboe, I. P., urmager, 597.
Arboe, Kirstine Margrethe, g. m. L. M. Sonne (s. d.).
Arboe, Mads (1759—1827), kancelliråd, 82, g. m. Anne Dorthea Bidstrup (1748—1830), 83.
Arenstorff, Franz Ludvig von (1718—75), kommandant, 505.
Armowitz, Johan Heinrich, klokkestøber, 592.
Asgot, runesten, 485.
Asser, runesten, 295.
Asvalde, runesten, 242.
BB, 1771, Poulsker, 549.
BHD, Rø, 364.
BJB, Svaneke, 102.
Balle, J. L. (1729), købmand(?), 161.
Balle, Nikolaj Edinger (1744—1816), biskop, 445.
Barne, runesten, 485.
Becher, Charlotte Hedeveg, g. m. C. H. Stibolt (s. d.).
Bechman, Anna Cathrine, g. m. H. F. Olivarius (s. d.).
Bechman, J. D. (1752), rådmand, justitsråd, 507.
Becke, våben, 111.
Becke, David (d. 1672), løjtnant, 111.

- Benninck, Mathias, klokkestøber, 592.
 Benninck, Reinholdt, klokkestøber, 592.
 Berg, Andreas (1815—51), købmand, 129.
 Berg, Hans (1790—1843), købmand, 129.
 Berg, I. G., maler, 593.
 Berg, K. K., frue (d. 1828), 127.
 Berger, Johan Hartvig Ernst v. (1757—1809), g. m. Juliane Lindholm (1769—1853), 485.
 Bernholdt, Anna Margaretha, g. m. P. Sommer (s. d.).
 Bernholdt, Peder (1708—81), sognepræst i Nyker, 217, 222.
 Bernt Zegevrith (1496), 375.
 Bertram Larsen, tårnurfabrikant, 597.
 Bidstrup, Anne Dorthea, g. 1. m. Prahll (s. d.); 2. m. M. Arboe (s. d.).
 Bidstrup, H. P., murer, 202.
 Bidstrup, Hans Jorgen (d. 1830), g. m. Ane Cathrine Kofod (d. 1847), 83.
 Bidstrup, Mathias, arkitekt, 86, 182, 213, 226, 228, 230, 232, 233—37, 244, 253, 255, 261, 273, 298, 307, 308, 312, 332, 346, 394, 413, 418, 456, 511, 521, 522, 523.
 Bidstrup, Nicolai (o. 1800), 361.
 Bille, (Axel?), kaptajn (d. 1710), 583.
 Birch, Anders (1716—63), mineralinspektør, 93.
 Birch, Anna Dortha (f. 1732), 93.
 Birch, Anna Elisabeth (1714—91), 93.
 Birch, Annike Margretha (—1722—), 93.
 Birch, Lars (1713—72), byskriver, 93.
 Birch, Lars Andersen (1682—1754), byskriver, g. m. Maren Gommeløs (1688—1768), 93.
 Birch, Margaretha (1727—67), 93.
 Birch, Margrethe, se Munch.
 Birch, Mogens (1733—87), løjtnant, 107, g. m. Elisabeth Prahll (1735—1820), 108.
 Birch, Niels (f. 1724), økonomiinspektør, 93.
 Bjelke, Sophie, g. m. H. S. v. Löwenhielm (s. d.).
 Bjerg, Søren (d. 1613), sognepræst i Olsker, 360.
 Blichfeldt, E., arkitekt, 150.
 Blinck, Woldemar (1622—92), oberstløjtnant, 94.
 Bloch, Carl, maler, 594.
 Boesen, C. F., guldsmed, 590.
 Bohn, våben, 65.
 Bohn, Barbara Kirstine, g. m. P. Jespersen (s. d.).
 Bohn, Claus (1622), 66.
 Bohn, Elisabeth A., g. 1. m. H. Mogensen (s. d.); 2. m. L. Jørgensen (s. d.).
 Bohn, Henning (1622), 66.
 Bohn, Herman, se Mortensen.
 Bohn, I. S., degn i Gudhjem, 445.
 Bohn, Jochum Ancker (1756—1809), g. m. Maren Schor (1736—1808), 65.
 Bohn, Kirstine Hermandsdatter, g. m. P. Rasch (s. d.).
 Bohn, Mads (1752), 67.
 Bohn, Morten (16. .), 67.
 Boitin, Arxat Albrecht (d. 1556), 93.
 Boitin, Herman (1556), hovedsmand, 93, 326.
 Bom, Peder Larsen (1655), degn, 292.
 Borch, Johanne, g. m. O. C. Saxtorph (s. d.).
 Borgen, David (1802—45), sognepræst i Svaneke og Ibsker, 508.
 Borgen, Emma Julie Hermandine (1844—45), 508.
 Bornemann, Henrik (1646—1710), biskop, 105, 569.
 Bornholm, Jens Pedersen (d. 1654), sognepræst i Nekso, provst, 196, 382, 527.
 Bornholm, Lars Olsen (d. 1653), sognepræst i Rønne, 192, 196.
 Bornholm, Peder Jensen (d. 1631), sognepræst i Bodilsker og Nekso, 523, 528, g. m. Mette Madsdatter, 529.
Bornholm, Svend Larsen (d. 1654), sognepræst i Aakirkeby, 172.
 Bornholms Maskinfabrik, 592.
 Borrebye, Oluf Andersen (1717—91), sognepræst i Vestermarie, 267.
 Borringholm, Mads Mikkelsen (d. 1663), sognepræst i Nylars, 266.
 Borringholm, Michel Thomsen (d. 1689), sognepræst i Poulsker, 553.
 Borringholm, Ole Larsen (d. 1669), sognepræst i Pedersker, 562.
 Boss, Bertha Cicilie (d. 1821), 126.
 Boss, H., maler, 593.
 Boss, Herman (1760—1816), sognepræst i Pedersker, 570; g. m. Anne Margrethe Sonne (1774—1821), 126.
 Boss, O. F., maler, 593.
 Boss, Peder Dam (1801—70), 126.
 Botirda, runesten, 530.
 Bove, runesten, 111, 176.

- Brahe, Henrik (d. 1587), 71.
 Brandenburg, våben (dronning Anna Cathrine), 168 f.
 Brandt, Jochum (16. .) i Colberg, g. m. Catharina, 110.
 Brochhorst, Mette Dorthea, g. m. H. Munck (s. d.).
 Broder, runesten, 176, 429.
 Brune, runesten, Allinge, 94.
 Brøndlund, Andreas, guldsmed, 590.
 Buchhave, Jens (1699—1755), provst, 172.
 Bugenhagen, våben, 119, 159.
 Bugenhagen, Andreas (1700), g. m. Anna Margareta von Gutzow, 119.
 Bunsow, Bartram (15. .), 60.
 Busch & Sonner, A. H., orgelbyggere, 594.
 Buss, Matthias, guldsmed, 119.
 Bodker, Jep Hansen (1636), borger i Rønne, 55, 58.
 Bofke, Hans (1699), amtmand, 548.
 Bose, runesten, 272.
- CG (1597), Aakirkeby, 171.
 CHSG (1726), Gudhjem, 444.
 CJS (1823), Østermarie, 452.
 CMC, Vestermarie, 226.
 CMD (o. 1730), Pedersker, 564.
 CPSR (1766), Rutsker, 302.
 CSTA (1725), Gudhjem, kirkevæрге, 447.
 Calce(?), Nicolaus, se Nicolaus.
 Cantzler, Ernst (d. 1678), kaptajnløjtnant, 220.
 Carstensen, Anna Margrethe, f. Jansen (1748—81), 553.
 Casparsen, Rasmus, skipper, g. m. Ane Cathrine Rasmusdatter (d. 1835), 128.
 Caspersen, Peder, snedker, 595.
 Cecilia, frue (14. .), 214.
 Christensen, Charles, arkitekt, 145, 184, 203, 347, 350, 353.
 Christensen, Hans (1664), ridefoged, 553.
 Christensen, Hans Henrik (1808), gård-ejer, 386.
 Christensen, Ingvor (d. 1590), sognepræst i Olsker, provst, 360.
 Christensen, Niels (1612—79), stykhauptmand, 94.
 Christensen, Peder (d. 1582), Olsker, 360.
 Christensen, Søren (1689), snedker, 249.
 Christesen, V., guldsmed, 590.
 Christian VII, konge af Danmark 1766—1808, 533.
- Christian VIII Frederik, konge til Danmark 1840—48, 157, 352, 363, 446.
 Christiansdatter, Barbara Kirstine (d. 1832), 380.
 Christophersen, Jens, murermester, 412.
 Cicero, Marcus Tullius, konsul, 268.
 Clausen, Christen (1582), Olsker, 360.
 Clausen, J. E. J. (1882), kirkevæрге, 270.
 Clausen, Leif, maler, 593.
 Clemen, Arnold, klokkestøber, 592.
 Clemmensen, Andreas, arkitekt, 365, 433, 456.
 Clindt, Pol, se Poul Klindt.
 Creutzberg, Andreas, guldsmed, 590.
 Curdtz, Agnete Cathrine, f. Stender (1796—1837), 68.
- DKVS (1744), Østerlars, 413.
 DW, Rønne, 65.
 DW (16. .), Svaneke, 110.
 DØS, 1709, Bodilsker, 529.
 Dam, kaptajn, kirkevæрге, 172.
 Dam, Bernholdt (d. 1827), 583.
 Dam, Bertha, g. m. H. M. Sonne (s. d.).
 Dam, Bertha Marie, g. m. N. Jespersen (s. d.).
 Dam, Cathrine Sophie, se Henrichsen.
 Dam, Clawes van, klokkestøber, 592.
 Dam, Hans Weidemann (1789), gårdejer, 386.
 David, maler, 593.
 Davidsdatter, Elsebeth (16. .), 107.
 Davidsen, Mads (1762—1838), kaptajn, 109, g. m. Kirstine Kofoed (1769—1848), 109.
 Dechner, Tobias (d. 1670), fændrik, 174.
 Dich, våben, 106.
 Dich, Eskild Didriksen (1817), gårdejer, 387.
 Dich, Hans, g. m. Johanne Jensdatter (d. 1627), 106.
 Dich, Hans (1701), kirkevæрге, 105.
 Dich, Peder O. (1826—52), 428.
 Dich, Sander (d. 1612), 106.
 Dich, Zander (1683), byfoged, 102.
 Didriksdatter, Karin, g. m. D. Wolfsen (s. d.).
 Dominici, Hans (d. 1706), sognepræst i Svaneke, 102², 106.
 Dorothea HK (1742—82), Nekso, 125.
 Dorph, A., maler, 593.
 Due, I. P., maler, 593.
 Dyhre, Ditlev, guldsmed, 590.

- EID (1621), Østermarie, 479.
 EMD, 1753, Ibsker, 507.
 EMS, maler, 593.
 ESM (1664), Allinge, 91.
 ET (16. .), Svaneke, 110.
 Eckersberg, C. W., maler, 593.
 Eckstein, Charlotte Amalie von, se Fischer.
 Egede, Ide Johanne Elisabeth (1795—98), 125.
 Eigtved, Johan Nicolai Conrad (1858—59), 583.
 Ellen P. B., Rø, 380.
 Emanuel, Morten (1592), sognepræst i Østermarie, 481.
 Emund, runesten, 429.
 Engels, Kirsten Madsdatter, g. m. T. Hansen (s. d.).
 Erik Menved, konge af Danmark 1286—1319, 33.
 Eriksen, Anne Elisabeth, g. m. H. H. Simsen (s. d.).
 Eriksen, Hans (1716), gårdejer, g. m. Sidsel Pedersdatter, 290.
 Erthmann, L. J. (1855), 127.
 Esbern, runesten, 176, 530.
 Esge, runesten, 94.
 Eskil, runesten, 242.
 Eskil, ærkebiskop i Lund, 33.
 Eskilsen, Poul (1756), byfoged, g. m. Karen Mortensdatter, 79.
 Evertsen, billedhugger, 596.
- FAZI, maler(?), 155.
 FL, guldsmed, 591.
 Falck, Adolph, guldsmed, 590.
 Fenger, Peter (d. 1737), skipper fra Lübeck, 582.
 Fischer, Charlotte Amalie von, f. von Eckstein (1749), 119.
 Fischer, V. Hardie, arkitekt, 353.
 Fjeldskov, N. W., billedhugger, 596.
 Flyng, Claus (d. 1719), sognepræst i Aakirkeby, 161.
 Frans trompeter, guldsmed, 590.
 Frantzen, Andreas, guldsmed, 590.
 Frederik III, konge af Danmark 1648—70, 553.
 Frederik IV, konge af Danmark 1699—1730, 569.
 Frederik VI, konge af Danmark 1808—39, 500.
- Frederik VII, konge af Danmark 1848—63, 581.
 Frederik IX, konge af Danmark 1947, 120.
 Frederik Hocholme (o. 1400), 330.
 Friberg, Hans, murermester, 190.
 Friberg, Lars, murermester, 190.
 From, Thomas Bernhard (1795—1831), 221.
 From, Thomas Jacobsen (1699—1771), sognepræst i Klemensker, 294.
 Frøbjørn, runesten, 176.
 Fuchs, våben, 328.
 Fuchs, Adolf (d. 1662), generalmajor, g. m. Maria Jeanne Roetcaes, 328.
 Fuchs, Felix, klokkestøber, 592.
 Fuchs, Nicolaus, guldsmed, 590.
 Fuluge, runesten, 429.
 Funch, Clemens (1681—1732), sognepræst i Østermarie, 482.
 Funch, P. M. (1847—49), 324.
 Fyen, Anders (1701), byfoged, 106.
 Fynbo, Lars Olsen, se Middelfart.
- Gagge, våben, 191, 294, 484.
 Gagge, Henning (d. 1562), 573, g. m. Elisabeth Kams (d. 1578), 66.
 Galen, Karl, se Karl.
 Galschiøt, våben, 174.
 Galschiøt, Iver Christophersen (d. 1679), løjtnant, 174.
 Gamst, I. C., klokkestøber, 592.
 Gamst, I. C. & H., klokkestøbere, 592.
 Gamst & Lunds Eftf., klokkestøbere, 592.
 Garde, Elisabeth (1903), 577.
 Garde, H. G. F. (1825—85), admiral, 577.
 Gedani, I. W., klokkestøber, 592.
 Gersdorff, våben, 288.
 Gersdorff, Joachim (1611—61), rigshofmester, 292, 326, g. m. Øllegaard Huitfeldt (1622—55), 288.
 Gether, Mariane Sophie (1804—42), 129.
 Giedde, Christian, amtmand, g. m. Magdalene Sibylle Urne (1636—1724), 327.
 Gilling, runesten, 242.
 Giodich, Jørgen (1674—1726), fændrik, 362.
 Gjerow, J. J. (1761—1825), bager, g. m. Johanne C. Hals (1775—1859), 127.
 Gommelø, se Gommelø.
 Gommelø, Maren, g. m. L. A. Birch (s. d.).
 Gommelø, Niels Nielsen (d. 1664), kaptein, 82.

- Gorgas, Weydeck (d. 1687), løjtnant, 361.
 Graae, Rolf, arkitekt, 413.
 Grabbe, David, maler, 593.
 Gradener, Daniel Hinrich, klokkestøber, 592.
 Grauslund, E., arkitekt, 335.
 Gregersen, J., orgelbygger, 594.
 Greser, Henrik, se Henrik.
 Greve, Morten Andersen (d. 1649), sognepræst i Pedersker, 570.
 Gronbech, se Grønbech.
 Gros, Frederik, 375.
 Grove, Carl Fred., 128.
 Grubbe, våben, 63², (104), 124, 172, 191, 213, 266, 328, 359, 500.
 Grubbe, Regitze, g. m. H. U. Gyldenløve (s. d.).
 Grubbe, Sidsel, g. m. J. D. v. Wettberg (s. d.).
 Grundtvig, Ulrica Eleonora Amalie, g. m. A. Marckmann (s. d.).
 Grünwald, Dorothea Elisabeth von, g. m. H. Hoffmann (s. d.).
 Grønbech, Mikkel Pedersen (1724–97), prokurator, g. m. Bodil Jensdatter, 93.
 Grønnegaard, Hans (1691—1761), sognepræst i Pedersker, 564.
 Gudmund, runesten, 176.
 Gunild, runesten, 295, 485.
 Gunther, Frederich (1639), 218.
 Gutzow, von, våben, 119.
 Gutzow, Anna Margareta, g. m. A. Bugenhagen (s. d.).
 Gyldenløve, våben, 63.
 Gyldenløve, Hans Ulrik (1615—45), g. m. Regitze Grubbe (1618—89), 63, 69.
 Gyldenstjerne, våben, (50), 54, 191, 327, 480.
 Gyldenstjerne, Lene, g. m. H. Rosenkrantz (s. d.).
 Gyldenstjerne, Mogens (d. 1621) til Bjersgård, 54.
 Gøye, våben, 328, 479.
 Gøye, Falk (1555—94), g. m. Karen Iversdatter Krabbe (d. 1605), 327, 477, 479.
 H (1744), Østerlars, 413.
 H . . (1815), Vestermarie, 226.
 HBJPL (1740), Rutsker, 302.
 HBM, Svaneke, 104.
 HHS (1631), Knudsker, 188.
 HHS (1725), kirkeværgе i Gudhjem, 447.
 HIS (1809), Nykirke, 200.
 HIST, 1784, kirkeværgе i Pedersker, 561.
 HKL (1640), Nykirke, 219.
 HL (1591), Allinge, 93.
 HLR (1766), Rutsker, 302.
 HMH (1744), Østerlars, 413.
 HML (1814), Østermarie, 452.
 HO, Aakirkeby, 162.
 HO (1722), Allinge, 91.
 HP (1684), Østermarie, 483.
 HPS (1757), kirkeværgе i Rø, 374.
 HS (1744), Østerlars, 413.
 HUV (d. 1812), Gudhjem, 447.
 Hård, Anna, g. m. J. Printzensköld (s. d.).
 Hackeberg, Poul (1550), kirkeværgе i Vestermarie, 241.
 Halbruch, kommandant på Christiansø, 579.
 Hals, Johanne C., g. m. J. J. Gjerow (s. d.).
 Hals, Mikkel (1532), 573.
 Halvard, runesten, 272.
 Haned(?), Elsebeth H. (1747—1831), 570.
 Hansdatter, Anne, g. m. J. Kofod (s. d.).
 Hansdatter, Hylleborg, g. m. J. N. Jennum (s. d.).
 Hansdatter, Kirstine, g. m. M. Ipsen (s. d.).
 Hansdatter, Margrethe, g. m. P. H. Uf (s. d.).
 Hansdatter, Margrethe Kirstine, g. m. P. Mikkelsen (s. d.).
 Hansen, Abraham (1520) i Sosse, 241.
 Hansen, Anders, kannik i Lund, 168.
 Hansen, Anders (d. 1592), borgmester i Nekso, 130.
 Hansen, Anders (1702), Svaneke, 110.
 Hansen, Anders (1767), kirkeværgе i Knudsker, 192.
 Hansen, Andreas August (1834—36), 109.
 Hansen, Anna Dorthea, g. m. A. Michelsen (s. d.).
 Hansen, Daniel, snedker, 595.
 Hansen, Ellen Kirstine, f. Sonne (1778—1817), 126.
 Hansen, Gunnar, billedhugger, 596.
 Hansen, Hans, snedker, 595.
 Hansen, Hans (1779—97), 125.
 Hansen, Hans (1797), pottemager, 125².
 Hansen, Hans Caspar (1804—42), konsul, g. m. Anne Marie Holm (1804—42), 129.
 Hansen, I., Aakirkeby, 172.
 Hansen, Jens (1652), Aakirkeby, 173.
 Hansen, Jens (18. .), gårdejer, 508.

- Hansen, Jep (1550), kirkevæрге i Vester-
marie, 241.
- Hansen, Jeppe, se Jep Hansen Bødker.
- Hansen, Knud (1776—1846), 129.
- Hansen, Lars (1643) (Ronne), 58.
- Hansen, Lars P. (1797—1846), 176.
- Hansen, Lauritz, stenhugger, 273, 274.
- Hansen, Mads (d. 1691), Hasle, 82.
- Hansen, Oluf, snedker, 595.
- Hansen Schor el. Schou, Peder, maler, 594.
- Hansen (el. Jensen), Peder (1706), kirke-
væрге i Bodilsker, 527.
- Hansen, Peder, tommermand, g. m. Karen
Kirstine Wilhelmsdatter (1759—1834),
128.
- Hansen, Rasmus (1588), Bodilsker, 527, 530.
- Hansen, Svend (1612), kirkevæрге i Bo-
dilsker, 528.
- Hansen, Thor (1747), g. m. Kirsten Mads-
datter Engels, 219.
- Hansen, Valerius (1740), skipper, 55, 60.
- Harboe, Ludvig (1709—83), biskop, 267,
505.
- Harrasofsky, Cathrine, g. m. C. H. Stibolt
(s. d.).
- Hartman, Jacobus, urmager i Leipzig, 000.
- Hartvig, våben, 217.
- Hartvig, Albert, g. m. Kirstine Hansdatter
Koføed, 213, 217.
- Hartvig, Claus (1623), rådmand i Rønne,
59, 66.
- Hartvig, Michel (1624), 66.
- Hass, guldsmed, 590.
- Hassel, Johanna Sophia, g. m. A. A. v.
Kohl (s. d.).
- Hatten, Bendix von (d. 1684), oberst, 425,
g. m. Maria Lillienschild, 429.
- Hauberg, P., arkitekt, 433.
- Hauberg, P. (1844—1928), numismatiker,
330.
- Havning, Th., arkitekt, 118.
- Hedensted, Peter Bonaparte, guldsmed,
590.
- Hedvig, frøken, g. m. Ebbe Ulfeld (s. d.).
- Heegaard, Anker, jernstøber, 592.
- Heiberg, Christen (d. 1801), amtmand,
125, 445; g. m. Anna Margarethe Först
(d. 1816), 126.
- Heiberg, Sophia Gerharda (d. 1799), 125.
- Heiner, Peder Hansen (1788), gårdejer,
386.
- Hennings, Johan (1673), 104.
- Henrichsen, Cathrine Sophie, f. Dam
(1789—1836), 174.
- Henrichsen, Marie Sophie (1826—46), 176.
- Henriksen, Hans (d. 1587), sognepræst til
Pedersker, 569², 571.
- Henrik Greser (d. 1370), præst, 427.
- Herbst, D. C., klokkestøber, 592.
- Herholdt, J. D., arkitekt, 150, 190, 237,
261, 352, 353.
- Hersleb, Peder (1689—1757), biskop, 172,
267, 501, 505.
- Hertz, P., guldsmed, 590.
- Heseler, våben, (99), 107.
- Heseler, Magdalene Margrethe, g. m. Poul
Kofod (s. d.).
- Heseler, Magdalene Margrethe, g. m. A. A.
Müller (s. d.).
- Hilker, dekorationsmaler, 593.
- Hillebrandt, Hinderick (1780), 91.
- Hinse, Mads (1663), kirkevæрге, 266.
- Hirschnack, Rasmus (d. 1736), oberst,
kommandant på Christiansø, 578.
- Hjorth, Anthonette, g. m. J. M. Hjorth
(s. d.).
- Hjorth, Bendt, maler, 593.
- Hjorth, Henrik (d. 1716), sognepræst i
Rønne, 46.
- Hjorth, Jens Michael (1725—95), sogne-
præst i Svaneke, g. m. Anthonette
Hjorth (1743—1825), 379.
- Hjorth, Lars (d. 1760), sognepræst i Aa-
ker, 172, 379.
- Hiort, Marcus Ludvig (1724—91), provst,
sognepræst i Østermarie, 445, 482, 505.
- Hiort, Niels Frederik (d. 1729), sognepræst
i Svaneke, 103.
- Hjorth, Peder Rasmus (1771—1841), sog-
nepræst i Rø, 380.
- Hocholme, se Frederik.
- Hoffmann, Henrik (d. 1709), kommandant
på Christiansø, 577, g. m. Dorothea Eli-
sabeth von Grünwald (d. 1711), 583.
- Hoffmann, Poul Magnus, oberstløjtnant,
g. m. Catharina Steenbech (d. 1818),
110.
- Holling, Asmus Fridrich, guldsmed, 590.
- Holm, Anne Marie, g. m. H. C. Hansen
(s. d.).
- Holm, Caroline E. (d. 1840), 128.
- Holm, Christiane A. (d. 1860), 129.
- Holm, Hans I., arkitekt, 145, 188, 282,
303, 565.

- Holm, Hans N. (1795—1848), skolelærer, g. m. K. K. Rasmusdatter (1797—1848), 271.
- Holm, Hovald (1850), smedemester, 68.
- Holm, M. A. (1784—1838), kaptajn, 128.
- Holm, Nicolai (1799—1834), smedemester, 68.
- Holm, Niels P. (1826—50), 272.
- Holm, Rasmus M. (1824—48), 272.
- Holst, Anders Munch (—1810—), 108.
- Holst, Andreas (1821—35), 109.
- Holst, Jeppe (1775—1827), købmand, 108, g. m. Anne Marie Kofoed (1783—1848), 110.
- Holst, Ole Ipsen (1734—97), 108.
- Holst, Ole Nicolai (1804—08), 108.
- Holst, Signe, f. Munch (1747—1825), 108.
- Holtzmann, Friderich, klokkestøber, 592.
- Holtzmann, Johan Barthold, klokkestøber, 592.
- Hop, A. C., g. m. P. K. Splidt (s. d.).
- Hou, Axel, maler, 593.
- Hovald, Jacob, maler, 593.
- Hoyrt, Hans (1585), kirkeværge i Pedersker, 569.
- Huitfeldt, våben, 288.
- Huitfeldt, Øllegaard, g. m. J. Gersdorff (s. d.).
- Huve, Albrecht, klokkestøber, 592.
- Høg, Hans Olsen (1723—75), 447.
- Høg, Mons(ieur? el. Mogens?), 82.
- Høgstrøm, drejer, 588.
- Høm, Poul, maler, 593.
- Høy, Hans, tinstøber, 591.
- ID (1639), Neksø, 120.
- IH 1666, Christiansø, 579.
- IKF (1758), Klemensker, 293.
- IMS, 1736, Ibsker, 504.
- IN, Allinge, 91.
- IP (1653), Aakirkeby, 174.
- IPK (1751), Neksø, 120.
- IPSM (1836), Rø, 364.
- IRE, guldsmed, 590.
- IRS (1719), Pedersker, 560.
- ISB (1771), Poulsker, 549.
- ISM (1772), Hasle, 81.
- Ibsen, Oluf (1639), kirkeværge i Sallerup, Skåne, 218.
- Ingrid, Kong Frederik IX's dronning, 120.
- Ipsen, Hans (1774—1812), 220.
- Ipsen, M. (1758—1840), løjtnant, 508.
- Ipsen, Matthias (d. 1753), g. m. Kirstine Hansdatter (d. 1748), 130.
- Ipsen, Mogens (1592), kirkeværge i Østermarie, 481.
- Ipsen, Mogens (1789), gårdejer, 386.
- Ipsen, Peter (1739), kirkeværge i Ibsker, 501.
- Ipsen, Poul Peter (1834—36), 507.
- Isbjørn, runesten, 176.
- Isenburg-Büdingen, Gustav Frederik greve (1715—68), generalmajor, 64.
- JJS, Vestermarie, 226.
- JKS (1740), Rutsker, 302.
- JLS, Østermarie, 452.
- JO (1664), Allinge, 91.
- Jacobsen, D., tegner, 152.
- Jacobsen, J. (d. 1841), byfoged i Hasle, g. 1. m. M. K. Rye (d. 1830), 83; 2. m. W. J. Rye (d. 1843), 83.
- Jacobsen, P. (1789), kirkeværge i Gudhjem, 445.
- Jacobsen, Rasmus (1785—1830), kirkeværge, g. m. Cecilia Cathrina Larsdatter, 128.
- Jagenreuter, Alexander (1670—1742), proviantforvalter, 582.
- Jagenreuter, Wulf Behrendt, guldsmed, 590.
- Jansen, Anna Margrethe, se Carstensen.
- Jaromar II (d. 1260), fyrste af Rügen, 33.
- Jennum, Jens Nielsen (d. 1648), sognepræst i Nykirke, g. m. Hylleborg Hansdatter, 220.
- Jens Grand (d. 1327), ærkebiskop, 33.
- Jensdatter, Bodil, g. m. M. P. Grønbech (s. d.).
- Jensdatter, Elsebe, g. m. . . . (d. 1711), 65.
- Jensdatter, Giertrud, g. m. C. Kofod (s. d.).
- Jensdatter, Johanne, g. m. H. Dieh (s. d.).
- Jensen, Anders (1701), Pedersker, 570.
- Jensen, Anders, snedker, 595.
- Jensen, Christen, guldsmed, 590.
- Jensen, Dorteia Christine, g. m. H. Sonne Schous (s. d.).
- Jensen, J. Chr., urmager, 597.
- Jensen, Johan (1756—1824), amtsprovst, 67.
- Jensen, Mads (1639), kirkeværge, 196.
- Jensen, Mads Jørgen (1775—1826), løjtnant, g. m. Kirstine Margrethe Kofoed (1782—1872), 570.

- Jensen, Morten (d. 1825), gårdejer, 483.
 Jensen, O., skolelærer, g. m. Caroline Elisabeth Nielsen (d. 1863), 555.
 Jensen, Peder, se Hansen.
 Jensen, Peder (1655), kirkevæрге, 292.
 Jeppesen, Anders (d. 1801), gårdejer, 483.
 Jeppesen, Rasmus (1631), kirkevæрге i Bodilsker, 527.
 Jespersen, Niels (d. 1793), byfoged, 125, g. m. Bertha Marie Dam (d. 1820), 126.
 Jespersen, Peder (d. 1835), kancelliråd, g. m. Barbara Kirstine Bohn, 67.
 Joachim Milchow (o. 1500), sognepræst, 161.
 Jochumsdatter, Catharina (d. 1653), 110.
 Johnstrup, J. F. (1818—94), professor, 228.
 Jonsen, Jon, guldsmed, 590.
 Juel, Jens, maler, 481.
 Juul, Niels Andersen (d. 1635), sognepræst i Olsker, 361.
 Julger (?), runesten, 295.
 Jørgensen, Espen (1655), kirkevæрге, 292.
 Jørgensen, Herman, sognepræst, se Sode.
 Jørgensen, Johan, kvaseskipper, g. m. Margrethe Mogensen (1795—1849), 110.
 Jørgensen, Karsten (1636), kirkevæрге i Østermarie, 481.
 Jørgensen, Lars, gårdmand i Pedersker, g. m. Elisabeth A. Bohn (d. 1845), 242.
 Jørgensen, Mogens (1805—58), lodskvartermester, 583.
 Jørgensen, Niels (d. 1693), arkelimester, 92.
 Jørgensen, Ole, skipper, 60.
- KDSF (1742), Rø, 372.
 KH (1620), Rønne, 59.
 KHK (d. 1812), Gudhjem, 447.
 KNPS (1766), Rutsker, 302.
 KNS (1850), Vestermarie, 224.
 KRD (1709), Bodilsker, 529.
 KVHMS (1722), Olsker, 354.
 Kåbe(?)—Sven, runesten, 272.
 Kaas (m. sparren), våben, 49.
 Kaas, Kirsten, g. m. A. Sinklar (s. d.).
 Kames, Claus (1584, 1601), 173, 294.
 Kams, Claus, borgmester, 67.
 Kams, Elisabeth, g. m. H. Gagge (s. d.).
 Kams, Lisbet, g. m. E. Kofod (s. d.).
 Kams, Margareta (d. 1593), 55.
- Karl Galen (d. 1334), ærkebiskop i Lund, 326, 573.
 Karen Kirstine . . . (18. . .), Nekso, 126.
 Karstensen, Niels (1702), kirkevæрге, 197.
 Ketting, våben, 173.
Ketting, Sweder, høvedsmand, 157, 175*, g. 1. m. *Johanna* (d. 1568), 173, 175*; 2. m. *Thalia Steen* (d. 1572), 93, 173, 175*.
 Key, Christian, snedker, 595.
 Key, Fridrich (1743), degn, 172.
 Kirkering (d. 1688), feltskær, 581.
 Kiæregaard, Thor Hansen (o. 1750), 319.
 Kiøller, Claus (1628), kirkevæрге i Ibsker, 506.
 Kiøller, Hans (1642—89), fændrik, 506.
 Kiøller, Mickel L., billedhugger, 596.
 Kjeldsen, Dorothea, g. m. J. Nielsen (s. d.).
 Kjoler, Marie Elisabeth (1784—1847), 109.
 Kjøller, Ellen Marie (1809—27), 379.
 Klausen, bygningsinspektør, professor, 236.
 Kleiman, Arent, klokkestøber, 592.
 Kleimann, Kordt, klokkestøber, 592.
 Klindt, Poul (1550), kirkevæрге i Vestermarie, 241.
 Klinge, Kirstine, g. m. P. H. Rønne (s. d.).
 Klitgaard, Jens Jensen, guldsmed, 590.
 Kloe, Hans Jørgen (1723—1830), 323.
 Knap, Mads (1600), byfoged, 99.
 Knauer, Peter U. W. (1765—1821), landfysikus, 126.
 Knudsdatter, Karen (1756—81), g. m. Anders . . . sen, 483.
 Knudsen, Hans (1762), Ibsker, 507.
 Knudsen, L. H., arkitekt, 276, 278.
 Knudsen, Mikkel (1756), Allinge, 93.
 Kock, Jochim (1639), g. m. Elsebet Tesmers, 120.
 Koch, O. V., arkitekt, 280.
 Koefoed, våben, 63, 66, 214 (Sparre?), 217, 482, 483², 484, 508, 570.
 Kofoed, billedskærer, 595.
 Kofoed, A., g. m. Ane C. Mahler (1775—1847), 176.
 Kofoed, Ancher (1789—1844), gårdejer, 508.
 Koefoed, Anders Bendtsen (1800—43), 221.
 Kofod, Andreas Hansen (d. 16. . .), g. m. Gertrud Madsdatter, 65.
 Kofod, Ane Cathrine, g. m. H. J. Bidstrup (s. d.).

- Kofod, Anna Cathrine, g. m. Poul Kofoed (s. d.).
- Kofoed, Anne Marie, g. 1. J. Holst (s. d.): 2. m. J. C. P. Siemsen (s. d.).
- Koefod, Caspar Henrich (1780—1821), byfoged, g. m. Karen Kirstine Sonne (1777—1820), 108.
- Kofoed, Catharina Sophie, f. Sommer (1746—1829), 109.
- Kofoed, Claus (1663—1743), kaptajn, 483.
- Kofod, Claus, g. 1. m. Boel Madsdatter (d. 1620), 66; 2. m. Giertrud Jensdatter, 66.
- Kofod, Elsebe*, g. m. A. Thiessen (s. d.).
- Kofoed, Else Madsdatter (—1787—), 507.
- Kofod, Esbern (1591), borgmester i Rønne, 59, g. m. Lisbet Kams (d. 1617), 65.
- Kofoed, Friderich (—1808—), 447.
- Kofoed, Georg Albrecht* (1753—1808), kommandør, guvernør, g. m. *Charlotte Lindholm* (1769—1844), 481, 485.
- Kofoed, H. C., maler, 593.
- Kofoed, Hans, kaptajn, g. m. Johanne . . . , 563.
- Kofod, Hans, maler, 593.
- Kofoed, Hans (1767—1826), sandemand, 221.
- Kofod, Hans Hansen (1665—1729), kaptajn, 270.
- Kofoed, Hans Jensen (1664—1741), kaptajn, 242.
- Kofoed, Hans Madsen (1634—1704), kaptajn, 483.
- Kofoed, Herman (17. .), 111.
- Kofod, Helene Christine (1829—44), 484.
- Kofoed, Herman P. (1743—1821), koffar-dikaptajn, g. m. Agnethe . . . , 108.
- Kofoed, H. Poulsen, maler, 593.
- Kofoed, I. (1594), g. m. ASD, 218.
- Kofod, Jacob (1725), kirkeværge i Svaneke, 103.
- Kofoed, Jacob (d. 1732), løjtnant, 111.
- Kofoed, Jens (d. 1625), g. m. Anne Spend, 66.
- Kofoed, Jens (1782), 125.
- Kofoed, Jens Pedersen* (1628—91), landskaptajn, 35, 482, 483*, 483; g. 1. m. *Margrethe Sandersdatter Lesler* (1635—78), 482, 483*; 2. m. *Elisabeth Akeleye* (1654—1739), 482, 483*.
- Kofoed, Johan (1674—1750), sognepræst i Nekso og Bodilsker, 525², 527, 529.
- Kofod, Jørgen (d. 1650), g. m. Anne Hansdatter (d. 1633), 570.
- Kofoed, Jørgen* (1721—80), sognepræst i Poulsker, 553, 554*; g. 1. m. Abigaël Margrethe Poscholan, 2. m. Annike Margrethe Lund, 553.
- Kofoed, Kirstine, g. m. M. Davidsen (s. d.).
- Kofoed, Kirstine Hansdatter, g. m. A. Hartvig (s. d.).
- Kofoed, Kirstine Margrethe, g. m. M. J. Jensen (s. d.).
- Kofod, Mads (1702), kirkeværge, 197.
- Kofod, Mads Pedersen (d. 1677), fændrik, 67.
- Kofod, Magdalene Margrethe, g. m. P. H. Splidt (s. d.).
- Kofoed, Marie, g. m. Poul Kofoed (s. d.).
- Kofoed, Morten, stadskaptajn, 110, g. 1. m. Elisabeth Augusta Müller (d. 1691), 111; 2. m. Anna Catharina Krisch (d. 1705), 111.
- Kofoed, N. (1935), 502.
- Kofoed, Ole Edvard Sonne (1813—90), sognepræst, g. m. Johanne Jensine Heiberg Mahler (1817—46), 176.
- Kofoed, P., malermester, 593.
- Kofoed, P. (1738), 505 (PK).
- Kofod, Paul (1684), 425.
- Kofoed, Peder (1604), 481.
- Kofoed, Peder (1548—1616), 483.
- Kofoed, Peder (d. 1585), 484.
- Kofod, Peder (1674), rådmand i Svaneke, 102, g. m. Elsebe, 97.
- Kofoed, P. V. J. (1897), 502.
- Kofod, Peder Hansen (d. 1648), borgmester i Ronne, g. m. Elisabeth Madsdatter Ravn, 63.
- Kofoed, Poul (1674), borgmester i Svaneke, 102, g. m. Magdalene Margrethe Heseler, 97, 101, 104.
- Kofoed, Poul (f. 1748), g. m. Anna Cathrine Kofod, 508.
- Kofoed, Poul, g. m. Marie Kofoed (1789—1868), 508.
- Kofod, Poul (Pagel), 104.
- Kofod, Poul Hansen, skipper i Rønne, 63.
- Kofoed, Wilhelm, maler, 593.
- Kofod, Willum Poulsen (1734), 63.
- Kohl, von, våben, 582.
- Kohl, Andreas August von (1726—95), kaptajnløjtnant, g. m. Johanna Sophia Hassel, 582.
- Kohl, Anna Dorothea (1820—21), 67.

- Kohl, Johan Henrich August Valentin v. (1762—1820), generalkrigskommissær, 67.
- Kolling, G., guldsmed, 590.
- Kornerup, Jacob, 213, 262—64, 414, 433, 450, 456.
- Krabbe, våben, (50), 328, 479.
- Krabbe, Karen, g. m. H. Rosenkrantz (s. d.).
- Krabbe, Karen Iversdatter, g. m. F. Goye (s. d.).
- Krampe, Adam (d. 1685), kaptajnløjtn., 82.
- Kremberg, Jacob, billedskærer, 595.
- Krisch, Anna Catharina, g. m. M. Kofoed (s. d.).
- Kruse, kommandant, 505.
- Kruse, Henrik, skipper, 104.
- Kruse, Jep (1612), kirkeværge i Bodilsker, 528.
- Kure (1920), sandemand, 222.
- Kuure, Anders A., snedker, 595.
- Kuure, L. (1781—1840), kaptajn, g. m. A. K. Rygter (1783—1861), 197.
- Kylling, Jens, maler, 593.
- Kyse, Jens Hansen (1609—54), sognepræst i Nylars, 269.
- Kæld, runesten, 295, 485.
- Købke, Carl Adolf (1804—40), sognepræst i Svaneke og Ibsker, 508.
- Køler, Berent, klokkestøber, 528.
- LR (1640), Østerlars, 425.
- Landt, Jørgen (1752—1804), sognepræst i Olsker, 361.
- Langermann, Nicolai, guldsmed, 590.
- Langhorn, Hans Anker (1742—90), sognepræst i Pedersker, 564.
- Larsdatter, Cecilia Cathrina, g. m. R. Jacobsen (s. d.).
- Larsdatter, Giertrud (d. 1637), 62.
- Larsen, Alfred, kunstmaler, 593.
- Larsen, Bertram, tårnurfabrikant, 597.
- Larsen, Christen (1640), Østerlars, 425.
- Larsen, J., urmager, 597.
- Larsen, Jeppe (1766), kirkeværge i Østermarie, 482.
- Larsen, Jørgen (1758—1829), 380.
- Larsen, Mads, guldsmed, 164.
- Larsen, Mogens (1592), kirkeværge i Østermarie, 481.
- Larsen, Mogens (1636), kirkeværge i Østermarie, 481.
- Larsen, Morten (1725), kirkeværge i Bodilsker, 529.
- Larsen, Niels (d. 1637) (Ronne), 62.
- Lauridsen, Mads (1701), kirkeværge i Neksø, 124.
- Laursen, Christen, snedker, 595.
- Laursen, Espen, snedker, 595.
- Lemvig, Oluf Svendsen (1666), sognepræst i Bodilsker, 36.
- Lesler, våben (482).
- Lesler, Margrethe Sandersdatter*, g. m. J. P. Kofoed (s. d.).
- Lichtwerk, W., orgelbygger, 91.
- Liege, våben, 111.
- Liege, Johan (d. 1654), kaptajn, 111.
- Lillenschield, Maria, g. m. B. v. Hatten (s. d.).
- Lind, Christen Christensen (d. 1714), sognepræst i Rø, g. m. Martha Espensdatter Orck, 376, 379.
- Lind, Christen Christensen (d. 1714), sognepræst i Nyker, 217, 379.
- Lind, Egmont, konservator, 593.
- Lind, M. A. (1795), kirkeværge, 340.
- Lind, Svend Peter, guldsmed, 162.
- Lindbach, Christian Nielsen, guldsmed, 590.
- Lindenov, Hans (d. 1610) til Ørslev, 238, 422, 523, 528.
- Lindholm, Charlotte*, g. m. G. A. Kofoed (s. d.).
- Lindholm, Juliane, g. m. I. H. E. Berger (s. d.).
- Lorentzen, C. A., maler, 593.
- Lorentzen, Jacob (1701), byfoged i Neksø, 124.
- Lov, Hans (1773), kirkeværge i Ibsker, 505.
- Low, Johannes (1725), kirkeværge i Østermarie, 482.
- Low, Ole Svendsen (1826), gårdejer, 386.
- Lund, brødrene, klokkestøbere, 592.
- Lund, Annike Margrethe, g. m. Jørgen Kofoed (s. d.).
- Lund, Hans Jørgen (1701—72), sognepræst i Vestermarie, 240.
- Lund, Inger Marie, g. m. S. B. Plochross (s. d.).
- Luther, Martin, reformator, 378.
- Lykke, Peder, se Peder.
- Lynden, Herman van der, perlestikker, 594.
- Lyneborg, Carsten (1532), 573.
- Lynghberg, Nolius (1892), 221.

- Lyster, Jorgen Hansen (1817), gårdejer, 386.
- Low & Son, B., klokkestobere, 592.
- Löwenhielm, våben, 191, 327.
- Lowenhielm, Hans Schröder von (1627—99), generallojtnant, amtmand, 44, 67, 553; g. 1. m. Bertha von Ahlefeldt (d. 1672), 191, 289, 327, 372; 2. m. Sophie Bjelke, 327.
- MCR, Vestermarie, 233.
- MHS, Rutsker, 303.
- MID (1771—1800), 379.
- MIS (1678), Nykirke, 200.
- MIS (1816), Ibsker, 489.
- MKDAA (1772), Hasle, 91.
- MMHMB (1722), Olsker, 354.
- MPD, 1736, Ibsker, 504.
- MR, guldsmed, 590.
- Mårtensson, Johann Jacob, klokkestøber, 000.
- Maccabaus, Christian (d. 1687), kaptajn, 506.
- Madsdatter, Boel, g. m. C. Kofod (s. d.).
- Madsdatter, Gertrud, g. m. A. H. Kofod (s. d.).
- Madsdatter, Kirstine, g. m. P. L. Møller (s. d.).
- Madsdatter, Mette, g. m. P. J. Bornholm (s. d.).
- Madsen, Hans (1725), kirkevæрге, 294.
- Madsen, Mogens (1527—1611), biskop, 239, 523.
- Madsen, Mogens (1699), degn, 548.
- Madsen, Rasmus (d. 1758), klokker i Rønne, 66.
- Madvig, Catharina Sophie, f. Sommer (1746—1829), 109.
- Madvig, Jørgen, byskriver, 447, g. m. Margrethe Müller (1729—97), 108.
- Madvig, Niels (1692), skipper, 580.
- Mahler, Ane C., g. 1. m. O. E. Sonne (s. d.); 2. m. A. Kofoed (s. d.).
- Mahler, Christian Cornelius, maler, 593.
- Mahler, Constantin Barbye (1773—1830), sognepræst i Hasle, 82, g. m. Christine Prah (1776—1853), 176.
- Mahler, Hans Christian (1760—1823), sognepræst i Poulsker, g. m. Johanne Christiane Withe, 554.
- Mahler, Johanne Jensine Heiberg, g. m. O. E. S. Kofoed (s. d.).
- Mahler, Lars Hansen (1728—89), sognepræst i Allinge, 88, 91, 92.
- Malmoe, Balthasar Thomsen (d. 1638), sognepræst i Nylars, 269.
- Malmoe, Jens Larsen (d. 1681), provst, sognepræst i Rønne, 55, 292.
- Mansfeld, Jürgen, guldsmed, 590.
- Marcher, Hans (1747—98), sognepræst i Olsker, g. m. Ane Margrethe Sørensen (d. 1797), 361.
- Marcher, Hans Rasmussen (d. 1742), sognepræst i Nyker, 219.
- Marcher, Jens Rasmussen (d. 1733), sognepræst i Rø, 378.
- Marcher, Margrethe, g. m. J. Prah (s. d.).
- Marchmann, Hans (1685), borger i Rønne, 60.
- Marckmann, A., byskriver, g. m. Ulrica Eleonora Amalie Grundtvig (d. 1821), 127.
- Marcussen, & Son, orgelbyggere, 594.
- Matthias R. . . . (1608), 66.
- Mathiasdatter, Kirsten, g. m. O. Sonne (s. d.).
- Medelfar, Mads Jensen (1579—1637), biskop, 527.
- Melbye, Johan Christian (1754—1838), sognepræst i Svaneke, 508, g. m. Marie Møller (1730—1809), 82.
- Meyer, våben, 94.
- Meyer, Hans (d. 1661), vagtmester, 93 f.
- Michelsen, Anders, gæstgiver, g. m. Anna Dorthea Hansen (d. 1802), 582.
- Michelsen, Kelber (1628), kirkevæрге i Ibsker, 506.
- Middeldorp, Karsten, klokkestøber, 592.
- Middelfart, Lars Olsen (Fynbo) (d. 1620), sognepræst i Østerlars, 422, g. m. Johanne Andersdatter (d. 1620), 428.
- Middelfart, Mads Jensen, se Medelfar.
- Middelfart, Rasmus Jensen* (d. 1651), sognepræst i Aakirkeby, 172, 173, g. m. Christine Stephansdatter, 58.
- Mikkelsen, Anders (d. 1619), sognepræst i Nylars, 269.
- Mikkelsen, Jens, snedker, 595.
- Mikkelsen, Jens (d. 1771), skibskaptajn, 104, g. m. Karen Kofoed, 110.
- Mikkelsen, Lars (1736—98), Vestermarie, 242.
- Mikkelsen, Mads, sognepræst, se Borringholm.

- Mikkelsen, Peder (1724), g. m. Margrethe Kirstine Hansdatter, 93.
- Milchow, Joachim, se Joachim.
- Mogensen, Anders (1753), kirkeværg, 319.
- Mogensen, Hans snedker, g. m. Elisabeth A. Bohn (d. 1845), 242.
- Mogensen, Margrethe, g. m. J. Jørgensen (s. d.).
- Mogensen, Mikkel (1726), sandemand, 295.
- Monrad, Frederik Hansen (1705—78), sognepræst i Neksø, 374.
- Morsing, Jens Sørensen (d. 1702), provst, 105, 124, 261, 548, 569.
- Mortensdatter, Karen, g. m. P. Eskilsen (s. d.).
- Mortensen, Herman Bohn (1664), 528, 553.
- Mortensen, Herman Bohn (1742), hospitalsforstander, 51, 71.
- Mortensen, Jens P. (d. 1825), gårdejer, 483.
- Mortensen, Oluf (1568), Ibsker, 507.
- Munch, Anders M. (d. 1836), købmand, g. m. Ane Cathrine Rasmusdatter (d. 1835), 128.
- Munch, E. . . Kirstine O. . . (1756—1836), 175.
- Munch, Jens (1750), 103.
- Munch, Margrethe, f. Birch (1759—1837), 128.
- Munch, Mogens Larsen (1809), gårdejer, 386.
- Munch, Peder Johannes (1631), kirkeværg i Bodilsker, 527.
- Munch, Rasmus C. (1798—1831), skipper, 128.
- Munch, Signe, se Holst.
- Munck, Hans (1766—1822), kommandørkaptajn, g. m. Mette Dorthea Brochorst (1776—1812), 583.
- Munck, Mogens (1585), sandemand, 569.
- Munk, Carl Lauritz Andreas (—1846—), 508.
- Munk, Laura Caroline-Augusta (1847—48), 508.
- Müller, våben, 99, 107.
- Müller, Ancher Anthonii (1654—1716), landsdommer, 99, 106, g. m. Magdalene Margrethe Heseler (1652—1706), 107.
- Müller, Elisabeth Augusta, g. m. M. Kofoed (s. d.).
- Müller, Eva Elisabeth (1801—02), 126.
- Müller, Margrethe, g. m. J. Madvig (s. d.).
- Myre, Jens (1574), kannik, 360.
- Myre, Truid (d. 1574), 360.
- Møenboe, Niels Olsen (1630), sognepræst i Rø, 378.
- Møhlen, Hendrich, se Møln, H. J.
- Møller, Ancher Anthoni (1781—1832), sognepræst i Poulsker, 554.
- Møller, J. P., landskabsmaler, 432.
- Møller, K. J. (1833—63), 128.
- Møller, Karoline K. (1817—58), 128.
- Møller, Marie, g. m. J. C. Melbye (s. d.).
- Møller, Peder Laursen (d. 1674), borgmester i Rønne, g. m. Kirstine Madsdatter (d. 1656), 55, 62, 65.
- Møln, Henrik Johan, maler, 593.
- Møser, guldsmed, 590.
- NFG (1621), Østermarie, 479.
- NJS (1766), Rutsker, 302.
- NK, guldsmed, 591.
- NOSM, 1692, Christiansø, 581.
- NPS (1725), kirkeværg i Gudhjem, 447.
- NS (1813), Østermarie, 452.
- NT (1865), Nylars, 245.
- Neuspitzer, Johan Jacob (1729—97), kommandør, 581.
- Nicolaus Calce, 444.
- Niels Aagesen Sparre (1493), 488.
- Niels Jonsen (d. 1379), ærkebiskop i Lund, 34, 329, 335, 573.
- Niels Uffesen, ridder (1277), 33.
- Nielsdatter, Apolone, g. m. L. Olsen (s. d.).
- Nielsdatter, Kirsten (1615), Ibsker, 507.
- Nielsen, Caroline Elisabeth, g. m. O. Jensen (s. d.).
- Nielsen, Cathrine (1802), 582.
- Nielsen, Christen (1655—1727), kaptajn, 507.
- Nielsen, Esper, gårdejer, 452.
- Nielsen, Hans (1761), kirkeværg i Rønne, 51.
- Nielsen, Jens, sognepræst se Jennum.
- Nielsen, Johannes (1744—1803), løjtnant, g. m. Dorothea Kjeldsen (d. 1802), 582.
- Nielsen, Lars (d. o. 1645), sognepræst i Klemensker, 294.
- Nielsen, Lars (1724), kirkeværg i Pedersker, 561.
- Nielsen, Michel (d. 1670), sognepræst i Ibsker, 506².
- Nielsen, Niels (1732), borger i Rønne, 79.

- Nielsen, Peder, sognepræst, se Trelleborg.
 Nielsen, Peder (1709), gårdejer, 500.
 Nielsen, Sejer, snedker, 595.
 Nielsen, Willem, snedker, 595.
 Niemans, Christina (1620), 59.
 Noseby, se Nielsen, Michel.
 Nyker, Christen Mortensen (1675—1729),
 løjtnant, 220.
 Nyker, Morten Mogensen (1651—1725),
 kaptajn, 220.
- Olivarius, C. B. (1862—1945), overretssag-
 fører, 507.
 Olivarius, Holger Finckenhagen (1757—
 1815), sognepræst i Svaneke og Ibsker,
 507, g. m. Anna Cathrine Bechman (d.
 1814), 507.
 Orlík, Christian, arkitekt, 577.
 Orlík, Povl, maler, 593.
 Olsen, Antonius (d. 1621), sognepræst i
 Østermarie, provst, 484 f.
 Olsen, Hans, tømrermester, 595.
 Olsen, Hans (1764), Østerlars, 424.
 Olsen, K., orgelbygger, 594.
 Olsen, Lars (d. 1653), sognepræst i Rønne,
 g. m. Apolone Nielsdatter (d. 1652), 62.
 Olsen, Mikkel (d. 1632), sognepræst i
 Hasle, 323.
 Olsen, Peder, landsdommer, 242.
 Olsen, Rasmus (1664), kirkeværge i Poul-
 sker, 553.
 Onsbjerg, Esber Larsen, snedker, 70.
 Oppenhagen, H. F., orgelbygger, 594.
 Orck, Martha Espensdatter, g. m. C. C.
 Lind (s. d.).
 Ottho, Johan, se Hans Ottosen.
 Ottosen, Hans (1600), kannik i Lund, 159,
 161.
 Oxe, Peder (1520—75), rigshofmester, 360.
- P (1640), Østerlars, 425.
 PHS (1725), kirkeværge i Rø, 379.
 PHSK, Rø, 364.
 PIS, Østermarie, 452.
 PK, se P. Kofoed.
 PK (Rønne), 53.
 POSM (1692), Christiansø, 581.
 PSFD (16. .), Rø, 379.
 Palladius, Niels, biskop i Skåne, 34.
 Pax, Michel Nielsen (1721), 56 f.
 Peder Lykke (1359—1436), ærkebiskop i
 Lund, 34.
- Pedersdatter, Anne (d. 1671), 65.
 Pedersdatter, Margrete, g. m. I. H. Aaby
 (s. d.).
 Pedersdatter, Sidsel, g. m. H. Eriksen (s. d.).
 Pedersen, Anders, maler, 593.
 Pedersen, Anders, snedker, 171.
 Pedersen, Anders (1701), Svaneke, 106.
 Pedersen, Ane Rasmine (1717—85), 174.
 Pedersen, Elias (d. 1736), sognepræst i
 Klemensker, 294.
 Pedersen, Jens, se Bornholm.
 Pedersen, Jens, maler, 593.
 Pedersen, Jens (1773), murermester, 413.
 Pedersen, Kristoffer, maler, 593.
 Pedersen, Mads (d. 1629), 65.
 Pedersen, Maren K. (1785—1844), 484.
 Pedersen, Niels (1615), Ibsker, 507.
 Pedersen, Niels Iversen (f. 1740), sogne-
 præst i Pedersker, 561.
 Pedersen, Niels Munch (1852), gårdejer,
 386.
 Pedersen, Rasmus (1639), kirkeværge, 196.
 Pedersen, Rasmus (1715—86), 174.
 Pedersen, Svend (1550), kirkeværge i Ve-
 stermarie, 241.
 Pers, D., snedker, 595.
 Petersen, Helene . . . , g. m. H. Petersen
 (s. d.).
 Petersen, Henning (1776—1846), kammer-
 råd, g. m. Helene . . . Petersen (1796—
 1855), 129.
 Petersen, Ove, arkitekt, 56.
 Pilegaard, Hans Christensen (o. 1750), 319.
 Pingel, Jacob Claudius (1784—1835), pol-
 itimester, 67.
 Plochross, Simon Birk (1736—86), sogne-
 præst i Neksø og Bodilsker, g. m. Inger
 Marie Lund, 529 f.
 Pontoppidan, Hans (1730—1802), sogne-
 præst i Rønne, 59.
 Poscholan, Abigael Margrethe, g. m. Jørgen
 Kofoed (s. d.).
 Prahl, byfoged, g. m. Anna Dorthea Bid-
 strup (1748—1830), 83.
 Prahl, Christine, g. m. C. B. Mahler (s. d.).
 Prahl, Elisabeth, g. m. M. Birch (s. d.).
 Prahl, Jacob (1696—1752), sognepræst til
 Svaneke og Ibsker, 501, 505; g. m. Mar-
 grethe Marcher (d. 1782), 502.
 Prahl, Jacob Peter (1737—1810), sogne-
 præst i Østermarie, 445, g. m. Karen
 Kirstine Sonne (1777—1820), 108.

- Prahl, S. J. N., guldsmed, 590.
 Preysz, Gilbert (1820—98), sognepræst i Vestermarie, 237.
 Printzensköld, Johan (d. 1658), landshövding, 35, g. m. Anna Hård (d. 1692), 224.
 Qviding, Michel Haagensen (d. 1645), sognepræst i Vestermarie, 241.
 RKS (1753), kirkeværge i Bodilsker, 513.
 RN (1640), Østerlars, 425.
 RS, støbermærke, 591.
 Raasmand, Peder (1702), 65.
 Randers, Lars (1710—80), sognepræst i Hasle, 319.
 Rasch, våben, 65.
 Rasch, Christian Leegaard, g. m. Elisabet . . . (1823), 63.
 Rasch, Philip (d. 1726), stadskaptajn, g. m. Kirstine Hermansdatter Bohn (d. 1729), 64.
 Rask, se Rasch.
 Rasmus, kandestøber, 591.
 Rasmusdatter, Ane Cathrine, g. 1. m. R. Casparsen (s. d.); 2. m. A. M. Munch (s. d.).
 Rasmusdatter, Elsebeth (d. 1646), 173.
 Rasmusdatter, K. K. g. m. H. N. Holm (s. d.).
 Rasmussen, Anders (1701), kirkeværge i Pedersker, 569.
 Rasmussen, Clemmen (1678), Rønne, g. m. Karen . . ., 166.
 Rasmussen, Hans (1612), sandemand, 528.
 Rasmussen, Jens (d. 1650), 173.
 Ravn, våben, 63.
 Ravn, Elisabeth Madsdatter, g. m. P. H. Kofod (s. d.).
 Ravn, Michel (1646), 66.
 Ravn, Rasmus (d. 1677), rektor, 196.
 Reedtz, Valdemar (1659—1724), generalmajor, 106, 124, 197, 269, 527, 569.
 Reiffenstein, I. M., klokkestøber, 592.
 Reinholt, Matz (1585), 569.
 Reventlow, Conrad Ditlev greve (1704—50), gehejmekonferensråd, stiftamtmand, 63.
 Ribe, Niels Mikkelsen (d. 1638), sognepræst i Østermarie, 477, 481.
 Rigsvåben, 160, 169, 479.
 Riis, Jørgen, urmager, 597.
 Ringerinck, Hinrich, billedskærer, 595.
 Roed, Jørgen, maler, 593.
 Roetcaes, våben, (328).
 Rosendahl, Christian Pedersen (o. 1750), 319.
 Rosenkrantz, våben, 50, 191, 327, 476, 480.
 Rosenkrantz, Holger (1586—1647), 50, 196, 378, 422, 425, 476, 506, 527; g. 1. m. Lene Gyldenstjerne (1588—1639), 191, 327, 480; 2. m. Karen Krabbe (1597—1662), 327.
 Rothe, Eigil, konservator, 593.
 Rye, M. K., g. m. J. Jacobsen (s. d.).
 Rye, W. J., g. m. J. Jacobsen (s. d.).
 Rygter, A. K., g. m. L. Kuure (s. d.).
 Rütz, Ephraim Benjamin, gørtler, 591.
 Römer, Hans (1770—1836), justitsråd, skovrider, 134, 175.
 Römer, Jørgen Kofoed (1802—50), 324.
 Römer, Ole Kofoed (1777—1819), kaptajn, 220.
 Rønne, P. H. (d. 1845), købmand, g. m. Kirstine Klinge (d. 1840), 68.
 Rønnebye, Hagen Sonesen (d. 1665), sognepræst i Klemensker, 53, 292.
 Roymand, Andreas, guldsmed, 590.
 SHD, g. m. DW, Rønne, 65.
 SKHCM (1722), Olsker, 354.
 SMAS (1735), Rutsker, 312.
 SPCHP (1722), Olsker, 354.
 SVL, guldsmed, 591.
 Samuelsen, Jørgen (1766), kirkeværge i Allinge, 88.
 Sanders, se Zanders.
 Sasser, runesten, 83, 272.
 Saulfeldt, våben, 111.
 Saulfeldt, Johan Adolph (d. 1668), 111.
 Sax, Albertus, maler, 593.
 Sax, Peter, maler, 594.
 Saxtorph, Hans Christian (1800—1813), 530.
 Saxtorph, O. Chr. (d. 1833), sognepræst, g. m. Johanne Borch (d. 1831), 128.
 Schandorff, Antonius Gregoriussen (d. 1736), sognepræst i Pedersker, 560, 561, 568.
 Schierf, J. P., orgelbygger, 594.
 Schiødtz, Henrich Lorenz (1714—74) cancelliråd, g. m. Michelle Ottilia Stibolt (d. 1812), 270, 271.
 Schiøth, Hans Pedersen (1770—1828), skipper, g. m. Karen Kirstine Stibolt (1789—1847), 127.

- Schmidt, Henrik Ludvig, guldsmed, 590.
 Schmidt, Ole Jørgen, arkitekt, 480.
 Schneider, kontrollør, 108.
 Schoninck, Eruest(?) (1585), kirkevæрге i Pedersker, 569.
 Schor, Hans Hinrich, amtsskriver, 66.
 Schor, Maren, g. m. J. A. Bohn (s. d.).
 Schor, Peder Hansen, maler, 594.
 Schous, Hans Sonne, se Sonne.
 Schou, Peder Hansen, maler, 594.
 Schouw, Jacob, guldsmed, 590.
 Schuddepelt, Catharina, g. m. N. Wichmand (s. d.).
 Schöneich, von, våben, 92.
 Schöneich, Philip von (d. 1577), 92.
 Seidel, Christian Gotlob, murer., 115, 117.
 Seidel, Johann Gotfried, murer., 115, 117.
 Sibbe, runesten, 485.
 Siemsen, Johan Christian Pingel (1831), konsul, 110, g. m. Anne Marie Kofoed (1783—1848), 110.
 Sighraf, stenhugger, 596.
 Sigmund, runesten, 429.
 Simonsen, Ludvig (1699), kirkevæрге i Poulsker, 548.
 Simonsen, Peter, maler, 594.
 Simsen, Anne Elisabeth (1804—05), 67.
 Simsen, H. H. (1809), 67.
 Simsen, Hans Hendrich (1721—87), g. m. Anne Elisabeth Eriksen (1727—1805), 67.
 Sinklar, våben, 49.
 Sinklar, Anders (1555—1625), 50, g. m. Kirsten Kaas, 49.
 Sivertsen, Hans (1699), kirkevæрге i Rønne, 46, 81.
 Skåning, Jens Nielsen, degn (1629), 192.
 Skaaning, Ole Larsen (d. 1620), sognepræst i Vestermarie, provst, 239, 241, 523.
 Skjalm (1530), landprovst, 573.
 Skov, P. H. maler, 594.
 Slois, Arnold (1508, 1528), rådmænd i Wismar, 320.
 Slotzheim, Johan Ehrenreich Harder (1779—1834), sognepræst i Olsker, 352.
 Sode, Charlotte, maler, 594.
 Sode, Grete, g. m. H. O. Sonne (s. d.).
 Sode, Hans Clausen (d. 1748), 82.
 Sode, Herman Jørgensen (d. 1731), sognepræst i Nylars, 269.
 Sode, Herman Jørgensen (1700), 426, 427*.
 Sode, Jens Jørgensen (1700), 426, 427*.
 Sode, Jørgen Jensen (d. 1700), sognepræst i Østerlars, 425, g. m. Maren Hansdatter Ancher 426, 427*.
 Sode, Margrethe Jørgensdatter (1700), 426, 427*.
 Sodemann, Frants (1832—1911), sognepræst i Klemsker, provst, 276, 284.
 Sommer, Catharina Sophie, g. 1. m. Kofoed (s. d.); 2. m. Madvig (s. d.).
 Sommer, Peder (1750—1812), sognepræst i Nyker, 220, g. m. Anna Margaretha Bernholdt (1760—80), 220.
 Sonne, våben(?), 125.
 Sonne, familien, 122.
 Sonne, Anne Margrethe, g. m. H. Boss (s. d.).
 Sonne, Cathrine Elisabeth (d. 1837), 272.
 Sonne, Dorthea Christine (d. 1846), 272.
 Sonne, Ellen Kirstine, se Hansen.
 Sonne, (Gertr?)ud (d. 176.), 125.
 Sonne, Hans, g. m. Mette Marie Tamdrup (1756—1831), 128.
 Sonne, Hans (d. 1811), borgerkaptajn, 126.
 Sonne, Hans (1766), 482.
 Sonne, Hans (d. 1839), 272.
 Sonne, Hans Edwardsen, guldsmed, 590.
 Sonne, Hans Olsen (d. 1709), sognepræst i Neksø og Bodilsker, 124, 523, 527.
 Sonne, Hans Olsen (1753), fændrik, g. m. Grete Sode, 322.
 Sonne, Herman M. (1774), g. m. Bertha Dam, 126.
 Sonne, Herman N. (1766), skipper, 482.
 Sonne, Johanne Cathrine (d. 18. .), 272.
 Sonne, Karen Kirstine, g. 1. m. J. P. Prael (s. d.); 2. m. C. H. Koefod (s. d.).
 Sonne, Knud Didrik (1768—1839), 129.
 Sonne, L. M., snedker, 163, 164.
 Sonne, Las Mahler (1795—1849), g. m. Kirstine Margrethe Arboe (1796—1871), 110.
 Sonne, O. E., løjtnant, g. m. Ane C. Mahler (1775—1847), 176.
 Sonne, Ole, major, 123, g. m. Kirsten Mathiasdatter (d. 1753), 116, 118, 125.
 Sonne, Ole Nielsen (1626—72), sognepræst i Østerlars, 428.
 Sonne, Oluf (d. 1725), sognepræst i Hasle og Rutsker, 569.
 Sonne, Peter Harding, guldsmed, 590.
 Sonne Schous, Hans (d. 1830), gårdejer, g. m. Dorthea Christine Jensen (d. 1850), 272.

- Sparre, våben, 157, 170, 214 (Kofoed?).
 Sparre, se Aage Nielsen.
 Sparre, Anne, g. m. W. v. Westhofen (s. d.).
 Sparre, Niels Aagesen, se Niels.
 Spend, våben, 66.
 Spend, Anne, g. m. Jens Kofoed (s. d.).
 Splid, våben, 294.
 Splid, Bendita Hansdatter, g. m. J. Thiesen (s. d.).
 Splidt, P. K. (1781), g. m. A. C. Hop, 502.
 Splidt, Peder Hansen (1735), g. m. Magdalene Margrethe Kofod, 502.
 Starup, Axel, orgelbygger, 594.
 Starup, I., orgelbygger, 594.
 Steen, H. Chr. M., arkitekt, 36.
 Steen, Thalia, g. m. S. Ketting (s. d.).
 Steenbech, Catharina, g. m. P. M. Hoffmann (s. d.).
 Steenbeck, Claus (1708—66), provst, sognepræst i Østermarie, 481.
 Steenbech, Jochum Anker (1747—1827), købmand, g. m. Ingeborg Dorothea . . , 110.
 Stenbeck, Claus Jørgensen (1708—66), sognepræst i Østermarie, provst, 264.
 Stender, Agnete Cathrine, se Curdtz.
 Stephansdatter, Christine, g. m. R. J. Middelfart (s. d.).
 Stibolt, våben, 582.
 Stibolt, Caspar Henrik (1692—1779), kommandørkaptajn, 271, g. 1. m. Charlotte Hedevig Becher (1710—26), 582; 2. m. Cathrine Harrasofsky (1709—82), 581, 582.
 Stibolt, Karen Kirstine, g. m. H. P. Schiøth (s. d.).
 Stibolt, Michelle Ottilie, g. m. H. L. Schiødtz (s. d.).
 Suenson, ingeniørkaptajn, 577.
 Suhm, Ulrich Friderich (1686—1758), admiral, 174.
 Svane, Hans (1606—68), ærkebiskop, 506.
 Svanning, Mads (d. 1707), sognepræst i Poulsker, 548.
 Sveistrup, Jens, guldsmed, 590.
 Sven, runesten, 221, 242, 295, 485.
 Sven(?), runesten, 242.
 Svend, runesten, 295.
 Svend Grathe, konge af Danmark 1146—1157, 33.
 Svendsen, Anders (1825), gårdejer, 386.
 Svenne, runesten, 295.
 Sært, runesten, 176.
 Søderberg, Anna Marie, se Wulff.
 Sørensen, Ane Margrethe, g. m. H. Marcher (s. d.).
 Sørensen, Iver (1691), overkonstabel, 92.
 Sørensen, N., billedskærer, 595.
 T (1640), Østerlars, 425.
 TG (1639), Neksø, 120.
 Tamdrup, Mette Marie, g. m. H. Sonne (s. d.).
 Tesmers, Elsebet, g. m. J. Kock (s. d.).
 Thanck, Jens (1691—1758), provst, 267.
 Thiessen, Andreas, rådmand i Svaneke, 97, 102, g. m. *Elsebe Kofod* (d. 1672), 106, 107*.
 Thiessen, Hans (1757), g. m. Elsebet Ancher, 100.
 Thiessen, Jochum (1757), g. m. Bendita Hansdatter Splid, 100.
 Thomsen, Balthasar, sognepræst, se Mal-møe.
 Thorfast, runesten, 176, 530.
 Thorkil, runesten, 429, 530.
 Thorlak, runesten, 94, 242.
 Thormar, runesten, 429.
 Thorsen, Hans (1725), kirkevæрге, 219.
 Thorsen, K., arkitekt, 222.
 Thorsteinsson, Sivert, guldsmed, 590.
 Thorsten, runesten, 242.
 Thorstens, Hans, enke Margareta (1730), 215.
 Thorvaldsen, Bertel, billedhugger, 596.
 Thykil, runesten, 429.
 Tole, runesten, 242.
 Tor Kuhl, Arend, klokkestøber, 592.
 Toxværd, Oluf Frandsen (1671—1751), sognepræst i Østerlars og Gudhjem, 447.
 Transe, Christian (1746—1808), sognepræst i Rønne, 68.
 Trelleborg, Peder Nielsen (1596), sognepræst i Rø, 378.
 Trese, Ulrik (1550), borger i Lübeck, 241.
 Troels, runesten, 176.
 Troelsen, Oluf (1639), kirkevæрге i Sallerup, Skåne, 218.
 Trojel, Thomas (1702—69), sognepræst i Poulsker, 548.
 Troschell, Michael Carl, klokkestøber, 592.
 Tue, runesten, 485.
 Tue, snedker, 595.
 Tue, stenhugger, 596.

- Tuxen, Christian, viceamtmand, 548.
 Tønder, Hans Heinrich (1661—1706), pro-
 viantforvalter, 582.
- Uf, våben, 293.
 Uf, Peder Hansen (d. 1596), landsdommer,
 g. m. Margrethe Hansdatter, 293.
 Uffe Nielsen (12. .), 33.
 Ulfeld, Ebbe (1616—82), generalmajor, g.
 m. frøken Hedvig (1626—78), 50.
 Undahl, A., kommandant, 445.
 Urne, Johan Christian (1705—87), amt-
 mand, 172, 267, 294, 374, 481, 505.
 Urne, Magdalene Sibylle, g. m. C. Giedde
 (s. d.).
- VLS (Rønne), 44.
 WLS (1776), Nykirke, 200.
 Valeur, Christian (1721—79), sognepræst
 i Svaneke, 104, 505².
 Vejle, Lars Jensen (d. ca. 1665), sogne-
 præst i Østermarie, 477.
 Vejle, Thomas Mikkelsen (d. 1658), sogne-
 præst i Østerlars, 422, 425.
 West, Niels (1666—1752), generalmajor,
 60, 67, 92, 103, 219, 294, 378, 482, 501,
 529, 548, 568, 581.
 Westerwald (1690), kaptajn, 420.
 Westhofen, von, våben, 157, 170, 171.
 Westhofen, Willich von (1577—ca. 1647),
 digter, g. m. Anne Sparre (d. 1623), 157,
 170.
 Westrup, Andreas Magnus, guldsmed, 590.
 Westrup, Andreas Martin, guldsmed, 590.
 Wettberg, von, våben, 63, 75, 91, 104, 124,
 172, 191, 213, 266, 319, 328, 359, 500,
 523, 562.
 Wettberg, Johan Diderich von (1645—95),
 amtmand, 75, 261, 319, 523, 562, g. m.
 Sidsel Grubbe (1648—1716), 63, 104,
 124, 172, 191, 213, 266, 319, 328, 359,
 500.
 Whitte, Hans Severin (1716—86), sogne-
 præst i Aaker, 267.
 Viborg, Thomas Mikkelsen, se Vejle.
 Wichmand, Anna (d. 1643), 66.
 Wichmand, Nicolaus (d. 1646), rådmand i
 Ronne, g. m. Catharina Schuddepelt,
 66².
- Wickeden, von, våben, 93, 154.
 Wickeden, Blasius von (d. 1547), hoveds-
 mand, 93.
 Wickeden, Thomas (15. .), borgmester i
 Lübeck, 93.
 Vifred, runesten, 242.
 Wilhelmsdatter, Karen Kirstine, g. m. P.
 Hansen (s. d.).
 Winsløv, Sophus Jacob (1793—1843), kap-
 tajn, købmand, 129.
 Winstrup, Peder (1605—79), biskop, 196,
 292.
 Viol, Jens Jensen, guldsmed, 590.
 Withe, Johanne Christiane, g. m. H. C.
 Mahler (s. d.).
 Vizlaf, fyrste af Rygen (1277), 33.
 Wolf, Didrik, hustru (d. 1729), 111.
 Wolfsen, Albret (d. 1645), 107.
 Wolfsen, David (1674), rådmand i Sva-
 neke, g. m. Karin Didriksdatter, 97,
 106, 107.
 Wolfsen, Herman Bohne (1708—91), kap-
 tajn, 107.
 Wolsen, se Wolfsen.
 Worm, Christen (1672—1737), biskop, 92,
 103, 219, 378, 568.
 Worm, Ole (1588—1654), læge, oldforsker,
 382.
 Wreden, Henrich (1639), sognepræst i Sal-
 lerup, Skåne, 218.
 Wulff, Anna Marie, f. Soderberg (1788—
 1824), 583.
 Wulff, Hans Chr. (1815—18), 582.
- Zahrtmann, Hans, havneingenior, 227 f,
 232, 279, 281, 284, 307, 308, 312, 364,
 365, 366, 456.
 Zahrtmann, Kr., maler, 479.
 Zanders, Sidsel (16. .), 82.
 Zandersdatter, Margrethe, se Lesler, M.
 Sandersdatter.
 Zegevrit, se Bernt.
- Ødbersen, Lars, klejnsmed, 595.
 Ødbjorn, runesten, 295.
 Øde, runesten, 485.
 Ødger, runesten, 485.
 Økil, runesten, 111, 530.
 Ølak, runesten, 83.

REGISTER OVER AMTETS KIRKER

Allinge	84— 94	S. Klemens kirke	275—296
Christiansø	576—583	S. Knuds kirke	181—198
Gudhjem	432—448	†S. Margrethe kapel	488
Hammershus †slotskapel	326—328	S. Ols kirke	335—362
Hasle	72— 83	S. Peders kirke	556—572
Nekso	112—130	S. Povls kirke	532—555
Nykirke	199—222	†S. Trinitatis kapel	382
Nylars	244—274	†Kapellet i Spidlegård (S. Jørgens hosp.)	573—575
Ruts kirke	297—325	Svaneke	95—111
Rø	363—381	Vester-Marie	223—243
Rønne	33— 70	Øster Larskirke	383—431
Rønne hospitals †kirke	71	Øster Marie	449—487
†Salomons kapel	329—334	Å kirke	131—178
S. Bodils kirke	510—531		
S. Ibs kirke	489—509		

INDHOLD

Indledning	7— 12
Ordforklaringer	13— 27
Forkortelser	28— 29
Købstadkirker	33—178
Landkirker	181—583
Bornholms vestre herred	181—274
Bornholms nørre herred	275—382
Bornholms østre herred	383—509
Bornholms søndre herred	510—575
Christiansø	576—583
Rettelser og tilføjelser.....	584
Sagregister	587—597
Navneregister.....	598—614
Register over amtets kirker.....	615

UDGÅET

Rudersdal
Bibliotekerne